

I. ULUSLARARASI ZAZA DİLİ SEMPOZYUMU

(13 - 14 MAYIS 2011)

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ULUSLARARASI
ZAZA DİLİ
SEMPOZYUMU

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ARALIK 2011

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ULUSLAR ARASI ZAZA DİLİ SEMPOZYUMU
(13-14 MAYIS 2011)

Editör

Murat VAROL / Öğretim Görevlisi

Yayına Hazırlayanlar

Murat VAROL / Öğretim Görevlisi
Ömer Faruk ELALTUNTAŞ / Okutman

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ PROF. DR. GIYASETTİN BAYDAŞ'IN AÇILIŞ KONUŞMASI	7

I.OTURUM

DIE HERKUNFT UND STELLUNG DES ZAZAKI UND DAS VERHÄLTNIS VON SPRACHE ZU ETHNIE / Ludwig Paul	13
ZAZACA'NIN KÖKENİ VE KONUMU VE ETNİK KÖKENİ İLE DİLİN İLİŞKİSİ (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / Ludwig Paul	19
DIE ENTDECKUNG UND ERSTE SPRACHWISSENSCHAFTLICHE BEHANDLUNG DER SPRACHE ZAZA DURCH PETER LERCH UND FRIEDRICH MÜLLER / Heiner Eichner	25
SPRACHATLANTEN ALS GRUNDLAGENWERKE DER SPRACHWISSENSCHAFT / Werner KÖNIG	31
DİLBİLİMDE TEMEL ESER OLARAK DİL ATLASLARI (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / Werner KÖNIG	47
CODING OF BACKGROUND INFORMATION IN ZAZAKI NARRATIVE / Brigitte Werner	49
ZAZA ROMANINDA TEMEL BİLGİLERİN KODLANIŞI (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / Brigitte WERNER	69
THE SACREDNESS OF MINORITY LANGUAGES AND MOTHER TONGUE-BASED MULTILINGUAL EDUCATION / Terry L Todd, PhD and Dr. Eberhard Werner	89
AZINLIK DİLLERİNİN KUTSALLIĞI VE ANADİL TEMELLİ ÇOK DİLLİ EĞİTİM (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / Terry L Todd, PhD and Dr. Eberhard Werner	101

II.OTURUM

ZAZA DİLİ'NİN TARİHİ GELİŞİMİ / Zülfü SELCAN	111
"زازا" زبانی که از نو باید شناخت دکتر علی دهقان	143
"ZAZACA" YENİDEN TANITILMASI GEREKEN BİR DİL (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / Ali DEHKAN ..	161
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ZAZACA DERGİLER: KRONOLOJİ, SORUNLAR VE ÇÖZÜMLER / İsmail SÖYLEMEZ	175
ZAZACA (DIMİLİ) KÜRTÇE'NİN BİR LEHÇESİ Mİ? Kelimelerin "Giz"inde Bir Dil Arayışı/ Ali Kemal ÖZCAN	193

ZAZACA'NIN FARŞA VE DEYLEMİ DİLLERİYLE OLAN İRTİBATI VE AKRABALIĞI / Burhanettin DAĞ	207
ARKAİK KAYNAKLARDAN MODERN KAYNAKLARA ZAZACA VE ZAZALAR / Yaşar ARATEMÜR	227
BİTKİLERİN ZAZACA ADLANDIRILMASI / Ahmet KASIMOĞLU	247
ZAZACA ALFABE VE ALFABETİK SIRALAMA / Zülfü SELCAN	263
OSMANLI BELGELERİNDE ZAZALAR VE ZAZACA ÜZERİNE NOTLAR / Ercan ÇAĞLAYAN	271
ZAZACADA DİLBİLGİSİ ZAMANLARI / Fahri PAMUKÇU	291
DİMİLİ - ZAZA ADI VE TARİHSEL GELİŞİMİ / Murat ALANOĞLU-Muhammet YÜCEL	313
ZAZACADAKİ ALFABE SORUNUNA BİR BAKIŞ VE ÇÖZÜM ÖNERİSİ / Mesut KESKİN	327
ZAZACA SÖZLÜKÇÜLÜĞÜN TARİHİ, SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI / Murat VAROL .	351
KİMLİĞİN BELİRLENMESİNDE ANADİLİN ÖNEMİ! / Faruk İREMET	369
ZAZA DİLİ DERSLERİNİN TÜRKİYE'DE KREŞ VE OKULLARDA OKUTULMASI / Hakkı ÇİMEN	375

III.OTURUM

BİR KİTLE İLETİŞİM ARACI OLARAK TELEVİZYONUN ZAZACA İÇİN ÖNEMİ / Ayetullah KARABEYESER	385
ZAZACA DİL DERLEMELERİ / Osman ÖZER	393
KAYBOLMA TEHLİKESİ KARŞISINDA ZAZACANIN GELECEĞİ / Ahmet KAYINTU	401
SÖZÜN YAZILI SERÜVENİ: ZAZAKÎ DİL ÇALIŞMALARI HAKKINDA BİR KRİTİK / Hasip BİNGÖL	413
DİL İLE İNSAN SFERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ / Hıdır EREN	433
ZAZAKÎ'NİN GELİŞTİRİLMESİ İÇİN İLK YAPILMASI GEREKENLER / Vehbi TÜREL	455
BEHİSTUN ANITINDA GEÇEN "ZAZANA" KELİMESİNE DAİR ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM / Nebi BUTASIM	463

IV.OTURUM

ZAZACA AD VE SOYADLARIN RESMİ KAYIT İÇİN GRAMERİNE UYGUN YAZILIŞI / Haydar ŞAHİN	471
SİYASET DİLİ OLARAK ZAZACA / M. Fatih ÇİÇEK	483
ZAZACANIN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ VE KONUMU / Sadullah KOÇ	495
UYGARLIK TARİHİNDE ZAZALAR / İbrahim BUKAN	503

ÖNSÖZ

Anadolu'nun kadim dillerinden biri olan Zazaca ne yazık ki bugün kaybolma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Yapılan araştırmalar ve hazırlanan raporlar gösteriyor ki, Zazaca'nın yaşaması için çok ciddi çalışmaların yapılması lazım. Yapılması gereken çalışmaların yapılmaması veya ertelenmesi ise bu dilin kaybolması sürecini hızlandıracaktır.

Bingöl Üniversitesi olarak hem bu dilin yaşamasını sağlamak hem de bu kaybolma sürecini yavaşlatmak ve hatta durdurmak için 13 Mayıs 2011 tarihinde ciddi ve büyük bir adım attık. Türkiye'de ve dünyada ilk defa Zazaca üzerine bir sempozyum düzenledik. Bu sempozyuma hem yurt içinden hem de yurt dışından onlarca katılımcı katıldı.

Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu'nda iki gün boyunca bilimsel değerlerin ön planda olduğu tebliğler sunuldu. Türkiye'nin ve dünyanın farklı bölgelerinden gelen değerli akademisyenler ve araştırmacılar; Zazaca'nın bugünkü durumunu ve nelerin yapılması gerektiğini irdelediler, ortaya koydular. Bu dilin yaşaması için nelerin yapılması gerektiği, yapılan çalışmalarda izlenmesi gereken metotlar, bu alanda yapılacak araştırmalar için izlenmesi gereken yol, bilimsel verilerle ortaya konuldu.

İlk atılan adımlar her zaman sancılı ve zordur. Biz bu zor ve sancılı adımı emin ve güvenli bir şekilde attık. Şimdi hem bu adımların sayısını arttırmak hem de yapılan çalışmaların artmasına önyak olmak için Zazaca alanındaki ikinci sempozyumun çalışmalarına da başladık. 4-6 Mayıs 2012'de düzenlenecek olan "Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu" başlığı altındaki ikinci sempozyumun çalışmaları devam ediyor.

Bingöl Üniversitesi olarak, bu alanda yapılacak olan çalışmalara her zaman destek vereceğimizi ve bu çalışmalar için elimizden geleni yapmaya hazır olduğumuzu her zaman ifade ediyoruz. Ülkemizin zenginliği sayılan dilleri ve kültürleri korumak bizim görevlerimiz ve sorumluluklarımız arasında yer almalıdır.

Bu vesile ile Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu'na katkı sağlayan akademisyen ve araştırmacılara, sempozyumun düzenlenmesi için çaba harcayan görevlilere, sempozyum süresince bizlere fikirlerini ileten herkese teşekkür ediyor ve bu çalışmaların daha da artmasını temenni ediyorum.

Giyasettin BAYDAŞ
Bingöl Üniversitesi Rektörü

PROTOKOL KONUŞMALARI

Üniversitemiz Rektörü Prof. Dr. Gıyasettin BAYDAŞ'ın

“Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu’nda yaptığı açılış konuşması

Sayın Valim, Sayın Belediye Başkanvekilim, çok değerli konuklar, üniversitemizin değerli öğrencileri, kıymetli basın mensupları; Bingöl Üniversitesi tarafından düzenlenen “Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu’na hepiniz hoş geldiniz diyor ve hepinize en içten saygılarımı sunuyorum.

Ben bu hoş geldiniz kısmını resmi dilimiz ile yaptım. Ama burada yurtdışından da gelen yabancı konuklarımız var. O yüzden birkaç dilde hoş geldiniz demek istiyorum. Belki burada Zazaca bilmeyen sadece Kürtçe bilenler vardır, onlar için “hûn bı xêr hatın”; sadece Zazaca bilen konuklarımız ve dinleyicilerimiz için “şıma xêr omi” demek istiyorum.

Ülkemizin son zamanlardaki demokratik adımları ve atılımları, böylesi bir sempozyumun yapılması için bize cesaret verdi. Sadece burada değer, birçok üniversitemizde böylesi atılımlar var. Bu tür atılımlar birkaç yıl önce sıkıntı doğurabilirdi; ancak ülkemizin son dönemlerdeki demokratik açılımları, ciddi adımların atılmasına vesile oldu. Bu tür etkinlikler ve sempozyumlar da bu demokratikleşme sürecinin bir sonucudur.

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Organizasyonu olan UNESCO, 21 Şubat 2009 tarihinde Dünya Anadil Günü öncesinde bir bildiri yayınladı. Buna göre Türkiye’de 15 dil tehlike altında bulunmaktadır. Zazaca da tehlike altındaki bu 15 dilden biri olarak sayılmıştır.

Bir ülkede bir dilin yok olması; o dili konuşanlarının kültürlerinin, tarihlerinin, kimliklerinin kaybolması anlamına gelir. Bu dramatik bir sonuçtur. Biz bu ülkenin vatandaşları olarak, bu ülkenin zenginliklerini korumak için elimizden geleni yapmak zorundayız.

Dillerin kaybolması ile ilgili Mustafa Kemal Atatürk şöyle der: “Dilini kaybetmiş bir millet, yok olmaya mahkumdur”

Dillerin ve kültürlerin kaybolması ile ilgili James Kelman da der ki; “Benim kültürümün ve dilimin yaşamaya hakkı vardır ve hiç kimsenin bunu görmezden gelmeye yetkisi yoktur. Benim dilimin artık insanlar tarafından konuşulmadığını düşündüğümde, kendi ölümümü düşünmekten bile daha derin olan soğuk bir ürpertiyle baştan aşığa sarsılırım; çünkü bu benim soyumun toplu ölümü demektir.”

Bir dilin konuşanı olmayınca dil ölür. Aslında ölen sadece o dil değildir. O dili konuşanların kültürleri, tarihi, gelenekleri ve kimlikleri kaybolur; kısaca o toplum ölmüş sayılır. Anadolu'da kendi dönemlerine damga vurmuş, tarih yazmış nice güçlü medeniyetin kurulduğu hepinizin malumudur. Ancak bugün o milletlerin varlığından söz edemiyoruz; çünkü o milletlerin dillerini konuşanlar artık bulunmamaktadır, yani onların dilleri ölmüştür. Oysa onların neslinden günümüze gelenler elbette vardır ama; onlar bile ait oldukları güçlü milletleri bilmemektedirler.

Dilbilimciler şöyle der: “Çağımızda bir halkı yok etmek istiyorsan onu fiziki olarak yok etmeye gerek yoktur. Bir halkın dilini yok edersen, o halk bir süre sonra tümünden yok olur.”

Dilin önemini bilen meşhur Kürt âlim ve edebiyatçı Molla Ahmed-i Xani, eserlerini kendi döneminde yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsça yerine Kürtçe yazmayı tercih etmiş ve çocukların Kürtçe yazıp okumaları için eserler yazmıştır. Bunun gerekçesini de şöyle dile getirmiştir: “Ben bu kitabı diğer Kürt âlimleri gibi Farsça ya da Arapça yazmıyorum. Kendi dilimde yazıyorum ki daha sonra çıkıp da sizin diliniz yok, sizin edebiyatınız yok demesinler.”

Benzer şekilde Zazaca ilk Mevrit'i yazan Molla Ahmed-i Xasi'ye, kendi dostları ve arkadaşları; “diliniz önemli olmadığı için yazılı eseriniz yok” diye takılmışlardır. O bunu hazmedemeyip bir hafta evine kapanarak bildiğimiz Zazaca Mevrit'i yazmıştır.

Esasında diller; toplumların, toplulukların, insanların anlaşması için vardır ve anlaşmak için bir araçlardır. Ve her dil Kur'anı- Kerim'de de belirtildiği gibi Allah'ın bir ayetidir. Yani diller Allah'ın ayetlerindedirler. Dolayısıyla diller aynı zamanda kutsaldır. Dillerin varlıklarını devam ettirmeleri için insanlar tarafından konuşulmaları lazım. Sadece bilimsel kitaplara hapsedilen bir dil, konuşulmadığı için yok olur. Bu konuda en çok birbirimize olan güvene ihtiyacımız vardır. Sadece farklı dillerin ve kültürlerin yaşatılması açısından konuya bakmamız gerekiyor.

Toplumlar arasındaki güvensizlikleri, ön yargıları yıkmanın ilk koşulu inkâr-dan, ele geçirme isteğinden vazgeçmektir. Her ne kadar Albert Einstein; “Önyargıları gidermek, atomu parçalamaktan daha zordur” demişse de bunu yapmak imkânsız değildir. Bu nedenle tabuları yıkmak zorundayız. Bunu yaparken de rehberimiz ilim olmalıdır, siyasi ve politik endişeler değil. Hacı Bektaşî Veli der ki; “İlimle gidilmeyen yolun sonu karanlıktır”

Zaman zaman bizlere şöyle bir soru da yöneltiyor: “Bingöl Üniversitesi'nde neden Zazaca ile ilgili çalışmalar yapılıyor?” Zazaca ile ilgilenmesi gereken bir üniversite varsa bu Bingöl Üniversitesi olmalıdır, Tunceli Üniversitesi olmalıdır. Çünkü bu illerimizde oran olarak, insanların çoğu Zazaca konuşur. Bu üniver-

sitelerin Zazaca alanında çalışmasından daha doğal bir şey yoktur. Bu konuya ideolojik ve siyasi amaçlarla yaklaşırsak, bu tamamen kardeşlikler arasında düşünmanlıkların oluşmasına yol açar. Bu nedenle diyoruz ki Zazaca alanında söz sahibi bilim adamları olmalıdır.

Sempozyumun yapılmasına karar verdikten sonra kimseye kişisel bir davette bulunmadık. Bir sempozyum kararı aldık ve bununla ilgili olarak da kendi web sayfamız üzerinden bir ilan verdik. Bilimsel kongreler, toplantılar bu şekilde ilan edilir. İlan verildikten sonra o alan ile ilgili çalışmaları olanlar da müracaatlarını yapar ve katılım sağlarlar. İstedik ki herkes katılsın; burada düşüncelerini, araştırmalarını, çalışmalarını bizimle paylaşsın. Hiçbir ön yargıda bulunmadan böyle bir sempozyum düzenledik.

Bu sempozyumdan beklentilerimizin temeli şudur; Bu dilin tehlike altında olduğunu ve birkaç nesil sonra kaybolabileceğini herkesin anlaması lazım. Özellikle bu dili konuşanlar, bu dile sahip çıkmalıdırlar. Bilim adamları da böyle bir kayıp nasıl engellenebilir, neler yapılması lazım şeklinde ortak bir karar vermesi gerekiyor. Bu amaçla biz bu sempozyumu düzenledik.

Ümit ediyorum ki bu günden sonra bu dile daha çok sahip çıkacağız. Bu dilin kaybolmaması için ne gerekiyorsa bunun bilimsel tedbirlerini alacağız. Yine ümit ediyorum ki devletimiz de devlet erkanımız da bu dilin kaybolmaması için ciddi adımlar atarlar. Ve temenni ediyoruz ki böylelikle bir dilin kaybolmasının önüne geçmiş oluruz. Ben inanıyorum ki bu sempozyum süresince adeta ilim yağmuruna tutulacağız. Bütün bu çabalarımız içerisinde takip ettiğimiz tek yol ilimdir. İlim dışında herhangi bir rehber edinmek istemiyoruz.

Değerli dostlar buraya kadar teşekkür ettiniz, hepinize teşekkür ediyorum.

Gıyasettin BAYDAŞ
Bingöl Üniversitesi Rektörü

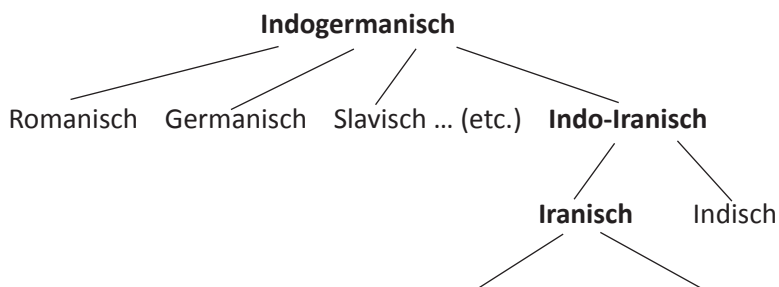
DIE HERKUNFT UND STELLUNG DES ZAZAKI UND DAS VERHÄLTNISS VON SPRACHE ZU ETHNIE

Ludwig PAUL¹

1. In diesem Vortrag geht es vor allem um folgende Fragen und Probleme:

- Wie lässt sich das Zazaki als eigenständige Sprache definieren?
- Welches ist das Verhältnis des Zazaki zum nahe verwandten Kurdischen?
- Was folgt aus dem sprachlichen Verhältnis des Zazaki zum Kurdischen in kultureller, gesellschaftlicher etc. Hinsicht?

2. Das folgende *Baumdiagramm* von Sprachen zeigt modellhaft und stark vereinfachend die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, zu denen auch die iranischen gehören:

	W-Iranisch	O-Iranisch
Altiranisch (520-330 v. Chr.)	Altpersisch	Avestisch
Mitteliranisch (220-900 n. Chr.)	Mittelpersisch, Parthisch	Soghdisch
Neuiranisch (900 n. Chr.-)	Persisch, Kurdisch, Baluchi, Zazaki etc.	Ossetisch, Pashto etc.

¹ Prof. Dr. Universität Hamburg Asien-Afrika-Institut Arbeitsbereich Iranistik

3. Wie „mißt“ man den Grad der Verwandtschaft der westiranischen Sprachen Persisch, Kurdisch und Zazaki?

Hierzu ist vor allem zu beachten:

- Es gibt keine festen, „naturegegebenen“ Grenzen zwischen „Sprache“ und „Dialekt“. Zwei Varianten einer Sprache können in einem kulturellen Kontext als Dialekte, in einem anderen durchaus auch als eigenständige Sprachen bezeichnet werden. Die Frage von „Sprache“ / „Dialekt“ ist von Definitionen bzw. Festlegungen abhängig, die zum Teil willkürlich sein können.
- Um die Frage „Sprache oder Dialekt?“ zu beantworten, werden in nicht-wissenschaftlichen Publikationen oft isolierte Faktoren miteinander verglichen, z.B. Einzellaute oder einzelne grammatikalische Erscheinungen. Dies ist keine seriöse Methodik zur Feststellung von Sprachverwandtschaft.
- Ein besonders negatives methodisches Vorbild für derartige Untersuchungen sind frühere Versuche türkischer sogenannter Sprachwissenschaftler, auf Basis der Zählung ähnlicher Wörter zu „beweisen“, daß das Kurdische ein Dialekt des Türkischen sei.
- Da viele Sprecher des Kurdischen und Zazaki im stark ideologisch geprägten Erziehungssystem der Türkischen Republik aufgewachsen sind, haben sie diese Ideologie und ihre schlechten Methoden sozusagen mit der Muttermilch in sich aufgenommen und sind deshalb heute zum Teil weniger imstande, mit „objektivem Abstand“ über die Verwandtschaftsverhältnisse ihrer Muttersprache nachzudenken.

4. Als besonders wichtig für die wissenschaftliche Untersuchung der Verwandtschaft zweier Sprachen haben sich erwiesen:

- Die Untersuchung von „Lautgesetzen“ (d.h. regelmäßigen historischen Entwicklungen des Systems von Lauten einer Sprache),
- Entwicklungen grammatikalischer Merkmale.
- Hierbei ist es bei der Untersuchung von „Ähnlichkeiten“ zweier Sprachen in sprachhistorischer Hinsicht besonders wichtig, einen Unterschied zwischen *ererbten Gemeinsamkeiten* und *gemeinsamen Neuerungen* zu machen.
- Das Entscheidende ist und bleibt die Methodik des sprachhistorischen Vergleichs: ohne saubere Methode keine Wissenschaft. Eine saubere Methodik läßt sich in der Regel nur im Rahmen eines mehrjährigen wissenschaftlichen Studiums der Iranistik, der Indogermanistik oder ähnlicher Fächer erlernen. Dies sollte auch das Studium älterer iranischer

Sprachen wie des Mittelpersischen, Parthischen etc. einschließen.

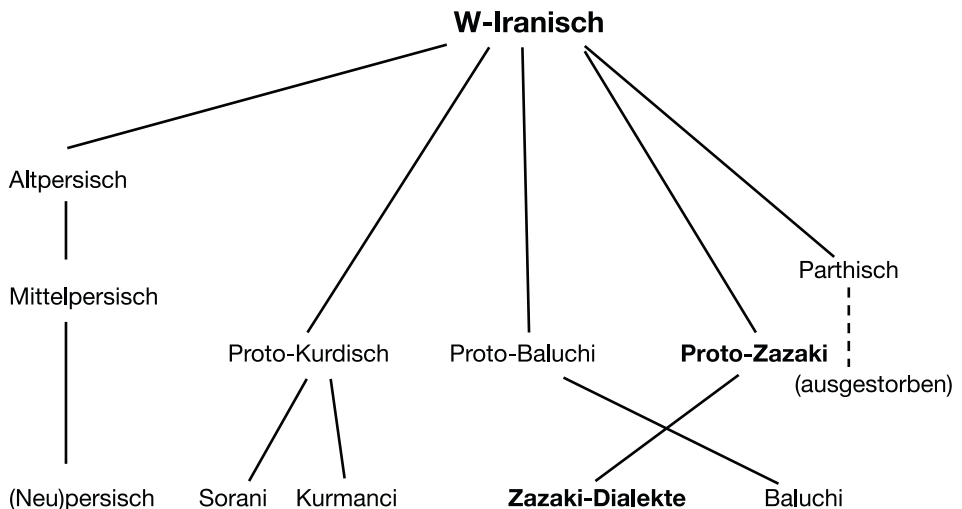
- Eine grundlegende Eigenschaft und ein grundlegendes Problem des wissenschaftlichen Sprachvergleichs ist, daß er bei Anwendung der notwendigen Methodik relativ *abstrakt* ist; dies erschwert die Verbreitung von Erkenntnissen in der Allgemeinbevölkerung.
- Ohne diese Methodik bleibt jedoch jeglicher Sprachvergleich eine präwissenschaftliche Auflistung von Ähnlichkeiten, aus denen sich keine gültige Aussage ableiten lässt.

5. Das lauthistorische und grammatikalische Verhältnis der Sprachen Persisch, Kurdisch und Zazaki untereinander, ihre Ähnlichkeiten und Unterschiede, werden von folgenden zwei Tabellen und einem weiteren Baumdiagramm der westiranischen Sprachen veranschaulicht:

	Persisch	Kurdisch	Zazaki	
Idg. *g'-	dān-	zān-	zān-	„Wissen“
Idg. *dw-	dar	derī	ber	„Tür“
Idg. *tr-	sē	sē	hīre	„3“

Präsensbildung:

Persisch	mī- bar -am	„ich trage“
Kurdisch	dī- b -im	„ich trage“
Zazaki	b -en-ā	„ich trage“

6. Die Tabellen und das Baumdiagramm sollen u.a. verdeutlichen:

- Das Persische ist die mit Abstand älteste bzw. am frühesten bezeugte westiranische Sprache und ist deshalb für sprachhistorische Untersuchungen von großer Bedeutung.
- Das Kurdische steht heute sprachlich zwischen dem Persischen und Zazaki.
- In früheren Zeiten war das Zazaki vom Kurdischen weiter entfernt, es hat sich diesem in letzter Zeit (ca. im Laufe des letzten Jahrtausend?) jedoch stärker angenähert.

7. Was läßt sich aus all diesen sprachwissenschaftlichen, sprachhistorischen und methodischen Fakten und Zusammenhängen nun schließen?

Zum Verhältnis von Sprache zu Ethnie seien folgende grundlegende Tatsachen genannt:

- Das Verhältnis von Sprache und Ethnie zueinander ist sehr komplex, es ist abhängig von Kultur, Religion, Geschichte, Politik u.v.a.; Sprache und Ethnie müssen nicht übereinstimmen!
- In der Realität der vergangenen Jahrhunderte lebten viele Zazas in einer ethnisch-kulturellen Gemeinschaft mit Kurden und haben sich deshalb diesen sprachlich, kulturell etc. immer stärker angenähert (dies gilt vor allem für sunnitische Zazas, und vor allem für solche, die in gemischten kurdisch-zaza-Regionen leben).
- Deshalb: Zazaki ist zwar eine eigenständige Sprache, Zazas können kulturell und in ihrem ethnischen Selbstverständnis sich jedoch trotzdem als Kurden fühlen.
- Die Türkei war immer ein Vielvölkerstaat, in dem eine Vermischung verschiedener Ethnien stattgefunden hat.
- Nationalistische Ideologien wollen ein Volk mit einer Sprache, das Ziel lautet Vereinheitlichung und Assimilation: hiervor sollte man sich hüten!

8. Was ist unser aller Interesse?

- Kurdisch und Zazaki zu bewahren: beide sind in ihrem Bestand in der Türkei stark bedroht.
- die Vielfalt der kurdischen und Zazaki-Dialekte zu bewahren.
- den kulturellen Reichtum der Zazas und Kurden zu bewahren.
- Gemeinsamkeiten, Freundschaft und Respekt zwischen Kurden und Zazas bewahren.

- Niemanden zu etwas zwingen: wer Kurdisch sprechen und schreiben will, muss dies tun dürfen; wer Zazaki sprechen und schreiben will, muß dies ebenfalls tun dürfen.
- Jeder darf seine Identität selbst bestimmen („Selbstzuschreibung“): Zazas, die sich als Kurden fühlen, gehören den Kurden an; Zazas, die sich als eigenständige ethnische Gemeinschaft betrachten, sind als solche zu respektieren.

9. Die *Standardisierung* ihrer Sprache(n) wird von vielen Kurden und Zazas als erstrebenswertes Ziel betrachtet. Hierzu ist zu bedenken:

- Es handelt sich um ein gutes Ziel, dieses zu erreichen, kann jedoch sehr lange dauern (vgl. Hochdeutsch: mehrere Jahrhunderte).
- Das Ziel ist zu erreichen nur bei gemeinsamem Bemühen und ohne die Ausübung von Zwang (wichtig: Freiheit, in der Sprache oder Sprachform zu schreiben, in der man will).

10. Zusammenfassung und Ausblick

In der Vergangenheit haben sich Zazas in verschiedenen historischen Situationen und unter wechselnden ideologischen Vorzeichen immer wieder für als „eigen“ empfundene kulturelle Werte und politische Ziele eingesetzt. In den 1920er Jahren waren sunnitische Zazas führend an dem vorwiegend religiös motivierten Şeyh Said-Aufstand zur Verteidigung des Kalifats beteiligt. Nach Gründung der Türkischen Republik wandten sich viele, vor allem alevitische Zazas der säkulären nationaltürkischen Staatsideologie zu, um die Jahrhunderte währende religiöse Diskriminierung als Aleviten zu überwinden. In den 1970er Jahren engagierten sich viele politisch aktive Zazas auf Seiten der Linken und wanderten nach dem Militärputsch 1980 ins Gefängnis oder ins Exil. Im europäischen Exil bemerkten Zazas in den 1980er Jahren, daß die Türkische Republik ihnen nicht nur politische, sondern auch kulturelle Werte vorenthalten hatte, und besannen sich auf ihre Kultur und Sprache, zunächst aus Mangel an Informiertheit unter der Überschrift „Kurdisch“. Seit den 1990er Jahren wurden die Zazas sich der Eigenheit und des Wertes ihrer eigenen Sprache und Kultur stärker bewußt. Gleichzeitig kam es unter alevitischen Zazas zu einer Neuentdeckung ihrer fast vergessenen religiösen Tradition.

Das heutige Streben eines Teils der Zaza nach stärkerer Anerkennung ihrer kulturellen und sprachlichen Identität zeigt eine zum Teil neue, interessante Entwicklung in einer komplexen sprachlich-kulturell-gesellschaftlich-politischen Gemengelage, mit offenem Ausgang. Anders als früher, erfreut sich diese Entwicklung heute in der Provinz Bingöl politischer Unterstützung und kann deshalb dem Streben der Minderheiten in der Türkei nach kultureller Anerkennung

wichtige Impulse verleihen. Aus dieser Entwicklung läßt sich jedoch zwischen Zazas und Kurden kein unversöhnlicher Widerspruch konstruieren, genausowenig wie sich zwischen Zazas und Islam, Zazas und Alevitentum oder zwischen Zazas und der Türkei ein unversöhnlicher Widerspruch ergibt. Meiner Ansicht nach hat das Schicksal die Kurden und Zazas miteinander verbunden: entweder beide Sprachen und Kulturen werden überleben, oder keine der beiden. Wenn sich die beiden Sprachgemeinschaften nicht gemeinsam bemühen und gegenseitig unterstützen, besteht in der Türkei die konkrete Gefahr, daß über kurz oder lang beide Sprachen aussterben.

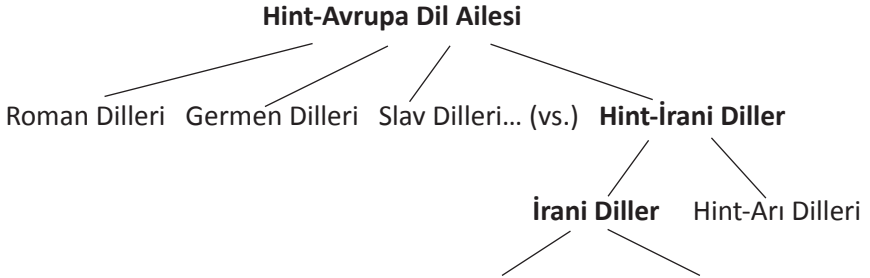
ZAZACA'NIN KÖKENİ VE KONUMU VE ETNİK KÖKENİ İLE DİLİN İLİŞKİSİ

Ludwig PAUL¹

1. Bu sunumda her şeyden önce aşağıdaki soru ve sorunlar ele alınacaktır:

- Zazaca bağımsız bir dil olarak nasıl tanımlanabilir?
- Zazaca'nın yakın akraba olduğu Kürtçe'yle olan ilişki oranı nedir?
- Zazaca'nın kültürel, sosyal vs. açıdan Kürtçe'yle olan dilsel ilişkisinden ne anlaşılır?

2. Aşağıdaki *soyağacı*, çok basit bir model olarak İrani dillerin de dahil olduğu Hint-Avrupa dilleri arasındaki akrabalık ilişkilerini gösterir:

	Batı İrani Diller	Doğu İrani Diller
Eski İrani Diller (m.ö. 520 – m.ö. 330)	Eski Farsça	Avesta Dili
Orta İrani Diller (m.ö. 220 – m.s. 900)	Orta Farsça, Partça (Eşkanice)	Soğdça
Yeni İrani Diller (m.s. 900 - ...)	Farsça, Kürtçe, Beluçice Zazaca vs.	Osetçe, Peştunca vs.

1 Prof. Dr. Hamburg Üniversitesi İranioloji Bölüm Başkanı

3. Batı İrani dillerinden olan Farsça, Kürtçe ve Zazaca'nın akrabalık derecesi nasıl "ölçülür"?

Öncelikle bu hususlara dikkat edilmelidir:

- "Dil" ve "lehçe" arasında hiçbir kesin ve "doğal" sınır yoktur. Bir dilin iki varyantı kültürel bir bağlamda lehçe olarak, diğer bir bağlamda büsbütün ayrı diller olarak da tanımlanabilir. "Dil ve lehçe" sorusu, tanımlamalara ve özelliklere bağlı olarak kısmen keyfi olabilir.
- "Dil veya lehçe?" sorusunu cevaplamak için, bilimsel olmayan yayınlarda sık sık izole olan faktörler birbiriyle karşılaştırılır, örneğin; tek sesler veya tek tek gramatik olgular. Bu, dil akrabalığı ilişkisinin belirlenmesi için güvenilir bir yöntem değildir.
- Sözde Türk dilbilimcilerinin bu tür çalışmalar çerçevesinde Kürtçe'nin, Türkçe'nin bir lehçesi olduğunu "kanıtlamak" için özellikle olumsuz bir metodik rol modeli olarak, benzer kelimelerin sayısı temelinde, daha önceki girişimleri vardır.
- Kürtçe ve Zazaca konuşanların birçoğu Türk Cumhuriyeti'nin ağır biçimde ideolojik şekillenmiş eğitim sisteminde yetiştiklerinden ötürü, bu ideolojiyi ve sistemin kötü uygulamalarını tabiri caizse anne sütü gibi emmişlerdir ve bu nedenle kısmen bugün onların ana dillerinin akrabalık ilişkilerini "objektif bir mesafe"yle düşünmeleri zordur.

4. Aşağıdaki kıstaslar, iki dil arasındaki akrabalık ilişkisinin bilimsel incelenmesi açısından büyük önem kazanmıştır:

- "Ses kanunları"nın incelenmesi (yani bir dilin ses sisteminin düzenli tarihsel gelişimi).
- Dilbilgisel özelliklerinin gelişimi.
- Bu incelemede dil tarihsel açıdan iki dil arasındaki "benzerlikler"den, köke dayalı ortaklıklar ile ortak yenilemeler arasındaki ayrımı yapmak özellikle önemlidir.
- Önemli ve kalıcı olanı, dillerin tarihsel evrimini karşılaştırma yöntemidir: Sağlam bir yöntem olmadan bilim olamaz. Sağlam bir yöntem sadece İranioloji, Hint-Avrupa dilbilimi veya benzeri dallarda birkaç yıla dayalı bir eğitim çerçevesinde öğrenilebilir. Bu eğitim, Eski İrani Diller; Orta Farsça, Partça, vb. gibi dillerin araştırılmasını da içermelidir.
- Bilimsel dil karşılaştırmasının temel bir özelliği ve temel bir sorunu, gerekli yöntemin uygulanmasında oldukça soyut olmasıdır; bu genel nüfus içinde bilginin yayılmasını zorlaştırmaktadır.
- Bu yöntem olmadan herhangi bir dil karşılaştırması ancak önbilimsel bir

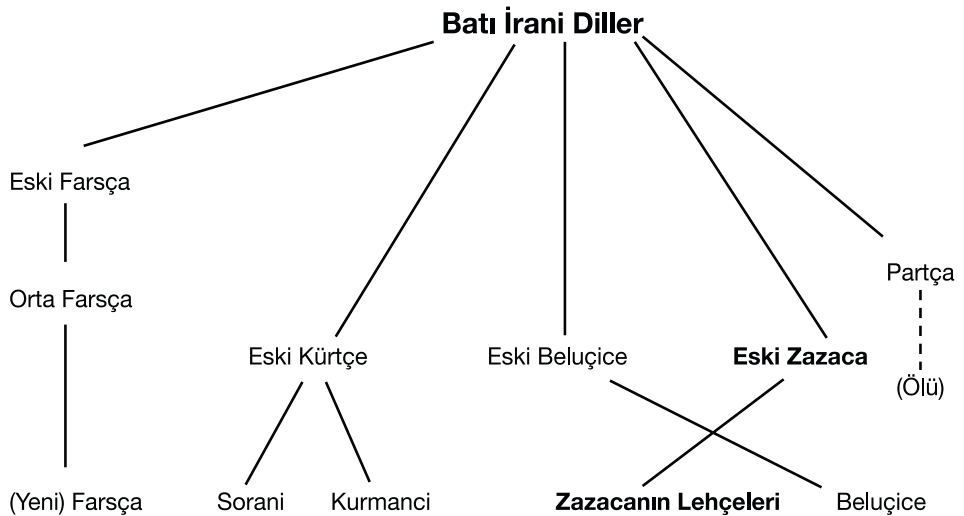
benzerlikler listesi olarak kalır ve bundan geçerli bir çıkarım elde edilemez.

5. Farsça, Kürtçe ve Zazaca dillerinin kendi aralarındaki tarihi sesbilimsel ve dilbilgisel ilişkisi, benzerlik ve farklılıkları, aşağıdaki iki tabloda ve batı İran dillerinin diğer bir soyağacında gösterilmektedir:

	Farsça	Kürtçe	Zazaca	
Idg. *g'-	dān-	zān-	zān-	„bilmek“
Idg. *dw-	dar	derī	ber	„kapı“
Idg. *tr-	sē	sē	Hīrē	„3“

Şimdiki Zamanın Çekimi:

Farsça	mī- bar -am	„ben götürüyorum“
Kürtçe	dı- b -im	„ben götürüyorum“
Zazaca	b -en-ā	„ben götürüyorum“

6. Tablolar ve soyağacın amacı şu hususları netleştirmektir:

- Farsça şimdiki kadar en eski veya yazılı olarak aktarılan belgeli Batı İran dilidir ve bu nedenle dilin tarihsel evrimi üzerine araştırmalar için büyük önem taşımaktadır.
- Kürtçe dilsel olarak günümüzde Farsça ve Zazaca arasında yer almaktadır.
- Eski zamanlarda Zazaca, Kürtçe'den daha uzaktı; ancak son zamanlarda (yaklaşık son binyıllık süreçte?) Kürtçe'ye yakınlaşmıştır.

7. Şimdi bütün bu dilbilimsel, dilin tarihsel evrimi ve metodik olgular bağlamından ne gibi sonuç çıkarılabilir?

Dil-etnik köken ilişkisi üzerine aşağıdaki temel gerçekler söylenebilir:

- Dil ve etnik köken arasındaki ilişki karmaşıktır. Bu ilişki; kültür, din, tarih, siyaset ve daha pek çok faktöre bağlıdır. Dil ve etnik köken uyuşmayabilir!
- Gerçekte, son birkaç yüzyılda Zazaların birçoğu, etnokültürel bir topluluğun içinde Kürtlerle bir arada yaşıyorlardı ve bu yüzden dilsel, kültürel, vs. olarak giderek yakınlaştılar (Bu, özellikle Kürt-Zaza bölgelerinde yaşayan Sünni Zazalar için geçerlidir.)
- Zazaca bağımsız bir dildir; ancak bu nedenle Zazalar kültürel ve etnik bilincinde kendilerini yine de Kürtler gibi hissedebilir.
- Türkiye her zaman çok uluslu bir devlettir, burada farklı etnik gruplarda bir karışım gerçekleşmiştir.
- Milliyetçi ideolojiler tek dilli bir ulus ister, amaç birleştirme ve asimilasyondur: Bundan sakınılmalıdır!

8. Hepimizin için önemli olan nedir?

- Kürtçe ve Zazaca'yı korumak: Her ikisinin varlıkları ciddi olarak Türkiye'de tehdit altında bulunmaktadır.
- Kürtçe'nin ve Zazaca'nın lehçe çeşitliliğini korumak.
- Zazaların ve Kürtlerin kültürel zenginliğini korumak.
- Kürtler ve Zazalar arasındaki benzerlikleri, dostluğu ve saygıyı korumak.
- Hiç kimseyi bir şeye zorlamamak: Kim Kürtçe konuşmak ve yazmak istiyorsa, bunu yapabilmeli; kim Zazaca konuşmak ve yazmak istiyorsa, o da bunu yapabilmelidir.
- Herkes kendi kimliğini belirleyebilmelidir. Kendini tanımlarken Kürt olduğunu hisseden Zazalar, Kürtlere dâhildir; kendilerini bağımsız bir etnik topluluk olarak gören Zazalara da aynı şekilde saygı gösterilmelidir.

9. Kürtler ve Zazalar için dillerinin standardizasyonu arzu edilen bir hedef olarak görülebilir. Bu amaçla dikkate alınması gerekenler:

- Bu iyi bir hedeftir; ancak bu hedefe ulaşmak çok uzun zaman (Standart Almanca birkaç yüzyılda oluşmuştur.) alabilir.
- Bu hedefe sadece ortak çaba ve zorlama olmadan ulaşılabilir (istenilen dil veya dil şeklinde yazma özgürlüğü önemlidir).

10. Genel Bakış

Zazalar geçmişte farklı tarihsel durumlarda ve değişen ideolojik belirtiler altında sürekli “kendisinin” olarak algılanan kültürel değerleri ve siyasi hedefleri için çaba harcadılar. 1920’li yıllarda Sünni Zazalar ağırlıklı olarak din güdümlü Şeyh Sait ayaklanmasında halifeliğin savunması için öncü bir rol oynadılar. Türk Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra birçok, özellikle Alevi Zazalar, Alevi olarak yüzyıllar süren dini ayrımcılığı aşmak için laik Türk milletinin devlet ideolojisine döndüler. 1970’li yıllarda birçok politik olarak aktif Zazalar Sol hareketine bağlandı ve 1980 askeri darbesinden sonra hapse girdiler veya sürgüne gönderildiler. Avrupa sürgününde Zazalar, 1980’li yıllarda Türk Cumhuriyeti’nin onları sadece siyasi değil, aynı zamanda kültürel değerlerden de yoksun bıraktığını fark etti ve başlangıçta bilgi eksikliğinden dolayı “Kürt” başlığı altında kendi kültürünün ve dillerinin farkına vardılar. 1990’lı yıllardan beri, Zazalar kendi özelliğinin ve dil ve kültür değerlerinin daha da bilincine vardılar. Aynı zamanda Alevi Zazalar, neredeyse unutulmuş dini geleneklerini yeniden keşfetmeye başladılar.

Bugünkü Zazalar’ın bir bölümünün kültürel ve dilsel kimliklerinin daha fazla tanınması için çabası, kısmen yeni bir sonucu belirsiz karmaşık bir dilsel-kültürel-sosyal-politik çatışma durumunda ilginç bir gelişme gösteriyor.

Daha önceden farklı olarak bu eğilim, Bingöl ilinde siyasi destek almakta ve bu nedenle Türkiye’deki azınlıkların kültürel tanınma çabasına önemli ivme kazandırabilir.

Zazalar ve Kürtler arasında bu gelişmeden dolayı uzlaşmaz çelişki oluşturulmaz, tıpkı Zazalar ve İslam, Zazalar ve Alevilik ya da Zazalar ve Türkiye arasında uzlaşmaz bir çelişki oluşmayacağı gibi. Benim görüşüme göre, kader Kürtleri ve Zazaları birbirine bağlamıştır: Ya her iki dil ve kültür hayatta kalacaktır ya da hiç-biri. Eğer her iki dil toplulukları ortak çabalamaz ve birbirlerine destek vermezlerse, Türkiye’de gerçek bir tehlike vardır ki er ya da geç her iki dil ölecektir.

DIE ENTDECKUNG UND ERSTE SPRACHWISSENSCHAFTLICHE BEHANDLUNG DER SPRA-CHE ZAZA DURCH PETER LERCH UND FRIEDRICH MÜLLER

Heiner EICHNER¹

Sehr geehrte Leitung und Mitglieder der Universität Bingöl, sehr geehrte Kollegen und Zuhörer! Es freut mich sehr, dass nun zum ersten Mal an der Universität Bingöl ein Kolloquium zur hier beheimateten Sprache *Zaza(ki)* stattfinden kann.

Ich möchte Ihnen bei dieser Gelegenheit zunächst von der Tradition der Wiener Iranistik in Forschung und Lehre speziell auf dem Gebiet der beiden nordwestiranischen Sprachen Kurmanci und Zaza berichten. Im neunzehnten Jahrhundert hat ein Sprachwissenschaftler in Wien gelebt, der Pionier der iranistischen Forschung gewesen ist. Sein Name ist Friedrich Müller (1834-1898). Er war seit 1869 bis zu seinem Tod 1898 Professor für Sanskrit und Vergleichende Sprachwissenschaft in Wien. Er hat ein großes Werk über die Sprachen der Welt verfasst, mit dem Titel Grundriss der Sprachwissenschaft (4 Bände Wien 1876 - 1888). Die iranischen Sprachen waren Gegenstand seines besonderen Interesses. Als erster hat auch einen sprachwissenschaftlichen Artikel über die Sprache Zaza veröffentlicht. Es ging ihm dabei darum, das kurz vorher von Peter Lerch gesammelte Material mit den zu seiner Zeit besonders aktuellen Methoden der Vergleichenden Sprachwissenschaft zu untersuchen. Für das Zaza ist er dadurch zum Pionier in der vergleichenden Sprachwissenschaft geworden.

Sein Grab konnte mein Kollege Oskar Pfeiffer auf dem Wiener Zentralfriedhof noch ausfindig machen. Ich habe es mit ihm im Jahr 2006 besucht und Fotoaufnahmen gemacht. Es war völlig vernachlässigt und beschädigt, doch noch mit einer Plakette aus Bronze versehen, die sein Porträt zeigte. Ohne unser Wissen ist es kurz darauf von der Stadtverwaltung beseitigt worden. Die Plakette mit dem Porträt wurde eingesammelt und vernichtet. Eine auf dem Grab

1 Prof. Dr. Universität Wien Institut für Sprachwissenschaft & Indogermanistik

befindliche Inschriftenstelle konnten wir noch retten und planen jetzt, sie im Garten des Institutgebäudes aufzustellen.

An der Universität Wien hat auch viele Jahre lang Prof. Jalile Jalil am Institut für Sprachwissenschaft (Abteilung Indogermanistik) Sprache (= Kurmanci), Literatur und Kultur der Kurden unterrichtet, wobei er von mir unterstützt worden ist. Unter seinen Studenten des Kurmanji hat es viele Sprecher des Zaza gegeben, manche waren zweisprachig.

Auf Vorschlag der Studenten von Prof. Jalil habe ich dann auch einen „Arbeitskreis Zaza“ eingerichtet, den ich – zusammen mit und dabei massiv unterstützt von Magister Eren Kiliç - mehrere Semester lang geleitet habe.

Es wurden die Überlieferung und heutige Verbreitung des Zazaki behandelt, seine Stellung innerhalb der iranischen Sprachen diskutiert, die Grundlagen von Grammatik und Wortschatz vermittelt, Gespräche geführt und auch Texte gelesen. Besonders lebhaft war die Diskussion über dialektische Variation, da Teilnehmer aus fast allen Dialektgebieten zugegen waren. So gehört die Universität Wien zu den allerersten Forschungs- und Lehranstalten der Welt, in deren akademischem Programm die Existenz der Sprache Zaza berücksichtigt werden konnte.

Der erste europäische Forscher, der die Bekanntschaft der Sprache Zaza gemacht hat und Nachrichten über sie gesammelt hat, ist der in Russland lebende Orientalist Peter Lerch (1827-1884) gewesen. Über seine Person habe ich noch wenig in Erfahrung bringen können, denn der ausführliche Nekrolog vom Jahr 1886 ist mir bisher unzugänglich geblieben.

Hier kann ich deshalb nur einige Eckdaten bringen:

1853-1856 Kurdische Forschungen

1873 Sekretär der Archäologischen Kommission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften

1877 Bibliothekar der Universitätsbibliothek St. Petersburg

Peter Lerch war wissenschaftlicher Angestellter und auch Dozent an der Universität. Er stand mit dem Direktor des Asiatischen Museums Boris von Dohrn in Verbindung, hat in seinen späteren Lebensjahren Reisen in den Orient unternommen und wertvolle Materialien (archäologischer und antiquarischer Art, darunter auch Handschriften) nach St. Petersburg gebracht. Als junger Mann etwa im Alter um die 25 Jahre, interessierte sich Peter Lerch ganz besonders für die Geschichte der Kurden. Seine diesbezüglichen Studien haben sich in einem 1856-1858 erschienenen dreibändigen Werk konkretisiert, das in russischer Sprache und teilweise auch in deutscher Sprache erschienen ist und den Haupttitel trägt (in deutscher Übersetzung):

Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die nördlichen Chaldäer (Lerch 1856, 1857a, 1857b, 1858a, 1858b)

Der erste Band trägt den Untertitel *Einleitung und genaue Aufzählung der kurdischen Stämme*.

Durch die Annahme seines Erstlingswerks zum Druck auf Kosten der Kaiserlichen Akademie wurde sein jugendlicher Enthusiasmus beflügelt. Aber der junge Peter Lerch kannte das Kurdische nur aus gelehrten Büchern, mit denen er sich später auch sehr detailliert auseinandersetzt. Er konnte sie in der Kaiserlichen öffentlichen Bibliothek und im Asiatischen Museum in St. Petersburg benutzen. Da kam es ihm gelegen, dass im Feuilleton der Zeitschrift *Die nordische Biene* vom 23. Dezember 1855 ein Artikel aus der Feder von K. Mikeschin erschien, der von der Anwesenheit kriegsgefangener Kurden „im Zentrum des Reiches“ berichtete. Sie waren im Krimkrieg (1853-1856) in russische Gefangenschaft geraten. Sofort beantragte Peter Lerchs wissenschaftlicher Mentor, der Direktor des Asiatischen Museums Boris von Dorn, die Finanzierung einer Forschungsreise Peter Lerchs zu diesen Kriegsgefangenen. Dieser Antrag, u.a. von solchen Kapazitäten wie Otto Böhtlingk und Anton Schiefner unterstützt, wurde genehmigt. Die Reise von St. Petersburg bis nach Roslawl' bei Smolensk, wo die Kriegsgefangenen untergebracht waren, hat einen ganze Woche gedauert.

Der anschließende Aufenthalt in Roslawl' war auf sechs Wochen begrenzt. Wegen des bevorstehenden Austauschs der Kriegsgefangenen war für die sprachwissenschaftliche Arbeit Eile geboten. Die Früchte dieser Forschungsreise hat Peter Lerch in je zwei gleichlautenden Bänden in russischer (Lerch 1857a und 1858a) und deutscher Sprache (Lerch 1857b und 1858b) veröffentlicht. Es ist aber darauf hinzuweisen, dass ein wichtiger Teil, nämlich die poetischen Texte, nicht zur Veröffentlichung gelangt ist. Es handelt sich dabei um 23 Lieder heroischen und erotischen Inhalts, davon 15 Lieder in Kurmanji und acht Lieder mit Merkmalen des Zaza. Dieses Material dürfte im Nachlass von Peter Lerch erhalten sein. Da dieser Nachlass aber auf drei Archive aufgeteilt ist, konnte ich ihn noch nicht komplett sichten. Die drei in Frage kommenden Stellen sind das Archiv des Instituts für Orientalistik, das Archiv der Akademie der Wissenschaften und das Puschkinhaus, alle in St. Petersburg.

BIBLIOGRAPHIE

Bittner 1906 = Bittner, Maximilian, „Müller, Friedrich“. In: Allgemeine Deutsche Biographie (ADB). Band 52, Leipzig, S. 500–503.

Džalilov 2003 = Džalilov, Ordikhan Džasmovic: Istoričeskie pesni kurdiv. [Historische Lieder der Kurden]. Sankt-Peterburg (Rossijskaja Akademija Nauk, Institut Vostokovedenija, Sankt-Peterburgskij Filial)

Gippert 1996 = Gippert, Jost, „Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache.“ In: „Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dımili-Kırmanc-Zaza“ 10, 1996, 148-154.

Gippert 2008 = Gippert, Jost, „Zur dialektalen Stellung der Zaza-Sprache“. In: Die Sprache 47, 2007/2008,

Hadank 1932 = Hadank, Karl: Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siwerek und Kor / bearb. von Karl Hadank, Berlin 1932. - XIII, 398 S. (=Kurdisch-Persische Forschungen. Ergebnisse einer von 1901 bis 1903 und 1906 bis 1907 in Persien und der asiatischen Türkei ausgeführten Forschungsreise / von Oskar Mann)

Korn 2005 = Korn, Agnes: Towards a Historical Grammar of Balochi. Studies in Balochi Historical Phonology and Vocabulary. Wiesbaden.

Kurdoev 1972 = Kurdoev, K.K., „Kurdovedenie [Die Kurdologie]“, in: Aziatskij Muzej – Leningradskoe otdelenie Instituta Vostokovedenija AN SSSR, 386-399.

Lerch 1856a = Lerch, Petr: Izsledovanija ob iranskix kurdax i ix predkax, severnyx Xaldejax, Kniga I: Vvedenie i porobnoe iscelie kurdsikix plemen [Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die nördlichen Chaldäer. Buch I: Einleitung und genaue Aufzählung der kurdischen Stämme]. Sanktpeterburg 1856.

Lerch 1856b = Lerch, Peter: Bericht über eine im Auftrage der hist.-phil. Classe d. kaiserl. Akademie d. Wissenschaften unternommene Reise zu den kriegsgefangenen Kurden in Roslawl', im Gouvernement Smolensk. (gelesen am 20. Juni = 2. Juli 1856)“ In: Bulletin historicophilologique, tom XIV, p. 76-96 = Mélanges Asiatiques, tom II, St. Petersburg 1856, 621-649 [*non uidi*, zitiert nach Lerch 1858b, VII und Selcan 1998, 711]. Ein Auszug daraus findet sich auch in Lerch 1857b, VII-XXIII.

Lerch 1857a = Izsledovanija ob iranskix kurdax i ix predkax, severnyx Xaldejax. Kniga II. [Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die nördlichen Chaldäer, Buch II]. Sanktpeterburg 1857.

Lerch 1857b = Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die nördlichen Chaldäer. Erste Abtheilung. Kurdische Texte mit deutscher Übersetzung. St. Petersburg 1857.

Lerch 1858a = Izsledovanija ob iranskix kurdax i ix predkax, severnyx Xaldejax. Kniga III: Slovori i istoriko-literaturnoe vvedenie [Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die nördlichen Chaldäer, Buch III: Wörterbücher und historisch-literarische Einleitung]. Sanktpeterburg 1858.

Lerch 1858b = Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die nördlichen Chaldäer. Zweite Abtheilung. Kurdische Glossare mit einer literar-historischen Einleitung. St. Petersburg 1858.

Müller 1865 = Friedrich Müller, „Beiträge zur Kennnis der neupersischen Dialekte, III. Zaza-Dialekt der Kurdensprache“. Sonderabdruck aus: Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, November 1864

Nekrolog 1886 = [Nekrolog auf Peter Lerch], in: Zapiski Imperatorskago Rossijskago Arxeologiceskago Obscestva I, 1886, 104-114 (non uidi)

Orbeli 1972 = Orbeli, R.R., „Kavkazovedenie [Die Kaukasologie]“, in: Aziatskij Muzej – Leningradskoe otdelenie Instituta Vostokovedenija AN SSSR, 468-479 xxx

Paul 1988 = Ludwig Paul: Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie. Wiesbaden

Paul 2009 = Ludwig Paul, Zazaki. In: Windfuhr, Gernot: The Iranian Languages, London (Routledge) 2009, xxx

Schmitt 1997 = Schmitt, Rüdiger: Müller, Friedrich. In: Neue Deutsche Biographie (NDB). Band 18, S. 378 f.

Selcan 1998 = Zülfü Selcan: Grammatik der Zaza-Sprache. Norddialekt (Dersim-Dialekt). Berlin 1998

Smirnova / Èjjubi 1998 = Smirnova, I.A. / Èjjubi K.R.: Kurdschij dialekt Zaza (Dersim). Moskva = [Originaler zweiter Titel in Englisch:] Smirnova, I.A. / Ayyoubi K.

SPRACHATLANTEN ALS GRUNDLAGENWERKE DER SPRACHWISSENSCHAFT

Werner KÖNIG¹

Zusammenfassung

Was ist ein Sprachatlas?

Sprachatlantent gibt es seit Ende des 19. Jahrhunderts, die ersten wurden in Deutschland und Frankreich erstellt. Es geht in ihnen darum, die Veränderung von Sprache im Raum zu dokumentieren. Und zwar geschieht das mit Hilfe von Landkarten, in die Sprachformen ortsbezogen eingetragen werden oder in denen Grenzen von sprachlichen Erscheinungen dargestellt sind.

Warum macht man einen Sprachatlas?

Jede Sprache, die sich über ein größeres Gebiet erstreckt, entwickelt Varianten. Sie verändert sich im Raum, sie bildet Dialekte. Zur Beschreibung dieser Sprache ist es notwendig, auch die geographisch bedingten Varianten zu erforschen und zu dokumentieren. Solche geographischen Strukturen spiegeln historische Vorgänge in der äußeren und inneren Sprachgeschichte: Entlehnungen, gegenseitige Beeinflussung von Nachbarsprachen und Nachbardialekten, Sprachbewegungen innerhalb des Sprachgebietes.

Wie macht man einen Sprachatlas?

Die heute übliche Form für die Erstellung eines Sprachatlases ist die direkte Befragung von kompetenten Sprechern. Diese erfolgt Befragung im Wohnort der Sprecher durch phonetisch geschulte Sprachwissenschaftler mit Hilfe eines standardisierten Fragebuchs.

1 Prof. Dr. Universität Augsburg, Deutschland

Sprachatlanten als Hilfsmittel bei der Etablierung einer Schriftsprache

Kenntnisse über geographische Varianten einer schriftlosen Sprache sollten Voraussetzung sein bei der Entwicklung einer Schriftsprache. Die neuhochdeutsche Schriftsprache ist eine Kompromissform zwischen nördlichen und südlichen Varianten. So haben alle Regionen Anteil an der Schrift, sie sind eher bereit, sie anzunehmen und zu akzeptieren. Wenn es unmöglich ist, sich auf eine Schriftform zu einigen, dann ist es auch möglich zwei Schriftsysteme zu etablieren, Norwegen hat im 19. Jahrhundert diesen Weg gewählt.

Was ist ein Sprachatlas?

Jede Sprache, die sich über ein größeres Gebiet erstreckt, die eine größere Zahl von sesshaften Sprechern hat, entwickelt sich regional unterschiedlich. Sie bleibt zwar innerhalb eines Ortes, innerhalb einer Kommunikationsgemeinschaft einigermaßen gleich, sie entwickelt aber, vor allem wenn diese Sprecher sich über eine größere Fläche verteilen und eine Kommunikation zwischen den Sprechern weit auseinander liegender Gegenden eher selten ist, unterschiedliche Sprachformen, also Dialekte, heraus. Dialekte sind immer Teile eines größeren Ganzen, das aber in sich sehr viele Gemeinsamkeiten besitzt. Und ein Sprachatlas will genau die regional bedingten Varietäten, die unterschiedlichen Sprachformen eines Gebietes darstellen. Sein Ziel ist es, alle vorhandenen regionalen Unterschiede zu erfassen. Das ist sehr schwer, denn Sprachen haben sehr komplexe Strukturen, haben zu viele Elemente, als dass man sie alle daraufhin prüfen kann. Aber man kann Ausschnitte erfassen, um einen Eindruck von den Unterschieden zu erhalten.

Im Alltag und auch bei vielen Wissenschaftlern gibt es die Auffassung, dass Dialekte homogene, nach außen einigermaßen scharf abgegrenzte Einheiten sind. So etwas gibt es, aber es ist die Ausnahme. In der Regel ist es so, dass man von einem räumlichen Kontinuum ausgehen muss, dass es ganz allmähliche Übergänge zwischen den Dialekten gibt. Von einem Dorf zum anderen sind die Unterschiede normalerweise nicht groß, Nachbardörfer verstehen sich ohne Schwierigkeiten. Geht man nun weiter in die nächste Gemeinde, kommen einige neue Verschiedenheiten dazu und beim nächsten Dorf wieder neue. Auf diese Weise summieren sich die Unterschiede, wenn man von einem Dorf zum anderen wandert, irgendwann kommt der Ort, in dem man dann Schwierigkeiten hat, das Gesprochene dort zu verstehen oder verstanden zu werden. Ein Sprachatlas ist geeignet, diese allmählichen Übergänge in Karten darzustellen, und gleichzeitig dabei Gemeinsamkeiten und Unterschiede von Sprachregionen aufzuzeigen.

Sprachatlanten sind neben den Wörterbüchern und Grammatiken die Basiswerke der Sprachwissenschaft. Sprachatlanten gibt es erst seit dem Ende des 19. Jahrhunderts², die ersten wurden in Frankreich und in Deutschland begonnen. Sie sind meist Werke mit großen Formaten in mehreren Bänden. Sie besitzen bis zu 3000 Landkarten, in die Sprachformen eingetragen sind. Und zwar so, dass erkennbar ist, welche Sprachform an welchem Ort, in welcher Region verwendet wird. Ich habe mehrere solche Sprachatlanten schon gemacht, ich zeige Ihnen hier als Beispiel jetzt eine Karte, damit diejenigen, für die vielleicht so etwas neu ist, sich darunter etwas vorstellen können. In der Regel wird nur ein sprachliches Phänomen auf einer Karte dargestellt. In unserer Abbildung Nr. 1 im Anhang hier ist es die Verwendung verschiedener Wörter für den Kater, die männliche Katze im Bundesland Bayern im Süden Deutschlands.

Dieses Beispiel stellt Varianten aus dem Bereich des Wortschatzes dar, ein Sprachatlas beschreibt aber auch andere Bereiche einer Sprache, nämlich die Phonologie, Morphologie und im Idealfall auch die Syntax.

Im Anhang ist unter Nr. 2 eine weitere Karte, jetzt aus dem Bereich der Laute abgebildet. Sie stellt dar, welche verschiedenen Vokaltypen im Wort *Schnee* im Bereich von Bayern vorkommen.

Die Kartierung, die Darstellung der Sprachunterschiede kann erfolgen einmal in Flächenkarten, so wie das in den ersten beiden Karten der Fall ist oder in Symbolkarten. Bei Flächenkarten wird jeweils die Fläche, in der eine Sprachform gilt, mit einer Farbe gekennzeichnet. Das ist eine Darstellungsform, die schon einige Abstraktionsstufen hinter sich hat, es ist bei ihnen viel an Interpolation dabei und Interpretation, denn sie beruhen in der Regel nur auf einem Teil der Orte, die es insgesamt gibt. Für die sonstigen Orte wird angenommen, dass sie so sprechen wie die Nachbarorte. Mit weniger Abstraktion kommen Symbolkarten aus. Auf Abbildung 3 im Anhang sieht man, welche verschiedenen Wortformen für das kleine Brot, das Brötchen, in Deutschland verwendet werden.

Sie sind für die Dialekte des Deutschen die häufigste Art der Kartierung. Bei Symbolkarten bekommt jede Sprachform eine Signatur, die auf den jeweiligen Ort gesetzt wird. Sie stellt dar, welche Form in dem jeweiligen Ort üblich ist. Auch auf diese Weise entstehen für das Auge Sprachgebiete, Sprachflächen, ohne dass dabei Aussagen über Orte gemacht werden, über die man nichts weiß. Am wenigsten Abstraktion, am wenigsten Veränderung findet statt bei einer Kartierungsart, wie sie üblich ist z.B. fürs Französische, Spanische oder Italienische.

2 ALF (1902-1910) und DSA (1927-1956)

Hier werden die Originalformen kartiert, sie werden in der Karte einfach an den Ort, an dem sie aufgeschrieben wurden, gestellt. Diese Originalformenkarten sind zwar vielseitig benutzbar, es ist auf ihnen aber schlecht ein Überblick über die geographischen Varianten zu gewinnen. Abbildung 4 im Anhang stellt dar, welche Bezeichnungen es im südlichen Elsass, das ist ein Gebiet in Frankreich, für das Kinn gibt.³

Warum macht man einen Sprachatlas?

Aus sprachwissenschaftlicher Sicht haben die Muttersprachen aller Menschen das gleiche Recht, anerkannt und beschrieben zu werden. Auch die Sprachvarietäten, die Dialekte kleinerer Gebiete. Es gibt keine wissenschaftlichen Kriterien, die die eine Varietät als wertvoller erweisen als eine andere. Auch die Tatsache, dass eine Varietät mehr Sprecher hat als eine andere, macht diese nicht von vorne herein wertvoller. Es steigt nur die Wahrscheinlichkeit, dass sie erforscht wird, weil es mehr Menschen gibt, die ein Interesse an ihr und eine Beziehung zu ihr haben.

Jede Sprache spiegelt die Geschichte und Kultur der Menschen, die sie sprechen. Gemeinsame Geschichte und Kultur geben den Menschen Selbstbewusstsein und Identität, ein Sprachatlas stärkt beides, weil er die Verschiedenheit in der Einheitlichkeit des großen Ganzen darstellt, weil er auch den kleinen Regionen ein Gesicht gibt. Und weil sich in ihm die kleineren Regionen wieder finden, stärkt das auch die Gemeinsamkeit des größeren Gebietes. Und er gibt auch dem kleinen Mann, dem sich aus dem Land ernährenden Bauern eine Geschichte, eine Identifikationsmöglichkeit, weil er die ihm eigene bäuerliche Kultur dokumentiert.

Wenn man die Geographie einer Sprache kennt, dann hat man mehr Daten, um ihre Geschichte zu erforschen. Das ist vor allem für Sprachen wichtig, deren Schriftlichkeit wenig historische Tiefe bietet. Eine Sprache wandelt sich an verschiedenen Orten in verschiedene Richtungen. Es gibt Neuerungen, die von einem kulturell dominanten innovativen Zentrum ausgehen, die die Ränder nicht erreichen. Es gibt auch solche, die von einer Nachbarsprache übernommen werden, oder solche, die werden von einer fremden Schriftsprache übernommen. Aber es gibt auch Neuerungen, die entstehen autochthon an einem Ort und breiten sich von da aus mehr oder wenig aus. Diese Vorgänge alle spiegeln sich in den geographischen Verbreitungsbildern. Wer sie kennt, der erhält daraus wertvolle Erkenntnisse über die Geschichte einer Sprache

3 Generell zu Sprache und Raum: Auer/Schmitt (2010) und Besch u.a. (1982-1983)

und die Geschichte einer Region. Eine vermehrte Anzahl an Lehnwörtern aus einer fremden Sprache in einer Gegend lassen Schlüsse auf die Geschichte dieser Landschaft zu. Sprachgeographische Informationen sind umso wertvoller, je weniger schriftliche historische Quellen vorhanden sind. Auf diese Weise ist jeder Sprachatlas ein Grundlagenwerk, eine Basis für künftige Forschungen zu der betreffenden Sprache, er ist eine Zustandsbeschreibung dessen, was derzeit (noch) besteht, er kann künftigen Generationen als Vergleichsbasis zur Beschreibung des sprachlichen und kulturellen Wandels dienen.

Er hält einen Zustand fest, wie er vor dem alles verändernden Wandel der Alltagskultur, der derzeit in den ländlichen Gegenden der Türkei stattfindet, bestand, der nicht nur Sitten und Gebräuche betrifft, sondern auch die Arbeitstechniken in den Handwerken und in der Landwirtschaft, die Arbeiten im Haus und bei der Speisenerbeitung. Jede Tätigkeit auf dem Feld und jedes Arbeitgerät des Bauern hat (einschließlich seiner Teile) in der traditionellen Kultur eine eigene Bezeichnung. Der Sprachatlas dokumentiert diese Sprach- und Sachwelt. Er bewahrt sie für künftige Generationen auf. Er stellt ein Museum dar für die Kultur eines Volkes, ein Museum, das jeder zu Hause besichtigen kann, es ist ein Museum, bei dem keine weiteren Kosten entstehen.

Die Menschen interessieren sich für solche Werke, sie interessieren sich für ihre Sprache, es freut sie, wenn sie ihre eigenen Sprachformen in Büchern wieder finden und mehr über sie erfahren. Es wertet das auf, was als alt, nicht modern, als ohne Zukunft diskriminiert wird. Wenn sich eine Universität damit beschäftigt, dann muss es wertvoll sein. Wer einen Sprachatlas macht, der tut etwas für das geistige Wohlbefinden der betroffenen Menschen. Und er hilft mit, für so eine Sprache das Überleben zu sichern, weil er ihr Ansehen erhöht.

Wie macht man einen Sprachatlas?

Das Wichtigste und Schwierigste bei so einem Projekt ist die Materialerhebung, d.h. das Sammeln der Daten, aus denen dann die Karten des Atlases gemacht werden können. Die Güte so eines Atlases beruht vor allem auf der Güte des zugrunde liegenden Materials. Deswegen ist es bei Sprachatlanten heute üblich geworden, das Material direkt zu erheben. Das heißt, dass Linguisten mit einer gründlichen phonetisch-linguistischen Ausbildung zu den Sprechern auf das Land und in die Dörfer fahren. Nur die Aufzeichnung in einer phonetischen Umschrift gewährleistet, dass das Material, so wie es gesprochen wurde, auch von dritten, vor allem von späteren Generationen wieder reproduziert werden, dass das Material in alle Richtungen hin interpretiert werden kann. Es müssen natürlich auch Tonaufzeichnungen gemacht werden, an einer schriftlichen Transkription

vor Ort führt aber kein Weg vorbei. Das auf einer CD festgehaltene Material kann der Kontrolle dienen, eine Transkription vom Tonträger her ist langwieriger als eine direkte vor Ort. Teile, die nicht verstanden wurden, können in deutlicherer Aussprache wiederholt werden, es kann auf den Mund geschaut werden, es kann der Sprecher gefragt werden, welchem Typ er eine schwer identifizierbare Lautung vergleichsweise zuordnen würde. Die Analyse am PC bietet andere, neue Möglichkeiten der Analyse, neben der direkten Mitschrift wird man deshalb auch den Wortlaut der Befragung auf einem Datenträger festhalten.

Bei solchen Erhebungen werden standardisierte Fragebücher an jedem Ort in identischer Weise durchgearbeitet. Damit ist gewährleistet, dass aus jedem Ort die gleichen sprachlichen Einheiten, die in identischem Zusammenhang gesprochen wurden, zur Verfügung stehen. Nur so kommen Elemente, die vergleichbar sind, auf die Karte, nur so entstehen Kartenbilder, die die geographische Variation zuverlässig wiedergeben. Die Verwendung von Fragebüchern und ihre systematische Durcharbeitung ist das ökonomischste Verfahren. Ein Gespräch, das man aufzeichnet, ist zwar natürlicher, es kann aber nur Daten zu häufig vorkommenden Wörtern und entsprechenden grammatischen Erscheinungen liefern, nicht aber zu selteneren grammatischen Erscheinungen und weniger gebrauchten Teilen der Lexik. Abbildung 5 im Anhang stellt so eine Fragebuchseite dar. In die rechte Spalte sind die Antworten der Gewährspersonen geschrieben.

Bei den Sprachatlasprojekten, an denen ich beteiligt war, kamen Fragebücher mit ca. 2000 bis 3000 Fragen zum Einsatz. Diese können in einem Ort innerhalb einer Woche abgefragt werden. So ein Fragebuch wird im Prinzip für jedes Gebiet eigens entwickelt. Man kann zwar schon von vorhandenen ausgehen, es muss aber am Anfang den jeweiligen kulturellen und sprachlichen Gegebenheiten des Zielgebietes angepasst werden. Wenn man z.B. die Körperteile und Erscheinungen des Klimas abfragt, kann man wohl auch ein Fragebuch nehmen, das für mitteleuropäische Dialekte entwickelt wurde, wo es um die Verhältnisse in Haushalt und Landwirtschaft geht, müssen die Verhältnisse im Gebiet genau bekannt sein, um sinnvolle Ergebnisse zu erhalten. Dazu sind Probeaufnahmen nötig, anfangs nur in einem Ort, wenn man sich in diesem gut auskennt, dann auch in den anderen Regionen des Untersuchungsgebietes. Anschließend kann man die Ergebnisse vergleichen und feststellen, wo die Gemeinsamkeiten und Unterschiede in Sachkultur und Sprache bestehen. Man sieht, welche Fragen geographisch unterschiedliche Ergebnisse zeigen und welche identischen, vorhersagbaren Antworten bringen. Das Fragebuch sollte so gestaltet sein, dass aus ihm eine Minimalgrammatik mit den wichtigsten Erscheinungen aus

Phonologie, Morphologie und Syntax erstellt werden kann. Ansonsten sollte angestrebt werden, möglichst viele Erscheinungen, die geographische Variation zeigen, zu erfassen. Die Anzahl der Fragen hängt davon ab, wie groß die Menge der Unterschiede innerhalb des Gebietes ist. Man kann mit 4000 Fragen arbeiten, aber auch mit tausend. Das hängt davon ab, wie viel Zeit man hat und welche Mittel zur Verfügung stehen.

Die Höhe der Mittel und die vorhandene Zeit spielen auch eine Rolle, wenn man die Anzahl der zu besuchenden Orte bestimmt. Ideal wäre es, alle Orte zu besuchen. Das kann man in einem kleinen Gebiet machen, nicht aber in einem großen. Deshalb muss man auswählen. Es müssen umso mehr Gemeinden einbezogen werden, je stärker gegliedert, je differenzierter die Sprache in einem Gebiet ist. Gibt es viele Varianten, muss ich mehr Orte besuchen, um diese Varianten alle zu erfassen, sind die Dialekte weniger variantenreich, dann reichen weniger Aufnahmeorte. Beim Bayerischen Sprachatlas (im Süden Deutschlands) war der durchschnittliche Abstand zwischen den Orten 7 Kilometer, es wurden ca. 20 % der Orte besucht.

Die Informanten sollten die im Ort übliche Form der Sprache beherrschen, das heißt noch aktiv sprechen. Sie sollten im Ort geboren und aufgewachsen sein, wenigstens ein Elternteil sollte aus dem Ort stammen. Außerdem ist wichtig, dass die befragten Personen ungefähr das gleiche Alter besitzen sollten, damit eine Variation, die durch altersspezifische Unterschiede bedingt ist die durch aktuellen Sprachwandel bedingt ist, nicht das Ergebnis verfälscht. In der Regel befragt man die ältere Generation, Frauen und Männer über 60 Jahre. Damit ist gewährleistet, dass das, was später auf den Karten dargestellt wird, auch wirklich vergleichbar ist, in jedem Ort den gleichen Status besitzt. Außerdem sollten die Informanten aus einer vergleichbaren sozialen Umgebung stammen.

Durch die eben beschriebene Versuchsanordnung wird vermieden, dass Sprachvariation, die nicht geographisch bedingt ist, erfasst wird. Mathematisch gesprochen ist der Raum hier die unabhängige Variable, die Sprache, die sich im Raum verändert, die davon abhängige Variable.⁴

Sprachatlantens als Hilfsmittel bei der Entwicklung einer Schriftsprache

Die Schriftsprachen des zentralen Europa sind auf verschiedene Weise entstanden. In Frankreich z.B. hat sich der ehemalige Dialekt der Gegend von Paris als verbindliche schriftsprachliche Norm etabliert. Das war vor allem deshalb möglich, weil Paris als Hauptstadt, als politisches, wirtschaftliches und kulturelles

4 Zur Methodologie von modernen Sprachatlanten: Hotzenköcherle (1962) und König (1997)

Zentrum keinen Konkurrenten im Land hatte und von allen Regionen als Zentrum anerkannt wurde. Dieser letzte Punkt „Anerkennung“ ist entscheidend. Die Regierung saß in Paris, die Rechtmäßigkeit des Königs dort wurde bis zum Ende des 18. Jahrhunderts nie in Frage gestellt, wer in Frankreich eine höhere Stellung erlangen wollte, der musste nach Paris gehen, ob er bürgerlich war oder adlig, er musste seine Sprache nach dem dortigen Gebrauch ausrichten.⁵

Ganz anders war es in Deutschland. Es fehlte in der Zeit, in der sich eine einheitliche Schriftsprache herausbildete, sowohl ein politisches, wirtschaftliches oder kulturelles Zentrum, das so weit führend gewesen wäre, dass seine Sprache für die übrige Sprachgemeinschaft hätte ausschließliches Vorbild sein können. Die neuhochdeutsche Schriftsprache entstand in einem lang andauernden Prozess der Vereinheitlichung. In ihm spielten weniger politische als wirtschaftliche und kulturell-religiöse Gründe eine Rolle. Bei den Druckern, die eine führende Rolle einnahmen, standen wirtschaftliche Gesichtspunkte im Vordergrund. Sie wollten von ihren Büchern möglichst viele verkaufen. Deshalb strebten sie eine Sprache an, die von möglichst vielen Lesern verstanden wurde. Sie wählten also diejenigen Formen aus, die im deutschen Sprachgebiet die größte Verbreitung hatten. Es liegt auf der Hand, dass bei Formen mit großer Verbreitung die Mitte eines Gebietes öfters mit dabei ist als ein Randgebiet. Was aber nicht heißt, dass jetzt nur Formen, die es auch in der Mitte gibt, zum allgemeinen Standard wurden. Aber sie hatten die größeren Chancen, zur von allen Regionen anerkannten Form zu werden. Dazu kamen in Deutschland seit der Mitte des 16. Jahrhunderts noch kulturell religiöse Gründe, die der Mitte zusätzliches Gewicht gaben, denn das am meisten verbreitete Buch in Deutschland war von 1550 an die Bibelübersetzung des Martin Luther. Sie galt in den protestantischen Gebieten auch sprachlich als Vorbild. Dazu kam die kulturelle Führungsrolle der mitteldeutschen protestantischen Gebiete im 17. und 18. Jh.. Und das oben beschriebene Bemühen der Drucker, Formen mit weiter Verbreitung zu verwenden, verursachte auch, dass die Mitte Deutschlands ein größeres Gewicht bei der Etablierung einer einheitlichen Schriftsprache bekam. Nord und Süd konnten das, was da gesprochen und geschrieben wurde, eher verstehen und damit auch annehmen als die Sprache anderer Gebiete, was nicht heißen soll, dass nicht auch Elemente, die ursprünglich nur regional im Süden oder im Norden vorkamen, in die allgemeine Schriftsprache aufgenommen wurden.⁶

5 Berschin, Helmut / Felixberger, Josef / Goebel, Hans (2007)

6 Zur Entstehung der deutschen Schriftsprache: Schmidt (2007) und König (2007)

Für die Standardisierung einer bisher vorwiegend mündlich gebrauchten Sprache mit verschiedenen regionalen Varianten wie dem Zaza sollte sich daraus folgendes ergeben:

(1) Man könnte die Sprache eines Hauptortes nehmen und die zur Schriftsprache machen. Das wäre möglich gewesen in vordemokratischen Zeiten, in denen der Wille einer Person, einer Gruppe galt und diese ihren Willen auch durchsetzen konnte.

(2) In demokratischen Zeiten sind nur Mehrheitsentscheidungen konsensfähig. Und zwar nur solche, die auch Rücksichten auf Minderheiten nehmen und diese zu ihrem Recht kommen lassen. Es sollte sich in dieser Schriftsprache nicht nur eine Region wieder finden, sondern es sollten alle Regionen zu ihrem Recht kommen. Mit so einer Lösung sind alle Bezirke irgendwie präsent, die Mitte, die alle besser kennen als die Randgebiete, stellt dann wohl den Hauptteil der Formen, damit können alle leben

Und wo erfährt man, wie sich die Formen im Sprachgebiet verteilen, welches die Formen mit der größeren Verbreitung sind? In dem von mir hier beschriebenen Sprachatlas. Ein Sprachatlas kann deshalb dazu beitragen, eine für alle Teilhaber akzeptable Schriftnorm zu entwickeln. Diese Norm sollte in der Schreibung einheitlich sein, je nach Sachlage auch in dem Bereich der Morphologie, nicht aber in den Bereichen Wortschatz und Syntax. Da sollte eine gewisse Varianz zugelassen werden. Im Deutschen gibt es trotz Jahrhunderte langem Einigungsstreben auch in der Schriftlichkeit immer noch große regionale Unterschiede.

(3) Wenn sich aus Gründen der Politik keine einheitliche Schriftsprache etablieren lässt, dann sollte man sich nicht scheuen, mehrere Schriftsprachen zuzulassen und in den Schulen zu lehren. Dass eine Sprache in den Schulen gelehrt wird und damit für schriftliche Äußerungen zur Verfügung steht, ist für das Überleben sehr viel wichtiger als eine irgendwie ungeliebte, von oben verordnete Einheitlichkeit. In Norwegen z.B. gibt es zwei Schriftsprachen und die Norweger leben ganz gut damit.

LITERATUR

ALF: Gillieron Jules / Edmond, Edmond (1902-1910): Atlas linguistique de la France. Paris.

ALA (1969): Atlas linguistique et ethnographique de l'Alsace: Band 1 von Ernest Beyer und Raymond Matzen. Paris.

Auer, Peter / Schmidt, Jürgen Erich (Hrg.) (2010) : Language and Space. An international Handbook of Linguistic Variation. Band 1 : Theories and Methods (= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 30.1) Berlin /New York.

Berschin, Helmut / Felixberger, Josef / Goebel, Hans (2007): Französische Sprachgeschichte. Hildesheim.

Besch, Werner [u.a.] (Hrg.) (1982-1983): Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. 2 Bände. (= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 1) Berlin/New York.

DSA (1927-1956): Wrede, F. / Martin, B. / Mitzka, W. (eds.) Deutscher Sprachatlas. Marburg.

Eichhoff, Jürgen (1978): Wortatlas der deutschen Umgangssprachen. 2. Band. Bern und München.

Hotzenköcherle, Rudolf (1962): Einführung in den Sprachatlas der deutschen Schweiz, Halbband A: Zur Methodologie von Kleinraumatlanten. Bern.

König, Werner (1997): Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben, Bd. 1, Einführung. Heidelberg.

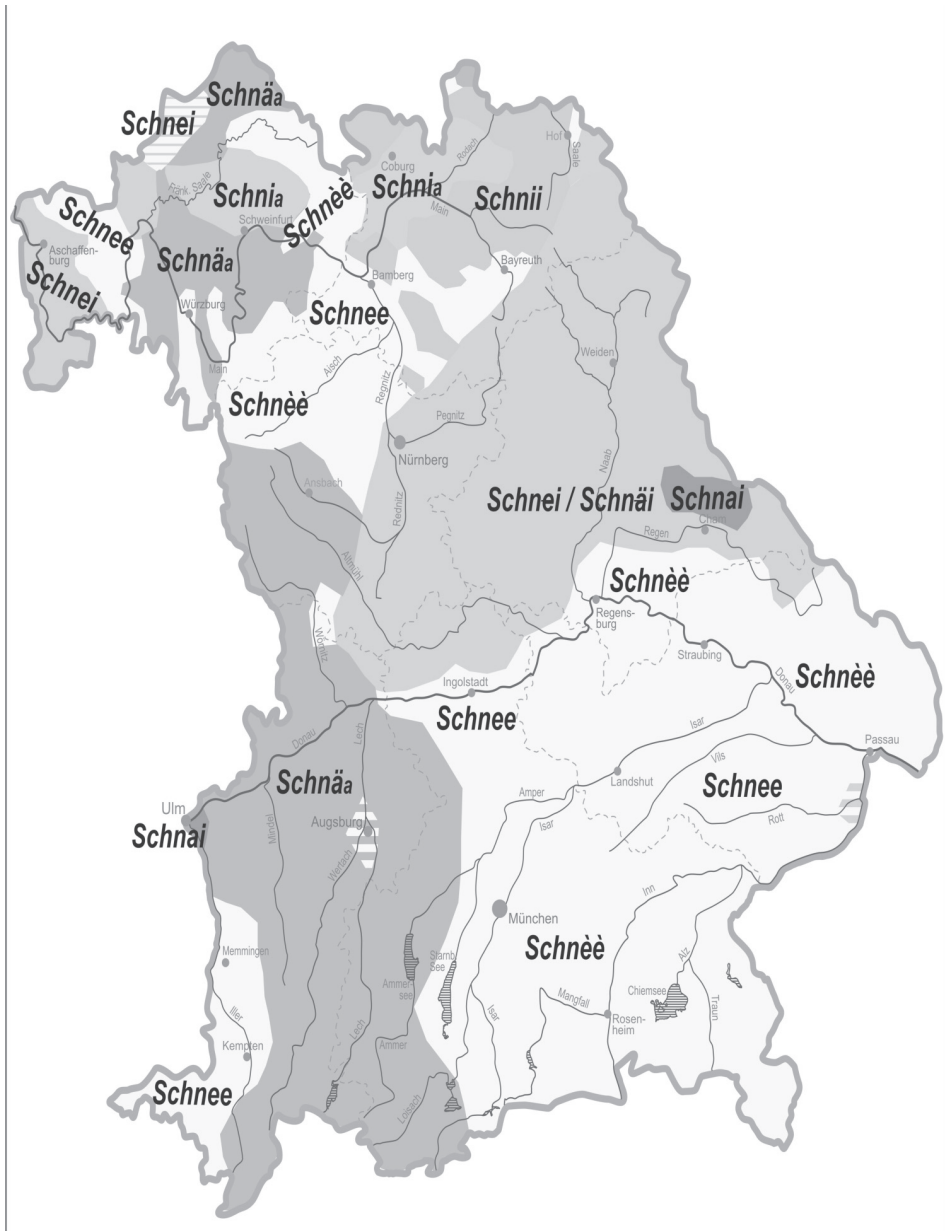
König, Werner (2007): dtv-Atlas Deutsche Sprache. Tafeln und Texte. Mit Mundart-Karten. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 16. Aufl.

König, Werner / Neureiter, Noline / Renn, Manfred / Schwarz, Brigitte (1984): Fragebuch zum Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben. 2 Bände. Augsburg.

Renn, Manfred / König, Werner (2009): Kleiner Bayerischer Sprachatlas, München, 3. Auflage.

Schmidt, Wilhelm (2007): Geschichte der deutschen Sprache. Stuttgart, 10. Auflage

Anhang

Karte 16: Mhd. ê in *Schnee*Abbildung 2: Die Aussprache von *Schnee* in den Dialekten Bayerns,

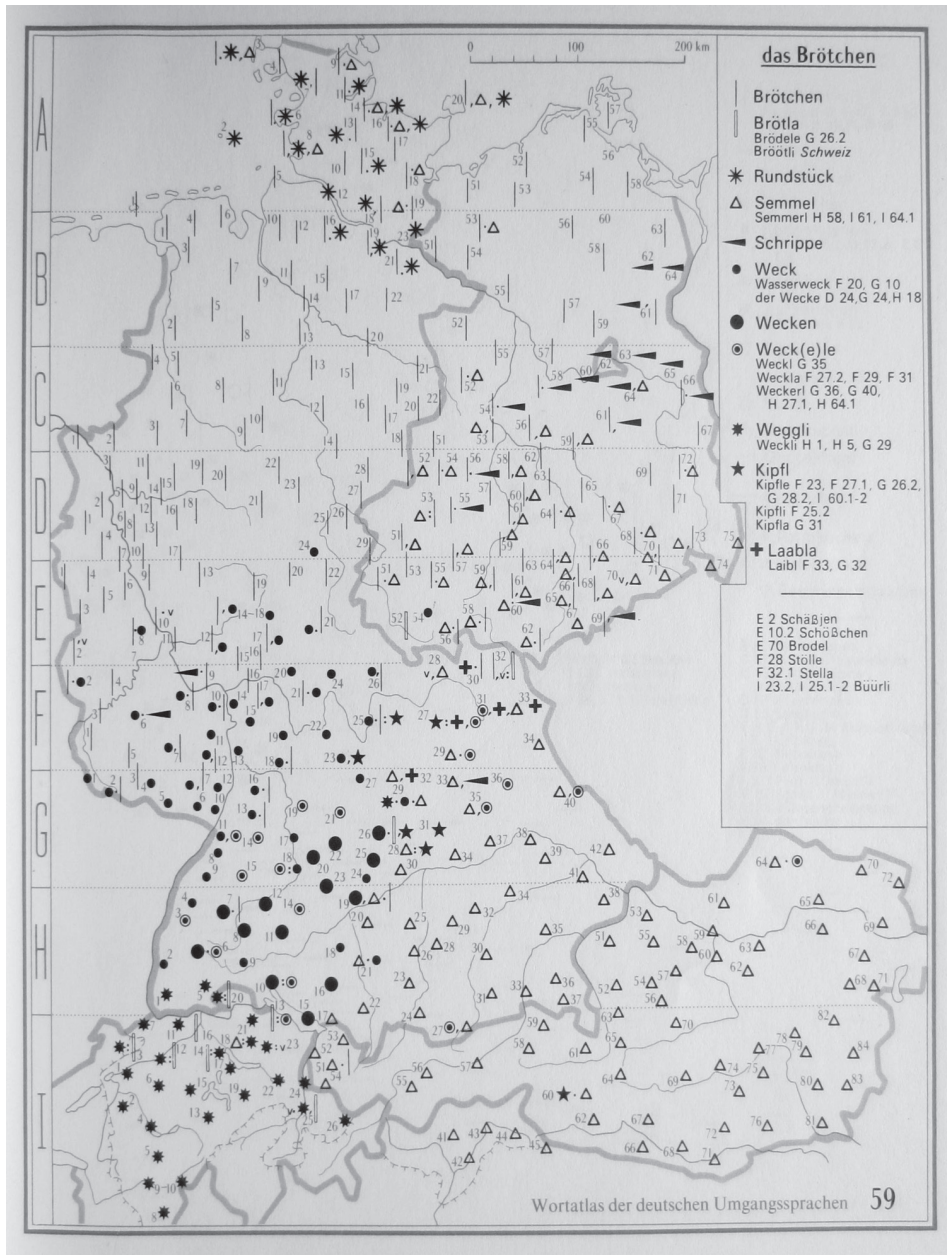

Abbildung 3: Die Bezeichnungen für das Brötchen in den Umgangssprachen Deutschlands.

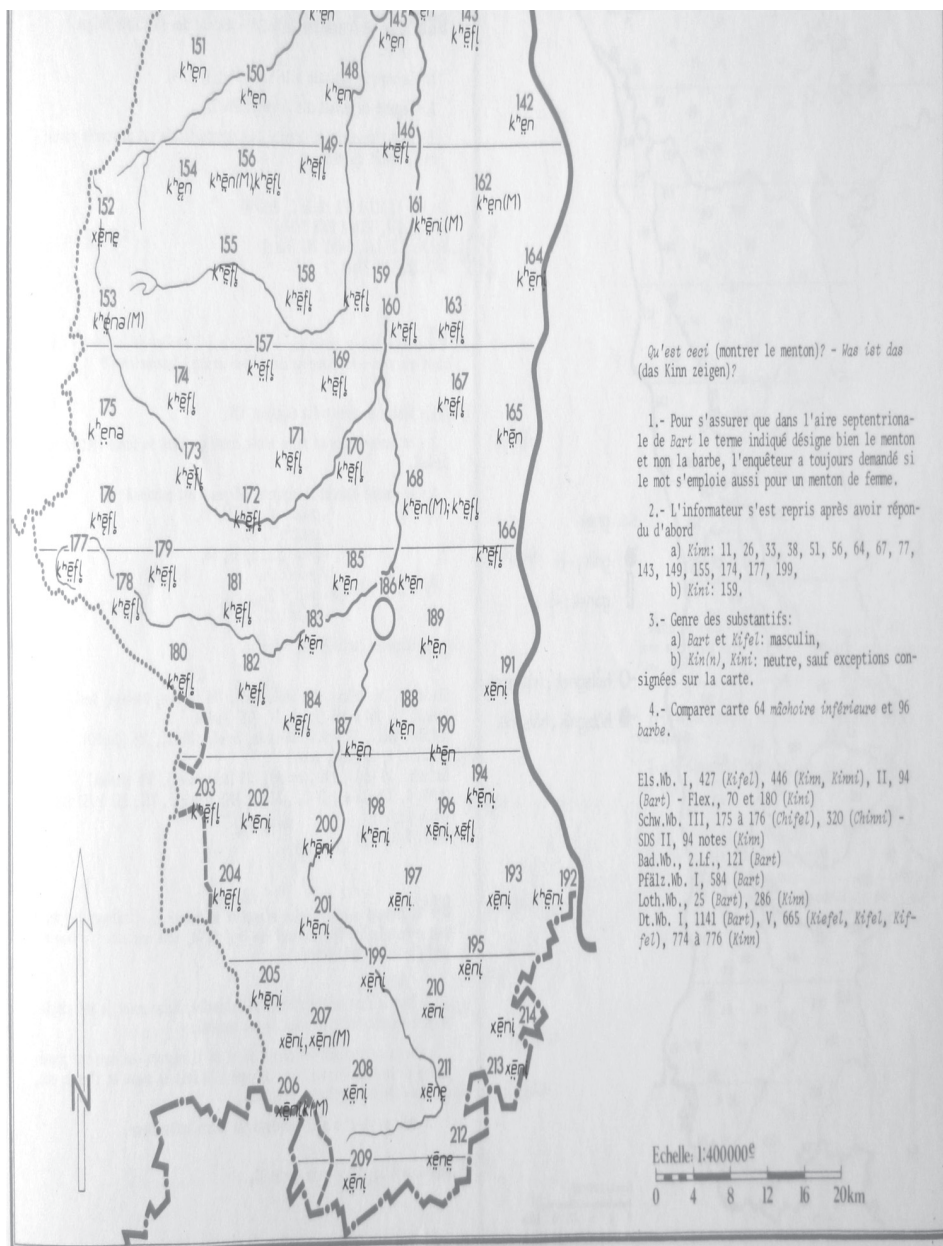

Abbildung 4: Die Bezeichnungen für das Kinn in den Dialekten des Elsass / Frankreich, Südlicher Teil. Aus: ALA (1969), Seite 38.

<u>HEUERTE</u>	
1. "Gras" (-e-)	Ph grās grāivātrā
2. Wenn im Frühling das Heu ausgeht, holt man dem Vieh Gras, man tut ... /grünfüttern/(rein-)grāsen/-grünen/ /(r)einmähen/Futter holen/Gras holen/ /ins Futter fahren/ <i>keluvā</i>	Wo
3. "Heu" (der erste Schnitt)	Ph shāğ das...
4. "heuen" hāğə	5. "geheut" dr hāğətr grāğətr ↓
6. "Heuet" (Zeit, Ertrag des Heuens) (-au-) (Genus!)	Ph dr hāğətr sūmātr
7. Der zweite Schnitt /Eind/Aumat/Grummet/	Ph epemni pəpəmnō
8. Tätigkeit von 7 (Verb) /-den/	Wo, Ph
9. Zeit, Ertrag von 7 /-dat/	Ph

Abbildung 5: Seite aus Fragebuch zum Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben. Aus: König u.a. (1984) Band 1, Seite 64, Aufnahmeort: Graben.

DİLBİLİMDE TEMEL ESER OLARAK DİL ATLASLARI

Werner KÖNIG¹

ÖZET

Dil atlası nedir?

İlkleri Almanya ve Fransa'da hazırlanan dil atlasları 19. yüzyılın sonundan bu yana vardır. Onlar, dilin zaman içinde ki değişimlerini belgeler. Ve bu haritalar yardımıyla olur; bunlara dilin yer tabanlı formları girilir ya da bunlar da dilbilimsel olayların sınırları gösterilir.

Dil atlası neden yapılır?

Daha geniş bir alana yayılan her dil, çeşitlilikler oluşturur. Dil bu alanda değiştiğinde lehçeler oluşturur. Bu dilin tanımlanması için coğrafi şartlı farklılıkları araştırmak ve belgelemek gerekir. Bu tür coğrafi yapılar, dilin iç ve dış tarihinin tarihsel olaylarını yansıtmaktadır: Alıntılar, komşudil ve lehçelerin karşılıklı etkileşimi, dil alanında dil hareketleri gibi.

Dil atlası nasıl yapılır?

Bir dil atlası oluşturmak için yaygın olan şekil bugün, doğrudan yetkili konuşmacılarla yapılan ankettir. Bu anket, konuşmacının kaldığı yerde fonetik eğitilmiş dilbilimci tarafından standart bir soru rehberi kullanılarak yapılır.

1 Prof. Dr. Augsburg Üniversitesi/Almanya

Yazılı bir dilin kurulmasında yardımcı olarak dil atlasları

Yazılmamış bir dilin coğrafi varyasyonları hakkındaki bilgiler yazılı bir dil gelişimi için bir ön koşul olmalıdır. Yeni standart Almanca yazı dili Kuzey ve Güney çeşitleri arasında bir uzlaşma biçimidir. Bütün bölgelerin yazıda payı var, böylece insanlar yazıyı benimseyip kabul etmeye daha isteklidir. Biryazı biçimi üzerinde anlaşma mümkün değilse, o zaman iki yazı sistemlerini kurmak da mümkündür, Norveç 19. yüzyılda bu yolu seçti.

CODING OF BACKGROUND INFORMATION IN ZAZAKI NARRATIVE (SIL INTERNATIONAL)

Brigitte WERNER

Abstract:

We sometimes wonder what makes a story a good story and what is missing when one is told poorly. In order to answer this question, one should turn to the field of discourse structure.

This paper looks at one aspect of discourse analysis: the coding of background information in contrast to foreground information. Several folktales in Southern Zazaki are analyzed to discuss and present coding devices for different kinds of background information. Besides folktales, four personal narratives with quite different coding material are taken into account.

This study intends to raise awareness of devices that are available in Zazaki to provide orientation between event and non-event information for the audience of a narrative.

Keywords: *background information, foreground information, perfective aspect, imperfective aspect, aspect (change of), coda, postscript, story setting, flashback, historical present, narrative tense, discourse structure, event (event line), non-event*

1. Introduction

This paper explores some differences between Zazaki folktales and personal narratives with respect to the coding of background information. The study is based on the Southern Dialect of Zazaki (Çermik-Siverek).

1.1 Preliminary Remarks

Examples from folktale narratives are mainly taken from the book “Mahmesha: Zaza Folktales –Then and Now”, by Rosan Hayig and, where relevant, additional examples are taken from Koyo Berz’s story collection “Ewro şori – Meşti bêri”. At crucial points the study also includes a comparison with Northern Zazaki, referring to Crandall’s study on discourse structure (2002) and Çelker’s tales in “Welat ra Şanikê Şani” (2005).

In chapter 3 the examples of personal narratives are the results from my own field work. The full text is given in the text samples in chapter 5. I used orthographic script rather than phonemic script to be consistent throughout the article.

The terminology of verbal tense and aspect may differ from other works but results from the analysis that conjugated verbs are built up from participles and therefore called by aspectual names.² Verbal endings are interpreted as a) copula: *ken-o*, *kerd-o*, *ker-o*, b) adjective markers: *kerd-i*, *kerd-i*, or c) the invariable ending *-ê* of Past Time Durative.

Passages of direct speech in the narratives are excluded from this study because tense and aspect are used differently in direct speech than in the narrative tense.

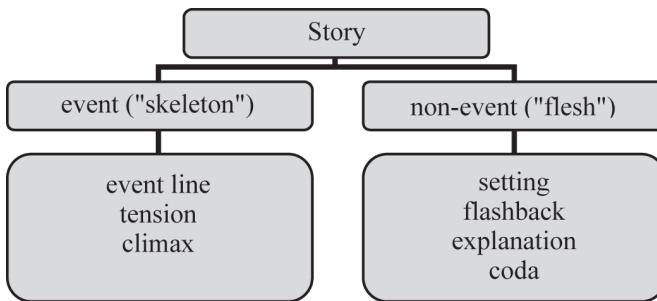
I would like to especially thank the two Zaza speaking friends for providing the personal narratives. I am also grateful to Dr. Inge Egner for her helpful comments on this article and her teaching of Discourse Analysis in 2007.

1.2 The Skeleton and the Flesh

A storyteller builds up a story according to strategies that prove most effective for the audience to comprehend the story. One of these strategies is to make a distinction of two kinds of information:

Foreground information moves a story forward and forms the event line. However, an author also provides non-event or supportive material that is called *background information*. What the flesh is to the skeleton in a body the background information is to the event line.

2 The participles are: indicative imperfective *ken-*, subjunctive imperfective *biker-*, indicative perfective *kerd-*, and subjunctive perfective *bikerd-*.

Figure 1: Skeleton and Flesh of a Story

2. Background Coding in Folktales

This chapter deals with the genre of folktales, which has to be distinguished from the genre of personal narratives, dealt with in chapter 3.

The folktales, including funny anecdotes, have a common style: they are told in imperfective aspect (*o şino keye* lit. ‘he goes home’), also called “Historical Present”. This form has to be distinguished from imperfective progressive (*oyo şino keye* ‘he is going home’) that is used in oral conversation of daily affairs. Thus the Historical Present indicates the “narrative tense”.

2.1 Story Setting

The setting of a story, which is not part of the event line, is invariably coded by devices that are not found otherwise in the story:

- a) *cakê beno, cakê nêbeno* ‘once upon a time’ or *wextê dı* ‘at a certain time’ is used exclusively when a setting is unfolded.
- b) *est-* ‘existing’ is replaced by *ben-* ‘be’, the negated form *çini-* is replaced by *nêben-* (sent. 1b) or *çinêben-* (sent. 5, possessive).
- c) the copula is replaced by *ben-* (sent. 4)

In the table below the story setting of example sentence (1) is contrasted to normal (unmarked) sentences, in order to emphasize the differences.

(1) (Hayig, 2007:65)

Cakê beno, cakê nêbeno, zew mêrdekê beno, ceniya cı bena, wini feqiri benê, tevay cı çinêbeno, zu nalênda nina bena.

‘Once upon a time there was a man and his wife. They were so poor; they possessed nothing except a calf.’

Table 1: Setting in Contrast to Unmarked Form

	marked form (setting)	unmarked form	literal translation
(a)	<i>cakê beno,</i> <i>cakê nêbeno,</i>	<i>cayê³ esto,</i> <i>cayê çiniyo</i>	'a place exists, a place does not exist,
(b)	<i>zew mêrdekê beno,</i>	<i>zew mêrdek esto</i>	a man exists,
(c)	<i>ceniya cı bena,</i>	<i>ceniya cı esto</i>	he has a wife,
(d)	<i>wini feqiri benê,</i>	<i>wini feqiriyê</i>	they are so poor,
(e)	<i>tevey cı çinêbeno,</i>	<i>tevey cı çiniyo</i>	they have nothing,
(f)	<i>zu nalênda nina bena</i>	<i>zu nalênda nina esto</i>	they have (only) a calf.'

A setting is clearly finished when the event line starts with the adverbial expression *rozê* 'one day' ⁴. An example of a short story setting is presented below (event line starts in the third line).

(2) (Hayıg, 2007:15)

<i>Cak-ê</i>	<i>ben-o,</i>	<i>cak-ê</i>	<i>nê-ben-o</i>
place-IND	be.IPF-C.3M	place-IND	not-be.IPF-C.3M

<i>zu pir</i>	<i>ben-a</i>	<i>zu torın-a cı</i>	<i>ben-a.</i>
one old.lady	be.IPF-C.3F	one grandchild-EZ.F 3ob	be.IPF-C.3F

<i>Roz-ê</i>	<i>na torın-a pir ...</i>	
day-IND	this grandchild-EZ.F old.lady	
'Once upon a time there was an old lady and her granddaughter. One day the granddaughter (...)'		

In Northern Zazaki the settings are constructed similar (Crandall, 2002:41), except that the story opens with *beno*, *nêbeno* (Çelker, 2005:5) instead of *cakê beno*, *cakê nêbeno*.

2.1 Flashback

A flashback reports an event line that happened before the time of the main event line in a narrative. Despite one's expectations, flashbacks in the folktales are not coded by a change of time reference, but the Historical Present is applied.⁵

3 *Cakê* is exclusively used in settings and therefore I replaced it by *cayê* 'one place'.

4 In discourse terminology adverbs that indicate a discontinuity are called "points of departure".

5 Perfective in subordinated clauses like, *nê [...] weynenê kı bıray cı kışto* 'they see that their brother has been killed' (Hayıg, 2007:47) are not interpreted as flashbacks.

Adverbial phrases like *wexto kî* ‘at the time when’, *oxmo kî* ‘in the meantime’, or *veri* ‘before’ serve as signals for a flashback.

The first example below illustrates what happened while the main character Gorma’hmed had departed. It is narrated when G. returned to the palace.

(3) (Hayig, 2007:12)

Oxmo	kî	<i>Gorma’hmed qonax-i terk ken-o,</i>
in.the.mean.time	REL	Gorm. palace-OB departure do.IPF-C.3M

<i>ba’hdê coya</i>	<i>dêw keyn-an-ê</i>	<i>xo</i>	dan-o
after that	giant daughter-PL.OB-EZ	RFX	give.IPF-C.3M

<i>bırar-an-dê</i>	<i>Gorma’hmed.</i>		
brother-OB.PL-EZ	Gorm.		
‘In the mean time, when Gormahmed had departed (lit. departs) from the palace, there after, the giant had given (lit. gives) his daughter in marriage to G.’s brothers.’			

The second example reviews back to the sheik’s former life as a cowherd. At the time of speaking he already made his fortune and lived as a sheik in Siverek.

(4) (Hayig, 2007:55)

Wext-o	kî	<i>no gawaney ken-o</i>	<i>no dewan-dê Çermug dî</i>
time-C.3M	REL	he cow.herding do.IPF-C.3M	he villages-EZ Çermik in

roşen-o,	<i>yanê Çermug ra</i>	şin-o	<i>Soreg.</i>
live.IPF-C.3M	that.means Çermik from	go.IPF-C.3M	Siverek
‘At the time when he had been doing (lit. does) cow herding he had lived (lit. lives) in the villages of Çermik, that means he had gone (lit. goes) from Çermik to Siverek.’			

2.2 Argumentative Information

Argumentative information clarifies why something happened and therefore this is non-event as well. Arguments are introduced by conjunctions like *çıkî* ‘because’, *qandê coy* ‘therefore’, *coy ra* ‘that’s why’.

The following example explains that two children would not complain to their father about the wicked stepmother because they want to spare him due to his bad condition.

(5) (Hayig, 2007:3)

<i>Ew nê zi</i>	<i>nê-wetan-ê</i>	<i>kı</i>	<i>pêr-dê xo ra</i>
and they also	not-dare.IPF-C3PL	SPC	father-EZ RFX from

<i>eskera</i>	<i>ker-ê</i>	<i>çıkı</i>	<i>dılıg-ê pêr-dê nina</i>
open	do.SJ-C.3PL	because	situation-EZ father.OB-EZ they.OB

<i>weş nê-ben-o;</i>	<i>çıkı</i>	<i>hirê serr-i</i>	<i>pê sero no</i>
well not-be.IPF-C.3M	because	three year-PL	each.other upon he

<i>xele karren-o</i>	<i>hıma</i>	<i>xele</i>	<i>nê-ruwen-o</i>
wheat sow.IPF-C.3M	but	wheat	not-grow.IPF-C.3M

'And they didn't dare to reveal this to their father because his situation was so bad; because he had sowed wheat three years in succession, but the wheat didn't grow.'

2.3 Discourse Irrealis

Another type of non-event information, called *discourse irrealis* by Dooley/Levinsohn (2000:42), describes happenings that might have taken place, but did not. These are most often introduced by the conjunction *hıma* 'but/however' or *labirê* (Berz, 1996) and the clause contains the negated verb.

Two examples are given below.

(6) (Hayig, 2007:4)

<i>Hıma</i>	<i>bı-xo</i>	<i>nê-wetan-a</i>	<i>nina</i>	<i>bı-kış-o.</i>
however	with-self	not-dare.IPF-C.3F	they.OB	SJ-kill-3S
'But she didn't dare to kill them herself.'				

(7) (Hayig, 2007:12)

<i>Hıma</i>	<i>dew Gorma'hmed-i</i>	<i>nê-vinen-o.</i>
however	giant G.-OB	not-see.IPF-C.3M
'But the giant didn't see G.'		

2.4 Addressing the Hearer

Quite frequently in Hayig's and Berz's story collections the author interrupts the event line by a sudden turn to the speaker-hearer axis, called by Dooley/Levinsohn *performative information* (2000:43). The speaker suddenly addresses the hearer in second person to catch his attention. The expression *tı nêvanê* 'you

don't believe (it)!' is more frequently found, less frequently *tî vanê* 'you (must) believe (it)'.

(8) (Hayig, 2007:9)

<i>Tî nê-van-ê</i>	<i>kî</i>	<i>ê dêw-i-yê</i>	<i>kî</i>	<i>Gorma'hmed-i</i>
you not-say.IPF-C.2M	REL	those giant-PL-EZ	REL	Gorm.-OB

<i>kışt-ê</i>	<i>ê wîrdîna zi</i>	<i>bîra-y</i>	<i>nê dêw-i-yê</i>
killed-C.3PL	those both also	brothers-EZ	this.OB giant-OB-C.3PL

<i>qandê coy</i>	<i>no dêw</i>	<i>Gorma'hmed-i sîlasnen-o.</i>
therefore	this giant	Gorm.-OB know.IPF-C.3M

'You don't believe it, but those giants that were killed by G. were both brothers of this giant; therefore the giant knew Gormahmed.'

(9) (Hayig, 2007:50)

<i>Na</i>	<i>keynek</i>	<i>hendîk</i>	<i>xasek-a</i>
this	girl	so.much	pretty-C.3F

<i>tî van-ê</i>	<i>qay</i>	<i>asmi-ya pancês-i-ya.</i>
you say.IPF-C.2M	likely	moon-EZ fifteen-OB-C.3F

'This girl was so pretty, you (must) believe as pretty as the full moon.'

In the next example the storyteller addresses the audience (or himself) with the rhetorical question 'why not?'

(10) (Hayig, 2007:16)

<i>Na</i>	<i>şin-a</i>	<i>zerre kî</i>	<i>çî nê-şîr-o</i>
she	go.IPF-C.3F	inside REL	why not-go.SJ-C.3S

'She went inside, why shouldn't she go.'

2.5 Coda

The final stage of a narrative, also called *coda* is often introduced by the adverbs *hîni* 'finally/now', *wîni* 'in that manner'.

(11) (Hayig, 2007:32)

<i>Hîni</i>	<i>nê ben-ê</i>	<i>zengin-i</i>
finally	they become.IPF-C.3PL	rich-PL

<i>ben-ê</i>	<i>wihêr-ê mal-i</i>
become.IPF-C.3PL	owners-EZ possession-OB

<i>ew nê</i>	<i>wini</i>	<i>'emr-ê xo</i>	<i>ramen-ê</i>
and they	in.that.manner	life-EZ RFX	pass.IPF-C.3PL
'Finally they became wealthy and owned much possession and lived their life happily ever after.'			

Often a coda is also expressed by the phrase 'and they reached their dreams', introduced by *ew* 'and'.⁶

(12) (Hayig, 2007:7)

<i>Ew</i>	<i>nê</i>	<i>resen-ê</i>	<i>mîraz-dê</i>	<i>xo</i>
and	they	reach.IPF-C.3PL	dream-EZ.PL	RFX
'And finally they reached their dreams.'				

In Berz's collection the coda is introduced by *no hesab a* 'in such a manner' (1996:28, 30), or by *qandê coy* 'therefore' (p.54).

2.6 Postscript

Following the coda of several stories Hayig has added a single rhyme motivated phrase, meaning: 'My story was a lovely fictional one.'

(13) (Hayig, 2007:14)

<i>Istanîk-a</i>	<i>min-a</i>	<i>weş,</i>
tale-EZ	my-EZ	nice

<i>'hewt koy-a</i>	<i>pey dî</i>	<i>bi</i>	<i>ze leş.</i>
seven hills-PL.OB	back at	become.PFev	like carcass
'My charming tale has turned into a carcass behind seven mountains.'			

In Çelker's stories (Northern Zazaki) quite different postscripts are found, some seem to be a blessing, others sound like a poem (2005:233). In contrast to Hayig's postscript, Çelker's postscripts address the audience in second person.⁷

6 This coda is indirectly performative to the audience: 'you as well reach your dreams'. Crandall quoted an equivalent coda: 'They fulfilled [lit. saw] their desires, you fulfill yours' (2002:57).

7 *Şanîke şîye xo rê, şîma bîmanê homete rê.* 'The story has gone to rest, but you will stay in your community.' (Çelker, 2005:123)

2.7 Description of Old Custom

Once in Hayig's stories an old custom, that is no longer in place today, is explained to the audience. This information is given in perfective aspect.

(14) (Hayig, 2007:65)

Wext-ê veri zi,	dewr-dê veri zi,	<i>eki</i>	<i>zewê</i>	<i>axa b-iyayê⁸,</i>
time-EZ before too	epoch-EZ before too	if/when	someone	agha be-SJ.PFdur

<i>ew ci dima</i>	<i>sazben-dê ci</i>	b-iyê.
and 3ob after	musicians-EZ 3ob	is-PFdur
'In earlier times, when someone had been an agha, he usually had his musicians with him.'		

3. Background Coding in Personal Narratives

In stories of personal experience, drawn from our own field work, the devices for marking background information seem quite different from folktales.

The first two reports (*Qahwe* and *Diyarbekır*) tell about a conflict between two men about the language issue. Two other reports (*Tixtorê dındana*, *Qeza*) of another author narrate personal experience in first person. (See full text of all personal narratives in chapter 5.)

The stories are told in past time reference and different aspectual forms of perfective are applied: "Past Time Event" (*va*) is the narrative tense and is applied for foreground information. In contrast to it, the story settings are narrated by "Past Time Durative" (*vatê*) or "Past Time State" (*amey bi*).

Most stories finish in foreground coding, however the end of the story *Tixtorê dındana* is coded as evaluative non-event.

Signal words (adverbs or conjunctions) are used, but, except for the temporal adverbs of the settings, they are not obligatory. Note, that the adverbial *rozê* 'once' is used in two stories for the temporal orientation in the setting, not as a signal for starting the event line.

8 Because it is a conditional clause the subjunctive perfective is used.

Table 2: Different Aspectual Forms and Signal Words in 4 Personal Narratives

story	sent.	background	foreground
<i>Qahwe</i>	1	setting: <i>rozê</i> 'one day'	
	2-8	telling what happened so far, explanation in (4), (PFdur) ⁹ ,	
	9		conflict explodes (PFev)
<i>Diyarbekır</i>	1-3	setting: <i>rozê</i> 'one day', explaining the situation (PFdur)	
	4-7		event line starts, conflict explodes (PFev)
<i>Tixtorê Dındana</i>	1-4	setting: <i>veri</i> 'in the past', explanation in (3), (PFdur).	
	5-7		solution: new doctor consulted (PFev)
	8	evaluation: <i>newe</i> 'now' ¹⁰	
<i>Qeza</i>	1-2	setting: <i>vizêrka</i> 'yesterday' (PFdur, PFst2)	
	3-4		event line (PFev)
	5		coda (PFev)

A passage from the story *Qahwe* is presented below where the perfective aspect changes from Past Time Durative (*vatê*) to Past Time Event (*va*). This change indicates that the conflict intensifies and leads to the peak of the story.

(From *Qahwe*, see chapter 5, sent. 7-9a)

(15)

<i>Ew cı rê</i>	<i>tarix ra</i>	vat-ê
and 3ob to	history from	say-PFdur
'And he was speaking to him about history.'		

(16)

<i>Hima</i>	<i>ê bin-i</i>	<i>tım vat-ê</i>
but	that.OB other-OB	always say.PFdur

9 The sentences (2)-(8) have iterative meaning (discussion is going back and forth).

10 In this coda the narrator jumped to the actual time of speaking, using Present Time State (PFst1).

<i>“ma Kurd-i!”</i> ,	<i>çi-na</i>	<i>nê-zana-yê.</i>
we Kurd-PL	other-thing	not-know.PF-DUR
‘But the other (man) was always saying “we are Kurds!” he didn’t know another thing.’		

(17)

<i>No Zaza</i>	<i>b-ı</i>	<i>hêrs,</i>	<i>va</i>
this Zaza	become-PF	angry	say.PFev
‘The Zaza got angry and said, [...]’			

4. Summary

Distinctive coding material is used for two different genres, folktales and personal narratives.¹¹ The next two tables summarize the findings from chapter 2 and 3.

Folktales overwhelmingly use signal words like adverbial phrases and conjunctions to code background information. Events and non-events alike are narrated mainly in imperfective aspect (Historical Present).

Table 3: Coding Strategies in Folktales

coded by:	verbal aspect	adverbials and conjunctions	other linguistic devices
frequency	low	high	high
foregr.		<i>rozê, ûza di</i> ‘suddenly’	
backgr.	description of old custom: perfective	flashback: <i>oxmo di, wextê di, veri</i> argument: <i>çiki, qandê coy, coy ra</i> discourse irrealis: <i>hima, labirê</i> coda: <i>hini, wini, no hesaba, ew nê resenê ...</i>	story setting: <i>cakê beno; zu pir bena</i> addressing the hearer: <i>ti nêvanê</i> postscript

In contrast, stories of personal experience reveal a strict coding by different senses of the perfective aspect.

¹¹ I would like to underline that direct speech passages in folktales and personal narratives are left out from what is said about coding.

Table 4: Coding Strategies in Personal Narratives

coded by	aspectual form	other material
frequency	high	low
foreground	Past Time Event: <i>va</i> ¹²	<i>ûza dı</i> 'suddenly'
background	setting: Past Time Durative: <i>vatê</i> Past Time State: <i>amey bi</i>	<i>rozê, veri, vîzêrka</i>
	evaluation: Present Time State: <i>biyo</i>	<i>newe</i>

Table 4 does not imply that personal stories do not use conjunction and adverbs as devices, but *change of aspectual form* is the dominant device used to make a contrast between foreground and different kinds of background information. In any case, our present corpus of personal narratives is too small to make further statements.¹³

However, it is safe to say that personal narratives have short passages that are coded as foreground information. That means foreground coding is sometimes reserved, not for the main event line, but for the conflict (like in *Qahwe*) or the solution (like in *Tixtorê dindana*).

Narratives that are told in imperfective aspect (Historical Present), like folktales, fables, and anecdotes, have background information more often coded by other coding material than by change of tense and aspect, because the imperfective aspect does not offer many senses.

In folktales the event line is interrupted by a multitude of different kinds of background information. The scenes are embroidered and decorated far more than in personal narratives because the storyteller takes his audience into a fictitious and magical world.

12 Less frequently imperfective is used, see story *Tixtorê Dindana* sentence 7.

13 Little material is available to compare personal narratives in different Zaza dialects. Finally, the reader may forgive me, I took Çağlayan's reportage on witnesses of the '38 genocide in Dersim to get linguistic insights. Welîyê Aliyê Dewreşi retells a longer passage where he uses two aspects for foreground information: imperfective (*vano*), and Past Time Event (*va*). He changes to Past Durative (*kerdêne*) for background information (Çağlayan: 2003, 318-319). Çêna Sey Rîzay Leyla (p. 11ff) overwhelmingly speaks in Present Time State (*vato*), probably for non-witness events, and in Historical Present, both marking foreground information. (Contrast between *non-witnessed* and *witnessed* events was not subject of this study. Present Time State in the analyzed personal narratives was used for states or events that reached into the present.)

Another major distinction to personal narratives is that folktales have been handed down over generations. According to Rosan Hayig, who in his youth learnt many stories by heart, folktales have fixed scenes and phrases. They intend to indirectly teach a lesson about traditional values that should be understood by the audience.

In this study we have only looked at the coding of background information in two narrative genres. However, the study of other aspects of narrative, such as participant reference, is also needed and should be an interesting topic for future studies.

5. Sample Texts of Four Personal Narratives

Coding material is marked bold. Different aspectual forms are abbreviated by PFev (*va*), PFst1 (*vato*), PFst2 (*vat bi*), and PFdur (*vatê*). But the verb *biyayış* 'be' does most often not signal a distinction between PFev and PFdur.

5.1 Qahwe

(1)

Roz-ê, <i>ma</i>	<i>qahwe dı</i>	ronışte-y	b-i,
day-IND we	coffeehouse in	sitting-PL	be-PF.PL ¹⁴
'Once we were sitting in the coffeehouse,'			

<i>dı Zaza-y zi</i>	<i>mase-yê dı</i>	ronışte-y	b-i.
two Zaza-PL also	table-IND at	sitting-PL	be-PF.PL
'two Zaza men were also sitting on a table.'			

(2)

<i>Ina</i>	<i>politik-a sero</i>	<i>qısey</i>	ker-dê.
they.OB	politic-OB.PL about	word.PL	do-PFdur
'They were talking about politics.'			

(3)

Ê <i>jew-dê cı</i>	<i>xo</i>	Kurd diyê,	
that.OB one-EZ 3ob	RFX	Kurd see.PFdur	
'The one was calling himself a Kurd,'			

¹⁴ *ronışte-y bi* 'was sitting (adj)' is to be distinguished from *ronist-i bi* 'had taken a seat', the former expresses the state, the latter the motion.

<i>ê</i>	<i>jew-i zi</i>	<i>va-tê</i>	<i>kı</i>	<i>“Zaza-y</i>	<i>Kurd-i ni-yê.”</i>
that.OB	one-OB also	say-PFdur	REL	Zaza-PL	Kurd-PL not-C.3PL
‘but the other (lit.one) was saying, “Zaza aren’t Kurds”.’					

(4)

<i>O-yo</i>	<i>kı</i>	<i>xo</i>	<i>Kurd diyê,</i>
he-EZ	REL	RFX	Kurd see.PFdur
‘The one who said he is a Kurd,’			

<i>o parti-yên-da</i>	<i>Kurd-an-a</i>	<i>girwe-yayê.</i>
he party-IND-EZ	Kurd-OB.PL-with	work-PFdur
‘he was working with/for a Kurdish party.’		

(5)

<i>Nê</i>	<i>Zaza-y</i>	<i>va-tê</i>	<i>kı</i>	<i>“pêr-an-ê</i>	<i>ma,</i>
this.OB	Zaza-OB	say-PFdur	REL	father-OB.PL-EZ	our
‘This Zaza (the other than in sent. 4) was saying that “our fathers,’					

<i>kalk-an-ê</i>	<i>ma</i>	<i>xo rê</i>	<i>nê-va-tê</i>	<i>Kurd,</i>
forefather-OB.PL-EZ	our	REFL to	not-say-PFdur	Kurd
‘our forefathers weren’t saying to themselves Kurds,’				

<i>nê-zan-ayê</i>	<i>kı</i>	<i>Kurd</i>	<i>çi-ıyo.</i>
not-know-PFdur	REL	Kurd	what-C.3M
(they) didn’t know what a Kurd is.’			

(6)

<i>Ti-yê</i>	<i>çi van-ê</i>	<i>ma Kurd-i-yê?”</i>
you-C.2M	why say-IPF-C.2M	we Kurds-PL-C.PL
‘Why do you say we are Kurds?’		

(7)

<i>Ew cı rê</i>	<i>tarix ra</i>	<i>va-tê.</i>
and 3ob to	history from	say-PFdur
‘And he was telling him about history.’		

(8)

<i>Hıma</i>	<i>ê bin-i</i>	<i>tım va-tê,</i>	<i>“ma Kurd-i!”</i>
but	that.OB other-OB	always say-PFdur	“we Kurd-PL”
But the other was saying always “we are Kurds!”			

<i>çi-na</i>	<i>nê-zan-ayê.</i>
thing-other	not-know-PFdur
‘another thing he didn’t know.’	

(9)

<i>No Zaza</i>	<i>b-ı hêrs,</i>	<i>va,</i>
this Zaza	be-PF angry	say.PFev
‘This Zaza became angry and said,’		

<i>“tewri dı</i>	<i>ez</i>	<i>no-ya,</i>
theory at	I	this-C.1S
‘in theory I am like this,’		

<i>ekı tı</i>	<i>praktik</i>	<i>wazen-ê,</i>
if/when you	practice	want.IPF-C.2M
‘(but) if you want some practice,’		

<i>bê, ma</i>	<i>tevera</i>	<i>lez bı-kımı.”</i>
come!2S we	outside.at	fight SJ-do.1PL
‘come on, we will fight outside!’		

5.2 Diyarbakır

(1)

<i>Rozê,</i>	<i>ez Diyarbakır dı</i>	<i>xaraj-dê</i>	<i>Çermûg dı</i>	<i>b-i-ya.</i>
day-IND	I Diyarbakir in	bus.station-EZ	Çermik in	be-PF-1S
‘Once I was in Diyarbakir at the bus station for Çermik.’				

(2)

<i>Mı ker-dê</i>	<i>şır-a</i>	<i>Çermûg-ı.</i>
I.OB do-PFdur	SJ.go-1S	Çermik-to
‘I was about to travel to Çermik.’		

(3)

<i>Ûza dı</i>	<i>zeweri</i>	<i>xortım-a</i>	<i>aw piş-tê</i>	<i>'erdi.</i>
there at	one.OB	tube-with	water splash-PFdur	ground
'There, a man was splashing water through a tube to the ground.'				

(4)

<i>Zew zi</i>	<i>ş-i,</i>	<i>ey ra bı Tırkiy-a</i>	<i>aw was-t.</i>
one also	go-PFev	him from with Turkish-with	water request-PFev
'One man came, he requested water from him in Turkish.'			

(5)

<i>Ey</i>	<i>cuwab nê-d-a,</i>	<i>fina was-t,</i>
he.OB	answer not-give-PFev	again request-PFev
'That man (lit. he) didn't give an answer, (he) requested again,'		

<i>fina cuwab</i>	<i>nê-d-a.</i>
again answer	not-give-PFev
'again (that man) didn't give an answer.'	

(6)

<i>Ew</i>	<i>Kırdasi-ya va:</i>	<i>"Kurmanji bîbêjin!"</i>
and	Kurdish-with say.PFev	Kurmanji speak!(Kurd.)
'Then he said in Kurdish: Speak Kurmanji!' (direct speech in Kurdish)		

(7)

<i>Ê</i>	<i>bin-i</i>	<i>zi va:</i>	<i>"Kırdasi nê-zan-a,</i>	<i>ez Zaza-ya,</i>
that	other-OB	also say.PFev	Kurdish not-know.IPF-C.1S	I Zaza-C.1S
'The other man said: I don't know Kurdish, I am Zaza,'				

<i>ez</i>	<i>mecburi ni-ya</i>	<i>Kırdasi</i>	<i>qısey</i>	<i>bî-ker-a."</i>
I	forced not-C.1S	Kurdish	word.PL	SJ-do-C.1S
'I am not forced to speak Kurdish.'				

(8)

<i>Ûza dı</i>	<i>ey xortım</i>	<i>d-a</i>	<i>ney ro,</i>
there at	he.OB tube	give-PFev	him down
'Suddenly he (the Kurd) directed the tube towards him (the Zaza)'			

<i>ina</i>	<i>lez</i>	<i>ker-d.</i>
they.OB	fight	do-PFev
'and they fought.'		

5.3 Tıxtorê Dındana

(1)

<i>Veri</i>	<i>ez ş-iyê</i>	<i>tıxtor-i</i>	<i>qandê dınan-a.</i>
earlier	I go-PFdur	doctor-PL	because.of tooth-OB.PL
'In the past I went to doctors because of my teeth.'			

(2)

<i>Va-tê</i>	<i>"ez qayıl-a</i>	<i>dından-an-ê xo</i>	<i>raşt-i ker-a."</i>
say-PFdur	I wanting-1S	tooth-OB.PL-EZ RFX	straight-PL SJ.do-C.PL
'I said I wanted to have them made straight.'			

(3)

<i>Veri</i>	<i>çewt-i</i>	<i>b-i.</i>
earlier	crooked-PL	be-PF.PL
'Earlier they were crooked.'		

(4)

<i>İna va-tê,</i>	<i>"nê-ben-o,</i>
they.OB say-PFdur	not-be.IPF-3M
'They said, "that's not possible,'	

<i>ba'hdê</i>	<i>des û 'heşt</i>	<i>serr-an-a</i>	<i>nê-ben-o".</i>
after	ten and eight	year-OB.PL-with	not-be.IPF-C.3M
'beyond the age of eighteen that's not possible".'			

(5)

<i>Mı</i>	<i>tıxtor-ê xo</i>	<i>vırrn-a,</i>
I.OB	doctor-EZ RFX	change-PFev
'I changed my doctor,'		

<i>ez</i>	<i>ş-i-ya</i> ⁷	<i>jû-na</i>	<i>tıxtor-i.</i>
I	go-PF-C.1S (ev)	one(F)-other	doctor-F
'I went to another female doctor.'			

(6)

<i>Ay</i>	<i>mı rê</i>	<i>çi</i>	<i>dından-a</i>	d-a.
she.OB	me to	thing(-EZ)	tooth-OB.PL	give-PFev
'She gave me a thing for the teeth.' (braces)				

(7)

<i>Ez şew</i>	<i>ken-a</i>	<i>xo-ya,</i>	<i>rojdhir vejen-a.</i>
I night	do.IPF-C.1S	RFX-with	daytime put.out.IPF-C.1S
'I (usually) put it on at night and take it out during the day.'			

(8)

<i>Dından-ê</i>	<i>mı</i>	newe	b-iy-ê ¹⁶	<i>raşt-i.</i>
tooth-EZ.PL	my	now	become-PF-C.PL (PFst1)	straight-PL
'Now my teeth became straight.'				

5.4 Qeza

(1)

<i>Vizêrka</i>	<i>mı</i>	<i>qeç-i</i>	ber-dê	<i>okûl.</i>
yesterday	I.OB	child-PL	take.away-PFdur	school
'It was yesterday when I was taking the children to school.'				

(2)

<i>Tiya di,</i>	<i>ray-er</i>	<i>sero</i>	<i>qeza</i>	b-ı + b-ı,
here at	way-OB.F	upon	accident	be-PFst2
'Here, on this street had been an accident,'				

<i>dı 'erebey</i>	ame-y + b-i	<i>pê</i>	<i>ro.</i>
two cars	come.PFst2-PL	each.other	down
'two cars had bumped into each other.'			

(3)

<i>Mı</i>	<i>qeç-i</i>	ber-d-i,
I.OB	child-PL	take.away.PFev-PL
'I (actually) took the children (to school)'		

15 When replaced with 3.pers.sing. PFev becomes obvious: *o şı jûna tıxtori.*

16 When replaced with 3.pers.sing. PFst1 becomes obvious: *newe biyo raşt.*

<i>ez</i>	<i>a kışta</i>	<i>ame-ya,</i>
I	that side	come.PF-C.3F (ev)
'I came from that side.'		

<i>hala</i>	<i>ray kapax</i>	<i>b-i.</i>
still (tk.)	way closed	be-PF.F
'then the street was still closed.'		

(4)

<i>'Erebey</i>	<i>boll-i</i>	<i>b-i</i>	<i>mı nê-ř-a</i>	<i>bir-a</i>	<i>keye.</i>
car.PL	many-PL	be-PF.PL	I.OB not-can-PFev	SJ.come-C.1S	home
'There were so many cars, I could not come home.'					

(5)

<i>Ba'hdê</i>	<i>nim-na</i>	<i>sı'hat</i>	<i>ray ab-iyê</i> ¹⁷
after	half-other	hour	way open-PF.F
'After half an hour the road was opened.'			

<i>ez</i>	<i>ame-ya</i>	<i>keye.</i>
I	come.PF-C.3F (ev ¹⁸)	home.
'I (finally) came home.'		

Abbreviations

3ob	3. person pronoun oblique: <i>ci</i>
C	copula: present tense of 'be'
F	feminine
IND	indefinite suffix: <i>-ê(n)</i>
IPF	imperfective participle (indicative) (<i>van-</i> , <i>ken-</i>)
M	masculine
OB	oblique case
PF	perfective participle (indicative) (<i>kerd</i>)
PFdur	perfective aspect: Past Time Durative (<i>vatê</i> , <i>kerdê</i>)
PFev	perfective aspect: Past Time Event (<i>va</i> , <i>kerd</i>)
PFst1	perfective aspect: Present Time State (<i>vato</i> , <i>kerdo</i>)
PFst2	perfective aspect: Past Time State (<i>kerd(i) bi</i>)
REL	relative pronoun or spacer: <i>ki</i>
RFX	reflexive pronoun or personal pronoun: <i>xo</i>
SJ	subjunctive suffix (stands for subjunctive imperfective when not marked otherwise)

17 Because of preverbal *a-* the verb *abiyayış* in perfective aspect is *abiyê*, not **abi*.

18 When replaced with 3.pers.sing. PFev becomes obvious: *o ame keye*.

References

- Crandall, Marie (2002). Discourse Structures in Zazaki Narrative. MA Thesis, Johannes Gutenberg-University, Mainz. Unpublished.
- Çelker, Xal (2005). *Welat ra Şanikê Şani*. İstanbul: Tij Yayınları.
- Dooley, Robert and Levinsohn, Stephen H. (2000). *Analyzing Discourse: A Manual of Basic Concepts*. Dallas: Summer Institute of Linguistics.
- Grimes, Joesph E. (1975). *The Thread of Discourse*. The Hague: Mouton Publishers.
- Hayig, Rosan (2007). *Mahmeşa – Vizêr ra Ewro İstanikê Zazayan, Zaza Folktales – Then and Now*. (Illustrated story collection with English and German translations) Ed. by Eberhard and Brigitte Werner. İstanbul: Tij Yayınları.
- Koyo Berz (1996). *Ewro Şori – Meşti Bêri* (story collection). Stockholm: İremet.
- Paul, Ludwig (2009). ‘Zazaki’. In Windfuhr, Gernot (ed.) *The Iranian Languages*, London: Routledge, pp. 545-586.

(Footnotes)

- 1 *Cakê is exclusively used in settings and therefore I replaced it by cayê ‘one place’.*
- 2 *Because it is a conditional clause the subjunctive perfective is used.*
- 3 *The sentences (2)-(8) have iterative meaning (discussion is going back and forth).*
- 4 *In this coda the narrator jumped to the actual time of speaking, using Present Time State (PFst1).*
- 5 *Less frequently imperfective is used, see story Tixtorê Dindana sentence 7.*
- 6 *ronişte-y bi ‘was sitting (adj)’ is to be distinguished from ronist-i bi ‘had taken a seat’, the former expresses the state, the latter the motion.*
- 7 *When replaced with 3.pers.sing. PFev becomes obvious: o şı jûna tixtori.*
- 8 *When replaced with 3.pers.sing. PFst1 becomes obvious: newe **biyo** raşt.*
- 9 *Because of preverbal a- the verb abiyayış in perfective aspect is abiyê, not *abi.*
- 10 *When replaced with 3.pers.sing. PFev becomes obvious: o **ame** keye.*

ZAZA ROMANINDA TEMEL BİLGİLERİN KODLANIŞI (ULUSLARARASI SIL)

Brigitte WERNER

ÖZET

Bazen, bir hikayeyi neyin güzel yaptığını veya neyin zayıf yaptığını merak ederiz. Bu soruyu cevaplamak için söylem yapısı alanına bakmamız gerekir.

Bu çalışmamız yapı analizinde tek bakış açısında yoğunlaşmaktadır: Öne çıkan bilgilerdense temel bilgilerin kodlanmasına.

Temel bilgilerin farklı türlerini kodlama araçlarını tartışıp sunma amacıyla güney Zaza hikayelerinin bazıları analiz edildi. Hikayelerin yanında birbirinden oldukça farklı kodlama materyaline sahip dört adet kişisel anlatımdan da yararlanıldı.

Bu çalışma , Zazaca bir anlatımın muhataplarına event ve non-event bilgi arasında bir yönelimi sağlayacak araçların bulunduğunu göstermeyi amaçlıyor.

1 TAKDIM

Bu çalışma temel bilgilerin kodlanmasında Zazaca hikayelerle kişisel anlatımlar arasındaki bazı farklılıkları irdeliyor. Çalışmamız Zazaca'nın Güney şivesi (Çermik – Siverek) üzerine yapılmıştır.

1.1 Hazırlayıcı Noktalar

Hikaye anlatımıyla ilgili örnekler genel olarak Rosan Hayig'in "Mahmesha: Zaza Hikayeleri- Eski Zaman ve Şimdi" isimli kitaptan alındı ve uygun bazı yerlerde de Koyo Berz'in "Ewro şori- Meşti beri" isimli hikaye koleksiyonundan alındı. Ayrıca bazı kritik noktalarda Crandall'in söylev yapısı hakkındaki çalışması (2002) ile Çelker'in "Welat ra Şanike Şani"deki (2005) hikayelerine dayanarak Kuzey Zazaca ile bazı karşılaştırmalar da yapıyor.

Üçüncü bölümdeki kişisel anlatım örnekleri benim kendi çalışmalarımıdır. Beşinci bölümde verilen yazılarda tüm yazı verilmiştir. Makale boyunca istikrarı sağlayabilmek adına, yazıda phonemic script yerine orthographic script'i tercih ettim.

Fiillerden kaynaklı zaman ve bakış açıları diğer çalışmalardan farklılık gösterebilir; fakat bu çekimli fiillerin participlelerden oluşması ve aspectual isimler olarak adlandırılmasından kaynaklanıyor. Fiillerin sonları üç şekilde bitebiliyor: a) copula ken-o kerd-o, ker-o; b) sıfat ekleri: kerd-I, kerd-I c) geçmiş zamanın değişmez eki -é.

Anlatımlardaki düz anlatım pasajları bu çalışmadan çıkarıldı. Çünkü düz anlatımlarda zaman ve bakış romanlarda daha farklı oluyor.

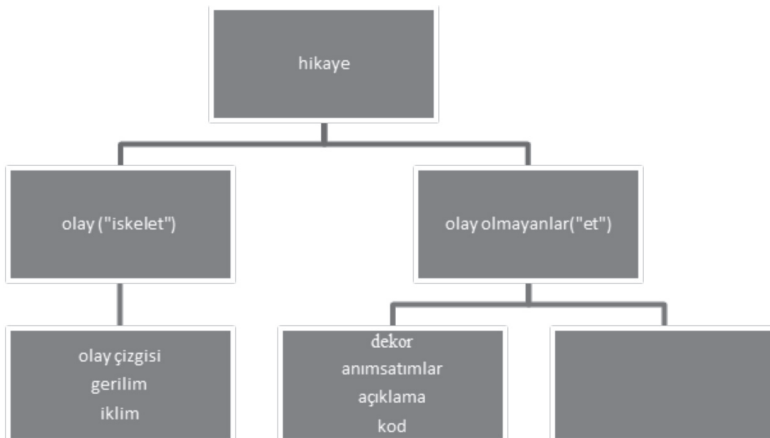
Kişisel romanları temin etme hususunda Zazaca konuşan iki arkadaşımı özellikle teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca Dr. Inge Egner'e makalesindeki yardımcı yorumları ve 2007'deki discourse analysis'i öğretilmesinden dolayı minnettarım.

2.2 Hikayenin İskeleti

Yazar hikayenin muhataplarının hikayeyi en etkili şekilde anlayabilecekleri stratejiler üzerine kurar. Bu stratejilerden bir tanesi de iki ayrı bilgi türünün ayrımını yapmaktır.

Foreground bilgi hikayeyi ileri götürür ve olay çizgisinin oluşmasını sağlar. Buna rağmen yazar background bilgi denir, olay olmayan ve destekleyici olan bilgiyi de kullanır. İskelette et neyse, olay çizgisi için de background bilgi olur.

Figure 1: Hikayenin İskelet ve Eti

2. HİKAYELERDE TEMEL KODLAMA

Bu bölüm, üçüncü bölümde de anlatıldığı üzere kişisel anlatımların türünden ayrılması gereken, hikayelerin türünü irdeler.

Hikayeler, eğlenceli alıntılar da dahil, ortak bir tarza sahiptirler, genellikle tarihsel anlatım da denen geniş zamanda anlatılırlar. (*O şino keye* lit. “o okula gider”) Bu yapı günlük işler için konuşma esnasında kullanılan şimdiki zamanla karıştırılmamalıdır: (*Oyo şino keye* “o eve gidiyor”) Böylelikle tarihsel anlatımın zamanının roman anlatımı zamanı olduğunu söyleyebiliriz

2.1 Hikaye Kurulumu

Olay içinde olmayan hikayede ortamı, başka türlü hikayenin zaman ve mekânında bulunmayacak öğelerle kodlanır.

a) *Cake beno, cake nebeno* ‘bir varmış bir yokmuş’ ya da *wexte dı* ‘belli bir zamanda’ ifadesi özellikle zaman mekân henüz belli değilse kullanılır.

b) *Est-* ‘olan’; *ben-* ‘isim fil eki (ben bir öğretmen-im); reddetmek ifadesi *olan’çini, neben* ile veya *çı neben* ile değiştirilir.

c) Bağ, *ben-* ile değiştirilir.

Aşağıdaki tablodaki farklılıkları anlayabilmek için normal cümleler örnek cümlelerle (1) karşılaştırıldı.

(1) (Hayig, 2007:65)

Cake beno cakê nêbeno, zew mêrdekê beno, ceniya cı bena, wini feqiri benê, tevay cı çinêbeno, zu nalênda nina bena.

“Bir varmış bir yokmuş, bir adamla karısı varmış. Öyle fakirlermiş ki bir buzağıdan başka bir şeyleri yokmuş.”

Tablo 1. Belirsiz Form Tersine Bir Kurulum

	Belirli form (kurulum)	Belirsiz form	Edebi çeviri
(a)	<i>cakê beno, cakê nêbeno,</i>	<i>cayê¹ esto, cayê çiniyo</i>	‘Bir yer vardır, Bir yer yoktur,
(b)	<i>zew mêrdekê beno,</i>	<i>zew mêrdek esto</i>	Bir adam var,
(c)	<i>ceniya cı bena,</i>	<i>ceniya cı esto</i>	Bir karısı var,
(d)	<i>wini feqiri benê,</i>	<i>wini feqiriyê</i>	Onlar çok fakir,
(e)	<i>tevay cı çinêbeno,</i>	<i>tevay cı çiniyo</i>	Hiçbir şeyleri yok,
(f)	<i>zu nalênda nina bena</i>	<i>zu nalênda nina esto</i>	Sadece bir buzağıları var.’

1 *Cakê* kurulumlarda abartılı bir şekilde kullanılıyor. Bu yüzden onu *cayê* ‘bir yer’ ile değiştirdim.

Yeni olay “roze (bir gün) **” ile başladığında önceki kurulum bitmiştir. Aşağıda kısa hikaye kurulum örneği görülüyor. (olay çizgisi, üçüncü çizgide başlıyor.)

(2) (Hayig, 2007:15)

Cak-ê	ben-o,	cak-ê	nê-ben-o
yer-IND	olmak.IPF-C.3M	yer-IND	olmamak.IPF-C.3M

zu pir	ben-a	zu torin-a	ci	ben-a.
Bir-yaşlı kadın	olmak.IPF-C.3F	bir torun-EZ.F	3ob	olmak.IPF-C.3F

Roz-ê	na torin-a	pir ...
gün-IND	bu torun-EZ.F	yaşlı.kadın

“Zamanın birinde bir ihtiyar kadın ve torunu varmış. Torunu bir gün...” Kuzey Zazaca’da hikaye “*cake beno, cake nebena*” yerine “*beno, nebena*” ile başlamazsa kurulumlar benzer şekilde yapılır.

2.2 Anımsatım

Anımsatım, bir romanda ana olay çizgisinden önce olan olay çizgilerini rapor eder. Beklentilerin aksine halk hikayelerindeki anımsatımlar, belirli bir zaman ifadesiyle kodlanmaz, tarihsel zaman** ile kodlanır. “*wexto kı*” “olduğunda”, *oxmo kı* “bu arada” gibi zaman ifadeleri anımsatımlar için birer işaretler.

Aşağıdaki ilk örnek ana karakter Gorma’hmed ayrıldığında ne olduğunu gösteriyor. Olay G. mekana geri döndüğünde anlatılıyor.

* disourse terminolojisinde devamsızlık ifade eden zarflar ayrılık noktaları diye adlandırılır

** *nê [...]* *weyenenê kı biray ci kışto* ‘kardeşlerinin öldürüldüğünü gördüler’ gibi ikincil cümlecikler (Hayig, 2007:47) anımsatım olarak gösterilmezler .

(3) (Hayig, 2007:12)

Oxmo	kı	Gorma’hmed qonax-i	terk	ken-o,
Bu arada	REL	Gorm.	yer-OB ayrılma	do.IPF-C.3M

ba’hdê	coya	Dêw keyn-an-ê	xo	dan-o
sonra	o	dev kız -PL.OB-EZ	RFX	verdi.IPF-C.3M

birar-an-dê	Gorma’hmed.
Kardeş-OB.PL-EZ	Gorm.

Bu arada Gorma'hmed mekandan ayrıldığında (ede. ayrılır) dev, kızını Gorma'hmed'in kardeşlerine evlenmesi için verdi (verir).

İkinci örnekte Ağa'nın' önceki hayatında çoban oluşuna dikkat çekiyor. Konuşma anında kendisi güzel bir servet elde edip, Siverek'te ağa olarak yaşamaktadır.

(4) (Hayig, 2007:55)

Wext-o <i>kı</i>	<i>no gawaney</i> ken-o	<i>No dewan-dê</i> <i>Çermug dı</i>
zaman-C.3M REL	O sığır.çobanlığı yap.IPF-C.3M	O köyler-EZ Çermik in

roşen-o,	<i>yanê</i> <i>Çermug ra</i>	şın-o	<i>Soreg.</i>
Yaşa.IPF C.3M	anlamına Çermik den	git.IPF-C.3M	Siverek

Ağa, sığır çobanlığı yaptığı yıllarda Çermik in köylerinde yaşıyordu. Demek ki o, Siverek'e Çermik'ten gitmişti.

2.3 İspata Dayanan Bilgi

İspata dayanan bilgi bir olayın neden vukua geldiğini anlatan, dolayısıyla non-event olan bilgilerdir. İspatlar, "çıkı 'çünkü' *qande coy* 'bu yüzden' *coy ra* 'bunun için' gibi bağlaçlarla anlatıma girerler.

Aşağıdaki örnek çocuklarının kötü üvey annelerinden babalarına bahsedememişlerini, çünkü babalarını bu kötü durumdan kurtarmak istediklerini anlatıyor.

(5) (Hayig, 2007:3)

<i>Ew nê zi</i>	<i>nê-wetan-ê</i>	<i>kı</i>	<i>pêr-dê</i> <i>xo</i> <i>ra</i>
Ve onlar ayrıca	Cesaret edemedi .IMF-C 3PL	SPC	baba-EZ RFX'den

<i>eskera</i>	<i>ker-ê</i>	çıkı	<i>dılıg-ê</i> <i>pêr-dê</i> <i>nina</i>
aç	yap.SJ-C.3PL	çünkü	durum-EZ baba.OB-EZ onlar.OB

<i>weş nê-ben-o;</i>	çıkı	<i>hirê serr-i</i>	<i>pê</i> <i>ro</i>	<i>no</i>
güzel olmamak .IPF-C.3M	Çünkü	Üç yıl-PL	her.biri üzerine	o

<i>xele</i> <i>karren-o</i>	<i>hıma</i>	<i>xele</i>	<i>nê-ruwen-o</i>
buğday dikmek.IPF-C.3M	ama	buğday	Büyü-me-.IPF-C.3M

"Babalarının durumu çok kötü olduğu için bu durumu ona anlatamadılar. Çünkü üç yıldır çok güzel bir şekilde tohumları atıyordu ama tohumlar büyümüyordu.

2.4 Gerçek Olmayan Söylevler

Non-event bilgilerin bir diğer şekli Dooley/Levinsohn (2000:42) tarafından *discourse irrealis* diye isimlendirilen, olma ihtimali olan ama olmayan şeyler için kullanılan bir tarzdır. Bunlar genellikle, *hıma* “ancak / buna rağmen” yada *labire* (Berz,1996) gibi bağlaçlarla yazıya girer ve cümlecik, ana cümledeki fiilin zıt fiilini içerir.

Aşağıda iki örnek verilmiş.

(6) (Hayig, 2007:4)

Hıma	<i>bı-xo</i>	nê-wetan-a	<i>nina</i>	<i>bı-kış-o.</i>
ancak	ile-kendi	edeme-cesaret.IPF-C.3F	onlar.OB	SJ-öldür-3S

“ama onları yalnız öldürmeye cesaret edemedi. “

(7) (Hayig, 2007:12)

Hıma	<i>dew</i>	<i>Gorma'hmed-i</i>	nê-vinen-o.
ancak	dev	G.-OB	me-gör.IPF-C.3M

“Ancak dev G.yi görmedi .”

2.5 Dinleyene Hitap

Hayig ve Berz’in hikayelerinde oldukça sık olarak, yazar konuşan dinleyen açısına dönmek için aniden olay çizgisini kesiverir. Buna, Dooley/Levinsohn *performative information* ismini veriyor. Konuşan, dinleyenin dikkatini çekmek için dinleyene aniden ikinci kişi olarak hitap eder. *Tı nevane* ‘inanmazsın’ ifadesi *tı vane* ‘inanmalısın’ ifadesinden daha sık bulunur.

(8) (Hayig, 2007:9)

Tı nê-van-ê	<i>kı</i>	<i>ê</i>	<i>dêw-i-yê</i>	<i>kı</i>	<i>Gorma'hmed-i</i>
Sen mez-diye.IPF-C.2M	REL	bu	dev-PL-EZ	REL	Gorm.-OB

<i>kışt-ê</i>	<i>ê</i>	<i>wirdına zi</i>	<i>bıra-y</i>	<i>nê</i>	<i>dêw-i-yê</i>
öldürdü-C.3PL	bu	her iki ayrıca	kardeşler-EZ	bu.OB	dev-OB-C.3PL

<i>qandê coy</i>	<i>no dêw</i>	<i>Gorma'hmed-i sılâsnen-o.</i>
Bu yüzden	Bu dev	Gorm.-OB bil-.IPF-C.3M

‘İnanmazsın ama G.’nin öldürdüğü devlerin ikisi de bu devin kardeşleriymiş, yani bu dev Gormahmed’i biliyor.’

(9) (Hayig, 2007:50)

<i>Na</i>	<i>keynek</i>	<i>hendık</i>	<i>xasek-a</i>
bu	kız	oldukça	güzel-C.3F

<i>tı van-ê</i>	<i>qay</i>	<i>asmi-ya pancês-i-ya.</i>
Sen de-.IPF-C.2M	benzer	ay-EZ onbeş-OB-C.3F

‘kız çok güzelmiş, inanmalısın, bir ayın on beşi kadar güzelmiş.’

Aşağıdaki örnekte hikayeyi anlatan dinleyenlere (veya kendisine) abartılı bir dille ‘neden olmasın’ sorusunu yöneltiyor.

(10) (Hayig, 2007:16)

<i>Na</i>	<i>şın-a</i>	<i>zerre kı</i>	<i>çı nê-şır-o</i>
o	git.IPF-C.3F	içeri REL	neden me-git.SJ-C.3S

‘ kız içeriye gitti, neden gitmesin ki ? ‘

2.6 Kodlama

Bir hikayenin kodlama diye isimlendirilen son kısmı genellikle *hını* ‘ son olarak / şimdi’ ; *wını* ‘bu durumda’ zarflarıyla ortaya çıkar.

(11) (Hayig, 2007:32)

<i>Hını</i>	<i>nê ben-ê</i>	<i>zengin-i</i>
sonunda	onlar oldu.IPF-C.3PL	zengin-PL

<i>ben-ê</i>	<i>wihêr-ê mal-i</i>
oldu.IPF-C.3PL	sahip-EZ mal-OB

<i>ew nê</i>	<i>wını</i>	<i>'emr-ê xo</i>	<i>ramen-ê</i>
ve onlar	o.durumda	hayat-EZ RFX	Geç-.IPF-C.3PL

‘Son olarak çok zengin oldular, bir sürü servetleri oldu, ve sonsuza kadar mutlu yaşadılar. ‘

Kodlama genellikle *ew* ve *ile* başlayan ve sonunda hayallerine ulaştılar’ ifadesiyle sunulur.

(12) (Hayig, 2007:7)

<i>Ew</i>	<i>nê</i>	<i>resen-ê</i>	<i>mıraz-dê</i>	<i>xo</i>
ve	onlar	zengin.IPF-C.3PL	hayal-EZ.PL	RFX

‘Ve sonunda hayallerine ulaştılar.’

Berz'in hikayelerinde kodlama *no hesab a* ' öyle bir halde ' ile (1996:28,30) , ya da *qande coy* 'bu yüzden' ile verilir. (p.54) ,

2.7 Dipnot

Birkaç hikayeyi kodlamanın arkasından Hayig, sade ve motive edici "hikayem bir hayal ürünüydü" gibi bir ifade ekler.

(13) (Hayig, 2007:14)

<i>Istanik-a</i>	<i>min-a</i>	<i>weş,</i>
hikaye-EZ	benim-EZ	güzel

<i>'hewt koy-a</i>	<i>pey dı</i>	<i>bi</i>	<i>ze leş.</i>
yedi dağ-PL.OB	arkası ki	döndü.PFev	gibi iskelet

'benim çekici hikayem yedi dağ arkasındaki bir iskelete döndü'

Çelker'in hikayelerinde (Kuzey Zazaca) çok farklı dipnotlar bulunur, bazıları bir dua gibi, bazıları bir şiir gibi (2005:233). Hayig'ın dipnotlarıyla karşılaştırılınca, Çelker'in dipnotları okurlara ikinci kişi olarak hitap eder.

Kod okurlara dolaylı olarak şunu da söyler: 'sende hayallerine ulaşırsın.' Crandall benzer bir kod alıntılamış: 'onlar arzularına ulaştı, sen de ulaşasın.' (2002:57).

Şanike şıye xo rê, şıma bımanê homete rê. 'hikaye dinlenmeye geçti, ama sen toplumunda kalacaksın.' (Çelker, 2005:123)

2.8 Eski Geleneklerin Tarifi

Hayig'ın hikayelerinden birinde, şimdi günümüzde bilinmeyen bir eski adet, okurlara açıklandı. Bu bilgi geniş zaman anlatımıyla verildi.

(14) (Hayig, 2007:65)

<i>Wext-ê veri zi,</i>	<i>dewr-dê veri zi,</i>	<i>ekı</i>	<i>zewê</i>	<i>axa b-iyayê²,</i>
zaman-EZ önce.çok	epoch-EZ önce çok	Eğer/iken	biri	ağa ol--SJ.PFdur

<i>ew cı dıma</i>	<i>sazben-dê cı</i>	<i>b-iyê.</i>
ve 3ob sonra	müzişyen-EZ 3ob	Ol--PFdur

'Eski zamanlarda, birisi ağa olunca , müzişyenlerini de beraberinde gezdirirdi.'

2 Because it is a conditional clause the subjunctive perfective is used.

3. KİŞİSEL ANLATIMLARDA TEMEL BİLGİLERİN KODLANIŞI

Bizim kendi çalışmalarımızdan çıkan kişisel tecrübe hikayelerinde, temel bilgi kodlama araçları halk hikayelerinden oldukça farklı olur.

İlk iki rapor (*Qahwe* ve *Diyarbakır*) iki adamın dil konusundaki anlaşmazlığını anlatıyor. Diğer iki rapor da (*Tıxtorê dındana*, *Qeza*) başka bir yazarın birinci kişide anlatışını rapor ediyor. (tüm yazı için beşinci bölüme bakınız.)

Geçmiş zamanda ve farklı bakış açılarıyla anlatılan hikayeler “yaşanmış geçmiş zaman” (*va*) ile anlatılır ve arka plan bilgi için uygulanır. Bunun aksine hikayelerin anlatımları, Sürekli Geçmiş Zaman (*vate*) veya Durgun Geçmiş Zaman (*amey bi*) ile anlatılır.

Çoğu hikaye arka plan kodlama ile biter, buna rağmen hikayenin sonu *Tıxtorê dındana* değerlendirilen non event ile kodlanmış.

Sinyal kelimeler, (zarf ve bağlaçlar) kullanılmış, ancak geçici zarfların haricinde, zorunlu değil. Kullanılmayabilir.

İki hikayede kullanılan *roze* ‘bir zamanlar’ yeni bir olay için değil, kurulumda sürekli değişim için kullanılmış.

Tablo 2: Farklı Bakış Açısı Formları ve 4 Kişisel Anlatımda İşaretçi Kelimeler.

hikaye	Cüm..	background	foreground
<i>Qahwe</i>	1	kurulum: <i>rozê</i> ‘bir gün’	
	2-8	Bu zamana kadar ne olduğunun anlatılışı (4)teki açıklama, (PFdur) ³ ,	
	9		Karışık olaylar (PFev)
<i>Diyarbakır</i>	1-3	kurulum: <i>rozê</i> ‘birgün’, durumu açıklama (PFdur)	
	4-7		Olay çizgisi başlar, karışık olaylar (PFev)
<i>Tıxtorê Dındana</i>	1-4	kurulum: <i>veri</i> ‘geçmişte’, (3)teki açıklama, (PFdur).	
	5-7		çözüm: yeni doktora danışıldı(PFev)
	8	değerlendirme: <i>newe</i> ‘now’ ⁴	
<i>Qeza</i>	1-2	kurulum: <i>vızêrka</i> ‘dün’ (PFdur, PFst2)	
	3-4		Olay çizgisi (PFev)
	5		kod (PFev)

3 (2)-(8)cümleler have edebi anlama sahip (tartışma gidip geliyor).

4 Bu kod da anlatıcıgeniş zaman (PFst1) kullanarak anlatımın gerçek zamanına atlıyor,

Aşağıda *Qahwe* hikayesinden bir pasaj veriliyor. Bu pasajda anlatım Durgun Geçmiş Zamandan (*vate*) Süreğen Geçmiş Zamana (*va*) dönüyor.

(*Qahwe* hikayesinden tamamı için 5. bölüm 7-9. cümlelere bakınız.)

(15)

<i>Ew cı rê</i>	<i>tarix ra</i>	vat-ê
ve 3ob -e	Tarih -den	söyle-PFdur

‘Ve ona hikaye hakkında konuşuyordu. ‘

(16)

<i>Hıma</i>	<i>ê bin-i</i>	<i>tım vat-ê</i>
ama	o.OB diğer-OB	hep söyle .PFdur

<i>“ma Kurd-i!”</i>	<i>çı-na</i>	<i>nê-zana-yê.</i>
biz Kurd-i	diğer-şey	Me-bil-.PF-DUR

‘Ama diğer adam hep aynı şeyi söylüyordu ‘biz Kürdüz’ diğer şeyi bilmiyordu.’

(17)

<i>No Zaza</i>	<i>b-ı hêrs,</i>	va
bu Zaza	oldu-PF kızgın	söyle.PFev

“Zaza kızdı ve dedi : (.....) “

4. ÖZET

Belirgin kodlama materyali iki farklı tür için kullanılıyor: halk hikayeleri ve kişisel anlatımlar.* Aşağıdaki iki tablo 2. ve 3. bölüm bulgularını özetliyor.

Halk hikayeleri, temel bilgileri kodlamak için baskın bir şekilde zarf phraselelerini ve bağlaçları kullanır. Olaylar ve olay olmayan şeyler aynı zaman ifadeleriyle anlatılır.

* Kodlama hakkında söylenen şeylerden halk hikayeleri ve kişisel hikayelerdeki direk anlatımların çıkarıldığıının altını çizmeliyim.

Tablo 3: Halk Hikayelerinde Kodlama Stratejileri

Kodlama tarzı	Fiilin durumu	Zarflar ve bağlaçlar	Diğer dilsel araçlar
sıklık	Düşük	Yüksek	Yüksek
foregr.		<i>rozê, ûza dı 'aniden'</i>	
backgr.	Eski geleneğin tarifi: perfective	anımsatım: <i>oxmo dı, wextê dı, veri</i> tartışma: <i>çıkı, qandê coy, coy ra</i> discourse gerçek olmayan: <i>hıma, labirê</i> kod: <i>hını, wını, no hesaba,</i> <i>ew nê resenê ...</i>	Hikaye kurulumu: <i>cakê beno; zu pir bena</i> dinleyiciye yönelik <i>tı nêvanê</i> dipnot

Kişisel tecrübe hikayelerinde ise mükemmellikçi bakış açısı kullanılır.

Tablo 4 : Kişisel Anlatımlarda Kodlama Stratejileri

Kodlama tarzı	Bakış açısı form	diğer materyal
Sıklık	Yüksek	Düşük
foreground	Geçmiş zamann eki: <i>va</i> ⁵	<i>ûza dı aniden</i>
background	kurlum: durgun geçmiş zaman: <i>vatê</i> sürekli geçmiş zaman: <i>amey bi</i>	<i>rozê, veri, vızêrka</i>
	değerlendirme: geniş zaman: <i>biyo</i>	<i>newe</i>

Tablo 4 kişisel hikayelerin zarf ve bağlaçları araçlar olarak kullanmadığını vurgulamıyor. Ancak foreground ve background information'un farklı tarzları arasında bir karşılaştırma yapmak için *bakış açısı formunun değişikliği* en baskın araç olarak kullanılmış. Ne olursa olsun, bizim kişisel anlatımlar hakkındaki halihazırdaki bilgi kaynağımız, daha fazla söz söylememizi kısıtlıyor. **

Ancak kişisel anlatımlar, foreground information olarak kodlanabilecek kısa pasajlara da sahiptir diyebiliriz. Yani foreground kodlama asıl olay çizgisi için de-

5

** Farklı Zaza lehçelerinde kişisel anlatımları kıyaslamak için bir parça materyal mevcuttur. Sonuç olarak, okurlar beni affedebilir; Çağlayan 'ın 'Dil anlayışını kazanmak için 38 soykırım' ının şahitleriyle olan raporunu aldım. Weliye Aliye Dewreşi foreground bilginin iki bakış açısını kullandığı daha uzun bir pasajı yeniden anlatır: bitmemiş olan (vano) ve geçmiş zaman (va) . Durgun Geçmiş zamanı (kerdene) temel bilgi için kullanıyor(çağlayan 2003, 318-319). Çena Sey Rıza Leyla (s.11ff) Muhtemelen görünmeyen olaylar için Durgun Geniş Zaman (vato), ve Tarihsel Geniş Zaman kullanıyor

ğil, kargaşa (*Qahwe*'deki gibi) veya çözüm (*Tixtore dındana* 'daki gibi) kullanılabilir.

Imperfective aspect'le (Süren Geçmiş Zaman) yazılmış olan anlatımlar; Halk hikayeleri, fabl ve anekdotlar gibi;, genellikle zaman ve bakış açısından farklı kodlama materyali ile kodlanmış temel bilgiye sahiptirler. Çünkü imperfective aspect daha fazla bakış açısı sunmaz.

Halk hikayelerinde olay çizgisi temel bilginin farklı türleri tarafından bölünür. Sahneler kişisel anlatımlara göre çok fazla bir şekilde süslenir. Çünkü yazar okurlarını uydurma ve sihirli bir dünyaya götürür.

Kişisel anlatımların diğer bir önemli farkı da hikayeler nesiller boyu dilden dile geçer. Gençliğinde bir sürü hikaye ezberleyen Rosan Hayig'a göre hikayeler karmaşık sahne ve söz yapılarına sahiptir. Onlar genelde halk tarafından anlaşılacak geleneksel değerleri dolaylı olarak öğretmeyi hedefler.

Bu çalışmamızda iki anlatım tarzında temel bilgilerin kodlanmasına baktık. Ancak, anlatımın katılımcı katkısı gibi diğer bakış açıları da gelecek çalışmalar için ilgi çekici başlıklar olabilir.

5. DÖRT KİŞİSEL ÇALIŞMADAN ÖRNEK METİNLER

Kodlama materyali kalın yazıldı. Farklı dilbilgisel kurallar kısaltmaları: PFev (*va*), PFst1 (*vato*), PFst2 (*vat bı*) ve PFdur (*vate*) şeklinde kısaltıldı. Ancak *biyayış* 'olmak' fiili genellikle PFev ve PFdur arasında bir farklılık işareti değil.

5.1 Qahve

(1)

Roz-ê, <i>ma</i>	<i>qahwe dı</i>	ronışte-y	b-i,
gün-IND biz	kahve de	Otur--PL	OI--PF.PL ⁶

Bir keresinde bir kahvede oturuyorduk.

<i>dı Zaza-y zi</i>	<i>mase-yê dı</i>	ronışte-y	b-i.
iki Zaza-PL also	masa-IND'da	Otur--PL	OI-PF.PL

Bir masada iki Zaza da oturuyordu.

(2)

<i>Ina</i>	<i>politik-a sero</i>	<i>qısey</i>	ker-dê.
onlar.OB	politka-OB.PL hakk.	kelime.PL	yap-PFdur

Politikadan konuşuyorlardı.

6 ronışte-y bi oturuyordu (sıfat) ronist-i bi yer almıştı ' ayrılmalıdır. Birinci yer anlamında , ikincisi hareket .

(3)

<i>Ê</i>	<i>jew-dê cı</i>	<i>xo</i>	<i>Kurd diyê,</i>
o.OB	bir-EZ 3ob	RFX	Kürd gör.PFdur

Biri kendini Kürt diye adlandırıyor.

<i>ê</i>	<i>jew-i zi</i>	va-tê	<i>kı</i>	<i>“Zaza-y</i>	<i>Kurd-i ni-yê.”</i>
o.OB	bir-OB ayrıca	söyle-PFdur	REL	Zaza-PL	Kurd-PL değil-C.3PL

Ama diğeri “Zazalar Kürt değildir. “ diyordu.

(4)

<i>O-yo</i>	<i>kı</i>	<i>xo</i>	<i>Kurd diyê,</i>
o-EZ	REL	RFX	Kürd gör.PFdur

Kürt olduğunu söyleyen

<i>o parti-yên-da</i>	<i>Kurd-an-a</i>	gırwe-yayê.
o parti-IND-EZ	Kurd-OB.PL-ile	çalış-PFdur

‘o bir Kürt partisi için çalışıyordu’

(5)

<i>Nê</i>	<i>Zaza-y</i>	va-tê	<i>kı</i>	<i>“pêr-an-ê</i>	<i>ma,</i>
bu.OB	Zaza-OB	söyle-PFdur	REL	baba-OB.PL-EZ	bizim

(5) bu Zaza (4. cümledeki değil) ‘ bizim babalarımız’ diyordu

<i>kalık-an-ê</i>	<i>ma</i>	<i>xo</i>	<i>rê</i>	<i>nê-va-tê</i>	<i>Kurd,</i>
ata-OB.PL-EZ	bizim	REFL -e	Söyle-me-PFdur	Kürd	

‘Atalarımız kendilerine ‘biz Kürdüz demiyorlardı.’

<i>nê-zan-ayê</i>	<i>kı</i>	<i>Kurd</i>	<i>çiçi-yo.</i>
Bil-me-PFdur	REL	Kürd	ne-C.3M
Onlar Kürdün ne olduğunu bilmiyorlardı.			

(6)

<i>Ti-yê</i>	<i>çı</i>	<i>van-ê</i>	<i>ma Kurd-i-yê?”</i>
sen-C.2M	neden söyle -IPF-C.2M	biz	Kürdler-PL-C.PL
‘Sen neden biz Kürdüz diyorsun’			

(7)

<i>Ew cı rê</i>	<i>tarix ra</i>	va-tê.
ve 3ob to	tarih den	söyle-PFdur
Ve ona tarihi anlattı.		

(8)

<i>Hîma</i>	<i>ê bin-i</i>	<i>tım va-tê,</i>	<i>“ma Kurd-i!”</i>
ama	o.OB diğer -OB	Hep söyle -PFdur	“biz Kürd-PL”
Diğeri hep biz Kürdüz diyord			

<i>çi-na</i>	nê-zan-ayê.
şey-diğer	Bil-me-PFdur
Onun bilmediği diğer bir şey	

(9)

<i>No Zaza</i>	<i>b-ı hêrs,</i>	va,
bu Zaza	ol-PF kızgın	söyle.PFev
Zaza kızdı ve dedi		

<i>“tewri dı</i>	<i>ez</i>	<i>no-ya,</i>
teori de	ben	böyle-C.1S
Teoride ben böyleyim.		

<i>ekı tı</i>	<i>praktik</i>	<i>wazen-ê,</i>
eğer/iken sen	pratik	iste.IPF-C.2M
Ama pratik de istiyorsan		

<i>bê, ma</i>	<i>tevera</i>	<i>lez bı-kımı.”</i>
gel!2S biz	dışarıda	döğüş SJ-yap-.1PL
Gel dışarıda dövüşeceğiz.!		

5.2 Diyarbekir

(1)

Rozê,	<i>ez Diyarbekır</i>	<i>xaraj-dê Çermûg dı</i>	<i>b-i-ya.</i>
gün-IND	ben Diyarbakir de	otobüs-durakEZ Çermik ta	Ol-PF-1S
Bir keresinde Çermik e gitmek için bir otobüs garındaydım.			

(2)

<i>Mı</i> ker-dê	<i>şır-a</i>	<i>Çermûg-ı.</i>
ben.OB yap-PFdur	SJ.git-1S	Çermik-e
Çermik e gitmek üzereydim		

(3)

<i>Ûza dı</i>	<i>zeweri</i>	<i>xortım-a</i>	<i>aw piş-tê</i>	<i>'erdı.</i>
orada	bir.OB	hortum-ile	su sula--PFdur	yer
Bir adam hortumla yerleri suluyordu				

(4)

<i>Zew zi</i>	<i>ş-ı,</i>	<i>ey ra bı Tırkiy-a</i>	<i>aw was-t.</i>
bir hem	git-PFev	ondan ile Türkçe ile	su iste-PFev
'bir adam geldi ve ondan Türkçe olarak su istedi.			

(5)

<i>Ey</i>	<i>cuwab nê-d-a,</i>	<i>fına was-t,</i>
O.OB	cevap me-ver-PFev	yine iste-PFev
'O adam (Edeb.o) cevap vermedi, (o) yeniden istedi.		

<i>fına cuwab</i>	<i>nê-d-a.</i>
yine cevap	me-ver-PFev
'yine o adam cevap vermedi.'	

(6)

<i>Ew</i>	<i>Kırdasi-ya va:</i>	<i>"Kurmanji bibêjin!"</i>
ve	Kürtçe-ile dedi.PFev	Kurmanji konuş!(Kurd.)
'sonra o, Kürtçe olarak Kurmanji konuş !dedi.		

(7)

<i>Ê</i>	<i>bin-i</i>	<i>zi va:</i>	<i>"Kırdasi nê-zan-a,</i>	<i>ez Zaza-ya,</i>
şu	dieğr-OB	de.söyle.PFev	kürtçe me-bil-IPF-C.1S	Ben Zaza-C.1S
'Öteki adam : ben Kürtçe bilmem. Ben Zazayım. '				

<i>ez</i>	<i>mecburi ni-ya</i>	<i>Kırdasi</i>	<i>qısey</i>	<i>bı-ker-a."</i>
ben	zorlanma değil-C.1S	Kürtçe	kelime.PL	SJ-yap-C.1S
'ben Kürtçe konuşmaya zorlanamam! '				

(8)

<i>Ûza dı</i>	<i>ey xortım</i>	<i>d-a</i>	<i>ney ro,</i>
ora da	o.OB hortum	ver-PFev	ona doğru
Kürt olanı aniden hortumu diğerine (Zaza'ya) tuttu.			

<i>ina</i>	<i>lez</i>	<i>ker-d.</i>
onlar.OB	kavga	etti-PFev
Ve kavga ettiler		

3.3 Tıxtore Dındana

(1)

<i>Veri</i>	<i>ez ş-iyê</i>	<i>tıxtor-i</i>	<i>qandê dınan-a.</i>
geçmiş	ben git-PFdur	doktor-PL	-den dolayı. dış-OB.PL
Geçmişte dişim için doktorlara gittim.			

(2)

<i>Va-tê</i>	<i>"ez qayıl-a</i>	<i>dından-an-ê xo</i>	<i>raşt-i ker-a."</i>
söyle-PFdur	ben istiyor-1S	dış-OB.PL-EZ RFX	kuvvet -PL SJ.yap-C.PL
Dişlerimi sağlamaştırmak istediğimi söyledim.			

(3)

<i>Veri</i>	<i>çewt-i</i>	<i>b-i.</i>
önce	kıvır-PL	ol-PF.PL
Öncelerde doktorlar kıvırdılar.		

(4)

<i>İna va-tê,</i>	<i>"nê-ben-o,</i>
onlar.OB söyle-PFdur	B olmaz.IPF-3M
Onlar 'bu mümkün değil.' Dediler.	

<i>ba'hdê</i>	<i>des û 'heşt</i>	<i>serr-an-a</i>	<i>nê-ben-o".</i>
sonra	on ve sekiz	yıl-OB.PL-ile	olmaz.IPF-C.3M
On sekiz yaşından sonra bu mümkün değil			

(5)

<i>Mı</i>	<i>tıxtor-ê xo</i>	<i>vırrn-a,</i>
ben.OB	doktor-EZ RFX	değiş-PFev
Doktorumu değiştirdim.		

<i>ez</i>	ş-i-ya ⁷	<i>jû-na</i>	<i>tıxtor-ı.</i>
ben	git-PF-C.1S (ev)	bir(F)-diğer	doktor-F
Başka bir bayan doktora gittim.			

(6)

<i>Ay</i>	<i>mı rê</i>	<i>çi</i>	<i>dından-a</i>	d-a.
o.OB	bana	şey(-EZ)	diş-OB.PL	ver-PFev
Bana dişim için bir şey verdi. (destek)				

(7)

<i>Ez şew</i>	<i>ken-a</i>	<i>xo-ya,</i>	<i>rojdhir vejen-a.</i>
Ben gece	yap.IPF-C.1S	RFX-ile	gündüz çıkar.IPF-C.1S
(Genellikle) gece takıp gündüz çıkarıyorum.			

(8)

<i>Dından-ê mı</i>	newe	b-iy-ê ⁸	<i>raşt-i.</i>
diş-EZ.PL benim	şimdi	oldu-PF-C.PL (PFst1)	sağlam-PL
Şimdi dişlerim sağlam oldu			

3.4 Qeza

(1)

<i>Vızêrka</i>	<i>mı qeç-i</i>	ber-dê	<i>okûl.</i>
dün	I.OB çocuk-PL	götür-PFdur	okul
Çocuklarımı dün okula götürüyordum			

(2)

<i>Tiya</i>	<i>ray-er sero</i>	<i>qeza</i>	b-ı + b-ı,
burada	yol-OB.Füstünde	kaza	oldu-PFst2
Burada, bu caddede bir kaza olmuştu.			

<i>dı 'erebey</i>	ame-y + b-i	<i>pê ro.</i>
iki araba	gel.PFst2-PL	birbirine
İki araba birbirine çarpmıştı.		

7 When replaced with 3.pers.sing. PFev becomes obvious: o şı jûna tıxtorı

8 When replaced with 3.pers.sing. PFst1 becomes obvious: newe biyo raşt..

(3)

<i>Mı geç-i</i>	<i>ber-d-i,</i>
ben.OB çocuk-PL	al.PFev-PL
Çocukları (okula) bırakmıştım.	

<i>ez</i>	<i>a kışta</i>	<i>ame-ya,</i>
ben	o tarafa	gel.PF-C.3F (ev)
O taraftan geliyordum.		

<i>hala</i>	<i>ray kapax</i>	<i>b-i.</i>
hala (tk.)	yol kapalı	ol-PF.F
Ondan sonra cadde kapanmıştı.		

(4)

<i>'Erebey</i>	<i>boll-i b-i</i>	<i>mı nê-ş-a</i>	<i>bir-a</i>	<i>keye.</i>
araba. PL	çok-PL ol-PF.PL	ben.OB -PFev	Me-SJ.gel-C.1S	ev
Bir sürü araba vardı, eve gidemedim				

(5)

<i>Ba'hdê</i>	<i>nim-na sı'hat</i>	<i>ray ab-iyê⁹,</i>
sonra	yarım saat	yol açık-PF.F
Yarım saat sonra yol açıldı.		

<i>ez</i>	<i>ame-ya</i>	<i>keye.</i>
ben	gel.PF-C.3F (ev ¹⁰)	ev.
(Sonunda) eve geldim.		

9 Fiil önünde olmasından dolayı *abiyayış fiili* perfective aspect te yazılmış *abiyê*, **abi değil*.

10 3.tekil kişi olarak değiştirilse PFev açık olur o ***ame keye***.

Kısaltmalar

3ob	dolaylı 3. kişi zamiri: <i>cı</i>
C	Bağ-fiil : olmak fiili geniş
F	dişil
IND	İlgisiz sonek : <i>-ê(n)</i>
IPF	imperfective ek (belirli) (<i>van-</i> , <i>ken-</i>)
M	eril
OB	dolaylı durum
PF	mükemmelleştirici ek (belirli) (<i>kerd</i>)
PFdur	mükemmelleştirici bakış açısı: durgun geçmiş zaman (<i>vatê, kerdê</i>)
PFev	mükemmelleştirici bakış açısı: olan geçmiş zaman (<i>va, kerd</i>)
PFst1	mükemmelleştirici bakış açısı: durgun geniş zaman (<i>vato, kerdo</i>)
PFst2	mükemmelleştirici bakış açısı: durgun geniş zaman (<i>kerd(ı) bı</i>)
REL	İlgili zamir veya ilgi cümlecığı: <i>kı</i>
RFX	Dönüslü veya kişi zamiri: <i>xo</i>
SJ	Dilek kipi eki (başka şekilde söylenmezse dilek zamiri)

THE SACREDNESS OF MINORITY LANGUAGES AND MOTHER TONGUE-BASED MULTILINGUAL EDUCATION

Terry L TODD¹ - Eberhard WERNER²

Abstract:

The author traces language formation to the bond formed between a mother and her unborn child. He argues that to disregard minority languages or to suppress them, is to attack the sacred bond between mother and child. Exploring and developing minority languages, on the other hand, honors the historical diversity of a country and is a worthwhile academic pursuit that can contribute to the well-being of a country.

Mother Tongue-based Multilingual Education performs an approach to develop the full cognitive potential of a nation state by including all of the cultural and linguistically diverse people groups in one education system. The aim is to train children of minority groups in their mother tongue on reading and writing skills. This means also to educate them on a grammatical description of their language and thereafter use this learning process as an example to transfer to the national language for higher education. This model works towards honor and prestige of both parties.

Key Words: Children, education, mother tongue, minority language, minority community, national government, ethnocentrism, Mother Tongue-based Multilingual Education, bilingualism, multilingualism, school system

1 PHD

2 Dr.,

THE SACREDNESS OF MINORITY LANGUAGES (Terry L. Todd, PhD)

Minority language is a result of the powerful, personal link between a child and its mother and is a key to understanding the diverse ethnic heritage of a nation. A minority language should never be attacked or suppressed. Instead, it should be protected, researched and developed for the good of the nation.

One could argue that the first thing a child hears is its mother's heartbeat. It is well known that an unborn child's hearing is quite developed long before the child leaves the security of its mother's womb and enters the world. From the time that the baby's ears begin to register sound waves³ and send messages to the central nervous system, that heartbeat is a constant stimulus, marking the progress of time and the development of the child toward sustainable independence. The child's own heartbeat is consonant with the heartbeat of the mother and its own rhythms are in concert with the rhythm of the mother's heart. If she is at rest and her heart beats slowly, the rhythm of the child's own heart slows down. If she is walking up stairs and her heart beats faster, the child's heart shows a corresponding increase in rate. If the mother is terrified so that adrenaline causes her heart to pound, the unborn child shares that blood and that adrenaline and its heart pounds correspondingly. There is a sacred connection between the mother and the child and part of that connection is conveyed to the child through hearing its mother's heart beating.

When a child is born, the most familiar sound to its ears is surely the constant beating of its mother's heart. The second most familiar sound is surely the voice of its mother.⁴ Other voices have been heard, of course, some from far and some from near, but the mother's voice is the one that is always near. Mother's voice is never more than thirty-five centimeters from the unborn child's ears. Every sound she utters, whether a soft moan or calm words of normal conversation or happy laughter or a scream of terror is heard by the child as very near. The sound is coming almost from a part of himself, since at that point in his life, he is not separate. And the sounds the mother makes are in concert with the heartbeat. If the mother is calm and at peace, her words will be peaceful. When she is alarmed and her heart is pounding, the voice will be filled with tension. And the child's heart is responding.⁵

3 At about 16 weeks from conception.

4 "A mother's voice is particularly powerful because it is transmitted to the womb through her own body reaching the fetus in a stronger form than outside sounds." <http://www.birthpsychology.com/lifebefore/fetalsense.html>, The Association of Prenatal and Perinatal Psychology and Health, April 4, 2011.

5 For a comprehensive review of fetal audition, see Busnel, Granier-Deferre, and Lecanuet 1992. [Busnel, M-C., Granier-Deferre, C. & Lecanuet, J. P. 1992. Fetal audition. *Annals of the New York Academy of Sciences* 662, 118-134].

It should be no surprise to us that after a child is born, its mother's voice has such great authority to calm, to coax, to amuse and to alarm, depending on her tone of voice and the state of her heart. When a child first begins to make sense of words, it is seeking the meaning that the mother puts into the words. If she calls snow "kar," then to the child, it is indeed, "kar." If she calls it "berf" then for the child, no other word is correct for that substance. And if she calls it "vewr," then the truest name for those delightful cold flakes that come from the sky will always be "vewr," for that is the name given to it by the child's most intimate companion and source of life.

Thus, people who speak many languages are often asked, "Which language is your mother tongue?" The language that the mother used with the child is the language that touches its deepest and earliest human connection. That language is part of the sacred bond between a child and its mother and should never be despised.

As a child develops and begins to experience the world beyond its mother's arms, contact with the immediate family is usually in the same language as the mother's. The words that the child first learned from its mother's lips are reinforced by other trusted family members and the child gradually becomes a part of a homogenous language community. Whether that community is limited to just a few family members, as in the case of an immigrant family living far from home, or whether the community is a whole village or community of villages, that language which the mother used to introduce her child to the world will continue to wield incredible power to interpret the world for him.

Most children eventually encounter members of a linguistic community different from their own. It is a step of maturation when they come to realize that there is more than one way to refer to the real world around them and that another person's word for snow is just as valid in that community as the word his mother taught him is valid in his own community. It may create a good deal of tension in the beginning, but it does not have to be a negative experience in the end.

For some children, this exposure to a second language occurs when they begin school. If the family lives far from their native language community, such as a Zazaki speaking family in Germany, the exposure to other languages begins much earlier and is almost a daily experience.

What is important is for the child to learn that a language that is different is not a language that is bad. The world would be a different place if everyone viewed all languages as equally good and the people who speak them equally trustworthy. Unfortunately, that does not describe the world we live in.

Wherever two language communities come in contact with each other, there tends to be tension and distrust. Each language community believes that the way they speak is right, partly because it is the language they learned from their mothers. And each language community believes that the way they do things (their culture) is the best way things could possibly be done. This phenomenon is so common that a scientific word has been coined to describe it. That word is *ethnocentrism*. The root of the word is from Greek [ethnos] meaning a people group. Ethnocentrism describes the tendency for members of every people group to think of their own language and culture as the center of the world.

Along with the ethnocentrism, there is a tendency for neighboring language communities to establish a “pecking order” among themselves. The pecking order refers to the natural experience among poultry to establish rank among themselves so that each hen knows which hens to fear and which ones to threaten. With language communities, the deciding factors are prestige, political power, military power and especially finances. It has been said that the difference between a dialect and a language is an army. If the speakers of a community have an army, then what they speak is a language. If they have no army of their own, they are only speaking a “dialect.” There is truth in the humor of that statement.

For example, the national language of Mexico is Spanish. But many of the citizens of Mexico speak one or more languages from various language families that were in existence in Mexico before Spanish explorers ever visited the “new world.” Mexico has a powerful army and the language of the army is Spanish. Traditionally, the indigenous languages of Mexico, the minority languages, are referred to as “dialectos.” And historically, those who spoke only minority languages were at a great disadvantage economically, politically and socially. They were regarded as ignorant, even though there was no evidence to fairly compare intelligence between the two language communities.

One would naturally assume that when two language communities are in daily contact with each other, language learning would take place in both directions. But that is not what happens. The “pecking order” plays a part so that language learning flows almost exclusively in one direction, from less powerful to more powerful. For example, there are many thousands of Turkish guest workers in Germany and most of them are learning German. But there are almost no Germans who are learning Turkish from these guest workers. Turkish does not hold any prestige nor any economic promise that would attract Germans to learn it. But there is plenty of economic reason and some prestige that would cause a Turk to learn German.

In the same way, Zazaki speakers in Turkey are drawn to learn Turkish in order to get a better job or to get promoted in the military or to have more success in business. But not many Turkish speakers learn Zazaki because there is no prestige or power to be gained by doing so. The same thing is true between Dimli or Zazaki and Kurmanji speakers. Kurmanji has greater prestige and power, so the Zazaki speaker learns Kurmanji, but it is a very rare Kurmanji Kurd who learns to speak Zazaki.

The “pecking order” between language communities, though a natural development, is unfortunate. It is based on distrust, if not on outright fear and it can lead to very negative behaviors. The more powerful language community tends to look down on the less powerful language community and take advantage of them. Members of both communities are more likely to commit crimes against members of the community that is different from them. They tend to excuse this criminal behavior because the crime was not committed within their own community, but against an “outsider.” Soon enough there is an atmosphere of conflict such that crimes are “justified” in the name of retribution for past crimes against their own community by members of the “other” community. It is a very negative downward spiral toward lawlessness and chaos. An uneasy stability might be temporarily achieved if the less powerful language community accepts the fact that they are second-class citizens without all of the rights that speakers of the majority language community enjoy. But a stability that is achieved in this manner will not last and will not be satisfactory to the less powerful community.

It would be easier to build a successful nation if everyone within the boundaries of the country spoke the same language. It would be easier to explain new laws, for instance. And it would be easier to build a sense of unity and common purpose if everyone spoke the same language. Many countries do not enjoy that luxury in today’s world. Most countries have significant minority language communities within their borders.

The existence of minority languages can be traced to very early human history. For example, Xerxes, son of Darius and grandson of Cyrus, the founder of the Achaemenid Empire, ruled an empire that stretched from India to modern day Ethiopia and encompassed 127 provinces.⁶ When Xerxes issued a proclamation, it was sent out to “all parts of the kingdom, to each province in its own script and to each people in its own language, proclaiming in each people’s tongue that every man should be ruler over his own household.”⁷

6 Esther 1:1 (Hebrew Bible; Tewrat).

7 Esther 1:22 (Hebrew Bible; Tewrat).

Even down to World War I, there were vast empires, such as the Ottoman Empire, which included many minority peoples who spoke their own minority languages. But after World War I there was a very abrupt movement toward establishing nation-states on the European model. It was the beginning of the end of the colonial era and over the next sixty years, virtually every large empire was carved up, often along ethnic lines, where that was possible, to create sovereign states that were roughly inhabited by one ethnic people. This movement resulted in a great deal of turmoil and, often, in unnecessary suffering of minority peoples.

In some cases, powerful countries drew arbitrary borders for smaller countries in which they ignored ethnic realities. Lines were often drawn to facilitate administrative convenience rather than to protect ethnicity. For example, Tajikistan has a large Uzbek minority and Uzbekistan has a large Tajik minority.

In other cases, the minorities were deemed too small or too powerless to survive independently so they were lumped in with other ethnic groups under sometimes hostile conditions. For example, Hutus and Tutsis in Rwanda.

There are famous examples of how the effort to “purify” a nation-state in that era led to horrific ethnic cleansing campaigns, such as during Hitler’s rule in Germany. That nation-state movement may have caused the greatest suffering of minority peoples in the history of the world. Even the relatively non-threatening Sami people in the extreme north of Europe came under tremendous pressure from the governments of Norway, Sweden, Finland and Russia during that era.

Today we live in a world where there is hardly any country without a minority people group speaking a minority language. In the European Union there is a significant effort to get all members to sign and ratify the 1992 European Charter for Regional and Minority Languages. One of the most recent countries to ratify this charter is Bosnia and Herzegovina, a very small country which in September 2010 granted protection to sixteen minority languages.⁸

Some governments have sought to eliminate the problems of minority language communities by educating all the citizens to speak the majority language. Perhaps it was assumed that by so doing, the minority language would go away. Sometimes that happens, sometimes it doesn’t. Other governments have sought to eliminate the minority language problem by exterminating the people who constitute the minority community. That is a bloody solution that no enlightened person can endorse. Minority communities often clamor for independence, thinking that if they could run their own affairs, life would be

8 Online: URL:http://en.wikipedia.org/wiki/European_Charter_for_Regional_or_Minority_Languages, [accessed 2011-04-04].

fair and good. But the minority communities don't always have the necessary leadership, experience and natural resources to make independence a viable option. And majority communities are not willing to give up any territory or resources to those who want to "break away."

I would argue that, while it is meaningful to teach members of the minority to speak the language of the majority, it is not helpful to try to eliminate the minority language. In doing so, you are attacking the sacred bond that exists between mother and child. And that sacred bond is the means by which the ancient heritage of a people group is transmitted and communicated to the next generation. Adding this heritage to the heritage of the majority language community can benefit the whole country.

Take metallurgy, for example. If you build a bridge of pure steel, it will rust away, given enough time, unless it is constantly coated with paint to protect the steel from moisture and oxygen. But if the bridge is built of stainless steel, which is an alloy of 89% steel and 11% chromium, the bridge will not rust and needs no paint to protect it. In the same way, a country that fully integrates its minority language communities into the fabric of the country will be the stronger and better because of it.

The challenge, then, is to create a national identity that values more than one linguistic heritage. That is a very great challenge.

One small step in that direction would be to assign some of the best and brightest young people of the majority language community to learn the minority languages. That goes in the opposite direction of the natural flow of language learning. The students would not be motivated by the promise of prestige or power. But the natural flow produces no Turks who know Zazaki or Kurmanji, only Zazas and Kurds who know Turkish. The bilingual citizens of a given country are generally all members of minorities. If there are no bilingual Turks, then the majority culture is unable to appreciate the richness and strength that could be contributed to the national good by the minorities. As long as there are no Turks who know the minority languages, the heritage of the minorities will be overlooked, if not despised, by the majority.

The status quo is not so successful that it should be maintained forever. Is it not time to try something innovative in the hopes of developing a national identity that values the ancient heritage of all the citizens of a country, and not just one stream of heritage? There is a rich heritage passed by a Zaza mother to her child from the child's earliest consciousness. That richness can be a blessing to all of Turkey; it should not be thrown away. By studying the minority peoples and minority languages of a country, insight can be gained to the historical

roots of the country. An appreciation of that complex heritage is a symptom of maturity. No citizen of any country should have his ethnic heritage despised by his fellow citizens.

MOTHER TONGUE-BASED MULTILINGUAL EDUCATION AND BILINGUALISM (Dr. Eberhard Werner)

Terry Todd argued that “a country that fully integrates its minority language communities into the fabric of the country will be the stronger and better” off. Starting with this argument I will present an approach in which the national government and the minority gains prestige and comes closer in the understanding of each other. At this point it has to be said that in Turkey some beginnings have been made to explore and to point out the cultural plurality of the country’s 43 culture and language people groups. One very impressive exhibition on this issue is the result of a ten year journey through this country by Durak (2006)⁹. Others could be added as well as the recent *Kurdish Initiative* by the government (2009).

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) decided in 2003 and 2005 to give attention to the global problem of illiteracy and second class education. Illiteracy in this sense means not only the non-educated illiterate citizen within a nation, but also the minority language member that had no chance of adequate education in his language and his cognitive thought system. The latter is caused by both a lack of a mother tongue based school system or an education starting with the mother tongue and then transferring thereafter into the national language.

A worldwide promotion of *Mother Tongue-based Multilingual Education* (MLE)¹⁰ started. Most nations, including Turkey, signed a declaration that they will support the idea of a 2-year mother tongue education. A *Mother Tongue-based Multilingual Education* program is based on training skills for reading and writing the mother tongue either publicly or privately, e.g. in private schools. The aim is to introduce the children to the national language, e.g. Turkish, by a fluent and dynamic transition (see also Turkey 2006 *Progress Report. Commission of the European Communities*¹¹).

9 Durak, Attila 2006. Ebru: Reflections of Cultural Diversity in Turkey. İstanbul: Metis. [including German Textbook and an exemplary music collection on CD by Kalan].

10 UNESCO Bangkok 2007. Promoting Mother Tongue-based *Multilingual Education*. Bangkok: Asia-Pacific Programme of Education for All (APPEAL). [CR-ROM]. And Online: URL: www.unescobkk.org/education/appeal [accessed 2011-04-11].

11 Turkey 2006 Progress Report. Commission of the European Communities. 11 August 2006. Brussels. Online: URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/Nov/tr_sec_1390_en.pdf [PDF-File] [accessed 2011-02-17].

The main argument for *Mother Tongue-based Multilingual Education* holds that nations with only a monolingual school system curtail the cognitive ability of children that do not speak that language and do not participate in that culture. As practice shows, children who are forced to learn basic skills like reading and writing in a language other than their mother tongue need a lot of time to adjust. Either they slow down the progress of the learning community or they themselves drop off and get behind. The result is an uneducated or sparsely well-read class. As such this class will make little or no contribution to either the nation's gross national product or its academic life.

Uneducated or under-qualified members of a nation state pose a risk of becoming welfare dependent or criminal with and thus represent an unpredictable area of conflict. Either way this social group contrasts and limits the educated middle class which acts as a stabilizing factor for countries. Having said this, a society with a huge group of uneducated or under-qualified members builds up a class oriented system in which class transfer becomes more impossible the larger the educational gap is. Problems that these societies face are deep mistrust and even condemnation between social classes and ethnic groups. The higher educated national language group thinks of the lower educated minority language group as deliberately blocking the national economic and academic interests. While holding this resentment at a deep level, on the surface this group will refer to these uneducated people as being village or primitive people. The other faction condemns the national group for a lack of political and communal interest in them and their societal problems.

Before we look at *Mother Tongue-based Multilingual Education* programs in detail a word about *bilingualism* or *multilingualism* is necessary. First of all we live in a globalized world, in which so far machines and computers are not able to interpret or translate in a proper way. The translation of cultural and linguistic knowledge in forms of speaking, writing and reading contributes enormously to cross-cultural communication and relationship. Bilingual or multilingual persons by default broaden their community's perspective of cultural diversity as they can easily move back and forth within different languages and cultural societies. The bilingual or multilingual society gains increasing economical influence and prestige as it is able to deal better and with more partners outside its own language group. For instance the EU employs around 37.000 interpreters and translators to guarantee its 27 member nations a friction-less course in economical and political decisions. Other examples are small countries like Switzerland with its 4 national languages (French, Italian, German and Rhaeto-Romanic). They do better in international business because of multilingualism and a larger economic market opens up. Language and translation thus becomes big business. To sum

up, it is obvious that bilingualism or multilingualism enriches a nation state and its minority groups in cross-cultural and linguistic endeavors. It serves economic and political interests in relation to gaining influence and prestige across domestic cultural borders as well as acting globally.

Mother Tongue-based Multilingual Education focuses on the instruction in one's mother tongue. The aim is to support the cognitive abilities and development of children by addressing their speaking, writing and reading skills. Understanding the mother tongue's grammar and how the language is used in a wider context than just at home functions as a trigger to studying the national language and its grammar. The consequence is an easy transition from the mother tongue to the national language. This leads to a high level of bilingualism because the second language for higher education is fully applied cognitively.

The time frame and the intensity of *Mother Tongue-based Multilingual Education* programs are intrinsically flexible and dynamic but some issues need to be considered. The transfer phase from the mother tongue idiom into the national language should start during the initial period of learning in school and should cover at least two full years. The recent curricula of many countries, e.g. Turkey, are built on a monolingual national language approach in training reading and writing skills. *Mother Tongue-based Multilingual Education* adapts those to the mother tongue's reading and writing phase. The first year in MLE focuses on the mother tongue using minority language teachers, e.g. Zazaki. Within that year, but pro rata temporis less, small stories and cultural introductions to the national language, e.g. Turkish, are given, It would be of much help for the children if the actual teachers from those language groups were to align accordingly with the two different cultural settings. The second year works as a transfer phase. It starts with a deeper leveled use of the mother tongue in calculation and training in essays. At the same time the national language is gradually introduced as another reading and writing system.

The whole project could be carried out either as an additional pre-school year or as additional lessons for the minority members during the normal running of a school system. In the former and most preferable case, children of minority groups start one year earlier. As part of the first grade the student learns part time in the setting of normal curricula *plus* mother tongue related training. In the second grade the nationals and the minority language members catch up. The latter approach would mean that the training of the minority and the national group runs parallel for two years, with some classes being taken together, and in the third year a transition takes place.

The detailed planning of MLE programs asks for further investigation. The recent pedagogical schooling situation, the national language curricula, and

the assessment of the minority language training needs, all have to be taken into account. Therefore national institutions of education and science as well as the leaders of a minority discuss partnerships and collaboration to adapt the flexible and dynamic *Mother Tongue-based Multilingual Education* principles to the given context.

The big challenge for the minority society will be to make inquiries about the dialect which will be the standard or reference for the implementation of education in reading and writing their language. The national education institutions will focus on this reference dialect to train the minority language teachers in pedagogical ways. To state this in another way, training of minority language teachers is dependent on a reference or standard form of the minority language. For minority groups with more than 2 language centers this is a great challenge. Zazaki, for example, with its Northern dialects (Tunceli), the Southern dialects (Siverek/Çermik) and the Central or Eastern dialects (Palu/Bingöl). Prestige, number of speakers, location and mutual intelligibility of the dialectical versions need to be considered and balanced against each other in this process. It could be possible to have 2 reference dialects as the religious and linguistic gap between the Northern dialects and the Southern/Eastern dialects seems to be very huge. In the long run a standardized form would be of great economical and political help. So far different attempts are under way. One approach is to construe an artificial and mediating variation of Zazaki. Another effort promotes the etymological origin of verbal concepts and looks at which spoken word comes closest. Also the written dialectical variations play an influencing role towards standardization. The whole process is fortunately a domestic one and its end is not predictable so far. In the history of languages forced standardization from outside the group led to different results.

Mother Tongue-based Multilingual Education represents a strategy for national states to deploy to a maximum the citizens' cognitive capability. Its focus is on the multilingual and cross-cultural in-country potential. Encouraging the use of mother tongues in nation states by education widens the citizen's focus *and* reduces the societal tension between the dominant people group and the minorities. A well-educated and broad middle class in a population guarantees political and societal stability. Equally a minority group educated in its mother tongue by reading and writing skills is able to pass on its rich and valuable tradition and history. In the same way the skill to read and write in a standardized form represents a foundation to develop public organs of articulation. This leads to growing self-esteem and distinction from other social units within a nation state. Both are necessary to overcome language endangerment or cultural and linguistic assimilation. "Vaj kokdê xo sero ruweno, dik silodê xo sero veyn dano!

AZINLIK DİLLERİNİN KUTSALLIĞI VE ANADİL TEMELLİ ÇOK DİLLİ EĞİTİM

Terry L TODD¹ - Eberhard WERNER²

ÖZET

Yazar; dil oluşumunu, anne ve doğmamış çocuğuyla arasındaki bağla saptar. Azınlık dillerini hiçe saymanın veya onları bastırmanın anne ile çocuk arasındaki kutsal bağa saldırmak olduğunu vurgular. Öte yandan, azınlık dillerini keşfetmek ve geliştirmek, bir ülkenin tarihsel çeşitliliğini pekiştiren ve o ülkenin esenliğine katkıda bulunan değerli bir akademik uğraştır.

Anadil-Temelli Çok Dilli Eğitim, bir eğitim sisteminde, kültürel ve dilsel açıdan çeşitli insan gruplarını içeren bir ulusun, tam kapasiteli bilişsel potansiyelini geliştiren bir yaklaşımdır. Amaç, azınlık grubu çocuklarını kendi anadillerinde okuma ve yazma becerileriyle eğitmektir. Bu, ayrıca onları kendi dillerinin dilbilgisi betimlemeleriyle eğitmek ve sonradan bu öğrenme sürecini ulusal dilin yüksek öğretimine bir örnek olarak kullanmak anlamına gelir. Bu model her iki tarafın prestijine ve onuruna katkıda bulunur.

AZINLIK DİLLERİNİN KUTSALLIĞI (Terry L. Todd, PhD)

Azınlık dili, bir çocukla annesi arasındaki güçlü, kişisel bir bağın sonucudur ve bir ulusun çeşitli etnik mirasını anlama konusunda anahtardır. Azınlık diline asla saldırılmamalı veya bastırılmamalıdır. Bunun yerine, ulusun esenliği için korunmalı, araştırılmalı ve geliştirilmelidir.

Bir çocuğun duyduğu ilk şeyin, annesinin kalp atışları olduğu iddia edilebilir. Çok iyi bilinir ki, doğmamış bir çocuğun iştirilmesi, çocuğun anne rahminin güvenliğinden ayrılıp dünyaya gelmesinden çok önce gelişir. Bebeğin kulaklarının ses dalgalarını³ kayıt etmeye başladığı ve merkezi sinir sisteminin mesajları gönderdiği andan itibaren, bu kalp atışı sürekli bir dürtüye dönüşür, sürdürülebilir bağımsızlığa doğru çocuğun gelişimini ve zaman

1 PHD

2 Dr.,

3 Doğumdan sonra yaklaşık 16 haftada.

ilerleyişini gösterir. Çocuğun kendi kalp vuruşları, anesinin kalp vuruşlarıyla uyumludur ve ritimler de karşılıklı uyumludur. Eğer anne dinlenmiş haldeyse ve kalbi yavaş atıyorsa, çocuğun kendi kalbi de yavaş atar. Eğer merdivenleri çıktığında kalbi hızlı atıyorsa, çocuğun kalp atışı oran olarak benzer bir artış gösterir. Eğer anne korkarsa, bu adrenalin kalbinin çarpmasına neden olur ve bu bebekte de gerçekleşir.

Anne ve çocuk arasında kutsal bir bağ vardır ve bu bağın parçası, annesinin kalp atışlarını duyarak çocuğa geçer. Bir çocuk doğduğunda, kulaklarına gelen en tanıdık ses elbette annesinin sürekli çarpan kalp atışlarıdır. İkinci en tanıdık ses ise annesinin⁴ sesidir. Mutlaka yakından, uzaktan da sesler duyulmuştur ama annenin sesi, her zaman yakında olan sestir. Annenin sesi, doğmamış bir çocuğun kulaklarından otuz beş santimetre uzaklıkta değildir. Çıkardığı her ses, yumuşak bir inleme veya sıradan bir konuşmadaki sıcak kelimeler veya mutlu gülüş veya korku çığlığı çok yakın bir şekilde çocuk tarafından işitilir. Ses nerdeyse çocuğun kendi bir parçasından geliyordur, çünkü hayatındaki bu noktada ayrı değildir. Ve annenin çıkardığı sesler kalp atışıyla uyumludur. Eğer anne sakin ve huzurluysa, kelimeleri de huzur verici olacaktır. Panikleyip kalbi çarptığında, ses gerginlikle dolu olacak ve çocuğun kalbi buna yanıt verecektir.⁵ Annenin ses tonuna ve kalp durumuna bağlı olarak, bir çocuk doğduktan sonra annenin sesinin sakinlik, ikna, neşelenme ve panik üzerinde bu kadar büyük bir hakimiyet olması bizi şaşırtmamalı. Çocuk ilk kez kelimeleri kavramaya başladığında, annenin dile getirdiği anlamı araştırıyordu. Türkçede, kar anlamına gelen İngilizce snow kelimesine kar derse, bu kelime çocuk için aslında kar anlamını taşır. Eğer 'berf' derse çocuk için, bu kelimeye dönük bunun yerini alan başka doğru bir kelime yoktur. Ve yine bu kelimeye "vewr" derse, gökyüzünden gelen bu hoş, soğuk kar taneleri için en doğru karşılık her zaman "vewr," olacak çünkü; bu çocuğun en yakın ve hayat kaynağı partneri tarafından verilmiş bir isimdir.

Böylece bir çok dili konuşan insanlara genelde sorulur: Hangi dil sizin anadilinizdir? Annenin çocukla kullandığı dil, en derin ve ilk insan ilişkilerine dokunan dildir. Bu dil, bir çocuk ve annesi arasındaki kutsal bağın parçasıdır ve hiç bir zaman hakir görülmemelidir.

Çocuk gelişip dünyayı annesinin kolları dışında tecrübe etmeye başladığında, en yakın aile bireyleriyle iletişim, genelde, annenin kullandığı dilde gerçekleşir. Çocuğun, annesinin dudaklarından çıkıp da öğrendiği ilk kelimeler, diğer güvenilir aile üyeleri tarafından desteklenir ve çocuk yavaş yavaş homojen dil toplumunun bir parçası olur. Bu

4 "Bir annenin sesi özellikle güçlüdür, çünkü b uses bedeni vasıtasıyla rahme ulaşır ve dışardaki seslerden daha güçlü bir şekilde karındaki bebeğe ulaşır." <http://www.birthpsychology.com/lifebefore/fetalsense.html>, Doğum öncesi ve Perinatal Psikoloji ve Sağlık Kuruluşu, , Nisan 4, 2011.

5 For a comprehensive review of fetal audition, see Busnel, Granier-Deferre, and Lecanuet 1992. [Busnel, M-C., Granier-Deferre, C. & Lecanuet, J. P. 1992. Fetal audition. *Annals of the New York Academy of Sciences* 662, 118-134].

toplum, ister kendi yurtlarından uzakta yaşayan göçmen aileler veyahut toplu büyük bir köy veya köy toplumu olsun, annenin çocuğunu dünyaya tanıtırken kullandığı dil, çocuk için dünyayı yorumlamada inanılmaz bir güç olacaktır.

Çoğu çocuk, eninde sonunda kendi dillerinden farklı bir dilbilgisi kullanan toplum üyeleriyle karşılaşacaktır. Çevrelerindeki gerçek dünyayı adlandırma konusunda birden fazla yolun olduğunu ve 'kar' kelimesini nitelemeye başka bir kimsenin kullandığı kelimenin de tıpkı kendi toplumlarında kullandıkları kelime gibi geçerli olduğunu fark etmeye başlamaları bir olgunluk adımıdır. Başlangıçta bu durum, büyük oranda gerginlik oluşturabilir, fakat sonunda olumsuz bir yaşantı olmayacaktır.

Bazı çocuklar için, ikinci dil ile tanışma, okula başlama sıralarında meydana gelir . Eğer aile kendi yerel dil toplumundan uzak bir yerde yaşıyorsa, örneğin Almanya'daki Zazaca konuşan bir aile, diğer dillere maruz kalmaya daha erken başlar ve neredeyse sıradan günlük bir deneyim olur.

Çocuğun öğrenmesi gereken şey, farklı olan bir dilin kötü bir dil olmadığıdır. Herkesin tüm dilleri eşit oranda iyi ve bu dilleri konuşanları da güvenilir görmeleriyle dünya farklı bir yer olur.

İki dil toplumunun birbiriyle iletişime geçtiği her yerde, gerginlik ve güvensizlik olur. Her dil toplumu kendi konuşma yöntemlerinin doğru olduğuna inanır, çünkü bu annelerinden öğrendikleri dildir. Ve aynı şekilde, her dil toplumu yaptıkları şeylerin (kültürlerin) yapılabilecek en iyi şeyler olduğuna inanır. Bu olay o kadar yaygındır ki bunu tanımlamak için bilimsel bir kelime de türetilmiştir. Bu kelime üstün ırkçılık taslama anlamına gelen '*ethnocentrism*'dir. Kelimenin kökü Rumca olup, anlamı insan grubu demektir. Bu kelime, her toplumdaki üyelerin kendi dillerini ve kültürlerini dünyanın merkezi olarak düşündükleri eğilimi tarif eder.

Etnosantrizmin yanında, yakın dil toplumları arasında "hıyerarşi egemenliği" kurma eğilimi vardır. Hıyerarşi egemenliği, kümes hayvanları arasında egemenlik kurmak için, hangi tavuktan korkulduğu ve hangisinin tehdit edileceğinin her tavuk tarafından bilindiği doğal yaşantıyı kasteder. Dil toplumları için egemen faktörler prestij, siyasi güç, askeri güç ve özellikle ekonomik güçtür. Lehçe ile dil arasındaki farkın bir ordu olduğu söyle-negelmiştir. Bir toplumun üyeleri bir orduya sahipse, bu konuştukları dildir demektir. Eğer kendilerinin sahibi olduğu bir orduları yoksa, sadece bir "lehçe" konuşuyorlardır. Bu ifadenin esprisinde gerçeklik mevcuttur. Örneğin, Meksika'nın resmi dili İspanyolca'dır. Ancak, Meksika vatandaşlarının çoğu, İspanyol araştırmacıların "yeni dünyayı" ziyaretinden önce, Meksika'da var olmuş olan çeşitli dil ailelerinden bir veya daha fazla dili konuşur. Meksika güçlü bir orduya sahiptir ve ordunun dili İspanyolca'dır. Geleneksel olarak, Meksika'nın yerel dilleri, azınlık dilleri "dialectos" diye adlandırılır. Ve tarihsel olarak, sadece azınlık dillerini konuşanlar ekonomik, siyasi ve toplumsal açıdan büyük bir olumsuzluk yaşıyorlardı. İki dil toplumu arasındaki zekayı adil ölçecek kanıt olmamasına rağmen, bu insanlar cahil olarak görülüyordu.

İki dillli bir toplumun bireylerinin birbiriyle günlük temas kurduğunda dil öğreniminin her iki tarafta gerçekleşeceğini umarız. Ama bu gerçekleşmez. “Hiyerarşi egemenliği,”dil öğreniminin sadece bir taraftan, yani daha az güçlüden, daha güçlüye akıp gitmesi için bir rol oynar. Örneğin, Almanya’da binlerce Türk gurbetçi vardır ve bunların çoğu Almanca öğrenmekte. Fakat bu gurbetçilerden Türkçe öğrenen, hemen hemen hiçbir Alman vatanadaşı yoktur. Türkçe, Almanların öğrenmesini gerektirecek hiç bir prestij veya ekonomik getiri taşımıyor. Diğer yandan, bir Türkün Almanca’yı öğrenmesine sebep olan bir çok ekonomik neden ve prestij vardır.

Aynı şekilde, Türkiye’de Zazaca konuşanlar, daha iyi bir iş bulmak veya askeriyede terfi etmek için veyahut iş hayatında daha başarılı olmak için Türkçe öğrenmeye zorlanıyorlar. Türkçe konuşan kişiler arasında Zazaca öğrenen pek yoktur, çünkü bunu yaparken kazanacağınız prestij veya güç yoktur. Aynı şey Dimli veya Zazaki, Kurmanci arasında da geçerlidir. Kurmanci’nin prestiji ve gücü daha fazladır, bu yüzden Zazaca konuşanlar Kurmanci öğrenir, fakat Zazaca konuşmayı öğrenen Kurmanci Kürdü bulmak çok nadirdir.

Doğal bir gelişim olsa da dil toplumları arasındaki “Hiyerarşi egemenliği” talihsizliktir. Dışardan kaynaklı korku değilse de, güvensizliğe dayalıdır ve çok olumsuz davranışlara yol açabilir. Daha güçlü dil toplumu, daha az güçlü dil toplumunu küçük görür ve istismar eder. Her iki toplumun üyeleri kendilerinden farklı toplum bireylerine karşı suç işlemeleri büyük ihtimaldir. Suçlarına karşı özürleri vardır; çünkü bu suç kendi toplumlarındaki bir kişiye değil, “dışardan” birine karşı işlenmiştir. Çok geçmeden, diğer toplumun üyesi tarafından, kendi toplumlarına karşı işlenen geçmiş suçlar için intikam adına bu tür suçların aklandığı bir atmosfer oluşur. Bu hukuksuzluğa ve kaosa doğru giden çok olumsuz bir sarmaldır. Gücsüz dil toplumları, çoğunluk dil toplumunun sahip olduğu tüm haklara sahip olmadıklarını, böylece ikinci sınıf vatandaş olduklarını kabul ettiklerinde, kırılğan bir istikrar geçici olarak sağlanabilir. Fakat bu şekilde sağlanan istikrar uzun sürmeyecek ve gücsüz toplum için doyurucu olmayacaktır. Ülke sınırları içindeki herkes, aynı dili konuşsaydı, başarılı bir toplum kurmak daha basit olurdu. Örneğin, yeni kanunları açıklamak kolaylaşırdı. Herkes aynı dili konuşsaydı, birlik duygusu ve ortak amaç oluşturmak daha kolay olurdu. Günümüz dünyasında bir çok ülke buna muktedir değildir. Çoğu ülke sınırlarının içinde önemli azınlık dil toplumlarına sahiptir.

Azınlık dillerinin varlığı, çok eski insanlık tarihine uzanabilir. Örneğin Pers İmparatorluğu’nun kurucusu Darius’un oğlu, Cyrus’un torunu olan Xerxes, Hindistan’dan modern Etiyopya’ya kadar uzanan ve 127 bölgeyi⁶ kapsayan bir imparatorluğu yönetti. Xerxes, bir bildiri yayınladığında, tüm krallığa, her bölgenin kendi alfabesi, kendi diliyle her kişinin kendi yurdunda yönetici olabileceği şeklinde gönderilirdi⁷. Birinci Dünya Savaşı boyunca bile, Osmanlı İmparatorluğu gibi azınlıkların kendi azınlık dillerini konuştukları

6 Esther 1:1 (Hebrew Bible; Tewrat).

7 Esther 1:22 (Hebrew Bible; Tewrat).

büyük imparatorluklar vardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa modeli üzerine ulus devlet kurmaya doğru ani bir akım ortaya çıktı. Bu koloni döneminin sonunun başlangıcıydı ve önümüzdeki altmış yıl neredeyse her büyük imparatorluk bölündü, mümkün olan yerlerde bu etnik çizgilerle yapıldı. Ve sadece bir etnik halka mensup devletler kuruldu. Bu akım, büyük oranda çalkantılarla ve sıklıkla da azınlık halklarının gereksiz acılar çekmesiyle sonuçlandı.

Bazı durumlarda, güçlü ülkeler, etnik gerçekliklerini görmezden geldikleri küçük ülkeler için keyfi sınırlar çizdi. Sınırlar, etnisiteyi korumaktan ziyade, yönetim şartlarını kolaylaştırmak için çekildi. Örneğin, Tacikistan büyük bir Özbek azınlığına sahiptir, aynı şekilde Özbekistan'da büyük bir Tacikistan azınlığına sahiptir.

Diğer durumlarda, azınlıklar bağımsız yaşamak için, çok küçük veya çok güçsüz bir duruma itildi, bu yüzden, bazen çok kötü şartlarda farklı etnik gruplarla kümelendiler. Örneğin, Ruanda'da Hutus ve Tutsis.

O çağda, ulus devleti arıtmak için gösterilen çabaların, Almanya'daki Hitler'in yönetimi gibi korkunç etnik temizleme kampanyalarına neden olan meşhur örnekleri vardır. Bu ulus devlet akımı, dünya tarihinde azınlık halklarının çektiği en büyük acıya yol açmış olabilir. Avrupa'nın en Güneyi'nde nispeten tehditlerden uzak olan Sami halkı bile, bu dönemde Rusya hükümetlerinden büyük baskılar görmüştür.

Günümüzde azınlık dilleri konuşan, azınlık bir halka sahip olmayan neredeyse hiç bir ülkenin olmadığı bir dünyada yaşıyoruz. Avrupa Birliği'nde, 1992 Avrupa Bölgesel ve Azınlık Dilleri Sözleşmesi'ni tüm üyelere imzalama ve onaylama yönünde önemli bir çaba vardır. Bu sözleşmeyi en son imzalayan ülkelerden biri Eylül 2010'da 16 azınlık diline korumaya bahşeden küçük bir ülke olan Bosna Hersek'tir⁸.

Bazı hükümetler, azınlık dili konuşan toplumların problemlerini, çoğunluğun dilini konuşmaları için tüm vatandaşları eğiterek çözüme peşinden gitmiştir. Belki de böyle yaparak, azınlık dilinin ortadan kaldırılabileceği düşünülmüştür. Bazen bu gerçekleşir, bazen de gerçekleşmez. Başka hükümetler ise, azınlık dili problemini, azınlık toplumunu oluşturan halkları öldürerek çözmeye uğraşmıştır. Bu aydın hiçbir insanın onaylayamayacağı kanlı bir çözümdür. Azınlık toplumları, genelde, kendi işlerini kendileri yönetirlerse, hayatlarının daha adil ve güzel olacağını düşündükleri için sıklıkla bağımsızlığı haykırırlar ama azınlık toplumları her zaman da bağımsızlığı yaşanabilir bir seçenek kılmak için gerekli liderliğe, tecrübeye ve doğal kaynaklara sahip olmamıştır. Ve çoğunluk toplumları 'ayrılmak' isteyenlere toprak veya kaynak vermek istemez.

Azınlıklara, çoğunluk dilini öğretme anlamlı olsa da azınlık dilini ekarte etmeye çalışmanın yararlı olmayacağını iddia ediyorum. Böyle yapınca, anne ile çocuk arasındaki

8 Online: URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Avrupa_Bölgesel_veya_Azınlık_Dilleri_Kontrati_European_, [giriş,2011-04-04].

kutsal bağa saldırıyorsunuz demektir. Ve bu kutsal bağ, bir halk grubunun eski mirasının gelecek nesillere aktarma ve anlatma vasıtasıdır. Bu mirasın çoğunluk dili mirasına eklenmesi tüm ülke için yararlı olur.

Metalurjiye bakalım. Örneğin saf çelikten bir köprü inşa ederseniz, çeliği nem ve oksijenden korumak için sürekli boya ile kaplamazsanız, zamanla paslanıp çürüyecektir. Yüzde 89 çelik ve yüzde 11 krom alaşımından oluşan paslanmaz çelikte inşa edilirse, bu köprü paslanmayacak ve korunması için boyaya ihtiyaç duymayacaktır. Aynı şekilde azınlık dil toplumlarını, ülkenin bünyesine tam olarak entegre eden bir ülke de bu sayede daha güçlü ve daha iyi olacaktır.

Öyleyse zorluk, birden fazla dil mirasına değer veren ulusal bir kimlik oluşturmaktır. Bu çok büyük bir zorluktur. Bu yönde atılacak küçük bir adım, çoğunluk dil toplumunun en iyi ve en parlak gençlerden bazılarını, azınlık dillerini öğretmek için tayin etmektir. Bu doğal dil öğrenme akışının ters yönde gitmesidir. Öğrenci prestij veya güçle motive olmayacaktır. Doğal akış, Zazaca veya Kurmanci bilen bir Türk değil de, Türkçe bilen Zaza ve Kürtleri ortaya çıkarır. Bahsi geçen ülkenin iki dilli vatandaşları, genelde azınlıkların tüm üyeleridir. İki dilli bir Türk olmazsa, o zaman çoğunluk kültürü, azınlıklar tarafından ulusal esenliğe katkıda bulunulan zenginliğin ve güvün değerini bilmezler. Azınlık dilleri bilen Türkler olmadığı sürece, azınlıkların mirası nefret edilmezse de, çoğunluk tarafından görmezden gelinecektir.

Quo statusü ebediyen devam edecek kadar başarılı değildir. Sadece mirasın bir bölümünün değil de, bir ülkenin tüm vatandaşlarının mirasına değer veren ulusal bir kimliği geliştirme ümidiyle yeni bir şeyler deneme zamanı değil mi? Çocuğun ilk bilincinden, çocuğa Zaza annesi tarafından aktarılan zengin bir miras mevcuttur. Bu zenginlik, tüm Türkler için bir hayır olabilir; bu bir kenara atılmamalıdır. Bir ülkedeki azınlık dilleri ve halkların üzerinde çalışılarak, ülkenin tarihsel kökenleriyle ilgili bilgi sahibi olunabilir. Bu kompleks mirasın değerini bilmek, olgunluk işaretidir. Herhangi bir ülkenin hiç bir vatandaşının etnik mirası, diğer vatandaşlar tarafından hor görülmemelidir.

ANADİL -TEMELLİ ÇOK DİLLİ EĞİTİM VE İKİ DİLLİLİK (Dr. Eberhard Werner)

Terry Tod azınlık dillerini ülkenin kumaşına tam olarak entegre eden bir ülkenin, daha güçlü ve daha iyi olacağını savundu. Bu ifade ile başlayarak, ben de ulusal hükümetlerin ve azınlıkların birbirlerini anlama konusunda prestij kazandıkları ve yakınlaştıkları yaklaşımını sunacağım. Bu noktada, Türkiye’de, ülkenin 43 kültür ve dil gruplarının kültürel ekseriyetine işaret eden ve araştıran bazı temel noktalar gerçekleştirilmiştir. Bu konuyla ilgili etkili örneklerden biri, Durak (2006)⁹ tarafından bu ülkeye yapılmış on yıllık bir seyahatin sonucudur. Hükümet tarafından (2009) düzenlenen Kürtçe Girişimi’ nin yanında diğerleri de bu örneğe eklenebilir.

9 Durak, Attila 2006. *Ebru: Türkiye’deki Kültürel çeşitliliğin Yansıması*. İstanbul: Metis. [Almanca Metin kitabı veKalan tarafından CD’li müzik koleksiyonu dahil].

UNESCO 2003 ve 2005'te küresel düzeyde okuma-yazma bilmeme ve ikinci sınıf eğitim problemlerine dikkat çekmeye kara verdi. Bu anlamda, okuma-yazma bilmeme, sadece bir ulustaki eğitimsiz vatandaşları değil, kendi dilinde ve bilişsel düşünce sisteminde yeterli şansı bulamamış azınlık dil üyelerini de kastediyor. Söz konusu ikinci problem, hem anadil temelli okul sistemi eksikliğinden, hem de ana dille başlayıp, daha sonra ulusal dille transfer edilen bir eğitimden kaynaklanmaktadır. Dünya çapında bir Ana Dil-Temelli Çok Dille Eğitim teşviği start aldı. (MLE)¹⁰. Türkiye dahil çoğu devlet, 2 yıllık anadil eğitim fikrini destekleyeceklerini bildiren bir deklarasyon imzaladılar. Ana Dil-Temelli Çok Dille Eğitim Programı, kamu veya özelde, örneğin özel okullarda, okuma ve yazma becerilerini anadil ile öğretmeye dayalıdır. Amaç çocuklara ulusal dili; örneğin Türkçeyi, akıcı ve dinamik bir geçişle tanıtmaktır. (2006 Türkiye Gelişim Raporu, Avrupa Toplulukları Komisyonu¹¹'na bakınız)

Ana Dil -Temelli Çok Dilli Eğitim'in temel argümanı, tek dilli okul sistemine sahip ulusların, bu dili konuşmayan ve bu kültüre katılmayan çocukların bilişsel yeteneklerini azalttığı konusudur. Uygulamalar da gösteriyor ki, kendi anadilleri dışında başka bir dilde okuma yazma gibi temel becerileri öğrenmeye zorlanan çocuklar, adaptasyon için çok zamana gereksinim duyarlar. Ya öğrenme toplumunun gelişimini yavaşlatırlar ya da kendileri bırakıp, geriye düşerler. Sonuçsa, eğitimsiz ve nadiren okumuş bir sınıfın ortaya çıkmasıdır. Bunun gibi bir sınıf, ne ulusun ulusal verimine ne de akademik yaşamına katkıda bulunacaktır.

Ulus devletin eğitimsiz ve kalifiyesiz üyeleri, bağımlı ve kabahatli oldukları için, ulusun refahına dönük risk oluştururlar. Ve böylece öngörülemeyen çatışma alanını temsil ederler. Her iki şekilde de bu sosyal grup, ülkeler için istikrar faktörü olarak duran eğitimli orta sınıfla zıtlar ve onları sınırlandırır. Bunu söyledikten sonra, büyük oranda eğitimsiz veya kalifiyesiz üyesi olan bir toplum, eğitim uçurumu fazla oldukça sınıf geçişlerinin daha imkansız olduğu system-yönelimli bir sınıf inşa eder. Bu toplumların karşılaştıkları sorunlar, sosyal sınıflar ve etnik grup arasında derin itimatsızlık ve hatta karşılıklı suçlamalardır. Üst düzey eğitimli ulusal dil grubu, az eğitimli azınlık dil grubunun ulusal ekonomik ve akademik çıkarlarını kasıtlı olarak engellediklerini düşünür. Derin bir seviyede bu kırgınlığı yaşarken, yüzeysel olarak da bu grup, eğitimsiz insanlara köylü veya ilkel insane gözüyle bakacaktır. Diğer bir grup ise kendilerini toplumsal, siyasi problemlerine ilgi göstermedikleri için ulusal grubu suçlu çıkarır.

10 UNESCO Bangkok 2007. Anadil Temelli Çok Dilli Eğitim.. Bangkok: HERKES için Asia-Pacific Eğitim Programı(APPEAL). [CR-ROM]. And Online: URL: www.unescobkk.org/education/appeal [accessed 2011-04-11].

11 Türkiye 2006 Gelişim Raporu. Avrupa Topluluklar Komisyonu.. 11 Ağustos 2006. Brüksel. Online: URL: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/Nov/tr_sec_1390_en.pdf [PDF-File] [giriş 2011-02-17].

Ana Dil -Temelli Çok Dille Eğitim Programı'na detaylı bakmadan önce, iki dillilik ve çok dillilik hakkında bir cümle söylemek gerekir. Öncelikle, makine ve bilgisayarların dosdoğru yorumlama ve dönüştürme yapamadığı global bir dünyada yaşıyoruz. Konuşma, yazma, okuma şeklindeki kültürel ve dilsel bilgilerin çevirisi, kültürlerarası iletişim ve ilişkiye muazzam katkıda bulunur. Varsayılan iki veya çok dilli kişiler, farklı dil ve kültürler içinde kolayca hareket ettikleri için, toplumlarının kültürel çeşitlilik perspektiflerini de geliştirirler. İki dilli veya çok dilli toplum, kendi dil grubu dışındaki partnerlerle daha iyi geçinebildiği için, büyük ekonomik etki ve prestij kazanır. Örneğin Avrupa Birliği, 27 üyesine ekonomik ve siyasi kararlarda eksiksiz bir kursu garanti ederek yaklaşık 37.000 mütercim ve tercümanı işe alıyor. Diğer örnekler, İsviçre gibi 4 resmi dile sahip ülkelerdir. (Fransızca, İtalyanca, Almanca, Rhaato-Romanca.) Çok dillilik sayesinde, uluslararası işlerde daha iyi kazanımlar elde ediyorlar. Ve böylece daha büyük bir ekonomik pazar açılmış oluyor. Kısacası, iki dilliliğin veya çok dilliliğin, ulus devleti ve kültürlerarası dilsel çabalarda, ulus devleti ve azınlık gruplarını zenginleştirdiği açıktır. Bu durum, küresel olarak hareket etmenin yanısıra, kendi vatanının sınırları ötesinde prestij ve etki düzeyi ile ilişkili olarak ekonomik ve siyasi çıkarlara da hizmet eder. Ana Dil -Temelli Çok Dilli Eğitim, kişinin anadilinde öğretimine yoğunlaşır. Amaç, çocukların konuşma, yazma, okuma becerilerine hitap ederek, onların gelişimini ve bilişsel yeteneklerini desteklemektir. Evdekinden daha geniş bir bağlamda anadilin gramerini ve dilin nasıl kullanıldığını anlamak, resmi dili ve gramerini çalışma konusunda tetikleyici fonksiyonu görür. Sonuç ise anadilden resmi dile doğru kolay bir geçiş gerçekleşir. Bu yüksek düzeyde iki dillilikle sonuçlanır, çünkü üst düzey eğitim için ikinci dil, tamamen bilişsel yöntemle uygulanır.

Ana Dil -Temelli Çok Dilli Eğitim Programları'nın zamanı ve yoğunluğu aslında esnek ve dinamiktir, yalnız bazı konular dikkate alınmalı. Anadilden resmi dile geçiş dönemi okuldaki öğrenmenin başlangıcında başlamalı ve en az iki yılı kapsamalıdır. Türkiye gibi çoğu ülkenin en son müfredatları okuma ve yazma becerilerini öğretmede çok dilli resmi dil yaklaşımı üzerine inşa edilmiştir. Ana Dil-Temelli Çok Dilli Eğitim, bunları anadilin okuma ve yazma aşamasına adaptasyonunu sağlar. MLE'deki ilk yıl; örneğin Zazaca bilen azınlık dil öğretmenlerini kullanarak anadile yoğunlaşır. O yıl içinde, sürelerle orantılı olarak resmi dile, örneğin Türkçe'ye dönük küçük hikaye ve kültürel takdimler verilir. Bu dil gruplarındaki asıl hocaların, iki farklı kültür grubuyla aynı ölçüde işbirliğine girmesi çocuklar için çok yararlı olacaktır. İkinci yıl, geçiş safhası işlevini görür. Bu yıl hesaplamalarda ve makale eğitiminde, dilin daha derin seviyede kullanımıyla başlar. Aynı zamanda, ulusal dil başka bir okuma ve yazma sistemi olarak yavaş yavaş tanıtılır.

Tüm proje ya okul öncesinde ya da okul sisteminin normal örgüsü sırasında, azınlık grupları için ek ders olarak yürütülebilir. Birinci ve en çok tercih edilen durumda, azınlık grubunun çocukları bir yıl erken başlar. Birinci yılın bir parçası olarak, öğrenci eğitimle ilişkili anadilin yanında, normal müfredatın oluşturulmasındaki zamanı da öğrenir. İkinci yılda, resmi ve azınlık dil üyeleri aynı düzeye gelir. Son söylenen yaklaşım, azınlık ve ço-

ğunluk gruplarının eğitimlerinin 2 yıl nasıl gittiğini, bazı derslerin birlikte alındığı anlamını taşıyor ve üçüncü yılda bir geçiş gerçekleşir.

MLE programlarının detaylı planı, daha fazla araştırma gerektiriyor. En son pedagojik okul şartı, resmi dil müfredatı, azınlık dil eğitim ihtiyaçlarının değerlendirilmesi gibi konular göz önüne alınmak zorunda. Bu yüzden, azınlık gruplarının liderlerinin yanısıra, ulusal eğitim ve bilim kuruluşları, bahsedilen bağlamda eğitim prensiplerini uygulamak için esnek ve dinamik ortaklığı ve işbirliğini tartışır.

Azınlık dilleri için büyük zorluk, kendi dillerini okuma ve yazma konusunda eğitimin uygulanması için standart veya referans olacak lehçeler hakkında bilgi edinmek olacaktır. Milli eğitim kurumları, azınlık dil öğretmenlerini pedagojik açıdan eğitmek için bu referans lehçeye yoğunlaşacaklardır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, azınlık dil öğretmenlerinin eğitimi, azınlık dilin standart veya referans biçimlerine bağlıdır. İki dil merkezine sahip azınlık grupları için bu büyük bir zorluktur. Örnek; Kuzey Lehçesi (Tunceli), Güney Lehçesi (Siverek/ Çermik), Orta veya Doğu Lehçeleri (Palu/Bingöl) olan Zazaca; lehçesel versiyonların karşılıklı anlaşılabilirlikleri, lokasyonu ve onu konuşanların sayıları, prestiji göz önünde bulundurulmalı ve bu süreçte birbirlerine karşı dengelenmelidir. Kuzey Lehçesi'yle; Güney, Doğu Lehçeleri arasındaki dinsel ve dilsel uçurum çok büyük olduğu için 2 lehçe referansına sahip olmak mümkün olabilir. Uzun vadede, standart bir kalıbın, ekonomik ve siyasi açıdan katkısı çok olacaktır. Şimdiye kadar farklı çabalar yürütülüyor. Yaklaşımlardan biri, Zazaca'nın suni ve bağdaştırıcı versiyonudur. Başka bir çaba, sözel kavramların etimolojik kökenlerini tanıtmak ve hangi kelimenin en yakın geldiğine bakmaktır. Ayrıca, yazılı lehçe versiyonları, standartlaşmaya dönük etkili bir rol oynar. Tüm süreç, neyseki yurt içinde gerçekleşiyor ve sonu da şu ana kadar tahmin edilebilir değil. Diller tarihinde dışardaki gruplardan gelen zorlayıcı standartlaşmalar farklı sonuçlara yol açmıştır.

Ana Dil -Temelli Çok Dilli Eğitim, vatandaşların bilişsel kapasitelerini maksimum seviyeye ulaştırmaları için ulusal devletlere bir strateji göstermektedir. Yoğunlaştığı nokta yurtiçindeki potansiyelde varolan çok dillilik ve kültürlerarası iletişimidir. Eğitim yoluyla, ulus devletlerde anadili kullanımını teşvik etmek; vatandaşların odak noktalarını genişletir ve egemen grupta azınlık grubu arasındaki gerilimi azaltır. Bir nüfustaki iyi eğitimli ve engin orta sınıf siyasi ve toplumsal istikrarı garanti eder. Aynı ölçüde, okuma ve yazma becerileriyle, kendi anadilinde eğitim görmüş azınlık bir grup, zengin ve değerli olan gelenek tarihlerini devam ettirir. Aynı şekilde, standart bir biçimde okuma ve yazma becerisi halkın artikülasyon organlarını geliştirmede bir temeli temsil eder. Bu da bir ulus devleti içinde diğer sosyal birimlerden büyük oranda özsaygı ve imtiyaza yol açar. Her ikisi de dil tehlikesini veya kültürel ve dilsel asimilasyonun üstesinden gelmek için gereklidir.

“Vaj kokdê xo sero ruweno, dik silodê xo sero veyn dano!”

ZAZA DİLİ'NİN TARİHİ GELİŞİMİ

Dr. Zülfü SELCAN

1. İrani diller familyası ve sınıflandırılması

İrani diller familyası hintavrupa diller familyasının bir dalı olup hint ve diğer hindocermen dil familyalarıyla (cermen, romen, islav vd.) bir tarihi dil akrabalığı vardır.

İrani diller familyası toplam olarak 40 dilden ibarettir ve Zazaca da bunlardan biridir (Tablo 1).

Zaza Dili'nin yayılma alanı için bak harita 1, 2 ile 3, 4.

Tarihi döneme ait irani diller, indoarya ve diğer hindocermen dillerde olduğu gibi geleneksel olarak üç döneme ayrılır: *Eski iranca*, *Orta iranca*, *Yeni iranca*.

Eski irani diller: Yazılı belgeler (yazılışın başından MÖ. 4./3. yy'a kadar) sadece Avestçe ile Eski Farsça'dan vardır.

Med kıralları (MÖ. 625-550) kendi dilinde yazılı belge eseri bırakmamıştır. Medce, (Eski-)Partça, İskitçe ile Arahotça'nın otantik yazılı belgeleri yoktur ve sadece küçük çapta yan kaynaklarda bulunuyor (Schmitt, CLI, 86).

Avestçe, Zerdüşt'ün (MÖ. 6. yy.) konuştuğu ve Zerdüşt dininin kutsal kitaplarında kullanılan dildir. Avestçe iki gelişim kademesinden oluşuyor: En eski olanı, Zerdüşt tarafından söylenen onyedinci yüzyıldaki ('*Gāθā*') dil şekli, *Gāθā-Avestçesi*'dir. '*Genç-Avestçe*', farklı dönemlere ait diğer yazılı bölümlerdir (Hoffmann, HbO, 1).

Eski Farsa, Ahemanlı padişahlarının (MÖ. takr. 705-331) çiviyazılarında kullandığı ve çoğunlukla Elamca ve Babilce tercümesiyle beraber yazdığı dildir. Bu çiviyazıların en meşhuru Bisutun'daki üç dilli Darius-Kitabesi'dir (521/520 v. Chr.).

Yazılı belgeleri olan *Orta İrani diller* (MÖ. 4./3 yy.'dan MS. 8./9. yy.'a kadar) tarihi gelişim bakımından batı ve doğu grubuna ayrılır. Bunlar batıda Partça, Orta Farsça ve doğuda Sogdca, Harezmece, Sakça ve Baktrca'dırlar.

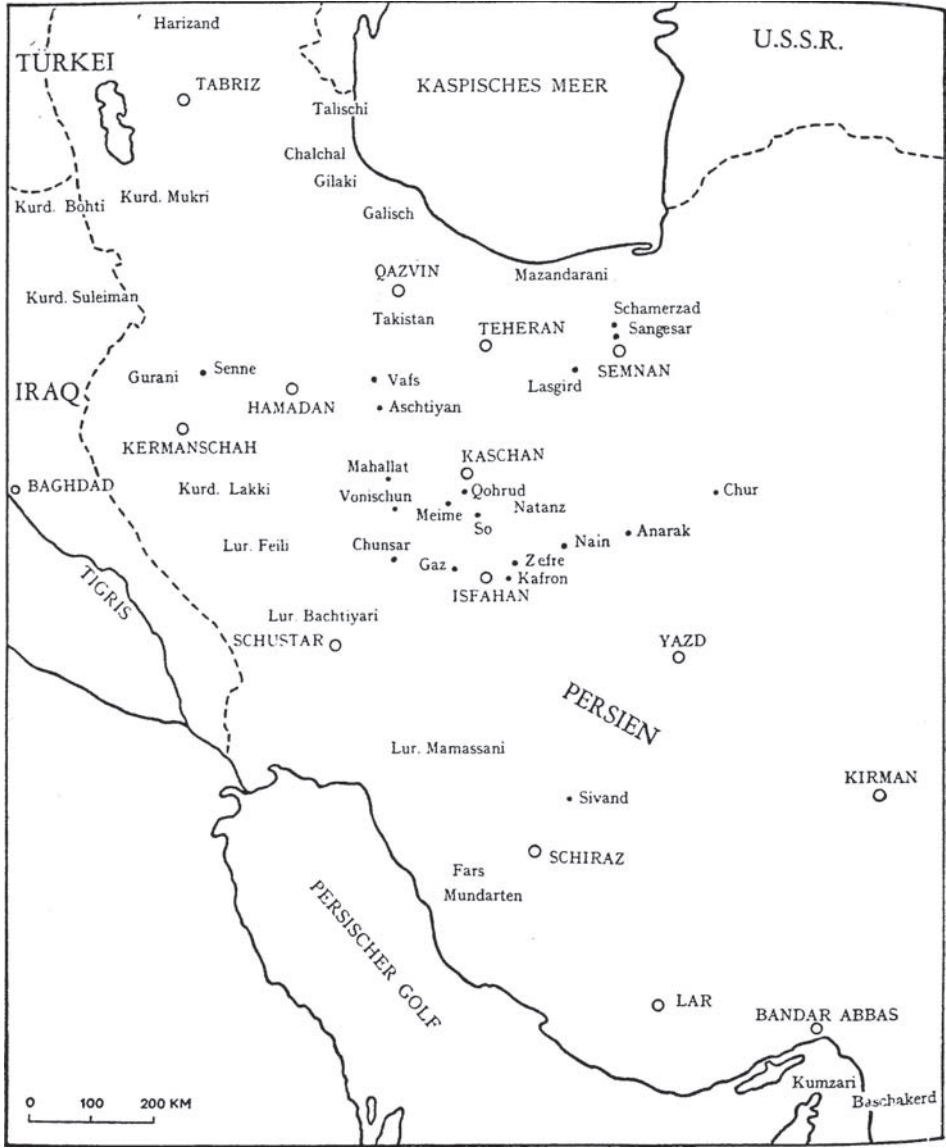
Yeni irani diller (MS. 8./9. yy.'dan sonra) çoktur ve günümüzde Doğu Anadolu'da, İran, Irak, Kafkasya, Afganistan, Pakistan ve Orta Asya ile diğer şark ülkelerinde konuşuluyor.

Tarihi gelişim bakımından irani diller doğu ve batı grubuna ayrılır, bunlar ise tekrar kuzey ve güney gruplarına bölünür. Buna göre Farsça güneybatı, Avestçe kuzey ve Medce de kuzeybatı dil grubuna aittirler. Avestçe kuzeybatıya ait olan Partça ile birçok ortak özelliklere sahip olmasıyla beraber bazı noktalarda doğu irani dillerle benzerliği de vardır. Avestçe'nin doğu irani dillerine ait olduğu kesinlikle ispatlanamıyor, çünkü yer ve zamanla ilgili bilgi eksikliği bunu zorlaştırıyor (Schmitt, CLI, 27-28, 67-70, 84).

Partça, Partya bölgesinde (Horasan, Gorgan ve Güney Türkmenistan) konuşulan dildi ve Arsaklı padişahları (MÖ. 247 – MS. 224) tarafından saray dili olarak kabul edimişti. Part dili Manihyacıların dini yazılarında belegenmiştir fakat belgeli bir ön kademesi olmadığı gibi devamı da yoktur, yani yokolmuştur. Ahemanlı ve Part İmparatorluğu'nun resmi ve yönetim dili Aramca idi.

Orta Farsça Eski Farsça'dan türeyen ve Ahemanlı hakimiyetinin bitmesinden (MÖ. 331) sonra gelişen dildir. Sasanlıların hakimiyeti döneminde Orta Farsça İran İmparatorluğu'nun resmi ve yönetim dili idi. Ayrıca Nasturi ve Manihya dininde de kullanılıp Orta Asya'daki Turfan'a ve Güney Hindistan'a kadar yayılmıştı (Sundermann, CLI, 114-137, 138-164).

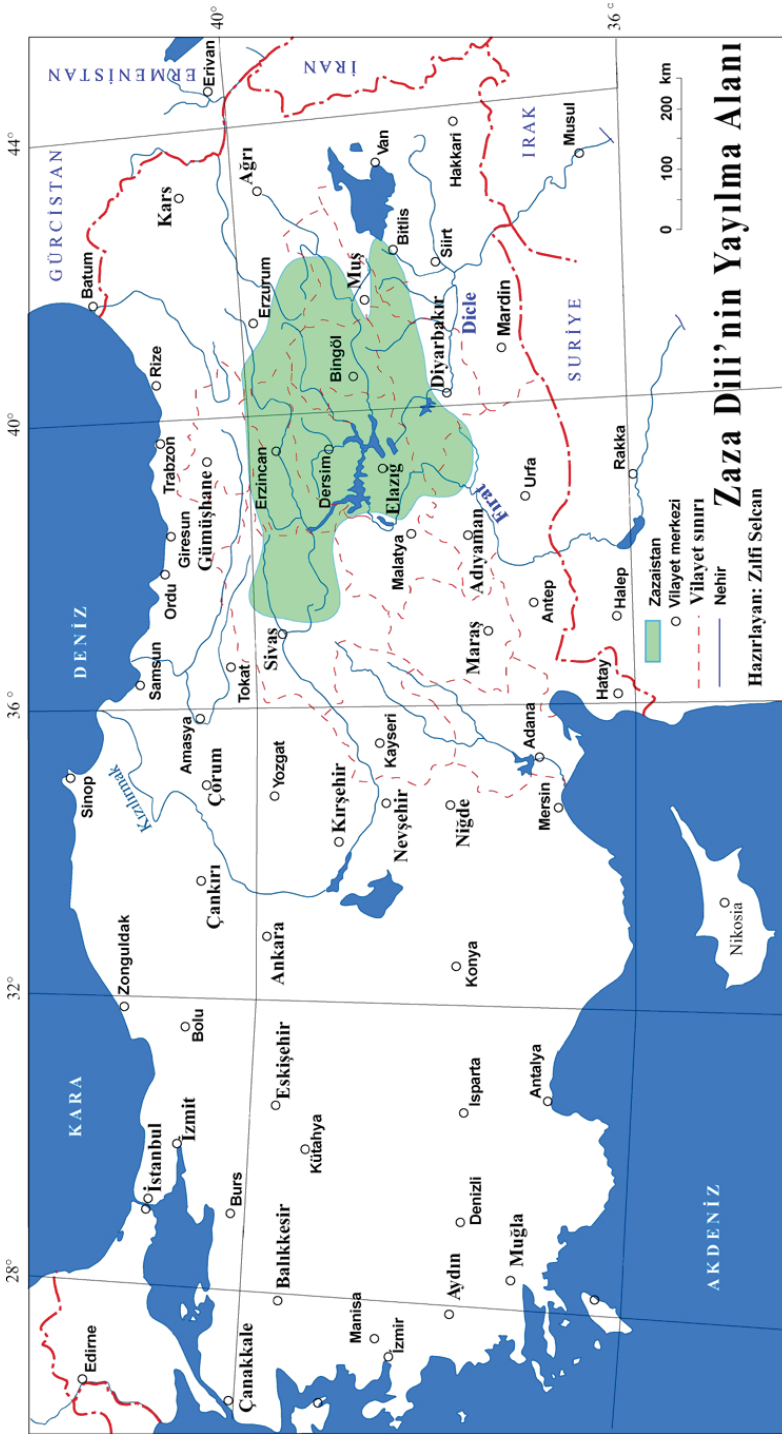
Doğu-orta irani dillerinin özelliklerinden birisi, eski irani plozivleri */b-, d-, g-/ nin frikativ */β-, δ-, γ-/ ye (sog., har β-, δ-, γ-) dönüşüm yapması ve bazı kelimelerde son heceyi muhafaza etmesidir: eir. *brātar- 'kardeş' (av., ef. brāt-,), sog. brāt, har. br'd, yag. vrot. ilkir. *adzam 'ich' (av. azəm-, ef. adam-), sog. azu, yag. (man).

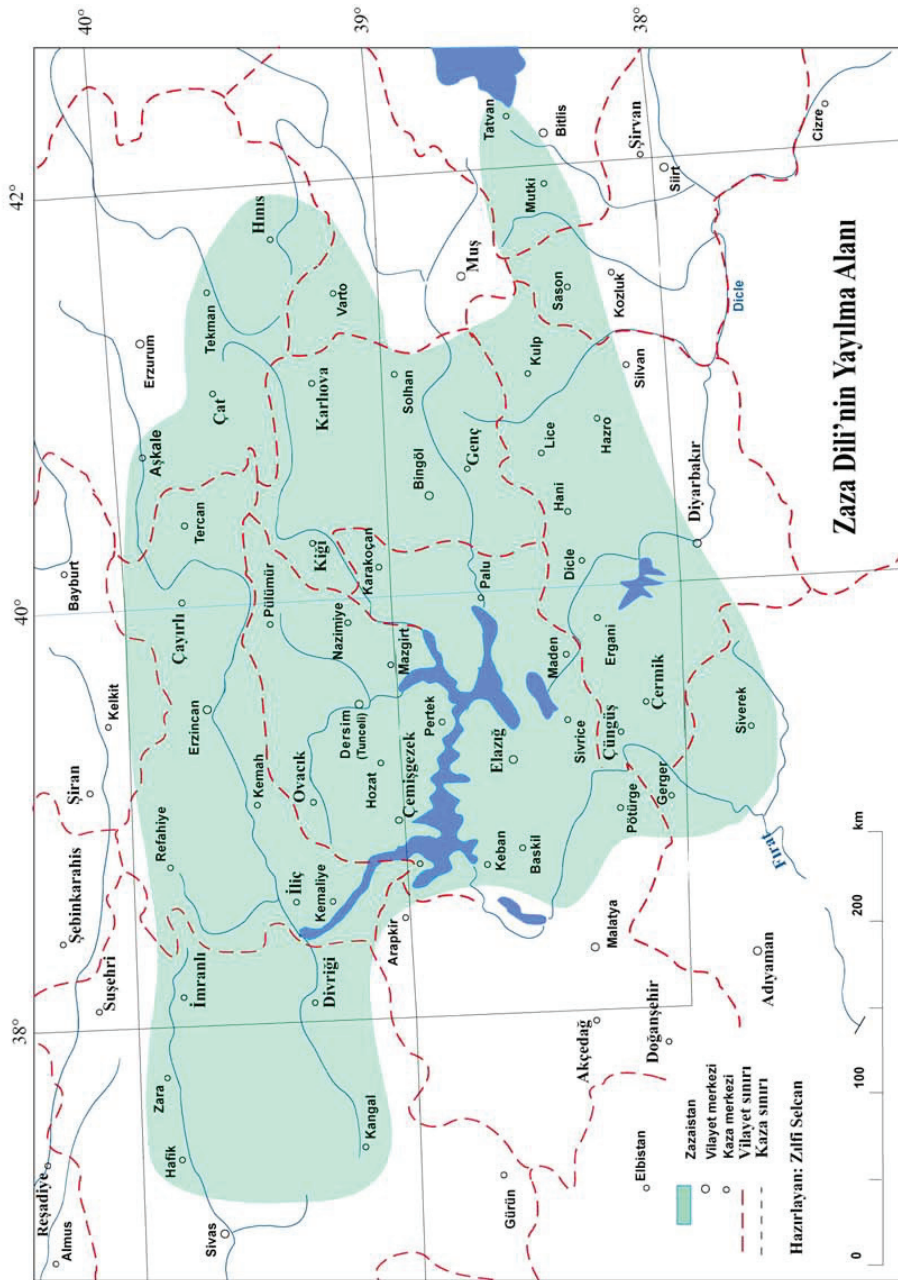
Harita 1: İrani dillerin yayılma alanı, batıda (Morgenstierne, HbO)

Harita 2: İrani dillerin yayılma alanı, doğuda (Morgenstierne, HbO)

Harita 3: Zaza Dili'nin yayılma alanı

Harita 4: Zaza Dili'nin yayılma alanı

2. Zazaca'nın irani diller familyasındaki yeri

Zazaca'nın bilimsel araştırılması 1856 da başlıyor ki bugün 155 yıllık geçmiş olan bir araştırma tarihine bakabiliriz. O dönemde Avrupa'da dillerin araştırılması ve dilbilimi temelini atılması için yoğun girişimler yapılmaktaydı.

1856 yılında Rusya'nın Petersburg Bilimler Akademisi, şark dilleri üzerine bilgi edinmek amacıyla, Roslawl'da (Smolensk Eyaleti) bulunan savaş esirlerinden dil kayıtları yapması için Peter Lerch'i görevlendirmiştir.

P. Lerch onbir hafta (7. mart - 26. mayıs, bk. Lerch, Bericht) kendileriyle beraber kalmıştır. Lerch'in verdiği bilgiden anlaşıldığına göre aralarında enaz üç Zazaca konuşmacı vardı: Palu'nun *Kasan/Kaşan* köyünden gelme Hasan, *Hêni*'den gelme Ali ve adı verilmeyen bir *Dersim*'li (Bericht, 624).

Lerch'in başkaynağı *Zaza Hasan* dı. Palu'lu Hasan'dan kaydedilip yayınlanan *Zazaca Metinler* şundan oluşuyor: cümle listeleri, üç masal ve *Zaza* aşiretlerinin kavgaları. Kendisi ayrıca on *Zazaca* türkü kaydetmiştir (sekizi Hasan'dan, ikisi Ali'den)¹ fakat bunlar şimdiye kadar yayınlanmamıştır. Hadank'ın ima ettiğine göre P. Lerch'in III. Bölümü'nün basımı için o zamanlar akademideki yetkili Carl Salemann tarafından engellenmiştir².

Lerch aynı zamanda metinlerden bir kelime listesi de hazırlamış (II, 191-214), fakat *Zazaca*'nın bir gramatik analizini yapmamıştır. *Zazaca metinleri* Rusça ve Almanca tercümesiyle Petersburg'da yayınlandı (1856, 1857-58).

Bu başlangıç döneminde *Zazaca*, Farsça ve Kurmanca üzerine küçük çaplı dil materyalinin mevcut olmasına rağmen, eksik gramatik bilgilerden dolayı bu diller birbinden ayırdedilememiştir. Bu nedenle Lerch, sözlüğe kaydedilen ve *-e, -i, -a* ile biten onbir dişil kelimenin gramatik cinsiyetini farketmemiştir: mesela *aşme* 'ay', *kerge* 'tavuk', *kardi* 'bıçak', *keina* 'kız', *manga* 'inek'.

Avusturyalı dilbilimci Friedrich Müller de (1864) *Zazaca*'nın gramatik cinsiyeti ayırdettiğini farketmemiştir. Ayrıca *Zazaca* ile Kurmanca'nın Farsça'nın birer lehçesi olduğunu sanmış, fakat bunun bir yanılığ olduğunu sonra ortaya çıkıttı.

Diğer yandan F. Müller incelemesinde iki önemli tespit bulunmuştur: birincisi *Zazaca*'nın Kurmanca ile Farsça'ya karşı daha eski olduğu ve ikincisi farklı bir tarihi dil gelişiminin bulunduğu, mesela eski irani baş v'nin Farsça ve Kurmanca'ya karşın *Zazaca*'da muhafaza edilmesidir.

Bu ise sonraları F. Spiegel (1871), W. Tomaschek (1887), W. Geiger (1891-1901), A. Socin (1901) gibi bilimciler tarafından diğer misallerle desteklenmiştir (Selcan G, 12 f).

Zaza Dili'nin diğer metinleri Alman arkeoloğu ve dilbilimcisi Albert von Le Coq tarafından yayınlandı. Le Coq *Zazaca* metinleri, Şam'da yaşayan ve Çermük'ten gelme Omar ibn Ali'den kaydetti (1901) ve 1903'te Berlin'de yayınladı. Kendisinin *Zazaca* metinleri bir kelime ve cümle listesi ile Almanca tercümeli kısa metinleri kapsamaktadır, fakat gramatik olarak incelenmemiştir.

P. Lerch ile A. von Le Coq'un çalışmalarından sonra üçüncü dilbilimci olarak O. Mann 1906 yılında *Zaza* bölgesine geldi, Siverek ve Elazığ'da *Zazaca*'dan dil kayıtları yaptı. Aynı zamanda ilk olarak *Zazaca*'nın gramatik yapısını inceledi. Gramatik analizinin sonucunu, Siverek'ten Prusya Bilimler Akademisi'ne gönderdiği 4. haziran 1906 tarihli mektubunda şöyle bildiriyor:

"Daha evvel de tarafımdan savunulan görüş tasdik edildi, yani *Zazaca*'nın hiç Kürtçe olmadığı (...). Turfan metinlerindeki Orta Farsça'nın kuzey lehçesinin tüm garip fiil çekimlerini burada *Zazaca*'da tekrar görüyorum."³

O. Mann mektuplarında yazdığına göre daha Siverek'te iken *Dersim*'e gitmeyi planlıyor:

(5. haziran 1906:) '*Harpur, Hozat und Mazgerd*'deki çalışmaların ön safhası olarak kendisinin derlediği kelimelerden istifade edebilirim. '(30. haziran/4. temmuz 1906:) ',(...) iki üç hafta daha burada kalacağım; sonra *Harpur* ve adı biraz kötüye çıkarılan *Dersim*'de daha az kalırım. ...'⁴

Mezre'den, bugünkü Elazığ'dan 1./2. August 1906 tarihinde şunu yazıyor:

¹ P. Lerch, Bericht, S. 642.

² O. Mann, K. Hadank: Kurdisch-Persische Forschungen, Bd. III/1, Berlin 1926, S. XXVI-XXVII.

³ O. Mann, Nachlaß in der Staatsbibliothek Berlin (W), Briefe; vgl. auch ebenda, Vortrag vom 4. Juli 1909 und 20. Jan. 1909, S. 11.

⁴ O. Mann, ebenda

'Gelecek Pazartesi 6. ağustosta yaban Dersim'e küçük bir seyahate girişeceğim, ençok 8 günlüğüne. Daha bilinmeyen bir çiviyazısı ile Zaza Dili içindir. (...)'

Fakat Fırat'tan atıyla beraber kekle karşıya geçerken bir kaza geçiriyor ve dönmek zorunda kalıyor.

O. Mann *Dersim*'i görme amacına ulaşmadan Harput'u (Elazığ) terk edip Palu üzerinden Muş'a, oradan da İran ve Irak seyahatine devam edip dillerin kayıt ve analizini yaptı.

Doğu Anadolu, İran ve Irak'ta kaldığı toplam üç yıllık sürede birçok yeni irani dilin kayıt ve analizini gerçekleştirdi. Herşeyden önce *Zazaca*, *Goranca* ve *Lurca*'nın gramatik yapısını tanıdıktan sonra batı irani dillerin tarihi özellikleri açıklığa kavuştu ve bunları *Die Tâjik-Mundarten der Provinz Fârs (1909)* [Fars Eyaletinin Tacik Ağızları] adlı eserinde kuzey ve güney grupları diye ayırdı⁵. O. Mann'ın attığı yeni batı irani dillerin tarihi sınıflandırma temeli iranistikte günümüze kadar halen geçerlidir.

O zamana kadar yalnız olarak sanıldığı gibi, *Zazaca*'nın katiyen Kürtçe olmadığını başta Mann bilimsel olarak ispat etti ve kuzeybatı diller grubuna dahil olduğunu ortaya koydu.⁶ İncelemesinin verdiği sonuca göre aynı zamanda, o döneme kadar yine yalnız olarak 'Kürtçe' zannedilen *Guranca* ile *Lurca*'nın da bağımsız olduğu ortaya çıktı. *Guranca* kuzeybatı ve *Lurca* güneybatı dil grubuna aittir. O. Mann *Kurmanca* /*Kırmanca*, *Soranca* ile *Mukri*'ceyi birer bağımsız dil olarak, kuzeybatı dil grubunun (*Zazaca* vd.) yanında özel bir grup olarak sınıflandırdı (krş. Hadank, Boti und Êzâdi, 1938, 5).

Mann'ın sınıflandırmasını 1921 de P. Tedesco devraldı, fakat K. Hadank'ın tenkid ettiği gibi, bu diller hakkında bilgi sahibi olmadan ve açık bir gerekçe göstermeden, değiştirerek *Kurmanca* ile *Soranca*'yı da kuzeybatı dil grubuna kattı⁷.

Mann'ın ölümünden sonra (1917) Prusya Bilimler Akademisi Karl Hadank'ı onun eserini tamamlaması için görevlendirdi. Hadank Mann'ın dil kayıtlarını büyük titizlikle işledi ve 1932'de ilk *Zazaca* grameri yayınladı (398 s.). Böylece o zamana kadar araştırmada ihmal edilen bu dilin layık değeri verildi. *Zaza Bilimi*'nin temelini atma ve uluslararası düzeyde kabul ettirme Alman bilimcileri Oskar Mann ile Karl Hadank'ın büyük hizmeti sayesindedir. Mann'ın küçük çaplı *Zazaca* metinleri Hadank'a yetmedi; *Zazaca* araştırmasını genişletmek için daha zengin dil materyali elde etmeyi planlıyordu. Bu amaçla 1932'de Suriye ve Irak'ta *Zazaca* metinleri kaydetmek için bir bilimsel araştırma seyahatine girişti. Fakat yalnız bir kılavuzun tuzağına düştüğünü önceden bilemezdi: yani *Zaza*'lara karşı olan Kürt politikacısı Celadet Bedirhan'a rastlaması. Ancak bir zaman sonra bunun farkına varıyor ve not defterine şunu yazıyor:

'...*Emir Zaza*'ları Kürt sayıyor ve *hepsini kürtleşmiş olarak görmek istiyor*. ... benim *Zazaca*'ya bu kadar ilgi göstermem pek hoşuna gitmiyor.'⁸

Zaza Dili'nin dil tarihindeki yeri O. Mann'dan sonra (1906) K. Hadank (1926-32), P. Tedesco (1921), G. Morgenstierne (1958), I. M. Oranskij (1963), G. L. Windfuhr (1989), V. S. Rastorgueva (1990), J. Gippert (1996) ve diğer bilimciler tarafından incelenmiş ve aynen tespit edilmiştir⁹.

Zaza Dili'nin araştırma tarihinden, Selcan G, s. 12-45 te detaylı olarak bahsedilmektedir.

Kuzey Avestçe ile güney Eski Farsça arasındaki önemli ayrılıklar şunlardır: *z : d, h : s, b : d*.

eir. *dz (av. *z* : ef. *d*) > of. *d* : prt. *z* > *zz*. *z*

eir. *dzānā-, av. *zan-*, ef. *dan-* 'bilmek', of. *dān-*, prt. *zān-*, *zz. zan-, zanaene*, yf. *dān-, dānestan*.

Eski irani *dzānā- fiil kökü 'bilmek' kelimesi, Avestçe *zan-*, Eski Farsça *dan-*, av. *z* nin karşılığı ef. *d* dir.

Bu kuzey-güney ayrılığı olan *z-d* orta irani dönemde de devam ediyor: kuzeyli Partça'da *zān-* ve güneyli Orta Farsça'da *dan-*. Yeni irani dönemde bu tarihi dil karşılığı *Zazaca*'da *zan-*, *zanaene* ve Yeni Farsça'da *dān-*, *dānestan* da görülmektedir.

⁵ O. Mann, *Die Tâjik-Mundarten der Provinz Fârs*, Berlin 1909, S. XIII-XVI.

⁶ O. Mann, ebenda, S. XXIII, Fn. 1.

⁷ Hadank, Karl: *Zur Klassifizierung westiranischer Sprachen*, S. 37.

⁸ K. Hadank, *Nachlaß*, Staatsbibliothek Berlin (W), H 4,1, Seite i.

⁹ O. Mann/K. Hadank, *Mundarten der Zāzā*, Berlin 1932, 19-31; P. Tedesco, *Dialektologie der westiranischen Turfantexte*, in: *Le Monde Oriental*, Uppsala, 15.1921, 185-258, u.a.; G. Morgenstierne, *Neuiranische Sprachen*, in: *Hanbuch der Orientalistik*, Iranistik, 4.1958, 160, 162, 165-166, 175-176; I. M. Oranskij, *Iraniskie jazyki*, Moskva 1963, franz. ÜB. *Les Langues Iraniennes*, Paris 1977; V. S. Rastorgueva, *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika zapadnoiranskich jazykov*, Fonologija, Moskva 1990; G. L. Windfuhr, *Western Iranian Dialects*, in: *Corpus Linguarum Iranicarum*, Hg.: R. Schmitt, Wiesbaden 1989, 294-295; s. auch *New Iranian Languages: Overview*, ebenda, 246-250 und *New West Iranian*, ebenda, 251-262; J. Gippert, *Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache*, in: *Ware*, Nr. 10, Nov. 1996, Frankfurt a. M., 148-154.

eir. *zırdajā- (av. zərādāya-) ‘kalp’, of. *dil*, prt. *zirō*, zz. *zeri*, yf. *dil*.

Burada kelimenin baş sesi Avestçe, Partça ve Zazaca z-, buna karşı Orta ve Yeni Farsça’da d- dir.

eir. *dzasta, av. *zasta* ‘el’, ef. *dasta-*, of. *dast*, prt. (*dast*), zz. (*dest*).

Burada Avestçe’nin başsesi z- nin karşısında Eski Farsça d- duruyor. Orta irani dönemde Partça ve diğer diller kuzeyli *zast yerine Orta Farsça’nın *dest* kelimesini ödünç alarak devam etmiştir.

Eski irani *adzam- ‘ben’ kelimesi, Avestçe *azem-*, Eski Farsça *adam-*, av. z nin karşısında ef. d duruyor. Orta irani dönemde Partça’da az Orta Farsça (*man*) dir; zz. *ez*, yf. (*man*). Bu misallerden çıkan sonuca göre Avestçe, Partça ve Zazaca z-Grubunu, buna karşı Eski, Orta ve Yeni Farsça da d-Grubunu oluşturuyor.

h : s

eir. *θr : av. *θr* : ef. *ç¹⁰* : of. s : prt. h : zz. h : yf. s

eir. *θrayas ‘üç’, av. *θraiiō-*, ef. *çitiā* ‘üçüncü’, of. *se*, prt. *hrē*, zz. *hirē*, yf. *si*

Eski irani *θrayas ‘üç’ kelimesinde, Avestçe θ nin (θ İngilizce *th* gibidir) karşılığı Eski Farsça ç dir (ç nin sesi s gibidir). Orta irani kademede Partça’nın hr si karşısında Orta Farsça’nın s si durmaktadır. h : s ayrılığı orta irani dönemden yeni irani süreye kadar devam etmiştir: Zazaca *hirē*, Yeni Farsça *si*.

eir. *datsa, av. *dasa-* ‘on’, ef. **daθa¹¹*, of. *dah*, prt. *das*, zz. *des*, yf. *dah*.

Eski irani *datsa ‘on’ kelimesinde Avestçe s nin Eski Farsça karşılığı θ dir. Orta irani dönemde Partça s nin Orta Farsça karşılığı h dir. h : s ayrılığı yeni irani dönemde de varlığını sürdürüyor: Zazaca *des*, Yeni Farsça *dah*.

eir. *puθra, av. *puθra-* ‘oğul’, ef. *puça-*, of. *pus*, prt. *puhr*, (zz. *laz*), yf. *pus*, *pusar*

Eski irani *puθra ‘oğul’ kelimesinde, Avestçe θ nin karşısında Eski Farsça ç duruyor. Orta irani kademede Partça h nin Orta Farsça karşılığı s dir. h : s karşılığı yeni irani döneme kadar ilerledi: Yeni Farsça *pus*, *pusar*.

Zazaca *laz* ‘oğul’ Partça’daki karşılığından başka bir kökene sahiptir.

İlginç bir gelişme eski irani *dv nin d : *v, b ye ayrılışıdır.

eir. *dv : av. *duu* : ef. *duu* : of. d : prt. b : zz. v, b

eir. *dvar(a)- ‘kapı’ : av. *duuar-* : ef. *duvara-* : of. *dar* : prt. *bar* : zz. KL *çê-ver/kê-ber*, GL *ber*; paš. *war*, yf. *dar*, krm. *der*.

Dikkate değer olan eski irani *dvar(a)- ‘kapı’ kelimesidir; bunda eir. *dv- orta irani safhada d- ile v/b- ye ayrılmıştır: Orta Farsça *dar* ve Partça *bar*. Orta irani d : *v, b karşılığı yeni irani dönemde devam etmiştir.

Burada Partça ile Zazaca b-grubunu oluştururken, Orta ve Yeni Farsça ise d-grubuna aittir. Bununla beraber Zazaca’nın varyantları v- ile b- yanyanadırlar: zz. KL *çê-ver/kê-ber*, GL *ber*.

Kuzey veya Dersim Lehçesi ile Çermik Zazaca’sında ‘kapı’, *kê/çê* ‘ev’ ile *ber/ver* in birleşimiyle ifade edilir: *çêver* (Selcan G, 244); *kê-ber*, *kê-ver* (Çermik: Le Coq, 80, Nr. 118, 88, 249; Pamukçu, 135); Güney Lehçesinin bir kesiminde (Palu, Siverek) sadece *ber* kullanılır (Tur Sözlük, 20; M-H Z, 150, 280).

¹⁰ Das hier für das Altpersische benutzte /ç/ klingt nach Schmitt, CLI, 66, ähnlich wie [s]; sein genauer Lautwert läßt sich jedoch nicht bestimmen.

¹¹ ef. **daθa* tritt nur in der elamischen Nebenüberlieferung auf: **daθa-pati-* (Brandenstein, 116; Schmitt, CLI, 99). Das altpersische Fonem /θ/ wurde früher mit /b/ geschrieben: ef. *Pard-* ‘Jahr’.

	Eski İran.	Avest.	Eski Fars.	Orta Fa.	Part.	Zazaca	Yeni Fars.
	*dz	z	d	d	z	z	d
bilmek	*dzānā-	zan-	dan-	dān-	zān-	zan-, zanaene	dān-, dānestan
ben	*adzam-	azem-	adam-	(man)	az	ez	(man)
kalp	*zrdaia-	zərədaya-	-	dil	zirō	zeri	dil
el	*dzasta	zasta	dasta-	dast	(dast)	(dest)	dest
	*θr	θr	ç	s	h	h	s
üç	*θrayas	θraiiō-	çitīā 'üçüncü'	se	hrē	hirē	si
on	*datsa	dasa-	*daθa ¹²	dah	das	des	dah
oğul	*puθra	puθra-	puça-	pus	puhr	(laz)	pus, pular
	*dv-	duu-	duu-	d	b	v, b	d
kapı	*dvar(a)-	duuar-	duvara-	dar	bar	çêver/kêber, ber	dar

Tablo 2: Kuzey ve güney dil gruplarında farklı ses gelişimi

İrani dillerin farklı tarihi gelişimi en açık olarak 'demek, söylemek, konuşmak' fiilinde izleniyor: eir. *vac- (av. vac-, prt. wāz-, ...) ile buna karşı eir. *gaub- (ef. gaub-, of. gōw-) (Schmitt, CLI, 84; Boyce, 89, 42).

Burada Zazaca, eski kökleri muhafaza etmekle, Eski ve Orta Farsça'dan ziyade Avestçe ile Partça'ya yakındır: zz. vatene 'söylemek, konuşmak', va(t)- dgz.göv, vaz-/važ- ihtk.göv. Zazaca'da dili geçmiş zaman hem va(t)- gövdesiyle, hem de vake ile ifade edilir: ey va/vat ya da ey vake 'o (e) söyledi'. İhtimal ve emir kipi, ihtimal kipi gövdesi vaz- vasıtasıyla yapılır: u ke vaz-o 'o (e) söylerse', vaz-e 'söyle'.

Zazaca'nın kuzeyli Avestçe'ye yakınlığı ayrıca zz. vake 'söyledi', av. vak- 'söylemek' ile belgeleniyor (AiW. 1330).

Güneyli Yeni Farsça'da ise buna karşı 'söylemek, konuşmak' gofian, guy- şmz.göv. Burada Kurmancca gotin, bêž- ile biryanda güneyli dil grubuyla beraberdir, diğer yanda bundan ayrılıyor.

3. Tarihi Fonoloji

1. eir. *y-

Eski irani başşes *y- (av. v-) Zazaca ile yeni irani dillerin bir kısmında değişmeden devam etmiştir ve bazı dillerde ise buna karşı /b-/ kısmen /g-/ olarak gelişmiştir¹³.

Zazaca, Semnanca, Gūrānca gibi kuzeybatı dil grubu ile Hazar yöresindeki Tātī, Tālešī, Sālī, Gilakī (Lāhijānī), Harzanī¹⁴ dilleri¹⁵ ve doğu irani dillerden Paštoca¹⁶ ile sekiz Pāmīr dili¹⁷ için tipik olan, eski irani başşes *y- yi muhafaza etmesidir. Buna karşı Yeni Farsça'da, Kurmancca ile diğer bazı irani dillerde /b-/ veya /g-/ ye dönüşmüştür. Paraçice'de kısmen y- ve Baluçice'de gw- olarak vardır.

Buna birkaç misal:

Eski İranca *vāta- (Avestçe vāta- m) 'rüzgâr', Zazaca va m, Māzandarānca vo(t), Gilakca-Lh/Mē/Fr vā, Tālešca vā, Harzanca vōr, Guranca vā, Sangesarca ve, Semnanca va, Yeni Farsça bād, Kurmancca ba, Soranca ba, Yaghnobca vāt, Paštoca wō, Şughnca (şij), Paraçça γā, Baluçça gwāt.

¹² ef. *daθa tritt nur in der elamischen Nebenüberlieferung auf: *daθa-pati- (Brandenstein, 116; Schmitt, CLI, 99). Das altpersische Fonem /θ/ wurde früher mit /b/ geschrieben: ef. Pard- 'Jahr'.

¹³ H. Hübschmann, Persische Studien, Straßburg 1895, S. 154-166; C. Salemann, *Mittelpersisch*, in: GdIPhI, 1901, S. 269; Morgenstierne, *Neuiranische Sprachen*, in: HbO, 159; Für die ausführliche Darstellung vgl. I. M. Oranskij, *Iranische jazyki v istor.*, 1979, 162, 163.

¹⁴ Yaḥyā Zokā, *Gūyīs-e 'Gālīn-Qayā' yā Harzandī*, in: FIZ, 1957 (1336 h. ş), 51-92.

¹⁵ Krş. Selcan G, 85.

¹⁶ M. Lorenz, *Lehrbuch des Pashto*, Leipzig 1982; W. Geiger, *Die Sprache der Afghanen, das Pašto*, in: GIPhI, 2. Abt., 201-230; das /w/ des Pašto hat den Lautwert IPA [w].

¹⁷ şmd.z.göv 'sehen': (Zaza vin-/vên-), Şighnī win-, Sariqoli wein-, Rošanī wun- Yazghulamī win-, İškaşmī wen-, Wakhī win-; Yidgha wurg 'Wolf', Sangliçī warf 'Schnee', vgl. Geiger, *Die Pāmīr-Dialekte*, in: GIPhI, 298 und J. Payne, *Pāmīr Languages*, in: CLI, 436.

Eski İnanca *vrka- (Avestçe *vəhrka-* m) ‘kurt’, Zazaca *verg* m, Māzandarānca *verk*, Gilacka-Lh/Mč/Fr *verg*, Tālešce *varg*, Harzanca *vorg*, Guranca *wārg*, Sangesarca *varg*, Semnānca *verg*, Yeni Farsça *gorg*, Kurmancca *gur*, Soranca *gurg*, Yaghnobca *urk*, Paštoca (*lêva*), Şughnca *wūrij*, Paraçça *ğurğ*, Baluççe *gwark*.

Bununla ilgili başka seçme misaller Tablo 3 und 4 te bulunmaktadır. Kelime karşılaştırmasından çıkan sonuca göre eir. *u- yeni irani dillerde altı fonemle temsil edilmektedir:

eir. *u- > yir. [v-], [w-], b-, g-, γ-, gw-. Zazaca v-grubuna aittir.

[v-]	zz. täl. sangs. semn. harz. gil. mäs. yagh.
[w-]	gur. şugh. paš. yagh.
b-	yf. krm. sor.
g-	yf. krm. sor. par.
γ-	par.
gw-	bal.

Özel bir durum şudur: av. *vas-* ‘istemek’ (ehi. *vaš-*), *ušta-* PPfP. (AiW 1381), zz. *was-*, *wast-* dgz.göv. Burada eir. *u- (av. v-) > zz. w- [w-] gelişimi izlenmektedir. Buna göre orta irani belgeleri prt. *wāz-*, *wāštan* ile of. yf. *wāh-*, *xwāstan* ‘istemek’ görüldüğü gibi başka bir kökene dayanıyor. Bkz. Tablo 5.

2. eir. *xu-, hu-

Avestçe’de *x^h-*, *hv-* ve Eski Farsça’da *hv-* olarak bulunan (av. *x^h-*, *hv-*, ef. *hv-*) baştaki eir. *xu-, hu-, yeni irani dillerde sekiz farklı fonemle temsil edilmektedir:

eir. *xu-, hu- > yir. w-, h-, f-, x-, xw-, xv-, β-, gw-.

Avestçe *x^har-* ‘yemek’ şmd.z.göv, dgz.göv : Zazaca *we(r-e)n-*, *werd* : Gūrāni *wār-*, *wārd* : Sivendce¹⁸ *wār-*, *fārd* : Balūči *war-*, *warta* : Tālešce *har-*, *hard* : Harzanca *han-*, *horcā* : Lurca-Giō *har-*, *hard* : Yeni Farsça¹⁹ *xor-*, *xord* : Paraçça *xār-* : Paštoca *xor-*, *xwarəl* : Şughnca *xā-*, *furd* : Yaghnobca *xwar-*, *xōrt* : Osetçe *xvār-*, *xvard* : Sangesarca *xuor-*, *xorta* : Kurmancca *xw-*, *xwar* : Soranca *xw-*, *xward*.

Fonolojik karşıtlığı açık görülen birçok irani dilin belge kelimeleri Tablo 5 te sıralanmıştır. Tarihi dil gelişimi sonucu olarak ortaya çıkan ortak fonolojik özellik bakımından sekiz dil grubu oluşuyor ve Zazaca w-grubuna dahildir:

w-	zz. gur. siv. bal.
h-	zz. täl. harz. lurGi.
f-	şugh. siv. oss.
x-	sangs. paš. par. şugh. yagh. täl. yf. sor.
xw-	paş. yagh. krm. sor.
xv-	oss.
β-	paş.
gw-	bal.

3. eir. *-m-

Eski irani fonem *-m- Zazaca’da, çoğu yeni batı-irani²⁰ ve doğu-irani²¹ dillerde aynı kalmış, buna karşı Kurmancca’da düzenli olarak /-v-/ [v] ve Soranca’da /-w-/ [w] şeklinde gelişmiştir ve bu fark bir dil özelliğini ifade etmektedir;²² az sayılan bazı hallerde Baluççe²³ ile Vafşça’da²⁴ bir /-w-/ ve Lurca’da²⁵ bir /-v-/ bulunmaktadır:

¹⁸ Mann/Hadank, Die Mundarten von Khunsār, ..., Berlin 1926, S. 224, 226: Sivendi *fārdan* ‘essen’, *fārdim* ‘ich aß’, *farm* ‘Schlaf’, *fird* ‘kurz, klein’.

¹⁹ In der heutigen Schreibung des Persischen wird das anlautende eir. *xu- (av. x^h-) durch <خو> fortgesetzt, aber seine Lautung hat sich zu np. [x-] entwickelt.

²⁰ ‘Name’: gur. *nāmā*, Mann/Hadank, 268; gil. *nōm*, mäs. *nūm*, Geiger, GIPhI, 350; harz. *zimustun* ‘Winter’ und *nim* ‘halb’, Zokā, 52-92.

²¹ ‘Name’: *nūm* paš. şugh.s, *nām* orm. par. yidgh. sangl. (Morgensterne, IIFL, 1938); oss. *nom*, Thordarson, CLI, 460; paš. *num*, Lorenz, 297.

²² Krš. a. Oranskij, 1979, 172, 2.: eir. -m- > v/w: krm. *nav* / sul. *naw* ‘Name’ (eir. *nāman-*, np. *nām*).

Eski İnanca **čašman-* (Avestçe *čašman-*) ‘göz’, Zazaca *çışm/çım*, Sangesarca *čašm*, Gūrānca *čām*, Yeni Farsça *češm*, Kurmancca *çav*, Soranca *çāv*.

Eski İnanca **nāman-* (Avestçe *nāman-*) ‘ad’, Zazaca *name*, Sangesarca *noum*, Semnani *nom*, Gūrānca *nām*, Yeni Farsça *nām*, Paštoca *num*, Kurmancca *nav*, Soranca *nāv*.

Tablo 6 (bk. a.) bu ilişkiyi ayrıca on dört kelime mukayesesiyle gösteriyor ve bundan üç dil gurubu meydana geliyor:

- m- zz. yf. sangs. sem. harz. gur. vd. yeni batı ile doğu irani diller
- v- krm. lurBx. kısmen
- w- sor. bal. kısmen vaf.

4. eir. *-r-

Eski İnanca'nın vokaller arasındaki *r* si Partça ve Zazaca'da aynı kalırken, Orta ile Yeni Farsça ve Kurmancca'da *l* ye dönüşmüş; Tablo 7 deki ilk dört belge bunu göstermektedir:

eir. *-r- : av. -r- : of. -l- : prt. -r- : zz. -r-/r- : krm. -l- : yf. -l-

Burada dikkate değer olan Avestçe **āhūra-* m ‘tanrı’ kelimesidir (bk. ay. *ahura-*) ve Zazaca'da *wair* [wa'ir] KL ‘rab, koruyan’ (*din*), güney varyantlarıyla *wayer* (Lerch II, 213), *wehar* m (M-H Z 303), *wihēr* (Tod 268), *wahar* m GL (Tur Sö 296) şeklinde devam etmiştir.

av. **āhūra-*, *ahura-* m ‘tanrı’ : (prt. of. *xwādāy*) : zz. *wair* KL ‘rab, koruyan, sahip’, *wayer*, *wihēr* GL; (: yf. *x'adāy* : krm. *xwede*) : gur. *wāi*, *wāi* (M-H G, 290).

	Avestçe	Part.	Orta Farsça	Zazaca	Yeni Fa.	Kurm.
kalp	<i>zərədaya-</i> n	<i>zirō</i>	<i>dil</i>	<i>zeri</i> f	<i>dil</i>	<i>dil</i>
yıl	<i>sarəd-</i>	<i>sār</i>	<i>sāl</i>	<i>sefe</i> f	<i>sāl</i>	<i>sal</i>
kırk	<i>čarθwarə-sant-</i>	<i>čafārast</i> ²⁶	<i>čehel</i>	<i>čewres</i>	<i>čehel</i>	<i>čil</i>
şikâyet	<i>garəzā-</i> f	--	<i>gilak</i>	<i>gefe</i> m	<i>gilah</i>	<i>gılı</i>

Tablo 7: eir. *-r- nin gelişimi

5. eir. *-rt-

Eski irani fonem grubu *-rt- Zazaca ve bazı irani dillerde /-rd-/ olarak gelişti, Kurmancca /-r-/ ve diğer bazı yeni doğu irani dillerde ise buna karşı -rt-, -rl-, -r-/r-, -l-, -t- şeklinde; sadece Yaghnobca'da ve kısmen Baluççe ile Sangesarca'da aynı kalmıştır.

Eski İnanca **sarəta-* (Avestçe *sarəta-*) ‘soğuk’, Zazaca *serd*, Sangesarca *sard*, Baluççe *sard*, Yeni Farsça *sard*, Soranca *sard*, Kurmancca *sar*, Paštoca *soj*.

eir. **karta-* (ef. *karta-*, av. *karəta-*) ‘yaptı’, zz. *kerd*, sang. *kart*, bal. *kurt*, yf. *kard*, sor. *kird*, krm. *kir*, paš. *kṛəl*.

Bununla ilgili diğer kelime mukayeseleri Tablo 8 de bulunuyor (bk. a.) ve sonuç olarak sekiz grup ortaya çıkıyor:

- rd- zz. yf. gur. m̄z. sor. semn.
- rt- yagh.
- rt/rd- bal. sangs.
- rd/ld- oss.
- r/l- orm.
- r/t- yidgh.
- r- paš.
- r- krm.

²³ Nord-Bal. *šawā* ‘ihr’ 2.P.pl., (vgl. np. *šumā*); Nord-Bal. *nawāš* ‘Gebet’, Geiger, AbBAW, 417; Nord-Bal. *šwā* ‘ihr’, J. Elfenbein, CLI, 354.

²⁴ vaf. *suwān* ‘ihr’ 2.P.pl. dir./obl., *āwān* ‘wir’ dir., *tāwān* ‘wir’ obl., P. Lecoq, CLI, 314.

²⁵ Bachtiyari: *duvā* ‘Schwiegersohn’ (np. *dāmād*), *ōveidin* ‘kommen’ (np. *āmādan*), O. Mann, Die Mundarten der Lur-Stämme im südwestlichen Persien, Berlin 1910, S. 185, 190.

²⁶ *čfr(s)[t]*, Zum ersten Mal belegt bei: W. Sundermann, Mitteliranisch manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts, Berlin 1981, 157; vgl. ebenda: *wyst* ‘20’, *hryst* ‘30’, *pnj* ‘st’ ‘50’, *ššt* ‘60’.

Burada açık görüldüğü gibi Kurmanca'nın orta ve son *d* yi düşürmeye pek meyilli olmasıdır. Kurmanca bu fonolojik özelliğiyle Zazaca, Semnanca ile Yeni Farsça ve diğer bazı dillerden gayet belli şekilde ayrılıyor. Kurmanca (Paştoca, Ormurca ve Yıdghaca'nın yanında) **t* yi düzenli biçimde düşürüp *r*-şekli ile *rd* grubundan belli olarak ayırılıyor. zz. yf. sor. vd.²⁷ *-rd-* : krm. vd. *-r-* ayırımı, diğer birçok ayrılıklar da gözönüne alınırsa, Kurmanca ile Soranca arasında dil ağırlıklı bir farkın olduğunu dile getiriyor ve bu durum doğu irani dil grubunda da bulunmaktadır:²⁸ yazgh. *-rd-* : paš. *-r-* : orm. *-r-*, *-l-* : par.-yidgh. *-r-*, *-t-* : oss. *-rd/ld-* (*kard* 'kılıç', *mard* 'ölü', *sald* 'soğuk', Miller, GIPhI, 108).

6. eir. *-rz-

Eski irani fonem grubu *-*rz-* Partça ile Zazaca'da aynı kalmıştır: av. *barez-* 'yüksek', prt. *burz*, zz. *berz*, buna karşı of.,yf. *buland* ve krm. *bilind*. Buna ait diğer belgeler şunlardır:

av. *ərəzay-* m 'testis', (of. *xāyag*), zz. *herz* m, (yf. *xāye*), buna karşı krm. *hêl(ık)*.

av. *ərəzav-*, ef. *ardav-*, 'doğru, uygun', zz. *areze* 'açık, belli'; krş. zZKL. *areze kerdene* 'açıklamak, izah etmek'.

	Avestçe	Orta Farsça	Part.	Zazaca	Yeni Fa.	Kurm.
yüksek	<i>barez-</i>	(<i>buland</i>)	<i>burz</i>	<i>berz</i>	(<i>buland</i>)	(<i>bilind</i>)
testis	<i>ərəzay-</i> m	(<i>xāyag</i>)	--	<i>herz</i> m	(<i>xāye</i>)	<i>hêl(ık)</i>
açık, net	<i>ərəzav-</i> , ef. <i>ardav-</i>	--	--	<i>areze</i>	--	--

Tablo 9: eir. *-*rz-* nin gelişimi

7. eir. *j

Başta

eir. **j* (: av. *ǰ*) : of. *z-*, prt. *ž-*, zz. *c-* [dž-] : yf. *z-* : krm. *ž-*

Avestçe *janay-* 'kadın', Orta Farsça *zan*, Partça *žan*, Zazaca *cêniye*, *cinike*, Tâleşçe *žen*, (*yan*), Harzanca (*yan*), Sangesarca *žan*, Semnānca *jeniya*, Māzandarānca-Sâri¹ *zena*, Guranca *žāni*, Kurmanca *žin*, Yeni Farsça *zan*, Soranca *žin*, Paraçça (*zāif*), Paştoca *žinaī*, *žan*, Şughnca *žin*, *žēnik*, Balūççe *jan(ig)*, Yaghnobca (*inč*).

Baştaki *j-* ile ilgili diğer belgeler şunlardır:

Avestçe *juya-* 'yaşamak', Orta Farsça *zīw-*, Partça *žīw-*, Zazaca *cūa-*, *cūaene*, Yeni Farsça *ziy-*, *zistan*.

Avestçe *jan-* 'vurmak', Orta Farsça *zan-*, Partça *žan-*, Zazaca (*dan-* *piro*), Kurmanca *žan-*, *žantın*, Yeni Farsça *zan-*, *zadan*. Krş. Zazaca GL: *cūw-* (Tur Söz 40), *cūw-* (Pamukçu 417).

Müzik aletini vurarak çalmaktan dolayı *jan-* 'vurmak' 'müzik çalmak' için de kullanılıyor: ofM. (*n'y*) *zd* 'o kaval çalıyor' (Sundermann, Parabeltexte, 126, 128), zZKL. (*ey*) *qavale cūnute*.

Eir. **jan-* 'müzik çalmak', Orta Farsça **zan-*, *zad* Prt, Partça **žan-*, Zazaca *cin-*, *cinutene*, Yeni Farsça *zan-*, *zadan*. Krş. Zazaca KL: *cin-*, *cinutene* (Selcan G 368), GL: *cen-* (Tur Söz 33, Pamukçu 417).

Verilen misaller Tablo 10 da sıralanmıştır. Bunun verdiği sonuca göre Eski İrani başşes **j-* Zazaca ile yeni irani dillerin bir kısmında değişmeden aynı kalmıştır.

Ayrıca bunun verdiği sonuca göre **j* nin gelişimi farklı şekilde meydana gelmiş ve üç foneme varmıştır: *ž-*, *ž-*, *z-*, *ǰ-*, *ž-* ile *z-* grupları şunlardır:

- c-* zz. semn. gillg/Mč. bal. par. paš. şugh.
- ž-* sangs. gur. krm. sor. paš. yagh. täl.
- z-* yf. gillg/Mč. mäsSr. şugh.

²⁷ 'Messer': gur. *kārdi* (MacKenzie, Awrom., 127), semn. *kārd* (Christensen, Contrib., 189); sangs. *kawrt* (Azami), *awrt* 'Mehl'; semn. *zard* 'gelb', *mird* 'Mann', Majidi, 13; mäs. *merdāi* 'Mensch', GIPh I, 356.

²⁸ yagh.: *kārt* 'Messer', *wurta* 'gebracht', *marta* 'tot', GIPh I, 335 f.; bal. *murta* 'tot' ebenda, 235; Sköld, Mater. Pamirspr. und Morgensterne, IIFL., 1938, Engl.-Iran. Index, 7*-65*; s. a. Selcan G, 51.

Vokaller arasında

eir. *j- (: av. -j-) : zz. -c- [dʒ-] : yf. z

av. *arəjah-* n ‘değer’, *arəg-* fiili (...); of. (Pt.) *arž*, yf. *arz/arj*, zzGL. *erc* [erɟz-]

av. *arəja-*, şmz. 2 *arəg-* ‘değeri olmak, değere sahip olmak’, of. yf. *aržidan* (*arž-*); zzGL. *erc-* (Tur Söz 76, Pamukçu 418).

av. *arəjay-* ‘layık’, prt. *aržān*, of. *arzan* (Boyce 15), zzGL: *erciyaye* dgz.ort ‘değerli/layık olmak’, *embazo erciyaye* ‘değerli dost’; (Tur Söz 76).

Son üç misalin belgelediği gibi, baştaki *j- de olduğu gibi, ortadaki eir. *j- de Zazaca’da muhafaza edilmiştir.

8. eir. *š-

Eski İrani başşes *š- Zazaca’da orta irani dönem üzerinden değişmeden devam etmiştir:

	Eski İran.	Avestçe	Part.	Orta Fars.	Zazaca
memnun	*šā-	šā-	šād	šād-	sa, şa
gitmek	*šiyay-	ef. <i>šiyav-</i> , av. <i>šyav-</i>	šaw-	šaw-	šiyaene ‘gitmek’
içmek	*šam-	šam-	--	āšāmīdan	šim-, šumitene

Tablo 11: eir. *š- nin gelişimi

9. eir. *xš-

Eski İrani konsonant çifti xš- nin gelişimi, aşağıdaki misallerden anlaşıldığına göre Zazaca’da ş GL (s KL) olarak meydana gelmiştir: eir. *xšvīd- (av *xšvīd-* m) ‘süt’, prt. *šift* (, yf. *šir*), zz. *šit* (*/sit* KL) m.

	Eski İnan.	Avestçe	Part.	Orta Fars.	Zazaca
süt	*xšvīd-	xšvīd- m	šift	šir	šit (<i>/sit</i> KL) m.
zamir 2. çğ.	*xšma-	xšma-	ašmā	ašmā	šima, sīma
altı	*xšvaš-	xšvaš-	šaš	šaš	şeş, ses.
tanımak <i>šim.z.</i>	*xšnā-	(ef.) xšnā-,	--	ašnas-	šnasnaene GL
14		xšnāsa-			
hükümdar	*xšaya-	(ef.) xšaya- m	šah	šāh, pātixšāh	ša/sa, padiša /padisa m ‘padişah’, saê moru ‘yılanların padişahı’

Tablo 12: eir. *xš- nin gelişimi

10. eir. *x-

Eski başşes *x- yeni irani dillerin bir kısmında muhafaza ediliyor ve bazılarında *h-* ve *k-* ye dönüşüyor; Zazaca burada *h-* grubuna dahildir:

Eski İranca **xara-* (Avestçe *xara-*) ‘eşek’, Zazaca *her*, Tâleşçe-AM *ha*, Harzanca *har*, Gürânca *her*, Paraçça *khōr*, Paştoca *xar*, Yağhnobca *xar*, Tâleşçe-M *xar*, Sangesarca *xar*, Yeni Farsça *xar*, Balüççe *kar*, Kurmancca *ker*, Soranca *ker*.

av. *xanya-* ‘çeşme’, zz. *hēni*, tâLAM. *huni*, harz. (*čošmā*), gur. *hāne*, par. (*čišma*), paš. (*čina*), yagh. (*çox*), tâLM. *xuni*, sang. (*čašm*), yeni fars.. *xānt*, bal. *kānī*, krm. *kani*, sor. *kani*.

Tablo 13 yeni irani dillerde *h-* : *x-* : *k-* fonolojik karşılığını veren birçok kelime mukayesesini gösteriyor. *h-*, *x-* ve *k-* grupları şunlardır:

<i>h-</i>	zz. tâLAM. harz. ²⁹ gur.
<i>x-</i>	sangs. paš. par. yagh. tâLM. yf.
<i>k-</i>	bal. krm. sor.

²⁹ Y. Zokā, ‘Giyīs-e ‘Gālin-Qayā’ yā Harzandī’, in: FIZ, Tehrān 1957 (1336 h.ş.), 52-92.

11. eir. *-ay-

Eski irani diftong *-ay- Zazaca'da düzenli şekilde -o- olarak görülüyor: eir. *-ay- (av. -ao-, ef. -au-), zz. -o-.

eir. **hauma-* (av. *haoma-*, ef. *hauma-*) m 'tanrı', zz. *homa* m GL (M-H Z 289; Tur Sö 119).

	Eski İnan.	Avestçe	Part.	Orta Fa.	Zazaca
tanrı	* <i>hauma-</i>	<i>haoma-</i> m	--	--	<i>homa</i> m GL
kulak	* <i>gauša-</i>	<i>gaoša-</i> m	--	--	<i>goş/gos</i> m
at vd.	* <i>staūra-</i>	<i>staora-</i> m	<i>istōr</i>	<i>stōr</i> , yf. <i>sutōr</i>	<i>ostor</i> m, <i>ostore</i> f
omuz	* <i>daūša-</i>	<i>daoš-</i> m	--	--	<i>doşi</i> f

No. 1 'den 11'e kadar izah edilen seslerin Zazaca ile diğer irani dillerdeki tarihi gelişimi Tablo 14 te toplu olarak gösteriliyor.

4. Tarihi Morfoloji

4.1 Son hecenin kalması

Çoğu yeni irani dillere nazaran Zazaca eski ve orta irani kelimelerin son hecelerini muhafaza etmiştir. Bu durum, Zazaca'daki vurgusuz -e [-ə] ye denk olan eski dişil takı -ā nın yanında, son hecesi -*Ke* [-'Ke] vurgulu olan bazı eril kelime ve sıfatlarda da izlenmektedir. Mesela: av. *nāman-* 'ad', zz. *name* m (, yf. *nām*, krm. *nav*).

Eski irani son hece Zazaca'nın tersine Yeni Farsça ve Kurmanca'da çoğunlukla kaybolmuştur:

	Avestçe	Zazaca	Yeni Fars.	Kurm.
ad	<i>nāman-</i> n	<i>name</i> m	<i>nām</i>	<i>nav</i>
deri	<i>čarəman-</i> n	<i>çermə</i> m	<i>çarm</i>	<i>çerm</i>
cilt	<i>pəsta-</i> m	<i>postə</i> m	<i>pōst</i>	<i>post</i>
yıldız	dgz. <i>astarag</i>	<i>astare</i> m	<i>star</i>	<i>stēr</i>
baş	<i>sāra-</i> m	<i>saşe</i> m	<i>sar</i>	<i>ser</i>
çoban	* <i>šupāna-</i>	<i>šüane</i> m	<i>čobān</i>	<i>şivan</i>
altın	<i>zaranya-</i> n	<i>zeşn</i> m	<i>zar</i>	<i>zēr</i>
uyku	<i>x'afna-</i> m	<i>hewn</i> m	<i>xāb</i>	<i>xew</i>
yıl	<i>sarəd-</i> f	<i>seşe</i> f	<i>sāl</i>	<i>sal</i>
kalp	<i>zərədaya-</i> n	<i>zeşi</i> f	<i>del</i>	<i>dıl</i>
tuzak	<i>dāman-</i> n	<i>dame</i> f	<i>dām</i>	<i>dav</i>
adım	<i>gāman-</i> n	<i>game</i> f	<i>gām</i>	<i>gav</i>
yeni	<i>navə-</i>	<i>newe</i>	<i>nou</i>	<i>nu</i>
damla	--	<i>dılpa</i> f	(<i>sirişk</i>)	<i>dılöp</i>

Tablo 15: Zazaca'da son hecenin kalması

4.2 Dişil takının kalması

Eski İnanca'nın gramatik cinsiyeti – nötr hariç – Zazaca'da büyük ölçüde aynı kalmıştır. Orta irani dönemde cinsiyet ayırımı Soghdca'da ve Part kitabelerinde (3. yy.) mevcuttu. Dişil özel isimler, Aramca'dan alınan dişil takı -*n* -*h* ile belirtiliyordu (Henning, HbO, 34), mesela:

Anāhīd, Orta Farsça *'nht*, Partça *'nhtyH*, (Zazaca *Anahide*). Partça'da dişil takı *h* ile yazılmış misaller için bk. a. Tablo 16. Buna karşı Maniheyta metinlerinde ise cinsiyet hem Partça'da, hem de Orta Farsça'da kaybolmuştur.

Yeni doğu irani dillerde cinsiyet Paštoca (büyük ölçüde), Munjca, Yidghaca, Şughnca grubu ve Ormurca'da (Kaniguram) vardır; Sanglêçce ve Waxca buna karşı cinsiyet tanımazlar (Morgenstierne, HbO, 160).

Cinsiyeti ayırdeden orta irani Soghdca'nın devamı olan Yaghnobca'da da gramatik cinsiyet kaybolmuştur (Bielmeier, CLI, 483).

Yeni batı irani diller arasında gramatik cinsiyet Zazaca'nın yanında Semnanca, Sengesarca, Guranca, Sivendce ve diğer bazı dillerde vardır. Cinsiyet Kurmanca'da artık şekilde isim tamlamasında bulunmakta ve Yeni Farsça'da yoktur.

Cinsiyet karşıtlığı 'eril : dişil' Zazaca'nın tüm morfolojisini kapsıyor: isim, sıfat ve zamir halleri ile fiil çekimi.

Eski irani dişil takı *-ā* Zazaca'da vurgusuz takı *-e* [-ə] olarak aynı kalmıştır: eir. **-ā* (av. ef. *-ā*), zz. *-e*. Özellikle Zazaca'nın kuzey lehçesinde son takı *-e* belli ve işlek olarak kullanılıyor. Ayrıca Eski İnanca'da varolan tabii ve gramatik cinsiyetin birbirine uygunluğu Zazaca'da devam etmektedir:

	Avestçe	Zazaca	Yeni Fa.	Kurm.
eşek <i>e</i> : eşek <i>d</i>	<i>xar- : xarā-</i>	<i>her : here</i>	<i>xar</i>	<i>ker</i>
kurt <i>e</i> : kurt <i>d</i>	<i>vahrka- : vahrkā-</i>	<i>verg : (dele)verge</i>	<i>gorg</i>	<i>gur</i>

Avestçe'de 'kız' için iki şekilde varolan kelimeler Zazaca'da küçük bir anlam farkıyla halen aynı kalmıştır: av. *kainkā-* f 'kız', zz. *kēneke* f ve av. *kainyā-* f 'kız', zz. *kēna* f GL /çēna f KL 'kız evlat/çocuk'.

Grammatik cinsiyet Eski İnanca ve Zazaca'da hem canlılar, hem de eşyalar için kullanılır: ef. *maškā-* f 'tuluk', zz. *meške, meske* f (, yf. *mešk*).

Avestçe ve Zazaca'da dişil isimler için bazı misaller Tablo 17 veriliyor:

	Avestçe	Zazaca
dul	<i>vidavā-</i>	<i>viae</i>
çayır	<i>marəyā-</i>	<i>merge</i>
sütun (, direk)	<i>stunā-</i>	<i>ostne</i>
gece	<i>xšapā-</i>	<i>şewe, sewe</i>
tuluk	ef. <i>maškā-</i>	<i>meške, meske</i>

Zazaca'da *-i* ile biten dişil isimlerin kökeni eski irani sones *-ay* ve *-aya* ya dayanır:

av. *parštay-* f 'sırt', zz. *pošti* f ve av. *zərədaya-* n 'kalp', zz. *zeri* f.

Zazaca'nın *-a* ile biten dişilleri kısmen zamanda eski irani nötr isimlere de denk gelir:

eir. **pāšna-* (av. *pāšna-* n) 'ayak topuğu', zz. *pašna* (, *pasna*) f.

4.3 **-anaḡ* ile biten mastarın devamı

Başvurgulu olan *-ene* ['enə] takısı dili geçmiş zaman gövdesinden, aynı zamanda dişil fiil isim olarak ta kullanılan mastar yapar: 'dili geçmiş zaman ortaçı'-*ene*: *kerd* 'yaptı', *-ene* > *kerdene* 'yapmak', *kerdene* f 'hareket, iş', *kerdena dey* 'onun hareketi'.

Eski İnanca'da *-anai* ile biten mastarların bazı belgeleri bulunmaktadır; mesela ef. *čartanaḡ* < **kartanaḡ* 'yapmak' ve ef. *bartanaḡ* 'götürmek', zz. *berdene*; av. *ka'tanaḡ-* 'kazmak', zz. *kitene*.

Paštoca'da da 'şmd.z.göv'-*əna* şeklinde yapılan dişil fiil isimlere rastlanılır (Lorenz, 168, 36): paš. *roz-əna* f 'ekim (tarım)', zz. *ramut-ene* f. Bundan şu bağlantı çıkıyor: zz. *-ene*, paš. *-əna* < eir. **-ana*, *-anā* (bk. ay. W. Geiger, 212, §12). Bundan sonraki beş belgede mastar takısı **-anaḡ* in morfolojik karşılıkları Eski İnanca, Zazaca ve Yeni Farsça'da belli oluyor: eir. **-anaḡ* (av., ef. *-anaḡ*) : zz. *-ene* : yf. *-an*.

	Avestçe	Zazaca	Yeni Farsça
kazmak	<i>ka'tanaḡ-</i>	<i>kitene</i>	<i>kandan</i>
yapmak	ef. <i>čartanaḡ-</i>	<i>kerdene</i>	<i>kardan</i>
getirmek	ef. <i>bartanaḡ-</i>	<i>berdene</i>	<i>bordan</i>
yazmak	<i>nipištanaḡ-</i>	<i>nostene</i>	<i>nivistan</i>
gitmek	<i>šyaovānāḡ</i>	<i>šyaene</i>	(<i>raftan</i>)

Tablo 18: **-anaḡ* ile biten mastarlar

**-anā* takısının da dişil fiil isimlerin yapımında bir rol oynadığı dikkate alınmalıdır:

av. *zyā-* (, ef. *dīyā-*) 'ziyan etmek', *zyānā-* f 'ziyan etme', zz. *zyan*³⁰.

av. *ay-* 'gitmek', *ayanā-* f 'gidiş'; av. *van-* 'kazanmak', *vananā-* f 'zafer'.

-ana n, *-anā* f ile biten fiil isimlerin işlek kullanımı özellikle Eski Hintçe'de vardır, mesela:

Sanskritçe *kr-* 'yapmak', *kāraṇā* f 'eylem'³¹, Zazaca *ker-*, *kerdene* f. 'hareket, eylem'.

skr. *vas-* 'istemek', *vāsanā* f 'ıştek'³², zz. *was-*, *wastene* f.

skr. *as-* 'atmak', *āsana* n 'atış'³³, zz. *es-*, *estene* f.

³⁰ Tur Söz 333.

³¹ K. Mylius, Wörterbuch Deutsch-Sanskrit, Leipzig 1988, 174, 129.

³² K. Mylius, Wörterbuch Sanskrit-Deutsch, Leipzig 1975, 2. Aufl., 426, 434.

4.4 –iŝn ile biten fiil isimler

oir. –iŝn, zz. –is KL (, -iş GL)

Zazaca'da –is KL (, -iş GL) takısı dili geçmiş zaman gövdesinden eril fiil isimler türetir (master 2); bu ise orta irani dönemin bir devamıdır. Partça'da –iŝn takısı dili geçmiş zaman gövdesinden eylem isimler türetir, buna karşı Orta Farsça'da da şimdiki zaman gövdesinden yapar:

Partça *kar-iŝn* 'hareket, iş', Orta Farsça *kun-iŝn*, Yeni Farsça *kun-iş*, Zazaca *kerd-is* m KL (, *kerd-iş* GL).

oir. –iŝn in kökeni meçhuldür ve Avestçe'nin *iş-* ve *uç-* kökleriyle ortak bir yanı yoktur (Salemann Mp, 282; Bartolomae, GIPh I, 95,§175). Eski Hintçe'de (Vedce, Sanskritçe) –*iŝnu* ile biten masterlar vardır, mesela *kr-* 'yapmak', *kar-iŝnu*, fakat P. Horn'a göre bunların kökeni farklıdır³⁴.

	Partça	Orta Fa.	Yeni Fa.	Zazaca
hareket, iş	<i>kar-iŝn</i>	<i>kun-iŝn</i>	<i>kun-iş</i>	<i>kerd-is</i>
toplama	<i>amwardiŝn</i>	<i>āmāriŝn</i>	<i>āmār</i>	<i>(a)mordis</i> '(sayıp) toplama'
yapma	* <i>wirāŝtiŝn</i>	<i>wirāyiŝn</i>	<i>wirāyiŝn</i>	<i>virastis</i>
dua etme	<i>wendiŝn</i>	<i>wendiŝn</i>	--	<i>wendis</i> 'ötme (<i>kuş</i>)'
götürme	--	<i>bariŝn</i>	<i>bariŝ</i>	<i>berdis</i>
istek	--	<i>xwāhiŝn</i>	<i>xwāhiŝ</i>	<i>wastis</i>
yeme	--	<i>xwariŝn</i>	<i>xwariŝ</i>	<i>werdis</i>
ölüm	--	--	--	<i>merdis</i>

Tablo 19:–is, –iş ile biten masterlar

4.5 Morfolojik pasifin kalması

Eski morfolojik pasif yapım Zazaca'da aynı kalmıştır: av. *vaŝya-*, *vač-* 'söylenildi', zz. *vaŝ-iya-*. Eski morfolojik pasifin devamı Zazaca'yla beraber üç başka dilde mevcuttur: zz. *-i(a)-*, sangs. *-i-*, lur. *-i-* ve gur. *-ia-/iā-*.³⁵

Yeni Farsça ve Kurmanca eski irani dil kademesinde varolan morfolojik pasifi bırakmış ve bunun yerine yardımcı fiil kullanıyolar (Selcan G, 57).

Avestçe	Zazaca	
<i>vaŝya-</i> , <i>vač-</i>	<i>vaş-iya-</i>	söylenildi, denildi
<i>x^vairyeite</i>	<i>wer-i-n-o</i>	yeniliyor
<i>ĵanyānti</i>	<i>(bi-)cin-iy-o</i>	onlar dövülsünler
<i>dayāŋt</i>	<i>(bi-)d-iy-o</i>	verilsin

Tablo 20: Avestçe ve Zazaca'da pasif yapım

5. Dillerde ortak ve ayrı yanlar

Bilindiği gibi bir dilfamilyasındaki dillerde fonolojik, morfolojik ve leksikolojik düzeylerde hem ortak, hem de ayrı özellikler mevcuttur. Dillerin birbirine dilakrabalığı bakımından olan yakınlık veya uzaklık derecesi sadece ortaklıklarla değil, ayrılıklarla da belirlenir.

Beş batı-irani dilin ilgisini değerlendirmek için Tablo 21 de onaltı kelime kaydedilmiştir. Buradaki birinci soru Partça ile Zazaca arasında ne gibi bir dilakrabalığı ilgisinin varolduğudur. Aynı manalı kelimeler sesleri bakımından birbiriyle mukayese edilirse, ilk oniki kelime Partça ile Zazaca'da ortaktır, aynı zamanda bunlar Orta ve Yeni Farsça ile Kurmanci'ye de zıttırlar.

³³ ebenda, 56, 57.

³⁴ P. Horn, Neuiranische Schriftsprache, in: GRIPh I, 182.

³⁵ Dieses Merkmal hat auch das Asal.-Tāleši: Präs./Prät. *har-/har-d-* 'to eat' : *har-i-/har-i-st-* 'to be eaten', E. Yarshater, The Taleshi of Asālem, in: StIr, 25/1,1996, 107.

	Partça	Zazaca	Orta Fars.	Yeni Fars.	Kurm.
bir	<i>ēw</i>	<i>yew, zu/zü</i>	<i>yak</i>	<i>yak</i>	<i>yek</i>
üç	<i>hrē</i>	<i>hirê</i>	<i>se</i>	<i>si</i>	<i>sê</i>
dört	<i>çafâr</i>	<i>çar, çor</i>	<i>çahâr</i>	<i>çahâr</i>	<i>çar</i>
otuz	<i>hrîst</i>	<i>hîrîs</i>	<i>sîh</i>	<i>sî</i>	<i>si</i>
on	<i>dâs</i>	<i>des</i>	<i>dah</i>	<i>dah</i>	<i>deh</i>
kırk	<i>çafârast</i>	<i>çewres</i>	<i>çehel</i>	<i>çehel</i>	<i>çıl</i>
süt	<i>şift</i>	<i>şit, sît</i>	<i>şir</i>	<i>şir</i>	<i>şir</i>
demek	<i>vâxtan</i>	<i>vatene</i>	<i>guftan</i>	<i>guftan</i>	<i>gotın</i>
ağlamak	<i>barma-</i>	<i>berma-</i>	<i>griy-</i>	<i>giry-</i>	<i>giri-</i>
yüksek	<i>burz</i>	<i>berz</i>	<i>buland</i>	<i>buland</i>	<i>bilınd</i>
ben	<i>az</i>	<i>ez</i>	<i>man</i>	<i>man</i>	<i>ez</i>
siyah	<i>syâw</i>	<i>sia, şia</i>	<i>syâ</i>	<i>siyâh</i>	<i>reş</i>
bahar	<i>xânsar</i>	<i>wısar</i>	<i>wahâr</i>	<i>bahâr</i>	<i>bahar</i>
kadın	<i>žan</i>	<i>ciniye</i>	<i>zan</i>	<i>zan</i>	<i>žin</i>
oğul	<i>puhr</i>	<i>laz</i>	<i>pus(ar)</i>	<i>pus</i>	<i>kur</i>
ağız	<i>rumb</i>	<i>fek</i>	<i>dehân</i>	<i>dehân</i>	<i>dev</i>

Tablo 21: Kelimelerde ortaklık ve ayrılık

	Part.	Zaza	Of./Yf.	Kurm.
Part.	--	12/4	3/13	2/14
Zaza	--	--	1/15	1/15
Of./Yf.	--	--	--	11/5
Kurm.	--	--	--	--

Tabelle 21a: Ortak/ayrı kelime sayısı, Tab. 21'den (Toplam 16)

Tablo 21 de sıralanan mukayese kelimeleri, birbirleriyle olan dilakrabalığı ilgisini açıklamaya yarıyor. İki dil arasındaki uygunluk ve sapma sayılırsa, bu ilgi bir tabloda gösterilerek açık bir bakış kazanılabilir (Tab. 21a). Buradan görülüyor ki, ortak/ayrı ilgisi Partça ile Zazaca'da 12/4 tür, buna karşı Partça ile Of./Yf. da 3/13 ve Part. ile Kurm. 2/14 tür. Yani Partça ile Zazaca'da sıralanan 16 kelimedenden 12 si ortak ve 4 ü ayrıldı. Ancak bu nisbeten büyük ortaklıktan, ayrılıklardan dolayı, Partça'nın Zazaca'nın bir ön kademesi olduğu sonucu çıkarılamaz.

Ayrıca açık görülüyorki, Orta ve Yeni Farsça'nın Zazaca'dan çok Kurmanca'ya daha yakın olduğudur: Of./Yf. ile Zazaca 1/15, buna karşı Of./Yf. ile Kurm. 11/5. Yani Of./Yf. ile Zazaca karşılaştırmasında sadece bir benzerlikle beraber onbeş ayrılık mevcuttur; Of./Yf. ile Kurm. de ise buna karşı 11 ortaklık ve sadece 5 zıtlık görülüyor. Aynı şekilde burada da çok benzerlikten dolayı Orta Farsça'yı Kurmanca'nın ön kademesi olarak görmek geçersizdir, çünkü ayrılıklar da bulunmaktadır.

Bu leksikolojik karşılaştırmaya Zazaca ile Kurmanca için de devam edersek, şu sonuca varılır: sadece bir ortaklıkla beraber onbeş ayrılık mevcuttur (Tab. 21a).

6. Asimilasyon politikası

Dil ve edebiyat elbette serbest bir devlette daha iyi gelişir; bir baskı sisteminde ise bunların yaratıcı gücü harapedilir, edebi eserlerin yaratılması engellenir ve bilinçli olarak bastırılır. Hükümdar ve iktidar sahiplerinin kendi dillerini diğer halklara nasıl zorla kabul ettirdiği ve yerli dilleri asimilasyonla tahrabettiği tarihteki birçok misalden bilinmektedir. Sömürgeciler hüküm altındaki halklar arasında kendi dillerini yaymış ve bununla beraber yerli halkların dillerini de asimilasyonla tahrabetmiştir. Bu bakımdan dil konusu özgürlük ve demokrasiyle birbirine sıkı bağlıdır. Onun için dil serbestliği Zazaların ulusal ve demokratik mücadelesinin vazgeçilmez bir hedefidir.

Sömürgeciler devlet uygulamalarında dilleri şu metotlarla tahrip eder:

- o Etnik varlığı inkâr etme
- o Demokratik temsilciliği yasaklama
- o Dil yasağı
- o Egemen dili eğitim ve öğretim sisteminde mecbur kılma
- o Egemen dili televizyon ve diğer yayın araçlarıyla yayma
- o Etnik kimliği yoketmek için dil ve tarih hakkında yanlış bilgi yayma
- o Sözde-bilimsel iddiaları geliştirme ve yayma vasıtasıyla etnik kimliği imha etme

6.1 Türkleştirme çabaları

Yukarıda belirtilen asimilasyon uygulamaları diğerleriyle beraber Türkiye için de geçerlidir, özellikle 1921 den günümüze kadar süren dönem için.

Asimilasyonun sözde-bilimsel iddiasından birisi *Türk Tarih Tezi* ve *Güneş Dil Teorisi* idi ve 1935 te geliştirilip 1950 ye kadar geniş çapta propaganda edilerek eğitim ve öğretim kurumlarında okutuldu. Güneş Dil Teorisinde ise tüm dünya dillerinin Türkçe'den türediği, yani Türkçe'nin dünya ana dili olduğu iddia ediliyordu.

Türkleştirme uygulamaları ile ilgili daha detaylı bilgiler, Tekin Alp'in (M. Cohen) kitabı *Türkleştirme*'de (1928) vardır ve burada *on buyruk (Dekalog)* örnek alınarak, Türkleştirmenin bu on metotla uygulanmasını şartkoşuyor.

Günümüze kadar süren uygulamanın kısa bir özeti *Zaza Dili ve Zaza Sorunu* adlı makalede bulunmaktadır. (Selcan 2010).

Avrupa standartlarına göre serbest ve demokratik bir Türkiye'de asimilasyon politikasına ve dil yasağına son vermek gerekir. Zazaları türkleştireceğine, varlığı ve dili anayasada kabul edilip saygı duyulmalıdır.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme adaylığı sebebiyle Erdoğan hükümeti, arasında dil yasaklarını da içeren birkaç kanundaki bazı yasakları kaldırdı. Bu tabii olumlu bir gelişmedir ve desteklenmelidir, fakat henüz yetersizdir. Çünkü, toplumun üçüncü büyük kesimini oluşturan, tahminen 5 milyonluk Zaza Halkı anayasada tanınırsa, ancak ozaman gerçek demokratik bir Türkiye'den bahsedilebilir.

Demokratik bir Türkiye'de bir Zazaca TV ile Zazaca Radyo kurulmalı ve Zaza Dili okullarda öğretilmelidir. Ayrıca üniversitelerde Zaza Dili ve Edebiyatı Enstitüleri kurulmalıdır. Bunlarda Zaza dilbilimcileri ile diğer uzmanların bilimsel araştırma ve öğretimde katkıda bulunması sağlanmalıdır.

6.2 Kürtleştirme çabaları

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Soran ve Kurmanc (Kırmanc) politikacıları İstanbul'da bir araya gelerek siyasi bir hareket oluşturdu. Ozaman İran Körfezi ile Ağrı Dağı arasındaki bölgeye talepte bulunarak bu bölgeyi harita üzerinde çizdiler. Bu bölgede yaşayan *Zaza*, *Goran* ve *Lur* halkları 'Kürt', dilleri sözde 'Kürtçe'nin bir lehçesi ve yurtları da 'Kürdistan' diye ilan edildi.

Günümüzde irani dilbilimi sayesinde bilinmektedirki, *Zazaca*, *Goranca* ve *Lurca* tamamen bağımsız dillerdir. Dolayısıyla ne konuşmacıları 'Kürt' tür, ne de yurtları 'Kürdistan' dır. Geleneksel ülke adlandırması, *Arab-istan*, *Türk-istan*, *Tacik-istan* misalindeki gibi 'etnik ad'-*istan* = 'ülke adı' formülüne göre takibedilirse, ozaman Zaza yurdunun doğru adı *Zazaistan* olmalıdır.

Kürt politikacılarının takibettiği hedefler şunlardır:

- o Kurmanc (Kırmanc) siyasi yönetimi kurma
- o Zaza'ların bölgesini işgal etme, hüküm altına alma ve kürtleştirme
- o Zaza'ların varlığını inkâr etme
- o Zaza Dili'ni lehçeye indirgeyip sözde Kürtçe'nin, yani Kırmanca'nın lehçesi diye propaganda edip uzun vadede yoketme
- o Sözde bilimsel iddialarla siyasi lehçe propagandası yapma ve Zaza kimliğini yoketme
- o Kurmanca'yı (Kırmanca'yı) resmi dil yapma, Zazaca'yı değil

Kürt yazarlarla propagandacılarının, Zaza Dili'ni Kürtçe'nin lehçesine indirgeme ile ilgili sözde-bilimsel yanlış iddialarıyla metotları şunlardır:

- o Sesleri tahrif edecek benzer yapma
- o Tarhi dil farklarını yanlış olarak lehçe farkı diye gösterme

- o Büyük çaplı ayrılıkları görmemezlikten gelme
- o İrani dilbilimin tespitlerini hiçe sayma

Dilbilimsel prensiplere aykırı olarak ileri sürülen yanlış iddialar yazarın *Grammatik der Zaza-Sprache* [Zaza Dili'nin Grameri] adlı kitabında, *Die Zaza-Thematik in kurdischen Quellen* [Kürt kaynaklarında Zaza konusu] bölümünde ayrıntılı olarak analiz edilip doğrular ortaya konmuştur (Selcan G, s. 64-94).

Dil ile lehçenin liguistik tanımı ve bunların siyasi istismarı şu yazılarda ayrıntılı şekilde izah edilmektedir: *Zaza Milli Meselesi* ile bunun gözden geçirilen genişletilen nüshası *Zaza Ulusal Sorunu*'unda, bölüm *Zaza dili ve lehçecilik*, s. 11-14 (Selcan 1994, 2004: kendi basımı, Berlin 1994, s. 20-29; <http://www.zazaki.de/zazakide/ZazaUlusalSorunu2004.pdf>).

1974-1996 yıllarında Avrupa'da Zaza yurtseverleriyle Kürt milliyetçileri arasında süren siyasi tartışmaların bir dökümantasyonu şu makalede mevcuttur: *Lezê Serbestiya Miletê Zazay de qiyemetê zoni* (Selcan 1996, Tija Sodiri, 1996, peolge 20-37; www.zazaki.de/zazakide/selcan-qiyemetezoni.pdf).

2010 da Tunceli-Üniversitesinde ülkemizin tarihinde ilk olarak Zazaca seçme ders olarak öğretim programına alınınca, Kürt milliyetçileri buna karşı protesto etmişti (12.5.2010). Üniversite yönetiminin bu doğru ve cesur adımına sevinip destekliyeceğine, karşı çıktılar. Bunun üzerine Zaza Aydın ve Kurumları üniversite yönetimiyle dayanışmada bulundular ve Kürt asimilasyonculuğuna karşı çıkıp, '*Zazaca Kürtçe değil, Zazalar Kürt değil*' başlığı altında iki basın açıklaması yayınladılar;

http://www.zazaki.de/beyanati/Zaza_Aydin_ve_Kurumlarinin_Basin_Aciklamasi_1.pdf

http://www.zazaki.de/beyanati/Zaza_Aydin_ve_Kurumlarinin_Basin_Aciklamasi_2.pdf

Asimilasyon konusu hakkında son olarak şunu belirtmek gerekir:

Komşu bir halkı altetme dürtüsü, etnik varlığını inkâr etme, dilini önemsiz bir lehçeye indirgeyip tahribetme, sadece insanı aşağılamakla kalmayıp, insanlık düşmanı bir baskı ve imha ideolojisidir ve mahkum edilmelidir.

Burada özellikle katmerli bir şekilde yürütülen Zaza düşmanlığı mahkum edilmelidir.

7. Zazaların demokratik hakları

Zaza Aydın ve Kurumları haklarını almak için çaba gösteriyorlar ve öncelikle acil ihtiyaç duyulan ve Zazaca yayın yapan bir televizyon kanalının açılmasını talep ediyorlar.

Bununla beraber Kürtlerin kendine maletmesini, adına konuşmasını ve lehçe propagandasını redediyorlar:

<http://www.semaverdersisi.com/lardan-TRTye-kanal-talebi-1992.html> .

Zaza Aydın ve Kurumlarının Zaza Dili'nde yayın yapma müracaatının TRT tarafından rededilmesi büyük bir hataydı ve bunun tekrar düşünülerek düzeltilmesi gerekir.

Zaza Aydın ve Kurumları ayrıca 'Zazalara demokratik haklar istiyoruz' başlığı altında bir imza kampanyası yürütüldü ve ekim 2009 da başbakanlığa verildi: <http://www.solhan.net/imza/> .

Diğer bir imza kampanyası ise 'Zazalara demokratik haklar' adı altında yürütülerek Zazalar için bir radyo ve televizyon kurulması ve Zazaca'nın anadil eğitiminde kabul edilmesi talep edilmiştir: <http://www.zazaki.de/turkce/acilimizazabasinaciklamasi.htm> .

Katmerli bir tehlikede olan Zaza Dili en başta sahipleri tarafından konuşulmalı, yazılmalı, korunup aile içinde çocuklara öğretilmelidir. Fakat bununla beraber, politika, bilim ve sanat ile kültür çevresindeki sorumluluk sahibi, cesur ve dürüst şahsiyetlerin de desteğine ihtiyacı vardır.

Başta Zaza kökenli parlamenterlerin, hangi partide ve hangi yöreden olursa olsun, sorumluluk duyarak görevini yerine getirmesi ve bu konuda çaba sarfetmesi gerekir.

Zazalara karşı yapılan haksızlığı gidermek ve demokratik haklarını vermek devletin ve hükümetin görevidir.

Eski İrani	Orta İrani	Yeni İrani
Avestçe	--	
(Medce)	--	
(İskitce)	--	
Eski Farça	Orta Farsça	1. Yeni Farsça
--	Soghdca	2. Yaghnobca
--	Partça	--
--	Harezmce	--
--	Sakça	--
--	Baktrea	--
--	(Alanca)	--
--	(Sarmatca)	--
		3. Zazaca
		4. Gilakca
		5. Tātca
		6. Tālešca
		7. Harzanca
		8. Māzandarānca
		9. Āzarca
		10. Sangesarca
		11. Semnānca
		12. Guranca
		13. Lurca
		14. Sivendce
		15. Vafşca
		16. Lārestānca
		17. Kumzārca
		18. Baškardca
		19. Paštoca
		20. Osetçe
		21. Kurmancca
		22. Soranca
		23. Baloçça
		24. Muncca
		25. Yidghaca
		26. Ormurca
		27. Paraçca
		28. Yazghulamca
		29. Şughnca (Sariqōlca)
		30. İškaşmca-Sangliçce
		31. Zēbākca
		32. Waxca
		33. Baxtiyarca
		34. Kumzarca

Tablo 1: İrani diller familyası

	rüzgâr	yirmi	kar	kurt	ot	şmz.göv görmek
Avestçe	<i>vāta-</i> m	<i>visā'ti</i>	<i>vafra-</i> m	<i>vāhrka-</i>	<i>vāstra-</i>	<i>vaēn-</i>
Zazaca	<i>va</i> m	<i>vist</i>	<i>voire</i> f	<i>verg</i> m	<i>vas</i> m	<i>vin-</i>
Māzandarānca	<i>vo(t)</i>	--	<i>varf</i>	<i>verk</i>	--	<i>vīn-</i>
Gilakca-	<i>vā</i>	--	<i>varf</i>	<i>verg</i>	<i>vāš</i>	<i>(din-)</i>
Tālešce	<i>vā</i>	<i>vist</i>	<i>vār</i>	<i>varg</i>	<i>vāš</i>	<i>vin-</i>
Harzanca	<i>vōr</i>	<i>vist</i>	<i>vohor</i>	<i>vorg</i>	<i>(olāf)</i>	<i>vin-</i>
Guranca	<i>vā</i>	<i>wis</i>	<i>wārwā</i>	<i>wārg</i>	<i>giyāū</i>	<i>win-</i>
Sangesarca	<i>ve</i>	<i>vist</i>	<i>varf</i>	<i>varg</i>	<i>vawš</i>	<i>vin-</i>
Semnānca	<i>va</i>	<i>vist</i>	<i>vara</i>	<i>verg</i>	<i>vāš</i>	<i>-in-</i>
Yeni Farsça	<i>bād</i>	<i>bist</i>	<i>barf</i>	<i>gorg</i>	<i>giyāh</i>	<i>bin-</i>
Kurmancca	<i>ba</i>	<i>bist</i>	<i>berf</i>	<i>gur</i>	<i>geya</i>	<i>bin-</i>
Soranca	<i>ba</i>	<i>bist</i>	<i>befr</i>	<i>gurg</i>	<i>giā</i>	<i>bin-</i>
Yaghnobca	<i>vāt</i>	<i>(naxnā)</i>	<i>vafir</i>	<i>urk</i>	<i>waiš</i>	<i>vin-</i>
Paštoca	<i>wō</i>	<i>wišt</i>	<i>wāwra</i>	<i>(lêva)</i>	<i>wāšə</i>	<i>wīn-</i>
Şughnca	<i>(šūj)</i>	<i>(dādis)</i>	<i>(žənij)</i>	<i>wūrj</i>	<i>wāš</i>	<i>wīn-</i>
Paraçça	<i>γā</i>	<i>γušt</i>	<i>γarp</i>	<i>γurγ</i>	<i>ghāi</i>	<i>(tul-)</i>
Balūççe	<i>gwāt</i>	<i>gist</i>	<i>bavr</i>	<i>gwark</i>	<i>gyab</i>	<i>gind-</i>

Tablo 3: Eski baş v nin gelişimi (1)

	AW.	Avestçe	Zazaca	Sanges.	Güranca	Semnanca	Kurmancca	Yeni Fars.
		v- /w, u/	v-	v-	v-, w-	v-	b-	b-
yaprak	1367	<i>varəka-</i> m	<i>velg</i> m	<i>valg</i>	<i>(galā)</i>	<i>valg</i>	<i>belk</i>	<i>barg</i>
ses	1332,5	<i>vak-</i> , of. <i>vāng</i>	<i>veng</i> m	<i>vung</i>	<i>(dang)</i>	--	<i>bang, deng</i>	<i>bāng</i>
dul	1443	<i>vidāvā-</i> f	<i>viae</i> f	--	--	--	<i>bijje</i>	<i>bīva</i>
hatır(lama)	1454	<i>vīra-</i>	<i>vīri</i>	<i>vīr</i>	<i>vīr</i>	--	<i>bir</i>	<i>(vīr)</i>
yağmak	1410	<i>vār-</i>	<i>vov-a-ene</i>	<i>vavr-</i>	<i>vārān</i>	--	<i>bar-in</i>	<i>bār-īdan</i>
ön, karşı	1365	<i>varah-</i>	<i>ver</i>	--	<i>vār</i>	<i>verrəjka</i>	<i>ber</i>	<i>bar</i>
söğüt	1314	<i>vaēta-</i> f.	<i>(viale)</i> f	<i>vī</i>	--	<i>vīe(dara)</i>	<i>bi</i>	<i>bid</i>
elemek	1312,5	<i>vaēk-</i>	<i>vīl ro</i>	<i>vīta</i>	--	--	<i>bit</i>	<i>bixt</i>
elemek	1312,5	<i>vaēca-</i>	<i>vīz-en- ro</i>	<i>vīž-</i>	<i>vič-</i>	--	<i>bēž-</i>	<i>bīž-</i>
kuzu	--	of. <i>varak</i>	<i>vorek</i> m	<i>vara</i>	<i>vārālā</i>	<i>vorā</i>	<i>berx(tk)</i>	<i>barra</i>
koç	1381	<i>varšna-</i> m	<i>vosh</i> m	<i>(nar)</i>	<i>(barān)</i>	--	<i>beran</i>	<i>gošn</i>
koşmak	1386	<i>vaz-</i>	<i>vöz-en-</i>	<i>vöz-</i>	--	--	<i>bez-</i>	<i>guriz-</i>
aç	--	ef. <i>*vīšna-⁵</i>	<i>vēšan</i>	<i>vaššun</i>	<i>(āvrā)</i>	<i>vašun</i>	<i>buçi</i>	<i>gorosne</i>
çiçek, gül	1370	<i>varəda-</i> f.	<i>vil(ik)e</i> f	<i>(gol)</i>	<i>wīli</i>	<i>vala</i> f	<i>gul</i>	<i>gol</i>
böbrek	1420	<i>vərəðka-</i> m.	<i>veltk</i> m	<i>vakku</i>	<i>wīlk</i>	--	<i>gurçak</i>	<i>gora</i>
değiştirmek	1360,2	<i>var-⁷</i>	<i>vur-na-ene</i>	--	<i>(guriyā)</i>	--	<i>gor-in</i>	<i>gerawida</i>
demek	1330	<i>*vač-</i>	<i>vaz- Koñj, St.</i>	<i>vavž-</i>	<i>wāč-</i>	<i>(bāt-)</i>	<i>bēž-</i>	<i>(guy-)</i>
demek	1330	<i>vak-</i>	<i>vake, va(f)-</i>	<i>vav-</i>	<i>wāt-, vat-</i>	<i>(bāt-)</i>	<i>(got-)</i>	<i>(goff-)</i>

Tablo 4: Eski baş v nin gelişimi (2)

	şmz.göv, dgz.göv				
	yemek	istemek	lesen	uyku	bacı
Avestçe	x ^y ar-	vas-	x ^y an-	x ^y afna- m	x ^y anhar- f
Zazaca	we(r)-, werd	waz-, wast	wan-, wend	hewn m	wae
Güranca	wār-, wārd	wāz-, wāst	wān-, wānd	wārm	wāli
Sivendce	wār- ¹ , fārd	--	--	farm	(dādī)
Balûççe	war-, warta	(lotag)	wān-, wānta	wāw	gwāhar
Täleşce	har-, hard	--, xāst	xun-, xund	xāv	xoar
Harzanca	han-, horcā	höz-, höşcā	hun-, huncā	hun	höv
Lurca-Giö	har-, hard	hār-, hāst	hōn-, hōnī	(xōw)	--
Yeni Farsça	xor-, xord	xāh-, xāst	xon-, xānd	xāb	xāhar
Paraçça	xār-	xāi-	xān-	xōm	xi
Paştoca	xor-, xwarəɫ	γwār-, γoštəɫ	(lwal-,	xūb	xor
Şughnca	xā-, furd	--	--, xōyd	xāuð	(yax)
Yaghnobca	xwar-, xōrt	xoh-	(žoy-)	xumn	x ^o or
Osetçe	xvār-, xvard	fānd-, fandt	xon-, xund	(fīnāy)	xvārā
Sangesarca	xuor-, xorta	aws-, awsiya	xun-,	xow	xawr
Kurmanca	xw-, xwar	xwaz-, xwast	xwin-,	xew	xwişk
Soranca	xw-, xward	əwe(t)-, wist	xwen-,	xew	xoşk

¹ Sivendce şmz.tk.1.: *mi vir mijikī* ‘ich springe’, *mi mūārī* ‘ich esse’, Mann/Hadank, 1926, 228.

Tablo 5: eir. *xu- nin gelişimi

	AiW.	Avestçe <i>m</i>	Zazaca <i>m</i>	Sangesarca <i>m</i>	Gürânca <i>m</i>	Yeni Fa. <i>m</i>	Paştoca <i>m</i>	Kurm. <i>v</i>	Soranca <i>w</i>
göz	583	<i>čašman-</i>	<i>çışm, çım</i>	<i>čašm</i>	<i>čām</i>	<i>češm</i>	<i>(starga)</i>	<i>çav</i>	<i>çāw</i>
ad	1062	<i>nāman-</i>	<i>name</i>	<i>noum</i>	<i>nām</i>	<i>nām</i>	<i>num</i>	<i>nav</i>	<i>nāw</i>
yarım	1036	<i>naēma-</i>	<i>nēm</i>	<i>nim</i>	<i>nīm</i>	<i>nim</i>	<i>nim</i>	<i>niv</i>	<i>nīw</i>
damat	1689	<i>zāmātar-</i>	<i>zama</i>	<i>zoume</i>	<i>zāmā</i>	<i>dāmād</i>	<i>zūm</i>	<i>zava</i>	<i>zāwā</i>
kış	1699	<i>zyam-¹</i>	<i>zimston</i>	<i>zemestun</i>	<i>zimsān</i>	<i>zemestā</i>	<i>zimai</i>	<i>zivistan</i>	<i>zīstān</i>
kuyruk	749	<i>duma-</i>	<i>dum</i>	<i>dom</i>	<i>dim</i>	<i>dom</i>	<i>lām</i>	<i>duv(du)</i>	<i>du</i>
misafir	--	of. <i>mehmān</i>	<i>meyman</i>	<i>memoun</i>	<i>memān</i>	<i>mehmān</i>	<i>melma</i>	<i>mivan</i>	<i>miwān</i>
tohum	623	<i>taoxman-</i>	<i>toxım</i>	<i>tum</i>	<i>tom</i>	<i>toxm</i>	<i>toma</i>	<i>tov</i>	<i>tow</i>
badem		(of. <i>wādām</i>)	<i>vame f</i>	--	<i>vahāmi</i>	<i>(bādām)</i>	--	<i>behiv</i>	<i>bāām²</i>
yaz	1809	<i>hamina-</i>	<i>amnon³</i>	<i>(toveston)</i>	<i>hāmın</i>	<i>(tābestā</i>	<i>(woṛai)</i>	<i>havin</i>	<i>hāwin</i>
tuzak	736	<i>dāman-</i>	<i>dame</i>	--	<i>dām</i>	<i>dām</i>	<i>lūma</i>	<i>dav</i>	<i>dāw⁴</i>
adım	522	<i>gāman-</i>	<i>game</i>	--	<i>(hāngām</i>	<i>gām</i>	<i>(yūn)</i>	<i>gav</i>	<i>gāw</i>
ölçmek PPr.	1165/8	<i>*paiti-mā-</i>	<i>pēmut</i>	--	<i>pemāy</i> Inf	<i>peymūd</i>	<i>pyaməl</i> Inf	<i>piva</i>	<i>pēw</i>
kaçmak	1125	<i>fra-man-</i>	<i>remaene</i>	<i>rum-</i>	--	<i>ramidan</i>	<i>(paredəl)</i>	<i>revin</i>	<i>rawinaw</i>
gümüş	--	of. <i>sēm, asēm⁵</i>	<i>şēm</i>	<i>şim</i>	<i>(ziw)</i>	<i>şim</i>	<i>(spın zar)</i>	<i>ziv</i>	<i>ziw</i>
akşam yemeği	533	<i>xšāfnim-⁶</i>	<i>sami</i>	<i>şoum</i>	<i>şām</i>	<i>şām</i>	<i>şūma</i>	<i>şiv</i>	<i>şēw</i>

¹ phl. *zam, zamastān*, MacKenzie, Pahl. Dict., 97-98; *zimistān*, Junker, Frahan. i Pahl., 25.

² E. B. Soane, Elementary Kurmandji Grammar, 1919, 88.

³ yazgh. *hamawg* ‘Sommer’, H. Sköld, Mater. z. d. iran. Pamirsprachen, Lund 1936, 134.

⁴ K. Kurdoev, Kurdsko-Russkij Slovar’, Moskva 1960, 183.

⁵ D. N. McKenzie, A Consist Pahlawi Dictionary, London 1971, 12, 74.

⁶ Hübschmann, Pers. St., 132, Ys. 62.7: *xšāfnim-* ‘Abendessen’, ‘Nachtmah!’ (Wolff, 87).

Tablo 6: eir. *-m- nin gelişimi

	AiW.	Avestçe <i>rt</i>	Zazaca <i>rd</i>	Sanges. <i>rd/rt</i>	Baluçi <i>rd/rt</i>	Yeni Fa. <i>rd</i>	Soranca <i>rd</i>	Kurm. <i>r</i>	Paştoca <i>ṛ</i>
soğuk	1566	<i>sarəta-</i>	<i>serd</i>	<i>sard</i>	<i>sard</i>	<i>sard</i>	<i>sard</i>	<i>sar</i>	<i>soṛ</i>
sarı	1681	<i>zairīta-</i>	<i>zerd</i>	<i>zard</i>	<i>zard</i>	<i>zard</i>	<i>zerd</i>	<i>zer</i>	<i>žer</i>
köprü	892	<i>parətav-</i>	<i>pird</i>	<i>(pul)</i>	<i>(pol)</i>	<i>(pol)</i>	<i>pird</i>	<i>pir</i>	<i>(pul)</i>
bıçak	454	<i>karəta-</i>	<i>kardi</i> f	<i>kawrt</i>	<i>(karč)</i>	<i>kārd</i>	<i>kêrd</i>	<i>kêr</i>	<i>čāṛa</i>
koca	114	<i>martiya-</i>	<i>mêrde</i>	--	<i>mard</i>	<i>mard</i>	<i>mêrd</i>	<i>mêr</i>	<i>meṛe</i>
insan	1148	<i>marətan-</i>	<i>mordem</i>	<i>martou</i>	<i>(sar)</i>	<i>mardom</i>	<i>merdum</i>	<i>murov</i>	<i>(sarai)</i>
un	--	ef. <i>*ārta</i> ¹	<i>ardi</i> pl.	<i>awrt</i>	<i>aṛt</i>	<i>ārd</i>	<i>ard</i>	<i>ar</i>	<i>oṛə</i>
götürmek	933	<i>*bartanaiy</i>	<i>berdene</i>	--	<i>barag</i>	<i>bordan</i>	<i>birdın</i>	<i>birın</i>	<i>wṛəl</i>
<i>dgz göv.</i>		<i>bərəta-</i>	<i>berd</i>	<i>bart</i>	<i>burt</i>	<i>bord</i>	<i>bird</i>	<i>bir</i>	<i>wṛəl</i>
getirmek	--	phl. <i>āwurtan</i>	<i>ardene</i>	--	<i>ārag</i>	<i>āwardan</i>	ha- <i>wurdın</i> ²	<i>anin</i>	--
<i>dgz göv.</i>		<i>*ā.barta-</i>	<i>ard</i>	<i>awrt</i>	<i>āvurt</i>	<i>āward</i>	--	<i>ani</i>	--
yapmak	502	ef. <i>čartanaiy</i>	<i>kerdene</i>	--	<i>kanag</i>	<i>kardan</i>	<i>kirdın</i>	<i>kırın</i>	<i>kṛəl</i>
<i>dgz göv.</i>		ef. <i>karta-</i> <i>kərəta-</i>	<i>kerd</i>	<i>kart</i>	<i>kurt</i>	<i>kard</i>	<i>kird</i>	<i>kır</i>	<i>kṛəl</i>
ölmek	1173	<i>*martanaiy</i>	<i>merdene</i>	--	<i>mirag</i>	<i>mordan</i>	<i>murđın</i>	<i>murın</i>	<i>mṛəl</i>
<i>dgz göv.</i>		<i>mərəta-</i>	<i>merd</i>	<i>mart</i>	<i>murt</i>	<i>mord</i>	<i>murđ</i>	<i>mur</i>	<i>mṛəl</i>
yemek	1868	<i>*x^varətanaiy</i>	<i>werdene</i>	--	<i>varag</i>	<i>xordan</i>	<i>xwardın</i>	<i>xwarın</i>	<i>xwaṛəl</i>
<i>dgz göv.</i>		<i>x^varəta-</i>	<i>werd</i>	<i>xort</i>	<i>vārt</i>	<i>xord</i>	<i>xward</i>	<i>xwar</i>	<i>xwaṛəl</i>

¹ of. *ārta* ‘Mehl’, Heinrich F. J. Junker, Farhangi Pahlavik, Leipzig 1955, 27.

² So in Wärmāwai, McK KDS, 228; krş. sul. *hēnān* ‘herbringen’.

Tablo 8: eir. **-rt-* in gelişimi

	kadın	şmd.z.göv yaşamak	şmd.z.göv vurmak	şmd.z.göv müzik çalmak	aşağı
Avestçe	<i>janay-</i>	<i>juya-</i>	<i>jan-</i>	<i>*jan-</i>	--
Orta Farsça	<i>zan</i>	<i>zīw-</i>	<i>zan-</i>	<i>*zan-, zad</i> Prt	<i>azēr</i>
Partça	<i>žan</i>	<i>žīw-</i>	<i>žan-</i>	<i>*žan-</i>	--
Zazaca	<i>cēniye</i>	<i>cüa-</i>	<i>(dan- pıro)</i>	<i>cın-, cınıtene</i> Prt.	<i>cēr</i>
Täleşçe	<i>žen, (yan)</i>	<i>žie</i> Inf.	<i>žan-</i>	--	<i>ir</i>
Harzanca	<i>(yan)</i>	<i>(xoši korde)</i>	<i>(yan-, yare)</i>	--	<i>(yare)</i>
Sangesarca	<i>žan</i>	--	<i>žan-</i>	--	<i>žir</i>
Gilakca-Lang -	--	--	<i>zan-</i>	--	<i>žir</i>
Semnānca	<i>jenīya</i>	--	--	--	<i>žir</i>
Māzandarānca-Sāri ¹	<i>zena</i>	--	--	<i>zan-</i>	--
Guranca	<i>žānī</i>	<i>žīā-, žiwāy</i>	<i>žan-, žanāy</i>	--	<i>čir</i>
Kurmancca	<i>žin</i>	<i>žī-, žiyin</i>	<i>žan-, žantin</i>	<i>(lē-xıstın)</i>	<i>žir</i>
Yeni Farsça	<i>zan</i>	<i>ziy-, zistan</i>	<i>zan-, zadan</i>	<i>zan-, zadan</i>	<i>zēr</i>
Soranca	<i>žin</i>	<i>ži-, žiān</i>	--	<i>(lē-dan)</i>	<i>žēr</i>
Parači	<i>(zaij)</i>	<i>janō</i>	<i>jan-</i>	--	<i>zēr</i>
Paštoca	<i>jinai, jən</i>	<i>žw-</i>	<i>(wah-)</i>	--	<i>(lar)</i>
Şughnca	<i>jin, žēnik</i>	<i>žwāk</i>	<i>zīn-</i>	--	<i>(bun)</i>
Balūči	<i>jan(ig)</i>	<i>jiag</i>	<i>jan-</i>	--	<i>čēr</i>
Yaghnobca	<i>(inč)</i>	<i>žu-</i>	<i>(de^h-)</i>	--	<i>(nuče)</i>

¹ H. Ahmadi: *vē flut zan-d-e* ‘er spielt Flöte’.

Tablo 10: eir. *j nin gelişimi

	eşek	çeşme	<i>mast., şiz.göv</i> satın almak	gülmek	kaşınmak
Avestçe	<i>xara-</i>	<i>xanya-</i>	ef.* <i>xritanaïy</i> ¹ of. <i>xridan</i>	of. <i>xandidan</i>	
Zazaca	<i>her</i>	<i>hêni</i>	<i>herinaene</i> <i>heri-n-en-</i>	<i>huyaene</i> <i>huyi-n-</i>	<i>huriyaene</i> <i>huri-n-</i>
Täleşçe-AM	<i>ha</i>	<i>huni</i>	--	--	--
Harzanca	<i>har</i>	(<i>čoşmā</i>)	(<i>astare</i>)	(<i>siriste</i>)	(<i>tore</i>)
Gürânca	<i>her</i>	<i>hâne</i>	(<i>asāy</i>)	<i>xuāy</i>	<i>wuriāy</i>
Paraçça	<i>khōr</i>	(<i>čišma</i>)	<i>guri-</i>	<i>khan-</i>	<i>khā-</i>
Paştoca	<i>xar</i>	(<i>čīna</i>)	(<i>pīrawdəl</i>)	<i>xandəl</i>	(<i>skoyəl</i>)
Yaghnobca	<i>xar</i>	(<i>čox</i>)	<i>xirin-</i>	<i>xant-</i>	<i>kirr-</i>
Täleşçe-M	<i>xar</i>	<i>xuni</i>	<i>xariye</i>	<i>xande</i>	<i>xārande</i>
Sangesarca	<i>xar</i>	(<i>čašm</i>)	--	<i>xuy-</i>	--
Yeni Farsça	<i>xar</i>	<i>xāni</i>	<i>xaridan</i>	<i>xandidan</i>	<i>xāridan</i>
Balūççe	<i>kar</i>	<i>kānī</i>	<i>girag</i>	<i>kandag</i>	<i>kārag</i>
Kurmancca	<i>ker</i>	<i>kani</i>	<i>kırin</i>	<i>kenin</i>	<i>xurin</i>
Soranca	<i>ker</i>	<i>kani</i>	<i>krīn</i>	<i>kenin</i>	<i>xurin</i>

¹ H. Hübschmann, Pers. Stud., S. 55-56.

Tablo 13: eir. *x- nin gelişimi

	Orta Farsça	Partça	Zazaca
<i>Anāhīd</i>	'nht	'nhtyH	<i>Anahide</i>
<i>Anōšak</i>	'nwšky	'nwškyH	<i>Anoşake</i>
<i>Staxryād</i>	sthly't	'sthrd'tyH	<i>Staxryade</i>
<i>Sāsān</i>	(ssn)	s[s]nH	<i>Sasane</i>
<i>Dēnak</i>	dynky	dynkyH	<i>Dēnake</i>
<i>Rōdak</i>	lwtky	rwtkyH	<i>Rodake</i>
<i>Bōzan</i>	--	bwznyH	<i>Bozane</i>
<i>Humāy</i>	--	h[wmy]tH	<i>Humaye</i>

Tablo 16: Partça'da dişil takı

	Avestçe		Zazaca	
	m	f	m	f
eşek <i>e</i> , eşek <i>d</i>	<i>xar-</i>	<i>xarā-</i>	<i>her</i>	<i>here</i>
kurt <i>e</i> , kurt <i>d</i>	<i>vəhrka-</i>	<i>vəhrkā-</i>	<i>verg</i>	<i>(dele)verge</i>
kız ¹		<i>kainkā-</i>		<i>kēneke</i>
kız ²		<i>kainyā-</i>		<i>kēna</i>
dul		<i>viđavā-</i>		<i>viae</i>
tuluk		cf. <i>maškā-</i>		<i>meske</i>
çimen		<i>marəyā-</i>		<i>merge</i>
sütun, direk		<i>stunā-</i>		<i>ostine</i>
gece		<i>xšapā-</i>		<i>sewe</i>

Tablo 17: Avestçe ve Zazaca'da dişil takı

Eski İnanca	*-u-	*-m-	*-r-	*-rt-	*-rz-	*-j-	*-nt-	*-zd/-zd-	*-xu-	*-x-	*-o/-	*-š-	*-š-
Avestçe	v-	-m-	-r-	-rt-	j-	j-	-nt-	-zd-	xv-	x-	-ao-		
Eski Farsça	v-	-m-	-r-	-rt-	j-	j-	-nt-	-zd-	hv-	x?	-au-		
Zazaca	v-	-m-	-r-	-rd-	c-	[dʒ-]	-nd-	-zd-	w-	h-	-o-	š	š
Semnanca	v-	-m-			j-	j-							
Sangesarca	v-	-m-			ž-	ž-			w-	x-			
Gürānca	v-	-m-		-rd-	ž-	ž-				h-			
Tātca	v-												
Tālešce	v-				ž-	ž-			h-, x-	h-, x-			
Sālca	v-												
Gilaki (Lāhijāmī)	v-				j-, z-	j-, z-			h-	h-			
Harzani	v-												
Māzandarānca	v-			-rd-	z-	z-			h-				
Harzanca	v-												
Sangesarca	v-			-rt-, -rd-									
Sivendece									w-, f-				
Yeni Farsça	b-, g-	-m-	-l-	-rd-	z-	z-	-nd-	-zd-	x-	x-			
Kurmanca	b-, g-	-v-	-l-	-r-	ž-	ž-	-n-	-z-	xw-	k-			
Soranca	b-	-w-		-rd-	ž-	ž-	-n-	-z-	xw-, x-	k-			
Vafısca	w-												
Lurca, Lurca-Gio	v-			-rt-	ž-	ž-			h-				
Yaghnoberca	v-			-r-	j-, ž-	j-, ž-			xw-, x-	x-			
Paštoca	w-	-m-		-r-	j-, ž-	j-, ž-		-zd-	xw, x	x-			
Şughnca	(šij)				j-, ž-	j-, ž-							
Paraşca	γ-			-rt-, -rd-	j-	j-			x-	x-			
Balūçce	gw-, w-			-rd-, -ld-					w-, gw-	k-			
Osetçe				-r-, -l-					xv-, f-				
Ormuri				-r-, -l-									
Yidghaca				-r-, -l-									

Tablo 14: İrani dillerde tarihi ses gelişimi (Tablo 3-12 nin sonuçları)

Kısaltmalar

*	rekonstrüksiyon
AiW.	Altiranisches Wörterbuch, Christian Bartholomae
av.	Avestçe
bk. a.	bak aşağı
bk. ay.	bak ayrıca
bk. y.	bak yukarı
Boyce	M. Boyce, Word-List
d	dişil
dgz.	dili geçmiş zaman
dgz.göv	dili geçmiş zaman gövdesi
dgz.ort	dili geçmiş zaman ortaçı
e	eril
ef.	Eski Farsça
ehi.	Eski Hintçe
f	feminin, dişil
GL	(Zaza Dilinin) güney lehçesi
gur.	Guranca
har	Harezmca
ihk.göv	ihtimal kipi gövdesi (Konjunktivstamm)
ilkir.	İlkiranca
KL	(Zaza Dilinin) kuzey lehçesi
m	maskulin, eril
n	nötr
of.	Orta Farsça
ofM.	Maneya Metinlerinin Orta Farsçası
oir.	Orta İnanca
prt.	Partça
prtM.	Maneya Metinlerinin Partçası
Pt.	Pehlevce tercüme
skr.	Sanskrit
şnz.	şimdiki zaman
şnz.göv	şimdiki zaman gövdesi
yf.	Yeni Farsça
zz.	Zazaca
zzGL	Zazaca güney lehçesi
zzKL	Zazaca kuzey lehçesi
CLI	Corpus Linguarum Iranicarum, R. Schmitt (Hg.)
FrPhl	Junker, Heinrich F. J.: Das Frahang i Pahlavik
FZ	Ziya Şükun, Ferhengi Ziya, İstanbul 1984.
HbO	Henning, W. B., <i>Mitteliranisch</i> , in: Handbuch der Orientalistik, Leiden 1958.
Horn G	Horn, Paul: <i>Neuiranische Sprache</i> , in: W. Geiger (Hg.), Grundriß der iranischen Philologie I.
Lerch II	Peter Lerch, Forschungen ... II, 1858.
M-H G	O. Mann, K. Hadank, Mundarten der Zâzâ, Berlin 1932.
M-H Z	O. Mann, K. Hadank, Mundarten der Gûrân, Berlin 1930.
Salemann Mp	Salemann, Carl: Mittelpersisch, in: Grundriß der iranischen Philologie I.
Selcan G	Selcan, Zülfü: Grammatik der Zaza-Sprache
Tit.	TITUS Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien, Avestisches Corpus
Tod	Todd, Terry Lyn: A Grammar of Dimili
Tur Söz	Harun Turgut, Zazaca-Türkçe sözlük, İstanbul 2001.

Kaynaklar

- Alp, Tekin (M. Cohen): Türkleştirme, İstanbul 1928.
 Andreas, C. F.; W. B. Henning: Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkistan, in: SbPAW, 1934.

- Andreev, M. S. /E. M. Pešereva: Yaghnobskie Tekst', Moskva 1957.
- Bartholomae, Christian: Altiranisches Wörterbuch, Bielmeier, Roland: *Yaghnobi*, in: CLI, 480-488.
- Boyce, Mary: A Word-List of Manichaean Middle Persian and Parthian, Leiden 1977.
- Brandenstein, M. /M. Mayrhofer: Handbuch des Altpersischen, Wiesbaden 1964.
- Geiger, Wilhelm: *Die Sprache der Afghnen*, in: Grundriß der Iranischen Philologie I, 1901.
- Gippert, Jost: *Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache*, in: Ware, Nr. 10, Nov. 1996, Frankfurt a. M., 148-154.
- Hadank, Karl: Boti un Êzâdi, Untersuchungen zu Westkurdischen: Berlin 1938.
- Hadank, Karl: *Zur Klassifizierung westiranischer Sprachen*, aus dem Nachlaß herausgegeben von Zilfi Selcan, in: AcOr, 53.1992, 28-75.
- Henning, Walter B.: *Mitteliranisch*, in: Handbuch der Orientalistik, Leiden 1958.
- Hoffmann, Karl: Altiranisch, in: Handbuch der Orientalistik, Leiden 1958.
- Horn, Paul: Neuiranische Sprache, in: W. Geiger (Hg.), Grundriß der iranischen Philologie I, Berlin ...?
- Junker, Heinrich F. J.: Das Frahang i Pahlavîk, Leipzig 1955.
- Le Coq, Albert von: Kurdische Texte, Berlin 1903.
- Lerch, Peter: *Bericht über eine im Auftrage der hist.-philol. Classe d. Kaiserl. Akademie d. Wissens. unternommene Reise zu den kriegsgefangenen Kurden in Roslawl', im Gouvernement Smolensk*, in: Mélanges Asiatiques, Tom II, St. Petersburg 1856, 621-649.
- Lerch, Peter: Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer, St. Petersburg 1957-1958.
- Lerch, Peter: Izsledovanija ob iranskich Kurdach i ich predkach severnyh Chaldejach, Kn. I, St. Petersburg 1856 (Forschungen über die iranischen Kurden und ihre Vorfahren, die nördlichen Chaldäer).
- Lommel, Hermann: Die Yäst's des Awesta, Göttingen 1927.
- Lorenz, Manfred: Lehrbuch des Pashto, Leipzig 1982.
- Majidi, Mohammed-Reza: Strukturelle Beschreibung des iranischen Dialekts der Stadt Semnan, Hamburg 1980.
- Mann, O.; K. Hadank: Kurdisch-Persische Forschungen, Bd. III/1, Berlin 1926, S. XXVI-XXVII.
- Mann, Oskar: Die Tâjik-Mundarten der Provinz Fârs, Berlin 1909.
- Mann, Oskar; K. Hadank: Mundarten der Zâzâ, Berlin 1932.
- Morgenstierne, Georg: *Neu-iranische Sprachen*, in: Handbuch der Orientalistik, Leiden 1958, 155-178.
- Mylius, K.: Wörterbuch Deutsch-Sanskrit, Leipzig 1988.
- Mylius, K.: Wörterbuch Sanskrit-Deutsch, 2. Aufl., Leipzig 1975.
- Oranskij, I. M.: Iranskie jazyki v istoričeskom osveščeenii, Moskva 1979.
- Pamukçu, Fahri: Giramerê Zazaki, İstanbul 2001.
- Rastorgueva, V. S.: Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika zapadnoiranskich jazykov, Fonologija, Moskva 1990.
- Salemann, Carl: Mittelpersisch, in: W. Geiger/E. Kuhn (Hg.), Grundriß der iranischen Philologie I, Strassburg 1901.
- Schmitt, Rüdiger: Corpus Linguarum Iranicarum, Wiesbaden 1989.
- Selcan 1996, Lezê Serbestiya Miletê Zazay de qıymetê zoni, in: Tija Sodri, Frankfurt a.M., Gulane 1996, pelge 20-37; <http://www.zazaki.de/zazakide/selcan-qıymetezoni.pdf>
- Selcan, Zilfi: Zaza Dili ve Zaza Sorunu, 2010; <http://www.crecon2.bplaced.net/images/stories/ZazaDili.pdf>.
- Selcan, Zülfi: *Die Entwicklung der Zaza-Sprache*, in: Ware, Zeitschrift für Sprache und Kultur der Zaza, Baiersbronn (Deutschland), Nr. 12, Nov. 1998, S.152-163
- Selcan, Zülfi: Grammatik der Zaza-Sprache, Berlin 1998.
- Selcan, Zülfi: Zaza Ulusal Sorunu, Berlin 2004, Abschnitt: Zaza dili ve lehçecilik, S. 11-14; Zaza Milli Meselesi, kendi basım, Berlin 1994, S. 20-29; <http://www.zazaki.de/zazakide/ZazaUlusalSorunu2004.pdf>.)
- Sundermann, W.: Mitteliranisch manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts, Berlin 1981.
- Sundermann, Werner: *Mittelpersisch*, in: CLI, 138-164).
- Sundermann, Werner: *Parthisch*, in: CLI, 114-137).
- Szemerényi, Oswald: Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft, Darmstadt 1970.
- Todd, Terry Lyn: A Grammar of Dimili (Also known as Zaza), Michigan 1985.
- Turgut, Harun: Zazaca-Türkçe Sözlük, İstanbul 2001.
- Wolff, Fritz: Avesta, Die heiligen Bücher der Parsen, Strassburg 1910.

İnternet kaynakları:

http://www.zazaki.de/beyanati/Zaza_Aydin_ve_Kurumlarinin_Basin_Aciklamasi_1.pdf

http://www.zazaki.de/beyanati/Zaza_Aydin_ve_Kurumlarinin_Basin_Aciklamasi_2.pdf

<http://www.crecon2.bplaced.net/images/stories/ZazaDili.pdf>

Berlin, 11.09.2011

"زازا" زبانی که از نو باید شناخت

دکتر علی دهقان

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی

(دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز)

جواد صدیقی ليقوان*

کارشناس ارشد ادبیات فارسی

(دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز)

آدرس: تبریز، خ گلگشت، خ کوی دانشگاه، فلکه تجلایی، پلاک

59 کدپستی: 5165949797

تلفن: 0411 - 5448131

09144076771

ایانامه : javad.sadigi@gmail.com

"زازا" زبانی که از نو باید شناخت

کیده :

ئرچه بخش عمده ای از ساکنان غرب ایران، شمال و شرق عراق و جنوب و رق ترکیه خود را کرد و محل زندگی خود را کردستان می نامند و

نظر حکومت‌های منطقه این نام مورد تردید قرار نگرفته است، اما گذشته تاریخی این مناطق و نگاهی به تاریخ قدیم ایران نشان می‌دهد: لفظ کرد بیش از آن که در گذشته نشانگر قوم خاص یا مردمانی با زبان خاص باشد، بیشتر نشانگر شکل خاصی از معیشت مردمانی بوده است که اولاً عرب نبودند، ثانیاً یکجانشین نبوده‌اند و بنابراین بسیاری از اقوام غیرکرد امروزی را در برمی‌گرفته است. این مردمان کوچ‌نشین و حوزه‌ی زندگانی آنها در منطقه فوق‌الذکر در متون تاریخی به کرات اشاره شده است. امری که از نظر بسیاری از جریان‌ات‌قوم‌گرای کردسهاو یا عامداً مورد توجه قرار نگرفته است. بسیاری از آنچه که به لحاظ تئوریک در تعریف قومیت افسانه اجداد مشترک، خاطرات مشترک، عناصر فرهنگی و... خوانده می‌شود، مابین کردها و سایر ایرانیان مشترک و البته با اعراب (عراق) و ترک‌ها (ترکیه) مقدار این اشتراک (به جز عامل دین) به شدت کاهش می‌یابد. حماسه اسطوره‌ای کاوه آهنگر، رستم و سهراب، حکومت‌مادها و خاندان زند و به خصوص کریم خان زند، بزرگداشت نوروز، پیروی از آیین اسلام (و مذهب شیعه برای کردهای شیعه مذهب)، آداب و رسوم، تاریخ طولانی مشترک و حتی نزدیکی ریشه‌های زبانی کردی و فارسی از جمله فهرست بسیار طولانی اشتراکات متعدد کردها و سایر ایرانیان است. خصوصاً آن‌که نام کرد (کرد با هر دو عنوان عام و خاص) همواره به عنوان بخشی از مردمان ایران و کردستان با عنوان بخشی از ایران در خاطره این مردم ثبت گردیده است. تا جایی که حتی تا این اواخر، بخش‌کردشناسی در مراکز پژوهشی و فرهنگی غربی‌ها بخشی از ایران شناسی محسوب می‌گردید.

از انجایی که گویش زازایی مدتهاست که به عنوان یکی از لهجه‌های زبان مردی به شمار می‌رود که خود را کرد معرفی گردانیده یا می‌گردانند؟؛ در این مقاله بر آنیم که با دلایل و ادله‌هایی ثابت کنیم که این گویش از زبان‌های اوستایی بوده که در گذر زمان از دریای خزر به اطراف مهاجرت کرده و بعدها این موضوع به دست فراموشی سپرده شده - چه عامداً چه سهواً- است.

"زازا" زبانی که از نو باید شناخت

مقدمه :

یکی از شاخص‌های اصلی چالش قومی در منطقه و بسیاری از نقاط جهان تاکید احزاب و جریانات قومی برخواست‌های زبانی است. گرچه به قول "دوسوسور"، زبان شناس معروف اشتراک زبانی و همخونی هیچ رابطه الزامی با یکدیگر ندارند و استنتاج یکی از دیگری ممکن نیست. (1) اما میان وحدت قومی و زبان رابطه ای متقابل وجود دارد. پیوند اجتماعی در جهت آفرینش یک جامعه زبانی نیز برعکس تا حدودی تشکیل دهنده وحدت قومی است. به طور کلی می‌توان گفت که وحدت قومی برای توجیه یک جامعه زبانی کافی است. (2)

بنابراین مسایلی همچون وضعیت زبان که تقریباً در همه جوامع متفرق بسیار حساسیت برانگیز است بیشترین نماد ستیز جویی را تشکیل می دهد؛ این موضوع اغلب توسط گروه‌های محروم به عنوان نماد کامل سلطه تلقی می شود.

هوروتیز از ادعاهای گروههای قومی در مسایلی مانند زبان به عنوان کالاهای نامناسبی یاد می‌کنند که گروهها به آسانی مایل به سازش و حل اختلاف در مورد آنها نمی‌باشند. (3)

تاکید مستشرقین و نیز فعالان سیاسی قوم گرای کرد (4) بر استفاده از مقوله زبان به عنوان یک خواسته قومی مردم کُرد گاه به اظهارنظرهای غیر علمی درباره ریشه‌های زبان کُردی به دلایل سیاسی منجر گردیده است و برای زبان کردی بدون ارایه هر گونه دلیل و شواهد ریشه‌هایی ابداع می شود که با مستندات مطالعات زبانشناختی و حتی نظرات محققین کرد هماهنگی نشان نمی دهد. مثلاً یکی از این افراد می نویسد زبان کردی امروز، ترکیبی از زبان ساکنان اولیه کردستان شامل: مادها، کوتی، مانتا، میتانیها و ... است که در گذرگاه تاریخ به یکدیگر پیوسته و آنگاه در مقطعی از

زمان "کرمانجی" نامیده شده است (5)

با این حال او مشخص نمی کند براساس کدام دلایل جامعه شناسی، تاریخی و زبان شناختی به این نتیجه رسیده است و اصولاً می توان برای همه گویشهای کردی (که برخی محققین از زبانهای جداگانه

کردی سخن می گویند) این حکم را بیان نمود و به هیچ وجه روشن نمی-شود

که آیا نویسنده خود در پژوهشی میدانی و یا مطالعه ای زبانشناختی باستان شناختی به این نتایج دست یازیده و یا سایرین براساس مطالعات خود به این نتایج رسیده اند؟

تاریخ نگار کرد شیخ محمد مردوخ برخلاف نظر فوق، نظر دیگری ارایه می دهد:

او با اشاره به این گفته استرابون از آن می نویسد که پارس و ماد زبان همدیگر را به خوبی می دانستند پس معلوم می شود که زبان (پارسی و ماد) خیلی نزدیک به هم بوده اند. (6)

جامعه شناس فقید کرد دکتر حشمت الله طیبی در مقاله "زبان" مندرج در مقدمه کتاب تحفه ناصری و از قول "ژان دومرگان" می نویسد: زبان کردی از شعبه زبان های هند و ایرانی و از شاخه پارسی است و از لحاظ دستوری جز در برخی گویش ها مانند گویش مردم پاوه تفاوت چندانی با فارسی ندارد (7) و یا نظریکی دیگر از محققین غربی که می نویسد زبان کردی متعلق به شاخه آریایی زبان های هند و اروپایی است و به زبان فارسی بسیار نزدیک است (8)

برخی تاریخ نگاران غربی در زمینه بررسی ماهیت نژادی و زبانی کردها نیز غرض ورزانه و با انکار پیوند زبان کردی با زبان های ایران باستان، اوستایی، فارسی میانه یا پهلوی اشکانی و پهلوی ساسانی زبان فارسی... زبان کردی را به سانسکریت نزدیک تر می دانند و کردها رانه با فارس ها، بلکه با هندی ها از یک نژاد می دانند و به این ترتیب به طور غیرمستقیم تاریخ و فرهنگ ایران را تنها متعلق به فارس ها معرفی میکنند و نقش مردم کرد در شکل گیری تاریخ و فرهنگ ایرانی و مشارکت، آنان در این امور را نادیده می گیرند. (9)

نیکیتین با اشاره به کشفیات جدید راجع به تمدن های قدیم شرق باستان و قرائت آثار و نوشته های یافته شده در کردستان می نویسد: مسئله مبادی و اصل و نسبت کردان و زبان ایشان بار دیگر در دانش مطرح گردید و زبانشناسان بزرگ عصر، از جمله اِرودیدگر و

آ.ف.پوت(10) به کمک اصول و قواعد زبان شناسی تطبیقی و یا برقرار نمودن نسبت آن با زبان فارسی امروزی با زبان زند که ریشه مشترک هر دو آنها است امکان کلدانی بودن مبداء و مبنای زبان کردی را قاطعانه رد کردند و بدین گونه، فرضیه ایرانی بودن ویژگی های زبان کردی به طور قطع در دانش تایید گردید. (11)

دیاکونوف، ایرانشناسی روسی، معتقد است که از قرن نهم تا هفتم قبل از میلاد، عنصر لسانی(زبانی) ایرانی از مشرق به سمت غرب پیشرفت آشکار مشهودی داشته است با در نظر گرفتن رابطه زبان ماد و با زبانهای آسیای میانه، شکی نمی توان داشت که منشاء قومی آریاییها از آسیای میانه بوده است... به دیگر سخن زبان نواحی کنونی آذربایجان و کردستان ایران از قرن نهم تا هفتم قبل از میلاد غیرایرانی بوده و ساکنان آن نقاط به زبان های لولویی و کوشی و مانند آن تکلم می کردند (12) از گفته فوق چنین برمی آید که زبان ساکنان کنونی کردستان دارای منشاء آریایی است. اما وی ادامه می دهد آنچه مسلم است این است که زبان کردی ترکیبی از زبانهای ایرانی و افغانی و بلوچی به وجود آمده است و زبان کردی فارسی نیست که به کردی تبدیل شده باشد بلکه زبانی است مستقل که قواعد و قوانین و لهجه های مخصوص به خود را دارا است. زبان کردی پیوند صریحی هم با زبان اوستا دارد و کتاب اوستا کتاب مقدس زرتشتیان هم به این زبان نوشته شده است. (13)

در همین راستا، یحیی مدرسی در کتاب درآمدی بر جامعه شناسی زبان، نیز نظرات دیاکونوف و مینورسکی را تایید می کند. کردی، بلوچی و غیره از نظر تاریخی از فارسی منشعب نشده اند بلکه همپای فارسی و به موازات آن تحول یافته اند و در واقع همه آنها (از جمله فارسی) زبانهای ایرانی هستند. (14)

زبانهای ایرانی (فلات ایران) به دو دسته زبانهای ایرانی شرقی و زبان های ایرانی غربی تقسیم می شوند که گروه اول در مناطق آسیای میانه از جمله افغانستان و نواحی مجاور، و گروه دوم در ایران و بعضی دیگر مناطق رایج هستند. زبانهای ایرانی غربی نیز

به گروه شمال غربی و جنوب غربی تقسیم می شوند که زبان لکی جزو گروه شمال غربی و زبان لری در زمره گروه جنوب غربی قرار می گیرد. اُرانسکی چگونگی این تقسیم بندی را مورد بحث قرار داده و می نویسد:

زبانهای ایرانی شمالغربی (یا لهجه های شمالغربی) از لهجه های باستانی که در سرزمین های ماد و پارت یعنی شمال غربی ایران رایج بوده اند ریشه می گیرند.

در این شمارند، 1- زبان کردی و لهجه های قبایل کرد (گورانی، زازا و غیره)، 2- بلوچی، 3- زبان طالشی، 4- لهجه های گیلکی و طبری، 5- لهجه های ایرانی مرکزی (دو بخشی از لهجه های فارسی {مانند سیوندی کلانی}) 6- ارموری، 7- پرجی.

زبانها (و لهجه های) ایرانی جنوب غربی از لهجه های باستانی بخش جنوب غربی فلات (سرزمین پارسه Parsa) ریشه می گیرند. زبان پارسی (تاجیکی) در میان زبانهای ایران کنونی جنوب غربی مهمتر از همه است... پارسی و تاجیکی کنونی دو شاخه زبان پارسی هستند (15) گرچه امان الهی از قول اُرانسکی کردی را جزء خانواده زبانهای ایران شمال غرب معرفی می کند (16) اما برویین سن از قول مکنزی کردی را جزء زبانهای ایرانی جنوب غربی ارزیابی می کند سابقا زبان کردی را از خانواده زبان های ایرانی شمال غرب می دانستند. مکنزی با این نظر به مخالفت برخاست و ثابت کرد که زبان کردی مشترکات بیشتری با زبانهای

ایرانی جنوب غرب دارد (17) وی در همین زمینه ادامه می دهد: بزرگترین مرجع و صاحب نظر تاریخ کرد، مینورسکی فقید، براساس اسناد و شواهد تاریخی و زبان شناسی که وی مقابله و تطبیق کرده، مادها را نیای کردها می داند... وی معتقد بود که وجود یک پایه مشترک مادی علت اساسی وحدت فرهنگ کرد خاصه زبان کردی است.

اما زبان شناس توانا، مکنزی، با استفاده از اسناد و مدارک زبان شناسی و ترتیب و تنظیم مجدد آنها معتقد است که زبان کردی زبان متعلق به شاخه شمال غربی زبانهای ایرانی نیست (چنانچه زبان

مادی هست) بلکه زبانی است متعلق به شاخه جنوب غربی، اما مردمی که بدین گونه گویشها

سخن میگفتند ساختار اجتماعی مشابه با ساختار اجتماعی مادها « داشتند (18)

هم خانواده بودن زبانهای فارسی و کردی امروزه نیز کاملاً مشهود است و نزدیکی این زبانها محسوس می باشد.

دکتر طبیبی جامعه شناس کرد، در مقاله «زبان» از قول شودزکو (19) می نویسد: الفبای کردی همان الفبای فارسی است و حروف بیصدا در هر دو زبان یکی است و طرز به کار بردن اسامی نیز در زبان کردی به همان ترتیب فارسی است، حرف ندا و حروف ربط نیز در هر دو زبان مانند هم است (20)

قرنها پیش مسعودی نوشت که هر یک از طوایف کرد یک زبان خاص کردی دارند. (21) پس از مسعودی در شرفنامه یعنی اولین کتاب تاریخ در مورد کردها که در دوره صفویه نگاشته شده و نیز به تدریج در سایر منابع از زبانهای کردی سخن به میان آمده است.

آیا به راستی کردها دارای تفاوتهای اساسی از نظر زبانی با یکدیگر می باشند؟

آیا میتوان از زبانهای کردی سخن گفت و یا تنها می توان از گویشهای کردی سخن بر زبان راند؟ پاسخ به سئوالات فوق هنگامی میسر میشود که ابتدا تفاوت مفاهیمی چون گویش و زبان روشن شود.

فرق گویش و زبان:

گروهی پیشنهاد می کنند که تمام گونه هایی که دارای یک نظام نوشتار هستند، گویشهای یک زبان واحد به شمار آیند و گونه هایی

که خطهای متفاوتی دارند، زبانهای جداگانه ای محسوب شوند (22)

این شاخص البته در مورد زبان کردی دارای ارزیابی روشنی است. زیرا با توجه به استفاده کردها از رسم الخط لاتین در ترکیه، عربی در عراق و یا خط سیریلیک در روسیه، بنابراین کردها دارای حداقل سه زبان هستند اما برای تفکیک زبان و گویش شاخص های دیگری نیز ارائه شده است

برای تشخیص زبان و گویش از یکدیگر، به طور کلی از دو گروه معیارهای زبانی و غیرزبانی (سیاسی، فرهنگی، جغرافیایی و ...) استفاده می‌شود، اما اشکال کار در آنجا است که این معیارها نه مطلق هستند و نه بریکدیگر منطبق، و در برخی موارد حتی با یکدیگر نیز در تضاد قرار می‌گیرند.

دو گونه زبانی معین ممکن است بر پایه معیارهای زبانی، گویشهای یک زبان واحد به شمار آیند اما براساس معیارهای مثلا سیاسی، زبانهای جداگانه ای محسوب می‌شوند. بنابراین جداسازی و تعریف این مفاهیم کاری است که اگر غیرممکن نباشد، دست‌کم بسیار دشوار است.

مهمترین و معمولترین معیار زبانشناختی برای تشخیص زبان از گویش، معیار فهم پذیری متقابل یا قابلیت فهم متقابل است. مطابق این معیار، اگر گویندگان دوگونه زبانی، بدون هیچ گونه آموزش آگاهانه، بتوانند با یکدیگر ارتباط برقرار کنند، می‌توان آن دو گونه را گویشهای یک زبان واحد دانست، اما هرگاه تفهیم و تفاهم میان گویندگان آنها امکانپذیر نباشد، باید آنها را دو زبان جداگانه محسوب کرد. این معیار البته مطلق نیست، زیرا قابلیت فهم متقابل خودداری درجاتی است که ممکن است بین صفر تا صد درصد در نوسان باشد (23)

ولی به طور کلی می‌توان گفت که هرگاه دو گونه، بدون آموزش آگاهانه، در حد ایجاد ارتباط معمول، برای گویندگان یکدیگر قابل فهم باشند، آن دو گونه، دو گویش متفاوت از یک زبان واحد محسوب میشوند و در غیر این صورت باید آنها را دو زبان جداگانه دانست. (24)

پیرامون گویش زازایی

تفاوت در کردی سورانی، گورانی و کردی شمال (زازا) چنان روشن و بدیهی است که توسط نویسندگان بسیاری اعم از کرد و فارسی زبان و غربی بر آن تاکید شده و حتی برای مردمان ساکن در این نواحی نیاز به استدلال و توضیح و یا بحث و گفتگو نخواهد داشت. اما از آنجا که نقطه عزیمت و خواسته استراتژیک احزاب و نخبگان قومگرای کرد که

خواسته ای غیرقابل مذاکره ارزیابی می شود، حول محور زبان کردی سیر می کند، لذا ضروری است این مبحث از منظر نویسندگان کرد و غیرکرد به بحث گذارده شود.

شرف خان بن شمس الدین بدلیسی اولین مورخ تاریخ کردها در کتاب شرفنامه می نویسد: طایفه اکراد چهار قسم است و زبان و آداب ایشان مغایر یکدیگر است اول کرمانج، دوم لر، سوم کلهر، چهارم کوران. (25)

شیخ محمد مردوخ دیگر مورخ و نویسنده کرد هم در این مورد می نویسد: به هر حال کردهای امروز، از حیث زبان چهار شعبه اند: (1) کرمانج (2) گوران (3) لر (4) کلهر. هر یک از این چهار شعبه نیز به چندین شعبه دیگر منشعب شده اند که تغییر زبان داده اند (26) رشید یاسمی محقق فقید کرد نیز در این باره می نویسد: از حیث زبان کردان را به چهار دسته تقسیم کرده اند: گوران، کرمانج، لر، کلهر و تفاوت این زبانها آشکار است (27)

دکتر محمد معین در مقدمه فرهنگ فارسی می نویسد: کردی نام عمومی یک دسته از زبانها و لهجه هایی است که در نواحی کردنشین ترکیه و ایران و عراق رایج است. بعضی از این زبانها را باید مستقل شمرد، چه تفاوت آنها با کردی (کرمانجی) بیش از آن است که بتوان آنها را با کردی پیوسته دانست.

دو زبان مستقل از این نوع یکی زازا یا دملی است که به نواحی کردنشین غربی متعلق است. دیگر گورانی که در نواحی کردنشین جنوبی رایج است و خود لهجه های مختلف دارد.

گورانی لهجه ای است که آثار مذهب "اهل حق" بدان نوشته شده و مانند زازا به شاخه شمالی دسته غربی تعلق دارد. (28)

"سکندر امان الهی بهاروند" محقق لر و استاد صاحب نام انسان شناسی فرهنگی نیز مینویسد: «... نکته ای که ذکر آن لازم است موضوع زبان کردی و تقسیم بندی آن است. اصولاً با آن که مطالب زیادی درباره زبان کردی نوشته شده است هنوز تقسیم بندی کاملی از گویشهای این زبان به چشم نمی خورد. فزون بر این وقتی صحبت از

زبان کردی به میان می‌آید منظور مجموعه زبان‌هایی است که به درست یا نادرست در یک‌گروه و تحت عنوان کردی قلمداد شده‌اند.

اما با این حال بعضی از محققین برخی از زبانها را چون گورانی و زازا که جزو زبانهای کردی به شمار آمده‌اند، زبانهای جداگانه ای میدانند. (29)

کما این که "ارانسکی" زبان‌شناس روسی تاکید می‌کند که برخی از گویشهای کردی آن چنان از یکدیگر متفاوت‌اند که به زبانهای مستقل شباهت دارند. (30)

محمد باقر نجفی نیز در مقدمه کتاب کردان گوران و مسئله کرد در ترکیه می‌گوید: زبان کردی که از بخشهای عمده زبان ایرانی است دارای گویش‌هایی است که تفاوت میان آنها از تفاوت هر کدام از آنها با فارسی و از تفاوت گویشهای رسمی و فارسی سمنانی یا سنگسری با یکدیگر بیشتر است. (31)

تومابووا در کتاب "ژیانی کورده واری" که از فرانسه به عربی و سپس به کردی ترجمه گردیده می‌نویسد: کردها به شیوه زبان هند و اروپایی سخن می‌گویند که به زبان فارسی جدید می‌ماند... دو گویش زبان وجود دارد: کرمانجی بالا و کرمانجی پایین (سورانی هم به آن می‌گویند).

بسیاری از کردها مثل زازاها به لهجه زبان خاصی صحبت میکنند که "گورانی" گفته می‌شود.

هر کدام از این لهجه‌ها جدایی‌بی‌پایانی با هم دارند. به گونه‌ای که میتوانیم بگوییم هر منطقه و ناحیه‌ای صورت و گویش جدا و ویژه خود را دارد. (32)

نویسنده جامعه‌شناسی مردم کرد نیز بر همین تفاوت‌های اساسی تاکید دارد. (33)

"دانا آدامز شمدت" که در جریان شورش ملامصطفی بارزانی در دهه 60 میلادی مدتی را در شمال عراق و در میان کردهای شورشی گذرانده است می‌گوید: فرهنگ و ادبیات کرد به سبب اختلاف لهجات دچار تعقید و پیچیدگی و اشکال گردیده ... کسی که به لهجه سورانی صحبت میکند مطالب کسی را که به لهجه کرمانجی حرف می‌زند به زحمت می‌فهمد ...

لهجه سورانی که در منطقه سلیمانیه شایع است برای بیان تعبیرات اولی مناسبتر است. بعضی از معلمین زبان کردی لهجه کرمانجی را پاکتر از نظر تطور زبان میدانند... آنان درباره این که استعمال کدام کلمه از دو لهجه بهتر و مناسبتر است، و نیز کدام اسلوب لفظی برای سخن گفتن زیباتر و در گوش آهنگین تر است جدالی را آغاز کرده اند که پایان ندارد. (34)

"کندال" هم در کتاب کردها و کردستان ضمن توجه به دو لهجه عمده زبان کردی یعنی کرمانجی و کردی، لهجه سوم یعنی ماچو-ماچو که در ترکیه به نام زازا شناخته میشود و در ایران نیز به گورانی معروف است- می نویسد: گروهی از زبان شناسان معتقدند که این زبان کردی نیست (35)

نیکیتین نیز از قول سوون درباره زازامی نویسد: «... زبانشان هر چند یک لهجه آریایی و از گروه زبانهای فارسی و کردی است ولی به هیچیک از این دو زبان شباهت ندارد.» (36)

بر همین اساس نخستین بنیاد فرهنگی کردی که در سال 1983 در فرانسه ایجاد گردیده که وظیفه خود را ترویج زبان، فرهنگ و ادبیات کردی قرار داد یک ویژگی عمده داشت یعنی پذیرش اصل چندگانگی زبان که بیانگر تمایل آن برای پذیرش شاخه اصلی زبان کردی یعنی کرمانجی، سورانی و زازا به مثابه مولفه های مساوی در خود بیانگری فرهنگ کردی میباشد (37)

دیوید مک داول مؤلف کتاب تاریخ معاصر کرد هم مینویسد چیز دیگری که بر تنوع منشاء و تبار کردها اشاره میدارد تفاوتهای زبانی است. امروزه در کردستان دو زبان یا دو گویش اصلی وجود دارد کرمانجی که بیشتر مردم کردستان شمال بدان تکلم میکنند و سورانی که بیشتر مردم جنوب بدان سخن می گویند.

این دو زبان از حیث نحو و دستور زبان به اندازه زبانهای انگلیسی و آلمانی با یکدیگر فرق دارند، هر چند از حیث لغت شاید این تفاوت در حد تفاوتی است که بین لغات هلندی و آلمانی به چشم میخورد... علاوه بر اینها سه زبان دیگر نیز هستند که مردم قابل توجهی بدانها سخن میگویند.

در جنوب شرق از سنندج به کرمانشاه بیشتر کردها به گویشی سخن میگویند که به پارسی جدید نزدیکتر از سورانی است. دو زبان دیگر عبارت اند از گورانی و زازا؛ گورانی زبان برخی از مناطق کردستان جنوب است، و زازا زبان علویهای کردستان شمالغرب اعم از ترک و کرد است: زازا و گورانی خویشاوندند و به گروه زبانهای ایرانی شمال غرب تعلق دارند در حالی که کرمانجی و سورانی متعلق به گروه جنوب غربی اند.

این امر حکایت از این دارد که مردمی که به این دو زبان، زازا و گورانی سخن میگویند ممکن است از تباری مشترک باشند، و از دیلم یا گیلان واقع بر حاشیه جنوب غرب دریای خزر نشأت کرده باشند و تا همین سده کنونی عده ای از رعایای کشاورز منطقه سلیمانیه گوران خوانده میشوند و در محل، آنها را از تباری جدا از تبار کردهای قبیله ای میدانستند. (38)

مینورسکی نیز در کتاب کرد بیان میکند کردهایی که در جنوب شرقی ساکنند، (کرمانشاهان و ایلام) در زبان و آیین با جماعت هم‌نژاد خود، فرقی دارند و خود را جدا از آنها میدانند. (39)

و یاسمی نیز می گوید در قرن بیستم تحقیق محققان به اینجا رسیده است که در میان اکراد یک طبقه ایرانی دیگر هم هست به اسم گوران زازا که غیر از کردهستند. (40)

نویسنده جامعه شناسی مردم کرد هم در این راستا اضافه میکند نخستین زبانشناسی که بر این نکته تاکید می ورزید و می گفت که این گویشها {گورانی، زازایی} متعلق به زبانی به جز کردی هستند اسکارمان بود. (41)

همین نویسنده می افزاید ساکنان هورامان که هنوز به یکی از گویشهای گورانی سخن می گویند و در آغاز سده کنونی هنوز خود را قومی جدا از مردم کرد میدانستند روایتی در میانشان جاری بود که میگفت از مناطق جنوب غربی دریای خزر به این منطقه آمده اند... اکنون کم کم خود را کرد میدانند اما این جریان هنوز کامل نیست (42)

مؤلف جامعه شناسی کرد تاکید دارد که شواهد زبانشناسی و نیز منابع مکتوب به دور از هر شک و گمانی ثابت می کنند زبان گورانی توسط مردمی به اینجا آمده که در اصل در جنوب دریای خزر زیستند و با دیالمه پیوند داشتند و یا خود یکی از گروههای جزویشان بودند. (43)

وی همچنین می افزاید گویشهای زازای کردستان شمالی و ترکیه نیز ظاهراً بر پیوند با دیلمیان دلالت می کنند. بیشتر زازا زبانان خود را "دیمیلی" می خوانند، و کارشناسان همه متفق الرای اند بر این که دیمیلی تحریف دیلمی است. دیلمیها ایرانیانی هستند که در جنوب دریای خزر زندگی میکنند، ظاهراً به سوی غرب پیش آمده اند. (44)

نیکیتین هم درباره اورامیها همین نظریه را تایید می کند او می نویسد: اهالی اورامان ادعا می کردند که اعقاب رستم پهلوان ملی ایران هستند. در آنجا به زبان مخصوصی صحبت می کنند. و خود را به جای "کرد" اورامی گویند. در واقع هم، از روی ویژگی های دیگرشان چنین به نظر میرسد که کرد خالص نباشند. بلکه ممکن است مانند گورانها (زازاها) به بازماندگان قوم ایرانی دیگری تعلق داشته باشند ... بنا به افسانه های که در میان خودشان جاری است داریوش شاه جد ایشان را که اورام نام داشته از وطن خود واقع در اطراف دماوند و در قسمت شمالی ایران بیرون رانده، و اورام و برادرش کندول به سرزمین ماد گریخته، در این کوهها پرت افتاده پناهگانی برای خود یافته، در آنجا مستقر شده و عشیرت اورامی را به وجود آورده است. (45)

در کتاب کردان گوران هم در این باره می خوانیم گورانها، همراه با همه مردم کردستان، برآستی، دارای ویژگیهای زبانی بسیار و دیگر ویژگی هایی هستند که میان آنان و مردم کرد کرمانجی نا یکسانی پدید می آورد و تاریخ نویسان کرد هم این رامی پذیرند.

چنانچه، امین زکی، با یادآوری ویژگی های گورانها، زازاها (زازاییان) و دیگر کردان غیرکرمانجی، از آنان همچون "عنصر

ایرانی غیرایرانی کردی" سخن می گوید که به رغم پندار دیگران، هنوز در پرگاه کردی حل نشده و این یا آن ویژگی خویش را همچنان نگه داشته اند. (46)

در پایان این جستار به عنوان حسن ختام یکی از اشتراکات و باقی مانده های زبان اوستایی در زبان زازایی را نمونه می آوریم

اهورامزدا در درسیم

عقاید دینی، به ویژه بینش های اولیه پرستشی و جهان شناختی، به عمقی ترین قشرهای تفکر انسانی تعلق دارند. این عناصر عقیدتی هرگز تماماً از ذهن محو نمی شوند، حتی اگر جامعه دین دیگری بپذیرد و به دستگاه عقیدتی دیگری روی آورد. عناصر اولیه پرستشی همواره، به مثابه زیرساخت دین یا مسلک عقیدتی جدید، جلوه گر می شوند. پیکره های پرستشی دین قدیم، با کسب خصایص جدید و مطابقت با جهان بینی نو، غالباً در خاطره مردم می مانند در بیشتر موارد، البته تحت عناوین بزرگان و خدایان آیین نو (مثلاً وهمن، فریدون). (47) گاهی نیز پیکره های دینی گذشته در نام های اجسام آسمانی،

ستارگان، پدیده های طبیعی جلوه می نمایند. به عبارت دیگر، آثار همه آن دوره های فکری و عقیدتی که جامعه طی تاریخ می گذراند در زبان آن جامعه باقی می ماند. از این نظر، باید گفت که زبان منبعی است پرارزش برای بازسازی تاریخ جهانی اقوام. چنان که می دانیم، یکی از عناصر مهم جهانی بینی ایران پیش از اسلام پرستش خورشید و نور آسمانی بوده است که بنا به داده های اوستا در پیکره های اهورامزدا و میترا جلوه می نموده است. در دین ودایی، خورشید و نور آسمانی منحصر به میترا بوده است (گاهی نیز متعلق به سوریا و ویشنو). اهورامزدا در هندوستان شناخته نبوده است. از میان اقوام ایرانی دوره میانه، آثار پرستش اهورامزدا در زبان سکاهای ختن دیده می شود (قس ختنی urmaysda خورشید ahura-mazda. برخی از مردم پامیر و هندوکش هنوز هم خورشید را اهورامزدا می خوانند؛ مثلاً در اشکاشمی remuzd سنگلیچی ormozd و غیره.

یگانگی خورشید با اهورامزدا، به خلاف رابطه میترا با خورشید، جنبه خاص زردشتی دارد؛ زیرا میترا یکی از ایزدان مهم دین هندو آریاییان بوده است و حال آن که، در آیین زردشت، پایگاه فروتری دارد. از این بابت نیز اینهمانی خورشید و میترا رواج بیشتری در زبان های ایرانی دارد: افغانی 'mir, myer منجانی miro، ییدگا miāra، فارسی، مهر و جز آن.

بدون تردید، اقوامی که خورشید را با نام اهورامزدا می خوانند در قدیم از پیروان آیین زردشت بوده اند. در زبان های ایرانی غربی، برای نامیدن خورشید اصولاً واژه هایی از ستاک هتروکلیتیکی (heteroclitic)

رواج دارند؛ مثلاً فارسی خورشید، خور و جز آن و یا از ریشه *tap*، مثلاً فارسی آفتاب، کُردی *tav* و جز آن. قوم ایرانی غربی که اثر پرستش اهورامزدا را در نام خورشید حفظ کرده است قوم زازا یا دملی است که اکنون در استان یرسیم (Dersim) یا تونجلی (Tunceli) در ترکیه سکني¹ دارد. زازاها از بازماندگان دیلمیان قدیم اند که در قرن های ۱۰-۱۱ میلادی از نواحی جنوبی دریای خزر به نقاط مذکور مهاجرت کرده اند (48) (به نقل از فصل نامه فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی، اردیبهشت 1380) در زبان زازاها، واژه *masta* (با گونه های گویشی *mas ti*، *masta*، *masti* : *maysta*) به معنی «فردا، بامداد، نور صبحگاهی» به کار می رود. جای، هیچ تردیدی نیست که واژه *masta* بنا به قوانین صوتی زبان زازایی، به صورت باستانی *mazda*، باز می گردد. از نظر قوانین معنایی نیز، تحویل مفهوم «نور صبحگاهی، نور» به «فردا» کاملاً طبیعی است.

اگر سؤال شود که چرا واژه *masta* به معنی «فردا» به کار می رود و واژه خورشید به کار نمی رود، جواب این است که برای خورشید، در زبان زازایی، واژه *tav* به کار می رود که مقتبس از کُردی است. در هر حال، *masta* معنی «نور» را نیز دارد و این برای توجیه وجه تسمیه مذکور کافی است.

بنابراین، نام ارشد خدایان دوره زردشتی ایران، یعنی مزدا به معنی «سازنده، عطاکننده حکمت، فکر» در نزد زازاها معنی «نور» گرفته که بدون شک از خورشید می آید.

وجود واژه *masta* در یرسیم یگانه شاهد مستقیم پرستش دیرینه اهورامزدا در سراسر قلمرو زبان های غربی ایرانی است. منابع

- 1- فردینان دوسوسور، دوره زبانشناسی عمومی، کورش صفوی، نشر هرمس 1378، ص 331.
- 2- قبلی: ص 332
- 3- تیموآدی سیک، تقسیم قدرت و میانجیگری بین المللی در منازعات قومی، مجتبی عطارزاده، پژوهشکده مطالعات راهبردی: 1379 ص 45 و 139
- 4- ونه همه فعالان سیاسی کرد
- 5- بهزاد خوشحالی، زبانشناسی کرد و تاریخ کردستان: ص 42
- 6- شیخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان، سنندج، 1351، انتشارات غریفی، جلد 1 و 2، چاپ سوم: ص 41
- 7- طبیبی، زبان، مندرج در کتاب تحفة ناصری، میرزا شکرالله سنندجی 1375: 19
- 8- جاناتان رندل، با این رسوایی چه بخشایشی، یونسی، نشر پاییز: 1378، ص 31
- 9- مجتبی برزویی، اوضاع سیاسی کردستان، فکرنو 1378: ص 14
- 10) E. Rodiger and A.F.Pott (10)
- 11- نیکیتین، کرد و کردستان، قاضی: ص 41

- 12- دیاکونوف، ام، تاریخ ماد، کریم کشاورز، انتشارات علمی و فرهنگی 1371، ص 6-145
- 13- مینورسکی، کرد، حبیب الله تابانی: ص43
- 14- مدرسی، درآمدی بر جامعه شناسی زبان: ص138
- 15- جاناتان رندل، با این رسوایی چه بخشایشی، ابراهیم یونسی، نشر پانیز 1379: ص330-331
- 16- سکندر امان الهی بهاروند، قوم لر، پژوهشی درباره پیوستگی قومی و پراکندگی جغرافیایی لرها در ایران، آگاه، چاپ دوم 1374: ص51-53
- 17- مارتین وان برویین سن، جامعه شناسی مردم کرد، (آغاز شیخ و دولت)، ابراهیم یونسی، پاییز 1378، ص61
- 18- قبلی: ص187
- (19) Chad zko
- 20- طبیبی، مقاله زبان در کتاب تحفة ناصری اثر میرزا شکرالله سنندجی: ص19
- 21- مسعودی. ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب، ابوالقاسم پاینده، علمی فرهنگی: 1370 ص482
- 22- یحیی مدرسی، درآمدی بر جامعه شناسی زبان، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی: 1368، ص138
- 23- قبلی: ص133-4
- 24- قبلی: ص5-134
- 25- شرف خان بن شمس الدین بدلیسی، شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان) به اهتمام ولادیمیر ولیامینوف زرنوف تهران، اساطیر: 1377 ص13
- 26- شیخ محمد مردوخ، تاریخ کرد و کردستان: ص41
- 27- یاسمی، کرد و پیوستگی نژادی، ص136
- 28- محمد معین، فرهنگ فارسی، امیرکبیر: 1376 بیست و هشت و نیز جلد 5 فرهنگ معین: ص1559
- 29- سکندر امان الهی بهاروند، قوم لر: ص40
- 30- ارانسکی، م.، مقدمه فقه اللغه ایرانی، کریم کشاورز، تهران، پیام: 1358 ص341
- 31- اکوپوف، کردان گوران و مسئله کرد در ترکیه، سیروس ایزدی، انتشارات هیرمند 1376: ص29
- 32- تومابوا، ژبانی کورد هواری، مترجم از عربی به کردی حمه سعید حمه کریم، کوماری عیراق وزارتت روشنبیری و راگه یاندن دهزگانی روشنبیری و بلا و کردنه وی کوردی (49)، 1 و 80: 1980، صص238-9
- 33- برویین سن، جامعه شناسی مردم کرد، یونسی، صص7-35
- 34- آدامز شمدت، دانا، سفری به سوی مردان شجاع در کردستان، محمد مجدی، انتشارات محمدی در سقز و جوانبخت (بانه): ص30
- 35- کندال، کردها و کردستان، یونسی: ص34
- 36- نیکیتین، کرد و کردستان، قاضی: ص334

- 37- جویس بلاد، بررسی تاریخ زبان و هویت نژاد در کردستان، نورالدین یوسفی، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره 10 : 1379، ص 157
- 38- دیوید مکداول، تاریخ معاصر کرد، ابراهیم یونسی، انتشارات پانیز 1380:، ص52
- 39- مینورسکی، کرد، حبیب الله تابانی، نشر تابان: 1379 ص22
- 40- یاسمی، رشید، کرد و پیوستگی نژادی او: ص98
- 41 - مارتین وان برویین سن، جامعه شناسی مردم کرد، یونسی، انتشارات پانیز 1378:، ص5
- 42- قبلی، ص156
- 43- قبلی: ص157
- 44- قبلی: ص158
- 45- نیکیتین، کرد و کردستان، قاضی: ص346
- 46- آکوپوف، کردان گوران و ...، ایزدی: صص41-42
- 47- وهمن، فریدون، «حضور ایران در اسلام»، مجله ایرانشناسی، سال نهم، ص 97-116.

“ZAZACA” YENİDEN TANITILMASI GEREKEN BİR DİL

Ali DEHKAN*

ÖZET

Her ne kadar İran'ın Batı bölgesi; Irak'ın Kuzey ve Doğu'sunda ve Türkiye'nin Güneydoğu ve Doğu'sunda oturan (yaşayan) kimselerin büyük kısmı kendilerine “Kürt” ve yaşadıkları bölgeye de Kürt bölgesi ismini verseler bile ve ayrıca bu esasa göre çok sayıda Batılı araştırmacı ve siyasetçilere göre bu bölgede bulunan hükümetlere göre bu isim tereddütle karşılanmamalıdır. Fakat bu bölgelerin tarihî geçmişi ve eski İran tarihini incelemek (bize) şunları gösteriyor:

Kürt kelimesi, eskiden özel bir milletin veya özel bir dil ile konuşan insanların bir alameti olmaktan, daha çok bu kelime özel bir tarzda yaşayan bir halkın yaşam tarzının alâmeti olmuştur ki bunlar, öncelikle Arap değil idiler. İkinci olarak belirli bir yerde ikamet etmiyorlardı. Bundan dolayı (Kürt ismi) bugün Kürt olmayan birçok milleti de kapsamıştır.

Bu göçebelere ve yaşama alanları yukarıda belirtilen bölgelerde yaşayan bu adamlara, tarihî metinlerde defalarca işaret edilmiştir. Bu öyle bir durumdur ki ırkçılığa inanan birçok akımların görüşüne göre ya sehven veya kasıtlı olarak Kürt ismi, ilgi ile karşılanmamıştır/ Kürt isminden bahsedilmemiştir.

Teorik olarak milliyetin (ulusun), tanımında müşterek atalar efsanesi, ortak hatıralar, kültürel unsurlar v.s. okunmaktadır. Bunlar, Kürtler ve diğer İranlılar arasında ortaktır. Ve kesinlikle Irak Arapları ve Türkiye Türkleri arasında bu kadar ortaklık (dini etkenler hariç) çok az bulunmaktadır.

Demirci Kâve'nin kahramanlık efsanesi; Rüstem ve Sohrâb; Medlerin hükümeti ve Zend Hanedanı ve özellikle Zend ailesine mensup olup Nevroza saygı gös-

* Dr., Tebriz İslami Azad Üniversitesi / İran, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü Asistanı, javad.sadiqi@gmail.com

Not: “Bu makalenin Farsça'dan Türkçe'ye tercümesi Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürü Yrd. Doç. Dr. Nusrettin Bolelli tarafından yapılmıştır.”

teren bir zat olan Kerimhân, İslam inancına tabi olan (Ve Şîî mezhebinden olan Kürtler için Şîî mezhebi), töreler, âdetler, uzun süren ortak tarihleri ve hatta Kürt ve Fars dillerindeki kelime köklerinin birbirine yakın olması ve bu cümleden olarak Kürtlerin ve diğer İranlıların (çok uzun ortak kataloğunu oluşturan) çok sayıda ortak özelliklerindedir. Özellikle Kürt ismini (Kürt genel ve özel her iki unvanı ile) bazı İranlı ve Kürt kökenli adamlar olarak İran'ın bazı unvanlarıyla hatıralarında bu insanları kaydetmişlerdir. Hatta o kadar ki son zamanlara kadar, Batılıların bilimsel araştırma ve kültürel merkezlerinde çalışan Kürdologlar ve bazı İran araştırmacıları (Kürtleri, Fars ırkından) saymışlardır.

Bu sebeptendir ki Zaza lehçesi /dili/, uzun zamandan beri ölü lehçelerden biri sayılıyor ki kendini Kürt olarak tanıtmışlardır veya tanıtıyorlar. Bu makalede şuna inanıyorum ki deliller ve kanıtlarla ispatlıyorum ki bu dil, Avesta dillerinden imiş ki zamanla Zazalar, Hazar Denizi'nden etrafa hicret etmiştir ve daha sonra bu konu ya kasıtlı olarak veya sehven unutulmuştur.

GİRİŞ

Bu bölgede ve dünyanın birçok bölgesindeki milliyetçilikle ilgili belirgin görüşlerden birine göre partilerle ve ırkçılıkla uğraşan akımları desteklemek dilin gerektirdiği belirgin hususlardan biridir. Her ne kadar tanınmış dil bilimcisi "Dososor"un görüşüne göre ortak bir dile sahip olmak ve kan kardeşliğinin bir-biriyle zorunlu hiç bir bağlantısı olmazsa da bunlardan birinin diğerinden çıktığı sonucuna varmak mümkün değilse de¹ millet birliği ve dil birliği arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Bir dil topluluğunu yaratma yönünde sosyal ilişki, yine bir sınıra kadar bir kavmin birliğini teşkil etmektedir. Genel olarak şöyle denilebilir; millet birliğini, bir dil gurubunun birliğinin sebebi olarak göstermek yeterlidir.²

Bundan dolayı dilin durumu ile ilgili konular gibi hususlar, yaklaşık olarak farklı bütün topluluklarda, çok fazla duyarlı olmayı teşvik eder. En çok kavgaların meydana gelmesini gösterir. Bu konu, genellikle mahrum ve yoksul olan topluluklar tarafından sultanın/ tam otoriter/ güçlü/ olmasıyla telakki ediliyor. Horotiz, dil gibi konularda (söylenenleri) milliyetçi gruplara ait iddialardan uygun olmayan şeyler olarak anıyor ki bazı gruplar, rahatlıkla uyum sağlamak ve problemi çözme konusunda onlarla ilgilenmiyorlar.³

Müsteşriklerin ve Kürtçülükle ilgilenen siyasilerin⁴ şu görüşü pekiştirerek dilini konuşmaktan faydalanmayı Kürt insanların bir isteği sıfatıyla; bazen Kürt dili-

1 Ferdinan Dososor, Devre-i zeban-şinasi-i Umûmî, Koriş-i sefevî, Neşr-i Hermes, 1378, s. 331.

2 Bir önceki kaynakta gösterilen eser, s. 332.

3 Teymus di Sisik, Millet kavgalarında gücün paylaşımı ve uluslararası arabuluculuk, Mücteba Attarzade, Klavuzluk mütalaalı Araştırmacı, 1379, s. 45 ve 139.

4 Ve ne de bütün kürt siyasetçilerin görüşüne göre.

nin kelime kökenleri hakkında bazen ilmî olmayan teorileri ortaya koymuşlar ve bu da siyasi delillerle sonuçlanmıştır/ sebep olmuştur. Ve Kürt dili için, herhangi bir çeşit delil ve kanıt göstermeden kelime kökenleri icat ediliyor ki bunlar; dil-bilimcilik mütalaalarına dayanmıyorlar ve hatta Kürt araştırmacıların görüşlerine uyum sağlamıyorlar.

Örneğin bu şahıslardan birisi şöyle yazıyor: Bugünkü Kürt dili, Kürtlerin yaşadığı bölgelerin ilk sakinlerinin dillerinden birleştirilerek elde edilmiştir. Bunlar; Medler, Kutiler, Mantalar, Mitâniler ve diğer kavimleri kapsıyorlar. Bu kavimlerin, tarih boyunca birbirleriyle bağlantıları olmuştur ve o vakit zamanın bir diliminde, (bunların diline) Kurmanci ismi verilmiştir.⁵

Bununla birlikte, hangi sosyolojik, tarihî ve dilbilimi ile ilgili delillere dayanarak bu sonuca vardığını o tam belirgin bir halde açıklamıyor. Ve aslında Kürtlerle ilgili bütün sözler için; (ki bazı araştırmacılar Kürtçe'nin ayrı ayrı lehçelerinden söz ediyorlar) şu açıklama yapılabilir ki bu husus hiçbir şekilde açıklığa kavuşmamış olur ki; acaba yazarların kendileri bu sahadaki bilimsel araştırma ile veya dilbilimcilikle ilgili yapılan etraflı çalışma ile ve arkeolojik çalışmalarla bu sonuçları elde etmişler veya diğerleri kendi düşüncelerine dayanarak bu sonuçlara varmışlar bu husus da bilinmiyor.

Kürt asıllı tarih yazarı Şeyh Muhammed Merduh yukarıdaki görüşe aykırı olarak diğer bir görüşü ileri sürüyor: O, İsterâbun'un bir sözüne işaret ederek ondan nakledip şöyle yazıyor: Farslar ve Med dilini konuşanlar birbirleriyle iyice anlaşmıyorlardı. Öyle ise bundan anlaşılıyor ki (Fars ve Med dilleri) birbirine epeyce yakın idiler.⁶

Merhum Kürt Sosyolog Dr. Haşmetullah Tabibî "Dil" ile ilgili makalesinde Nasirî'nin "Tuhfe" kitabının "Giriş" kısmında yazılı bulunan ve "Jan Du Mergân"ın sözünü naklederek şöyle yazıyor: Kürt dili, Hind ve İran dillerinin kollarından ve Persçe dalının bir şubesindedir. Ve dilbilgisi bakımından da bazı sözler hariç, Pâve halkının sözleri gibi, Farsça'dan o kadar fazla farklı değildir.⁷ Veya Batılı araştırmacılardan diğer birisi (bu konuyla ilgili) görüşünü açıklayarak şöyle yazıyor: Kürt dili, Hind ve Avrupa dillerinin Arya grubu dallarındandır ve Farsça diline çok yakındır.⁸

Bazı Batılı tarih yazarları, Kürtlerin ırkları ve dilleriyle ilgili araştırma alanında da kin güderek ve Kürt dilinin eski İran dilleri, Avesta dili, orta Farsça veya Pehle-

5 Behzâd Hoşhalî, Kürt Dilbilimcisi ve Kürdistan Tarihi(nin yazarı) s. 42.

6 Kürdistanlı Şeyh Muhammed Merduh, Kürt ve Kürdistan tarihi, Senendec, 1351, Ğarifi yayınları, cilt 1 ve 2 Üçüncü baskı, s. 41.

7 Tabibî, "Dil", Nasirî'nin Tuhfe kitabı içinde bulunur, Mirzâ Şükrüllah Senendecî, 1375: 19.

8 Janatan Rendel, Bu skandal ile ne bağışlanır? Yunusî, Sonbahar baskısı, 1378, s. 31

vice, Eşkânî, Sâsânî Farsçası ve Fars dili ile bağlantısını inkâr ederek, Kürt dilinin Sanskritçe'ye daha yakın olduğu görüşünü ileri sürüyorlar ve Kürtleri, Farslarla değil bilakis Hintlilerle aynı soydan geldikleri görüşündedirler. Ve böylece doğru olmayan bir şekilde İran'ın tarih ve kültürünün yalnız Farslarla ilgili olduğunu belirtiyorlar. Ve Kürt insanların İran'ın tarihinde ve kültüründe şekillenmelerini ve onlarla (yani İranlılarla) ortak olduklarını inkar ediyorlar.⁹

Nikitîn, eski Doğu medeniyeti ile ilgili yeni keşiflere ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bulunmuş olan eserler ve yazıtlara işaret ederek şöyle yazıyor: Kürtlerin asılları ve onların dilleri, kökenleri ve bağlantıları ile ilgili olan konu, bir kez daha bilimsel olarak ortaya atılmış ve asrın büyük dilbilimcileri ki bunların bazıları E. Rodiger ve A.F.Pott'dır.¹⁰ Bunlar, dilbiliminin uygulamalı metotları ve kuralları yardımıyla veya bu kuralların uygulanmasıyla bugünkü Fars dilinin Zend dili ile bağlantısını göstererek –ki bu her iki dilin kökleri ortaktır- Kürt dilinin Keldanî dilinden gelme özelliğini ve esasını kesinlikle reddetmişlerdir. Ve Böylece Kürt dilinin özelliklerinden bu dilin İran kökenli olduğu teorisini kesin bir tarzda bilimsel olarak desteklemişlerdir.¹¹

Rus asıllı İran bilgini Diyakonof, milattan önce dokuzuncu asırdan yedinci asra kadar, İran dili, Doğu'dan Batı'ya doğru ilerlediğine inanıyor ve o, bu hususun açıkça görüldüğünü ifade etmiştir. Ona göre Med dilinin, Orta Asya'daki diğer dillerle olan bağlantısını göz önünde bulundurmakla hiç şüphe yok ki Arya kavimlerinin aslının Orta Asya'dan geldiğine dair tezi ileri sürmekte hiçbir şüphe olmadığına inancındadır. Başka bir ifade ile şimdiki İran Azerbeycan'ı ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki (insanlarının ve) dillerinin milattan önce dokuzuncu asırdan yedinci asra kadar İranlılardan ayrı bir millet imiş. Ve o bölgelerde oturanlar, Lullubî ve Kûşî ve benzeri dillerle konuşuyorlardı.¹²

Yukarıdaki sözden şöyle bir sonuç ortaya çıkar: Kürtlerin yaşadığı bölgelerde şimdi ikamet edenlerin dili, Arî dilinden alınmıştır. Fakat o (Diyakonof) sözüne şöyle devam eder: Kesin olan husus şudur ki: Kürt dili, İran, Afgan ve Belucî dillerinin birleşmesi ile meydana gelmiştir. Ve Kürt dilinin aslı, Kürtçe'ye dönüşen Farsça değildir. Bilakis, Kürt dili, bazı özel kuralları, prensipleri ve lehçeleri bulunan bağımsız bir dildir. Kürt dilinin, Avesta dili ile açık bir bağlantısı vardır. Ve Zerdüştilerin kutsal dinî kitabı Avesta, bu dil ile (Kürtçe ile) yazılmıştır.¹³

9 Müctebâ Berzûyî, Kürdistan'ın Siyâsî Durumu, Fikr-i Nu (Yeni Düşünce Dergisi), 1378, s. 14.

10 E. Rodiger and A.F. Pott.

11 Nikitîn, Kürd ve Kürdistan, Kazî: s. 41.

12 Diyakonof, A.M. Med Tarihi, Kerim Kışaverz, İlmî ve Kültürel Yayınlar, 1371, s. 145-146.

13 Minorskî, Kürd, Habibullah Tabanî, s. 43.

Aynı doğrultuda Yahya Müderrisî, “Dille İlgili Sosyolojik Bir Yaklaşım” ismindeki kitabında Diyakonof ve Minorski’nin görüşlerini destekliyor ve şöyle diyor: Kürtçe, Belucice ve diğer diller tarihî görüş açısından Farsça’dan ayrılmış lehçeler değildirler. Bilakis bu diller Farsça ile birlikte ve ona paralel olarak değişime uğramışlar ve aslında bütün bu diller (ki bu cümleden Farsça’da böyledir) İran’a ait dillerdir.¹⁴

İran dilleri (İran platosuna ait diller) Doğu İran dilleri ve Batı İran dilleri olmak üzere iki guruba ayrılıyorlar ki birinci gurup, Orta Asya bölgelerindeki bu cümleden olarak Afganistan ve ona komşu olan bölgelerde; ikinci gurup ise İran’da ve ona komşu diğer bazı bölgelerde yaygındırlar. Batı İran dilleri de Kuzeybatı ve Güneybatı gruplarına ayrılıyorlar. Ki Leki dili Kuzeybatı gurubunun bir parçası, Lori dili de Güneybatı gurubu içinde yer almaktadır.

Arenskiy, bu taksimatı/ bölüştürmeyi/ araştırma konusu yapmış ve şöyle yazmıştır: Kuzeybatı İran’daki diller, (veya Kuzeybatı’daki lehçeler), Med ve Part ülkelerinde, yâni İran’ın Kuzeybatı’sında yaygın halde bulunan eski lehçelerden bazı kısımlara ayrılıyorlar. Bu hususta şu lehçeleri sayıyorlar:

1. Kürt dili ve Kürt kabilelerinin lehçeleri (ki bunlar Goranî, Zazaca ve diğer lehçelerdir.).

2. Belucice, 3- Taleşi dili, 4- Gilkî ve Taberî lehçeleri, 5- Merkezi İran lehçeleri (Farsça lehçelerin iki kısmı; Sivândî ve Kelânî gibi lehçeler).

6- Ormûrî, 7- Parçî.

Güneybatı İran lehçeleri ise, Platonun (Parsa ülkesi) Güneybatı lehçelerinden eski lehçelerin dallarındadırlar. Tâcîk dili (Farsçası), şimdiki İran’ın Güneybatı dilleri arasında sayılır. Ve en önemli dildir. Farsça ve bugünkü Tâcîk dili. Bunlar, Pers dilinin iki dalıdır.¹⁵

Her ne kadar Eman İlâhî, Arenskiy’nin sözünden hareketle Kürtçe’yi, İran’ın Kuzeybatı lehçelerinden sayıyorsa da¹⁶ fakat Bruyinsun, Meknizî’nin sözünden Kürtçe’yi İran’ın Güneybatı dillerinin bir parçası olarak değerlendiriyor. Daha önce Kürt dilini İran’ın Kuzeybatı dilleri ailesinden olduğunu biliyorlardı. Meknizî, bu görüşü ile (diğerlerine muhalefet etti ve) onlara karşı isyan etti ve Kürt dilinin Güneybatı İran dilleriyle ortak yönlerinin olduğunu ispatladı.¹⁷ Ve o, bu konuda

14 Müderrisi, Dille İlgili Sosyolojik Açıdan Bir Yaklaşım”, s. 138.

15 Canatan Randel, Bu skandal ile ne biçim bağışlama? İbrahim Yunusî, Paniz yayını, 1379, s. 330-331.

16 Sikender Eman İlâhî Beharvend, Lor Kavmi İranda Lorların kavim olarak akrabalığı ve coğrafi dağınıklıkları hakkındaki araştırma, Âgâh, İkinci baskı, 1374. S. 51-53.

17 Martin Wan Bruyinsun, Kürt halkı ile ilgili Toplumbilim/ Sosyoloji, (Şeyh ve Devletin başlangıcı), İbrahim Yunusî, Sonbahar, 1378, s. 61.

sözlerini şöyle sürdürüyor: Kürt tarihinin en büyük kaynağı ve bu konudaki görüş sahibi Merhum Minorski, onun tarihi ve dilbilimle ilgili karşılaştığı ve uyguladığı metotlara ve tanıklara dayanarak o Medleri Kürtlerin ataları olarak biliyor. O şöyle inanıyordu ki: maddî ortak bir kökün bulunması, Kürt kültürünün ve özellikle Kürt dilinin birliğinin esaslı/ köklü/ sebeplerindedir.

Fakat güçlü dilbilgini Meknizî, dilbilim belgelerine dayanarak ve onlardan faydalanarak ve dilbilimin yeni tertip ve düzenlemesi ile dilbilimin yeni tertip ve düzenlenmesi ile Kürt dilinin, İran'ın Kuzeybatı dilleri dalları ile bir bağlantısı olmadığına inanıyor. (Med dilinde olduğu gibi). Bilakis, ona göre Kürt dili öyle bir dildir ki (İran'ın Güneybatı dalı dilleri ile bağlantısı vardır. Fakat bu şekilde (Kürt dili ile) konuşan insanlar, Medlere benzeyen sosyal yapıya sahiptirler.¹⁸

Farsça ve bugünkü Kürtçe dillerinin aynı aileden olması da tamamen görülmektedir ve bu dillerin birbirine yakın olması hissediliyor.

Kürt Sosyolog Dr. Tabibî, "Dil" ismindeki makalede Chad zko-'dan¹⁹ nakledeyerek şöyle yazıyor: Kürtçe alfabesi, Farsça alfabesi gibidir. Ve sessiz harfler, her iki dilde de birbirinin aynısıdır. Ve Kürt dilinde isimleri kullanma tarzı da Farsça'da olduğu gibidir. Nida edatı/ çağırma ünlemi/ ve bağlantı edatları da her iki dilde birbirine benziyorlar.²⁰

Geçmiş asırlarda (yaşayan) Mesudî, şöyle yazmıştır: Kürt gruplarından her birinin özel bir dili vardır.²¹ Mesudî'den sonra *Şerefnâme*'de yani Kürtlerle ilgili ilk tarih kitabında – ki bu kitap Safevîler döneminde yazılmıştır- ve aynı şekilde tedricî olarak diğer kaynaklarda Kürt dillerinden (lehçelerinden) söz edilmiştir.

Acaba gerçekten Kürtler arasında dil bakımından köklü farklılıklar var mıdır? Acaba Kürt dillerinden bahsetmek mümkün müdür? Veya sadece Kürtçe'nin lehçelerinden mi bahsedilebilir? Yukarıdaki sorularla cevap vermek ancak konunun başında lehçe ve dil kelimelerinin anlamları arasındaki fark, açıkça belirlendikten sonra mümkün olabilir.

LEHÇE VE DİL ARASINDAKİ FARKLAR

Bir grup şöyle bir öneride bulunuyor: Bir şekilde yazma tarzına sahip olan bütün dil neveleri, tek bir dilin lehçeleri sayılırlar. Ve farklı yazılara sahip olan (dil) neveleri ise ayrı ve farklı diller olarak sayılırlar.²²

18 Bir önceki dipnotta geçen kaynak, s. 187.

19 Chad zko.

20 Tabibî, Tuhfe Nasırî ismindeki kitabında bulunan "dil" ile ilgili makalesi, s. 19.

21 Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürücü'z-zeheb*, Ebu'l-Kâsım Pâyende, İlmî Ferhengî, 1370, s. 482.

22 Yahya Müderris, Dilin Sosyolojik Yönü İle İlgili bir Gelişme, Kültürle ilgili mütalaalar ve Araştırmalar Müessesesi, 1370, s. 487.

Bu belirgin özellik kesinlikle Kürt dili hakkında açık bir değerlendirmeye sahiptir. Çünkü Kürtler, Türkiye’de Latin yazısından, Irak’ta Arap yazısından ve Rusya’da Sirilik/ Kiril/yazısından faydalanmaya yönelmişlerdir. Bundan dolayı, Kürtlerin en az üç dili vardır.

Fakat dil ve lehçeyi birbirinden ayırmak için diğer belirgin özellikler de gösterilmiştir. Dil ve lehçeyi birbirinden ayırmak için genellikle; dil ile ilgili ve dil ile ilgili olmayan (siyasi, kültürel , coğrafi v.s....) gibi iki grup ölçüden faydalanılır. Fakat işin zor tarafı şuradadır ki: bu ölçüler ne kesin ölçülerdir ne de birbiriyle uyumludurlar. Ve bazı kaynaklarda (bu ölçüler) aynı zamanda birbirleriyle çelişki halinde bulunurlar.

Belirli bir dilin iki nevi olması mümkündür. Bunlar, dil ölçülerine göre bir dilin değişik lehçeleri sayılırlar. Fakat, örneğin siyasete dayanan ölçülere göre bunlar farklı diller sayılırlar. Bu ayırım ve tanımlamalara göre, bu kavramlar öyle etkilidir ki şayet imkansız değil ise en azından uygulamaları çok zordur.

Dili, lehçeden ayırt etmek için dilbilimin en önemli ve en çok uygulanan (en çok yaygın olan) ölçüleri, karşılıklı olarak birbirini anlamak veya karşılıklı anlaşabilme yeteneğinin bulunmasıdır. Bu ölçüye göre, bir dilin iki ayrı lehçesini konuşan insanlar, hiçbir öğrenim görmeden, bilerek birbirleriyle bağlantı kurabilirler, o iki lehçeyi bir dil olarak kabul etmek mümkündür. Şayet iki lehçeyi konuşan insanların birbirine (bazı şeyleri) anlatmaları ve birbirleriyle anlaşmaları mümkün değil ise, bu iki lehçeyi birbirinden farklı iki dil olarak saymak gerekir. Bu ölçü, elbette kesin değildir. Çünkü insanların karşılıklı olarak birbirini anlama yeteneği de farklı derecelerde olabilir. Bu anlama, sıfır ile yüzde yüze kadar yazıda olabilir.²³

Fakat genellikle şöyle denilebilir: Ne vakit iki ayrı lehçe bilerek öğretim görmeden normal bağlantı sınırı içinde konuşan insanlar için birbirlerini anlayabilecek tarzda ise o iki lehçe bir dilin farklı iki lehçesi olarak sayılır. Bu şekil dışında o iki lehçeyi birbirinden ayrı iki dil olarak saymak gerekir.²⁴

ZAZACA HAKKINDA BİLGİ

Kürtçe - Soranice, Goranî ve Kuzey Kürtçesi arasındaki farklılık o kadar açık ve kesindir ki; ister Kürtçe, ister Farsça konuşanlar ve ister Batılı yazarlar arasında bu husus açıkça vurgulanmıştır. Ve hatta bu bölgede (Kuzeyde) oturan insanların (dili) için başka bir delil getirmeye, açıklama yapmaya veya araştırma yapmaya ve (bu konu hakkında) konuşmaya ihtiyaç olmayacaktır. Fakat partilerin ve Kürt milliyetçilerinin hareket noktası ve (bazı) stratejik istekleri olmasından dolayı ki - bu da tartışma kabul etmeyen bir istek olarak değerlendiriliyor- onlar, Kürt dili

23 Bir önceki dipnottaki kaynak, s. 133.

24 Bir önceki dipnottaki kaynak, s. 134-135.

ekseni etrafında hareket ediyorlar. Bundan dolayı bu konunun, Kürt ve Kürt olmayan yazarların görüşlerine göre araştırılması ve üzerinde durulması gerekir.

Kürtlerin ilk tarih kitabını yazan Bitlisli Şerefhan b. Şemseddin “*Şerefnâme*” ismindeki kitabında şöyle yazıyor: Kürt grupları, dört kısma ayrılır. Ve onların dil ve edebiyatları birbirinden farklıdır. Birincisi Kurmanci, ikincisi Lor, üçüncüsü Kelhor, dördüncüsü Gorani’dır.²⁵

Diğer bir Kürt tarihçi ve yazarı Şeyh Muhammed Merduh da bu konuda şöyle yazıyor: Her halükarda bugünkü Kürtler, dil bakımından dört şubeye/ kısma/ ayrılırlar: 1- Kurmanca, 2- Gorani, 3- Lori, 4- Kelhor. Bu dört gruptan her biri de diğer birkaç gruba ayrılmışlardır ki böylece dili değiştirmişlerdir.²⁶

Rahmetli Kürt araştırmacı Reşid Yâsemî de bu konu hakkında şöyle diyor: Dil bakımından Kürtleri dört gruba ayırmışlardır: Gorani, Kurmanci, Lor, Kelhor. Ve bu dillerin birbirinden farklı olduğu apaçıktır.²⁷

Dr. Muhammed Mu’în “Farsça Sözlüğü”nün önsözünde şöyle yazmıştır: Kürtçe, bir grup dillerin ve lehçelerin genel ismidir. Bu dil, Türkiye, İran ve Irak’ta Kürtlerin oturduğu bölgelerde yaygındır. Bu dillerin, Kürtçe (Kurmanci)’den farklı olmaları o kadar fazladır ki, onların Kürtçe ile bağlantılarının olduğunu söylemek bile mümkün değildir.

Bu dilden (Kurmanci’den) bağımsız olan iki dilden birisi “Zazaca” veya “Dımili”dir ki bu dil, Kürtlerin oturdukları Batı bölgesi ile bağlantısı ve ilişkisi vardır.

Diğeri ise “Gorani”dir ki, bu dil, Kürtlerin oturdukları bölgelerin Güneyinde yaygındır. Ve bu dilin de muhtelif lehçeleri vardır.

Gorani, öyle bir lehçedir ki “Ehl-i Hak” mezhebinin eserleri bu dil ile yazılmıştır. Bu dil de “Zazaca” gibi Kuzey dalının Batı grubu ile bağlantısı/ ilişkisi/ vardır.²⁸

Lor araştırmacı ve ünlü antropoloji hocası ve kültürlü insan Sikender Eman İlahî Behârvend, bu konuda şöyle yazıyor: “Söylenmesi gerekli olan bir husus, Kürt dili konusu ve onu kısımlara ayırma hususudur.

Aslında Kürt dili hakkında çok sayıda konular yazılmış olmasına rağmen, bu dilin lehçeleri ile ilgili hâla mükemmel bir taksim/ bölüşme/ görünmüyor. Buna ilave olarak Kürt dili, hakkında bir söyleşi ortaya atıldığında bundan maksat bir

25 Bitlisli Şerefhân b. Şemsettin, “*Şerefnâme*” (Kürdistanın detaylı Tarihi) Wilademir Wilyaminof Zernuf’un tahkiki (Edison kritiği), Tahran, Esatir, 1377, s. 13.

26 Şeyh Muhammed Merduh, Kürt ve Kürdistan Tarihi, s. 41.

27 Yâsemî, Kürt ve Kürt Irkının devamı, s. 136.

28 Muhammed Mu’în, Farsça Sözlük, Emîr Kebîr, 1376, Yirmi sekizinci cilt ve yine 5. Cilt Ferheng-i mu’în, s. 1559.

grup Kürt dilleridir ki doğru veya yanlış olarak onlar (o lehçeler) Kürtçe başlığı altında gösterilmiştir.

Fakat bununla birlikte araştırmacılardan bazıları, Gorani ve Zazaca gibi bazı dilleri – ki bunlar Kürt dilinin bazı kısımlarından sayılmışlardır- farklı ve ayrı diller olarak biliyorlar.²⁹

Nasıl ki Rus dilbilimcisi “ Arenskiy” Kürt dilinin bazı lehçelerinin birbirinden o kadar farklı ve değişik olduklarını vurguluyor ki bunlar, bağımsız ve ayrı dillere benziyorlar.³⁰

Muhammed Bakır Necefi de “Goranî Kürtleri ve Türkiyede Kürt Meselesi” isimindeki kitabının önsözünde şöyle diyor: İran dilinin başlıca kısımlarından biri olan Kürt dilinde, öyle lehçeler bulunur ki, onlar arasındaki farklılık, onlardan her birinin Farsça ile aralarındaki farklılıktan ve resmî lehçeler ile Semnânî veya Sengseri lehçelerinin birbirinden olan farklılıktan daha fazladır.³¹

Tomabova ise, “Jiyân-ı Kurde Vârî” kitabında – ki bu kitap önce Fransızca’dan Arapça’ya, daha sonra Kürtçe’ye tercüme edilmiştir- şöyle yazıyor: Kürtler, Hint ve Avrupa şivesi ile konuşuyorlar ve bu dil Yeni Farsça diline benziyor...

Bu dilin iki ayrı lehçesi vardır: Yukarı (bölge) Kurmanci ve Aşağı (bölge) Kürmanci (O lehçeye Sorani de diyorlar).

Kürtlerin çoğu, örneğin “Zazalar” gibi, özel bir lehçe ile konuşuyorlar ki o lehçeye “Gorani” deniliyor.

Bu lehçelerden her biri, birbiriyle engin ve sonsuz farklılıklara sahiptirler. Öyle ki şöyle diyebiliriz: Her mıntıka ve her bölgenin kendine özgü farklı tarz ve lehçesi vardır.³²

Kürt halkının sosyolog yazarı da bu temel farklılıkları vurguluyor.³³

Dana Adamz Şemdet ki bu zat, miladî 1960’lı yıllarda Molla Mustafa Barzani’nin ayaklanması olayında Kuzey Irak’ta ayaklanan Kürtler arasında bir süre kalmıştır. Bu yazar şöyle diyor: Kürt kültürü ve edebiyatı, lehçelerin farklı olmasından dolayı; düğümlülük, karışıklık ve zor olmaya maruz kalmıştır. Sorani lehçesi ile konuşan kimse, Kurmanci lehçesi ile konuşan kimsenin isteklerini güçlkle anlayabilir.

29 Sikender Eman İlahî Behârvend, Lor Kavmi, s. 40.

30 Eranski M. “Fikh el-luğa İrân’ın önsözü, Kerim Kişâverz, Tahran, Peyâm, 1358, s. 341.

31 Akopuf, Goran Kürtleri ve Türkiyedeki Kürt Meselesi, Sirûs İzedî, Hirmend Yayınları, 1376, s. 29.

32 Tomabovâ, “Jiyânî Kürda Vârî”, Arapçadan Kürtçeye tercüme eden/ çeviren/ Hama Said ve Hama Kerim, Komârî Irak Vezareti, Roşenberi vergeriyandan Dehizgânî Roşeniri ve belâ ve Kırdine vey Kürdî, (49), ve 1/80, 1980, s. 238-239.

33 Bruyinsun, “Kürt Halkının Sosyologu” Yunusî, s. 35,37.

Süleymaniye bölgesinde yaygın olan Soranice lehçesi, en üstün deyimleri/ terimleri/ açıklamak için daha uygundur. Kürt dilinin bazı öğretmenleri, dilin gelişmesi bakımından Kurmanci lehçesini daha iyi olduğunu ifade ediyorlar. Onlar (öğretmenler), iki lehçeden hangi kelime daha iyi ve daha uygundur hususu hakkında ve aynı zamanda konuşmak için hangi kelime üslubunun daha güzel ve kulağa daha ahenkli geldiğini tespit etmek için bir tartışma başlatmışlardır ki bu tartışmanın sonucu yoktur.³⁴

Kendâl'da "Kürtler ve Kürdistan" ismindeki kitabında, Kürt dilinin esas iki lehçesine- Yâni Kurmancî ve Kirdi lehçelerine- dikkat çekmekle, üçüncü bir lehçe olan "Maço" – Maço, Türkiye'de "Zazaca" olarak tanıtlıyor. İran'da da Goranî olarak tanınıyor.- hakkında şöyle yazıyor: Dilbilimcilerden bir grup bu dilin (Zazaca'nın), Kürtçe olmadığına inanıyorlar.³⁵ Nikîtin de Sovun'un sözünden hareketle "Zazaca" hakkında şöyle yazıyor: "Zazaların dili, her ne kadar bir Ariyan lehçesi ve Farsça ve Kürtçe dilleri grubundan ise de bu iki dilden hiç birisine benzemiyor."³⁶

Tıpkı bu esasa dayanarak Kürtçe kültürünün ilk temeli 1983 yılında Fransa'da atılmıştır ki, Kürtçe'nin dil, kültür ve edebiyatını yaygınlaştırmayı kendine bir vazife olarak kararlaştırmıştır. Onun da esas ve köklü bir özelliği vardır. Yani Kürt dilinin ne kadar kök kelimesi varsa onları kabul etmek, onun temel dalını kabul etmek için, onun eğilimlerini açıklamaktır. Yani Kürtçe, Soranice ve Zazaca dillerini, bu dillerle yazılmış eserler derecesinde eşit olarak bizzat kendi içinde Kürtçe kültürünün bir açıklaması şeklinde olacaktır.³⁷

Muasır Kürt tarihi yazarı Dayvid Mek Davil de şöyle yazıyor: Kürtlerin kökenleri ve soylarının farklı olduğuna işaret eden diğer bir husus da dillerindeki farklılıklardır. Bugün Kürtlerin yaşadığı bölgelerde iki dil veya esas olan iki lehçe bulunuyor. Bunlar, Kurmanci –ki Kuzey bölgelerindeki insanların çoğu bu dille konuşuyorlar. Sorani dili – ki Güneydeki insanların çoğu bu dille konuşuyorlar.

Bu iki dil, gramer ve dil kuralları açısından İngilizce ve Almanca'da olduğu kadar birbirlerinden farklıdır. Her ne kadar sözcük açısından bu farklılık, Hollanda ve Almanya dilleri arasındaki farklılık kadar görünüyör.

Bunlara ek olarak üç dil daha vardır ki insanlar o dillerle konuşuyorlar. Güneydoğu'da Senendec'den, Kermanshâh'a kadar Kürtlerin çoğu bir lehçe ile konuşuyorlar ki bu lehçe, yeni Farsça'dan daha çok Sorani'ye daha yakındır. Diğer

34 Adamez Şemdet, Bilgin, Kürdistan'daki cesur adamların yanına gitmek üzere düzenlenen bir seyahat, Muhammed Mecdî, Muhammedî yayınları, Sakız ve Çivanbahtta (Bâne), s. 30.

35 Kendâl, Kürtler ve Kürdistan, Yunusî, s. 34.

36 Nikîtin, Kürt ve Kürdistan, Kâzî, s. 334.

37 Cuy Bilâd, Kürdistan'da dil ve soyun hüviyetini, tarihini İncelemek, Nureddin Yusufî, Fasıl-nâme-i mütalaat, Rehberdî, Sayı 10, 1379, s. 157.

iki dil de Gorani ve Zazaca'dan ibarettirler/ oluşuyorlar. Gorani, Güney Kürtlerin yaşadığı bölgelerde kullanılan dillerden biridir. Zazaca ise, ister Türk ve ister Kürt olsun, Kuzeybatı'daki yukarı bölgenin dilidir. Zazaca ve Goranice, birbirine yakındırlar ve İran'ın Kuzeybatısı'ndaki dil grupları ile bağlantılıdırlar. Halbuki Kurmanji ve Sorani dilleri Güneybatı (İran) dil grupları ile bağlantılıları vardır.

Bu husus bu iki dille, yani Zazaca ve Goranice konuşan insanların aynı soydan olduklarının mümkün olduğunu anlatıyor. Onlar, Hazar Denizi'nin Güney bölgesine yakın olan Deylem veya Geylân'dan ortaya çıkmışlardır. Ve şimdiki yüzyıla kadar, Süleymaniye bölgesinin çiftçi halkından bir takım insanlara Gorân deniliyor. Ve aynı yerde onları, Kürtlerin ırkından ayrı bir ırktan gelen bir kabile oldukları biliniyor.³⁸

Minorski de "Kürt" ismindeki kitabında şöyle bir açıklama yapıyor : (İran'ın) Güneybatısı'nda yaşayan Kürtler, (Kermanşâh ve İlâm bölgeleri), dil ve törelerinde kendi soydaşlarıyla aralarında farklılık vardır ve onlar kendilerini, soydaşlarından ayrı bir (millet) sayıyorlar.³⁹

Yâsemî de şöyle diyor: Yirminci asırda araştırmacıların araştırmasında şu sonuca varılmıştır: Kürtler arasında İranlı diğer bir sınıf daha vardır ki Goran ve Zaza adıyla anılırlar ve bunlar Kürtlerden ayrı bir ırktırlar.⁴⁰

"Kürt Halkının Sosyologu" adlı eserin yazarı da bu doğrultuda şunları ilave ediyor: Bu noktayı vurgulayan ve bu lehçelerin (Gorani, Zazaca) Kürtçe'den başka bir dil ile bağlantılıları vardır diyen ilk dilbilimcisi İskarman idi.⁴¹

Aynı yazar açıklamalarına şu bilgileri de ilave ediyor: Hevraman'da yaşayan insanlar ki bunlar, Gorani lehçelerinden birisi ile konuşuyorlar ve içinde bulunduğumuz yüzyılın başına kadar kendilerini Kürt milletinden ayrı bir millet olarak biliyorlardı. Onlar arasında şöyle bir söylenti/ rivayet/ yaygındır: Onlar, diyor ki onlar, Hazar Denizi'nin Güneybatı bölgelerinden buraya gelmişlerdir. Şimdi yavaş yavaş kendilerinin Kürt olduklarını biliyorlar. Fakat bu (inançta olan) akım, henüz tam değildir.⁴²

Kürt sosyolog ve yazar şu gerçeği vurguluyor ki; Dilbilim kanıtları ve her türlü şek ve şüpheden uzak olan kaynaklar, şunu ispatlıyorlar ki: Gorani dili, aslında Hazar Denizi'nin Güneyinde yaşayan ve Deylemlilerle bağlantılıları bulunan veya kendilerini onların bir parçası olan gruplardan sayan insanlar vasıtasıyla buraya gelmiştir.

38 Deyvid Mek Davel, Kürt Muasır Tarihi, İbrahim Yunusi, Paniz yayınları, 1380, s. 52.

39 Minorski, Kürt, Habibullah Tâbânî, Tâbân yayını, 1379, s. 22.

40 Yâsemî, Reşid, Kürt ve Onların soyla ilgili bağlantıları, s. 98.

41 Martin Wan Bruyinsun, "Kürt Halkının Sosyoloğu", Yunusî, Paniz yayınları, 1378, s. 5.

42 Bir önceki dipnotta geçen kaynak, s. 156.

O, şöyle ilavede bulunuyor: Türkiye'deki Zazaca lehçesi, görünürde Deylemlilerle bağlantılarının olduğuna delalet eder. Zazaca konuşanların çoğu, kendilerine "Dımlı" diyorlar. Ve bütün uzmanlar, "Dımlı" tabirinin, Deylemi kelimesinin değiştirilmiş/ tahrif edilmiş/ şekli olduğu hususunda görüş birliğine varmışlardır. Deylemliler, Hazar Denizi'nin Güneyinde yaşayan İranlılardır. Ve batı tarafına doğru ilerledikleri açıkça bilinmektedir.⁴³

Nikitin de Urâmîler hakkında aynı teoriyi destekliyor ve şöyle yazıyor: Urâmân halkı, (kendilerinin) İran'ın milli pehlivanı Rüstem'in soyundan geldiklerini iddia ettiler. Orada özel bir dil ile konuşuyorlar ve kendilerine "Kürt" yerine "Uramî" diyorlar. Gerçekten de onların diğer bir özelliği yüzünden şöyle görünüyor ki onlar halis/saf/ Kürt değildirler. Belki Goranîler (Zazalar) gibi, İran'ın diğer bir kavminden geri kalmış olmaları ve onlarla bağlantılı olmaları mümkündür. Kendileri arasında yaygın olan bazı hikayelere göre; Onların atası olan Dâriyûş Şâh- ki onun adı Urâm idi- Mâvend tarafında ve İran'ın Kuzey bölgesinde bulunan vatanından kovulmuş/ sürgün edilmiş/. Urâm ve kardeşi Kendul Med ülkesine kaçmışlardır. O dağlarda ülkelerinden uzak düşmüşler ve kendileri için bir sığınak bulmuşlardır. Orada yerleşmişler ve Urâmî aşiretini meydana getirmişler.⁴⁴

Gorân Kürtleri kitabında da bu konuda şunları okuyabiliriz: Gorânlar ve onlarla birlikte Kürtlerin yaşadığı bütün bölgelerde çok miktarda dil özelliklerine ve diğer özelliklere sahiptirler ki onlarla Kurmanci konuşan Kürtler arasında farklılık açıkça görülür ve Kürt tarihini yazanlar da bu hususu kabul ediyorlar.⁴⁵

Öyle ki Emin Zeki, Goranların özelliklerini hatırlatmakla, Zazalar ve Kurmançlar dışındaki diğer Kürtleri onlardan "İranlı ve İranlı olmayan" unsurlar gibi bahsediyor ki diğerlerinin düşüncelerine rağmen, bu husus henüz Kürt ortamlarda hal edilmemiştir. Bu veya şu özelliklerini olduğu gibi hala korumaktadırlar.⁴⁶

Bu araştırmanın sonunda " Güzel bir sonuç" başlığı altında Avestâ dilinin Zaza dili ile ortaklığı ve o dilden kalan bir kelimeyi örnek olarak gösteriyorum:

Dersim'de Ahura-mazda :

Dini inançlar ve özellikle tapmanın/ ibadet etmenin/ ilk görüşlerini ve dünyayı tanımanın, en derin bir tarzda insan düşüncesiyle bağlantıları vardır. İnançla ilgili bu unsurlar, asla tamamen zihinden silinemezler. Öyle ki şayet toplum başka bir dini kabul ederse ve başka bir inanç sistemine yönelirse, tapmanın ilk unsurları daima/ devamlı/ yeni dinin veya yeni inancın yöntemi ve altyapısı mesabesinde

43 Bir önceki dipnotta geçen kaynak, s. 157.

44 Bir önceki dipnotta geçen kaynak, s. 158.

45 Nikitin, Kürt ve Kürdistan, Kazî, s. 345.

46 Akopof, Gorân Kürtleri ki..., İzedi, s. 41-42.

ortaya çıkıyorlar. Eski dinin tapma ile ilgili görüntüleri/ heykelleri/, yeni özellikler kazanarak ve yenedünya görüşüne uygun olarak çoğunlukla insanın aklında kalırlar. Bunlar birçok durumlarda, kesinlikle yeni inancın büyükleri ve ilahları unvanı altında (örneğin Wehmen, Feridûn),⁴⁷ bazen geçmiş dinle ilgili heykellerin, gök cisimlerinin, yıldızların isimlerinde ve tabiatla ilgili işaretler şeklinde görünüyorlar. Diğer bir ifade ile toplumun tarih boyunca geçirdiği o dönemlerin düşünce ve inançla ilgili bütün eserleri, o toplumun dilinde kalıcı oluyorlar. Bu bakış açısına göre / bu görüşe göre/ şöyle demek gerekir ki: kavimlerin dünya görüşleri ile ilgili tarihlerini restorasyon etmek için dil çok değerli bir kaynaktır. Bildiğimiz gibi, İslam'dan önce İran'ın dünya görüşü ile ilgili unsurlarından birisi, güneşe ve gökyüzünün nuruna /ışığına/ tapmak imiş ki Avestâ'nın verdiği bilgilere göre bu husus, Ahûramazda ve Mitrâ'nın heykellerinde görünüyor. Vedayî dininde, güneş ve gökyüzü nuru yalnız Mitrâ'ya ait imiş (bazen de Suriya ve Vişnû ile ilgisi olmuştur). Ahura mazda, Hindistan'da tanınmıyordu. Orta dönem İran kavimlerinin arasında ve Hoten'de ikamet eden Sakâlar, insanların dilinde de Ahura-mazda'ya tapma izleri görülüyor. (Hoten kahini, urmaysda, güneş, Ahura-mazda'dır) . Pamîr ve Hindukeş bölgelerinde yaşayan bazı insanlar da güneşe, Ahura-mazda diyorlar. Örneğin Eşkaşemide “remuzd”, Sanglîcîde “ormozd” ve diğerleri de böyle diyorlar.

Güneşin, Ahura-mazda ile aynı olması, Mitrâ'nın güneşle olan ilişkisinden ayırıcıdır. Bu husus, Zerdüştlüğün özel bir tarafıdır. Çünkü Mitra, Hint ve Aryaniler dininin önemli tanrılarından biridir ve halbuki Zerdüşt merasimlerinde, Mitra'nın daha aşağı bir makamı ve değeri vardır. Bundan dolayıdır ki güneş ve Mitra kelimelerinin anlamlarının İran dillerinde daha fazla revaçtadırlar. Afganlılar; “Mir, myer”, Munjânî lehçesinde “miro”, Yiydegâ lehçesinde “miara”, Farsçada “Mihr” ve diğer kelimeler kullanılır.

Tereddütsüz denilebilir ki; eskiden güneşe Ahura-mazda ismini veren kavimler, Zerdüşt dinine mensup olan kimselerdi. Batı İran dillerinde, güneşe isim vermek için aslında “Stak heteroclitic kelimeleri revaçta idiler. Örneğin Farsça'da “hurşid, hûr” ve diğer kelimeler “tap= güneş ışığı” kökünden türemişlerdi. Örneğin Farsça'da güneşe “Âfitâb”, Kürtçe'de “tav=güneş ışığı” ve diğer kelimeler kullanılır. Batı İran kavmi, ki bu kavim Ahura-mazda'ya tapma etkisiyle onu “Hurşid= güneş” isminde korumuştur. Bunlar, Zaza veya Dımili'lerdir ki; zamanımızda Türkiye'de, (Dersim) veya (Tunceli) ilinde yaşıyorlar. Zazalar, eski Deylemliler (soyundan) geri kalmışlardır. Bunlar miladi 10 ve 11. asırlarda Hazar Denizi'nin Güney yörelerinden yukarıda adı geçen yerlere (Tunceli'ye) hicret etmişlerdir.⁴⁸

47 Wehmen, Feridûn, “Hudûr-ı İran der İslam”, Mecelle-i İran-şinâsî, Dokuzuncu yıl, s. 97-116.

48 Asatrian, G., “Dimili: People and Language”, Elr., Vol. VII/4, pp. 405-411.

(Bu bilgi, Fars dili ve edebiyatı akademisinin mevsimlik (olarak yayınlanan) dergisinden, Ordibeşti= 21 Nisan-20 Mayıs” 1380 sayısından alınmıştır.)

Zazaların dilinde “masta” kelimesi çeşitli lehçelerde “masta, mas ti, masti: maysta” şeklinde: yarın, sabahleyin, sabah vakti aydınlığı” anlamında kullanılıyor. Hiç tereddüt yeri değildir ki; “masta” sözcüğü, Zaza dilinin ses kurallarına göre; eski şekli ile “mazda” şeklinde eskilere götürülebiliyor. Mana ile ilgili kurallar açısından da; “ sabah vakti ışığı, nur” anlam değiştirerek “ferdâ=yarın” anlamına gelmesi tamamen tabii bir husustur.

Şayet “masta” kelimesi neden “yarın” anlamına kullanılır ve “hûrşid= güneş” kelimesi neden bu anlamda kullanılmıyor diye bir soru sorulursa, bu sorunun cevabı şöyledir : “Güneş” için “Zaza” dilinde “tav” kelimesi kullanılır ki bu kelime Kürtçe’den alınmıştır. Her hâlükarda “masta” kelimesi, “nur” manasına da kullanılır. İşte bu bilgiler yukarıda zikredilen sebepler için yeterli bilgidir.

Bundan dolayı İran Zerdüştlere dönemindeki en yüce tanrıların ismi, yani “Mazda”: “yapıcı, bağışta bulunan, hikmet, ve fikir” gibi anlamları ifade eder. Zazalara göre bu kelime; “nur” anlamını almıştır. Hiç şüphesiz ki bu da “güneş” kelimesinden gelmektedir.

Masta kelimesinin, Dersim’de kullanılması, eskiden beri Batı İran dillerinin kullanıldığı bütün ülkelerde Ahura-mazda’ya tapıldığının en doğru delilidir.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ZAZACA DERGİLER: KRONOLOJİ, SORUNLAR VE ÇÖZÜMLER

İsmail SÖYLEMEZ*

ÖZET

Dergiler, kültürlerin modern iletişim aracıdır. Yerel kültürlerin can damarıdır. Kültüre hayat verirler. Bunu ekonomik, sosyal, toplumsal, kültürel yapıların üzerinden gerçekleştirirler. Kültür ve yaşantı deneyimlerinin adeta yoktan varolmalarını; filizlenerek yeşermelerini sağlarlar. Yayımlandıkları yörelerin, ait oldukları kültürlerin nabzıdır. Metropollerde edebiyat ve sanat çevrelerinin deneyimlerinden istifade ederler. Dergiler bireyselliği kırar, toplumsala dönüştürür, toplumun hafızasından derlediğini, toparlayarak topluma sunar. Deyim yerindeyse dergiler, birer fotoğraf makinesi işlevi görürler. İçinden sökün ettikleri toplumun rengine bürünürler. Zaza dergileri de, Zaza toplumunun, Zaza kültürünün birer taşıyıcısı olarak aidiyetlerinin rengini sunmaktadır bizlere.

Geçmişten günümüze kadar yayınlanan 87 dergide Zazaca'ya yer verilmiştir. Bunlardan 39 tanesi Avrupa'da, 48 tanesi de Türkiye'de yayımlanmıştır. Bu dergilerden 7 tanesi tamamen Zazaca olarak yayınlanmış, 14 tanesi Zazaca ağırlıklı olarak yayınlanmış olmakla beraber Türkçe, Kürtçe, İngilizce ve Almancaya da yer vermiş, 46 tanesi de Kürtçe ağırlıklı, 10 tanesi de Türkçe ağırlıklı olup kısmen Zazaca'ya yer vermiştir. Dergilerin 8 tanesi de dernek ve vakıflar tarafından yayınlanmıştır. Bu dergilerdeki ürün dağılımına bakıldığında zaman yoğunluklu olarak folklorik ve siyasi içerikli olup, genellikle telif yazılara yer verilirken muhtelif dillerden çeviri yazılara da yer verilmiştir. Zazaca okur-yazar problemi ve ekonomik sorunlar nedeniyle hemen hemen bütün dergiler kısa bir süre sonra yayınına son vermek zorunda kalmış, uzun soluklu olmayı başaramamışlardır.

* Mütercim-Tercüman (Dışişleri Bakanlığı-Urumiye BK / İran), Atatürk Üniversitesi, Fars Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi.

Geçmişten günümüze kadar yayınlanan dergilerden ciddi anlamda Zazaca'ya düzenli olarak yer veren 54 dergiden 39 tanesi Zazaca'yı bağımsız bir dil olarak değerlendirirken geri kalan 15 tanesi de siyasi içerikli, ideolojik dergiler olup Zazaca'yı lehçe olarak kabul etmektedir. Toplam sayısı 87 olan dergilerden, Zazaca açısından önem arz eden 54 tanesi incelemeye tabi tutularak bu çalışmamızın esasını oluşturmuştur.

Bu çalışma, geçmişten günümüzde dek Zazaca olarak yayınlanmış veya Zazaca'ya yer veren dergileri araştırmayı, incelemeyi ve tanıtmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, yayınlanan dergilerin yayın koşul ve süreçlerine ve Zazaca'ya sundukları katkıya yoğunlaşmıştır. Araştırma verileri; önceden arşivlenen dergilerden, internette mevcut araştırmalardan, kaynaklardan ve dergi yetkilileri ile yapılmış yazışmalardan, çeşitli özel arşivlerden derlenmiştir. Çalışmada öncelikle içerik yoğunluğuna göre bir sınıflandırmaya gidilmiş alt bölümler ise kronolojik tasnife tabi tutulmuştur. Böylelikle Zaza Dergiciliğinin tarihi süreci incelenmiş, sorunları tespit edilmiş ve çözümlenmeler yapılarak önermeler sunulmuştur.

1. AVRUPA'DA YAYINLANAN DERGİLER

Zazaca yayınlanan veya Zazaca'ya yer veren dergiler incelendiğinde, önemli bir bölümünün Avrupa'da yayınlandığı görülmektedir. Bu durumun temel nedeni elbette ki Türkiye'deki yasağın siyasi baskı ortamına karşın Avrupa'daki rahat, serbest ortamıdır. 1960'larda başlayan Avrupa'ya göçler, özellikle 1980 darbesi sonrası siyasi göçlerle/sürgünlerle birleşince, dinamik bir diaspora oluştu. Türkiye'nin aksine Avrupa'daki Zazalar kendi dillerine daha çok sahip çıkma imkânı buldular. Kolektif çalışmalar ile çeşitli yayınlar yayımlandı. Nitekim İsveç'te/Avrupa'da ilk Zazaca dergiyi yayınlayan Ebubekir Pamukçu da 80 darbesi sonrasında siyasi nedenlerden ötürü yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştı. Türkiye'de yapılan yasa değişiklikleriyle, yaşanan demokratikleşmeyle beraber, Zazaca yayın sıklığının da giderek arttığı gözden kaçmamaktadır. Öyle ki eskiden Türkiye'de yayına başlayan dergilerin bir kısmı siyasi problemler nedeniyle, Avrupa'ya taşınmak zorunda kalırken, son yıllarda Avrupa'da yayın hayatına başlayan dergilerden bazıları Türkiye'de yayın hayatına devam etmeyi tercih etmiştir.

1. 1. Zazaca Dergiler

Avrupa'da bütünüyle Zazaca olan ilk dergi, 1995 yılında İsveç'te yayınlanmıştır. O tarihten günümüze dek Avrupa'da tamamı Zazaca olan sadece 3 tane dergi yayımlanmıştır. Bunlar tarihsel sıra itibarıyla;

1. 1. 1. Kormışkan

1995-1997 yılında, "Zıwan u Kulturê Zazayan" logosuyla, Norsborg/İsveç'te yayımlanmıştır. Basımı Uppsala'da yapılmıştır. Sahibi Koyo Berz olan Kormışkan,

Faruk İremet'in editörlüğünde yayınlanmıştır. Redaksiyon kurulu; Sureya Zaza, Gerger Polat, Dewran Dewij, Cewher Asın, C. Rayvan'dan oluşan Kormışkan, ağırlıklı olarak Siverek Zazaca'sına yer vermekteydi. Yayın hayatı 5 sayı süren Kormışkan, tamamı Zazaca olarak yayınlanan ilk dergidir. Zazacayı bir dil olarak değerlendirmektedir.¹

1. 1. 2. Tija Sodiri

1995-2001 yılları arasında "Perloda Zon u Zagonê Kirmanc-Zazay" logosuyla Frankfurt/Almanya'da yayınlandı. Düzensiz aralıklarla yayınlanan Tija Sodiri; dil, kültür, edebiyat, politika içeriğiyle dikkat çekmektedir. Redaksiyon kurulu; Said Çiya, Hawar Tornêcengi, Mehmed Doğan, Uşen Laşer, K. Xamırpet, Xal Çekler, Baki İşçi, Usên Pulur'dan oluşan Tija Sodiri, ağırlıklı olarak Dersim, Siverek, Çermik yörelerinin Zazaca'sına yer vermiştir. Kormışkan dergisinden sonra tamamı Zazaca yayınlanan ikinci dergidir. Toplamda 7 sayı yayımlanabilen Tija Sodiri'nin 7. sayısı İstanbul'da yayınlanmıştır. Ortalama 150 sayfa olarak yayınlanan Tija Sodiri'nin her sayısında yaklaşık 25 yazar ve 30 yazı başlığı yer almıştır. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.²

1. 1. 3. Vate

1997 yılında "Kovara Kulturi" logosuyla Malmisanij'in başredaktörlüğünde İsveç'te 3 aylık olarak yayınlanmaya başlandı. Tamamı Zazaca olup kültürel içerikle yayınlanmaktadır. Hâlâ yayın hayatına devam eden en uzun soluklu Zazaca dergidir. Redaksiyon kurulu; Haydar Dıljen, J. İhsan Espar, Malmisanij ve Mehmet Uzun'dan oluşmaktadır. Dergi ekibi, sonradan Vate Yayınevi'ni de kurarak şu ana kadar 102 adet Zazaca kitap yayımlamışlardır. 20. sayıya kadar İsveç'te yayınlanan dergi, 21. sayıdan itibaren İstanbul'da da eş zamanlı olarak yayımlanmaya başlamıştır. İstanbul'daki yayın sorumluluğunu derginin sahibi olarak Deniz Gündüz ve Yazı İşleri Müdürü olarak da Sevda Zelal Gündüz üstlenmiştir. Yeni dönemde Haydar Dıljen, redaksiyon kurulundan ayrılmıştır. Şu ana kadar 34 sayı yayımlanan Vate dergisinde, söyleşi, şiir, hikâye, sözlük ve deyim, dilbilgisi ve yazım kuralları, folklorik ürünler, masallar, tarih türünde yazılar yayınlanmaktadır. Vate dergisinde sık sık yazan yazar sayısı 40 kişidir. Bir kez yazanların sayısı ise 56'dır. Zazaca'da Kürtçe gramer doğrultusunda standartlaşmayı sağlamaya çalışan Vate dergisi Zazaca'nın, Kürtçenin bir lehçesi olduğu tezini savunmaktadır.³

1 Pela Neşriyatê Zazaki: <http://zazaki0.tripod.com/>; Kormışkan, Amor 4/1996.

<http://www1.freewebs.com/kormiskan-bulten/index.htm> ; <http://www.kormiskan.info.se/>

2 Pela Neşriyatê Zazaki: <http://zazaki0.tripod.com/> ; Sait Çiya, ; Tija Sodiri, Amor, 2, 3, 4, 6, 7.

3 Vate Dergisi, 1-22. sayılar; İhsan Espar, Zazacanın standart bir yazı diline kavuşması için yapılan çalışmalar: Vate Çalışma Grubu ve Vate Dergisi (Avrupa-Akdeniz Bölgesinde Azınlık Dillerinde Yazarlık, Çevirmenlik, Yayıncılık Uluslar arası Çalıştay'ına sunulan tebliğ)

1. 2. Zazaca Ağırlıklı Çok Dilli Dergiler

1985 yılından günümüze kadar, Avrupa’da Zazaca ağırlıklı olarak yayın yapıp, Zazaca’ya ciddi katkılar sunan 14 tane dergi vardır. Bunlar kronolojik sıra itibariyle;

1. 2. 1. Ayre

1985-1987 yılları arasında “Mecmuaya Zıwani” logosuyla İsveç’te/ Stockholm’de Ebubekir Pamukçu tarafından yayınlandı. Ağırlıklı olarak Zazaca yayınlanan ilk dergidir. Yayın hayatı 14 sayı süren Ayre; dil, kültür, edebiyat ve tarih dergisi olarak 3 aylık yayın periyoduyla yayımlanmıştır. Pamukçu, derginin sahibi, yazı işleri müdürü ve aynı zamanda editörüdür. Genellikle olarak Çermik, Siverek, Gerger yöresine ait metinlere yer verilmekle beraber zaman zaman diğer yörelerin Zazaca’sına da yer verilmiştir. Avrupa ve Türkiye’ye dağıtım yapılan Ayre, Zazaca’nın bir dil olduğunu savunmaktadır. Zazaca’nın medya düzleminde bir dil olduğu olgusunu ilk defa bu denli gür bir sesle savunan Ayre, bu anlamda ardı sıra önemli etkiler bırakmıştır. Dergide Latin Alfabesi kullanılmaktadır. Ayre dergisinin ortalama başlık sayısı 19, ortalama yazar sayısı da 11’dir. Avrupa’da yayınlanması itibariyle kitleye ulaşma noktasında başarılı olamamışsa da Zazaca’ya sunduğu katkı ve sonrasında uyandırdığı etki itibariyle oldukça önemli bir yayındır.⁴

1. 2. 2. Piya

1988-1992 yılları arasında “Pêserokê Zıwan o Kulturê Zaza” logosuyla Skarholmen/İsveç’te yayınlandı. Dergi kelimesine karşılık olarak “Pêserok” kelimesini kullanan ilk dergidir. Yayın hayatı 16 sayı süren Piya, Zazaca ve Türkçe olarak yayınlanmıştır. Ebubekir Pamukçu’nun başredaktörlüğünde yayınlanan Piya, Ayre’ye oranla daha gelişmiş, olgunlaşmış bir dergi görünümündedir. Piya’nın redaksiyon kurulunda; Ardwan, Ç. Soy, Elier, Hese, Korca Mirseydan, Soşen Bıra bulunmaktaydı. Piya’da ortalama 18 yazar ve 32 konu başlığı yer almıştır. Piya’nın ortalama sayfası sayısı 80’dir. Ağırlıklı olarak Çermik, Siverek, Gerger yöresine ait metinlere yer verilmekle beraber zaman zaman diğer yörelerin Zazaca’sına da yer verilmiştir. Avrupa ve Türkiye’ye dağıtım yapılan Ayre, Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

4 Ayre: Mecmuaya Zıwani, 9, 11, 12. sayılar, 1985-1987, Skarholmen, Stokholm İsveç; Selcan, Zülfü: Die Entwicklung der Zaza-Sprache; Ware, Zaza Dili ve Kültürü Dergisi, Baiersbronn (Almanya), No: 12, Kasım 1998, s. 152-163. İnternet yayını: 16.04.2004, www.zazaki.de; <http://zazaki-institut.de/peseroki/ayre/ayre.htm>

Fahri Pamukçu (1946), Çermik, İngilizce Öğretmeni; Pela Neşriyatê Zazaki: <http://zazaki0.tripod.com/>

1. 2. 3. Raa Zazaistani

1991 yılında Ebubekir Pamukçu tarafından İsvetç'te yayımlanmıştır. Derginin redaksiyon kurulunda; Ardwan, Ç. Soy, Elier, Hese, Korca Mirseydan, Soşen Bıra bulunmaktaydı. Toplamda 3 sayı yayımlanabilen Raa Zazaistani, politik içerikli bir dergi olup, ilk defa Zazaistan teriminin kullanıldığı dergidir. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

1. 2. 4. Waxt

1990-91 yıllarında Almanya/Darmstadt'da yayımlanmıştır. 4 sayı çıkabilmiştir. Kimler tarafından çıkarıldığı dergide belirtilmemiştir. Yer yer siyasi yazılara da yer veren ciddiyetten uzak amatör folklorik bir gırgır-mizah dergisidir. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirdiği görülmektedir.⁵

1. 2. 5. Raştıye

1991-1995 yılları arasında "Pêseroka Zonê / Zıwan u Kulturê Zaza" logosuyla Fransa ve Almanya (Lübeck)'te yayınlanmıştır. Toplamda 9 sayı yayımlanan Raştıye; Zazaca, Almanca ve Türkçe olarak yayınlanmış olup Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.⁶

1. 2. 6. Desmala Sure

1991-94 yıllarında Londra'da yayımlanmıştır. 16 sayı yayımlanmıştır. Politik içerikli sosyalist bir dergi olan Desmala Sure, kendilerini "Dersim Komünist Hareketi – Komela Komünista Kırmancıye" olarak tanıtmaktadırlar. Seyfi Cengiz'in etrafında toplanan çoğu Têkoşin geleneğinden gelen kişilerdir. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.⁷

1. 2. 7. Ware

1992-2003 yılları arasında "Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dımılı-Kırmanc-Zaza" logosuyla Baiersbronn/Almanya'da yayımlanmıştır. 14 sayı yayımlanmıştır. Redaksiyon kurulu; Asmeno Bêwayir, Hesenê Reqasa, Xal Çekler, Hawar Tornêcengi, Mehmet Doğan'dan oluşmaktadır. Ortalama sayfa sayısı 100'dür. Ağırlıklı olarak Zazaca olmakla beraber Türkçe ve Almanca yazılara da yer vermiştir. Tirajı 1000 adetti. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir. Zazaca'ya önemli katkılar sunmuş bir dergidir.⁸

5 Waxt Dergisi, 1, 2, 3, 4. sayılar.

6 Raştıye Dergisi, 4,5,7 sayılar.

7 <http://www.desmalasure.dk/modules.php?name=Sections&artid=1;>

8 Ware Dergisi, 2, 6, 11, 12, 14. sayılar.

1. 2. 8. Şewq

1995 yılında Almanya/Hannover’de yayımlanmıştır. Toplamda 8 sayı yayımlanan Şewq; Zazaca, Kürtçe ve Almanca yazılara yer veriyordu. Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

1. 2. 9. Zaza Press

2000-2005 yılları arasında “Journal Of Zaza Language And Culture” logosuyla Stockholm/İsveç’te yayınlanmıştır. Sahibi ve editörü Faruk İremet’tir. Yayın Kurulu, Mihê Elişan, Koyo Berz, Virso, Varto ra İbrahim, Zazom Rocnewe’den oluşmaktaydı. Tamamı Zazaca olarak 15 sayı yayımlanmıştır. Kormışkan ve Tija Sodiri’den sonra tamamı Zazaca olan 3. dergidir. Ağırlıklı olarak Siverek, Çermik bölgesi Zazaca’sına yer verilmekle beraber, diğer yörelerin metinlerine de yer verilmiştir.⁹ Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.¹⁰

1. 2. 10. Vengê Zazaistan

2000-2001 yılları arasında “Zone Kulture u Siyasete Zazayan” logosuyla Paris/ Fransa’da yayınlandı. 4 sayı olarak yayımlanabilmiştir. Redaksiyon kurulu, Mahmut Çağdaş, Ramazan Kızıllık, H. Cansa’dan oluşmaktaydı. Türkçe-Zazaca ağırlıklı yayın yapmıştır. Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.¹¹

1. 2. 11. Zerqê Ewroy

1990 yılında Almanya/Wetzlar’da Zaza Kültür Derneği tarafından yayımlandı. Sahibi Mahmut Pamukçu olan Zerqê Ewroy, toplamda 4 sayı yayımlandı. Zazaca ve Türkçe yazılara yer vermiştir. Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

1. 2. 13. Çime

2005-2008 yılları arasında “Pêserokê Zıwan u Edetê Zazayan/ Journal of Zaza Language and Culture, Zaza Dili ve Kültürü Dergisi” logosuyla Zaza Yaşar (Yaşar Aratemur) tarafından Almanya’da yayınlanmıştır. Redaksiyon kurulu; Ferhat Pak, R.Kızılçubuk, Roşan Hayig, Zerweş Serhad’dan oluşmaktadır. 2-3 ayda bir yayınlanan Çime dergisi ağırlıklı olarak Zazaca olmakla beraber Türkçe’ye de yer vermiştir. Dil, kültür ve tarih yazılarına yer verilmiştir. Ortalama sayfa sayısı 45’dir. Toplam 10 sayı yayımlanabilmiştir. Ortalama her sayıda 18 yazıya karşın, 14 yazar yer almaktadır. Zazaca’nın 3 lehçesinde yayın yapmıştır. Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.¹²

9 <http://tr.wikipedia.org/wiki/ZazaPress>

10 ZazaPress Dergisi muhtelif sayıları.

11 Pela Neşriyatê Zazaki: <http://zazaki0.tripod.com/>; Vengê Zazaistan Amor1, 2000.

12 Çime Dergisi, 1 ve 2. sayılar; Yaşar Aratemur (35), Almanya, 20.02.2011.

1. 2. 14. Zazaki

2008 yılında Augsburg / Almanya’da, “Dil, Din, Edebiyat, Tarih ve Kültür” logosuyla Yaşar Aratemur tarafından yayınlanmıştır. 20-24 sayfa olarak yayınlanmıştır. Redaksiyon kurulu; Mehmedi Duedunıc ve Heseni Zernerm’den oluşmaktadır. 2 sayı yayımlanabilen Zazaki dergisi; Bingöl, Palu, Elazığ, Diyarbakır yörelerinin Zazaca’sına yer vermiştir. Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

1. 3. Kürtçe Olup Da Zazaca’ya Da Yer Veren Dergiler

1976’dan itibaren Avrupa’da Kürtçe olarak yayınlanıp da Zazaca’ya da yer veren dergilerin sayısı 20 tanedir. Ancak bunlardan Zazaca açısından özel bir önem arz eden sadece iki tanesi üzerinde duracağız, diğerlerinin ise isim ve yayın tarihlerini zikretmekle yetineceğiz. Zazaca’ya yer veren Kürtçe dergiler; **Ronahi**, 1976-78 yılları arasında Zürih/İsviçre’de; **Roja Nu**, 1979-1990, Stockholm’da; **Gaziya Welat**, 1980 yılında Almanya/Frankfurt’ta; **Kurtuluş Yolu**, 1985 yılında Almanya/Köln’de; **Die Brücke**, 1985 yılında Almanya Saarbrücken’de; **Helin**, 1983-84 yıllarında İsveç / Stockholm’de; **Mızgin**, 1986 Bonn’da; **Behrem**, 1988-90 yıllarında Stockholm’de yayınlanmıştır. Bu dergiler Zazaca’ya zaman zaman ve çok az yer vermiştir.

Haklarında bilgi elde edilemeyen, kaynaklarda isim olarak zikredilen ancak Zazaca’ya pek yer vermeyen bazı dergiler de: **Kürdistan Press**, **Berbang**, **Wan**, **Çarçira**, **Nıştımın**, **Çıra**, **Demokrat**, **Heviya Gel**, **Rewşen**, **Lêkolin** şeklinde sıralanabilir.¹³

1. 3. 1. Hêvi

1985 yılında Paris’te Kürt Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. Her sayısında düzenli olarak Zazaca’ya yer verildi. Zazaca folklorik yazılar, gramer ve sözlük çalışmaları, transkript edilmiş yazılar yayınlandı. Bu dergide yayınlanan başlıca önemli eserler, Peter Lerch’in 8-9 metni, Mala Ehmedê Xasi’nin (1898) Mevlidê Nebi ve Osman Efendiyê Babîj’in (1952-1929) Biyayişê Piyeximbêr (Peygamber’in Doğumu) adlı mevlitlerdir. (1985).¹⁴

1. 3. 2. Kızıl Yol

1983-85 yıllarında Bobigny/Fransa’da yayımlanmıştır. Zazaca’yı bağımsız bir dil olarak değerlendirmektedir. Zazaca’nın ayrı bir dil olduğunu savunan ilk dergi olması ile dikkat çekmektedir. Toplamda 5 sayı yayımlanmıştır.

13 Seyidxan Kurij, <http://www.kurdistan-aktuel.org/yazarlar/seyidxan-kurij/7277-zazaca-yaznnn-tarihcesi.i.h2011/01.19>.

14 Seyidxan Kurij, <http://www.kurdistan-aktuel.org/yazarlar/seyidxan-kurij/7277-zazaca-yaznnn-tarihcesi.i.h2011/01.19>.

1. 4. Dernek - Vakıf Dergiciliği

1979 yılından günümüze dek Avrupa’da kurulan dernekler bünyesinde yayınlanmış olup da Zazaca’ya da yer veren 2 tane dergi tesbit edilebilmiştir. Bunlar;

1. 4. 1. Armanc

1979-80 yıllarında Stockholm, Sundyberg/İsviçre’de yayınlanmıştır. Kürdistan İşçi Dernekleri Federasyonu yayın organıydı. Başlangıçta ağırlıklı olarak Kürtçe-Türkçe yayın yapan, sonradan Kürtçe ağırlıklı olarak yayınlanan dergide, Zazaca yazılara da düzenli olarak yer verilmiştir. Zazaca sayfalar Malmisanij tarafından hazırlanmaktaydı.

1. 4. 2. Dengê Komkar

1979-80 yıllarında Avrupa’da yayınlanmıştır. Kürdistan İşçi Dernekleri Federasyonu yayın organıydı. Ağırlıklı olarak Kürtçe yayın yapan dergide Zazaca yazılara da düzensiz olarak da olsa yer verilmiştir. Zazaca sayfalar Malmisanij tarafından hazırlanmaktaydı.

2. TÜRKİYE’DE YAYINLANAN DERGİLER

1963 yılından itibaren dergilerde görünürlük kazanmaya başlayan Zazaca, başlangıçta muhtelif dergilerin kıyısında köşesinde “konuk oyuncu” rolünde yer alırken, ilerleyen zamanlarda önce yerini yadırgamamaya, giderek alışmaya ve nitekim 90’lı yılların sonuna doğru ancak asli oyuncu olarak göz önüne çıkmaya başlamıştır.

2. 1. Zazaca Dergiler

Türkiye’de yayınlanan bağımsız Zazaca dergilerin yolculuğu 1997 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi’nde okumakta olan bir grup Bingöllü üniversite öğrencisinin “fanzin tutkusuyla” başlar. Bu kategoride şu ana kadar toplamda 4 dergi yayımlanmıştır.

2. 1. Vati

1997-1998 yılında “Edebiyat o ê bin” logosuyla Erzurum’da yayınlandı. Sa-dece 3 sayı yayımlanan dergi Egit Eskarj tarafından yayınlandı. Tamamı Zazaca olup Türkiye’de yayınlanan ilk Zazaca dergidir. Aynı zamanda ilk Zazaca öğrenci dergisidir. Bingöl, Siverek ve Palu Zazaca’sına yer vermiştir. Ortalama sayfa sayısı 12, yazar sayısı 5 iken ortalama başlık sayısı da 10 şeklindedir. İki kişi ilk defa Vati ile Zazaca yazmaya başlamıştır. Zazaca’yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

2. 2. Miraz

2006 yılında “Edebiyat o Felsefe” logosuyla Malatya/Türkiye’de yayımlandı. Sahibi, Yazı İşleri Müdürü ve editörlüğünü İsmail Söylemez yapmıştır. Redaksiyon

kurulu; Asmêno Bêwayir, Serhat Bengi, Ayetullah Karabeyeser'den oluşmaktadır. Bingöl, Tunceli, Diyarbakır, Adıyaman, Erzincan, Muş, Sivas yöresi Zazaca'sına yer vermiştir. Tirajı 1000 adettir. Tamamı Zazaca'dır. Zazaca yayınlanan ilk edebiyat ve felsefe dergisidir. 2 aylık yayın periyoduyla yayına başlayan ancak düzensiz aralıklarla yayınlanan Miraz'ın ortalama sayfa sayısı 64 olup, her sayısında ortalama 30 yazar ve 30 yazı başlığına yer verilmiştir. Türkiye ve Avrupa'ya dağıtımı yapılmıştır. Medyada Zazaca'yı gündemleştirmiş, ulusal medyada hakkında çok sayıda haber yayımlanmıştır. 22 kişi ilk defa Miraz ile Zazaca yazmaya başlamıştır. Toplamda 50 kişi yazmıştır. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

2. 3. Veng U Vaj

2008 yılında İstanbul'da "Piseroka Sanat u Edebiyatê Zazaki/ Zazaca Sanat ve Edebiyat Dergisi" logosuyla yayınlanan Veng u vaj'ın editörlüğünü Serhat Biyezar (Hasip Bingöl) yapmaktaydı. Sahibi Filik Çapakçur olan derginin redaksiyon kurulunda Asmeno Bêwayir ve Hasan Bingöl yer almaktaydı. Yayın kurulu da; Faruk İremet, Nasır Burçin, Wısf Zozani, Murad Homakar, Serhat Bengi, Samed Apmalla'dan oluşmaktaydı. 2 sayı yayınlanmıştır. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.¹⁵

2. 4. Şewçıla

2011 yılının Mart ayında Diyarbakır'da "kovara edebî û hûnerî" logosuyla Roşan Lezgin (Ziya Okçu) sorumluluğunda yayına başladı. 2 aylık yayın periyoduyla yayınlanan edebiyat ve sanat dergisidir. Zazaca'yı, Kürtçenin lehçesi olarak değerlendirmekte, Vate Dergisi ve Vate Yayınevi sorumluluğunu da yürüten Vate Çalışma Grubu üyeleri tarafından yayınlanmaktadır.¹⁶

2. 2. Kürtçe Olup Da Zazaca'ya Da Yer Veren Dergiler

Zazaca, Türkiye'de öncelikle Kürtçe dergilerde sığıntı şeklinde görünmeye başlar. İlk tarih 1963'tür. Bu süreçte Kürtçe ağırlıklı yayınlanan ancak zaman zaman çok az da olsa Zazaca'ya da yer veren dergilerden bir bölümü de şunlardır: **Newroz, Rojname, Jiyana Nu, Roj, Nuroj, Govend, Newroz Ateşi, Hevdem, Serketin, Azadi, Dengê Azadi, Ronahi, Hêvi, Roja teze, Deng.** Bu kategorideki dergi sayısı toplamda 26'dır ancak burada hepsi üzerinde durulmayacak, Zazaca açısından önem arz eden ve ulaşılabilen dergiler üzerinde durulacaktır.

2. 2. 1. Roja Newe

1963 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Sahibi Doğan Kılıç Şihhesenanlı, Yazı İşleri Müdürü Halil Kılıçkaya, Genel Yayın Yönetmeni ise Hasan Bulmuş'tu. Kürtçe-Türkçe ağırlıklı olarak yayınlanan Roja Newe'de 2 tane Zazaca metin yayınlan-

15 Venguvaj, Omar 1-2, 2008; Hasip Bingöl, (35), Bingöl, 28.02.2011.

16 Şewçıla 1, adare 2011., http://www.haberdiyarbakir.com/news_detail.php?id=40542&uniq_id=1300760802;

mıştır. Bu metinlerden biri Bingöl yöresinden derlenen bir türkü diğeri de bir anı yazısıdır. Bu Zazaca'nın dergilerde görünmesi bakımından bir ilktir.¹⁷

2. 3. 2. Özgürlük Yolu-Rıya Azadî

1975 yılında Ankara'da Kürtçe-Türkçe ağırlıklı olarak yayınlanan Özgürlük Yolu-Rıya Azadî dergisi daha çok folklorik metinler ve kısa haberler şeklinde olup; genellikle Dersimli Munzur Çem tarafından kaleme alınmışlardır.

2. 3. 3. Roja Welat

1976 yılında Ankara'da Kürtçe-Türkçe ağırlıklı olarak yayınlanan Roja Welat'ta yer alan yazılar daha çok folklorik metinler ve kısa haberler şeklinde olup, genellikle Munzur Çem tarafından kaleme alınmışlardır.

2. 3. 4. Devrimci Demokrat Gençlik

1976-80 yılında Ankara'da Kürtçe-Türkçe ağırlıklı olarak yayınlanan Devrimci Demokrat Gençlik'te yer alan yazılar daha çok folklorik metinler ve kısa haberler şeklinde olup, genellikle Dersimli Munzur Çem tarafından kaleme alınmışlardır.

2. 3. 5. Tirêj

1979 yılında İzmir'de yayınlanmıştır. Kürtçe ağırlıklı yayın yapan dergi mevsimlik olarak yayınlanmaktaydı. 3 sayısı İzmir'de yayınlanan Tirej'in 4. ve son sayısı 80 darbesi sonrası 1981 yılında İsveç'te basılmıştır. Zazaca üzerine ilk defa ciddi bir yoğunlukla duran dergi olması hasebiyle önemlidir. Öyle ki toplamı 63 sayfa olan ilk sayının 19 sayfası Zazaca'ya ayrılmıştır. Tirej Dergisi'nin Zazaca bölüm editörü bugün Vate dergisinin başredaktörlüğünü yürüten Malmisanij (Mehmet Tayfun)'dur. Tirej, folklorik metinlerin yanında ilk defa Zazaca hikaye ve şiirler, gramer üzerine yazılar ve de yabancı dillerden yapılan tercümeleler yayınlanmıştır. Ayrıca Şeyh Selahaddin'in 1977'de kaleme aldığı Beyatname adlı küçük risalesi de Tirej'de yayınlanmıştır.¹⁸

2. 3. 4. Nûbihar

1992 yılında İstanbul'da yayın hayatına başladı. Yazı İşleri Müdürlüğü'nü Süleyman Çevik yapmaktadır. Başlangıçta aylık olarak yayınlanan Nûbihar, sonraki dönemde 3 aylık olarak yayına devam etti. Dini çizgide yayın yapan kültür, sanat, edebiyat dergisi Nûbihar; hemen hemen tamamı Kürtçe olarak yayımlanıyor. 113 sayısı yayınlanan Nûbihar başlangıçta 4-5 sayfasını düzenli olarak Zazaca'ya ayırırken, ekip değişikliğinden sonra daha düzensiz, bazen 1 sayfa bazen yarım sayfa şeklinde Zazaca'ya yer vermeye başladı.¹⁹

17 Zilfi Selcan, Seyidxan Kurij, <http://www.kurdistan-aktuel.org/yazarlar/seyidxan-kurij/7277-zazaca-yaznnn-tarihcesi.i.h2011/01.19>.

18 Seyidxan Kurij, <http://www.kurdistan-aktuel.org/yazarlar/seyidxan-kurij/7277-zazaca-yaznnn-tarihcesi.i.h2011/01.19>.

19 Nubihar Dergisi, 6-27. sayılar.

2. 3. 5. Zend

1991 yılında İstanbul Kürt Enstitüsü bünyesinde İstanbul'da yayınlandı. Sahibi Yıldız Gültekin, Genel Yayın Sorumlusu Hasan Kaya, Yazı İşleri Sorumlusu Zeynep Yaş idi. Birçok kez yayını durma noktasına gelen bilim ve araştırma dergisi Zend, düzenli bir yayın akışı tutturamadı. Kürtçe ağırlıklı yayınlanan, zaman zaman Zazaca'ya da yer veren derginin son sayısı 2008'de yayımlanmıştır.²⁰

2. 3. 6. Bîrnebûn

1997 yılında Almanya'da "Kovara Huneri, Çandî û Lékolînî Kurdén Anatolya Navin / Orta Anadolu Kürtleri Politika, Sanat ve Kültür Dergisi" logosuyla yayımlanmaya başladı. Aksaray Zazaca'sına yer vermesi açısından önemli bir dergidir. Üç aylık yayın periyoduyla yayınlanan Birnebun'un sorumlusu Hacı Erdoğan idi. Redaksiyon Kurulu; Nuh Ateş, Dr. Mikaili, Muzaffer Özgür, Ali Çiftçi, Hacı Erdoğan, Vahit Duran, Bekir Darı, Mahmut Duran, Sefoyê Asê, Mehmet Bayrak, Hüseyin Kalaycı'dan oluşmaktadır. 2011 yılı kış sezonuna kadar 48 sayı yayımlanmıştır.²¹

2. 3. 7. War

1997 yılında "Kovara Lekolin u Lêgerinê/Araştırma İnceleme Dergisi" logosuyla İstanbul'da yayımlandı. Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü Kamber Soypak'tır. Kürtçe ağırlıklı olarak yayınlanan War, Zazaca'ya da geniş bir şekilde yer verirken, özellikle sözlük çalışmalarına da düzenli olarak yer vermiştir. 16 sayı yayımlanmıştır.²²

2. 3. 8. Ajda Dergisi

2007 yılında "Kovara Çand u Hunerî" logosuyla 2 aylık yayın periyoduyla Ankara'da yayımlanmaya başlandı. Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü M. N. Polat olan Ajda'nın yayın kurulu; Sabahattin Kayhan, Ferzan Şér, M.N.Polat'tan oluşmaktadır. Ağırlıklı olarak Kürtçe olup Zazaca'ya da zaman zaman yer vermiştir.²³

2. 3. 9. Kelhaamed

2009 yılında "Kovara İslamî Çandî û Hunerî" logosuyla İstanbul'da yayın hayatına başladı. Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü Abdulkuddüs Yalçın olan Kelhaamed, 3 aylık yayın periyoduyla yayınlanmaktadır. Kürtçe ağırlıklı olarak yayın yapan dergi, Zazaca'ya da yer vermektedir.²⁴

20 Zend Dergisi, 2,4. sayılar.

21 Bîrnebûn Dergisi, 7, 8 ve 9. sayılar.

22 War Dergisi, 1, 2, 3, 4, 7. sayılar.

23 Ajda Dergisi, 3 ve 4. sayılar.

24 www.kelhaamed.com.

2. 3. 10. Berhem Dergisi

1988 yılları arasında Stockholm’de yayın hayatına başladı. Mustafa Düzgün tarafından çıkarılıyordu. 1993 yılına kadar düzensiz aralıklarla yayınlandı. Redaksiyon kurulunda Hawar Tornêcengi ve Mustafa düzgün de yer aldı.²⁵

2. 3. 11. Bîr

2005 yılında Diyarbakır’da yayın hayatına başladı. Şu ana kadar 12 sayı yayımlanmıştır. Bîr Yayınevi tarafından yayınlanan Bîr dergisi, 3 aylık yayın periyoduyla yayınlanmaktadır. Sahibi; Turgut Ersoy, Sorumlu Yazışleri Müdürü: Mehmet Konuk, Edütörü; Seîd Veroj’dur. Yayın kurulu; Dr. Celîlê Celîl, Şakir Epözdemir, Seîd Veroj, Ayhan Meretowar, Bawer Uçaman’dan oluşmaktadır.²⁶

2. 4. Türkçe Olup Da Zazaca’ya Yer Veren Dergiler

1991’den itibaren Türkiye’de normalleşmenin yaşanması ve giderek yoğunlaşmasıyla beraber artık yavaş yavaş gerçek anlamda bir “mozaik”ten söz edilebilir duruma gelmiş ve bu bağlamda Zazaca yavaş yavaş Türkçe yayın yapan dergilerde de görünmeye başlamıştır. Bu kategoride 9 adet dergi ismi tespit edebildik.

2. 4. 1. Ermin

26 Ekim 1991’de “Mehle Qezetesi” logosuyla Bingöl’de yayınlanmıştır. 15 günlük mizahi içerikli bir yayındır. Genel Yayın Müdürü Merê Umo’dur. Ermin bütünüyle Türkçe yazılara yer verirken, yazı başlıkları, manşetleri Zazaca’dır. Zazaca’ya yer veren ilk yayınlardan olması hasebiyle önemlidir.²⁷

2. 4. 2. Ateş Hırsızı

1992 yılı Aralık ayında ilk sayısı piyasaya çıkan ve 1995’e kadar 7 sayı süren dergi İstanbul’da yayımlanmaya başladı. Her ne kadar başlığının yanında “Aylık Politik Dergi” diye yazıyorsa da, bu periyodu düzenli bir şekilde yerine getiremeyen Ateş Hırsızı, bir yenilik olarak sayfalarında Zazaca ve İngilizce makalelere de yer veriyordu²⁸.

2. 4. 3. Pir

1994 yılında Almanya’da “Her vas koka ho sero roeno/ Her tayir zonê ho de waneno/Kamo ke aslê ho inkar keno/ Beno vindi sono” logosuyla yayın

25 Ertugrul Danik, Dersim Bibliyografyası, Kebecik yayinlari 1996 Ankara; <http://www.dersim.biz/html/yayinlar.html>; <http://www.acikmeydan.com/showthread.php?p=2520>

26 <http://www.kovarabir.com/>; Bir Dergisi, 1, 2, 5, 7. sayılar.

27 Ermin: Sayı 2 1991.

28 <http://www.eksizozluk.com/show.asp?t=ate%C5%9F%20h%C4%B1rs%C4%B1z%C4%B1>; <http://hiaxysheytan.com/1107/turkiye%E2%80%99de-anarsizm/>

hayatına başlamıştır. Zazaca, Türkçe ve kısmen de Almanca olarak yayımlanmıştır. Pir dergisi 2-6. sayıları İstanbul'da yayınlandı. 7. sayıdan itibaren tekrar Almanya/Duisburg'da yayınlanmaya başlandı. 2002 yılına kadar toplamda 17 sayı yayımlanan Pir; Zazalara dair, politik ve dini konulara yer verdi. Zaza dili ve edebiyatına ciddi bir şekilde yer verildi. Pirevi Yayıncılık tarafından yayınlanan Pir'in sahibi Ali Ülger, Yazı İşleri Müdürü Behzat Başarır, redaksiyon sorumlusu da Hakkı Çimen'di.²⁹

2. 4. 4. Munzur

Ankara'da 2000 yılından bu yana Kalan Yayınları tarafından yayınlanan derginin editörlüğünü Mesut Özcan yürütmektedir. Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Mesut Özcan'dır. Genel Yayın Yönetmeni Ayşe Ay'dır. 3 aylık yayın periyoduyla, 9 yıl boyunca yayınlanan derginin 33 sayısı yayımlanmıştır. Munzur, Türkçe ağırlıklı olmasına rağmen Zazaca'ya da sıklıkla yer vermektedir. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.³⁰

2. 4. 5. Ütopya

İstanbul'da yayınlanan Ütopya dergisi Türkçe ağırlıklı olup Zazaca'ya da yer vermiştir. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

2. 4. 6. Tiroj

2003 yılında "Kovara Çendeyî û Hunerî" logosuyla İstanbul'da yayınlanmaya başladı. İki aylık yayın periyoduyla yayınlanan Tiroj'un Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü Bülent Ulus'dur. Halen yayın hayatına devam etmektedir. Şu ana kadar 8 yıllık süreçte, 43 sayı yayımlanmıştır.³¹

2. 4. 7. Işkın

İstanbul'da yayınlanan Işkın dergisi Türkçe ağırlıklı olup Zazaca'ya da yer vermiştir. Zazaca'yı bir dil olarak değerlendirmektedir.

2. 4. 8. Kirmanciya Beleke

2009 yılında "Bilimsel İnceleme Araştırma Eleştiri Dergisi" logosuyla İstanbul'da Sorun Yayınları bünyesinde yayınlanan derginin Yazı İşleri Müdürlüğünü Esen Tatar yürütmektedir. 3 dilde yayın yapan Kirmanciye Beleke Dergisi, Türkçe ağırlıklı olup Kürtçe ve Zazaca'ya da yer vermiştir. 2 aylık yayın periyoduyla yayınlanan dergi, Dersim kültürü, tarihi, inancı, kimliğini bilimsel inceleme araştırma yöntemiyle ele alma iddiasıyla yayına başlamıştır. 2 sayı yayımlanmıştır.

29 Hakkı Çimen, 24.02.2011.

30 Munzur Dergisi; 3 , 4, 5, 6. sayılar.

31 Tiroj Dergisi 1. sayı.; <http://www.idefix.com/kitap/t-roj-sal-8-kolektif/tanim.asp?sid=NAJPSELWX7UBZKT9IN9V>

2. 4. 9. Bezuvar

2009'da Tunceli'de yayına başlayan dergi şu ana kadar 6 sayı yayımlanabildi. Türkçe ağırlıklı yayın yaban Bezuvar, düzenli olarak da Zazaca'ya da yer vermektedir. Üç aylık kültür, sanat ve edebiyat dergisi olarak yayımlanan Bezuvar'ın Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni Burhan Gündoğan'dır. Yazı işlerinde Ferit Balduz, denetleme kurulunda Ahmet Cemal, Murat Kaya, Orhan Dağ, Mehmet Hanifi, Hüseyin Akyol, Murat İnceler yer almaktadır. Bezuvar düzenli olarak Zazaca'ya yer vermektedir.³²

2. 4. 10. Mukaddime

Zazaca'ya yer veren ilk akademik/hakemli dergidir. Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yayınlanmaktadır.

2. 5. Dernek - Vakıf Dergiciliği

Zazaca duyarlılığının ve anadil farkındalığının oluşmasında ve gelişmesinde dernek ve vakıf faktörünün etkisi de yadsınamaz. Yöre dernekleri bu anlamda önemli görevler ifa etmişlerdir. Yöre derneklerinin Zazaca'ya hizmetleri noktasında tespit edebildiğimiz 8 tane dergi dikkat çekmektedir. Bunlar sırasıyla;

2. 5. 1. Wayir

1995-2000 yılları arasında Tunceli Kültür ve Dayanışma Derneği yayını olarak, İstanbul Tunceli Kültür Derneği tarafından İstanbul'da 3 aylık yayın periyoduyla yayınlandı. Yazı İşleri Müdürü Yeter Koçaslan idi.

2. 5. 2. Dersim

1995-1997 yılları arasında Tunceli Kültür Derneği yayını olarak, İstanbul Tunceli Kültür Derneği tarafından İstanbul'da 10 sayı yayımlanmıştır. Sahibi Dernek Başkanı Selman Yeşilgöz, Yazı İşleri Müdürü Yeter Koçaslan idi. Redaksiyon Kurulu da Hayal Hanoğlu, Cemal Taş, Hüseyin Ayrılmaz, Nesimi Aday'dan oluşmaktaydı. Türkçe ağırlık olup Zazaca'ya yoğun bir şekilde yer vermektedir. Zazaca'yı bağımsız bir dil olarak değerlendirmektedir.³³

2. 5. 3. Gımgım

İstanbul Varto Kültür ve Dayanışma Derneği yayını olup, derginin sahibi Ali Rıza Aras'tır. İki aylık yayın periyoduyla yayınlanan Gımgım'ın Redaktörü İbrahim Ballıkaya'dır. 4 sayı yayımlanmıştır.

32 Müslüm Çelik, http://www.evrensel.net/haber.php?haber_id=72243; <http://www.bezuvar.com/#>

33 Dersim Dergisi, 1-10. sayılar.

2. 5. 4. Bindav

1995 yılında yayına başladı. BİNDAY (Bingöl İli ve İlçeleri Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı) tarafından düzensiz aralıklarla ve Türkçe ağırlıklı yayımlanmıştır. Zaman zaman Zzaca'ya yer vermiştir.³⁴

2. 5. 5. Binyad

1994-2002 yılları arasında düzensiz aralıklarla BİN-YAD (Bingöl İli ve İlçeleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği) tarafından ve Türkçe ağırlıklı yayımlanmıştır. Zaman zaman Zzaca'ya yer vermiştir.

2. 5. 6. Sefine

2003 yılında Bingöl'de yayınlanmaya başladı. Düzensiz yayın periyoduyla yayınlanan Sefine'nin sahibi; Binyar Derneği Adına Müslüm Ayyıldız'dır. Editörlüğünü Osman Aydın'ın yaptığı Sefine'nin yayın kurulunda; Ömer Berdibek ve Ömür Öztürk yer almaktadır. Yazı işleri sorumluluğu ise Esra Altunhan, Tuncay Yerlikaya ve Ümit Akyol tarafından yürütülmektedir. Türkçe olarak yayınlanan Sefine'nin bir-iki sayısında Zazaca'ya yer verilmiştir.

3. Zazaca Dergi Yayıncılığı: Sorunlar ve Çözümler

Başlangıcından günümüze Zazaca dergiler çoğunlukla aynı sorunlarla karşılaşmışlardır. Bu sorunlar çoğunlukla, ekonomik, dağıtım ve kargo sorunlarıdır. Aşılmak için mücadele verilen bu sorunlar çoğu zaman dergilerin kapanmasına sebep olacak derece çözümsüzleşmiştir.

3. 1. Kadro Sorunları ve Çözüm Önerileri

Zazaca dergilerin genellikle dar bir kadro ile hazırlandığı dikkat çekmektedir. Zazaca dergiciliğin büyük çoğunlukla günümüze dek bireysel çabalarla ulaştığı söylenebilir. Bunun nedenlerini kabaca şöyle sıralayabiliriz. Yeterli sayıda yetişmiş insan kaynağının olmayışı, şive ve ağız farklılıkları, standart bir yazı dili ve alfabe üzerinde henüz tam bir mutabakatın sağlanamayışı, dil-lehçe tartışmalarının sonucunda oluşan bölünmüşlük, bireysel temel hak ve özgürlüklerin bilinmeyişi nedeniyle, öğrencilik, memuriyet gibi çekincelerle Zazaca'ya karşı mesafeli duruş, alanda çalışmaya yapan kurumsal yapıların olmayışı, örgütlenme eksikliği gibi nedenler ilk akla gelen dikkat çekici sorunlardır.

3. 2. Dağıtım Sorunları ve Çözüm Önerileri

Ülkemizde mevcut dağıtım kanallarının yüksek maliyeti nedeniyle özel okuyucu kitlesine hitap eden tüm dergilerde olduğu gibi Zazaca dergiler de farklı dağıtım kanallarına yönelmektedirler. Bu da dergilerin zamanında okuyucuya

34 Bindav, 12, 13/2001.

ulaşmasını ve dergi ücretlerinin zamanında geri dönmesini olumsuz etkilemektedir. Bu durumda dergilerin can simidi olarak sarıldıkları kitapevlerinin vicdani sorumluluklarının düzeyi dergi ömürlerini uzatmakta veya kısaltmaktadır. Zazaca dergiler için ise hedef kitlenin yaşam bölgelerinde nitelikli kitapevlerinin bulunmaması, olanların da çeşitli çekince ve kaygılarla dağıtım desteğinden imtina etmeleri ayrı bir sorundur. Son dönemde yasal düzenlemelerle kanuni çekinceler noktasında kısmi rahatlığın yaşanmasına karşın dil-lehçe tartışmaları ekseninde farklı grupların ambargoları da Zazaca dergilerin okuyucuya ulaşması önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Bunların başında, kitapevlerine dergileri kabul etmeme baskısı, kitapevlerine ulaşan dergilerin çöpe atılması, yakılması, farklı şekillerde yok edilmesi gelmektedir.

Birçok dergide, dergi yazarları, redaksiyon ekibi üyeleri bizzat dağıtım sorumluluğunu da üstlenmek durumunda kalmaktadırlar. Zazaca dergilerin dağıtım için buldukları en sağlıklı yöntem, hedef kitle kentlerinde temsilciler üzerinden dergi dağıtımını yapmaktır. Bu yöntem hem çoklu gönderi masrafı yerine tek gönderi masrafıyla bütçeyi rahatlatmakta hem de okur-dergi arasında daha sağlıklı bir iletişim oluşturmaktadır. Ancak bunda da temsilcilik bürosunun olmayışı ciddi sorunlar oluşturmaktadır.

3. 3. Ekonomik Sorunlar Çözüm Önerileri

Zazaca dergilerin arz-talep sorunu nedeniyle, kanuni kovuşturma çekinceleleriyle ve pazar kaygısı nedeniyle reklam alamamaları, kurumsal ve kamu desteğinden yoksun olmaları nedeniyle tek çare olarak gönüllü grubun katkıları ve abone ücretleri ile ayakta kalmaya çalışmaktalar. Bu da dergilerin kısa ömürlü olmasına yol açmaktadır. Bu sorunlar da, başta Kültür Bakanlığı'nın satın alma desteği sunmasıyla, belediyelerin ilan-reklam, hibe destekleriyle aşılabilecektir.

3. 4 . Zazaca Dergilerin Alfabe Sorunu ve Ortak Alfabe Oluşumuna Katkıları

Çalışmamızda incelemeye tabi tutulmuş 50 derginin tamamı Latin alfabesini kullanmıştır. Büyük çoğunluğu Kürtlerin kullandığı Celadet Bedirxan'ın çalışmasını yaptığı alfabeden esinlenerek, Latin alfabesinin Türkçe kullanımından/yorumundan farklı olarak “ê, q, w, x” harflerini eklemek suretiyle oluşan alfabe-yi kullanmışlardır. Nitekim, Bedirxan da Kürtçe için tasarladığı alfabede, Türkçe harflere “ê, q, w, x” harflerini eklemiş ve “ğ” sesini atmıştır. İlaveten Türkçe’de kullanılan “î” harfi yerine “ï” harfini ve “ı” harfi yerine de “i” harfini kullanmıştır. Zazaca dergilerden sadece Vate, Bedirxan alfabesini kullanırken, diğerleri daha sonraları Jakobson tarafından kısmen sistemleştirilen Türkçe-Kürtçe yorumu karışık Latin alfabesini kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu dergiler arasında alfabe noktasında çeşitli fikir ayrılıkları da göze çarpmaktadır. Özellikle, “ü” sesi kullanımındaki farklılık dikkat çekmektedir. Kimileri “ü” sesinin Zazaca’da olmadığını

savunurken, kimileri de varlığını savunmuş, bazıları da “ü” sesi yerine “û” sesini önermiştir.

Dergiler arasındaki ayrılıklarından biri de diftonglarda yaşanmaktadır. Bazı yazılarda diftongların belirtilmesi gereği savunulurken, bir kısmında ise bunun gereksizliği ve zamanla yok olacak bir özellik olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Ayre: Mecmuaya Ziwani, 9, 11, 12. sayılar, 1985-1987, Skarholmen, Stokholm İsveç.

Fahri Pamukçu (1946), Çermik, İngilizce Öğretmeni.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/ZazaPress>

<http://www.desmalasure.dk/modules.php?name=Sections&artid=1>

<http://www1.freewebs.com/kormiskan-bulten/index.htm>

<http://zazaki-institut.de/peseroki/ayre/ayre.htm>

İhsan Espar, Zazacanın standart bir yazı diline kavuşması için yapılan çalışmalar: Vate Çalışma Grubu ve Vate Dergisi (Avrupa-Akdeniz Bölgesinde Azınlık Dillerinde Yazarlık, Çevirmenlik, Yayıncılık Uluslar arası Çalıştayı'na sunulan tebliğ)

Miraz; 1, 2, 3, 4. Sayılar, Malatya/Türkiye, 2006.

Piya,1-3. Sayılar, İsveç.

Seyidxan Kurij, <http://www.kurdistan-aktuel.org/yazarlar/seyidxan-kurij/7277-zazaca-yaznnn-tarihcesi.i.h2011/01.19>.

Vate Dergisi, 1-33. Sayılar, İ

Vatı, 1, 2, 4. Sayılar, Erzurum / Türkiye, 1997.

Ware, 1-12. Sayılar, Almanya.

Zülfü Selcan, Die Entwicklung der Zaza-Sprache; Ware, Zaza Dili ve Kültürü Dergisi, Baiersbronn (Almanya), No: 12, Kasım 1998, s. 152-163. İnternet yayını: 16.04.2004, www.zazaki.de

Zülfü Selcan, “Zaza Dilinin Gelişimi”, Ware, NO. 12, Kasım 1998, s. 152-163.

ZAZACA (DIMİLİ) KÜRTÇE’NİN BİR LEHÇESİ Mİ? Kelimelerin “Giz”inde Bir Dil Arayışı

Ali Kemal ÖZCAN*

ÖZET

Politik mülahazaların yoğun ablukasındaki Zazaca (Dimili) dili “çekişmesi” bir ortalama dil tartışmasından uzak durmaktadır. Bir tarafta, adeta bir dilbilim ya da akademik çalışmanın konusu olamayacak kadar “bariz” Kürtçe lehçesi olarak söylenegeldi son 20–30 yıl boyunca. Buna karşı çıkan tarafta ise tepkisel boyut ağır basmaktadır.

Çalışmamız, mümkün olacak en yalın verilerle bu tartışmaya akademik bir boyut katmanın yanı sıra, reddedilmesi kolay olmayacak bir toplu veri/olgu bütünü katmayı hedefleyecektir. Bu amaçla, öncelikle konunun literatürünün belli başlı kaynaklarından en kabul gören “dil” –hatta “kelime”– tanımlamalarının temel teorik çerçevesinden yola çıkacağız. Bu çerçevemizden dillerin “tuğla”ları diyebileceğimiz kelimelere, kelimelerin de “harç’ı harflere (seslere) biraz yakından bakacağız.

Dünya’da “farklı” diller olarak tartışması bitmiş belli-başlı dillerin *ortaklıkları/benzerlikleri* ile karşılaştırarak, dillerin matematiğinin yardımıyla sorumuzun cevabını arayacağız. Dersim’de bir özgün alan araştırması ile de veri bütünümüzü zenginleştirmeye çalışacağız.

GİRİŞ

Politik mülahazaların kıskacındaki Zazaca (Dimili)¹ dili tartışması, bir ortalama dil tartışmasından çok, bir siyasi “çekişme” bütününe daha yakın durmaktadır. Bir cephe, adeta bir dilbilim ya da akademik çalışmanın konusu olamayacak kadar “bariz” Kürtçe lehçesi olarak söyleyegelirken son 20–30 yıl boyunca, karşı

* Yrd. Doç. Dr., Tunceli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, alikemalozcan@tunceli.edu.tr

1 Okuma/telif kolaylığı için, Kürtçe ve Zazaca alfabelerindeki “î” yerine “i”yi, “i” yerine de “ı”yı kullandık.

cephesinde ise tepkisel boyut öne çıkmaktadır. İnternet arama motorlarında “Zazaca-Kürtçe-Dımılı” benzeri taramalarda maalesef akademik kaynaklara rastlamak mümkün olmamaktadır. Kürt dili çerçevesindeki dilbilim çalışmalarına sınırlı da olsa ulaşmak mümkündür. Ancak konu Zazaca, Dımılı, Kırdki, Kirmancki gibi isimlerle anılan Dersim’in “zonê ma”sına gelince, bazı çevre ve gruplaşmaların tepkisel, ideolojik ve polemiksel “forum” tartışmalarından öteye geçilememektedir. Google’ın akademik (*scholar*) taramamızda iki çalışmanın ismi ile karşılaşılabildik. Bunlardan brincisi² Zazaca veya Dımılı üzerine bir çalışma olmadığı gibi oluşmakta olan Kürt resmi ideolojisi genel sınırlarında kalmaktadır. Konu ile ilgili bir adet akademik makaleye ulaşabildik ve yararlanabildik.³ Ancak bu çalışma da – zengin tarihi ve etimolojik kaynaklardan beslenen çok değerli bilgiler sunmakla birlikte– ampirik/niceliksel veri bütününe yönelik bir alana pek girmemektedir. Zaten bu “tartışmalı” dil üzerine böyle bir alan da oluşmamıştır.

Çalışmamız, mümkün olacak en yalın verilerle bu tartışmaların akademik boyutuna bir katkı yapmak ümidiyle, reddedilmesi kolay olmayacak bir kayda değer veri/olgu ünitesi sunmayı hedefledi. Bu amaçla, öncelikle konunun literatürünün belli başlı kaynaklarından en kabul gören “dil” –hatta “kelime”– tanımlamalarının temel teorik çerçevesinden yola çıktık. Bu çerçevemizden dillerin “tuğla”ları diyebileceğimiz kelimelere, kelimelerin de “harç”ı harflere (seslere) biraz yakından bakmaya çalıştık.

Dünya’da “farklı” diller olarak tartışması bitmiş belli-başlı iki Batı Avrupa dilinin *ortaklıkları/benzerlikleri* ile karşılaştırarak, dillerin matematiğinin yardımıyla sorumuzun cevabını aradık. Bulabildiğimiz cevabın dilbilim insanlarının üzerinde çalışmaya değer somutlukta –sayılabilirlikte– olduğunu umut etmekteyiz.

METODOLOJİ

Dilbilimci olmamanın kaygısından kaynaklanan bir haddimizi aşmama hassasiyetiyle bu “özgün” alana girmeye cesaret ettik. Cesaretimiz ise dilbilim çalışanlarına, üzerinde çalışılabilir mütevazı bir “zemin” sunma heyecanından beslendi.

Böyle bir kaygı ve hassasiyetle, dilbilimin alanına düşecek derin teorik çerçevelere girmekten kaçındık. Bunun yerine, çok kısaca bir dil/lisan genel tanımlamasından hareketle, tamamen pratik, sayılabilir (*ampirik/quantable*), ele-gelir bir veri bütününe ulaşmaya çalıştık.⁴ Dillerin “tuğla”ları diyebileceğimiz ve dilleri –sanırsız gramerden önce – dil yapan *kelimelerden* hareket etmeyi uygun gördük. Dillerin birbirlerini “anla-maz”lığının (ayrılığının, farklılığının) temel olarak keli-

2 Uzun, M. (2006), Kürt Edebiyatına Giriş, İthaki, İstanbul.

3 Keskin, M. (2010), “Zazaca Üzerine Notlar”, Şükrü Arslan (derleme), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim - Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür*, p. 221–242, İletişim Yayınları, İstanbul.

4 Bunun için temel güvencemiz Durkheim’in, sosyal bilimlerde metodolojinin en başat ögesinin olgu (*fact*) olduğu yönündeki tavsiyesi oldu.

melerin “giz”ine takıldıkları *olgusundan (fact)*⁵ hareketle, Kurmanci ve Dımılı’yi biraz daha yakından tanımaya, tanımlamaya çalıştık.

Veri toplama yolunda ilk somut arayışımız, bütün dillerde “en temel” diyebileceğimiz kelimeleri seçme işi oldu. Hemen herkesin üzerinde uzlaşmaya yakın/yatkın bir temel kelimeler seçimine dikkat ettik. Türkçe sözlükten ikiyüz (200) kelime seçtik. İkinci olarak, seçilen bu Türkçe kelimelerin en yakın İngilizce, Almanca, Kürtçe (Kurmanci) ve Dımili (Zazaca) karşılıklarını bulduk. Türkçe sözlükten ikiyüz temel keimeyi seçerken de üç yalın kritere bağladık kendimizi:

- a) Kelimelerin günlük dilde en çok kullanılanlar olması,
- b) Eğitim seviyesi düşük ya da olmayan birinin kullanabileceği kelimeler olması,⁶
- c) Kurmanci ve Dımili’nin Türkçe’den ortak *almadığı* kelimelerden olması.

Çünkü ana hedefimiz, bu konuşulan iki “kelimeler grubu”nun *doğasındaki ayrınlıkların, ortaklıkların, benzerliklerin ve ayrılıkların oranına ulaşmaktı*. Bulduğumuz bu oranları ise, kimsenin *aynı diller* olduğunu söyleyemeyeceği iki dil arasındaki oranlarla karşılaştırdık. Bu dilleri de dünyada en çok konuşulan İngilizce ve ondan *ayrı* bir dil olduğu *tartışılmayan* Almanca olarak seçtik. Yani, Kurmanci ve Dımili arasındaki ortaklıkları, benzerlikleri ve benzemezlikleri, İngilizce ve Almanca arasındaki “akraba”lıkla karşılaştırarak, dilbilim akademisyenlerinin üzerinde uzlaşmakta zorlanmayacakları bir “harman”a varmaya çalıştık.

Temel kelimeleri Türkçe sözlükten seçerken, İngilizce ve Kürtçe karşılıklarını biliyorduk. Ancak Almanca ve Dımili’yi bilmediğimiz için karşılıklarının ne kadar aynı, benzer ve farklı olacaklarını bilemezdik. Almanca ve Dımili karşılıklarını Almanya’da bu konuya yakın alanda çalışmakta olan bir doktora öğrencisi arka-dışımızdan aldık. Dolayısıyla önümüze gelen kelimeler, yanıltıcı-yönlendirici bir imkândan “yoksun”, tamamıyla “kura çekme” usülü denebilecek bir *ön-bilgisiz* ayıklamayla ortaya çıkmış bir kelime kütesi oldu.

Bir başka metodolojik seçimimiz ise, bu dilin, en “bakır” kalan bir bölgesi olması dolayısıyla, Dersim’in “Dersimce”sini araştırma alanı olarak hedeflemekle yanılığımızı minimize etmeye çalıştık. Çünkü Dersim’de “*zonè ma*”, onu konuşan nüfus çoğunlukta olduğu için, diğer (Palu, Varto, Diyarbakır, Koçgiri v.b) bölgeler gibi “öteki”leşme ve “azınlık”laşma baskısıyla Kurmanci’nin etkisinde en az kalan bir “Zazaca” olmuştur.⁷

5 Durkheim, E. (1964), *The Rules of Sociological Method*, The Free Press-Macmillan, New York.

6 Son 40-50 yılın bilimsel-teknolojik gelişmelerinin katığı kelimeler, genellikle Türkçe veya Batı dillerinden iki “lehçe”ye birlikte geçen “entellektül” kelimeler olmaktadır.

7 Tersine, Dersim “hinterland”ındaki Kurmanci’nin Dımili’den etkilendiği gözden –ve kulaktan– kaçmamaktadır.

BİR DİL VEYA LİSAN NASIL “AYRI”LIR?

“Dilleri kendi içinde bir dil yapan temel kriterler ne olabilir” sorusuyla genel bir teorik çerçeveye ulaşmak sanırız yanlış olmaz. Dilin genel olarak işlevi anlamındaki tanımları, çıkacak rakamlarımızı analiz etmede yardımcı olacaktır kuskusuz. Ancak konumuza/argümanımıza asıl katkısı olacak olan dilleri birbirinden ayıran *temel özgünlüklerine* odaklaşan tanımlama girişimleridir. Örneğin “Dil, evreni algılayış ve yansıtanın ses, sözle göstergesidir... Kişioğlu evreni bilinci ile algılar, dili ile yansıtır”⁸ veya “Bir dil, her biri sonlu uzunlukta ve sonlu bir üyeler kümesinde oluşturulan (sonlu ya da sonsuz) cümleler kümesidir”⁹ türündeki tanımlamalar, birinci kategorideki çabalaradır. İkincilerine girebilecekler, dilleri daha çok halkların, etnik toplulukların doğasının *kültürel bir ögesi* olgusunu tanımlamalarının odağına çekenlerdir.

Belli bir insan topluluğuna özgü, çift eklemli sesli göstergeler dizgesi. F. de Saussure’ün yaptığı ve birçok dilbilimcinin benimsediği ayrıma göre, dilyetisinin toplumsal ürünü olan dil, bu yetinin bireylerce kullanılabilmesini sağlayan ve toplumca benimsenmiş olan uzlaşım bir düzendir.¹⁰

Bu tanımın odağındaki kavrayış, dikkat edilirse, bir insan topluluğunun kendi içindeki “uzlaşım bir düzen” olması olgusudur. Dilin “kendi içinde” olmasının doğal sonucu, topluluğun da kendi içinde *müstakil bir etnisite* olması olacaktır.¹¹ Yine dili, insanın kendisi için toplumsal varlığının göstergesi olan bir “sosyal müessese” olarak tanımlanması da *kültürel* odağa yönelen bir yaklaşımdır.

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içti-maî [sosyal] bir müessesedir.¹²

Bunun gibi dili/lisanı, “toplumsal bir yaratık olarak insanın, bireyin davranışlarında açık uçlu seçenekler dizesinin bir olabilirlikler düzeneği” olarak tanımlayan Halliday de, kültürün “çevresel koşulları” bağlamında ele alır.¹³ Yine bu çizgide, “Bir dil” diye devam eder Trager: “toplumun üyelerinin kendilerine ait bütünsel kültürleri anlamında, karşılıklı etkileşimlerinin aracı olan, insan sesine ait ihtiyarî semboller sistemidir.”¹⁴

8 Bozkurt, F. (1995), *Türkiye Türkçesi*, İstanbul, s.5.

9 Chomsky, N. (1957), *Syntactic Structures*, The Hague, Mouton & Co.

10 Vardar, B. (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, s.75

11 Dımılı (zazaca) ile ilgili politik kaygı merkezli “tartışmalar” da bu *hassasiyet* üzerinden yükselir.

12 Ergin. M. (1985), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, s.3.

13 Halliday, M. A. K. (1973), *Explorations in the Functions of Language*, London, Arnold.

14 Trager, G. (1949), *The Field of Linguistics*. Norman, OK, Battenberg Press.

Lehçe (Diyalekt) ise, ansiklopediler ve sözlüklerce “bir dilin belli bir coğrafî bölgedeki insanlar tarafından konuşulan çeşidi” veya “bir dilin tarihi, bölgesel, siyasi sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu” olarak tanımlanır. Bu tanımlarda da, “çeşit” veya “kol”un boyutları/sınırları konusunda, ölçüye gelecek niceliksel bir ögeye pek rastlanmaz. Yani bir “farklılık”ın nereye kadar bir “dil”in sınırlarında kaldığını, nereden sonra ayrılıp *müstakille*-seceğini tanımlayan kriteriada *belirgin bir muğlaklık* var. Kanımızca bu zorluğu veya fluluğu aşacak en güvenilir somutluktaki yöntem, kelimelerin seslerindeki “anlaşılma”larının niceliksel ölçülerine başvurmak olacaktır.

Bu çerçevede, *kelimelerin diller içindeki “anlam”larının ansiklopedik tanımlarına başvurulursa, “kelimelerin dili”nin tercümesi daha gerçeğe yakın yapılabilir: “Kelime, dilin, anlam taşımanın aslı taşıyıcısı olarak fonksiyon gören bir veya daha fazla konuşulan ses veya onun yazılı temsilinden oluşan bir ünitesidir.”* Bir başka ansiklopedinin tanımı da, dilin benzer “sırrı”nın taşıyıcısı olarak kelimeyi tanımlar: “*Kelime, anadil konuşucunun genellikle, dilin yalıtılabilir ve anlam-yük-lü en küçük elementi olarak değerlendirdiği, konuşmanın veya yazmanın yegane ünitesidir.*” Kısaca, kelimeler dillerin atomlarıdır demeye getirirler.

Bu ve benzer kuramlaştırmalarla birlikte, dilin *kültürel* –yani yerel– odaklı tanımlama çizgisi bir çok dilbilimcide öne çıkar. Çok özetle andığımız bu kuramsal çerçeveden hareketle, dilbilim literatürünün ağırlıklı olarak etrafında toplandığı kültürel boyut kavramsallaştırması perspektifinden Dimili’ye yaklaşılabılır. Buradan dilin “tuğla”ları olan kelimelerin “giz”ine bakacak bir sosyal bilimci, politik kaygılardan kurtulabilmiş entellektüelitesinin eline gelecek olguları ışığında, iki “kelimeler düzeneği” (Kurmanci ve Dimili) arasındaki *bağı* tanımlamakta zorlanmayacağı kanaatindeyiz.

Böyle bir perspektiften seçilen ikiyüz (200) temel kelimeler tablosuna bakıldığında, “resmi kanı”yı haylı şaşırtacak bir “manzara” ile karşı karşıya olunduğu anlaşılır.

Kelimeler tablomuzun “manzara”sı şöyledir:

Temel Türkçe Kelimeler	Kurmanci	Dimili / Zazaki	İngilizce (English)	Almanca (German)	KD	EG
1 Aç	Birçi	veyşan	Hungry	hungrig	–	+
2 Aç–mak	Veke, vekırın	akerdene	Open	öffnen	–	+
3 Ağz	Dev	fek	Mouth	mund	–	/
4 Ağla–mak	Bigire, giri,	bermaene	Cry	weinen	–	–
5 Altın	Zêrr	zern	Gold	gold	+	+
6 Anne	Dê, dayik	ma	Mum/mother	mutter	–	+

7	Arkadaş	Heval	albaz, embaz	Friend	freund	-	+
8	Aslan	Şêr	şêr	Lion	löwe	+	+
9	Ateş	Ar, agir	adır	Fire	feuer	+	+
10	Ayak	Nig	linge	Foot	fuß	+	+
11	Baba	Bav	pi	Father	vater	-	+
12	Bacak	Şeq, qor, pêq	qor, paqe	Leg	bein	+	-
13	Bacı	Xang, xûşk	wae	Sister	schwester	-	+
14	Badem	Bayv	vame	Almond	mandel	-	/
15	Bağlamak	Girêde, girê	girê daene	Tie	binden	+	-
16	Bal	Hunguv	engmên	Honey	honig	-	+
17	Balık	Masi	mase	Fish	fisch	+	+
18	Başla	Despêke	sifte kerdene	Start/begin	starten, beginnen	-	+
19	Beyaz	Sis, sıpi	sıpê	White	weiß	+	+
20	Biber	Isot	isot	Pepper	pfeffer	+	+
21	Borç	Dên	deyn	Loan	schulden	+	-
22	Bulut	Ewr, hewr	hewr	Cloud	wolke	+	-
23	Burun	Poz	zinci	Nose	nase	-	+
24	Buz	Cemed	cemed	Ice	eis	+	+
25	Buzağı	Golık	guk, golık	Calf	kalb	+	+
26	Ceviz	Gûz	goze	Walnut	walnuß	+	+
27	Ceylan	Xezal	asike	Gazelle	gazelle	-	+
28	Cezaevi	Mapıs	hepısxane	Prison	gefängnis	+	-
29	Cevap	Bersiv	cıwab	Answer	antwort	-	+
30	Çalı	Sincık	sınc	Nettle	gebüsch	+	-
31	Çekirdek	Dendık	dendık	Birdseed	kern	+	-
32	Çekirge	Kulli	çekçeke	Grasshopper	grashüpfer	-	+
33	Çevre	Dor	dorme	Environment	umgebung	+	-
34	Çık	Derkev	veciye	Leave	komm raus	-	-
35	Çıplak	Tazi	şilt, vıran	Naked	nackt	-	+
36	Çiğne	Bicu	bıcawe	Chew	kaue	/	/
37	Çocuk	Zaru, zarok	doman, qıç	Child	kind	-	/
38	Çok	Pır, zaf	zaf, vêşi	Lots	viel	/	-
39	Çorap	Kuruk, gore	gewre, puç	Socks	strumpf	-	/
40	Çukur	Korm	çale	Pothole	graben	-	-
41	Çuvaldız	Şujın	goçine	Needle	nadel	-	+
42	Dağ	Çiya	ko	Mountain	berg	-	-
43	Dayı	Xal	xal	Uncle	onkel	+	+
44	Diş	Didan, dıran	dıندان	Tooth	zahn	+	-
45	Dar	Teng	teng	Narrow	eng	+	-
46	Dede	Bapir	pirık, kalık	Granfader	großvater	/	+

47	Dere	Nal, newal	avzimek	Stream	strömung	-	+
48	Dudak	Lêv	lew	Lips	lippe	+	+
49	Ekmek	Nan	nan	Bread	brot	+	+
50	El	Dest	dest	Hand	hand	+	+
51	Elma	Sêv	sae	Apple	apfel	/	+
52	Ekşi	Tırş	tırş	Sour	sauer	+	+
53	Eski	Kemd, kevn	kıhan	Old	alt	/	+
54	Eşek	Ker	her	Donkey	esel	+	-
55	Evlilik	Zewac	zewac	Marriage	ehe	+	-
56	Ev	Mal, xani	ban	House	haus	-	+
57	Esneme	Bayışk	babuşke	Yawn	gähnen	/	/
58	Fare	Mışk	merre	Mouse	maus	-	+
59	Gel	Ware	amaene	Come	kommen	-	+
60	Geç	Rawır	ravêrdene	Pass	vorbeigehen	/	-
61	Geniş	Fere	hera, hira	Wide	weit	-	+
62	Getir	Bine	ardene	Bring	bringen	-	+
63	Gelin	Buk	veyve	Bride	braut	-	+
64	Git	Here	şo	Go	geh	-	+
65	Gir	Têkev	cı kewtene	Enter	betreten	-	-
66	Gül-mek	Ken, bıken	huwaene	Laugh	lichen	-	/
67	Gör-mek	Bıbin, ditn	diyaene, vinitene	See	sehen	-	/
68	Göz	Çav	çım	Eye	auge	-	/
69	Hala-bibi	Met	eme, amıke	Aunt	tante	-	-
70	Hançer	Şur, xençer	xençer	Dagger	dolch	/	-
71	Hangi-si	Kijan	kamci	Which	welche/r/s	-	+
72	Harman	Bêder	cıwen	Field	dresche	-	-
73	Hasta	Nexweş	nêweş	Ill	krank	+	-
74	Hayat	Jin, jıyan	weşiye	Life	leben	-	-
75	Hür-riyet	Azad, azadi	serbestiye	Liberty/free	freiheit	-	/
76	Ilık	Çêrme	serdgerm	Warm	warm	-	+
77	Irmak	Çem	ro, la	River	fluss	-	-
78	Isır-ma	Gezke, gez	gaz kerdene	Bite	beißen	/	/
79	Islak	Şıl	hit	Wet	feucht	-	-
80	Islık	Fitk	filiska	Hernia	pfeife	/	-
81	İç-(dış)	Hundur	zerre, teber	Inside	innen	-	+
82	İç-mek	Vexe	şımitene	Drink	trinken	-	+
83	İleri	Pêş	raver	Forward	vorwärts	-	+
84	İşit-mek	Bıbist, bıstın	biaşnawe	Hear	höre	-	+
85	İyi	Baş	rınd, hewl	Good	gut	-	+
86	Kaç-ma	Bez, rev	remaene	Run	fliehen,	-	-
87	Kaç-tane	Çend	çend teney	How many	wieviel	+	-

88	Kalk	Rawe, rabe	werze	Stand up	steh auf	-	/
89	Kıl	Mu, pırç	mûye, pırç	Hair	haar	+	+
90	Kaz–ma	Bikol, tevır	zengel	Dig	hacke	-	-
91	Kısa	Kurr, kın	kılm	Short	kurz	/	-
92	Kız–evlat	Qızık, keçik	keyna	Daughter	tochter	-	+
93	Kim	Ki	kam	Who	wer	/	/
94	Koku	Bin	boe	Smell	geruch	+	-
95	Kol	Pil	bazi, herme	Arm	arm	-	+
96	Korku	Tırs	ters	Scared	angst	+	-
97	Lisan	Zıman	zıwan	Language	sprache	+	-
98	Masal	Çırrok	şanıke	Story	märchen	-	-
99	Mavi	Hêşın	kewo	Blue	blau	-	+
100	Mayıs	Gulan	gulane	May	mai	+	+
101	Meme	Çıçık	çıç, cıçık	Breast	brust	+	+
102	Misafir	Nivan	meyman	Guest	gast	-	+
103	Nasıl	Çer, çewea	çıtewr, senên	How	wie	-	/
104	Ne	Çı	çı	What	was	+	/
105	Nekadar	Çıqas	çıqa	How Much	wieviel	+	-
106	Niçin	Çıma, qey	çınay rê, çıra	Why	warum	/	/
107	Nere	Ku	koti, çıya	Where	wo	/	/
108	Nezaman	Çaxt, çıwaxt	key	When	wann	-	+
109	Nikâh	Mar	mare	Marriage	heirat	+	-
100	Nohut	Nik	nuke	Chick peas	kichererbse	+	-
111	Orak	Das	vaşturiye,	Sickle	sichel	-	+
112	Ot	Giya	vaş	Grass	gras	-	+
113	Otur	Rune	ronişe	Sit	setz dich hin	/	/
114	Öğleyin	Navêrê, nivro	peroc	Afternoon	mittag	-	-
115	Öğren	Huke	musaene	Learn	lernen	-	+
116	Öğüt-mek	Bihêr, hêrdın	tarnayış	Grind	zerkleirnen	-	-
117	Öksürük	Kuxuk	kuxayış,	Cough	husten	/	-
118	Öksüz	Sêwi	sey	Orphan	weise	/	-
119	Öküz	Ga	ga	Ox	ochse	+	+
120	Öldür–me	Bikuj, kujandın	kıştene	Kill	töten	/	-
121	Ölüm	Mırın	merg, merdene	Death	tod	-	-
122	Ön	Peşi	ver	Front	vorne	-	-
123	Önemli	Gring	muhim	Important	wichtig	-	-
124	Öp–me	Paçke, paç	paçi kerdene	Kiss	küssen	+	+
125	Öv–me	Metke, met	wesıbnaene	Praise	preisen	-	+

126	Özlem	Biri	era viri kewtene	Miss	sehnsucht	-	-
127	Palto	Sako	çox	Jacket	jacke	-	+
128	Pamuk	Pembu	peme	Cotton	baumwolle	/	-
129	Pekmez	Aqıt	rıb	Marmalade	sirup	-	/
130	Pencere	pençire	pencere	Window	fenster	+	-
131	Rüya	Xemd, xewn	hewn	Dream	traum	/	/
132	Rüzgar	Ba	va	Wind	wind	/	+
133	Saç	Por	por	Hair	haar	+	+
134	Sağ-taraf	Rast	raşt	Right	rechts	+	+
135	Sahip	Xudi	wahêr, wayir	Owner	besitzer, Herr	-	-
136	Sakal	Ri	erdişe	Beard	bart	-	+
137	Saman	Ka	sımerr	Wheat	heu	-	-
138	Sarı	Zer	zerd, çeğer	Yellow	gelb	/	-
139	Sarımsak	Sir	sir	Garlic	knoblauch	+	-
140	Sen	Tu	tı	You	du	+	+
141	Ses	Deng	veng	Noise/sound	stimme, laut	+	-
142	Sıcak	Germ	germ	Hot/worm	warm	+	+
143	Sinek	Vızık	vızike	Fly	fliege	+	+
144	Siyah	Reş	sia	Black	schwarz	-	-
145	Soğuk	Sar	serd	Cold	kalt	/	+
146	Sol	Çep	çep	Left	links	+	-
147	Su	Av	awe	Water	wasser	+	+
148	Söyle-mek	Bêje, gotın	vaji, vatiş	Say	sagen	-	/
149	Tarak	Şe	şane	Comb	kamm	/	+
150	Tahrik	Tız	thız kerdene	Provoke	provokation	+	+
151	Tavuk	Mırışk	kerge	Chicken	huhn	-	-
152	Toprak	Xali, ax	wele, herre	Earth	erde	-	/
153	Tuz	Xo, xoy	sole	Salt	salz	-	+
154	Uç/ma	Bifire, fırr	raperraene,	Fly	fliege	-	+
155	Uçurum	Asê	zile, xali	Cliff	abgrund	-	-
156	Unutma	Birkırın	xo vira kerdene	Forget	vergessen	-	/
157	Utanç	Şerm	şerm	Shy	scham	+	/
158	Uyku	Xew	hewn	Sleep	schlaf	/	/
159	Uzak	Dur	dûri	Far	weit, fern	+	/
160	Uzun	Drêj	derg	Long	lang	-	+
161	Üç	Sisê, sê	hirê	Three	drei	-	+
162	Üst	Ser	ser	Top	oben	+	-
163	Üzüm	Tiri	engûre	Grapes	traube	-	-
164	Var-dır	Heye	esto/esta	Exist	es gibt	-	/
165	Vatan	Welat	welat	Country	land	+	/

166	Ver	Bide	bide	Give	gib	+	+
167	Vur	Lêxe, lêxin	pirode	Hit	schlage	-	-
168	Vücut	Bejn, laş	bejne, leşe	Body	körper	+	-
169	Yağ	Rûn	ruwen	Butter	butter, öl	+	+
170	Yağmur	Şili, baran	varan, şiliye	Rain	regen	+	-
171	Yakın	Nêzik	nezdi	Near	nah	/	/
172	Yanak	Gep	gumık, a/ liske	Cheek	backe	-	-
173	Yangın	Şewat	adır, veşayox	Fire	feuer	-	+
174	Yap	Bike	bike	Do	tur	+	/
175	Yaprak	Pel	perre	Leaf	blatt	/	-
176	Yat-mak	Rakev	kewtiş	Lie down	sich	-	-
177	Yavru	Çêlik	leyr, leyrek	Child	baby	-	+
178	Yaz-mevs.	Havin	amnan	Summer	sommer	-	+
179	Yazı	Nivis	nuşte	Writing	schrift	-	-
180	Yedi	Heft	hewt	Seven	sieben	+	+
181	Yemek	Xarın	werdene	Food	essen	-	-
182	Yeni	Nu	newe	New	neu	+	+
183	Yer	Erd, herd	ca	Place	platz	-	+
184	Yeşil	Kesk	kewo, koo, hewz	Green	grün	-	+
185	Yeter	Besse	beso, besa	Enough	genug,	+	/
186	Yık-mak	Helşin	weşanıtene, birişni	Demolish	zerstören	-	-
187	Yıl	Sal	serre	Year	jahr	-	-
188	Yılan	Mar	mar	Snake	schlange	+	/
189	Yıldız	Histêrik, sîtêr	estare	Star	stern	/	+
190	Yırt	Qişke	dirnayış	Rip	zerreiße	-	-
191	Yoğurt	Mast	mast	Yoghurt	joghurt	+	+
192	Yok	Tune	çiniyo/çiniya	None	es gibt nicht	-	-
193	Yol	Rê	raye	Road, street	straße, weg	/	/
194	Yudum	Qım	qulm	Sip	schluck	/	-
195	Yumuşak	Nerm	nerm	Soft	weich	+	-
196	Yuva	Hêlin	halên	Home	nest	+	-
197	Yüksek	Bilınd	berz	High	hoch	-	/
198	Yürek	Dıl	zerri	Heart	herz	-	/
199	Zaman	Dem, waxt	taw	Time	zeit	-	-
200	Zıpla	Tulde	xo weştene	Jump	springen	-	-
Toplam: Kurmanci-Dimili arası (+) 68; (-) 102; (/) 30				English-German arası (+) 88; (-) 77; (/) 35			

Tablo 1. Günlük Dilde En Çok Kullanılan Seçilmiş Temel Kelimeler Ve Dört Dilden Karşılıkları

Tablonun rakamları, dünyanın belli-başlı dillerinden olan İngilizce ile Almanca arasındaki *benzerlik* – en temel günlük-dil kelimelerinde – Kurmanci ile Dımili (Dersimce) arasındaki benzerlikten açık bir farkla öne geçtiğini göstermektedir.¹⁵ İngilizce'nin iki yüz kelimesinden seksen sekizi (88) Almanca ile aynı veya çok benzer (kolaylıkla anlaşılır) iken, Kurmanci ile Dımili arasında bu sayı altmış sekizde (68) kalmaktadır. İtina ile söylendiğinde anlaşılabilir "orta benzerlikteki kelimelerin sayısı ise – iki yüz temel kelime arasında – İngilizce-Almanca'da otuz beş (35), Kurmanci-Dımili'de otuz (30) oluyor. Yani, Almanca ile İngilizce arasındaki genel benzerlik oranı (benzer/aynı ve çağrışımlı toplamı) % 61.5 iken, Dımili-Kurmanci arasındaki bu genel benzerlik % 49'dur. Anlaşılmazlık (benzemezlik) cephesinden rakamların söylediği ise; Almanca'nın İngilizce'ye % 38.5 "yabancı" kalmasına karşılık, Dımili'nin %51 (%12.5 farkla) Kurmanci'ye "ilgisiz-alakasız" kaldığı yönündedir.¹⁶ Dımili'nin iki yüz kelimesinden yüz ikisi – %51'i – kökleri ve ekleriyle tamamen Kurmanci'den başka bir "ses düzeneği" olarak önümüze çıkmaktadır.

Yakınlık derecesi		Kurmanci Dımili		İngilizce Almanca	
Anlaşılan (çok benzer, aynı)	+	68	%34.0	88	%44.0
Anlaşılabilir (benzer, çağrışım yapan)	/	30	%15.0	35	%17.5
Anlaşılmaz (benzemez, farklı, ilgisiz)	-	102	%51.0	77	%38.5

Tablo 2. Benzerlik ve Farklılık Durumu

Almanca bu "başka"lığını, iki yüzde (200) yetmiş yedi (77), yani yüzde otuz sekiz buçuk (%38.5) gibi "zayıf" bir oranla, kendisinin İngilizce'ye karşı (ikisinin aynı veya birinin ötekisinin lehçesi olduğunu söyleyen olmadığına göre) "ayrı bir dil olabilme rüştü"nü ispatlamaya yeterli olabilmektedir. Ancak %51'lik bir alakasızlık oranının Dımili'ye yetmemesi, dilbilimcilerin yeniden bir "tercüme"sini beklemeyi hak eder ciddiye eder.

Dımili'nin, İngilizce ve Almanca arasındaki farklılığa fark atan farkının "yetmez"liği, Dımili'nin kendisi gibi, bu "kelimeler grubu" ile konuşan etnik varlığın kendisini tanımlaması da – karşılıklı birbirine bağlı olarak – sorunlu/kararsız bir tablo vermektedir. Bu etnisitenin kendisinin Zaza mı, Kürt mü, Kırd mı, Kırmanc mı, Dımililer mi, "Şarê Ma" mı; konuştuğu dilinin de Zazaca mı, Dımili mi, Kırdki mi, Kırmanc mi, Loli mi, Çareki mi, "Zonê Ma" mı olduğu kendi içinde "kuşku" kalmaya devam etmektedir.

15 Tablo 1.

16 Tablo 2.

Zazaların kendilerini ve dillerini tanımlamaları bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Kendini tanımlama şekli aslen ulusal olmayıp, etnik veya dini niteliktedir. Koçgiri yöresindekiler kendilerini genelde “Zaza”, dillerini “Zazaki” diye tanımlarken, eski kuşakta “Ma” (biz) ve “Zonê Ma” (dilimiz) tanımlaması da vardır. Bugünkü anlamda Dersim (Mamekiye, Tunceli), Erzincan ve Bingöl’ün Yayladere ve Yedisu bölgesindeki Alevi Zazalar kendilerini “Kırmanc” diye tanımlarken, dillerini “Kırmancı”, eski kuşakta “Dımılki” de bilinmekle, komşu bölgelerdeki Sünni Zazaları “Zaza”, Sünni Kürtleri “Khurr”, Alevi Kürtleri “Kırdas”, Kürtçeyi “Kırdaski” olarak bilir. Bingöl’ün Kiğı, Adaklı, Karlıova ve Varto, Hınıs, Tekman gibi bölgelerdeki Alevi Zazalar kendilerine “Şarê Ma” (halkımız) veya “Elewi”, dillerine “Zonê Ma” (dilimiz) derken, komşuları olan Sünni Kürtleri (bazen de genel anlamda tüm Sünnileri) “Khurmanç”, Sünni Zazaları “Zaza” veya “Dılmıc” olarak tanımlar. Varto-Hınıs’ta Kürt komşuları Zazacayı “Loli” veya “Çareki” diye aşiret adına göre adlandırırlar.¹⁷

Başta vurguladığımız gibi, dilbilim çalışanlarının alanına girip haddimizi aşmaya dikkat etme kaygısıyla, bir dili ayrı/müstakil bir dil yapan kriterler üzerine bir iddiadan uzak durarak, oynanmamış bazı sayısal veriler sunduk. Bu, “kura” ile seçilmiş kelimelerin ortaya çıkardığı rakamları *tercüme* etmeyi, dilbilim otoritelerine bırakacağız.

Temel kelime seçimimizde, bu kelimelerin en yakın karşılıklarında ve bunların benzerlik-ayrılık derecelerini tasnif etmede eksikliklerimizin olduğu/çıkacağı kuşkusuzdur. Daha dikkatli seçimler ve daha dillere hakim bir tasnif ile çıkarılacak sonuçların daha güvenilir, gerçeğe yakın olacağı da aşikârdır. Ancak bu eksikliklerin, çalışmamızın – mevcut haliyle – gerçeğe hayli yaklaştığı doğrultusundaki kanaatimizi korumamıza engel olacak düzeyde olmadığını düşünmekteyiz.

Son bir ek olarak, dilleri “müstakil” dil yapan temel kriterlerden biri (kanımızca ikinci temel önemde) olan gramer faktörü analizine açmak üzere: temel kelimelerimizden kelime *kökleri aynı veya çok yakın olan* iki fiilin “matar” ve “edilgen” hallerini gösteren aşağıdaki tablo, Kürtçe-Zazaca “akraba”lığı üzerine, konuyu “rakamların dili” ve “kelimelerin sırrı” ile tartışacak dilbilimcilere, gramer çephesinden bir ipucu vermektedir.

17 Keskin, M. (2010), “Zazaca Üzerine Notlar”, Şükrü Arslan (derleme), *Herkesin Bildiği Sır: Dersim - Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür* (s. 222, 223), İletişim Yayınları, İstanbul.

Türkçe	Dımili (Zazaki)	Kurdi (Kurmanci)
Öldürme	Kışt	Kuj
Öldürmek	Kıştış	Kujandin, kuştın
Öldürülmek	Kıştayış	Hatın kuştın
Ölçme	Peym	Peyv, piv
Ölçmek	peymayış, peymıtış	Peyivandin, pivandin
Ölçülmek	Peymiya	Hatın (peyivandin) pivandin

Tablo 3. İki Fiilin Soneklerinde Kurmanci-Dımili Durumu

SONUÇ

Geçtiğimiz yüzyılın son günlerine kadar, Kürtçe'nin Türkçeliğini – dolayısıyla Kürtlerin Türklüğünü – kanıtlamaya yoğun “akademik emekler” harcandı. “Doğu Gerçeği”¹⁸ odaklı “bilimsel” çalışmaların ortak sonucu ise hep “Kürtler’in Türklüğü”¹⁹ hattında seyretmekteydi. Büyük üniversitelerimizin koca profesörleri bu yokluk “çalışma”larına imza atmaktaydılar. Yaygın “şikâyet”ler ve “dış güçlerin maşası” olmaktan kurtarma uyarıları ise “hepimiz Türküz, nereden çıktı bu Kürtlük ve Kürtçülük” etrafında toplanmaktaydı.

Anadolu tarihinin yüzyılımıza düşen bu parçacığının bir “civesi” olmalı ki, bu günlere geldiğimizde, devletin TRT-Şeş’inde yirmi dört saat yayın yapacak kadar varlaşan Kürtçe'nin “sahibi” iktidar adayı Kürt siyaseti – tam da aynı iktidar kaygısı ile– “hepimiz Kürdüz, nereden çıktı bu Zazalık ve Zazacılık” etrafındaki inkârını ısrarla sürdürmektedir.

Bu çok sınırlı çalışmamızın, Kürtçe'nin bu “sahip”lerinin “evlatlık” (lehçelik) çalışmalarının “akademik-bilimsel” değerlerine ne kadar katkı yapacağını bilmez, ancak dilbilim ve sosyal-siyaset bilimi akademisyen ve araştırmacıları için, üzerinde çalışılabilecek bir küçük “harman” sunacağı ümidindeyiz.

18 Bozkurt, M. (1997), *Doğu Gerçeği*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

19 Kırzioğlu, M.F., (1995), *Kürtler’in Türklüğü*, Hamle, Ankara; Kırzioğlu, M.F., (1984), *Dağıstan, Aras, Dicle, Altay Ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler*, Ankara.

ZAZACA'NIN FARŞÇA VE DEYLEMİ DİLLERİYLE OLAN İRTİBATI VE AKRABALIĞI

Burhanettin DAĞ*

ÖZET

İrani dil grubuna ait olan Zazaca'nın eski Farşça ile vokabular ortaklığı ve Partça ile gramatik ve yapısal benzerliği vardır. Zaman aşımıyla değişmeye maruz kalmayan kelimeler ve bilhassa isimlerin çoğu Zazaca ve Farşça'da az bir fonetik farkla aynıdır. Ancak devlet dili olması itibarıyla Farşça çok büyük evrimler ve değişimleri geride bırakmıştır. Zazaca ise çok az değişim ve gelişim göstermiştir. Eski Farşça'da kullanılan kelimelerle, günümüzde Zazaca'da kullanılan kelimelerin büyük bir kısmı müşterektir.

Ayrıca bu gün İran'ın Deyleman bölgesinde yani Hazar havzasında konuşulan mahalli diller ile Zazaca arasında da çok önemli benzerlikler bulunmaktadır. Mani dilinin metinleri Farşça'dan ziyade Zazaca'ya yakındır. Gramatik olarak Zazaca ve Farşça arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Orta İran'da konuşulan Sengeseri dili ise Zazaca'yla bir çok müştereklere sahip bulunmaktadır.

GİRİŞ

Konuşmama başlamadan önce hem konuk ve hem de ev sahibi sıfatıyla, tüm yerli ve yabancı konukları, değerli dil uzmanlarını, Zazaca'nın ihya edilmesinde emeği geçmiş olan herkesi ve muhterem Bingöl halkından burada hazır bulunan hemşerilerimi saygı ve sevgiyle selamlıyor, başarılar ve mutluluklar diliyorum. Davetlerinden dolayı Bingöl Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Gıyasettin Baydaş'a teşekkür ediyorum ve bu sempozyumu tertiplemelerinden dolayı hem kendisi ve hem de emeği geçmiş olan diğer tüm çalışma arkadaşları ve üniversite personeli de takdir ediyorum ve sunumlarıyla bu sempozyuma içerik, anlam ve zenginlik kazandıran tüm yerli ve yabancı akademisyenlere de huzurunuzda en derin

* Din ve dil bilimci, Almanya Merkez İslam Konseyi Yönetim Kurul Üyesi, burhan_dag@yahoo.de

şükranlarımı sunuyorum. Sayın Rektörün bu nev’i şahsına münhasır olan girişimi takdire şayandır. Çünkü bu sempozyum, ölme veya başka diller içersinde erime tehlikesiyle karşı karşıya olan bir dili ve buna bağlı olarak bir kültür ve edebiyatı kurtarmak yönünde atılmış olan tarihi bir adımdır. Eğer bu sempozyum başarılı sonuçlar ve kazanımlara vesile olursa gelecek nesillerimiz ve tarih tarafından takdirle yad edilecektir. Aksi takdirde Allah’ın bir ayeti ve bir edebiyat ve kültürün anahtarı hükmünde olan lisanımız ölüme mahkum kalacak ve bu durumda tarih ve gelecek neslimiz karşısında mahkum duruma düşeceğiz. Bu ilk adım elbette ki zor olacaktır. Alman atasözünde de beyan edildiği üzere **“Jede Anfang ist schwer”** Her başlangıç zordur.

Sayın Rektör, değerli akademisyenler ve muhterem konuklar; bir dili kurtarmak, bir kültürü, bir edebiyatı ve bir toplumun manevi mirasının büyük bir kısmını kurtarmak demektir. Biz bu gün burada, en az beş buçuk milyon insanın konuştuğu bir dilin tarihi gelişim seyrini, kökünü, akraba olduğu dilleri araştırmak ve geleceğini teminat altına almak için bir araya gelmiş bulunuyoruz. Zazaca eğer onlarca asır sineden sineye nakil yoluyla bize ulaşmış ve tüm kültürel ve siyasi çalkantılar ve tufanlara rağmen varlığını koruyabilmiş ise, bu durum dilin kendine mahsus güçlü bir dinamizmi ve savunma mekanizmasının olduğunu göstermektedir. Tabii ki bu dil neden yazıya dökülmemiş mektep ve medrese yoluyla takviye edilmemiş ve Zaza toplumu nereden gelmiş ve neden göç etmiştir gibi konuların her biri başlı başına bir seminer konusudur. Bendeniz sunumumda bu konuya fazla eğilmeyeceğim. Aramızda bir çok uzman var, umarım ki onlar da Zaza toplumu ve dilinin bu boyutuna değineceklerdir. Bu süreç tamamen ilmi ve kültürel dir. Sempozyum ise bu bağlamdaki tüm fikir ve tezlere açıktır ve açık olmalı. Tabii ki ilmi çalışmalar her türlü siyasi ve politik baskı ve dayatmalardan ve müdahalelerden uzak tutulmalı.

Değerli konuklar yeri gelmişken kendimi de kısaca sizlere tanıtmak istiyorum. Bendeniz bu güzel Bingöl şehrinin ve Zaza toplumunun bir evladıyım. Farklı ülkelerde farklı üniversitelerde tahsil gördüm. Medrese hayatının yanı sıra, Atatürk Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Fars Anabilim Dalını bitirdikten sonra, İran İslam Cumhuriyeti’nde hem Fars Edebiyatı sahasında araştırmalarda bulundum ve hem de Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde Kur’an ve Hadis ilmi alanında yüksek ihtisas yaptım. On senelik bir muhabirlik ve spikerlik geçmişim vardır. Bunun yanı sıra Almanya’nın Hamburg kentinde bulunan Asya-Afrika Enstitüsü’nde bazı seminerlere katılıp doktora yazmaya başladım ancak üstadın ani ölümüyle tezimiz askıda kaldı. On beş seneden beri Almanya’nın muhtelif kentlerinde dini ve kültürel faaliyetlerle meşgulüm. Almanya Merkez İslam Konseyinin Yönetim Kurul Üyesi ve aynı zamanda Hamburg eyaletinde bulunan İslam Şurasının da yönetim kurul üyesiyim. Osnabruk Üniversitesi İslam müfredatına

nezaret eden danışma konseyinin de üyesiyim. Ana dilim olan Zazaca ve memleketimizin resmi dili olan Türkçe'nin yanı sıra. Almanca, İngilizce, Farsça, Arapça, Dericeye iyice vakıfım ve tüm bu dillerde tercümelerim gerek kitap ve gerekse makale şeklinde mevcut bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Kürtçe'nin Kurmanci ve Sorani lehçelerine aşinayım. Deylemi dillerinden de nasibim var. Diller alanında bir parça malumata sahip olduğumu ve bundan dolayı Zazaca'nın menşe-i gelişim süreci ve mensubu bulunduğu dil grubu ile etkilendiği ve etkilediği diller hakkında siz muhterem konuklara ve saygın akademisyenlere bir parça izahatta bulunabileceğimi söyleyebilirim, hepsi bu kadar, fazlası yok. Lisans tezimin konusu eski Farsça ve Osmanlıca olduğu için, Zazaca'nın Farsçayla olan irtibatının ne derecede olduğunu saptamakta bir zorluk çekmiyorum.

Zazaca İrani dil grubunun Kuzeybatı dillerinden bir dildir. İrani dillerin sayısı kırkın üstündedir. Batı İrani dil grubu yirmi dört dilden müteşekkildir. Zazaca'nın mensubu olduğu diller ise Deylemi dilleri veya Taberi dilleri olarak adlandırılmaktadır. Bunların başlıcaları sırasıyla şunlardır. Zazaca, Mazenderani, Gileki, Talişi, Tati ve Sengeseri. Howramani dili hakkında ise farklı görüşler vardır, kimilerine göre Kürdi dil grubuna mensuptur ve kimilerine göre Deylemi gruba mensup. Çünkü Hazar Denizi sahillerinde bu gün de Hovramanlar yaşamaktalar.

Zazaca'nın farklı Kürdi lehçelerle de irtibatı ve akrabalığı tabi ki vardır. Bu konuda uzmanların bizleri aydınlatmalarını talep ediyoruz. Şu hususun altını önemle vurgulamak istiyorum Zazaca bir lehçe veya diyalekt değil müstakil bir dildir. Zazaca'nın Bingöl, Dersim, Çermik ve Siverek lehçeleri var. Zazaca'ya bir lehçe olarak yaklaşanların ilmi hiç bir dayanağı yoktur. Dünya genelinde İrani diller konusunda uzman olan ve Zazaca hakkında araştırmalarda bulunan çağdaş dil bilimcilerinden hiç biri böyle bir görüşü savunmuyor.

Değerli konuklar ve akademisyenler: Bendeniz Zazaca'yı etimolojik, morfolojik syntax, vokabular ve fonetik (kelime kökü, kelime yapısı, nahiv, kelime hazinesi ve telaffuzu açısından, Farsça, Sengeseri, Mazenderani, Howramani ve Gileki (Geylanilerin dili) dilleriyle karşılaştırmasını yaparak, Zazaca'yla mezkur diller arasındaki irtibat ve akrabalık hakkında sizlere bir tablo sunmaya çalışacağım. Vokabular ve morfolojik müştereklere ağırlık vereceğim ve bir parçada gramatik ve fiil çekimleri üzerinde duracağım.

Yazılı belge ve bilgi kıtlığından dolayı, kanaatimce belgelere dayanarak Zazaca'nın geçmişi ve gelişim seyri hakkında bir tablo çizmenin zorlukları vardır. Ancak bu dilin kendi kelime, kavram ve sözcüklerinden yola çıkarak, bağlı bulunduğu dil grubu ve akraba olduğu diller hakkında sağlıklı bir tespit ve teşhiste bulunabiliriz. Mevlana Celaleddin Rumi'nin ifadesiyle

Aftab amed delile aftab**Ger delilet khahi ez wey rokh metab****(Güneşe delil olarak güneş doğdu****Eğer güneş için delil istiyorsan ondan yüz çevirme.)**

Kanaatimce Zazaca'nın kökeni ve akraba olduğu diller için sağlıklı bir araştırma yapmak ve isabetli sonuçlara varmak için, yine Zazaca'nın kendisinden yola çıkmak lazım. Bu konuda yine büyük sorumluluk bizlere yani Zazalara düşmektedir.

Yeri gelmişken Zaza, Dımlı, Dılamı, Dılmık veya Deylemi kavramları üzerinde biraz durmak istiyorum. Zaza kelimesinin kökeni veya bunun kimler tarafından kullanıldığı konusunda üç varsayımdan söz edebiliriz. Birinci varsayıma göre Dicle nehrinin yukarı taraflarında yer alan ve Zazana olarak adlandırılan bölgeye mensup olanlara Zaza denmektedir. Bu isimlendirmeyi milattan önce 522 ila 486 yılları arasında hükümlük süren Ahamenişler Kralı büyük Daryüşün **Bistuun** kitabesinde görmekteyiz. 23 milletin kralı olan Daryüş **Zazana** bölgesindeki kavgasından söz etmekte.¹ Bu varsayımdan hareket edersek Zazaların en az 2500 seneden bu yana bu bölgede yaşamakta olduklarını söyleyebiliriz. Kürt araştırmacı Mehrdad R. İzady de bu tezi savunuyor ve Zazaların önce **Zazana** bölgesinde yaşadıklarını, daha sonra Hazar Denizi sahillerinde bulunan **Deyleman** mıntkasına göç ettiklerini ve sonrada yine çeşitli siyasi ve sosyal çalkantılardan dolayı günümüzde yaşadıkları bölgelere muhaceret ettiklerini söylüyor.²

Zaza kelimesi hakkında var olan ikinci varsayıma gelince; bu varsayıma göre Zaza isimlendirmesi, Zazalarla iç içe yaşayan veya onlarla komşu olan Kürtler veya Ermeniler tarafından, onları aşağılamak üzere kendilerine verilmiş bir isimdir. Nedenine gelince kullandıkları kelimelerin ve bilhassa fiil çekimlerinin başkaları tarafından zorlukla fark edilecek, farklılıklar arz edip oldukça benzer "**sibilant**" olmasından dolayı, dili anlaşılmazlar anlamında bu isimlendirme yapılmıştır.

Sözün kısası Zaza ifadesi, açık ve net konuşmayan topluluk anlamında kullanılmıştır.³ Bu tür isimlendirmelere milletler tarihinde oldukça sık rastlamaktayız. Aynı şekilde Araplar da Arap olmayanları **Acem** yani açık ve net konuşmasını bilmeyen Kekeş olarak adlandırmaktalar. Kullandığımız **acemi** kelimesi de aynı kökten "**Ucm**" bir türedir. Günümüzde de iş bilmeyen anlamında kullanılmaktadır. İrani kavimler de kendilerinden olmayanları "**Eniran**" yani saf ve temiz

1 Schmitt, Rüdiger: Eski Farsça Akamenitler Kitabeleri, Bistuun Kitabesi sayfa 50. Almanca tercumesi

2 Mehrdad R. İzady Kürtler adlı kitabı s 307-310.

3 Zazalar hakkında oldukça fazla bilgi ve belge toplayan araştırmacılardan biri de Ermeni yazar Georg Hallacıyandır. Onun bilgi ve belgeleri 1973 yılında ermenice "Dersim hayeri azgagrut yuna" adı altında Erivanda basıldı.

olmayanlar olarak adlandırmışlardır. “**Ari**” veya “**İrani**” saf ve temiz anlamına gelmektedir. . Budizmin kurucusu **Buda** da kendi sözlerinin önemini ve gerçekliğini vurgularken. Bu sözler saf ve temiz olan Ariyani bir ağızdan çıkmaktadır diyor. Yunanlılar ise kendilerini medeni ve diğer milletleri ise **barbar** olarak nitelemişler.. Yahudiler de kendileri dışında kalanları ve bilhassa Arapları “**Yummi**” okuma yazması olmayan cahiller olarak isimlendirmişlerdir. Kur’an da “**Ummi**” ifadesi bir kaç yerde zikredilmiştir. Bunun için Zaza isminin başkaları tarafından verilmiş olması muhtemeldir.⁴ Mehrdad R.İzady ise yerel dil ve lehçelerin tüm yerli isimlendirmelerinin, bir grubun konuşma dilinin diğer grubun aşına olmadığı duyuluş tarzına dayanmaktadır diyor. Dimlilerin konuştuğu dilde çok sayıda “**z**” harfinin kullanılmış olmasından dolayı, Kurmancı’yi konuşanlar tarafından Dımliler, **Zaza** ve onların ana dili de **Zazaca** olarak isimlendirilmişlerdir. Zazaların Kurmancı’yi “**herewere**”olarak tanımlamaları veya Goranilerin Sorani’den “**Korkora ve Wawa**” ve Soranilerin ise Goranları “**Maço Maço**” olarak nitelemeleri gibi. Ancak böyle bir yorumun ilmi bir tutarlığı yoktur. Çünkü Zazaca’da en az kullanılan harflerden bir, “**z**” harfidir. Zazaca’yı konuşan herkes rahatlıkla bunu saptayabilir. On cümleyi örnek olarak ele alın bakalım kaç tane “**z**”harfi bulabilirsiniz. İkincisi, Zazaların Kurmancı için veya Goran ve Soranların karşılıklı olarak birbirlerinin dillerine yaptıkları nitelemeler o dil veya kavmin ismi olmamıştır.

Zaza kelimesinin kimler tarafından kullanıldığına dair bir komik yorum da Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayıp son dönemlere kadar devam eden geçmiş hükümetlerin inkar ve asimile politikasının resmi mimarlarından Prof. Hasan Raşit Tankurt tarafından yapılmıştır. Bu yoruma göre; şimdiki Zazalar çok eski çağlarda olduğu gibi bu günde yüksek kayalara, ulu ağaçlara ve büyük sulara hürmet ederler. İlahlarının yüksek kayalar üzerinde durduğuna inanırlar. Sivri ucuna güneşin ışığı ilk defa çavan yüksek kaya onların mihrabı ve niyazlarının uçuşup toplandığı kutlu bir yerdir. Böyle olunca da Zazalara kayalılar demek doğru olur. Eski Türkçe’de kayaya ve taş a “**sak**”derlerdi. Sak aslı ile kayalı sıfatı “**sasak**” olacağına göre Zazaların asıl ismini “**sasak**” olarak kabul etmek kabildir”**k**” harfleri ekseriyetle düşer ve o zaman “**sasak**” kelimesi “**sasa**” olarak kalır. **Sasa** nasıl Zaza olmuşsa tabi ki buna da bir izahat yok.

Dımlı, Dılamı, Dılmık veya Deylemi kavramlarına gelince. Bütün bu ifadelerin asıl ve orijinal şekli Deylemi’dir. Dılmık veya Dılamı ve Dımlı Deylemi kelimesinin bozulmuş şekilleridir. Aynı orta Anadolu’da köprüye körpü veya toprağa torpak denilmesi gibi. Deylemi ise bir coğrafyaya aidiyeti ifade etmektedir. Zaza dili ve kavmi hakkındaki araştırmacılar ve dil bilimcilerin kahir ekseriyeti, Zazaların Dey-

4 D.N Mac Kenzie The origin of kurdish (Kürtçenin aslı) transactions of the philological Society

lemi bir kavim oldukları ve dillerinin ise bu yörede kullanılan Mazeni, Talişi, Tati, Gileki, Sengeseri ve Howramani dilleriyle akraba olduğu konusunda görüş birliği içindedirler.

Üçüncü varsayıma gelince; malumunuz olduğu üzere bir çok İrani dilde “**za**” evlat anlamına gelmektedir. Farsça’daki “**zade**” Arapça’daki “**ibn**” veya “**bint**” Rusça’daki “**of**” kelimelerinde olduğu gibi. Zazaca’da yeğen için **birarza** veya **warza** denmektedir. Sengeseri ve Howramani’de de aynı kullanım vardır. Yani bacının veya kardeşin evladı. **Za-za** iki kelime olarak ele aldığımızda. **Za’nın** çocukları anlamında kullanılmıştır. Afganistanın Güney ve Doğu’sunda **Ahmedzey**, **Barekzey**, **Zazey** adında bir çok boy mevcut bulunmaktadır. Afganistan Cumhurbaşkanı. Hamid Karzey. Yani Kar’ın çocuğu Hamid demek. Bu yaklaşımdan hareket edersek Zaza, “**za**” adındaki kişinin çocukları demektir.

Zaza-Kırd ifadesine gelince, D.N. Mac Kenzie, birleşik ismin ikinci bölümünün milliyetten ziyade Zazaların sosyal yapıları ve yaşam tarzlarının niteliğini dile getirmek için kullanıldığını söylüyor.⁵ Aynı durum İğdir yöresinde yaşayan Azeriler için de geçerlidir. Oradaki Kürtler Azeriler için “**acem**” ifadesini kullanıyorlar. Çünkü Azerilerin yaşam tarzı İranlılarla çok yakınlık arz ediyor. Yoksa Azerilerden önce Kürtler acemdir. Çünkü Kürtler Türklerden ve Azerilerden önce hem İslam ile tanıştılar ve hem de Araplarla irtibata geçtiler. Her ne kadar **acem** kavramı Arap dışı olan tüm milletler için kullanılıyorsa da, ancak İslam ile ilk tanışan gayrı Arabi millet Aryaniler olduğu için, acem kavramı İrani kavimlere mal oldu. Azeriler ise Türki bir kavimdir fakat İranlılarla müşterek yaşam ve geleneklere sahip olduklarından dolayı Kürtler tarafından acam olarak tanımlanmaktadır. Zazaları Deylemi bir kavim olarak tanımlayan meşhur Rus şarkiyatçı Minorski, Zazaların şimdiki yaşamış oldukları coğrafyaya, 10 ila 12. asırlarda tarihte Deyleman diye geçen ve bu gün ise Gilan ve Mazenderan olarak iki eyalete ayrılmış olan bölgeden geldiklerini söylüyor.⁶ Bu bölgede yaşayan yerli halkın bu cümleden Kürtler ve Güney’de Arapların bunları Deylemi veya Dımlı olarak tanımlamaları da bu gerçeğe tanıklık etmektedir.⁷ Zazaca’nın müstakil bir dil olduğunu ve linguistik açıdan Kurmanci’den ayrıldığını tüm detaylarıyla kaleme alanlardan birisi de araştırmacı yazar D.N Mac Kenziedir. Ondan önce belki de ilk olarak Zazaca’nın müstakil bir dil olduğunu uzun araştırmalarından ve Siverek’te kaldığı uzun bir dönemden sonra 1906 yılında kaleme alan Oskar Mann’dır. Zazaca’nın Deylemi diller ile olan akrabalığı ve müstakil bir dil olduğu konusunda Oskar Mann’ın

1 Açık – Gizli/ Resmi-Gayri resmi Kürdoloji Belgeleri s 429. Hazırlayan Mehmet Bayrak

5 G.Hallacıyan DAN.5.242

6 Minorski La Domination des Dailamites. Paris 1932

7 Ahbar al:Fakh, İmam Hasan’ın evlatlarından Yahya bin Abdullah ve Kardeşi İdris bin Abdullah’ın Haberleri. Dr. Mahir Cerrar.

talebesi olan araştırmacı K. Hadaik'te bir çok şey söylemiştir.⁸ Deylemiler Allah Resulünün Ehl-i Beytine kucak açan ilk halklardan olmuşlardır. Hazreti Hüseyin (a.s)'in türbesini ilk inşa edenlerdir. Ve Al-i Buye devletinin kurulmasında çok büyük emekleri geçmiştir.

Zaza dili ve kavmi hakkında yaptığım bu kısa açıklamadan sonra, konuyu şimdi de linguistik (dil bilimi) açısından ele alıp Zazaca ile Farsça ve Deylemi diller arasında bir karşılaştırma yapacak ve devamında Zazaca ile eski ve yeni Farsça arasında hem kelime ve sözcüklerin kökü, hem de şekli, fonetiği ve dizimi, bir başka ifadeyle nahvi, sarfı, kelime hazinesi ve yapısı hakkında kısa bir karşılaştırma yapacağım. Bu karşılaştırmaya neden ihtiyaç olsun. Zazaca'ya çeki düzen verme aşamasında ister istemez ilk etapta kaynağını oluşturan ve diğer yandan ise akraba olan dillerden yardım almamız gerekecektir. Bu durum Kürtçe için de söz konusudur. Kürtçe de aynı mazlumiyeti yaşadığından dolayı bu gün bir çok sorunla karşı karşıyadır. Askeri, ekonomik ve siyasi bir çok kavram Farsça'dan alınmaktadır. Şahsen çok olumlu görüyorum. Başkalarından almayan hiç bir dil yoktur. Bizler de bize yakın olan, lisanımızın yapısı ve fonetiğine uyum arz eden dillerden almalıyız. Almanca'dan Yunanca, Latince ve İngilizce başta olmak üzere diğer dillerden alınmış olan kelimeleri çıkarırsanız, Alman dili konuşulmaz hale gelir. Almanların bazıları İngilizce için diğer dillerden toplatılmış ve yanlış telaffuz edilen kelime ve sözcükler bütünü diyorlar. Resmi dilimizde ne kadar Arapça Farsça, Zazaca ve Batı dillerinden alınmış kelime vardır. Arapça'da İbrani, Süryani, Latin ve Farsî kelimelerle doludur. Bunun için dilimizin yapısı ve fonetiğine uyan kelimeleri ister istemez bazen başka dillerden almak zorundayız. Tabi ki öncelik akraba olan dillere verilir.

Karşılaştırmaya şahıs zamirleriyle başlıyorum.

Şahıs Zamirleri

Farsça	Zazaca	Mazender	Sengeseri	Gileki	Howramani	Türkçe
Men	Ez / Mı(n)	Mın	A	Mın	Mın	Ben
Tu	Tı	Tı	To	Tı	To	Sen
O	Wı - Ya	Vı	No-Na	Un	Ad-Ade	O
Ma	Ma	Ima	Ham	Emen	Eme	Biz
Şuma	Şıma	Şıma	Kha	Şıma	Şıma	Siz
İşan	Yi(Ayin)	Veşun	Enun	Uşen	Adi	Onlar

Not: Zazaca'da üçüncü tekil şahıs için uzaklık vurgusunu da yapmak istediğimizde "awı" veya "aya" zamirlerini kullanıyoruz. O kadın veya o erkek. Örneğin: **Awı ho vun se. Aya ha vuna se.** O kadın veya o erkek ne diyor.

8 Hadank Karl. Zaza Lehçeleri adlı, kitabı. 1932 baskısına bkz.

İsmin *i, e, a, de* haliyle Farsça bir cümle kurduğumuzda “**O**” zamiri “**wey**”e dönüşüyor. Örneğin ‘**Ali weyra goft**. Zazaca ‘**Ali yıra vat**. Burada yine fark asgari seviyeye düşüyor. Şahıs zamirleri hususunda yukarıdaki tabloda da gördüğünüz üzere Zazaca’ya en yakın olan Deylemi dillerden kısa adıyla Mazeni olan Mazenderani dilidir.

Şahıs zamirleri konusunda yalnız ve yalnız Zazaca’ya ve Sengeseri diline mahsus olan bir hususa dikkatleri çekmek istiyorum, o da şudur: Geçmiş zaman birinci tekil şahıs için iki zamir kullanılmaktadır “**Ez**” ve “**Mı**” Gerçekten benzeri olmayan bir durum. Çünkü Partça’nın dışında aşına olduğum dillerin Sengeseri hariç hiç birisinde böyle bir durum söz konusu değil. Kurmanci’de de “**ej**” zamiri vardır. Ancak “**ej**”in genelde geçmiş zamanda geçişsiz fiiller için kullanılıp kullanılmadığını bilmiyorum. Zazaca’da ise genelde geçmiş zaman de geçişsiz fiillerde “**Ez**” kullanılmaktadır ve geçişli fiiller için ise “**Mı**” zamiri kullanılmaktadır. İstisnalar da vardır.

Örneğin: **Ez şiya**. Ben gittim. **Ez ameya**. Ben geldim. **Ez kota ra**. Ben Yattım. Geçişli fiiller için ise “**Mı**” zamiri kullanılmaktadır. **Mı werd**. Ben yedim. **Mı erna**. Ben satın aldım **Mı girot pıra**. Ben giydim. Şimdiki zaman kullanımında “**Mı**” birinci tekil şahıs zamiri tamamen kayboluyor ve yerini “**Ez**” zamirine terk ediyor. Ancak ilginç olan bir diğer husus ise isim tamlamasında “**Ez**” kayboluyor ve yerini “**Mı**” zamirine bırakıyor. Yukarıdaki tabloda geçen dillerin tümünde isim tamlaması, “**Men**” veya “**Mı**” zamiriyle yapılmaktadır.

Farsca	Zazaca	Mazeni	Sengeseri
Mal-i men	Mal-i mı(n)	Mın mal	Me mal

Partça’da da hem “**e**” ve hem de “**mın**” zamiri vardır. Örneğin **Dinig mın wazid**. Benim seçtiğim din. Eski Farsça’da var olan bu zamir modern Farsça’da ise zamanla kayboluyor. Ez zamiri Sengeseri’de ise “**a**” şeklinde mevcut bulunmaktadır. İsim tamlamalarında veya diğer cümle dizimlerinde birinci tekil şahıs zamiri konusunda Farsça ile Zazaca arasındaki fark nüans denecek kadar küçülüyor. Ancak Zazaca bir diğer hususta yine yukarıdaki dillerden ayrılmakta, Sengeseri ve Howramani’yle birliktelik arz etmekte. Zazaca ve Howramanice’de cins farkı vardır ve fiil çekimlerinde de bu farklılık öne çıkmaktadır. Sengeseri’de de bu durum bir parça söz konusu bilhassa isim tamlamalarında ve ikinci tekil şahıs zamirlerinde. İsim tamlamasıyla ilgili bir diğer husus ise şudur. Zazaca da isim tamlamalı bir soru cümlesinin cevabında “**Mı**” zamirinin Partça’daki asıl şekli olan “**Mın**”a dönüştüğünü görüyoruz.

Örneğin: Mal-i mı *Benim malım*

Mal kumyo? Mal mino. **Min** asıl şekliyle ortaya çıkıyor.

Farsça halk dilinde **Mal-ê kiye?** Kimin malıdır cevabında: **Male menı.** Benim malımdır denilir. Diğer zamirlerde Zazaca ile Farsça arasında üçüncü çoğul şahıs zamirinin dışında bir fark yoktur. Zazaca, Howramani ve Sengeseri, bu üç dilde de üçüncü tekil şahıs zamirinde cins farkı gözetilmektedir. İsmi **e** ve **den** hallerinde Deylemi dillerin çoğunda zamirin sonuna “**re**” veya “**ra**” eki gelir’ eski Farsça’da da durum böyle iken günümüz Farsça’sında istisna haller dışında “**ra**” eki ismin i hali için kullanılır. Farsça **Men o ra kuştem.** Ben onu öldürdüm. Zazaca mı wı kışt. “**ra**”eki kaybolmuş. Ancak “**e**” veya “**den**” halinde öne çıkıyor. **Mı yı ra wat.** Ben ona dedim.

İşaret Zamirleri

Farsça	Zazaca	Mazeni	Sengeseri	Howramani	Türkçe
İn	İnı - İna	In	Yun	İne	Bu
An	Awe, Aya	Owun	Nuhun	Ane	O
İnha	İni	Inin	Yunni	İne	Bunlar
Anha	Ayi (Ayun)	Owunun	Nuhunni	Ane	Onlar

Şu veya şunlar işaret zamirleri hiç bir İrani dilde yoktur. Tabloda da görüldüğü üzere Zazaca’da işaret zamirlerinde cins farkı var. Zaten Zazaca’da her şey ya müzekker veya müennestir. Farça’daki üçüncü tekil şahıs zamiri Zazaca’da erkek için kullanılan uzak işaret zamiri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mekan Zarfları

Farsça	Zazaca	Mazeni	Sengeseri	Gileki	Türkçe
İnca	İtiya(Inca)	İnce	İncu	Eyi	Bura
Anca	Uca / Aca	Unce	Nuhunce	Uwey	Ora
Kuca	Ça / Kumca /Kunca	Kece	Key	Kuwey	Nere

Dikkat ederseniz mekan zarfları konusunda Zazaca ile Farsça ve Mazeni dilleri arasında telaffuz farklılığı dışında ciddi bir farklılık söz konusu değildir. **İn** ve **An** işaret zamirleri+**Ca**(yer)= mekan zarfı, İnca, Anca ve Kuca(Kunca) Gileki hariç tüm dillerde bu ortak linguistik özellik ön plana çıkıyor.

Soru edatları(sıfatları)

Farsça	Zazaca	Mazeni	Sengeseri	Türkçe
Çı	Çi-Çita-Çine	Çı	Çe	Ne
Çıgune	Seni / Çıqede	Çiti	Çecur	Nasıl
Çendum	Çendın	Çennım	Çundmin	Kaçıncı
Çıra	Çıra	Çıra	Çıra	Neden
Çımıqdar	Çendek	Çenne	Kemmaçi	Nekadar
Kudam	Kumyo	Kedim	Kemin	Hangisi/Kim
Hiç	Çik	Hiç	Howçu	Hiç.
Hiçkes	Ço/ Çokes	Hiçkis	Heşkin	Hiçkimse
Her kes	Her/Heme kes	Herki	Haşkin	Herkes(Farsca)

Görüldüğü üzere soru edatlarında bir iki istisna hariç ciddi farklar söz konusu değil. Bu arada Türkçe'nin de ne kadar Zazaca, Farsça ve diğer Deylemi dillerden etkilendiğini görüyoruz. Örnek olarak verdiğim hususlar. Zaman seyri içerisinde çok az değişime uğrayan hususlardır.

Sayılar gelince en fazla Zazaca'ya yakın olan Sengeseri ve Howramani'dir. **Üç, on, yirmi ve yüz** sayıları belirleyicidir. **Hiri/Hirye, Des, Vist, Se**, bu üç dilde de ortaktır. **Pansay, şeşsey hotsey** vs. Geriye kalan sayılar tüm İrani dillerde aşağı yukarı aynıdır. Ancak Zazaca'nın bir farklılığı daha burada gün ışığına çıkmakta, o da ondan yirmiyeye kadar iki çeşit sayımın olması. İsim ve fiiller açısından da bu diller arasında oldukça benzerlik var.

Ağaç isimleri konusunda Zazaca ile Sengeseri aşağı yukarı aynıdır. Ağaç hem bu iki dilde ve hem de Deylemi dillerde "**Dar**"dır. Farsçada ise genel olarak ağaç için "**Dar**" kelimesi kullanılır. Örneğin **Dar-e İdam (İdam ağacı)** meyveli veya meyvesiz yeşil ağaca ise "**Dırext**" denilir. Avrupai dillerde bir isimden ismi fail türetildiği zaman ismin sonuna "**er**" eki getirilir. Bu dilbilgisi kuralı Zazaca ve Sengeseri dillerinde ağaçlar da dahil olmak üzere bir çok durumda geçerlidir. Diğer hususlarda ise bütün İrani diller ve bu dillerle ortak geçmişi olan Avrupai diller aynı gramatikal yapıya sahiptirler. Örneğin **karger, rencber**. Avrupai dillerde de **bauer, farmer, speaker** ve **killer** örneğinde olduğu gibi, isimlerin sonuna "**er**" eki getirilerek isim sıfat yapılır.

Ağaç isimleri

Sengeseri	Zaza
Suydar	Sayer
Engurdar	Rez
Amrudar	Muriyer
Yuzdar	Guazer
Vumdar	Vumêr
Embedar	Beyer

Bazı Deylemi lehçelerde üzüm asması için “Rez kelimesi kullanılır. Meyve isimleri badem, armut, ceviz ve kaysı isimleri hariç geriye kalanlar az bir telaffuz farkıyla Farsça ve Howramani dahil olmak üzere tüm dillerde aynıdır. Saydığım dört isim ise Zazaca, Howramani ve Sengeseri’de hemen hemen aynıdır.⁹

Renkler

Farsça	Zazaca	Mazeni	Sengeseri	Howramani	Türkçe
Surkh-Qırmız	sûr	qırmuz	sur	sur	Kırmızı
Siyah-Meşki	Siyah	Su	Su	Swi	Kara
Sefid	Sipi /Sipye	Esbi	Espi	Çermen-a	Beyaz
Zerd-Telai	Zerd-Çequer	Zerd	Zerd	Zer	Sarı
Sebz	Zergun /Kewe	Sebz	Sewz	Sewz	Yeşil
Abi	Howz / Kuhe	Abi	Kwe	Kwe	Mavi

Zaman Zarfları

Farsça	Zazaca	Mazeni	Sengeseri	Türkçe
ruz	ruec	ruc	Ruj	Gün
İmruz	Êr / Eyru	Aaru	Inri	Bugün
Diruz	Vizêr	Wiru- İnri	Aru	Dün
Ferda	Sıba	Sıwey	Sıbay	Yarın
Şeb	Şew (Şow)	Şew	Şow	Gece
Mah	Aşm-Meng	Mong	Mung	Ay
Sal	Serr	Sal	Sat-Sal	Yıl

Mevsimler

Farsça	Zazaca	Mazeni	Sengeseri	Howramani	Türkçe
Behar	Wısar	Wehar	Wiyar	Wehar	İlkbahar
Tabıstan	Amnun	Tawıstun	Tawıstun	Tawıstun	Yaz
Payız	Payız	Peyız	Payız	Payız	Sonbahar
Zımıstan	Zımıstun	Zımıstun	Zımıstun	Zıvıstun	Kış

Yemek Öğünleri

Farsça	Zazaca	Mazeni	Sengeseri	Howramani	Türkçe
Subhane	Arayi-Separe	Qeynar	Sıbune	Suvune	Kahvaltı
TaşT-Nehar	TaşT	ÇaşT	ÇaşT	TaşT	Öğle yemeği
Şam	Şum	Şum	Şum	Şum	Akşam yemeği

İster camid ve isterse türemiş isimler açısından olsun eski Farsça, Gileki, Sengeseri ve fiiller açısından da Sengeseri ve Howramani ile Zazaca arasında bir çok benzerlik ve ortaklık vardır. Günümüz Farsça’sıyla Zazaca arasında da bir çok

9 Kürt dili Grameri S.57 Yazar Muhammed Taki İbrahim Pur

müşterekler vardır. Zazaca ve Kurmanci arasında bu müştereklerin ne derecede olduğunu saptamak için bu iki dile hakim olan uzmanların bir takım çalışmalar yapması lazım.

İsimler açısından önce Zazaca ile Gileki lisanı arasında bir karşılaştırma yapmak istiyorum.

Zazaca	Gileki	Zazaca	Gileki	Zazaca	Gileki
Zuma(Zama)	Zama	Aspic	Sebaj	Varun	Variş
Ber	Ber	Veşun	Višta	Bırar	Berar
Pırd	Pırd	Verg	Werg	May, Mard	Mard
Çım	Çum	Gul / Vil	Gul	Pi, Baw, Babi	Pier,Perd
Lûy	Luas	Velg(meşe yap.)	Walğ(her yaprak)	Due	Du
Vara / Vare	Verı	Vowr	Verf	zûr	Dura
Pırr	Purr	Sersıbay	Sob	Say	Seb
Tûc	Tic	Bê- / Bi-	Bi-	Wiya	Hiwa
Mix	Mix	Mum	Mum	Kerg	Kırg
Guar /	Gor	Pil-Pilla	Pil-Pilla	Ga	Gow

Zazaca ile Gileki arasında yüzlerce müşterek kelime vardır. Örnek olması hasebiyle bu kadarıyla yeteniyoruz. İlginç olan şudur ki; bir çok kimse anne ve babaya Zazaca'da Pier ve Mard da denildiğini bilmiyor. Maalesef eskiler ve günümüzde de bazıları ise birine hakaret etmek istediklerinde **deyk - bayk** yerine **pier -mard** kullanırlar. Bu iki dilde de dahil olmak üzere hemen hemen tüm İrani dillerde çoğul eki "**on**" veya "**an**" dır. Bingöl yöresinde ismin çoğulu genellikle "**on**" ekile yapılır. **Lacon, kenon** örneğinde olduğu gibi. Palo yöresinde ise "**an**" eki iledir; **kiyan, peran, qıcan** örneklerinde olduğu gibi. İstek ve emir kipi yine tüm İrani dillerde "**be**"ön eki emir veya istek kipinin başına getirilerek yapılır. **Bigir, Biya** vs.

Zazaki ile Sengeseri arasındaki bazı müşterek isimler.

Zazaca	Sengeseri	Zazaca	Sengeseri
Mercu	Mercu	Velg	Velg
Nihe	Nexu	Mirçık	Merca
Kue	Ku	Dere	Derı
Deşt	Deşt	Vaş	Vaş
Ga	Gow	Munga	Madgow
Serd	Serd	Germ	Germ
Wit-wit	Wat.wat	Wesni	Osni
Hasır	Aseron	Gumêş	Gumêş
Verg	Varg	Argueş (Hergueş)	Herguş
Mar	Mer	Kesa	Kose

Kueter	Kuter	Xuez	Xi
May, Mard	Moy, Mor	Ard	Art
Yene	Adine	Zir-Zeber	Zir-Zeber
Dındun	Dannun	Derzin	Derzen
Rahar	Re	Varun	Varış
Gede / Qij	Kote	Ser	Sere
Zune	Zune	Tuerzin	Teworzin
Muerce	Murçavu	Way.Wak	Xaku
Pir	Pir	Cınêk	Cınika
Bıra	Bırı	Kiye /Ke / Keye	Ke
Kerbas	Kerbas	Tıfng	Tufng
Pes	Pes	Kelı, Kelice	Kel

Müşterek isimler ve fiiller Zazaki ile Sengeseri arasında oldukça çoktur. Sengeseri dilinde Zazaca'da olduğu gibi cins farkı vardır. Her şey ya dişi veya erkektir. Ancak bu durum Sengeseri lisanında daha fazla sistematik hale getirilmiştir. Memeli hayvanlar ve kuşlar dişidir. Diğer hayvanlar, otlar ve cansız eşya ise erkektir. Fiillerin kökü büyük ölçüde aynı ancak çekimde farklılık var.

Bir iki örnek cümle:

<i>Kota çı vela vela kenen.</i>	Qic çı wel wele kenı.	Çocuklar niye bu kadar gürültü yapıyorlar
<i>Adar wat wat nakande.</i>	E'nd wıt wıt mekir	Bu kadar lakırdı etme.

İsmin sonuna “**kar**” sıfat eki getirilerek isimden sıfat yapılmış olur. **Zulımkar, xebatkar.** Zalim, çalışan. Zazaca'da da durum böyledir. **Xebatkar ve Zulımkar gibi.**

Sengeseri'de genelde fiillerin geçmiş kipi başına “**bi**”ön eki geliyor. Gileki ve Mazeni dillerinde de durum böyledir. “**bi**”ön eki kaldırıldığında fark daha aza inmiş oluyor.

Sengeseri	Masdar	geçmiş zaman	Şimdiki zaman
Dili geçmiş zaman	Bediten (Görmek)	Bedi	Valıs
Bemıyı	Velaştın(yalamak)	Velaşt	Veti
Bımeye			
Bıme			
Bemıyun			
Bımıyid			
Bımıyen			

Zazaca

Vinayış	Di / Vina	Vinen-
Lesayış	lışt	Lyesen-

Sengeseri	Zazaki	Sengeseri	Zazaki
A beşuyı	Ez şiya	ma bekhorta	mı werd
A beşunı	Ez ha şın	ham bekhorta	ma werd
		a bemiya	Ez ameya

Sengeseri	Zazaki
Şimdiki zaman	Şimdiki zaman
Indimi	Ez ha yen
Indi	Tı he yeni / Tı ha yena
Indi	Wı ho yen / Ya ha yena
Indum	Ma he yên
Inıd	Şıma he yen
Inın	Yi he yeni

Dikkate değer bir hususun altını çizmek istiyorum. Nasıl ki Zazaca'da geçmiş zamanın geçişsiz fiilleri için **"Ez"** zamiri ve geçişli olan fiiller için genellikle **"Mı"** zamiri kullanılıyorsa, aynı durum Sengeseri için de geçerli. Yukarıdaki örnekte gördüğümüz üzere gitmek ve gelmek fiilleri için **"A"** (ben) zamiri kullanılıyor ve geçişli olanlar için ise **"Ma"** (Ben) zamiri kullanılıyor.

Zazaca ve Howramanice(Goranı) arasındaki müşterekler

Fiiller açısından Zazaca'ya bayağı yakındır. Önce bazı isimlerden örnekler verelim.

Zazaca	Howramani	Zazaca	Howramani
Kêna	Kna.-Knaçle	Pel	Glav (Zazacada dal, örülmüş saç demek)
Zınc(burun)	Zınc(çene)	Cını	Ceni
Sate	Satu(ağaç kütüğü)	Vate	Wate
Bırarza	Bırarza	Warza	Xakuza
Guaz	Waz	Amza	Amuza
Yeni	Hene	Peya	Peya
Mura	Mıro	E'mza	E'muza

Belirsiz olan bir ismi belirli kılmak için, Zazaca'da ismin sonuna **"ık"** eki gelir. Örneğin **qıcık, cumerdiğ, lacekiğ**. O bilinen çocuk. Erkek veya erkek çocuk. How-

ramani dilinde de ismin sonuna “**ke**” eki getirilerek, belirsiz isim belirli kılınır. **Pyake, ceneke**, tanınmış adam, bilinen kadın. İsim tamlaması da Zazaca gibidir.

Vam-u Ali Alinin bademi

Libas-u Heseni. *Hasanin Elbisesi*

Zazaca’da elbise için “**kınc**” veya “**cıl**” kullanılır. Diğer bir çok İrani lisanda ve Türkçe’de Arapça’sı kullanılmaktadır. Libas veya elbise. **Cenu Heseni, Ciniyê Hese-ni**. Hasan’ın Karısı. Howramani ve Gileki de çocuk için **zar** veya **zak** denilmektedir. Zazaca’da tamamen farklı olarak **qic** denilmektedir.

Howramani ile Zazaca arasındaki yakın ilişki fiillerde daha fazla göze çarpmakta ve isimler konusunda Howramani Farsça’dan daha fazla etkilenmiştir.

Howramani bir kaç mastar örneği

Remay (kaçmak)	Amay(gelmek)	Wardey(yemek)	Watey(söylemek)
----------------	--------------	---------------	-----------------

Geçmiş zaman çekimi

Mın remane	Mın amane	Mın wardim	Mın Watenim
To remay	To amay	To wardit	To watenit
Ad rema	Ad ama	Ad wardış	Ad wateş
Ade rema	Ade ama	Ade wardış	Ade wateş
Eme remayme	Eme amayme	Eme wardima	Eme watenma
Şime remade	Şime amayde	Şime wardta	Şime Watenta
Adi remayne	Adi amayne	Adia Wardışa	Adışa Watenşa

Kewtey (düşmek) Zazaca’da ise **kotiş/ kowtiş**, yatmak anlamına geliyor.

Howramani dilinde de üçüncü tekil şahıs zahirinde kadın erkek ayrımı var, ancak fiil değişmiyor. Mazeni ile Sengeseri dilleri arasında benzerlik çok olduğundan dolayı Mazeni dilinden yalnızca iki fiil çekimini örnek olması açısından vereceğim ve fazla detaylara girmeyeceğim.

Mazenderani’de fiil çekimine bir kaç örnek

“**Gelmek**” ve “**sormak**” fiillerinin geçmiş ve şimdiki zaman çekimi

Bımume	İmibe	Beporsime	Porsimbe
Bmui	Inii	Beporsi	Porsini
Bmu	Ine	Beporsiye	Porsine
Bmumi	Imbi	Beporsimi	Porsimbi
Bmui	Inni	Beporsini	Porsini
Bmune	Inni	Beporsine	Porsinni

Eski Farsça ve Modern Farsça İle Zazaca Arasındaki Benzerlik ve İlişki

Hem fiiller açısından, hem vokabular (kelime hazinesi) hem morfolojik (kelime yapısı) ve hem de gramatik olarak Farsça ile Zazaca arasındaki ilişki tüm bu dillerden daha geniş ve kapsamlıdır. İlk olarak bütün bu diller şu veya bu şekilde Farsça'nın tesiri altında kala gelmişlerdir. İkincisi bu dillerin hepsi de olmazsa bir çoğu yazı ve devlet dili olmadıkları için eski şekilleriyle kalmışlardır. Bu dillerin eski Farsça'yla benzerliği oldukça aşikardır. Zazaca'yla bu diller arasındaki benzerliklerin bir çoğu eski ve yeni Farsça'da mevcut bulunmaktadır. Benim lisans tezim Eski Farsça ve Osmanlıca üzerine olduğundan dolayı bu tespiti yapmakta zorlanmıyorum. Ben önce fiillerden başlayacağım. Farsça'da tüm mastarların sonu ya "den" veya "ten" dir. Biri "ten" ve diğeri "den" ile biten iki fiilin geçmiş ve şimdiki zaman çekimlerini yaptıktan sonra, Bazı mastarları, şimdiki zaman kökünü ve geçmiş zaman kökünü verip karşılaştırmasını sizlere bırakacağım.

Farsça

Kerden(yapmak)		Nivışten(yazmak)	
Geçmiş zaman	Şimdiki zaman	Geçmiş zaman	Şimdiki zaman
Men kerdem	men mi-konem	Men nivıştem	Men mi-nivisem
To kerdi	To mi-koni	To nivışti	To mi-nivisi
O kerd	O mikoned	O nivışt	O mi-nivised
Ma kerdim	Ma mikonim	Ma nivıştim	Ma mi-nivisim
Şoma kerdid	Şoma mikonid	Şoma nivıştid	Şoma mi-nivisid
İşan Kerdend	İşan mikonend	İşan nivıştend	İşan mi-nivisend

Zazaca'da bilhassa Bingöl ve Palu yöresinde konuşulan Zazaca'da çekim farkı pek aşikar değil. Ancak Zazaca'nın bir çok fiilinin geçmiş zaman çekimi, Farsça'nın geçmiş zaman üçüncü tekil şahıs kipiyle çok az bir telaffuz farklılığı arz etmekte ve bu kip Zazaca'nın geçmiş zaman çekiminin esasını oluşturmaktadır

Zazaca

geçmiş zaman		şimdiki zaman	
Mı nuşt	Mı kerd	Ez ha nûsen	Ez kena
Tu nuşt	Tu kerd	Tı he nûsen /Tı ha nûsena	Tı keni /kena
Yı nuşt	Yı kerd	Wı ho.nusenu Ya ha nusena	Wı keno / kon Ya kena
Ma nuşt	Ma kerd	Ma he nûsen	Ma keni
Şıma nuşt	Şıma kerd	Şıma he nusen	Şıma keni
Yın nuşt	Yın kerd	Yi he nuseni	Yi keni

Farsça	Zazaca	Farsça	Zazaca		
Masdar		Geçmiş ve şimdiki zaman kökü			
Menden	Mendiş	Mend	Man-	Mend	Munen-
Xvorden	Werdiş	Xord	Xor-	Werd	Wen-
Goften	Vatış	Goft	Goy-	Vat	Vun-
Gıriften	Gırotış	Gırift	Gır-	Gırot /Guret	Gen-
Besten	Best iş	Best	Bend-	Best	Besten-
Ameden	Umeyiş / Ameyiş	Amed	Ay-	Ame	Yen-
Duxten	Deştış	Duxt	Duz-	Deşt	Derzen-
Aşamiden	Şımitış / Aşımitış	Aşamid	Aşam-	Şımit	Şimen-
Koşten	Kıştış	Kuşt	Kuş-	Kışt	Kışen-
Kenden	Kendiş	Kend	Ken-	Kend	Kenen-
Morden	Merdiş	Mord	Mir	Merd	Meren- / Miren-
Lerziden	Lerzayış	Lerzid	Lerz	Lerza	Lerzen-
Dozdiden	Dıznayış/ Tırawıtış	Dozdid	Dız	Dızna/Tırawıt	Diznen-
Borden	Berdiş	Bord	Ber	Berd	Ben-
Averden	Ardış	Averd	Aver-	Ard	Un- / An-
Boriden	Bırnayış	Borid	Bor	Bırna	Bırnen-

Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Ancak örnek olarak bu kadar yeter sanırım. Bir çok fiilde Zazaca asaletini korumuş, Farsça’da fiiller değişime uğramış. Öte yandan Farsça Zazaca’dan daha fazla Arapça’dan etkilenmiştir. Bir çok fiil ve isim Zazaca’da İraniliğini korurken, Farsça’da dramatik bir değişime uğradığını görüyoruz. Bazı fiillerde ciddi internal değişime uğramıştır, **“Dikmek”** fiilinde olduğu gibi. Bu fiilden **derz** (duvarın örülmesi) veya **derzi** (terzi) ve **derzin** (iğne) kelimeleri türetilmiştir. Bu türevlerin hepsi şimdiki zaman kökünden yapılmakta bu kök Zazaca’da ve Sengeseri’de asıl şekliyle kalmıştır. Farsçadaysa değişime uğramış.

Farsçada geçmiş zaman kökü üçüncü tekil şahıs kipidir. Zazaca’nın bir çok geçmiş zaman fiilinde de durum böyledir. Örneğin **“nuwışt”** bu **“te”** ile biten mastar için bir örnektir. Zazaca’da ise **“nuşt, mı nuşt, tı nuşt vs..”** Kerden fiiline bakalım. Üçüncü tekil şahıs kipi geçmiş zaman için **“kerd”**dir. Bu kip Zazaca’da da olduğu gibi kullanılmaktadır. **Mı kerd, tu Kerd.** Farsça’da mastar **“manden”**dir. Üçüncü tekil şahıs dili geçmiş zaman kipi **“mand”**dir. Zazaca’da da durum aynıdır. **“Mend”** çekim bunun üzerine yapılır.

Şimdiki zamana gelelim. **“Kerden”** mastarının şimdiki zaman kökü **“kon”**dur. Zazaca ise **“ken”**dir. Çekim **ez ken-a, tı ken-i / ken-a, wı ken-u, ya kena.** Fiil çeki mi Bingöl Zazaca’sında bu şekilde değildir. Bingöl lehçesinde genelde üçüncü te-

kil şahıs kadın olduğunda fiilin sonuna “a” sesi gelir. Bendeniz çekimlerde Bingöl lehçesini esas almış bulunuyorum.

“Manden” fiilinin şimdiki zaman kökü “man” dır. Zazaca’da da durum aynıdır. Geçmiş zaman “mend”şimdiki zaman ise “mun” Farsça çarşı pazar dilinde ise çoğu fiillerde ve hatta isimlerde “an” eki yerini “un” ekine bırakmaktadır. “Mi-manem” kalırım cümlesi halk dilinde “mi-munem” şeklinde telaffuz edilir. Halk dilindeki telaffuz biçimi Zazaca’ya daha yakındır. İran için halk dilinde İrun denilir. Tahran için Tehrun. Tamamen Zazaca fonetiğine uygun.

Bir çok fiilin geçmiş zaman ve şimdiki zaman kipi için bu kural geçerlidir. Zamanımızın kısıtlı olmasından dolayı mezkur örneklerle yetiniyor ve sözü daha fazla uzatmak istemiyorum. Bizim bu gün Zazaca’da kullandığımız bir çok kelime eski Farsça’da olduğu gibi kullanılmaktadır. Yine örnek olması açısından bazı kelimeleri burada hatırlatacağım.

Eski Farsça	Zazaca	Yeni Farsça	Zazaca
Heriş	Heriş	Dost	Duest
Engebin	Engemin	Dest	Dest
Zarac	Zarac	Pa	Pay
Kehun	Kihun	Riş	Erdiş
Adır	Adır	Zanu	Zune
Kenizek-Kênek	Kênek	Sine	Sine
Weş	Weş	Sibil	Zimbel
Alin	Halin	Ebru	Bırû
Teberzin	Tuerzin	Muje	Mice / Mije
Neweş	Nêweş	Leb	Lew
Tir	Tir	Enguşt	Engışt
Kemun	Kemun	Enguştane	Enguştune
Asen	Asin	Çune	Çene
Çem	Çım	Paşna	Paşna
Estun	Estun	Quzek	Guezek
Axur	Axuer	Mu(Saç)	Mûy(saç teli)
Kiya	Kiye / Keye	Kift	Kift
Dudman	Duman / Dûn	Puşt	Paşt
Kışt	Kışt	Ser	Sare
Darı	Darı	Guş	Gueş
Hembaz	Umbaz /Ambaz	Dendun	Dındun
Patil	Patil	Kerr	Kerr
Ustewre	Ustura	Lal	Lal
Dwede	Duede	Rah	Rahar

Yeni Farsça'ya sadece ben insan vücudunun bir kısım organlarının isminin karşılaştırmasını yaptım. Tabiat isimlerinde ve hayvan isimlerinde de aşağı yukarı durum bundan ibarettir. Bir çok isim veya fiil Farsçada "be" ile başlarken bu Zazaca'da "ve"ye dönüşmüş "baran veya barun" Zazaca'da varan veya varun'a dönüşmüş. Berf ise vor'a (kar) dönüşmüş. Sıra sayılarında da Zazaca ve Farsça birbirine çok benzerlik arz etmekte.

Çaharumin, pencumin. Zazaca **çeharin, puncan.** Dördüncü ve beşinci. İsim tamlaması da aynı. **Kitabe men, Kitab mı.** Haftanın tüm günleri aynıdır. Bunları anlatmamın sebebi kendi dilimize çeki düzen vermek için bize yakın olan dillerden bir çok yönden faydalanabileceğimizi düşünüyorum.

Sayın Rektör, değerli akademisyenler, muhterem konuklar ve saygı değer Zazalar. Konuşmamın başında da belirttiğim üzere yok olma veya diğer dillerde asimile olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Zazaca'mızı kurtarmak için bir takım önerilerde bulunuyorum.

- 1- Muhtelif Zazaca lehçeleri arasındaki farkı asgari düzeye indirmek ve standart bir Zazaca'nın yapılması için, farklı lehçelere hakim olan kimselerin katılımıyla bir konseyin oluşması.
- 2- Henüz hayatta olan ve Zazaca'yı çok kibar bir şekilde kullanan büyüklerimizin ve değerli medrese hocalarımızın tecrübelerine başvurmak ve onların bu konudaki bilgilerinden Zazaca'nın tekmili için yararlanmak konusunda bir platformun oluşturulması.
- 3- Var olan mevcut lügatleri bir araya getirip, genişleterek derli toplu bir Zazaca sözlük hazırlamak.
- 4- Zazaca atasözü, deyimler, vecizler ve mesellerin toplatılıp bir kitap halinde sunulması.
- 5- Her şeyden daha önemlisi güzel bir dilbilgisi oluşturmak için bir konseyin kurulması.
- 6- Kelime hazinesini güçlendirmek için, yeni kavramlar ve kelimeler oluşturmak.
- 7- Farklı lehçeleri konuşan uzmanların katılımıyla kapsamlı ve referans olacak bir gramer hazırlamak.

Bendenizi dinleyip zaman ayırdığınızdan dolayı hepinize en derin saygı, sevgi ve şükranlarımı sunar ve hepiniz için mutluluklar ve başarılar dilerim. Vesselamu aleykum wa rahmatullahi wa berekatuhu.

ARKAİK KAYNAKLARDAN MODERN KAYNAKLARA ZAZACA VE ZAZALAR

Yaşar ARATEMÜR

ÖZET

Arkaik kaynaklara bakıldığında, “Zaza” adının günümüzden 3.000 yıl önceki kaynaklarda zikredildiği görülmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan Akadça, Aramice, Asurca, Hititçe, İbranice Pehlevice, Urartuca vb. dillerine ait çivi yazılı tabletlerde ve Ahd-i Atık [Tevrat] metinlerinde “Zaza” adının günümüz kullanımıyla veya yaklaşık imla ile geçtiği görülmektedir. Ortaçağ Arap kaynaklarında da keza bu ismin “Zawzan”, “Zuzan”, “Zazan” vb. şeklinde geçtiği görülmektedir.

Zaza kelimesi ile arkaik metinlerde ilk defa Bisutun yazıtlarında karşılaşmaktayız. M.Ö. 522 yılında Pers Kralı Daryuş tarafından İran’ın Hemedan Eyaleti bölgesinde Bisutun kayalıklarında yazdırılan Taş yazıtının 20. satırının hemen başında “Zāzānā” diye bir yerin adı geçmektedir. Bu eski Farsça yazıtta “Zāzānā” “Yukarı Fırat Havzası” bölgesini tanımlamak için kullanılmaktadır ki bu bölge günümüzde Zazaların meskun olduğu bölgedir.

Türkçe kaynaklarda kavim adı olarak “Zaza” adının ilk kez kullanılmasına, Alevî-Bektaşî edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen mutasavvıf ozan Kaygusuz Abdal’ın (1341-1444) bir şiirinde-rastlanmaktadır.

Zaza adının geçtiği kaynaklardan biri de 1329/30 (730 h.) tarihli ‘Kureyş Şeceresi’dir. Zāzā aşiretinin mensubu olarak kaydedilmiş bir imza geçer (*Tālib Mullā Benī min qebile Zāzā* زازا من قيلة طالب بنى مولا بنى من قيلة طالب “Zāzā kabilesinden talip Mollā Benī”).

Yine Evliya Çelebi’nin (1611-1682) Doğu Anadolu Bölgesi’nin muhtelif kentlerine yaptığı gezilere dair izlenimlerini kaydettiği “Seyahatname” adlı eserinde Zazalardan bahsetmiş ve bölgede konuşulan diller arasında “Zaza lisanı”nı da zikretmiştir.

Avrupa kaynaklarında ise Zazalar hakkındaki ilk bilgiye, Danimarkalı ünlü gezgin Carsten Niebuhr'un [1733-1815] eserinde rastlanmaktadır. C. Niebuhr, 1765 yılında "Zaza" adını ilk zikreden Avrupalı yazar olmuştur.

Ermeni kaynaklarında, örneğin Haçatur Abovyan [1805-1848], Tiflis'te çıkan "Kavkaz" dergisinde 1848 yılında dizi halinde yayınlanan "Kürtler" başlıklı araştırmasının birinci bölümünde Zazalardan söz eder. Zazalardan bahseden ilk Zaza yazar da, 1899 Seyda Ehmed bin Hesen-el-Xasi'dir.

Bu çalışmada, İran, Avrupa, Ermeni, Arap ve Zaza kaynaklarında yapılan lü-teratür taraması sonucu Zaza ve Zaza Dilinden söz eden kaynakların tesbit edilmesine çalışılmış, tesbit edilen kaynaklar kronolojik bir düzlemde ele alınarak tanıtılmıştır.

GİRİŞ

Arkaik kaynaklara bakıldığında, Zaza adının binlerce yıl öncesindeki kaynaklarda zikredildiği görülmektedir. Bazılarına göre Zaza adının M.Ö. 3000'li yıllara ait aşağı Mezopotamya Mari'de Sümer tapınaklarından ve tanrıçalarından birinin ortak adı olan *Ninni-Zaza* veya *Innana-Zaza* olarak kaydedildiği söyleniyor.¹ Yine eski yer adları arasında da Zaza adına rastlandığına işaret olunarak, *Zaza-Buha'nın* M.Ö. 880 yılında Maden yöresinde Mihrap ve Kervançemen dağları eteklerinde bir yer olarak tarif edildiğini iddia edenler vardır.²

Yine bazı araştırmacılara göre de Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan çivi yazılı tabletlerde Zaza adını aynen veya buna benzer şekillerde ve Ortaçağ Arap kaynaklarında da keza bu ismin *Zawzan*, *Zuzan*, *Zazan* vb. biçimlerinde kaydedildiğini iddia edenlerin olduğunu görüyoruz.³

Zaza kelimesine arkaik kaynaklarda ilk defa Behistun yazıtlarında karşılaşmaktayız. M.Ö. 500 yıllarında Pers Kralı I. Daryus tarafından İran'ın Hemedan Eyaleti'nde Behistun kayalıklarına yazdırılan taş yazıtında "Zāzānā" diye bir yerin adı geçmektedir.⁴ Bu eski Farsça yazıtta "Zāzānā" "Yukarı Fırat Havzası" bölgesini tanımlamak için kullanılmaktadır ki bu bölge günümüzde Zazaların meskûn olduğu bölgedir.

Yine milattan önce II. yüzyılda Yakın Doğu'da yaşayan bir mimarın soyadının *Zazai* olduğu bazı kaynaklarda kaydedilmiştir.⁵

1 Mehmed Aydar: *Zazaca- Türkçe Sözlük*, Ankara: Doruk, 2003, s.11

2 Mehmet Aydar: *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Ankara:Doruk, 2003,s.11

3 Cihat Kar: "Zazacanın Yazılışının 150. Yılı", Çıme, S. 8, 2007, s. 6

4 Schmitt, Rüdiger: *Altpersische Inschriften der Achämeniden*, Wiesbaden, 2009

Bugün Afganistan'da İrani bir halk olan Peştunlar'da *Zazay/Zazai* adında bir aşiret bulunmaktadır.⁶ Yine Afganistan'da "*Kūh-i Zazai/ Zazi*" yani Zazi dağları ve Zazistan bölgesi ve İran'ın Fars eyaletinde de "*Kūh-i Zazi*" ve "*Kūh-i Zāzūyē*" bulunmakta ancak Zazalar ve Zazaca ile ilgisi tesbit edilememiştir.

Gezgin Marko Polo'nun (1252–1324) yol haritasında Musul-Erzincan-Erzurum dar üçgeni içinde kalan bölgeye *Zorzanie/Zarzania* dendiği; ancak bu bölge sınırının Hazar Denizi'ne kadar dayandığı vurgulanmakta ve *Zaza* ismi ile bölge ilişkilendirilmektedir.⁷

Zaza adının geçtiği birçok kaynaktan biri 730 h. (1329/30 m.) yılından kalma ve *Kureyş Şeceresi* olan yazılı bir deri dökümandır. Sıralanan birkaç *Zaza* aşiret adının geçtiği belgede, *Zāzā* kabilesinin mensubu olarak kaydedilmiş bir imza geçer (طالب ملا بنى من قبله زازا) 'Zāzā kabilesinden talip Mollā Benī').⁸

Türk kaynaklarında kavim adı olarak *Zaza* adının ilk kez kullanılmasına, Alevi-Bektaşî edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen mutasavvıf ozan Kaygusuz Abdal'ın (1341-1444) bir şiirinde rastlıyoruz.

*"Soğanı, arpa ekmeğini Kürd'e ver,
Öğünü odur, o onu yahşi yer,
Türkmen'e ver yahni ile burmayı,
Arab'ın önüne döktür hurmayı*

*Eğer bu sene çıkar isem yaza,
Toplayım bir parça Gürcü, Abaza,
Elime geçerse on kadar Zaza,
Yolar sakalını kavlak satarım."*⁹

Yukarda verilen kaynaklardan habersiz olan bazı araştırmacılar, *Zaza* adını ilk kez 17. yüzyıldan sonra Osmanlı döneminde Evliya Çelebi'nin zikrettiğini ve ondan sonra meydana çıktığını ve Türkler tarafından takıldığını öne sürseler de, bu görüşün bilimsel hiç bir dayanağı bulunmadığını yukardaki kaynaklardan görüyor ve yukardaki kaynaklardan dolayı çürüdüğüne şahit oluyoruz.

5 Christian Leschke: *Zazai*, In: Rainer Vollkommer: *Künstlerlexikon der Antike*, Nikol, Hamburg 2007, S. 963

6 *Iranischsprachige Ethnie: Kurden, Alanen, Osseten, Paschtunen, Parther, Perser, Sarmaten, Dayuan, Medien, Zaza, Tadschiken, Hazar*, Müniç: Bucher Gruppe, 2010, S.114

7 Aydar, Mehmet: *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Ankara:Doruk, 2003

8 Selcan, Zilfi: *Grammatik der Zaza-Sprache*, Berlin 1998

9 Filit Siwonıç, "Osmanlı Döneminde Zaza Kimliği", *Çıme (Zaza Dili ve Kültürü Dergisi)*, S.3 (Anman-Payız 2005)

Avrupa kaynaklarında ise Zazalar hakkındaki ilk bilgiye, Danimarkalı ünlü gezgin Carsten Niebuhr'un eserinde rastlıyoruz. C.Niebuhr, 1765 yılında Bağdat'tan Musul'a, oradan da Mardin, Diyarbakır ve Urfa vilayetlerine yaptığı seyahatle ilgili gözlemlerini aktardığı kitabında, "Zaza" adını zikretmektedir.¹⁰ Daha sonra, 1820 yılında bölgede incelemelerde bulunan ve aynı zamanda bir arkeolog olan Claudius James Rich de Zazalar hakkında bilgi vermiştir.¹¹

Elimizdeki mevcut verilere göre , Zaza diline dair ilk ciddi çalışma ve bunların yazılı eserler haline getirilip belgelenmesi, ilk kez Rus Peter Ivanoviç Lerch tarafından yapılmıştır. Peter Lerch, Ruslara esir düşen Osmanlı askerlerinden Zaza ve Kurmanclar'dan topladığı derlemeleri önce Rusça olarak, "Issledovanija ob Iranskix Kurday i ix predkax severnyx Xaldejax" adı altında üç cilt halinde yayınladı. Birinci kitapta (1856), Türkiye, İran ve Rusya'da yerleşik bulunan Kürtler hakkında genel bilgilere, ikinci kitapta (1857), Zazaca ve Kürtçe'ye ilişkin derlenen metinler ve bu metinlerin Rusça çevirilerine, üçüncü kitapta (1858) ise dilbilimsel çalışmalar ile Zazaca ve Kürtçe kelimelerden oluşan sözlük çalışmalarına yer verir.¹² Söz konusu kitaplar, Rusça baskısının ardından, aynı dönemde (1857–1858) Almanca olarak da yayımlandı.¹³ Peter Lerch, konuştuğu şahıslardan ve derlediği metinler üzerinde bizzat yaptığı incelemelerden Zazaca'nın Kurmanci'den farklı olduğunu tespit etmiş ve yaptığı çalışmanın sonucunda şu tespiti yapmıştır: "Zazaca, Kurmanci konuşanlar için, tek tek sözcüklere varıncaya kadar, anlaşılmaz olarak kalmaktadır."¹⁴

Avusturyalı dilbilimci Friedrich Müller, Peter Lerch'in Zazaca'nın Palu-Bingöl dilinden derlediği metinler üzerinde yaptığı incelemenin neticesini, 1864 yılında Viyana'da yayınlamıştır.¹⁵ İncelemesinin ardından şöyle bir açıklama yapmıştır: "Nach dieser Skizze stellt sich Zaza als ein von Kurmanci in vielen wesentlichen Punkten verschiedener Dialekt dar." Yani Friedrich Müller, anılan çalışmasında, Zazaca'nın birçok temel noktalarda Kurmanci'den farklı olduğunu ifade etmiş ve Zazaca'nın kendine özgü nominal yapısına dikkati çekmiştir.

Osmanlı'nın üst düzey görevlilerinden Mehmed Arif Bey, 1874 yılında Dersim'e yaptığı seyahatin ardından, Dersim ahalisinin Zaza dilini konuştuğunu

10 Carsten Niebuhr: Reisebeschreibungen nach Arabien und Anderen Umliegenden Landern 1761-1767, Cilt: 2, Kopenhagen 1778, s. 417.

11 Claudius James Rich: *Narrative of a Residence in Koordistan*, Cilt 1, London 1836, s.376.

12 Lerch, Peter I.: *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer*, St. Petersburg, 1856.

13 Lerch, Peter: *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chaldaer*, Saint Petersburg 1857-1858

14 Lerch, Peter: *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nord-Chaldaer*, Saint Petersburg 1857-1858, s. XXII

15 Friedrich Müller: *Beiträge zur Kenntnis der neupersischen Dialekte: Zaza Dialekt der Kurden-sprache*, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Nr. 48, Wien 1864

ve Kürtçe'den ayrı bir dil olduğunu fark etmiştir.¹⁶

1878 yılında Berlin'de düzenlenen Berlin Konferansı'na, "Osmanlı Ermenileri Temsilciler Heyeti, Baş Episkopos Hrimyan ve Horen Narbey imzaları ile 25 Haziran 1878 tarihinde, "Osmanlı Ermenistanı" için bir proje sunulmuş, projeye ekli olarak bir de "Osmanlı Ermenistanı"nın etnik durumunu ve nüfusunu gösteren istatistiki bilgiler verilmiştir. Projede, "Nüfusun Çeşitli Irklara Göre Taksimi" başlığının altında, bölgede yerleşik buldukları bildirilen ırkların isimleri şöyle sıralanmıştır: 1. Ermeni, 2. Türk, 3. Göçebe Kürt, 4. Zazalar, 5. Yezidiler, 6. Göçebe Çingeneler, 7. Rum ve Yahudi, 8. Asuri. Aynı proje kapsamındaki bir başka yerde de, bölgedeki etnik yapı; "Ermeni, Türk, Kürt, Rum, Asuri, Zaza, Yezidi" şeklinde verilmiştir.¹⁷

Erzurum'da, 1848-1866 yılları arasında Rus Konsolosu olarak görev yapan Aleksander Jaba, bölgede kaldığı süre zarfında, Zaza dilinden bazı derlemeler yapmıştır.

Ferdinand Justi, 1880 yılında yayımlanan "Kurdische Grammatik" isimli kitabında, Bitlisli Şeref Han'ın "Şerefname" adlı eserinde Kürtleri dört kola ayırmasına değinir.¹⁸ Bu dört kolda, Kürtlerin dilleri arasında Zazaca'nın yer olmadığını görüyoruz. Aynı yıl içerisinde Erzurum Konsolosu Binbaşı Henry Trotter 1880 yılında detaylı bir rapor yazar. Raporda bunlar geçmektedir: "Kurmanci ve Zazaca arasında çok büyük fark vardır. Kurmançlar ve Zazalar birbirini hiç anlamazlar, Kurmanci konuşan birinin Zaza yurdunda Zazalar ile anlaşması imkansızdır."¹⁹

Wilhelm Tomaschek'in 1887 yılında "Allgemeine Encyclopadie"de yer alan makalesinde, Zazaca ile Kürtçe arasında önemli farklılıklar bulunduğunu ve bu durumun her iki dili birbirinden ayırdığına dikkati çekmiştir.²⁰

İlk Zazaca Mevlüt'ün yazarı Zaza din bilgini ve şairi E'med bin 'esen el-Xasi'nin Zaza-Arap harfleriyle yazdığı (1890'lı yıllarda) ve Zazalar arasında yaygın olarak bilinen *Mewlid-i Nebi* adlı eseri, Diyarbakır'da 1899 yılında "Mewlid-i Nebi" ismi ile yayımlanır. Kitabın birinci sayfasındaki Osmanlıca kısa açıklamada eserin

16 Mann, Oskar: *Mundart der Zaza*, Berlin, 1932,s.11

17 Armenia Gazetesi, Sayı: 3, İstanbul 1890; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950, s.230-231; Cihat Kar: "Zazacanın Yazılışının 150. Yılı", *Çıme: Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, S. 8, 2007, s. 6. (Naklen)

18 M.Ferdinand Justi, *Kurdische Grammatik*, Commissionare der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1880

19 Memorandum by Major Trotter on different Races inhabiting the Consular District of Kurdistan, considered chiefly with referenc to the question of Reform, HC-AP, Further Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asia Minor and Syria, Cild 44, 1881,s.249

20 Wilhelm Tomaschek, "Kürdistan", *Allgemeine Encyclopadie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber*, Section II, H-N, 4.Teil, Leipzig 1887, s.338.

“Zaza Lisani” ile yazıldığı belirtilmiştir.²¹ Yine Xasi’nin Osmanlı makamlarına kendi el yazısı ile kaleme alıp gönderdiği bir belgede yer alan; “*Arapça, Türkçe, Kürdçe, Zazaca tekellüm ve ketebet ederim*”²² şeklinde beyanı da ilginçtir ve bu ayrıntı Osmanlı döneminin Zaza aydınlarında, Arap, Türk, Kürt kimliklerine karşı, ayrı bir Zaza kimliği bilincinin varlığına delalet etmektedir.²³

19. Yüzyılın ikinci yarısında, Ermeni *Antranik Ozanyan*, Dersim ve çevresinde seyahatlerde bulunarak, gözlemlerini ve bölgeden edindiği izlenimlerini daha sonra 1900 yılında Tiflis’te basılan “Dersim” adlı kitabında *yayınlayan yazar* gezdiği bölgelerde konuşulan dilin Zazaca olduğunu kaydetmiştir. Zaza dilini çok yakından inceleme ve mütalaa etme imkanını bulmuş olan yazar, sözkonusu kitabında dersim yöresinde konuşulan zaza dili hakkında bir kaç önemli not düşmüştür. “*Dersimlilerin dili, Farsça, Kürtçe (Kurmanci), Türkçe, Arapça, Ermenice ve özellikle dilin dörtte üçünü oluşturan Zazaca’nın ve çeşitli zaman dilimlerinde Ermenistan’a egemen olarak gelip geçen diğer halkların dillerinin tam bir karışımıdır.*”²⁴

Zazaca üzerine en önemli çalışmayı yapan kuşkusuz Alman İranolog Oskar Mann(1867-1917)’dir. Oskar Mann, Zazaca’nın kendi başına bir dil olduğunu hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur. Oskar Mann, Prusya Bilimler Akademisi’sinin, Batı İrani Dilleri’nin dökümentasyonu ve gramatik analizi için verdiği görevle Orta Doğu’ya yaptığı seyahatte 1901–1903 yılları arasında İran’da, 1906–1907 yıllarında da Anadolu’nun Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde araştırmalarda bulunarak, İrani diller üzerinde tetkikler yapmış, bu arada Zazaca’yı diğer İrani diller ile karşılaştırarak, aralarındaki farklılıkları da tespit etmiştir. Oskar Mann’ın, 04 Temmuz 1906 tarihinde Siverek’ten Prusya Bilimler Akademisi’ne gönderdiği bir mektupta da şöyle yazdığını görüyoruz: “*Benim tarafımdan çoktan savunulan, Zazaca’nın Kürtçe olmadığı görüşü, bu dilin Awraman (Hewraman)’da konuşulan dillerle, İran-Gurani lehçeleriyle yakın akrabalık ilişkileri içinde olduğunun saptanmış olmasıyla bir kez daha onaylanmış oluyor. Orta Farsça’nın Turfan Metinleri’nin Kuzey Lehçesi’ndeki tüm tuhaf fiil çekimlerini Zazaca’da tekrar görüyorum.*”²⁵

Mann 1917’de ölünce Hadank, Mann’ın eserini tamamlamakla görevlendi-

21 Ehmedi Xasi: *Mewlid-i Nebiyi’l-Qureyşi*, 1.Baskı, Litografya Matbaası, Diyarbekir 1899

22 Cihat Kar: “Zazacanın Yazılışının 150. Yılı”, *Çıme*, S. 8, 2007, s. 6.

23 Filit Siwonic: “Osmanlı Döneminde Zaza Kimliği”, *Çıme (Zaza Dili ve Kültürü Dergisi)*, S.3 (Anman-Payız 2005), s.25.

24 Antranik Ozanyan: *Dersim*, Tiflis 1900, s. 158, 161.; O.Mann/K.Hadank: *Mundarten der Zaza*, Berlin, 1932, s.11

25 Prusya Devlet Kitaplığındaki 4 Temmuz 1906 tarihli mektup, Karl Hadank, *Mundarten der Zaza*, 1932

rildi. Böylece Karl Hadank 1932 de “*Mundarten der Zaza*” adlı eseri, ilk Zazaca grameri yayımlandı. Bunun hakkında, 12 Nisan 1932’de akademinin girişimleri hakkında haberlerde şöyle yazar: “*Bununla son on yıl boyunca üst üste denediğim, belki de kolleksiyonun en zor konusu, belli bir dereceye kadar tamamlanmıştır. Gramatik yapısını şimdiye kadar hiç kimsenin incelemediği bu Kuzeybatı İrani dilin gramatik açıklamasını meydana getirmeyi başarabildim. Herşeye rağmen Zazaca cildi bu eserler arasında en önemlisi olarak sayılabilir.*”²⁶

Karl Hadank ayrıca Zazaca metinler kaydetmek için 1932’de Suriye ve Bağdat’a seyahat eder. Zazaca’yı araştırma arzusu, beraberindeki Kürt kılavuzu Celadet Bedirxan’dan dolayı yerine gelmez. Karl Hadank bunu bir süre sonra fark eder ve Bedirxan’ın asıl amacını anlar ve bunu not defterine şöyle kaydeder: “*Emir Zazaları Kürtlerden sayıyor ve hepsini Kürtleşmiş olarak görmek istiyordu. Anlaşılan, benim Zazaca’ya bu kadar yakından ilgi ve alaka göstermem onun hoşuna gitmiyordu.*”²⁷

Alman İranolog Friedrich Carl Andreas’ın bir tezine göre, Zazaların kökeni Hazar Denizi’nin Güney’inde yaşayan *Partlar*’dan olan *Deylemiler*’e dayanıyor.

Fransız Doğu dilleri uzmanı olan Clément Huart (1909), Zazaca ile İrani dillerden *Asterabadî*’yi karşılaştırarak, aralarında tespit ettiği bir dizi ilginç benzerlik ve uyumu, 1909 yılında yayınlanan kitabındaki Zazaca sözlük ve fil çizelgelerinde göstermiştir.²⁸

İngiliz araştırmacı Ely Banister Soane 1909 yılında, Londra’da yayınlanan “*Journal of the Royal Asiatic Society*”, dergisinde şunları yazmıştır: “*Diyarbakir, Erzinçan ve Anadolu’nun diğer bazı bölgelerinde yerleşik bulunan Zazaların dili, Mukri ve benzeri başka Kürt lehçeleri ile aynı gruptan değildir. Zazaca, çok eski olup, Eski Farsça’yla, birbirlerinden kopmaları çok zaman önce olmuştur.*”²⁹ E.B.Soane, 1913 yılında Londra’da yayınlanan “*Grammar of the Kurmandji or Kurdish Language*” isimli araştırmasında, Kürtçe’nin temel lehçelerini “*Yukarı Kurmanci ve Aşağı Kurmanci*” şeklinde ele alarak, İran’da konuşulan *Luri*, Irak ve İran’da konu-

26 O. Mann, Nachlaß in der Staatsbibliothek Berlin (W), Brief aus Sivereg vom 4. Juli 1906. 11 BBAW (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), Akademiearchiv, Histor. Abt. II-VIII-200: Berichte über die wissenschaftlichen Unternehmungen der Akademie, 12. April 1932.

27 O. Mann, Nachlaß in der Staatsbibliothek Berlin (W), Brief aus Sivereg vom 4. Juli 1906. 11 BBAW (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), Akademiearchiv, Histor. Abt. II-VIII-200: Berichte über die wissenschaftlichen Unternehmungen der Akademie, 12. April 1932.

28 Clément Huart, *Textes persans relatifs a la secte des Houroufis*, Leiden: E.J. Brill, London: Luzac, 1909. Zikreden: Karl Hadank, *Zazalar ve Zaza Dili*, s. 33.

29 Mihemed Emin Zeki Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Avesta Yayınları, İstanbul 2002, s.213.

şulan *Hewrami (Gorani)* ile Türkiye’de konuşulan *Zazaki*’yi onlardan ayırmıştır.³⁰ Bazil Nikitin, *Kürtler* adındaki eserinde, Soane’nin Zazalar hakkında şunları söylediğini aktarıyor: “Zazaları ziyaret edemediğime çok üzülüyorum. Çünkü bunların dili, Farsça ve Kürtçe ile aynı Ari gruptan olmakla birlikte, ne birine ne de ötekine benzer”.³¹

İngiliz Subayı L.Molyneux-Seel, 1911 yılında Zaza yerleşim bölgesine yaptığı seyahate ilişkin anılarında, bölge halkının diline de kısaca değiniyor. Ona göre; “Zaza dili, Kurmanci’den o denli ayırdır ki, Kürtçe konuşan biri Zazaca’yı hiç anlamaz”³² Kürtçe’nin bir lehçesi olarak biliniyor. Bu belirlemenin dilbilimsel nedenlerden mi, yoksa Türklerin baştan savma bir sınıflamasından mı kaynaklandığını öğrenemedim.”³³ Danimarkalı dilbilimci, tarihçi ve etnolog Age Meyer Benedictsen, 1900-1901 yılları arasında Anadolu, Mezopotamya ve İran coğrafyalarına düzenlediği inceleme gezisi kapsamında, *Farsça, Kürtçe, Beluçice, Zazaca, Goranice* vd. İrani diller ve diyalektleri üzerine yaptığı dilbilimsel çalışmalarını, bilahare bilim dünyasının tanınmış isimlerinden ve yine bir Danimarkalı olan İranolog Arthur Christensen ile birlikte 1921 yılında Danimarka’da yayınlamıştır. İran’da konuşulan Hewramani dili ile Anadolu’da konuşulan Zazaca arasında bir ilişki kuran Age Meyer Benedictsen, anılan dilleri Kürtçe ile karşılaştırmıştır. İncelemeleri sonucunda, ne Zazaca’nın ne de Hewramice’nin kesinlikle Kürtçe alanı içinde olmadığını, ancak İran diyalektleri içinde ayrı bir grup olduğunu belirtmiştir. Arthur Christensen de aynı konuda yaptığı araştırmalar sonucu, Age Meyer Benedictsen’in görüşlerini desteklemekte olup, Zazaca ve Hewramice’nin ayrı gruplardan olduğunu gayet açık bir şekilde belirterek, bunların Kürtçe veya Farsça diyalektleri arasında gösterilemeyeceğini ileri sürmektedir.³⁴

Dilbilimci Paul Tedesco ise 1921’de yayınlanan eserinde, Rus bilim adamı Peter Lerch’in 1857 yılında yayımlanan Zazaca derlemelerinden hareketle, Zazaca’yı, Kürtçe’nin dışında sınıflandırmıştır.³⁵

Kürt siyasi çevrelerinde ve Batılı Doğubilimciler arasında *Kürdolojinin Babası* olarak bilinen Rus Doğu Bilimci V.Minorsky, 1920’lerden sonra İslam Ansiklopedisi için kaleme aldığı bazı maddelerde Zazalar ve Zazaca hakkında görüşünü kesin

30 Fahri Pamukcu, *Gramerê Zazaki-Zuwanrêznayi*, Tij Yayınları, İstanbul 2001, s. 38.

31 Bazil Nikitin: *Kürtler*, Cilt 1, çevr: H.D., İstanbul: Özgürlük Yolo Yayınlar, 1976, S.287-288

32 L.Molyneux-Seel, “A Journey in Dersim” [Dersim’de Bir Seyahat], *The Geographical Journal*, cilt: 44, No. 1 (Temmuz 1914), s. 52, 67, 68.

33 *The Geographical Journal*, London, vol. 44 Nr. 1, Temmuz 1914

34 Age Meyer Benedictsen & Arthur Christensen, *Les Dialectes D’Awroman Et De Pawa*, Kopenhag 1921, s. 5-15.

35 Paul Tedesco, “Dialektologie der westiranischen Turfantexte”, *Le Monde Oriental*, XV, 1921, s. 199. Zikreden: Terry Lynn Todd, “A Grammar of Dimili : also known as Zaza, Michigan, 1985.

bir ifade kullanarak, Zazalar'ın Kürt olmadığını ve Zazaca'nın da Kürtçe'den çok farklı Kuzeybatı bir İrani dil olduğunu belirtmektedir. Örneğin, "Kürtler" madde-sinde; *Kürt* adı ile örtülen bir tabaka altında birçok eski kavimlerin varlığını ortaya çıkaracaktır" derken, hemen ardından, *Zaza* kavminin *Kürt* kavmine mensup olmadığını ifade ederek *Lur*, *Guran-Hewrami* ve *Zazaların* Kürtçe'den büyük ölçüde farklı konuştuklarını yazar.³⁶ *Şehrîzur* adındaki makalesinde de, konu hakkındaki kesin teşhisini bir kez daha tekrarlayarak; "Zazaca'nın, bugün artık bir Kürt Lehçesi sayılmadığını" ifade eder.³⁷ *Guran* adı altındaki çalışmasında da aynı mudafaa-yı muhafaza etmeyi sürdürür.³⁸ Minorsky, tarihsel süreç içinde, Hazar Denizi'nin Güney-Batısında M.S. 5. ve 11. yüzyıllarda önemli rol oynayan *Deylemi* kavmine ilişkin yaptığı çalışmada, *Dimîli-Deylem* ilişkisini irdelerken, dil hususunda; "Zazaların, Diyarbakır'dan Palu ve Dersim'e kadar uzanan bölgede yaşadıklarını ve bugün hala İrani (Ari) kökenli bir dil konuştuklarını" belirtir.³⁹

İtalyan İranolog Pagliaro, A. 1933 yılında "Le lingue Iraniche" adı altında ele aldığı makalesinde Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele almıştır.⁴⁰ Yine başka bir İtalyan Doğu Bilimci Rossi, E.: 1933 yılında "Kurdistan" adındaki "Enciclopedia Italiana" da yer alan makalesinde Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele alır.

İngiliz İranolog H.W.Bailey (1936–50) Oskar Mann ve Karl Hadank tarafından yazılan "Mundarten der Zaza" üzerine yaptığı incelemenin ardından "Persien: Sprache und Dialekte" adı altında ele aldığı makalede Zazaca'nın kesinlikle bir dil olduğunu yazmıştır.⁴¹

İngiliz İranolog David. N. MacKenzie (1961–95) "The origin of Kurdish" (Kürt Dilinin Kökeni) adlı makalesinde Zazaca hakkında bunları yazar: Hem Kürtlerin hem de Doğu Anadolu'nun Zaza diye bilinen halkının dilleri İran alt grubundan, büyük Hint-Avrupa dil ailesi içindedir. Bugün yerleşik oldukları yöreye atalarının ne zaman geldiği bilinmemektedir. Ancak bu geliş milattan sonra ilk bin yılda değil, mutlaka daha öncedir. Goran Dili, Zazaca ile en yakın ilişkili olandır. Bu ad aslında bir yakıştırmadır ve konuşmalarındaki "z" sesinin çokluğuna bağlı olarak

36 V. Minorsky, "Kurdes" [Kürtler], Encyclopedia of Islam, cilt: II, Leiden 1927, s.1130-1155; Türkçe basım için bkz. V. Minorsky, "Kürtler", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, cilt: VI, s.1091, 1111., Cihat Kar: "Zazacanın Yazılışının 150. Yılı", *Çime: Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, S. 8, 2007, s. 6. (Naklen)

37 V. Minorsky, "Shehrizûr", Encyclopedia of Islam, Leiden 1927, fasc. F, s.356

38 V. Minorsky, "The Guran", Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), cilt: XI, No. 1 (1943), s. 75-103.

39 V. Minorsky, "Daylam", Encyclopedia of Islam, yeni baskı, cilt: II, Leiden 1960, s.189-194; ayrıca bkz. V. Minorsky, "Daylam", *Piya* (Zaza Dili ve Kültürü Dergisi), Amor/Sayı: 4 (Payızopeyên/Ekim 1988), s. 36.

40 Pagliaro, A.: „Le lingue Iraniche“, in: *Encyclopedia Italiana*, Milano, 1933.

41 Bailey, H.W: "Persien: Sprache und Dialekte", in: *Encyclopaedia of Islam*

Kürt komşularınca kendilerine takılmıştır. Onlar kendileri ve dili için *Dimli*⁴² adını kullanırlar. *Dimli* Daylamî'den, yani Hazar Denizi'nin Güneybatısı'nın üst kesimindeki Gilan'ın *Daylam* yöresinden gelmektedir.

W.B.Lockwood *Überblick über die indogermanischen Sprachen* adlı eserinde Kuzey-Batı diyalektlerinin iki tanesi bugün o eski bölgelerinin dışında varlıklarını sürdürmektedirler: "*Goranca ve Zazaca.*" Doğu Türkiye'de Kürtler arasında küçük topluluklar halinde yaşayan *Zazalar*, Hazar Denizi'nin Güney kıyılarındaki *Deylem*'den göçenlerin devamıdır ve bunların bir bölümü atalarının dilini günümüze kadar koruyabilmişlerdir. Kendileri bu dile *Dimli* demektedirler.⁴³

G.L.Windfuhr "*Western Iranian Dialects*"⁴⁴ adı altında ele aldığı diğer Batı İrani dillerin yanında Zazaca'yı da kendi başına bir dil olarak görmüştür. Windfuhr (1976) Mann'ın yazılarından önemli bir kısmını esas alarak, bir "*Mini-Grammer of Zaza*" taslağını hazırlayıp tamamladı. Bu kitapta Zazaca'nın kısa bir dilbilimsel ve tarihsel incelemesiyle 16 sayfalık bir dilyapı özeti yer almaktadır.⁴⁵

Rus İranolog V.S. Rastorgueva "*Yeni İrani diller*" üzerine yaptığı çalışmasında Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele almıştır. Hint-Avrupa dilleri adı altında başka bir kitapta başka bir Rus V.A. Efimov ve A.A.Kerimova "*İrani diller*" bölümünde de Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele almışlardır. V.A.Efimov ele aldığı her iki makalede de Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele aldığı görülüyor.⁴⁶ Yine başka bir Sovyet İranolog L.A. Pirejko 1975 yılında yeni İrani dillerin tipolojisi üzerine ele aldığı *Kategorija lica*⁴⁷ Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele almıştır.

1979 yılında İranolog R.E.Emmerick "*The New Encyclopaedia Britannica*" da "*İrani diller*" adı altında ele aldığı makalede Zazaca'yı ve Goranice'yi kendi başlarına ve birbirine yakın olan iki dil olarak ele almıştır.⁴⁸

Alman coğrafyacı W.D.Hütteroth 1982 yılında "*Türkei*" adı altındaki eserinde Zazalar hakkında bunları yazar: "*Türkiye'de dil istatistiğinde Kürtçe konuşan ola-*

42 Çalışmaları Siverek Zazaları (Güney Zazaca)üzerine olduğundan, onların kendilerine *dimli* dedigine söylüyor. Genel olarak Zazalar kendilerine *dimli* demiyor.

43 Lockwood, G.L.: *Überblick über die Indogermanischen Sprachen*, 1991

44 Compendium Linguarum Iranicarum, Wiesbaden: Reicher, 1989, s.294-295

45 Todd, T.L.: *Grammar of Dimli*, Michigan, 1985

46 V.A. Ferimov: *Grammaticeskij rod suscestvitel'nych I prilagatel'nych v sredneiranskich, novoiranskich jazykach*, 40-105, Zaza S. 81-82: *Kategorija roda i glagola*, 451-457, s.453. OITIRJ. Tom II, Moskva 1975

47 L.A. Pirejko: *Kategorija lica*, OTTIRJ, tom II Moskva 1975, s.250-302

48 R.E.Emmerick: „Iranina Languagas“, in: *The New Encyclopaedia Britannica, Macropaedia 9*, 1979, s.452

rak gösterilenler, aslında başka bir dil konuşuyorlar. Bingöl, Elaziğ, Erzincan ves. vilayetlerinde konuşulan “Zaza dili” kendi başına bir dildir.⁴⁹

Alman İnanolog J.Meyer-Ingwersen 1976 yılında “Zur sprachlichen Situation in der Türkei” adında yazdığı makalede Zazaca’yı kendi başına bir dil olarak ele almıştır ve şöyle yazmıştır: “Türkiye’de azınlıkların dili şöyledir: Kurdmanci ve Zaza. Zazaca bir lehçe olmadığı halde, bazı Zazalar kendileri Kürt olarak görüyorlar.”⁵⁰

Amerikalı T. L. Todd’un 1985 yılında “A Grammar of Dimili also known as Zaza”, adı altında Zazaca üzerine yaptığı doktora çalışmasında Zazaca’nın tartışmasız bir dil olduğunu ortaya koymuştur.⁵¹ “Dimili, Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-iran dil grubuna dâhil, irani bir dildir.”⁵² 290 sayfa olan kitap, Zazaca’nın sesbilimi, biçimbirimi, sözdizimi ana bölümleri ve bazı fiil çekimi ile küçük bir Zazaca-İngilizce sözlüğünden oluşmaktadır. Aynı yılda Alman Dilbilimci G.Bossong, “Emprische Universalienforschung” Zazaca’yı kendi başına bir dil olarak ele almıştır.⁵³

Ngvar Svanberg: “Zazaca, Türkiye’nin Doğu’sunda küçük adacıklara yayılmış olarak görülen Kuzey-İrani bir dildir. Zazaca konuşanların çoğu gelenekçi sunni müslümanlardır. Ama bunların arasında alevi gruplar da vardır. Dersim’de Zazaca konuşanlar dillerini “Dimilice” olarak anarlar. Avrupa’daki Kürt milliyetçileri Zazaca’nın Kürtçe’nin bir lehçesi olduğunu ileri sürerler ki bu iddianın dilbilimsel hiçbir dayanağı yoktur. Bununla birlikte Zazaca konuşanlar, geleneksel bir yaklaşımla Kürt sayılan çeşitli tribal gruplara bağlıdırlar. Çok az araştırılmış olan Zazaca, kaybolmadan önce kesinlikle daha fazla derinlemesine belgelenmelidir.”⁵⁴

İsveçli İnanolog Bo Utas 1986 yılında “Kurdiska dialekter och skriftspråk”⁵⁵ adında ele aldığı makalesinde Zazaların ve Guranilerin dilbilimciler tarafından değil, sadece Kürtler tarafından Kürtçe’nin bir lehçesi olarak kabul edildiğini belirtir.

Yine 1986 yılında iki İranlı Dilbilimci M.Reza Majid “Strukturelle Grammatik des Neupersischen” adlı eserinde, İrani dilleri sıralarken Zazaca’yı kendi başına bir grup olarak “Zaza-Gruppe”⁵⁶ olarak görmüştür. Ve P.N.Xanlari “Tarix-ê Zeban-

49 Hütteroth, *Türkei*, 1982

50 J.Meyer-Ingwerse, *Türkisch, Zur Sprachlichen Situation der Türkei*, in: *Studium Linguistik*, 1976

51 T.L.Todd: *A Grammar of Dimili known as Zaza*, Michigan, 1985

52 T.L.Todd: *A Grammar of Dimili known as Zaza*, Michigan, 1985

53 G.Bossong: *Emprische Universalienforschung*, Tübingen, 1985

54 Ngvar Svanberg: (nvandrare Från Turkiet - Etnisk och Sociokulturell Variation. Uppsala 1985, s. 30

55 Bo Utas: *Kudiska dialekter och skriftspråk*, Stockholm, 1986

56 Majid, M.Reza.: *Sturukturelle Grammatik der farsî*, Hamburg, 1986, s.11

*ê Farsi*⁵⁷ adındaki kitabında diğer İrani dillerin yanında Zazaca'yı da kendi başına bir dil olarak ele almıştır.

İngiliz Iranolog J.R.Payne 1987 yılında *Iranian Languages* adındaki makalesinde Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ve Kuzey-Batı İrani bir dil olarak tanımlar. Aynı yıl içerisinde Amerikalı Dilbilimci M.Ruhlen "*A Guide to the World's Languages*" adındaki eserinde Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak sınıflandırmıştır.

İngiliz Ethnolog Peter A. Andrews, 1989 yılında yayınladığı "*Ethnic Group in the Republic of Turkey*" adlı eserinde Zazaların yaşadığı bölge, mezhep ve nüfusları üzerine bilgiler vererek, Zazaların kendi başına bir halk olduğunu belirtmiştir.⁵⁸

Fransız Kürt Dilbilimcisi Joyce Blau, Zaza ve Gorani dilleri üzerinde, yaptığı araştırmada, bu iki dili Kuzeybatı İran dilleri arasında sınıflandırmaktadır. Zazaca ve Gorani dilleri hakkında şu yargıya varmaktadır: "*Dilsel komşuluğa ve bu dili konuşanların soyut Kürt ulusal yapılanmasına duydukları yakınlığa rağmen, bu iki dili Kürtçe'ye bağlayamayız.*"⁵⁹ Aynı yıl içerisinde Iranolog olan diğer bir Fransız P.Lecoq "*Le classement des langues irano-aryennes occidentales*" Zazaca'yı İrani dillerin Hirkani grubu olarak sınıflandırarak, Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele alır.⁶⁰

Hollandalı Sosyolog Martin van Bruinessen, "*Agha, Scheich und Staat - Politik und Gesellschaft Kurdistans*" adlı eserinde şöyle yazar: "*Kürt milliyetçilerine göre Guran/Hawramilerle Zazalar kürttür. Dilbilimci Mann, Hadank ve McKanzie kararlılıkla bu görüşü reddetmektedirler. Açıktır ki dolaylı ya da dolaysız olarak kimlerin Kürt olup kimlerin olmadıklarının tanımlanıp tanımlanamayacağını pek çok farklı yolları vardır. Güçlü gruplar, konu üzerinde bilimsel çalışma yapmadan "ulus" ve "etnik grup" gibi kavramlarla oynayarak, örgütlü güçlü grupların bir ulus oluşturduğunu, ancak diğerlerinin oluşturmadığı şeklinde peşin hükümlerle hareket etmektedirler. Böyle spesifik uydurulan tanımlamalar, keyfi olduğundan bilimsel değildir.*"⁶¹

İndoermanolog Prof.Dr. J. Gippert, Zazaca kelimeleri Partça, Pehlevice ve Yeni Farsça ile karşılaştırmış ve Zazaca'nın Partça'ya yakınlığına dikkat çekmiştir-

57 P.N.Xanlari "Tarix-ê Zeban-ê Farsi",1986

58 Peter Alford Andrews: *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wisbaden 1989, s. 541-542

59 *Compendium Linguarium Iranicarum*, Wiesbaden, 1989

60 Lecoq,P.: *Le classement des langues irano-aryenne occidentales*, in:C.-H.de Fouchecour / Ph.Gignoux (Cikaran), Gilbert Lazard, Paris, 1989, S.247-264

61 Martin van Bruinessen: *Agha, Scheich und Staat - Politik und Gesellschaft Kurdistans*, Edition Parabolis, Berlin 1989,s.144

tir.⁶² Ve yine 2007/08'de Zazaca'nın, İrani dilleri arasındaki konumu üzerine bir makalesi bulunmaktadır.⁶³

İranolog Prof. Dr. Ludwig Paul, 1990'lı yıllardan beri Zazaca üzerine çalışmalar yapmaktadır. 1995 yılında "Zazaki" adı altında Zazaca'nın lehçeleri üzerine doktorasını tamamlamıştır. Ve Zazaca'nın tartışmasız bir dil olduğunu ortaya koymuştur. 1998 yılında "The Position of Zazaki among West Iranian Languages" ve 2009'da da "Iranian Languages" adlı kaynak kitapta "Zazaki" adında makaleleri de bulunmaktadır.

Alman Türkolog Uwe Bläsing, 1995–97 yıllarında "Kurdische und Zaza Elemente in Türkeitürksichen", (Türkiye Türkçesindeki Kürtçe ve Zazaca Elementler) diye ele aldığı çalışmalarında Zazaca'yı kendi başına bir dil olarak ele almış ve Türkçe'deki Zazaca ve Kürtçe kelimeler üzerinde durmuştur.⁶⁴

Zaza dilbilimcisi Zülfü Selcan, 1998 yılında "Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt" adı altında kitaplaştırdığı doktora tezinde Zazaca'nın kendi başına bir dil olduğunu bilimsel olarak ortaya koyuyor. Zülfü Selcan Zazaca'yı, Kuzey ve Güney olmak üzere iki lehçe olarak gösteriyor.⁶⁵

Hint-Arupa dilleri dilbilimcisi Rüdiger Schmitt'in "Die Iranische Sprachen in der Geschichte und Gegenwart" adlı eserinde Zazaları ayrı bir İrani halk ve Zazaca'yı da kendi başına bir dil olarak ele almıştır.⁶⁶

Alman Dilbilimci Prof. Dr. Ernst Kausen, Zaza halkının partlara dayandığını ve Zazaca dilinin kendi başına bir dil olduğunu söylemiştir. Prof. Dr. Ernst Kausen, "Zazaların 3 milyon nüfusu olduğunu söylüyor. Ancak Zaza nüfusu daha da fazladır Zazalar, Türkler ve Kürtler tarafından büyük ölçüde asimile edilmişlerdir. Türkiye ve Avrupa'daki bazı kesimler bilerek veya bilmeyerek Zaza dilini Kürtçe'nin bir lehçesi ve Zaza halkını ise Kürt saymaktadırlar. Ancak bu tutumlar hem etnik hem de dilbilimsel bakımdan yanlıştır. Maalesef Gülensoy gibi (1983) sözde bilim adamları tamamıyla Türk milliyetçiliği namına Zazaları Türkleştirmek için uğraşıyorlar. Ne yazık ki bu sözde bilim halen Türkiye Üniversiteleri'nde kabul görüyor."⁶⁷

İranolog Johnny Cheung tarafından 2007 yılında yayımlanan "Etymological Dictionary of the Iranian Verb" İrani fiillerin etimolojisi sözlüğünde de Zazaca ken-

62 Gippert, Jost: „Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache“ Ware S.10, 1996, s. 148-154.

63 Gippert, Jost: „Zur dialektalen Stellung des Zazaki“, Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft, Wiesbaden,2007/08

64 Uwe Bläsing: *Kurdische und Zaza Elemente in Türkeitürksichen*, 1995-97

65 Selcan,Zülfü: *Grammatik der Zaza-Sprache*, Berlin. W&T, 1998.

66 Schmitt, Rüdiger: *Iranische Sprachen in geschichte und Gegenwart*, Wiesbaden, 2000

67 Kausen, Ernst: Zaza. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/kausen-Zaza.pdf>

di başına bir dil olarak ele alınmış ve Zaza bazı fiillerin etimolojisi üzerinde durulmuştur.⁶⁸

2010 yılında yayımlanan *Iranisch Sprachige Ethnie* adlı kitapta İrani halklar tanımlanarak, burada Zazaca da kendi başına bir dil ve Zazalar kendi başına İrani bir halk olarak gösterilmekte, yaşadıkları yerler, nüfusları üzerine bilgi verilmekte.⁶⁹

Ağırlıklı olarak Kürtçe üzerine çalışmalarıyla tanınan Dilbilimci Geoffrey Haig de bir makalesinde aynı şekilde yazıyor: “Bütün İranologlar Zazaca kendi başına bir dildir derler.”⁷⁰

Bütün kaynaklardan bahsetmek mümkün olmadığı için bu makalede bazı önemli kaynaklara değiniyorum. Bu bağlamda daha fazla Zazaca üzerine eseri, makalesi veya kitaplarında Zazaca’ya yer veren ve Zazalardan bahseden İranologlar ve dilbilimcilere yer verilmiştir. Aşağıda Zazaca hakkında bazı önemli şahısların ismini vermeye çalışacağım:

Robert Gordon Latham (1860), Wilhelm Strecker (1862), Alman İranolog Friedrich von Spiegel 1871, Alman İranolog C.Bartholomae (1923), Alman W.Lentz (1926), Norveçli İranolog G. Morgenstierne (1927), Ermeni Dilbilimci A.Abeghian (1934), İngiliz İranolog H.W.Bailey (1936-50), A.Christensen&K. (1939), Fransız dilbilimciler J.Vendryse&É.Benveniste (1952), Alman İranolog W.B. Henning (1954), İranolog I.Gerschevitsch (1955), Rus İranolog I.M. Oranskij (1960), Alman Türkolog ve Altayolog Gerhard Dörfer (1967), İsviçreli İranolog G.Redar (1970), İngiliz dilbilimci T.M. Johnstone (1970), G.L. Windfuhr (1972), Alman İranolog J.Meyer-Ingwersen (1976), C.F.Voegelin&F. Voegelin (1977), Alman dilbilimciler G.F. Meier& B.Meier (1979), İranolog R.E.Emmerick (1979), Sovyet İranolog R.L.Cabolov (1981), Slovak Dilbilimci J.Genzor (1983), Alman Dilbilimci G.Bossong (1985), İngiliz İranolog J.R.Payne (1987), Amerikalı Dilbilimci M.Ruhlen (1987), İranolog G. S. Asatrian ve F. Vahman (1987-95), Holandalı İranolog P.G. Kreyenbroek (1992-93), Amerikalı dilbilimci C. M. Jacobson (1993-97), M. Sandonato (1994), P.Wurzel (1997), Münih Üniversitesi Geneldilbilim ve Tipoloji Bölümü Başkanı Prof. Wolfgang Schulze (2000), Hintavrupa Dilbilimcisi bayan A.Korn (2005), Amerikalı İranolog Prof. Martin Schwartz (2008). Kısaca isimlerini verdiğim İranolog ve dilbilimcilerin ele aldıkları çalışmalarında Zazaca’yı kendi başına bir dil olarak ele almışlardır.

Zaza halkı ve Zaza dili hakkında Türk kaynaklarında da Zazaca ve Zazalar üzerine çalışma yapanlar da bulunmaktadır. Ama bunların yaptığı çalışmalar asimilas-

68 Johnny Cheung: *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Leiden, 2007

69 *Iranischsprachige Ethnie*, 2010.S.11

70 [http://www.linguistik.uni-kiel.de/haig.htm#manuscripts\(20.Nisan.2011\)](http://www.linguistik.uni-kiel.de/haig.htm#manuscripts(20.Nisan.2011))

yon amaçlı ve tamamen tek taraflıdır. Milliyetçiliğe ve siyasi ideolojiye esir düşen bir kaç kişinin çalışmasıdır. Bunların seçtiği metodun bilimsellikte bir alakası yoktur. Örneğin: Maraş milletvekili Hasan Reşit Tankut 1925–1936 yılları arasında “Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler” adı altında CHP, Genel Kurmay ve İsmet İnönü’ye sunduğu çalışmada Zazaların Türkleştirilmesini hedeflemiştir.⁷¹ Bunun dışında Türkleştirme ekseninde çalışma yapanlar Nazmi Sevgen, Ali Haydar Dedekurban, M. Şerif Fırat, Tuncer Gülensoy, Osman Özer, Orhan Tükdoğan ve Ali Rıza Özdemir’dir. Bilimsel olmayan bu iddialar, kitap olarak yazılı hale getirilmiş olsa dahi uzun ömürlü değildirler.

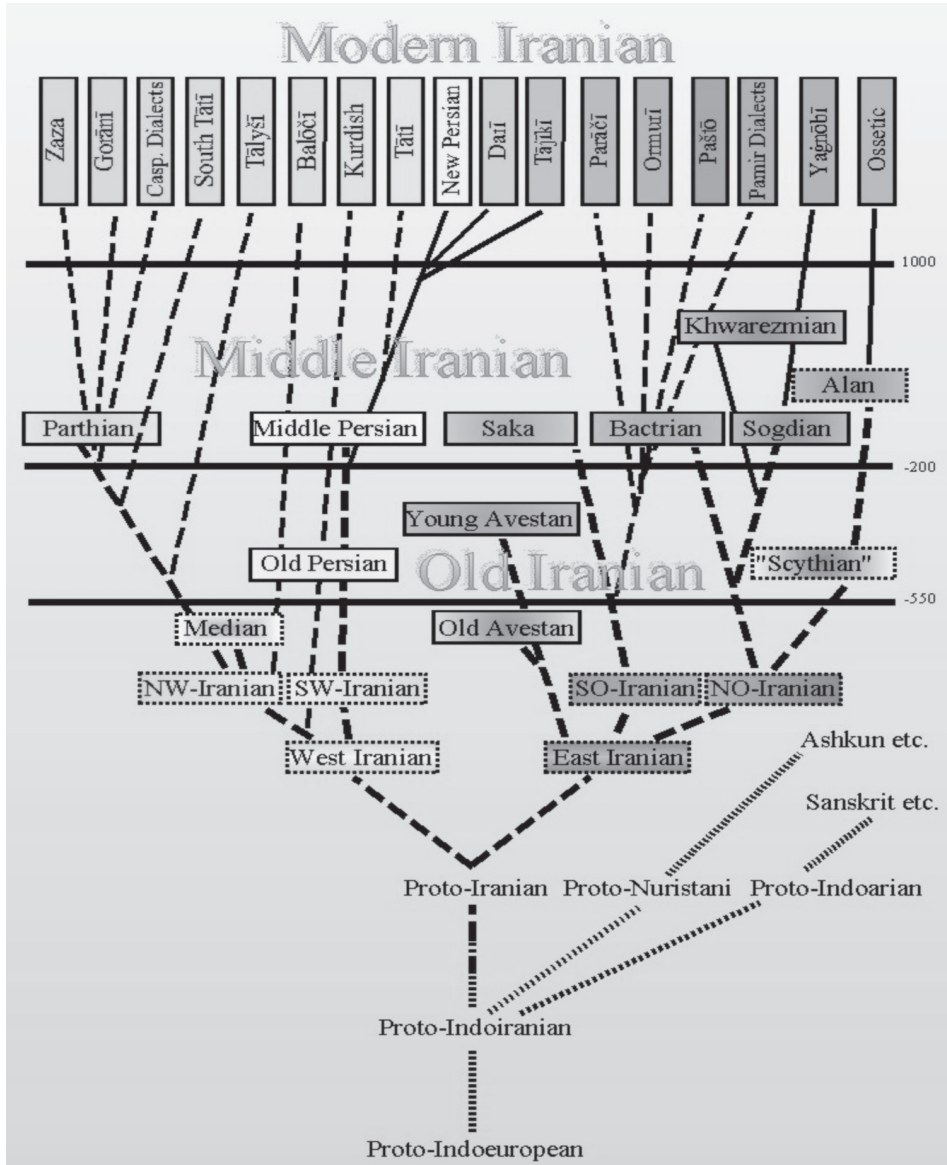
Geçen yüzyılda İrani Diller ve Zazaca üzerinde bir hayli bilimsel araştırma yapılmıştır. Bu tarafsız bilimsel çalışmalar, Zaza Dili’nin Kuzeybatı İrani bir dil olduğunu; Hint-Avrupa dil ailesine dâhil olan tüm İrani dillerin birbirlerine akraba olmalarına rağmen kendilerine has dilbilgisel özellikleriyle birbirlerinden farklı diller olduğunu ve dolayısıyla Zaza Dili’nin de kendi başına bir dil olduğu gerçeklerini ortaya çıkarmıştır. Zazaca’nın bir dil olduğu kanıtlanmış ve İrani diller içindeki yeri de saptanmıştır. Ama nedense günümüzde hala sözde dilbilimciler ve araştırmacılar böyle bir köklü dili lehçe kategorisine koymaya çalışmak veya kalıp bilimsel olmayan bazı ideolojik iddialarla Zazalar Türk’tür demek; Zazaca’ya ve Zazalara yapılmış büyük bir hakaret ve insanlık ayıbıdır. Bu tür yaklaşımların bilim ile uzaktan yakından bir alakası yoktur. Malasef bir kaç kitap okuyan kişiler kalkıp kendini dilbilimci sanıyor. Dilbilimden anlamayan biri, dilbilimin temel ilkelerinden ve metodlarından, *eski*, *orta* ve *yeni İrani* dillerden haberi olmayan biri, birkaç şey öğrenerek bu dildir, bu lehçedir veya bazı şeyleri red ve itham edebileceğini sanan bu kişiler sadece kendilerini gülünç duruma düşürmektedirler. Bunlar bilimsel bir kitap yazacak durumda bile değiller, bırakın bunların bilimsel bir kitabı yazmayı bunların normal bir eserinin olduğunu göremiyoruz. Bunlara Aristo’nun bir yorumun hatırlatmakta yarar olduğunu düşünüyorum. Aristo’nun yorumu şöyle: “Eğer filozof olmak istiyorsan felsefe yapmalısın. Filozof olmak istemiyorsan yine felsefe yapmak zorundasın.” Aristo bununla felsefe ya iyi bir şeydir ve onaylanması gerekir ya da kötüdür karşı çıkılması gerekir demek istiyordu. Eğer felsefe doğru izlenmeye değer bir şey ise, filozof olmak, felsefe yapmak ve onu savunmak gerekir. Ancak felsefe istenmeyen, bertaraf edilmesi gereken bir şey ise o zaman da onu reddetmek için filozof olmak gerekir. Bu nedenle her halükarda filozof olmak gereklidir ve bilinmelidir ki felsefenin reddi de bizatihi felsefedir. Felsefi düşüncelerle ilişki kurmadan, birkaç şey öğrenerek felsefeyi red ve itham edebileceğini sananlar, tehlikeli bir yola sürüklenmişlerdir.

71 Hasan Reşit Tankut: *Zazalar üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Ankara: Kalan yayınları, 2000, 2.Baskı

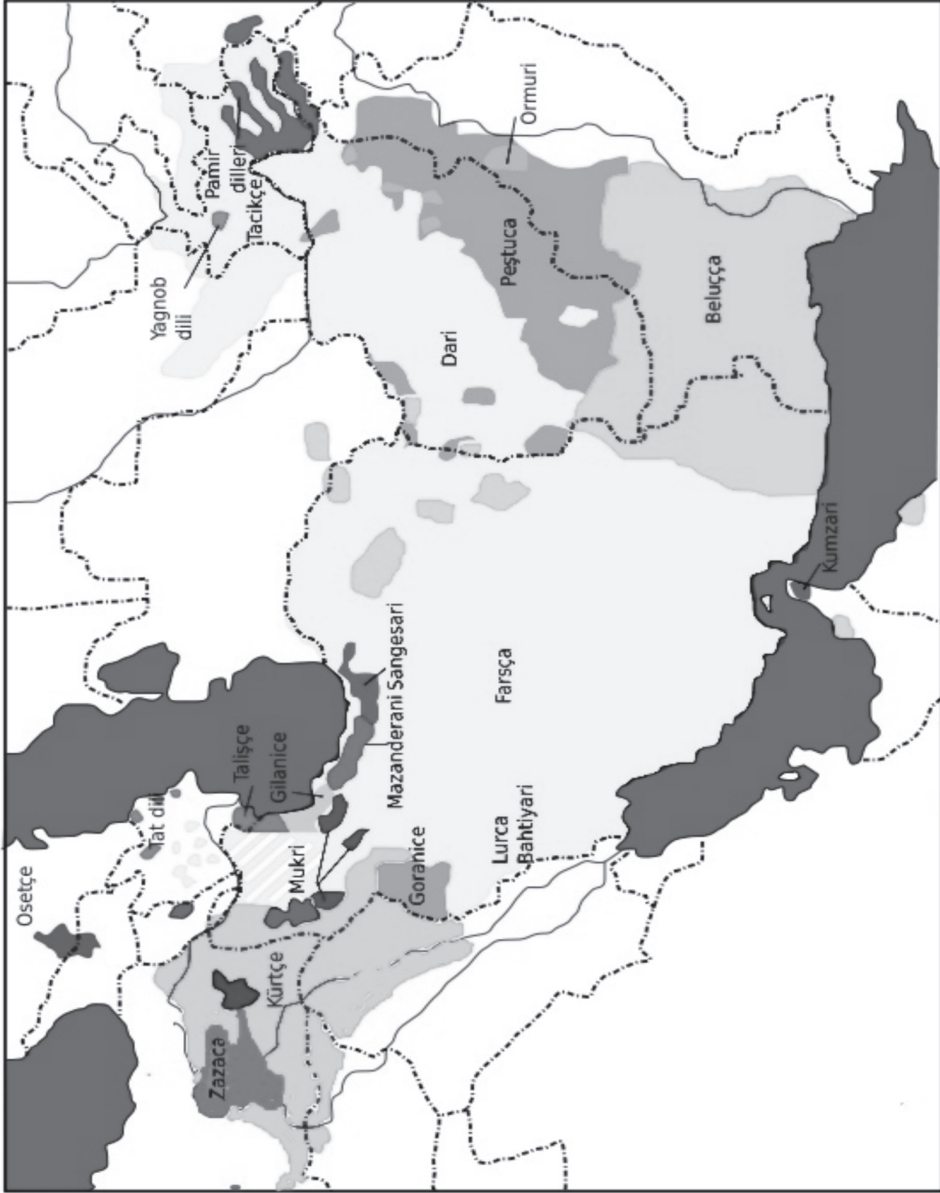
Bugün tüm Zazaların toplanıp kendi dilleri için çalışmaları lazım. Başta Zaza akademisyenler olmak üzere bir araya gelip bu dili kaybetmekten kurtarmak için ne yapabiliriz demeleri lazım. Ama malasef akademisyenlerimizin birçoğu bir makam veya mevkiye ulaştıkları zaman bırakın Zazaca'yı ve Zaza kültürünü, çoğu artık kendi memleketlerini bile düşünmez hale geliyor. Bu dilin bugün hala konuşulduğunu fakir ve standartın altı bir yaşam sürdürenlere borçluyuz; ancak böyle devam ederse Zaza dili yok olmaya mahkumdur. Zaza olan araştırmacılar, akademisyenler ve dilbilimcilerinin kendi dil ve halkının kültürel değerlerini muhafaza etmeyi insani ve ilmi bir sorumluluk bilerek, nerede ve hangi makamda olurlarsa olsunlar; kaybolmakta olan bu dilin ihyası için elinden gelen çabayı sarfetmeleri gerek. Maalesef çoğu Zaza akademisyenler bölgeden uzaklaştıkları zaman değil Zazaca'yı savunmak, kendi çocukları ve çevreleriyle bile konuşmaktan kaçınıyor ve belki de bu davranışlarını medeniyet veya ırkçılıktan uzak durmak olarak telakki ediyorlar. Ancak bu tamamen yanlıştır. Zaza atasözünde de ifade edildiği üzere *"her ot kendi kökü üzerinde yeşerir"*. Kendi aslını unutan veya ondan uzak duran bir kimse köklerinden uzaklaşmış ve kurumaya mahkûm bir ot misalidir. Kendi dil, örf, adet ve geleneklerine sırt çevirmenin hiç bir şekilde dini ve ahlaki yorumu olmaz. Tam tersine din bu tür insanları yermektedir. Peygamberin şu ifadesi bizim için ışık olmalı ve yaklaşımlarımıza yön vermelidir: *"Babalarınızdan yüz çevirmeyin."*

"Allah hiçbir topluluğun kaderini kendileri istemedikçe değiştirmez."

Ra'd Süresi 11.Ayet

Tablo 1: İrani Dillerin Soyağacı, Kaynak: Prof.Dr. Jost Gippert

Tablo 2: İrani Dillerin Dağılımı

KAYNAKÇA

- ANDREWS, Peter Alford, (1989), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag
- ASATRIAN, Garnik.S. /Gevorgian, N.Kh.1988:“ Zāzā Miscellany: Notes on some religious customs and institutions.” in: *Hommage et Opera Minora (Acta Iranica)*. Volume XII. Leiden
- BLÄSING, Uwe: (1995), “Kurdische und Zaza-Elemente im türkeitürkischen Dialektlexikon“ . Etymologische Betrachtungen ausgehend vom Nordwestiranischen. In: *Dutch Studies (Published by Nell)*. Vol 1 Nr. 2. S. 173-218. Near Eastern languages and literatures. Leiden
- BLÄSING, Uwe: (1997), “Irano-Turcia: Westiranisches Lehngut im türkeitürkischen Dialektmaterial“. In: *Studia Etymologica Craconviensia*, Vol. 2. Kraków, s. 77-150.
- Compendium Linguarum Iranicarum*, Hrsg: Schmitt, Rüdiger, Wiesbaden:Dr.Reichert Verlag,1989
- GIPPERT, Jost: (1996), “Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache“ *Ware 10.* sayı, 1996, s. 148-154.
- GIPPERT, Jost, (2007/2008), *Zur dialektalen Stellung des Zazaki: Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissen-schaft.* Wiesbaden
- JACOBSON, C.M. (1993), *Raştnuştên Zonê Ma. Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache.* Bonn.
- KAR, Cihat: “Zaza dilinin yazılışının 150.Yılı I, *Çıme: Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, Augsburg, 2007, s.2-11
- _____ : “Zaza dilinin yazılışının 150.Yılı II, *Çıme: Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, Augsburg, 2008, s.2-9
- KAUSEN, Ernst (2006), *Zaza.* <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/kausen-Zaza.pdf>
- LERCH, Peter I., (1856), *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer*, St. Petersburg, 1856.
- MANN, Oskar / HADANK, Karl, (1932), *Die Mundarten der Zâzâ:hauptsächlich aus Siverek und Kor*, Leipzig
- Mutahhari, Murtaza, *İslam Devrimi*, 1985
- PAUL, Ludwig (1998), *Zazaki:Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden: Dr. Reichert Verlag
- _____ : „The Position of Zazaki among West Iranian Languages.“ *Old and Middle Iranian Studies Part I*, ed. Sims Williams. *Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995)*. Wiesbaden, 1995,S. 163-176.

SANDONATO, M., (1994), Zazaki. *Typological studies innegation*, eds. Peter Kahrel, René van den Berg, Amsterdam, s.125-142.

SCHMITT, Rüdiger., (2000), *Die Iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart*. Wiesbaden: Dr.Reichert Verlag

_____ : *Die Altpersische Inschriften der Achämeniden*, Wiesbaden: Reichert, 2009

SCHWARTZ, Martin (2009), "Iranian *L, and Some Persian and Zaza Etymologies", in: *Iran and the Caucasus 12*, s. 281-287.

SELCAN, Zülfü, (1998), *Grammatik der Zaza-Sprache:Nord-Dialekt*, Berlin:W&T

SIWONIC, Filit. "Osmanlı Döneminde Zaza Kimliği", *Çime: Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, S. 3, Augsburg, 2008, s.22-25

TODD, Terry L. (1985), *A Grammar of Dimili also known as Zaza*, Michigan
The Iranian Languages, edit by Gernot Windfuhr, Michigan, 2009

BİTKİLERİN ZAZACA ADLANDIRILMASI

Ahmet KASIMOĞLU*

ÖZET

Bitki adlandırması, bitki ve bitki gruplarına basit ve tek anlamlı bilimsel adlar vermek ve kurallar oluşturmaktır. Günümüze kadar her toplum kendi dilinde bitki ve bitki gruplarını basit ve anlamlı adlarla adlandırmıştır. Zazalar da bin yıllardır bitkileri, kendi dilleriyle adlandırarak günümüze kadar taşımışlardır. Ancak ne yazık ki, bu adlandırma yazılı bir hale getirilerek kayıt altına alınmamıştır.

1998 yılından günümüze kadar yayınlanmış genel Zazaca sözlük, kitap, dergi ve diğer yayınları tarayarak, ayrıca Zazaca'nın konuşulduğu coğrafyada Doğu'da Mutki'den Batı'da Zara'ya, Kuzey'de Tercan'dan Güney'de Siverek'e kadar bitkiler yerinde incelenerek adları derlenmiştir.

Yapılan inceleme ve derlemede endemik bitkilerin de bulunduğu 2.000'den fazla bitkinin Zazaca adı saptanmıştır. Bu bitkiler Latince, Zazaca ve Türkçe adlara göre indekslenmiştir. Bitkilerin Zazaca adlandırılmasında ortaya çıkan genel ve yöresel kuralların; Latince adlandırılmasındaki kurallara fevkalade benzerlik gösterdikleri hayretle saptanmıştır.

Bu çalışma sonucunda binlerce bitki kayıt altına alınarak, bitkilerin Zazaca adlarının yanı sıra Latince ve Türkçe karşılıkları da yazılmıştır. Böylece bu konuda çalışan bilim dünyasına ve Zazaca diline katkı sağlanmıştır.

* Ziraat Yüksek Mühendisi, ahmetkasimoglu@mynet.com

GİRİŞ

1. KAPSAM VE AMAÇ

Günümüze kadar bitki ve bitki grupları basit ve anlamlı adlarla, farklı dillerde adlandırılmıştır.

“Tüm dünyada, bitkiler hakkında bilgi alışverişinde bulunmak, bitki ve bitki grupları hakkında konuşulan ve yazılanları anlayabilmek için öncelikle aynı bitki-den konuşulup, yazıldığıнын saptanması, bu durumda bitki adının bilimsel olarak belirlenmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle adlandırma, Uluslararası Botanik Adlandırma Kodu ile düzenlenmekte ve böylece bitkiler, bitki kısımları ve bitki ürünleri hakkında iletişim bir temele dayandırılmaktadır.”¹

“Bir bitkinin bilimsel adı iki Latince kelimedenden oluşturulur. Birinci kelime cins adıdır, baş harfi büyük yazılır. İkinci kelime ise tür için özel olan, türü belirten kelimedir. Bitki türlerinin iki Latince kelimedenden yapılmış bir tertip ile adlandırılmasına ikili “binominal” adlandırma denir.”²

Zazalar da binlerce yıldır bitkilerini Zazaca adlandırarak günümüze kadar taşımışlardır. Ne yazık ki, bugüne kadar yazılı hale getirilerek kuralları belirlenememiştir.

Bu çalışmada, Zazalar tarafından kullanılan bitki adlarının kapsamlı bir şekilde botanik alanında geçerli bilimsel karşılıkları saptanarak, Zazaca bitki adları sözlüğü hazırlanması, böylece bu adların kayıt altına alınması amaçlanmaktadır. Hazırlanmakta olan sözlükte Zazaca bitki adlandırması cins ve tür adlarıyla sınırlı olup Zazaca bitki adları Türkçe ve Latince karşılıkları ile kullanıma sunulacaktır.

Bu doğrultuda, genel olarak günümüze kadar yayınlanan Zazaca sözlük, kitap, dergi ve yayınlar taranmıştır. Zazaca'nın konuşulduğu yörelerden; Mutki'den Zara'ya, Tercan'dan Siverek'e kadar bitkiler yerinde görülerek derlenen 2000'den fazla bitki adı, Zazaca, Latince ve Türkçe adlarına göre indekslenmiştir. Bu çalışma sonucunda Zazaca adlandırılmada ortaya çıkan genel ve yöresel kuralların, bitkilerin Latince adlandırılmasında uygulanan kurallara fevkalade benzerlik gösterdiği hayretle saptanmıştır.

Bugün Bingöl Üniversitesi'nin düzenlediği Zazaca Sempozyumu'nda bitkilerin Zazaca'da nasıl adlandırıldığını sizinle paylaşarak, torunlarımıza miras bırakmak istiyorum.

1 Özcan Seçmen, *Tohumlu Bitkiler Sistematigi*, Ege Üniversitesi Yayınları, 3.Basım, İzmir, 1992, sf.7

2 Özcan Seçmen, *Tohumlu Bitkiler Sistematigi*, Ege Üniversitesi Yayınları, 3.Basım, İzmir, 1992, sf.9

2. TARİHÇE VE YÖNTEM

Şimdiye kadar Zazaca bitki adlandırılması hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlı sayıda ve kapsamdadır. Bitkilerin Zazaca adlarının, Latince ve Türkçe karşılıklarıyla birlikte yazılarak listelenmesini amaçlaması özelliği ile konu hakkında henüz oluşmamış olan literatüre büyük bir katkı sunulması planlanmaktadır.

Necmettin Büyükkaya 1980’li yılların başında “Name Tayê Çıyan” başlığı altında, Siverek ilçesi Karahan (Qaraxan) köyü yöresinde bulunan 150 kadar bitki adını sadece Zazaca olarak listelemiştir.

2000’li yılların ortalarında, çalışmalarına paralel olan bir çalışma yürüten Dicle Üniversitesi öğretim üyelerinden Okutman Nafiz Yılmaz, Prof. Dr. Selçuk Ertekin’in desteğiyle Eğil yöresinde 100 kadar yabancı bitkinin Zazaca, Latince ve Türkçe adlarına ait bir liste hazırlamıştır. Çalışmamda, bu listeden de yararlanılmıştır.

Türkiye’de yayınlanan Türkçe ve Zazaca kaynaklardan, 300 dolayında bitkinin cins ve tür adları taranarak, ayrıca bu yörelerde bilen kişilere sorularak, toplam 2000’den fazla bitki adı; Zazaca, Latince ve Türkçe adlarıyla birlikte listelenmiştir.

Bu çalışmada Zazaca konuşulan yörelerden Bingöl’ün Merkez, Adaklı ve Genç; Bitlis’in Mutki; Diyarbakır’ın Çermik, Çınar, Çüngüş, Dicle, Eğil, Hani, Kulp ve Lice; Elazığ’ın Palu, Maden ve Sivrice; Erzincan’ın Tercan; Muş’un Varto; Sivas’ın Kangal ve Zara; Tunceli’nin Merkez, Nazımiye, Ovacık ve Pülümür ilçelerine gidilerek bitki adları derlenmiştir.

Ayrıca Zazaca-Türkçe ve Türkçe-Zazaca sözlüklerden temin edebildiklerim taranarak, yazılı olan Zazaca bitki adlarının tamamı derlenmiştir. Türkçe Bitki Adları Sözlüğü³, Türkiye Bitkileri Sözlüğü⁴ ve GAP Yöresindeki Endemik ve Tıbbi Bitkiler⁵ kitabındaki Zazaca bitki adları da tespit edilerek, Zazaca alfabeye karşılıkları bu-lunarak uyarlanıp derlenmiştir.

Bilgi edinmek için, yapılan araştırma gezilerinde, aşağıdaki yöntem uygulanmıştır:

a. Önceden Zazaca yazılı kaynaklar taranarak gidilecek bölgede kullanılan bitki adlarının bir listesi hazırlanmış ve gezide bitkiler bu listedeki adlara göre aranmıştır.

3 Baytop, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997

4 Tuzlacı, Ertan, *Türkiye Bitkileri Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006

5 Saya, Ömer, *GAP Yöresindeki Endemik ve Tıbbi Bitkiler*, Türkiye Çevre Yayını, Ankara, 2001

b. Araştırma gezileri sırasında, bitkilerin Zazaca adlarının büyük bir bölümü, yöre halkından öğrenilmiştir. Bu kişilerin bitkiler hakkındaki bilgileri sınırlı olup, verdikleri adlar başka kaynaklardan doğrulanmaya çalışılmıştır.

c. Zazaca adı öğrenilen bitkilerin örnekleri alınıp, Latince ve Türkçe adlarının da tayini için Dicle Üniversitesi'nden Prof. Dr. Selçuk Ertekin'e başvurularak öğrenilmeye çalışılmıştır. Mantar adlarının tayininde ise Prof. Dr. Abdunnasır Yıldız'dan destek alınmıştır.

d. Zazaca ve Türkçe bitki adlarının Latince bilimsel karşılıkları, Flora of Turkey'de kabul edilen adlara uyularak verilmiştir.⁶

e. Bitkilerin Zazaca cins ve tür adları, özel adla tanımlanmış olsa da, küçük harfle başlayarak yazılır. Ör: adirvila koyê bingolî, qewaxa firatî, vila anafatma.

f. Zazaca'nın konuşulduğu yerlerde yetişen bitki adlarına, bu yörelerde pazarlanan bitki adları da eklenmiştir.

Bitkilerin adlarının kayıt altına alınması sırasında Vate Çalışma Grubu'nun şimdiye kadar yapmış olduğu çalışmalar baz alınmıştır.

İnternet yayınlarından, bitki adlarının Türkçe'den Latince'ye, Latince'den Türkçe'ye çevirilerinin temini için ya da bitkilerin görüntülerinin arama motoru Google sitesinden aranarak kayıt altına alınması için yararlanılmıştır.

2009 ve 2010 yıllarında Kurd 1 televizyonu için bitkileri Zazaca, Kurmanci, Türkçe ve Latince adlarıyla tanıtmaya yönelik çekim çalışmalarım sırasında; Siverek, Dicle, Hani, Eğil, Kulp, Bingöl Merkez ve Genç ilçelerindeki bazı bitkiler yerinde görüntülenerek, adlarını tanıtmaya fırsatı yakalanmıştır.

3. BİTKİLERİN ADLANDIRILMASI

Bitki ve bitki gruplarına basit ve tek anlamlı bilimsel adlar vermek ve kurallar oluşturmaktır.

3.1 Bitkilerin Latince adlandırılması

Bilimsel adlar ya Latince ya da diğer dillerden, özellikle Yunanca'dan Latinceleştirilmiş kelimelerden oluşmuştur.

3.1.1. Binominal ad kullanımı örnekleri

Morus / dut / tu

Morus alba / beyaz dut / tuya sipî

Morus nigra / karadut / tuya siya

Morus rubra / mor dut / tuya ximrî

6 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, 11 cilt, Edinburgh, 1965

3.1.2. Latince adlarda Kürtlerle ilgili kullanımlar

Latince bilimsel adın Kürtlerle ilgili olduğu hallerde Latince adın Zazaca karşılığı da, Zazaca bitki adları arasına alınmıştır.

<i>carduchorum</i>	Kürtlerin ⁷
<i>kurdicus, a, um</i>	Kürt ⁸
<i>kurdistanicus, a, um</i>	Kürdistan ⁹
<i>Amygdalus carduchorum</i>	vama kurdan ¹⁰
<i>Alcea kurdica</i>	hîroya kurde ¹¹
<i>Paeonia mascula kurdistanicum</i>	heşvîla kurdistan ¹²
<i>Allium kharputense</i>	pîyazê xarpêtî ¹³
<i>Origanum munzurense</i>	anixa mizurî ¹⁴
<i>Populus euphratica</i>	hewlêra firatî ¹⁵
<i>Ranunculus bingoeldaghensis</i>	adirvîla koyê bîngolî ¹⁶

3.2. Bitkilerin Zazaca adlandırılması

Dedelerimiz binlerce yıldır bitkilerini, Zazaca adlandırarak günümüze kadar taşımışlardır. Ne yazık ki, yazılı bir hale getirilerek kayıt altına alınamamıştır.

Bitkilere Zazaca ad verilirken kullanılışı (gıda, ilaç, zehirli, boya, süs), görünüşü (rengi, şekli), kokusu, tadı ve yetiştiği yer göz önünde bulundurulmuştur. Bitkilerin hayvan adlarıyla adlandırılması da yaygındır.

- 7 Baytop, Asuman, *Bitkilerin Bilimsel Adlarındaki Niteleyiciler ve Anlamları*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınlar, İstanbul, 1995, sf.66
- 8 Baytop, Asuman, *Bitkilerin Bilimsel Adlarındaki Niteleyiciler ve Anlamları*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınlar, İstanbul, 1995, sf.145
- 9 Baytop, Asuman, *Bitkilerin Bilimsel Adlarındaki Niteleyiciler ve Anlamları*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınlar, İstanbul, 1995, sf.145
- 10 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Edinburgh, 1984, Cilt 4, sf. 26
- 11 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Edinburgh, 1984, Cilt 2, sf. 415
- 12 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Edinburgh, 1984, Cilt 1, sf. 204
- 13 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Edinburgh, 1984, Cilt 8, sf. 204
- 14 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Edinburgh, 1984, Cilt 10, sf. 206
- 15 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Edinburgh, 1984, Cilt 7, sf. 710
- 16 Davis, Peter Hadland, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Edinburgh, 1984, Cilt 10, sf. 13

3.2.1. Familya adı kullanımı örnekleri

Halk arasında, Zazaca bitki adlarının kullanımında yalnız iki familyanın adına rastlanmıştır.

Leguminoceae - baklagiller – bakleyî

Gramineae – buğdaygiller - genimî / xeleyî

3.2.2. Cins adı örneği

Euphorbia (Sütleğen)

delek, deley, delêk, delê şitî, deliyek, dêlek, diley, dilîye, dolik, şitê delek, şîr-kutik, vaşo şitin, vaşê şitî, vaşo bêar, xagşîr

3.2.3. Tür adı örnekleri

bakla gayan, bakla heran, bakla maran, bakla pisîngan, bakla sultanî, bakla şalan, bakla xatûnan, bakla xelan, bakla zaracan

gurniga çolan, gurniga deveyan, gurniga gamêşî, gurnigê erdî, gurnigê heran, gurnigê hêgayan, gurnigê kurisî, gurnigê kutikan, gurnigê medreban, gurnigê mêşnan

3.2.4. Harflerin değişmesi

a – û	anix - ûnix, vam – vûm
b – v – w	qizban – qizvan – qizwan, ribês – rives - riweş şabelûyêre şablêre - şavlêre - şawlêre
c – j – z	pêcek, pêjek, pêzek
e – i	selme, selmi, melje, melji, merje, merji
e – o	cew – cow, adirek, adirok
g – k	gurnig – gurnik, pelg / pelk
h – w	hewrs – howrs - hors - wers
h – y	hêluge – yêluge
k – q	bakla – baqla, dilqok – dilqoq, çimşekok – çimşeqoq
l – r	dimol – dimor, gilgil – girgil, încil - încir
s – ş	ribês – rives – riweş, sîr – şîr, vas – vaş
w – y	teliwo siya – teliyo siya, teluwek, teluyek

3.2.5. Ünlü ve ünsüz düşmesi

he / h / e	helerge – lerge / lerg, hengure - engure / engur, hesparike – esparike / esparik
------------	---

d	bendik – benik, vindêre – vinêre
i / îy	vîyalêre / vilayêre / valêre
y	riyhan – rihan, reyhan – rehan – rêyhan – rêhan
h / w	hewrs – howrs – hors - wers

3.2.6. Varlıklarına göre adlar

3.2.6.1. Tekil adlar

araqe, beng, cax, dal, gezi, gom, merje, mircor, parik, silvaş, so, sûs, weşare, xas

3.2.6.2. Çoğul adlar

bakla xatûnan, dara koçikan, engurê maran, toqayê keynayan, vaşê tizbeyan

3.2.7. Yapılarına göre adlar

3.2.7.1. Yalın adlar

anix, cew, çuxlet, gewen, gez, hîro, kenger, pune, sîr, şing, tey, vam, xox, xele, zul

3.2.7.2. Bileşik adlar

adirvil, argudvaş, berxûlvaş, çimbeloq, dîkperc, gatu, gulzirna, herteli, valbor, xozmêwe

3.2.7.3. Ad tekrarıyla bileşik adlar

alal, çakçak, çarçar, filfil, halhale, mişmiş, parpar, naznaz, tirtir, xaşxaş

3.2.7.4. Bileşik adlarda, adların yer değiştirmesi

gother – hergot, merteli – telmeri, qizwan - qiznaw

3.2.8. Türemiş adlar

3.2.8.1. Önekle türemiş adlar

bi-	fasulîya bidasîye
bê-	gorcala bêteliye, gula bêmrade, vaşo bêkok, vila bêkoke
şa-	şabelû, şagul, şatere, şatu
pin-	pingilor / pingewen
tir-	tirfiş, tirgewen /tirtir, tirvaş

3.2.8.2. Sonekle türemiş adlar

-bend	alabend / nêrbend / vilbend / zîlbend
- ek / eke / k	engurmerek, paduseke, mastêrk
- ik	ajik, derzînik, nermik, sûrgulik, tastasik
- in, în	gezîyo boyun, mismiseka zurayîn, naneyo pirçin, pilxin, telîyîn, runîn
- inc	salinc, sarinc, sûrinc, teyinc, vilinc
- î	gizêrî, nîsanî, şimşêrî
- ok	çinarok, hengimînok, kemberok
- one	bawkone / dakone, darone

3.2.8.3 Ad tekrarına sonekle türemiş adlar

-an	halhalan
- k	gezgezk, reşreşk
- ek /eke	çalçalek, hanhaneke
- ik	hufhufik, vizvizik, xaşxaşik
- ok /oke	helhelok, kefkefok, xamxamoke

3.2.8.4. Ara ekle türemiş adlar

cilegone
gula rengawreng
kuya milederge
lingê lengûlengî

3.2.9. Ortaç adlar (Sıfat fiiller)

astorkay / astorkey, birakuj, birook, fiydimêre, gaxuniq, gezek / gezgezik / gez-
nik / gezok, gorcala arrakewte, herxeneq / herxeniq, şekoka xeniqoke, şinga çiqir-
yaye / şinga tadaye, vîyala dardekerde, xeniqok

3.2.10. Tamlama adlar

3.2.10.1. Ad tamlama

bakla xatûnan, engurê maran, kewza awî, sungê kilkor, vila kutikan

3.2.10.2. Sıfat tamlama

bakla tahle, kengero şîrik, nehaya bejî, piranê varekan, telîyo topik, vaşê xem-
bolîkî, vaşo nerm, vilika qatqatan, xoşîla راستiqên

3.2.10.3. Zincirleme ad tamlama

adirvila koyê bîngolî, gezê fekê çemî, kevza heneya cindan, sîrê koyê dêrsîmî

3.2.11. Sıfatla adlandırma

3.2.11.1. Renklerle adlandırma

bengo zerde, gariso sipî, gezo sûrin, gilgilo sipî, gula zere, hebsîya, hezarreng, kefzer, kekvila sipîye, kekvila zerde, koreko xaşîk, orkîda beleke, koksûre, nefela menûşe, nîlufere sipîye, qerbelek, qerqasha wisare, rengaş, sersipîka kurde, simbila eflatûne, sûrpencik, sûrvaş, sîyateli, tirşika rengan, tuya ximrîye, vama şîne, zerzenge

3.2.11.2. Sayılarla adlandırma

dimor / dimol / dimuel, çarteli / çartelu, çarçar / çarçal, gula hewtrenge, nefela pancpele, gula şêstpere / gula şêstpele, hezargez, hezarreng, hezartere

3.2.12. Adlarla adlandırma

3.2.12.1. Hayvan adlarıyla adlandırma

3.2.12.1.1. Tamlama adlarda hayvan adları çoğul formundadırlar

bakla gayan, çimê pisîngan, çuxletê heran, dilqoka heran, engurê maran, gelzûnê mîrçikan, goşê kutikan, hanhaneka vergan, hebîka argoşan, kengerbiz, kozvilika mêşnan, piranê varekan, sawinê mîrçikan, saya argoşan, soyê malî, talikê zaracan, tarê varekan, telîyê mozikan, tirşika heran, tizbîyê dewarî, vasê kekan, vaşê karan, vaşê koteran, vaşê malkan, vilincî bizan, zulê kesayan

3.2.12.1.2. Bileşik adlarda hayvan adları tekil formundadırlar

argoşdar, bîrmîrçik, çimga, deleşit, dêlga, dîkperc, fisheş, gafiş, gileheş, hergot, heşbizik, heşvil, marmase, marşing, merteli, şêrpûg, vergvaş, xozpalax, xozmêwe, zulmar

3.2.12.2. Kişi adlarıyla adlandırma

bakla xatûnan, colika xatûnan, elikfatike, fatika reşe, gula mehmedîyan, hakê şewketî, kerengê fatmanebîyan, meryemxort, meyaro, porê fatmayî, şinga xatûnan, vila anafatmaye, vîyalêra sultanî, xatûnek, xanimek, xelîlok, zeynoke

3.2.12.3. Ulus adlarıyla adlandırma

dîkê orisî, gozê hindî, hîroya kurde, zîlika ereban

3.2.13. Terimlerle adlandırma

3.2.13.1. Bitki kısımları terimleriyle adlandırma

çiçek	çiçega anafatma, çiçega kutikan, çiçega sîse, çiçekmaste
gul	gula hesrete, gula tehran, gulbiza, gulmenşage, gelnêrgîze, gulsosine, şewgule
kok	kokêre, koksûr, kokvaş, vaşo bêkok, vila bêkoke
pel	pelemêr, pelg / pelk, pelgelope, pelhewêz, pelkuy, pelpihûn
teli	çantele, herteli, merteli / teluyê merreyan, siyateli / teluyo sîya, teluyo beloq
vaş	adirvaş, berxulvaş, mirdvaş, mostikvaş, puncvaş, vasê leglegî, vaso sitin
vil	adirvil, savil, vilheş, vila bêkoke, vila newroze, vilika aromî, zavil

3.2.13.2. Mitolojik terimlerle adlandırma

gulnewroze, nanê pepugî, newroze, vilika newroze, vilika tawise

3.2.13.3. Teolojik terimlerle adlandırma

cehnemîye, cenetcehneme, çiçega anafatma, gula qadere, kevza heneyê cindan, kengernebî, kerengê fatmanebîyan, kuya şêxanî, nanê pêyxemberî, vila anafatma, vila qadere

3.2.13.4. Tıbbi terimlerle adlandırma

birîndarok, çerebirîn / çermibirîn, çereyê janî, gula çimdêjî, kermevaş, kermevil, marmase, masîjehr, melhemêre, melhemvaş, tadar, vaşê birkûn, vaşê derbûn, vaşê kerman, vaşê quxikî, vaşê teneşî, vila kerman

3.2.13.5. Organ terimleriyle adlandırma

bilikê heşî, çimbeloq, çimdîk, çimga, çimê pisîngan, çimo şa, çimzerik, didanê deveyan, dimê astorî, dimê gayî, dimê luyî, dîkperc, geziyê destan, goşê hargosan, goşê kutikan, goşê qatiran, goşmerre, hakê şewket, kelsim, kerika heşî, kîrbocî, kîrqazî, kuya milederge, linga malî, lingê leglegî, lingê qanzî, nequrê leglegî, penceşêr, xirnikvaş, zipling, zıwanê gayî

3.2.13.6. Şekil terimleriyle adlandırma

asteregule, çanteleyo gopikin, destarok, doşega şıwanan, giştonek, gulzirna, gurniga gilore, goşarek, goşmerre, kelaweke, kîrbocî, mastêrek, mertalok, pel-

pihûn, pingilor, puncvaş, qultifing, şimşîrî, vilika zurna, vaşê xincêrî, vila gocagan, weşare, zengilok

3.2.13.7. Silah terimleriyle adlandırma

mertalok, qultifing, rim, şimşîrî, tîrdar, tîrkeman, topiz, vaşê xincêrî, xaççere, xaççerbarî, xencere, xençerek

3.2.13.8. Koku terimleriyle adlandırma

boyınvaş / bueyınvaş, dara boyine, fisa citêrî, fisa heşî / fişeş, gafiş, gendar, gezîyo boyin, merxa boyine, şewboye, vaşo boyin, vila boye, vilika aromîye

3.2.13.9. Tat terimleriyle adlandırma

bakla tahle, îsoto guzin, îsoto tuj, kuya tırşe, silqê şekerî, şîrîntahl, talik, talikê zaracan, talîye, tırşing, vama cale

3.2.13.10. Zaman terimleriyle adlandırma

adar, adarek, adaroke, gulênîsane, gula nîsanî, nîsanoke, qerqâşa payîzî, qerqâşa wisarî, şewgule, şewboye, vila adare, vila gulane, vila rojî, vila wesarî, xeleyo payîze, xeleyo wisare

3.2.14. Habitat / bitkilerin yetiştiği ortamlarla adlandırma

arguda beje, fistiqa entabe / fistiqa dêluke, gulbizaya mazêran, gurnigê med-reban, încila tehran, neflika koyan, neflika dereyî, puneyê hênîyan, qewaxa feratî, simbilê çeman, sungê binerdî, sungê kinkorî, vaşê vayan, vilika kaşan

3.2.15. Eş anlamlı ve eş sesli bitki adları

3.2.15.1. Eş anlamlı bitki adları

Aynı bitki türleri farklı yörelerde, farklı Zazaca adlarla adlandırılmaktadırlar.

Anthemis arvensis (köpek papatyası)

adiroke, elikfatike, cenetcehneme, çimoşa, keçeleke, kekevaş, vilika tawise, vizike

Urtica dioica (büyük ısırğan)

adirvaş, derxîçik, derzînik, gezgezik, heşek, quzgezik, yexîja maye

3.2.15.2. Eş sesli bitki adları

Farklı bitkiler, farklı yörelerde aynı Zazaca adla adlandırılmaktadırlar.

anix / ûnix

Mentha, Pimpinella, Satureja, Thymbra, Thymus, Ziziphora

nanê mîrçikan / nûnê mîrçikûn

Anethum graveolens, Capsella bursa-pastoris, Cotoneaster integerrimus,

Polygonum aviculare, Thlaspi arvense

3.2.16. Latince adlara benzeyen Zazaca bitki adları

Acacia - akasîyêre, *Ananas* – ananas, *Narcissus* – nêrgîz , *Phaseolus vulgaris*
- fasıla

Rheum ribes – ribês

3.2.17. Latince ve Zazaca bitki adlarında cinsiyet

Latince’de, Türkçe’de görülmeyen bir cinsiyet durumu vardır. Latince bitki adları ya dişi, ya erkek yada nötr olur. Her cinsiyet çoğunlukla farklı bir bitişle belirtilir.

3.2.17.1. Latince bitki adlarında cinsiyet takıları

Eril	Dişil	Nöt	Örnekler	
-us	- a	-um	<i>albus, alba, album</i>	(beyaz)
-er	-ra	-rum	<i>niger, nigra, nigrum</i>	(siyah)
-is	-is	-e	<i>brevis, brevis, breve</i>	(kısa)
-r	-ris	-re	<i>acer, acris, acre</i>	(acı) ¹⁷

3.2.17.2. Zazaca bitki adlarında cinsiyet

Zazaca bitki adları ya dişi, ya da erkek olur. Bazı ağızlarda dişi adlar “e” çekim ekini alır, bazı ağızlarda “i” çekim ekini alır, bazı ağızlarda da bu ses düşer.

Zazaca’da erillik, dişillik durumu en iyi tamlamalarda anlaşılır.

Ad tamlamalarında ya da zincirleme ad tamlamalarında, tamlanan ad eril ise –ê ekini alır. Tamlanan ad dişil ise, tamlanan adın sonundaki –e / i dişil eki düşer ve yerini –a eki alır.¹⁸

Sıfat tamlamalarında, tamlanan ad eril ise –o ekini alır. Tamlanan ad dişil ise, tamlanan adın sonundaki –e / i dişil eki düşer ve yerini –a eki alır.

Ağaç adları dişildir.

Çalı adları genelde dişildir, dikenli çalılar erildir.

Çiçek adları dişildir.

17 Seçmen, Özcan, *Tohumlu Bitkiler Sistematiği*, Ege Üniversitesi Yayınları, 3.Basım, İzmir, 1992, sf.13.

18 Gündüz, Deniz, *Zazaca Dil Dersleri*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2006, sf.50.

Meyve adları dışıldır.

Sebze adları dışıldır, erkek cinsel organına benzeyenler erildir.

Yosun adları dışıldır.

Baklagil yem bitkilerinin adları dışıldır.

Buğdaygil yem bitkilerinin adları erildir.

Mantar adlarından sung ve arinc erildir, diğer mantar adları dışıldır.

Zazaca bitki adları arasında eril ve dişil cinsiyeti açıkça belirten, bir örnek tespit edilebilmiştir. *Urtica* (ısırgan otu) türleri, Solhan (Bongilan) yöresinde “yexîja mayî / *Urtica dioica*)” ve “yexîja nêrî (*Urtica urens*)” adıyla adlandırılmaktadırlar.

3.2.18. Fransızca ve Zazaca ağaçların adlandırmasında benzerlik

3.2.18.1. Zazaca ağaç adları

meyva adı + êre = ağaç adı

arxîçêre, bowrincêre, buxrêre, çinanêre / çinayêre, çilegêre, gozêre, henalêwre, încilêwre, kinayêre, mazêra pelvilayêre, payizêre, qilçêre, qijikêre, sayêre, sêzêre, şîlanekêre, teyêre, valêre / vilayêre / vîyalêre, vindêre, vizêre, xibêre, xirtikêre, xizumêre, zungulêre, azgilêre, baluyêre, mazêre, lepikêre / şablêre / şavlêre, luspêre / xulpêre / patilêre, mazêra pelvilayêre

asindar, gendar / sûrdar, guldar, koçikdar, wişkdar

dara awreşî, dara duzik, dara selwîye, dara tuzbeyan

dargez, dartizbî

3.2.18.2. Fransızca ağaç adları

Meyve(Tr.)	Meyve(Fr.)	Meyve Ağacı(Fr.)	Meyve (Za.)	Meyve Ağacı(Za.)
elma	pomme	le pommier	say	sayêre
armut	poire	le poirer -	murî	murîyêre
kiraz	cerise	le cerisier	gilyaz	gilyazêre
limon	citron	le citronnier	leymun	leymunêre
erik	prune	le prunier	alûnç	alûnçêre
zeytin	olive	l'olivier	zeytun	zeytunêre
portakal	orange	l'oranger	porteqal	porteqalêre
meyve	fruit	fruitier	meywe	meyweyêre

3.2.19. Yabani bitki türlerinde adlandırma

-ek	cewek, sayek
-ic	vamic
-ik	ajik
-î	gizêrî
-vaş	korekvaş, şilêlvaş, xelevaş
tir-	tirfişêre, tîrgewen / tirtir
bejik / bejî	neha bejî, puneyo bejik
bisra	tuya bisra
bînce / pînce	qewaxa bînce, qewaxa pînce
bor / borî	valbor / valêra borî, sayêra borî
qestikên	xoşîla qestikên
zura / zurayîn	qewaxa zura, gula zurayîn

3.2.20. Kültür türlerinde adlandırma

rezî	anixo rezî, qewaxa rezî, sayêra rezî, vala rezî / valêra rezî
------	---

3.2.21. Zazaca'da asalak bitki adları

<i>Cuscuta</i>	bostanbozan	herbilênek, riyezil, rizik, vaşo bêkok, zerzerok
<i>Orobancha</i>	canavar otu	vergvaş, vila bêkoke, xamxamoke, zipling
<i>Viscum album</i>	burç	bawkone, dakone, vaşo bêkok, xodare

3.2.22. Zazaca bitki adlarında ağız farkı

Konuşma dili olarak Zazaca'da var olan ağız farkları bitki adlandırmalarında da vardır. Aşağıda **armut** için söylenen, aynı kökten gelen değişik adlar listelenmiştir.

Ör: meroe, meroy, miro, miroy, miroye, mirwa, mirwi, mirya, mura, muriye, murî, murîye, muroy, mûra, mûrû, murvi¹⁹

3.2.23. Bitki adlarının bulunduğu Zazaca atasözleri, deyimler ve tekerlemeler

3.2.23.1. Zazaca atasözleri

di zebeşî pê yow dest a wenêdarîyên
gozê pûçî xirexir kenê²⁰
her vaş, kokê xo ser o beno zergûn
pîyaz çiqas firk bo, ende sere keno gird

19 Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Zazakî-Tirkî*, 3. Baskı, sf. 311, 319, 329.

20 Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul, 2005, sf. 82

sereyê pîyazî qinê pîyazî yew î!
 vaşê hewşî, wayîrê keyeyî rê tahl o
 welî ra teli, teliyî ra welî kuweno

3.2.23.2. Zazaca deyimler

bi qasê goze bîyayîş la gozerê ra qisey kerdiş²¹
 demek a vilikan e, demek a sosinan e
 deyî şarî gay û bizî, deyî mi gul û nêrgîz î
 herdîşe xas, qine pîyaz bîyayîş
 hênî pûne ra aciz o, pûne zî şino çimeyê hênî de beno zergûn
 kêna şargê gulan a, waştîya vîst û hewt tenan a²²
 korek dest ra nêrişîyayîş
 mesela sîr û pîyaz kerdiş
 mi eşt gozêre, şî gina mazêre
 mi eşt sayêre, şî ame tuyêre
 mîze verdeno teli, keno wişk
 ne pîyaz werdiş, ne fek vêşayîş
 neheyê serê tahte bîyayîş
 pele kelmayêre bîyayîş²³
 sey dirrike, kê ya dusîyayîş
 sey girê darî bîyayîş
 sey parparî, zêdîyayîş
 sîr û pîyaz ra qisey kerdiş²⁴
 Şemo birayê Mamî, gozan bedelno bi vamî²⁵
 to vile dîy, tira darû çîy
 to beng werdo!
 xele bi firîk, mela bi şîrîk²⁶
 zîrê korekî vîyartîş

21 Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul, 2005, sf. 27

22 Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul, 2005, sf. 106

23 Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul, 2005, sf. 138

24 Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul, 2005, sf. 166

25 Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul, 2005, sf. 170

26 Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kurdî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul, 2005, sf. 195

3.2.23.3. Zazaca tekerlemeler

Mi gul eşt vêr herî

Hêr va ez gul sekerî

Zirra semêd kengerî

4. SONUÇ

Bitkilerin 2000'den fazla Zazaca cins adı ve tür adı derlenmiş, bunlar indekslenerek Latince ve Türkçe karşılıkları yerleştirilmiş, Zazaca adlandırılmada ortaya çıkan genel ve yöresel kurallar belirlenip, farklılıklar da ayrıca düzenlenmiş ve kayıt altına alınarak botanik bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- BAYTOP, Asuman., (1995), *Bitkilerin Bilimsel Adlarındaki Niteleyiciler ve Anlamları*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, İstanbul
- BAYTOP, Turhan., (1997), *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- DAVİS, Peter Hadland, (1965), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, 11 cilt, Edinburgh
- ERDEM, Turan., (1997), *Ferheng Zazaki – Tırki / Tırki – Zazaki*, Doz Yayınları, İstanbul
- Gruba Xebate ya Vateyî / Vate Çalışma Grubu, (2005), *Rastnuştîşê Kirmanckî (Zazakî)*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul
- Gruba Xebate ya Vateyî / Vate Çalışma Grubu, (2009), *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî) – Tirkî*, Çapa Hîrêyine, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul
- GÜNDÜZ, Deniz., (2006), *Zazaca Dil Dersleri*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul
- LEZGİN, Roşan., (2005), *Ferhengê Îdyomanê Kurdkî*, Weşanxaneya Vateyî, İstanbul
- MALMİSANIJ, (1992), *Zazaca - Türkçe Sözlük / Ferhengê Dimilkî – Kirdkî*, Weşanên Deng, İstanbul
- ÖZCAN, Mesut., (1997), *Zazaca --Türkçe Sözlük*, Kaynak Yayınları, İstanbul
- SAYA, Ömer., (2001), *GAP Yöresindeki Endemik ve Tıbbi Bitkiler*, Türkiye Çevre Yayını, Ankara
- SEÇMEN, Özcan., (1992), *Tohumlu Bitkiler Sistematiği*, Ege Üniversitesi Yayınları, 3.Basım, İzmir
- TURGUT, Harun., (2001), *Zazaca - Türkçe Sözlük*, Tij Yayınları, İstanbul
- TURGUT, Harun., (2008), *Türkçe - Zazaca Sözlük*, Do Yayınları, İstanbul
- TUZLACI, Ertan., (2006), *Türkiye Bitkileri Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul
- Vate (kovara kulturî)*, Stockholm – İstanbul, Sayı: 1-35 (1997-2011)

ZAZACA ALFABE VE ALFABETİK SIRALAMA

Zülfü SELCAN

Zazaca Alfabe ve alfabetik sıralama

Dr. Zülfü Selcan

1. Zazaca Alfabe

Burada açıklanan alfabe, yazarın, Zaza Dili'nin diyalektolojik farklılığının, çeşitli bölgelerden derlenen dil kayıtlarına göre fonolojide incelenmiş olan bilimsel *Grammatik der Zaza-Sprache* [Zaza Dili'nin Grameri]'ne dayanıyor. Aynı zamanda T. L. Todd'un grameri de gözününe alınıyor (*A Grammar of Dimli*).

Zaza Dili'nin iki ana lehçesi vardır: Kuzey Lehçesi (KL), Güney Lehçesi (GL). Her iki ana lehçe çeşitli şivelere ayrılır.

Bu alfabe bilimsel gramerlerin bir sonucu olup Kuzey ve Güney Lehçesinin ortak yazımının temelini oluşturmaktadır. Temel prensip şudur: Zaza Dili'nin fonolojik sistemine dayanan bir alfabe, yabancı dillerden taklit edilenlerden daha önceliklidir. Yabancı dillerden alınan bazı harfler Zaza Dili'nin fonolojik sistemine aykırı olduğundan, telafuzu ve yazılı kullanımı zorlaştırıyor.

Onun için önünüzdeki bu alfabe, Zaza Dili'nin fonolojik kurallarına, hem Kuzey Lehçesinde, hem de Güney Lehçesinde, uygundur.

Zaza Alfabeti, 8'i sesli ve 24'ü sessiz olan 32 temel harften ibarettir:

a, b, c, ç, (ç), d, e, ê, f, g, h, (h), ı, i, k, (k), l, m, n, o, p, (p), q, r, (r), s, ş, t, (t), u, ü, v, w, x, ẋ, y, z, ż

Bunlar şeklen iki gruba ayrılabilir: basit harfler, diakritik işaretli olan harfler. Bilimsel Zaza Alfabeti'nde bileşik harfler yoktur. 23 harf Türkçe'deki gibi telafuz edilir:

a, b, d, e, f, g, h, ı, i, k, l, m, n, o, p, r, s, ş, t, u, ü, v, ẋ, y, z, ż

Geriye kalan harfler telafuz ve kullanım bakımından aşağıda açıklanacaktır.

1. **c** c aynı yazılır, fakat KL ve GL'nde farklı telafuz edilir: KL [dz, dʒ], GL [dʒ]. KL'inde c kalın seslerden önce (a, e, ı, o, u) [dz-] olarak telafuz edilir, buna karşı ince seslerden evvel (ê, i, ü) ise [dʒ] olarak konuşulur.

Fakat GL'nde tüm seslilerden önce [dʒ] olarak telafuz edilir.

	KL	GL	
ca	[dʒa]	[dʒa]	yer
cew	[dʒew]	[dʒew]	arpa
cıl	[dʒil]	[dʒil]	yatak
cor	[dʒor]	[dʒor]	yukarı
cüre	[dʒu'r:ɛ]	[dʒu'r:ɛ]	cura

2. **ç** ç aynı yazılır, fakat KL ve GL'nde değişik telafuz edilir: KL [tʃ, tʃ], GL [tʃ]. KL'nde ç kalın harflerden önce (*a, e, ı, o, u*) [tʃ-] olarak konuşulur, buna karşı ince seslerden önce (*ê, i, ü*) [tʃ] olarak telafuz edilir.

Fakat GL'nde tüm seslilerden önce [tʃ] olarak konuşulur.

	KL	GL	
çay	[tʃaj]	[tʃaj]	çay
çerme	[tʃer'me]	[tʃer'me]	deri
çewres	[tʃew'res]	[tʃew'res]	kırk
çım	[tʃim]	[tʃim]	göz

3. **k, p, t ile k̄, p̄, t̄** *k, p, t* harf grubu Zaza Dili'nde ortaktır. Misal: *kar* 'iş', *par* 'geçen yıl', *tari* 'karanlık'. *k̄, p̄, t̄* grubu sadece KL'nde vardır, bunların GL'ndeki karşılığı *k, p, t* dir. Misal:

	KL	GL	
kal	[k'al]	[kal]	yaşlı
kul	[k'ul]	([kul])	yara
қан	[k'an]	[ka'han]	eski
pit	[p'it]	[pit]	bebek
pın	[p'in]	([tin])	burundan konuşan
tol	[t'oł]	([tał])	(<i>badem</i>) acı
tole	[t'o'le]	([pur])	kabuk
tıslım	[t'il'sim]	[tili'sim]	sır

k̄, p̄, t̄, sonuna *h* gelmeden ani şekilde telafuz edilirler. Buradaki alt ve üst noktalama, doğru telafuzu belirtmeye yarıyor. Bunlar GL'nde noktasız olarak kullanılır.

KL'nde bulunan eyektiv fonem varyantlarını, [k', p', t'], *kh, ph, th* şeklinde bileşik harflerle yazmak üç sebepten dolayı yalınıştır:

- Bir fonemi bir harf yerine iki harfle yazmak, telafuzu karıştırır ve yazmada fazlalıktır.
- *h* harfi, *k, p, t* den sonra *h* 'nin de ayrıca telafuz edilmesi intibasını gerektiriyor. Fakat durum tam tersinedir.
- *kh, ph, th* alfabetik sıralamada *k, p, t* sırasının sonuna aktarılarak yalın sıralanıyor.

Buna karşı noktalı harflerde alfabetik sıralama doğru yapılmaktadır. *k̄, p̄, t̄* noktalı harfleri *k, p, t* sırasında kalıyor.

4. **r, r̄** Zaza Dili'nde *r* ile *r̄* ayırılmaz. *r̄*'nin uzatılan telafuzu *r̄*'dir. Mesela KL'nde aşağıdaki ifadenin yazımında *r* ile *r̄*'yi, anlamının karışmaması için, dikkatle birbirinden ayırmak gerekir.

Kelime başı: Kelime başında düzenli olarak *r* yazılmalıdır: *rast* 'doğru', *rew* 'erkek', *ri* 'yüz, çehre', *ro* 'ruh', *rakerdene* 'açmak', *rokerdene* 'dökmek'.

Kelime ortası ve sonu: Şayet iki kelime, ortasında ve sonunda bir kısa ve bir uzun *r* içeriyor ve benzer telafuz ediliyorsa, fakat değişik anlamı varsa, bunların ayırılması, yani *r* ve *r̄* ile yazılması gerekir. Misal:

<i>sarê ma</i>	bizim insanlarımız	<i>sar m</i>
<i>sarê ma</i>	bizim başlarımız	<i>sarê m</i>
<i>Sırê mao.</i>	Sıra bizimdir.	<i>sıre m</i>
<i>Sırê mao.</i>	Bizim sırimızdır.	<i>sır m</i>
<i>serê ma</i>	üstümüz	<i>ser m</i>
<i>serê ma</i>	yıllarımız	<i>serê f</i>
<i>U boro.</i>	O sarışındır.	<i>bor</i>
<i>U bōro.</i>	O ekili değildir.	<i>bōr</i>
<i>eve na tore</i>	bu şekilde	<i>tore m</i>
<i>eve na tōre</i>	bu ağ ile	<i>tōre f</i>

<i>Na hera.</i>	Bu eşektir.	<i>here</i> f
<i>Na hēra.</i>	Bu topraktır.	<i>hēre</i> f

Uzun *r* yi *rr* ile yazmak iki sebepten dolayı yalınıştır: Birincisi, Zaza Dili'nin fonolojisi dikkate alınmadan yabancı dilden taklit edilmesi, ikincisi alfabetik sıralamayı bozmasıdır.

5. **s, ş** KL'nde *s* kalın seslerin önünde bulunur (*a, e, ı, o, u*). Misal: *sāre* 'baş', *ser* 'üst', *sıra* 'sıra', *sur* 'kırmızı'. Buna karşı *ş* ise ince seslerden öncedir (*i, ê, ü*). Misal: *şêr* 'aslan', *şirên* 'tatlı', *şütene* 'yıkamak'.

Birçok kelimenin başında, ortasında ve sonunda KL'ndeki *s*'nin karşılığı GL'nde *ş*'dir:

KL	GL	
sar	şar	insanlar
seker	şeker	şeker
sıma	şıma	siz
vêsan	vêşan	aç
têsan	têşan	susuz
gos	goş	kulak
hes	heş	ayı
vas	vaş	ot

6. **z, z̄** Bir kısım kelime KL'ndeki *z* GL'nde *z̄* olarak telafuz edilir. *z̄*'nin kullanımı ile kelimenin kökünün aynı kalmasına yarıyor ve böylece gramatik bağların görünmesini kolaylaştırıyor.

KL	GL	
zîl	zîl	zil
zê	zey	gibi
zêde	zeyde	fazla
zû, zu	zu, zu; zew, zew	bir

Türkçeden alınıp Zazaca'nın yazımında kullanılan *j* [ʒ] Zaza Dili'nin fonolojik düzenine aykırıdır, çünkü kelime kökünü değiştiriyor. Buna karşı *z̄* kullanınca, kelimenin kökü aynı kalıyor. Misal:

z - z̄		z - j		
KL	GL	KL	GL	
laz	laz̄	laz	laj	oğul
lazi	lazi	laji	lazi	oğullar
roze	roz̄	roze	roj	gün
rozi	roz̄	roji	roj	günler
bize	bız̄	bize	bız̄	keçi
bızı	bızı	biji	bızı	keçiler
zil	zîl	jil	zîl	filiz
zêde	zêde	jêde	zêde	fazla

Birinci sütuna bakılınca, kelime kökünün, KL ve GL'nde benzer harf çifti *z-z̄* ile açık farkedildiği ve değişmediği görülür. Buna karşı ikinci sütunda ise kelimenin kökü birbirine benzemeyen *z-j* harfleri yüzünden değişiyor. Misal: *jil* : *zil*, *jêde* : *zêde*, ... vs.

Bu misallerden çıkan sonuca göre, *j*'nin kullanımı Zaza Dili'nin yazımı için sorunlu ve dolayısıyla uygun değildir.

7. **x, x̄** *x, x̄* harfleri Zaza Dili'nde ortak olarak [x] ve [ç] diye telafuz edilirler. [x] ile [ç] nin ses benzerliği burada harf benzerliğine yansıyor: *x, x̄*.

Misal: *xal* 'dayı', *axu* 'zehir', *axâ* 'organ (vücut)'.

ğ'nin kullanımı burada *ses ve harf benzerliği prensibine* ters düşmekte: *x* : *ğ*. Onun için Zaza Dili'nin yazımında *ğ* yi kullanma sistematik sebepten dolayı yalınıştır.

8. **h, ħ** Bazı kelimelerde KL'nin *h*'si GL'nde farklı telafuz edilip *ħ* olarak yazılmaktadır. Buna özellikle Siverek und Çermik'te rastlanılır (bk. Todd).

KL	GL	
hes	ħeş	ayı
helal	ħelal	helal
heram	ħeram	haram
heşt	ħeşt	sekiz
hêf	ħeyf	öç
heywan	ħeywan	hayvan

Alt noktalı *ħ*'de de kelimenin kökü aynı kalıyor. Aslında noktalı *h*'den vazgeçilebilir. *ħ* yerine noktasız *h* kullanılınca ne telafuzda, ne de yazımda bir sorun çıkmaz.

9. **e, ê** Zaza Dili'nde *e* [ɛ] ile *ê* [e] arasında ayırıldılır. Misal:

<i>cinike</i>	kadın
<i>cinikê</i>	bir kadın
<i>sarê</i>	baş
<i>sarê mi</i>	başım
<i>zerê</i>	karın
<i>zerê mi</i>	karnım

10. **u** Bu harf ortaklaşa kullanılır. Misal:

KL	GL	
muye	mu	kıl
gule	gulu	gül
suke	suk	şehir
sur	sur	kırmızı

Bazıları kısa *u*'nun yanında ayrıca bir *û* kullanmaktadır. Burada şunu belirtmek gerekir: Zaza Dili'nin fonolojisinde seslilerde uzun-kısa ayırılması yoktur. Zazaca'da düzenli olarak sadece kısa sesliler bulunur. Yalnız olarak kullanılan *û* yabancı dillerin bir taklididir ve Zazaca ses sistemine uygun değildir.

Zaza Dili'nin Alfabeti	
A a	adır, astare, asmên, azna, bıra
B b	bar, bari, berz, bın, bi..., bostan, buri
C c	ca, cemed, cıl, cor, cuşe, vilence penc, sinc cêr, ciran, cütene pencı, sincı
Ç ç	ça, çay, çerme, çım, çoğane, çor, xonça, pırç, rêçe, qurç çê, çêver, çi, çite, çû rêçi, qurçi
Ç ç	çem, çeke, çik, çiraene
D d	dare, dere, dende, dendike, hurdi, hard, kud, kod
E e	ewro, meşe, berdene, bare, asme cinike, çêneke, guke
Ê ê	dês, dên, kêmere, gêrm, dısmê(n), asmê(n) cinikê, çêneke, gukê
F f	famila, fek, fiştan, kafe, kufe, kêf, çêf, lif

G g	ga, game, goze, guk, gêgane, legane, hayig, leng, xag
H h	helal, heram, hes, hêrs, hak, hard, hewr, herey, hêni, hira, husk
Ĥ ĥ	ĥelal, ĥeram, ĥeş, ĥêrs
I i	pır, pırnike, senik, sıkitene
Î î	îta, isot, işlge, iştiri, heli, teli, tari, kardi
K k	kam, kar, kay, kardi, kêrge, kılm, koli, sakil, suke, koke, pak
Ķ ķ	ķalik, ķal, ķoçıke, ķan, ķul
L l	la, lew, linge, lule, sale, sole, sulile, pil, pol, pul
M m	mae, manga, merge, mir, sımer, vame, bom, xam
N n	name, nerm, nê, nêzdi, nisan, sane, non, bon
O o	ostine, orozi, ostor, osın, ordege, kor, por, do, ko
P p	pak, pey, pırnike, gêpe, dilapa, lope, tope, sop, çip
Ĥ ĥ	ĥın, ĥıt, ĥız, ĥızange, ĥon, ĥonc
Q q	qese, qey, qeyde, qır, qor, beqe, haqe, haq
R r	rast, rae, rew, ri, ron, rut, ara, vırare, bar, dar, zur
Ř ř	şıf, şır, şız, şıs, kêre, safe, sefe, zuf
S s	se, senik, sıpê, sur, sıst, tose, sar, seker, vêsan, têsan, hes, vas
Ş ş	şêne, şêr, şındor, şıye, şütene, şüane şar, şeker, vêşan, têşan, heş, vaş
T t	tari, teli, teng, ters, têl, torge, vatene, hit, pêt
Ṭ ṭ	ṭol, ṭolike, ṭolde, ṭole, ṭon, ṭüye
U u	uşire, uskıra, uza, buri, bulxur, puxır, aXu
Ü ü	düri, dürvın, lüye, tüye, şütene, parşüye, berşü, dü
V v	va, veng, verg, veyve, velg, sova, sovın, dêv, hev
W w	wae, waştiye, wair, wele, dewe, sewe, cew, lew
X x	xal, xalcınıye, xam, xelê, xone, paxır, toxım, waxt, ax, kax
Ķ ķ	xelet, xeriv, xezal, xezev, aXa, aXu, boXe, baX, çax, xaX
Y y	ya, yaraniye, yene, yemis, tüye, muriye, huy, pey
Z z	zar, zerd, zof, zor, zu, zur, zuze, kuze, kuz, zu, laz ds, torzin sv, vızêr sv
Ẓ ẓ	ẓêde, ẓil, ẓiare, züa, züane, zü, laz sv, torzên ds, vızêri ds

2. Zaza Dili'nde alfabetik sıralama

Bir dilin yazılı kullanımında alfabetik sıralama genel olarak alfabe sırasına göre yapılır. Burada izah edilen alfabetik sıralama, Zaza Dili'nin fonolojik sisteminden çıkarılan bir sonuç olup, *sözlük, kelime listesi* ve *alfabetik düzenlemenin* hazırlanması için bir temel teşkil ediyor.

Zazaca ile Türkçe arasındaki fonolojik farklılıklar yüzünden Zaza Dili'nin Türkçe'ye göre sıralanması sorunludur ve dolayısıyla uygun değildir.

Sıralama, yukarıda bulunan Zaza Alfabeti'nin harf sırasına göreidir. Burada *x* ile *ṭ* harfleri birbirinden ayrı olarak sıralanır. Şu sekiz harf çifti beraber olarak sıralanır: *ç/ç, h/h, k/ķ, p/p, t/t, r/r, s/s, z/z*.

Kısaltmalar: *m* (eril, maskulin), *f* (dişil, feminin), *n* (nötr)

ç, ç ç sıralamada ç gibi işlenerek sıralanır. Misal: *çeke, çem, çik*.

çekçeku <i>f</i>	çekirge
çeke <i>f</i>	silah
çeket <i>m</i>	çeket
çem <i>m</i>	nehir
çenik <i>m</i>	çene
çi <i>m</i>	eşya, mal
çik <i>m</i>	kıvılcım
çile <i>f</i>	kil

h, ħ ħ sıralamada *h* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *helal, ħerf*.

hefte (hefte) <i>m</i>	hafta
helal (helal)	helal
her <i>m</i>	eşek
heram (heram)	haram
ħerf (herfe) <i>f</i>	harf

k, q q sıralamada *k* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *qalık, qan*.

kaleke <i>f</i>	yan (<i>vücut</i>)
qalık <i>m</i>	dede
kam	kim
qan	eski
kar <i>m</i>	iş

p, p̄ p̄ sıralamada *k* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *p̄idi, p̄ın, p̄on*.

par	geçen yıl
pêro	hepsi
p̄idi <i>m</i>	diş eti
pır	dolu
p̄ın	burundan
	konuşan
pil	büyük
pol <i>m</i>	yama
p̄on	yassı
potene	pişirmek

t, t̄ t̄ sıralamada *t* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *t̄ol, t̄olde, t̄om, t̄on*.

tire <i>f</i>	oklava, mil
t̄ol (tal)	boş
t̄olde <i>m</i>	görünmeyen yer
toli	tavlı
t̄om (tam)	tat
tomete <i>f</i>	töhmət
ton <i>m</i>	ton
t̄on <i>m</i>	ilic

r, r̄ r̄ sıralamada *r* gibi işlenerek sıralanır. Misal: *sāre, ser, sēre*.

bor	sarışın
bōr	ekili olmayan
here <i>f</i>	dişi eşek
hēre <i>f</i>	toprak
sar	el, alem
sāre <i>m</i>	baş
ser	üst
sēre <i>f</i>	yıl
sero	üstte
sır <i>m</i>	sır
sıra <i>m</i>	sıra
tore <i>m</i>	şekil
tōre <i>f</i>	ağ

s, ş sıralamada s gibi işlenerek sıralanır. Misal: *şêm, şên, şêr, şıma, şirên, şıye, şüane, ...* vs.

sami (şami) <i>f</i>	akşam yemeği
sanıke (şanıke) <i>f</i>	masal
sar (şar) <i>m</i>	el, alem
seker (şeker) <i>m</i>	şeker
seme (şeme)	cumartesi
senık (şenık)	az
sewe (şewe) <i>f</i>	gece
şêm (şêm) <i>m</i>	gümüş
şên (şên)	şen
şêr (şêr) <i>m</i>	aslan
sıma (şıma)	siz
sımşêr (şımşêr) <i>m</i>	kılıç
sıt (şıt) <i>m</i>	süt
şıma <i>f</i>	sıma
şirên (şirên)	tatlı
şıye (şıye) <i>f</i>	gölge
suse <i>m</i>	şişe
sur	kırmızı
sulıle <i>f</i>	yaban üzümü
soe <i>f</i>	elma
suži <i>m</i>	sızı
şüane <i>m</i>	çoban
şüye (şüye) <i>f</i>	dağ sırtı
şütene (şütene)	yıkamak
asme (aşme) <i>f</i>	ay (<i>Astr.</i>)
husk (huşk)	kuru
isot (ışot) <i>m</i>	biber
meste (meşte)	yarın
tek, zêde	tekil, çoğul
dês <i>m</i>	duvar
dêşi	duvarlar
gos (goş) <i>m</i>	kulak
goşi	kulaklar
hes (heş) <i>m</i>	ayı
heşi	ayılar
kas (kaş) <i>m</i>	yamaç
kaşi	yamaçlar
vas (vaş) <i>m</i>	ot
vaşi	otlar
wes (weş) (<i>m</i>)	sağ, hoş
weşi	sağlar

z, ẓ ẓ sıralamada z gibi işlenerek sıralanır. Misal: ẓêñ, ẓil, ẓü, boẓi, tizi, sozi, suzi, gozi, rozi, lazi, ...vs.

ẓêñ (zên) <i>m</i>	at semeri
ẓil (zil) <i>m</i>	filiz
ẓü (zu, ẓew)	bir
boẓi (bozi, bazi) <i>m</i>	kol
hengazi (hengazi) <i>f</i>	karasaban
tizi (tizi) <i>f</i>	güneş
sozi (sozi) <i>f</i>	ekmek sacı
suzi (suzi)	sızı
tek, ẓêde	tekil, çoğul
goze <i>f</i>	ceviz
gozi	cevizler
roze <i>f</i>	gün
rozi	günler
laz (laz) <i>m</i>	oğul
lazi	oğullar
lez (lez) <i>m</i>	mücadele
lezi	mücadeleler
piiz <i>m</i>	kazık
piizi	kazıklar
kuz <i>m</i>	testi
kuzi	testiler

OSMANLI BELGELERİNDE ZAZALAR VE ZAZACA ÜZERİNE NOTLAR

Ercan ÇAĞLAYAN*

I. GİRİŞ

Bu çalışma, Osmanlı belgelerinde Zazalar ve Zazaca üzerine var olan belgelerin bir değerlendirmesini amaçlamaktadır. Konuya esas teşkil eden belgeler, Tahrir Defterleri,¹ Mühimme Defterleri², Osmanlı resmi yazışmaları, nüfus sayımları, nüfus defterleri, vilayet salnameleri ile Şerefhan'ın Şerefname, Evliya Çelebi'nin Seyahatname ve Şemseddin Sami'nin Kamusu'l Alam adlı eserleri ile sınırlı olacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde Zazalar için kullanılan adlandırmalar ve Osmanlı'da Zazalar hakkında bilgi veren ilk kaynaklara dayanılarak Zazalar ve Zazaca hakkındaki bilgiler serd edilecektir. Bu kaynaklar, XVI. asrın sonlarında Şerefhan tarafından kaleme alınan *Şerefname* ile XVII. asrın ortalarında bölgeyi gezen Evliya Çelebi tarafından kaleme alınan *Seyahatname* adlı eserler olacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Osmanlı'da yapılan nüfus sayımları esas alınarak Zazaların meskûn olduğu vilayetlerdeki nüfus sayım sonuçlarında Zazalarla ilgili herhangi bir kaydın olup olmadığı veya Zazaların hangi etnik gruba dâhil edilerek kaydedildiğini izah etmeye çalışacağız. Son olarak, vilayet salnamelerinde ve Osmanlı resmi yazışmalarında Zazalar ve Zazaca ile ilgili bilgilere yer vereceğiz.

* Arş. Görevlisi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, caglayanercan@gmail.com. (Bazı belgelerin temin edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Abdullah Demir ve Hasip Bingöl'e teşekkür ederim.)

1 *Tahrir*, "yazma, yazılma ve kaydetme" anlamına gelmekte olup, Osmanlı'da nüfus ve vergi potansiyelini belirlemek için belirli zamanlarda tutulan istatistiksel bilgilere denir. (Bkz. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 224).

2 *Mühimme defterleri*, Divan'da görüşülen sosyal, siyasi, askeri ve ekonomik konularla ilgili çıkan hükümlerin kaydedildiği ve reis-ül küttabın mühim telakki ettiği ferman ve hükümleri içeren defterlerdir. (Bkz. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 239).

Son dönem Osmanlı belgelerinde Zazalarla ilgili çok kısıtlı vesikanın mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Zazalar ve Zazaca üzerine en ayrıntılı bilgiler Vilayet salnamelerinde yer almaktadır. 1867 yılından itibaren Osmanlı'da çıkarılmaya başlanan vilayet salnameleri tarih araştırmaları için büyük bir öneme sahiptir. Bu nedenle konumuz icabı, daha ziyade vilayet salnamelerinden istifade etmeye çalışacağız. Yararlanacağımız salnameler, Zazaların meskûn olduğu Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretü'l Aziz ve Sivas vilayetlerinde yoğunluk kazandığından sözü edilen vilayet salnamelerini dikkate alarak konuyla ilgili bilgilere ulaşacak ve bir saptamada bulunacağız.

II. ZAZA ADI VE OSMANLI'DAKİ İLK KULLANIMLARI

Günümüzde daha ziyade Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan Zazalar, buldukları bölgelere göre farklı isimlerle anılır. Zazalar için Zaza isminin dışında Dımili/Dımlı/Dımbılı, Dumbeli/Donbeli, Kırd ve Kırmanc isimleri de kullanılmaktadır.³ Fars kaynaklarında ise Zazalar için Donbeli şeklinde bir kullanım söz konusudur. Mezkûr kaynaklarda Donbolilerin, XVI. asırdan beri İran'ın Hoy şehrinin en önemli ailelerinden olduğu belirtilmekte ve Donbolilerin Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde Hoy ve Salmas şehirlerinde meskûn olan bir Kürt aşireti olduğuna dikkat çekilmektedir.⁴ Fars kaynaklarında Zazaların, Hoy, Salmas ve Sökmenabad gibi şehirlerde yaşadığı belirtilmektedir. Mesela, kaynakların birinde, Dımili beylerinin Hoy şehrinde kendi adlarına para bastırdıkları ve aynı şehirde büyük bir imaret inşa ettikleri belirtilmektedir.⁵

Osmanlı döneminde Zazalarla ilgili ilk kayıtlara XVI. asrın sonlarında Şerefhan tarafından kaleme alınan Şerefname adlı eserde rastlanmaktadır. Her ne kadar birçok araştırmacı tarafından Şerefname'de Zazalara, Kürt grupları içerisinde yer verilmediği öne sürülerek Zazaların Kürt olmadığı iddia edilse de bu doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü Şerefhan'ın eserini kaleme aldığı dönemde Zaza adı hala literatüre girmemişti.⁶ Şerefname'de Zazalar için Dumbeli/Dombeli ifadesi kullanılmaktadır. Daha da mühimi Şerefhan, Çapakçur, Eğil, Genc, Çemizgezek, Palu, Pertek, Siverek, Çermik gibi Zazaların meskûn olduğu bölgelerdeki beylikler hakkında bilgi verirken bunların Kürt beyliği olduğunun altını çizer. Zaten Şerefhan'ın eseri, bir Kürt tarihi olması hasebiyle Kürt olmayan halklar/milletler hakkında ayrıntılı bir bilgi içermez. Dolayısıyla sadece Zaza kavramı üzerinden bir iz sürmek bizi doğru sonuçlara götürmez.

3 Zazalar için kullanılan adlandırmalar için bkz. Malmisanij, *Kırd, Kırmanc, Dımili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996.

4 Bkz. Ali Âl e-Dawud ve Pierre Oberling, "Donboli Maddesi", <http://www.iranica.com/articles/donboli-1>.

5 Konuyla ilgili geniş bilgi için Bkz. Muhammed Macid Merduhi Rûhanî, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, Tahran 1382, c. III, s. 87, 102.

6 Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zaza ismi ilk kez XVII. yüzyılın ortalarında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi tarafından kullanılmıştır.

Dumbelilerin yaşadığı coğrafya hakkında da bilgi veren Şerefhan, Dumbelilerin Musul ve Suriye’de meskûn olduklarını, kökenlerinin İsa adlı Suriyeli bir Emir’e dayandığını⁷ ve sonraki dönemlerde kendilerine ocaklık olarak verilen Hoy’a bağlı Sokmanabad dolaylarına yerleştiklerini belirtir. Şerefhan, Dumbelilerin Yezidi olduklarını ancak daha sonra bazı Dumbeli Emirleri ve ileri gelenlerinin İslam’ı benimsemesiyle Dumbelilerin büyük çoğunluğunun “imansızlığı ve dinsizliği bırakarak” İslam’la şereflendiğine dikkat çeker. Şerefname’de Dumbeliler ile ilgili diğer bir görüş ise Dumbelilerin Siirt ve Cizre arasında yaşadıkları, Bohti aşiretinin bir bölümünü oluşturdukları ve Dumbeli-i Boht olarak adlandırıldıkları görüşüdür. Son olarak Şerefhan, Dumbelilerin göçebe olduğunu ve daha sonraki dönemlerde Sokmanabad’a yerleşerek Hoy’u yönettiklerini söyler.⁸ Şerefname’de Dumbeli aynı zamanda unvan olarak kullanılmaktadır. Mesela, Hacı Bey Dumbeli⁹ ve Dumbeli Kürt Beyi Hacı Bey Kapan¹⁰ gibi kullanımlar bu durumu göstermektedir.

Osmanlı tarihçilerinden Joseph Von Hammer, Kâtip Çelebi’nin Cihannüma adlı eserine dayanarak yazdığı Kürt kabileleri arasında Denbeli kabilesini de zikreder ve söz konusu kabilenin Van Eyaletinde meskûn olan Yezidi bir kabile olduğunu belirtir.¹¹ Yine, Osmanlı vakanüvislerinden Naima, Osmanlı sultanlarından IV. Murat’ın 1635’te Erivan’ı almasıyla birlikte Hoy ve Sokmanabad dolaylarındaki Dumbeli aşiretinin büyük bir çoğunluğunun Erzincan, Tercan ve Pasin sancaklarına yerleştirilerek söz konusu yerlerin Dumbeli beylerine zeamet olarak verildiğini kaydeder.

Osmanlı döneminde Zaza tabiri ile ilgili ilk kayıtlara Evliya Çelebi’nin *Seyahatname* adlı eserinde rastlanmaktadır. Meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, XVII. yüzyılın ortalarında “Ekrad Sancakları”na yaptığı gezide bölgenin tarihi, kültürel, sosyolojik, siyasi, iktisadi, idari, dini ve etnik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. *Seyahatname* adlı eserinde Evliya Çelebi, Zazaları aşiret olarak nitelendirmektedir: “*Bu şehre Palu kal’asından sekiz sâ’atde gelirken nehr-i Murâd üzre Çapakçur cisr-i azîminden ubûr ederken Bingöl yaylasına çıkan aşîret-i Hâlî ve aşîret-i Çekvânî ve aşîret-i Yezîdî ve aşîret-i Zâzâ ve Zebârî ve Lolo ve aşîret-i İzoli ve Şikâkî ve Kiki aşîretleri ki cümle iki yüz bin âdem-i Ekrâd ve on kerre yüz*

7 Aynı şekilde İranlı bilim adamı Muhammed Macid Merduhi *Meşahir-i Kurd Ümera ve Hanedanha* adlı tarih kitabında Ebu Hanife-i Dinaveri’nin *Ensabu’l-Ekrad* adlı eserine istinaden Dünbeli Aşireti’nin soyunun İsa adlı şahsa dayandığını belirtir. Emir İsa’nın ise Kürd Emir Yahya’nın oğlu olduğunu ve Bermeki ailesine mensup olduğunu söyler. Bkz. Muhammed Macid Merduhi Rûhanî, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, Tahran1382, c. III, s. 87.

8 Bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname Kürt Ulusunun Tarihi Etnoğrafya ve Coğrafya Girişi*, I/I, (Çev: Celal Kabadayı), İstanbul 2009, c. 1, s. 158-159.

9 Şerafeddin Han, *Şerefname*, II/I, (Çev: Rıza Katı), Yaba Yayınları, İstanbul 2010, c. 4, s. 514.

10 Şerafeddin Han, *Şerefname*, II/II, (Çev: Rıza Katı- Vedii İlmen), İstanbul 2010, c. 5, s. 566.

11 Bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname Kürt Ulusunun Tarihi Notlar-Açıklamalar*, I/II, (Çev: Rıza Katı), İstanbul 2009, c. 2, s. 37-38.

bin gûsfend-i devâbât olup bu cîsr üzre Çapakçur beğinin âdemleri kuş uçurmayup öşür alırlar."¹² Çelebi, Bingöl ahalisinden bahsederken yine Zazaları Kürtler içerisinde değerlendirir: "Evvêlâ Ekrâd-ı Zâzâ ve Lulu ve İzoli ve Yezîdî ve Hâlîfî ve Çekvanî [ve] Şikâkî ve Kikî ve Biseyânî ve Mûdîkî ve (...)"¹³ Mezkûr eserinin bir başka yerinde de Çelebi, bu durumu ortaya koyar: "Sübhan dağıyla nam bulmuş ünlü bir dağdır ki her sene yüksek tepesine kadar (...) Halidi, Çekvani, Zaza, Lulu, Zibari, Pisani ve Karkari Ekrâdlarından (Kürtlerinden) ve nice kere yüz bin kere hayvanlarıyla bu Sübhan dağına çıkup yayla faslı ederler."¹⁴ Evliya Çelebi, Kürt sancaklarına yaptığı seyahati ayrıntılı bir şekilde kaleme aldıktan sonra Kürt dili hakkında da bilgi verir. Ünlü seyyah, Kürt dilinin Hazreti Nuh ümmetinden Melik Kürdim'den kaldığını belirttikten sonra şöyle devam eder: "... ama Kürtlerin yaşadığı yerler dağlık, taşlık ve uçsuz bucaksız ovalar olduğundan 12 tür Kürt dili vardır. Bunların hepsinin kelimeleri ve hususi lehçeleri farklıdır, birbirine aykırıdır. Çoğu birbirlerini tercümanla anlarlar." Devamında: "... burası büyük bir bölge olduğundan çeşitli dilleri vardır. Zaza dili, Lulu dili, Hakkâri Cülosu dili, Avniki dili, Mahmudi dili, Şirvani dili, Cizrevi dili, Pesani dili, Sincari dili, Hariri dili, Erdalani dili, Sorani dili, Halidi dili, Çekvani dili, İmadi dili, Rojiki dili vardır." der.¹⁵ Yine Çelebi, "lisân-ı Zaza-i Ekrâd" ifadesini müteaddit defalar kullanarak¹⁶ Zazaca'yı Kürtçe'nin içinde ve Kürtçe'nin bir lehçesi olarak görmektedir.¹⁷ Evliya Çelebi, Diyarbakir şehri hakkında bilgi verirken yöredeki demografik yapıyı da gözler önüne serer: "Diyarbakir şehri Osmanlı ülkesinde öyle bir yerdir ki, Hz. Yunus'un hayır duasının bereketiyle yaratılmış olan her cinsle doludur. Ama halkının çoğunluğu Kürt, Türkmen, Arap ve Acem'dir. Reayası ve berayası Ermeni olduğundan dolayı Ermeni diyarı da sayılır. (...) Bütün halkı Türkçe, Kürtçe, Arapça, Acemce ve Ermenice konuşur."¹⁸

Evliya Çelebi, Seyahatname'nin dördüncü kitabında Zazalar dışında Dümbülilerden de ayrıntılı bir şekilde bahseder. Çelebi, Seyahatname'de Dümbülilerin Van Eyaleti ile İran'da Hoy, Salmas ve Gence dolaylarında meskûn olduğunu be-

12 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Kitaplığı, 305 Numaralı Yazma, III. Kitap, vrk. 85-b.

13 Evliya Çelebi, age, III. Kitap, vrk. 88-b.

14 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 243-a.

15 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 219-a.

16 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 375-b, 376-a, 377-a.

17 Mesela, Evliya Çelebi Akra Kalesi hakkında bilgi verirken şunları der: " Lisân-ı Ekrâd'da Ekra-i Zibarî ve lisân-ı Urbân'da Akra-i Alî derler. Ve lisân-ı Acem'de Till-i Akra derler ve lisân-ı Moğolî'de Til Muzurî derler. Ve lisân-ı Zaza-i Ekrâd'da Til Gerdüm derler. Ve lisân-ı Yunan'da Petre Boğas derler. Ya'nî Taşlı Kal'a derler. Ve lisân-ı Ekrâd-ı Lulu'da Kûh-pola derler." Bkz. Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 375-b.

18 Bkz. Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyarbakır", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, (Edt. Bahaeddin Yediylidiz ve Kerstin Tomennedal), Ankara 2008, c. I, s. 177.

lirtir. Daha da önemlisi Rumiye Gölü'nün güneyinde Dümbüli şehri,¹⁹ Dümbüli Kalesi,²⁰ Dümbüli hükümeti,²¹ Dümbüli hanı²² ve diyar-ı Acem'de meşhur olan Dümbüli pazarından²³ birçok defa bahsederek Dümbülilerin Kürt aşiretlerinden biri olduğunu vurgular. Ayrıca Çelebi, Dümbülilerin Harun Reşid zamanında Hoy, Salmas vd. bölgeleri imar etmeleri için buralarda iskân edildiklerini belirtir. Tüm bunlar, Seyahatname'de Zaza adının yanı sıra Dümbüli adının kullanıldığını gös- termesi açısından dikkate şayandır.

III. OSMANLI MİLLET SİSTEMİ, NÜFUS SAYIMLARI VE ZAZALAR

Osmanlı imparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunan unsurların din ve mez- hep bakımından örgütlendiği sisteme Millet Sistemi adı verilmektedir. Osmanlı literatüründe Millet kavramı, aynı din ve mezhep mensuplarını ifade etmek için kullanılmaktaydı. Bu sistemde Müslümanlar tek millet kabul edilip "Millet-i Hâ- kime" olarak adlandırılırken, gayri Müslimler de din veya mezheplerine göre ayrı milletler olarak "Zımmi" şeklinde adlandırılmıştır. Zımmi olarak nitelendirilen gayri Müslimlerin sosyal, siyasal ve idari organizasyonları bu ayırım temeline da- yandırılmıştır. Osmanlı belgelerinde gayrimüslimler için "tebaa-ı gayrimüslime", "cemaat-ı muhtelif", "millel-i saire" ve "millet" kavramlarının kullanıldığı görül- mektedir.²⁴

Millet sisteminin hâkim olduğu klasik dönemde imparatorluktaki topluluk- lar dini aidiyetleri esas alınarak kayıt altına alınmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı top- lumunda nüfusa ilgili ilk kayıtlara klasik dönemde tutulmaya başlanan Tahrir defterlerinde rastlamaktayız. Tahrir defterlerinde nüfus genel olarak dinsel aidi- yetlerine göre Müslüman, Hıristiyan ve Musevi şeklinde kaydedilmiştir. Bununla birlikte Tahrir defterlerinde aşiretlerden bahsedilmektedir. Bu bağlamda, Tahrir defterlerinde Dümbelilerle ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Mesela, 378 Nu- maralı *İcmâl-i Livâ-i Ekrâd ve Kilis Defteri*'nde Dünbelî aşireti Taife-i Ekrad-ı Dün- belî olarak geçmekte ve Menbic, Birecik, Suruç ve Halep'te yaşadıkları kaydı yer

19 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 298-b.

20 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 284-b, 298-a.

21 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 284-a.

22 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 284-b, 285-a.

23 Evliya Çelebi, age, IV. Kitap, vrk. 298-b.

24 Millet Sistemi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Duru- mu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1996; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996 (2. Baskı); T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmpara- torluğunda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitapevi, İstanbul 2000.

25 Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004, s. 71.

almaktadır.²⁵ Yine bazı Tahrir defterlerinde Dümbelilerin Halep'te²⁶ ve Musul'da²⁷ meskûn olan Bir Kürt aşireti olduğu kaydedilmektedir.

Dümbeli aşireti ile ilgili bilgilerin yer aldığı önemli kaynaklardan biri de Mühimme Defterleridir. Mühimme Defterlerinde Dümbeli aşiretiyle ilgili ayrıntılı bilgi mevcuttur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yazılan Mühimme Defterinde Dümbeli Aşireti'nin Hoy ve Katur bölgelerine yerleştikleri ve bunların iskanlarına özen gösterilmesi ve çok dikkatli olunması bilgisi dikkat çekmektedir.²⁸ Söz konusu defterlerde Dümbeli adlı Kürt taifesinin Hoy'da yaşadığı ve Diyarbakır, Kilis ve Halep'te iskân edildiği bilgisi yer almaktadır.²⁹ Bu durumda, Tahrir ve Mühimme defterlerindeki verilere dayanarak imparatorlukta etnik ve milli toplulukların nüfusu hakkında bilgiye ulaşmaktan ziyade aşiretler ve bağlı oldukları kavimlerle ilgili bilginin mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Mezkûr defterlerde Dümbelilerin, Kürt aşireti olarak kayıtlara geçirildiği görülmektedir.

Değişik etnik köken ve dini inanca sahip unsurların bir arada yaşadığı bir imparatorluk olan Osmanlı'da XIX. yüzyılın başlarından itibaren seperatist ve milliyetçi ayaklanmaların başlamasıyla birlikte Osmanlı'daki millet anlayışı da çatırdamaya başlamıştır. Seperatist/milliyetçi hareketler ilk olarak imparatorlukta gayrimüslim unsurlar arasında baş göstermişse de, milliyetçi etki kısa zamanda Müslüman unsurlar arasında da görülmeye başlanmıştır. Bilhassa 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Hıristiyan ve Müslümanlar arasında yükselen milli bilinç, temelde etnik ve dilsel farklılıklardan kaynaklanmaktaydı. Bu durumda her etnik topluluk kendi sayısal gücüyle ilgilenmeye başlamıştır. Karpat'ın deyimiyle nüfus istatistikleri savaşı, hem çeşitli etnik-dini toplulukların büyüklüğü hakkında hem de imparatorluğun toplumsal, ekonomik ve kültürel durumu konusunda "bir yığın bilginin" ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.³⁰

"Milliyetçilikler Çağı" olarak adlandırılan XIX. asırda Osmanlı Devleti ilk nüfus sayımını gerçekleştirmiş ve imparatorlukta yaşayan tüm dini ve etnik gurupları kayıt altına almıştır. Osmanlı Devleti'nde 1831, 1844, 1881 ve 1906 yıllarında olmak üzere dört ayrı nüfus sayımı yapılmış ve tüm vilayetlerde yaşayan nüfus, nüfus defterlerine kaydedilerek vilayetlerin demografik yapısı önemli ölçüde ortaya konmuştur. 1831 yılında yapılan ilk sayımın amacının, başta ordu olmak üzere imparatorluğun modernizasyonu, yeniden organizasyonu ve daha da mü-

26 397 Numaralı Haleb Livâsı Mufassal Tahrir Defteri-I (943/1536) Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2010, s. 42-45.

27 Tahrir Defteri, No: 998, s. 74.

28 BOA, Mühimme Defteri, No:3, s. 409, Hüküm: 1221.

29 Mühimme Defterlerinde Dümbeliler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Murat Alanoğlu-Muhammed Yücel, "Dımılı ve Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", **Uluslar arası Zaza Dili Sempozyumu, (13-14 Mayıs 2011)**, Bingöl.

30 Bkz. Karpat, age, s. 85.

himi “yaşanan etnik sorunlara yanıt arama çabası”³¹ olduğunu söylemek, pekâlâ mümkündür. Dolayısıyla, Osmanlı’da yaşanan etnik sorunlar, imparatorlukta yaşayan tüm etnik ve dini gurupların, nüfus sayımları yoluyla kayda geçirilmesine imkân tanımıştır. Mesela, 1844’te yapılan ikinci nüfus sayımında imparatorlukta-ki 18 ayrı etnik-dinsel gurup zikredilmiştir. Yine 1881 ve 1906 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında Osmanlı’da yaşayan birçok etnik ve dini grup nüfus defterlerine kaydedilerek her etnik ve dini grubun nüfusu kayıt altına alınmıştır. Nüfus sayımlarındaki dini ve etnik guruplar, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Osmanlı Nüfus Sayımlarında Dini ve Etnik Guruplar³²

Dini Guruplar	Etnik Guruplar (Müslim)	Etnik Guruplar (Gayrimüslim)
Müslüman	Türk-Türkmen-Osmanlı	Ermeni
Hıristiyan	Arap	Rum
Musevi	Arnavut	Bulgar
Katolik	Kürt	Pomak
Rum Ortodoks	Çerkez	Sırp
Protestan	Kazak	Slav
Yezidi	Boşnak	Latin
Süryani (Monofizit)	Tatar	Romen (Vlahlar)
Yakubi	-	Kıpti (Çingene)
Marunî	-	-
Keldani	-	-

Görüldüğü üzere söz konusu nüfus istatistiklerinde yörede yaşayan Müslüman halk, Kürt olarak kaydedilmiş ve hiçbir sayımda Zazalar, Kürtlerden ayrı bir unsur olarak kayda geçirilmemiştir. Daha açık bir ifadeyle Zazaların meskûn oldukları vilayet ve kazalarda nüfus istatistiklerinde Zaza nüfusu ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca Kamusu’l Alam adlı eserde de Çapakçur (Bingöl), Bitlis, Dersim, Diyarbekir, Erzurum, Genç, Mamuretül Aziz ve Siverek maddelerinde Müslüman nüfus Kürt olarak kaydedilmiştir.³³ *Kemal H. Karpat* da, Osmanlı nü-

31 Bkz. Fuat Dünder, *Modern Türkiye’nin Şifresi İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913–1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008 (2. baskı), s. 88.

32 Bkz. Tefik Çavdar, “Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 551-557. Bu tablo, Osmanlı’da yapılan dört nüfus sayımı esas alınarak oluşturulmuştur.

33 Zazaların yaşadığı vilayet ve kazaların nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şemseddin Sami, *Kamus’ul- Alam*, Kaşgar Neşriyat (Tıpkı Basım), Ankara 1996; Zazaların nüfus olarak en yoğun oldukları Bingöl’ün demografik yapısı için bkz. Ercan Çağlayan, “Osmanlı’nın Son Döneminde Çapakçur ve Çevresinin Demografik Yapısı (1880–1914)”, *III. Bingöl Sempozyumu (17–19 Eylül 2010)*, Bingöl 2010.

fusunu ayrıntılı olarak tetkik ettiği çalışmasında, Anadolu'nun doğusunda yerleşik ve göçebe olarak Sünni ve Şii (Alevi) Kürtlerin yaşadığını; Kürtlerin büyük çoğunluğunun Kurmanç, geriye kalan gurubun ise Zaza olarak adlandırıldığını belirtir. Kurmanç ve Zaza dillerinin yazılı olmadığının altını çizen *Karpat*, bunun bir sonucu olarak Kürt seçkinlerinin, yazılı iletişim dili olarak çoğunlukla Farsçayı kullandıklarını ve bu nedenden ötürü pek çok Kürt aşiretinin, bilhassa Şiilerin kendilerini İranlı olarak gördüklerini ifade eder.³⁴

IV. VİLAYET SALNAMESİNDE ZAZALAR

Geçmiş yıllardaki önemli olayları özetleyen ve bulunduğu yılın özelliklerini ayrıntılarıyla ortaya koyan yayınlara Salname (Yıllık) denir. Osmanlı'da Tanzimat'tan sonra *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adında devlet salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla Maarif salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Hariciye* adıyla Dışişleri Bakanlığı salnameleri, *Sıhhiye Nezareti Salnamesi* adıyla da Sağlık Bakanlığı salnameleri çıkarılmıştır. Konumuzla doğrudan ilgili olan vilayet salnameleri ilk olarak 1867'de çıkarılmıştır. Vilayet salnamelerinde vilayetlerin coğrafyası, demografik yapısı, idari yapısı, idarecileri, eğitimi, ekonomik faaliyetleri ve tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır.³⁵ Biz, Bitlis, Diyarbakir, Erzurum, Mamuretü'l Aziz ve Sivas vilayet salnamelerinde Zazalarla ilgili bilgileri ortaya koyacağız.

Zazaların meskûn olduğu yerlerin başında Bitlis vilayetine bağlı olan Genc sancağı³⁶, Genç, Çapakçur, Kulp, Varto ve Mutki kazaları gelmektedir. Bitlis vilayet salnamelerinde, mezkûr yerleşim birimleriyle ilgili bilgileri aktaracağız. Bitlis vilayet salnamelerinde Bitlis sancağına bağlı olan ve Zazaların da meskûn olduğu Mutki kazasıyla ilgili olarak kazanın nüfusunun yirmi bin kadar olduğu, nüfusun büyük bir kısmının Müslüman, geriye kalan küçük bir kısmının ise Ermeni olduğu kaydı yer almaktadır. Kazadaki ahalinin Kürdçe ve Ermenice konuştukları belirtilmiştir.³⁷ Muş sancağına bağlı olan Varto kazası ile ilgili olarak da kaza ahalisinin Müslüman ve Ermenilerden müteşekkil olduğu, Müslümanların Cibranlı, Lolan, Hormek ve Karebaş aşiretleriyle Çeçen, Lezki ve Karapapaklardan ibaret olduğu belirtilmektedir. Ayrıca kazada yaşayan ahaliden Kürt aşiretlerin Kürtçe, Lolan ve

34 Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 98.

35 Salnameler hakkında ayrıntılı olarak bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara 2000; Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, İstanbul 2005, s. 539-552.

36 Genc sancağı hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ercan Çağlayan, "Hükümet Merkezi'nden Perifeleşmiş Bir Köy'e: Genc Sancağı", *e-Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, **Genç Araştırmacılar Özel Sayısı**, Diyarbakır 2010, ss: 36-48.

37 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def'a), s. 192.

Hormek aşiretlerinin Zazaca, Çeçen ve Lezkilerin kendi lisanlarıyla, gayrimüslim ahali olan Ermenilerin Ermenice konuştukları kaydedilmiştir. Bununla birlikte, genel itibarıyla kazadaki nüfusun birbirlerinin lisanına vakıf olduklarına dikkat çekilmiştir.³⁸

Bitlis vilayet salnamelerinde, o dönem Bitlis vilayetine bağlı olan Genc sancağı, Genç, Çapakçur ve Kulp kazalarının etnik ve dinsel yapısıyla ilgili olarak önemli bilgiler yer almaktadır. Söz konusu salname kayıtlarına göre, Genç kazası Göynük, Zikti, Peçar, Tavus, Meneşkut, Yahkik ve Harto (?) nahiyelerinden müteşekkil olup kazanın ahali Müslüman ve Hıristiyanlardan ibarettir. Kaza ahali Kürdî, “Kürdçe’den muharref olan Zazaca” ve Ermenice tekellüm ederler. Aynı salnamede Zazaların genelinin şafi olduğuna dikkat çekilmiştir.³⁹ Yine mezkûr salnamede, Peçar nahiyesi ahalisinin Müslüman ve Hıristiyanlardan ibaret olduğu, halkın Kürdçe, Zazaca ve Ermenice konuştuğu kaydı yer almaktadır.⁴⁰ Aynı dönemde Genc sancağına bağlı olan Çapakçur kazası için mahalli halkın Müslüman ve Ermeni oldukları, kazada Kürdçe, Zazaca, Türkçe ve Ermenice’nin konuşulduğu bilgisi yer almaktadır.⁴¹ Konumuzla ilgili son olarak Genc sancağına bağlı olan Kulp kazası hakkında mühim bilgiler yer almaktadır. Salnamelerde, Kulp kazasında yerleşik ahali dışında Badikân ve Bekrân aşiretleri adıyla gayr-i meskûn (göçebe) iki aşiretin bulunduğu, halkın Kürdçe ve “Farsîden muharref olan Zazaca” konuştukları belirtilmiştir.⁴²

Zazalarla ilgili kayıtların olduğu ve Zazaların yoğun olduğu yerlerden biri de Diyarbakır vilayetidir. Diyarbakır vilayet salnamelerinde, Diyarbakır vilayetinde Türk, Kürd, Arap, Ermeni, Süryani, Zaza lisanlarının kullanıldığı ancak en çok konuşulan dilin “lisan-ı Osmanî” olduğu belirtilmektedir. Diyarbakır salnamelerinde Diyarbakır sancağı hakkında şu bilgiler dikkat çekicidir: “*Şehir ahali lisan-ı Osmanî ile mütekellim olup hasbel ihtilat-ı kesrisi (birbirleriyle görüşmede çoğunlukla) Kürdi ve bazısı Arabî lisanlarına dahi aşınadırlar. Şehrin haricindeki ahali umumen Ekrad taifesidir.*”⁴³ Yine aynı salnamelerde, azımsanmayacak oranda Zaza nüfusun yaşadığı Maden sancağı hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: “Dâhil-i vilayette ahalinin kısmı azamı Tükçe, Arapça ve Kürtçe tekellüm ederler.”⁴⁴ Görüldüğü üzere Diyarbakır’daki ahalinin büyük çoğunluğunun Kürtçe konuştuğu ve şehrin dışındaki halkın genelinin de Kürt olduğu belirtilmiştir. Salnamelerde halkın büyük çoğunluğunun konuştuğu dilin Kürtçe olduğuna dikkat çekilmesi

38 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def’a), s. 216-217.

39 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def’a), s. 256.

40 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def’a), s. 260.

41 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def’a), s. 264.

42 *Salname-i Vilayet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def’a), s. 266-267.

43 *Diyarbakır Salnameleri*, 1286-1323[1869-1905], Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, c: 3, s. 222, 314.

Zazacanın da Kürtçe içerisinde değerlendirildiği ve Zazaların da Kürt olarak kaydedildiği gerçeğini göstermektedir. Çünkü söz konusu dönemde Diyarbakır ve Maden'de azımsanmayacak bir Zaza nüfusunun da yaşadığı bilinen bir gerçektir. Bu durumda Zaza ve Kurmanc ahalinin Kürt olarak kaydedildiğini söylemek gerçeğe aykırı olmayacaktır.⁴⁵

Vilayet salnamelerinde Diyarbakır vilayetine bağlı Ergani sancağı ahalisi ile ilgili mühim bilgiler mevcuttur. Buna göre, Ergani Madeni sancağı, Çermik, Palu, Siverek kazalarını ve yedi müdürlük merkeziyle yirmi altı nahiyeden oluşur. Mezkûr kasabalar ahalisi Türkçe tekellüm edip köylerde bulunanlar Kürdçe, Zazaca söyleşirler ve ekserisi Türkçe de bilirler."⁴⁶ Mamuretü'l Aziz ve Sivas vilayet salnamelerinde Zazalarla ilgili herhangi bir malumata ulaşmadık. Söz konusu salnameelerde vilayet ahalisinin Türkçe, Kürtçe ve Ermenice konuştukları belirtilmiştir.

Nihai olarak vilayet salnamelerinde Zazalar ve Zazaca hakkında bir takım bilgilerin mevcut olduğu görülmektedir. Ancak salnamelerde, Zazacadan bazen bağımsız olarak bahsedilirken, bazen de Kürtçe ve Farsçadan muharref bir lisan olarak bahsedildiği görülmektedir. Bununla birlikte Zazaların yaşadığı coğrafyanın tamamı göz önünde bulundurulduğunda birçok yerde Zazaların Kürt ahalisi içerisinde değerlendirildiği gerçeği dikkat çekicidir.

V. RESMİ YAZIŞMALARDA ZAZALAR

Tanzimat'la birlikte Osmanlı'da merkezileşme hız kazanmış ve merkez ile taşra arasındaki ilişkiler önem kazanmıştır. Bu durum, aynı zamanda merkez ile taşra arasındaki yazışmaların artmasına neden olmuştur. Söz konusu merkezileşme neticesinde Zazalar ve Zazaca ile ilgili sınırlı sayıda da olsa yazışmaya rastlamaktayız. Bu yazışmaların ekserisi Zaza aşiretleri ve Zazaca matbuatla ilgilidir. Yazışmalarda Zazalar, genellikle Kürtler içerisinde değerlendirilmiştir. Osmanlı belgelerinde Zazaların yoğun olarak yaşadığı Dersim'de aşiretlerden genel olarak 'Dersimli' veya 'Dujik/Duşik' aşiretleri olarak söz edilir ve hepsi 'Ekrâd (Kürtler) taifesinden' olarak nitelendirilmektedir.⁴⁷ Söz konusu belgelerde sadece Balabanların Yörükân taifesinden gelme Türkler olduğu belirtilmektedir.⁴⁸

Osmanlı arşivlerinde ulaştığımız vesikalar, Zazaca ile ilgili çok az sayıda yayın yapıldığını göstermektedir. Zazaca yapılan ilk yayınların dini yayın grubuna girmesi dikkat çekmektedir. Osmanlı döneminde Zazaca basılan ilk eser Mevlid,

44 *Diyarbakır Salnameleri*, 1286-1323[1869-1905], c. V, S. 293.

45 Kemal H. Karpat'ın da bu konuya dikkat çektiğini az evvel belirtmiştik. Bkz. Kemal H. Karpat, *age*, s. 98.

46 *Diyarbakır Salnameleri*, 1286-1323[1869-1905], c.3, s. 245, 345.

47 Birkaç belge için bkz. BOA, C.DH. 331/16543; C.DH. 86/4293; C.DH. 93/4605; A.İMKT. NZD. 304/15158; DH. ŞFR. 627/111.

48 Bkz. Ayşe Hür, "Dersim, Alevistan, Zazaistan", *Taraf Gazetesi*, 15/11/2009.

ikincisi ise Londra'da basılan İncil'dir. Ulaştığımız Osmanlı belgelerine göre Zaza lehçesiyle yazılan ilk eser, Ahmedê Xâsê (1867-1951) tarafından kaleme alınan ve 1899 yılında Diyarbakir'de basılan Mevlid-i Şerif adlı eserdir. Diyarbakir Vilayeti tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Lice kazasına bağlı Hizan köyü ulemasından Ahmedê Xâsê Efendi'nin Zaza lisanı ile telif ettiği Mevlid-i Şerif'in basım ve yayın izni talep edilmiştir.⁴⁹ 25 Zilkade 1316 (6 Nisan 1899) tarihindeki belgede, Diyarbakir'de mukim talebeden Ahmed Efendi'nin "Zaza lisanı"yla yazdığı Mevlid-i Şerif'in basım ve yayınına ruhsat verildiği bilgisi yer almaktadır. Aynı vesikada, Zazaca Mevlid-i Şerif'in basım ve yayın izni alındıktan sonra Diyarbakir'de 400 adet basıldığı belirtilmektedir.⁵⁰

Osmanlı döneminde Zazaca basılan ikinci eser ise Londra'da *British and Foreign Bible Society Şirketi* tarafından "Kürdçe Zaza Lisanı" ile basılan İncil'dir. Osmanlı coğrafyası, XIX. yüzyılın başlarından itibaren yoğun bir misyoner faaliyetine sahne olmuş ve ülkenin birçok yerinde misyoner okulları açılmıştır. Misyoner faaliyetleri yüzyılın ikinci yarısında oldukça hızlanmış ve etki alanları genişlemiştir. Başlangıçta, bilhassa Hıristiyan unsurlar arasında yaygın olan misyonerlik faaliyetleri, yürütmüş olduğu faaliyetler sayesinde gayrimüslim unsurların Osmanlı'dan kopuşunu da hızlandırmıştır. Hıristiyan unsurlardan sonra Müslüman unsurlarla da ilgilenmeye başlayan misyonerler birçok dilde İncil bastırarak Hıristiyanlığın Müslümanlarca benimsenmesi için çaba harcamışlardır. Misyonerler, Osmanlı toplumundaki Arapça, Arnavutça ve Kürtçe İncil'in⁵¹ basımından sonra 1900 yılında Zazaca İncil basarak bu İncil'i 1902 yılında İran'daki Zazalara ulaştırmaya çalışmışlardır. Bağdat Maarif Müdürü imzasıyla Maarif Nezareti (Eğitim Bakanlığı)'ne gönderilen telgrafta, Protestanlar namına Bağdat'a gönderilen kitaplar meyhanesinde Kürdistan'da Zaza lisanına tercüme edilen İncil kitaplarına tesadüf edildiği ve bunun tereddütle karşılandığı belirtilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Maarif Nezareti tarafından 21 Cemaziyelahir 1320 (25 Eylül 1902) tarihinde söz konusu telgrafa binaen Bağdat Maarif Müdüriyetine bir telgraf gönderilmiş ve durumun mahiyeti sorulmuştur. Gönderilen telgrafta, Zaza lisanına tercüme edilen İncil kitaplarının nerede basıldığı ve ruhsatlı olup olmadığı sorulmuş ve konuyla ilgili cevap istenmiştir. 14 Eylül 1318 (27 Eylül 1902) tarihinde Bağdat Maarif Müdürü adına Asım tarafından Bakanlığa verilen cevapta, söz konusu kitapların Londra'da basıldıkları bildirilmiştir. 30 Eylül 1318 (13 Ekim 1902) tarihli telgrafta ise daha önce de Arnavud lisanıyla basılan Enacil-i Erbaa'nın Arnavutlara dağıtılmasına

49 BOA, MF. MKT. 485/17.1; MF. MKT. 485/17.2; MF. MKT. 485/17.3.

50 BOA, MF. MKT. 442/56.

51 Osmanlı'da ilk Kürtçe İncil, 1844 yılında Ermeni harfleriyle basılan Aziz Matthew'in İncil'i olup söz konusu İncil misyonerler tarafından Kürtçenin Kurmanci lehçesine tercüme edilmiştir. Mezkûr İncil'in ikinci baskısı 1857'de yapılmıştır. İlk olarak Ermeni harfleriyle Kürtçe basılan İncil daha sonra 1872'de Arap harfleriyle basılmıştır.

izin verilmediğine dikkat çekilerek Matbaalar Nizamnamesi'nin 27. maddesinin son fırcasına binaen mezkûr kitapların mahrecine (çıkış yerine) iadesi uygun görülmüştür.⁵²

Bu gelişmeler üzerine *British and Forelov Bible Society*'nin Dersaadet İkinci Acentesi tarafından Maarif Nezareti'ne yapılan başvuruda, Londra'da "lisanı Zaza Kürdi" olarak İncil-i Şerif bastıklarını ve bu kitapların İran'daki Zazalara gönderileceği belirtilmiştir. 23 Teşrin-i sani 1318 (6 Aralık 1902) tarihinde, *British and Forelov Bible Society*'nin Dersaadet İkinci Acentesi tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıda Bağdad'da bulunan acente tarafından bildirilen ve Londra'dan gönderilen bir takım İncil-i Şerif ve Kütüb-ı Mukaddese-i saire Arap harfleri ve "lisanı Zaza Kürdi" olarak tab edilen İncil-i Şerif bölümlerinden altmış dört adet kitap hakkında ne yolda muamele edileceği sorulmuştur. Yazıda, mezkûr kitapların Londra'da tab edildiği ve Bağdad'a ulaşmasından asıl maksat bunları memalik-i İraniye'ye göndermek olduğundan İran'a ulaşmasına engel olunmaması hususunun telgrafla müdüriyete bildirilerek gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir.⁵³ Bu girişimler sonucunda, Londra'da basılarak Bağdat yolu ile İran'a gönderilmek istenen Zaza lisanı ile yazılmış İncillerin gümrükten geçmesine müsaade edilmesinin Bağdat Maarif Müdüriyeti'ne bildirildiği belirtilmektedir.⁵⁴

Bazı arşiv vesikalarında Zaza aşireti ve asayiş olayları ile ilgili yazışmalar mevcuttur. Mesela Divriği kazası, Yağlıbasan köyündeki Zaza aşiretinin emlak, arazi ve temettuatını beyan eden defterde Zazalardan aşiret olarak bahsedilmiştir. 17 Rebiulahir 1261 (25 Nisan 1845) tarihinde Divriği kazasına bağlı Yağlıbasan köyüne ait temettuat defterinin⁵⁵ tutulduğu bu defterde Zaza Aşireti başlığı altında adı geçen köyde 51 hane reisi isimleri ve gelir kaynakları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Arşiv kayıtlarında nadir de olsa bu tür özel kayıtlar düşürüldüğünü Tapu Tahrir ve Temettuat defterlerinde görmek mümkündür. Söz konusu defterin son sayfasında Zaza Aşireti İmamı Ali, Zaza Aşireti Muhtar-ı evveli Süleyman ve Zaza Aşiret-i Muhtar-ı Sani Hasan adlı şahısların mühürleri bulunmaktadır.⁵⁶ 11 Zilkade 1264 (9 Ekim 1848) tarihli belgede, Divriği kazasında Gönlü, Zaza ve Cihanbeyli aşiretlerinin çiftliklerinin vergisinin tenzil edilmesine (indirim) ve teferruatına dair Divriği meclisinin mazbatası söz konusudur.⁵⁷ 1 Zilhicce 1303 (1 Ağustos 1886) tarihinde Mamuretü'l-aziz vilayetine gönderilen yazıda, Arabgir Mukaddem Taburu'nun sayısı, hangi kazalardaki mükelleflerin katılımıyla teşek-

52 BOA, MF. MKT. 662/20-2.

53 BOA, MF. MKT. 662/20-4.

54 BOA, MF. MKT. 662/20.

55 *Temettuat defterleri*, Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanından sonra tutulmaya başlanan, tüccar ve esnafın, kazançlarına göre devlete yıllık olarak verdiği vergilerin kaydedildiği defterlerdir. (Bkz. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 240)

56 BOA, MLVRD.TMT.d./ 13359.

57 BOA, A.MKT. 153/58.

kül ettiğine ilişkin bilgilerle Divriği ve Koçgiri kazalarındaki Balıcan ve Zaza aşiretlerinden hala bir nefer gelmediği belirtilerek geldikçe sevk olunmak üzere daha önce teşkil olunduğu bildirilen taburun hareket ettirilip ettirilmeyeceğinin sorulmuştur.⁵⁸ 14 Şevval 1326 (9 Kasım 1948) tarihli belgede, Kiğı kazasının Setez köyünde senetli arazi ve emlakı, Zaza Aşireti Reisi Ali Çavuş ve adamları tarafından zapt edilen Yusuf b. İsmail ve arkadaşlarının müracaatı üzerine gereğinin yapılması talep edilmiştir.⁵⁹ Görüldüğü üzere yazışmaların neredeyse tamamında Zazalardan aşiret olarak bahsedilmektedir.

Son dönem Osmanlı belgelerinde Zaza köyleri hakkında da malumat mevcuttur. Mesela 17 Ramazan 1326 (13 Ekim 1908) tarihli belgede Tahkikat neticesinde yardıma muhtaç durumda olduğu anlaşılan Sivas'ın Zaza köyü ahalisinden Hasan b. Abbas'a, atıyye tertibinden yardım edilmesinin Sadaret'e arzı talep edilmiştir.⁶⁰ 10 Safer 1327 (3 Mart 1909) tarihinde Kars Sancağı'nın Altınbulak, Zaza ve Karakilise köylerinden göç ederek Konya'da iskânlarını talebeden Ali b. Hasan ve arkadaşları hakkında gerekli tabiiyet muamelelerinin yapılarak Konya'ya gönderilmeleri söz konusu edilmiştir.⁶¹ 17 Muharrem 1336 (2 Kasım 1917) tarihli belgede Zaza ile Suşehri hududundaki Zazalar ile Kumoğlu ve Deretam köyleri ahalisinin firarilere yataklık ve fırsat buldukça eşkıyalık yaptıklarından mezkûr köylerin boşaltılarak yerlerine muhacir yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁶²

Bazı Osmanlı vesikalarında ise Zaza isminin şahıs unvanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Mesela Yüzbaşı Zaza Hüseyin Ağa ile maiyyetindeki askerlere Kudüs Hazinesi'nden ödenen maaşları gösteren defterde unvan olarak kullanıldığı görülmektedir.⁶³ 14 Rebiülahir 1265 (9 Mart 1849) tarihinde Mustafa'nın metruk Tımarlı Süvari miralaylarından Zaza Abdullah Bey'deki alacağının varislerinden tahsiline dair Şam valisine bir tezkere gönderilerek gereğinin yapılması istenmiştir.⁶⁴ Bazı belgelerde aile unvanı olarak kullanılmaktadır. Mesela 3 Şaban 1278 (3 Şubat 1862) tarihinde Mecidözü'ne bağlı Mazobaşı Köyünden Mehmed'in kızını dağa kaçıran tecavüz eden eşkiya Memişoğlu Hasan'a yardım eden Zazaoğlu Mustafa'nın hapsedilmesi⁶⁵ buna bir örnektir. 29 Zilhicce 1274 (10 Ağustos 1858) tarihli belgede Mehmed Vehbi Efendi; 1274 Ergiri doğumlu, Zazanzade Abdül-fettah Efendi'nin oğlu⁶⁶ 29 Zilhicce 1285 (12 Nisan 1869) tarihli belgede Meh-

58 BOA, DH.MKT. 1362/69.

59 BOA, DH.MKT. 2652/41.

60 BOA, DH.MKT. 2630/52.

61 BOA, DH.MKT. 2756/6.

62 BOA, DH. EUM.6.Şb. 25/1.

63 BOA, ML. MSF.d., 14831.

64 BOA, A. MKT.180/11.

65 BOA, A. MKT. MVL.140/70.

66 BOA, DH. SAİDd... 55/137.

med Naci Efendi; 1285 Erzincan doğumlu, Zazazade, Erzincanlı Osman Efendi'nin oğlu⁶⁷ 21 Cemaziyelahir 1318 (16 Ekim 1900) tarihli vesikada Diyarbekir'in asil ailelerinden Zazazade Hacı Said Ağa'nın oğlu Mustafa Efendi'nin hüsn-i hizmetinden dolayı rütbe ile taltifi uygun görülmüştür.⁶⁸ 21 Rebiülahir 1328 (2 Mayıs 1910) tarihli vesikada Mısır Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen ilamların Çermük'de mukim Zaza Bayram ve Osman Ağalara tebliğ olduğu belirtilmiştir.⁶⁹ 6 Şevval 1333 (17 Ağustos 1915) tarihli belgede Mamuretülaziz'in Çaykaraali nahiyesinin Selvi köyünden Hüseyin oğlu Zaza Yakub'un cezalandırılması kararlaştırılmıştır.⁷⁰

Bazı arşiv vesikaları Balkanlarda da Zazaların mevcut olduğunu göstermektedir. Mesela 18 Ramazan 1252 (27 Aralık 1836) tarihinde Alsonya ve Platmene civarlarına gizlenen eşkiyanın taarruz ve yağmalarına uğrayan Vodine'nin dağlık ve ormanlık bölgesinde yaşayan Zazaların himaye talep etmesi bu durumu doğrulamaktadır.⁷¹ 20 Ramazan 1311 (27 Mart 1894) tarihli belgede Mitroviçe kazasında Butin ile Zaza köylüleri arasında bir kavgadan bahsedilmektedir.⁷² 3 Receb 1323 (3 Eylül 1905) tarihli belgede Mitroviçe'nin Zaza köyünde Ömer b. Behlül'ü Vuçitrin'in Melohive köyünden ismi meçhul bir şahsın dövdüğüne dair Mitroviçe Kaymakamlığından bir telgraf çekilmiştir.⁷³

VI. SONUÇ

Tarihsel süreç içerisinde Zazalar, bölgesel farklılıklara bağlı olarak Dımlı/Dımlı/Dımbılı, Dumbeli/Dunbeli/Donbeli, Kırd ve Kırmanc biçiminde adlandırılmıştır. Fars kaynaklarında Donbeli, Şerefname'de Dumbeli, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ise Zaza isimlendirmesi öne çıkmakla birlikte Van Eyaleti ile İran'da yaşayanlar için Dumbüli ismi de sıklıkla kullanılmıştır. Aynı şekilde Tahrir ve Mühimme defterlerinde de Zazalardan Dumbeli olarak bahsedilmektedir. Söz konusu kaynaklarda Zazalar bir Kürt aşireti olarak tavsif ve tesmiye edilmiştir.

Osmanlı'nın son döneminde yapılmaya başlanan nüfus sayımlarında Zazalar, Kürt olarak kaydedilmiş ve Kürt nüfusu içerisinde değerlendirilmiştir. Osmanlı'da yapılan dört resmi nüfus sayımında, Zazaların yoğunlukla yaşadığı vilayet ve kazalarda Zaza kaydına rastlanmaz.

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren çıkmaya başlayan Vilayet salnamelerinde de Zazalarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Hazırlandıkları dönem itibarıyla önem

67 BOA, DH. SAİDd... 121/31.

68 BOA, DH. MKT.2415/21.

69 BOA, DH. MUI. 90/24.

70 BOA, İ..HB.. 173/ 1333/L-026.

71 BOA, HAT, 431/ 21945/L.

72 BOA, Y..PRK.ASK.97/49.

73 BOA, TFR.I..KV..101/ 10089.

arz eden salnamelerde vilayet, kaza ve hatta köylerin topoğrafik, demografik, filolojik, ticari, sosyal, siyasi, hukuki ve kültürel tarihleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Biz de konumuz icabı salnamelerdeki demografik ve filolojik verileri referans olarak çalışmamızı yürüttük. Vilayet salnamelerinde bölgede tevellüm edilen diller arasında Zazaca da zikredilmiş ve kayıtlara geçirilmiştir. Salnamelerde Zazaca ile ilgili olarak "Zaza lisanı", "Kürtçe'den muharref Zaza lisanı" ve "Farsçadan muharref Zaza lisanı" ifadeleri dikkate şayandır. Bununla birlikte salnamelerde, vilayet ve kazaların nüfusları hakkında bilgi verilirken Zaza nüfusundan bahsedilmemekte ve Zaza nüfusunun Kürt olarak kaydedildiği görülmektedir.

Zazalarla ilgili diğer kayıtlara ise Osmanlı resmi yazışmalarda rastlanmaktadır. Yazışmalarda Zaza tabirinin, daha ziyade aşiret ve köy ismi ile birlikte şahıs unvanı olarak kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Zazalarla ilgili diğer birkaç vesikaya ise asayiş vakalarıyla ilgili yazışmalarda rastlamaktayız. Bunun yanı sıra, Osmanlı literatüründe "Zazaca matbuat" ile ilgili az da olsa belge söz konusudur. Resmi yazışmalara yansıdığına göre Diyarbakır'da Ahmed Efendinin 1899 yılında Zaza lisanıyla bir Mevlid kaleme aldığı ve yapılan başvuru üzerine Mevlid'in basımına izin verildiği görülmektedir. Bunun dışında, 1900 yılında İngiltere'nin Londra şehrinde Arap harfleriyle Zazaca bir İncil basılmıştır. Sözü edilen belgede, İngiltere'de *British and Forelov Bible Society Şirketi* tarafından "Zaza Kürdi Lisanı" ile bir İncil basıldığı ve bunun İran'daki Zazalara gönderilmesi için Osmanlı Hükümeti'nden izin istendiği kaydı yer almaktadır.

Son tahlilde Osmanlı dönemi kaynaklarında, resmi yazışmalarında, nüfus sayımlarında ve vilayet salnamelerinde Zazaların ve Zazaca'nın Kürtler ve Kürtçe'den bağımsız olmadığı ve Zazaların daha ziyade Kürtler içerisinde değerlendirildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, İstanbul 2005, ss: 539-552.

Ayşe Hür, "Dersim, Alevistan, Zazaistan", *Taraf Gazetesi*, 15/11/2009.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996 (2. Baskı).

Diyarbakır Salnameleri, 1286-1323[1869-1905], Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, c. I-V.

Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Edt. Bahaeddin Yediöldüz ve Kerstin Tomenendal), Ankara 2008.

Ercan Çağlayan, "Hükümet Merkezi'nden Perifeleşmiş Bir Köy'e: Genç Sancağı", *e-Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Genç Araştırmacılar Özel Sayısı, Diyarbakır 2010, ss: 36-48.

Ercan Çağlayan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Çapakçur ve Çevresinin Demografik Yapısı (1880–1914), III. Bingöl Sempozyumu (17–19 Eylül 2010), Bingöl 2010.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Kitaplığı, 305 Numaralı Yazma, III. ve IV. Kitap.

Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913–1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008 (2. baskı).

Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1996.

Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara 2000.

<http://www.iranica.com/articles/donboli-1.>, Ali Âl e-Dawud ve Pierre Oberling, "Donboli Maddesi".

Kemal H. Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Malnisanij, *Kird, Kırmanc, Dımili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996.

Muhammed Macid Merduhi Rûhanî, *Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedanha*, Tahran 1382.

Murat Alanoğlu-Muhammed Yücel, "Dımili ve Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", Uluslar arası Zaza Dili Sempozyumu, (13-14 Mayıs 2011), Bingöl.

Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004.

Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.

Salname-i Vilayet-i Bitlis, Bitlis Vilayet Matbaası, Bitlis 1310 (Birinci Def'a).

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Diyarbekir.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Erzurum Vilayet Matbaası, Erzurum.

Salname-i Vilayet-i Mamuretü'l Aziz, Mamuretü'l Aziz Vilayet Matbaası, Mamuretü'l Aziz.

Salname-i Vilayet-i Sivas, Sivas Vilayet Matbaası, Sivas.

Şemseddin Sami, *Kamus'ul Alam*, Kaşgar Neşriyat (Tıpkı Basım), Ankara 1996.

Şerafeddin Han, *Şerefname*, (Çev: Rıza Katı), Yaba Yayınları, İstanbul 2010, c. 1-5.

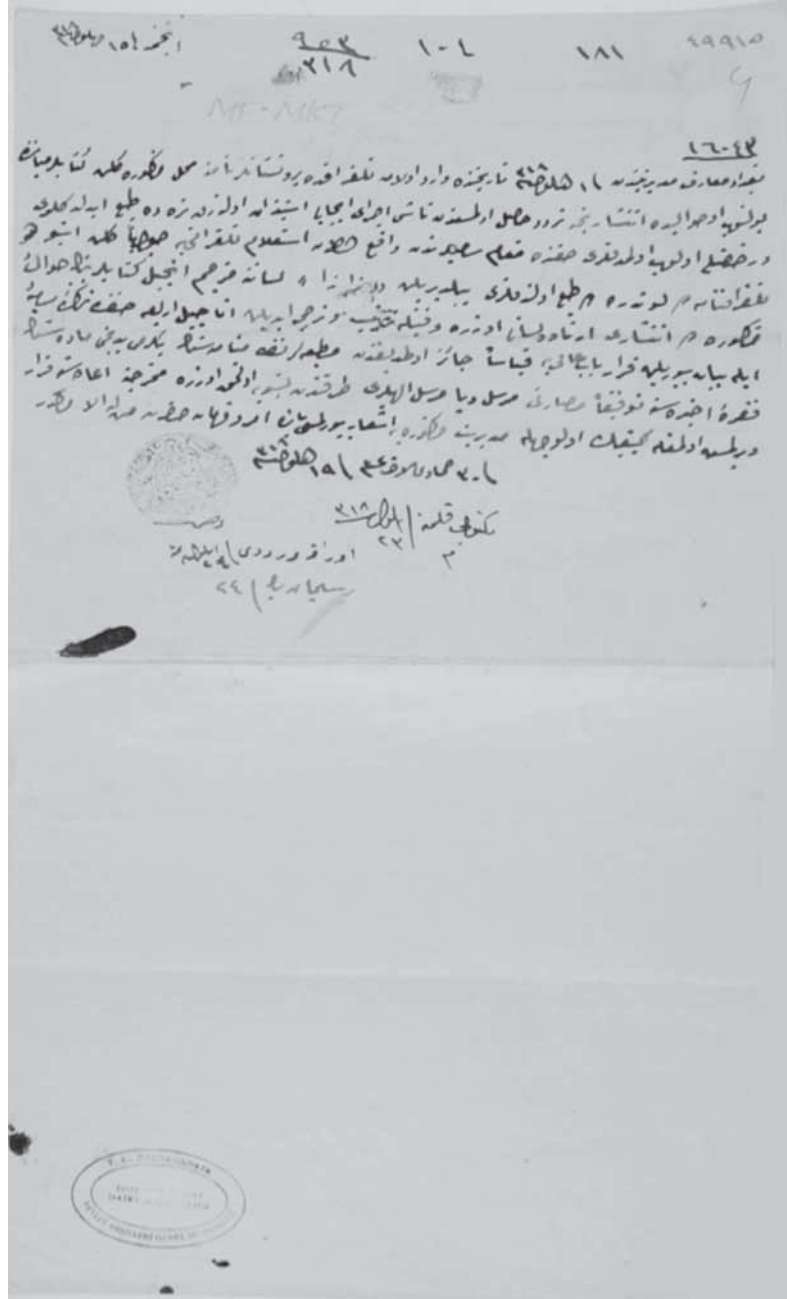
Tevfik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 551-557.

T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitapevi, İstanbul 2000.

397 Numaralı Halep Livâsı Mufassal Tahrir Defteri-I (943/1536) Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2010.

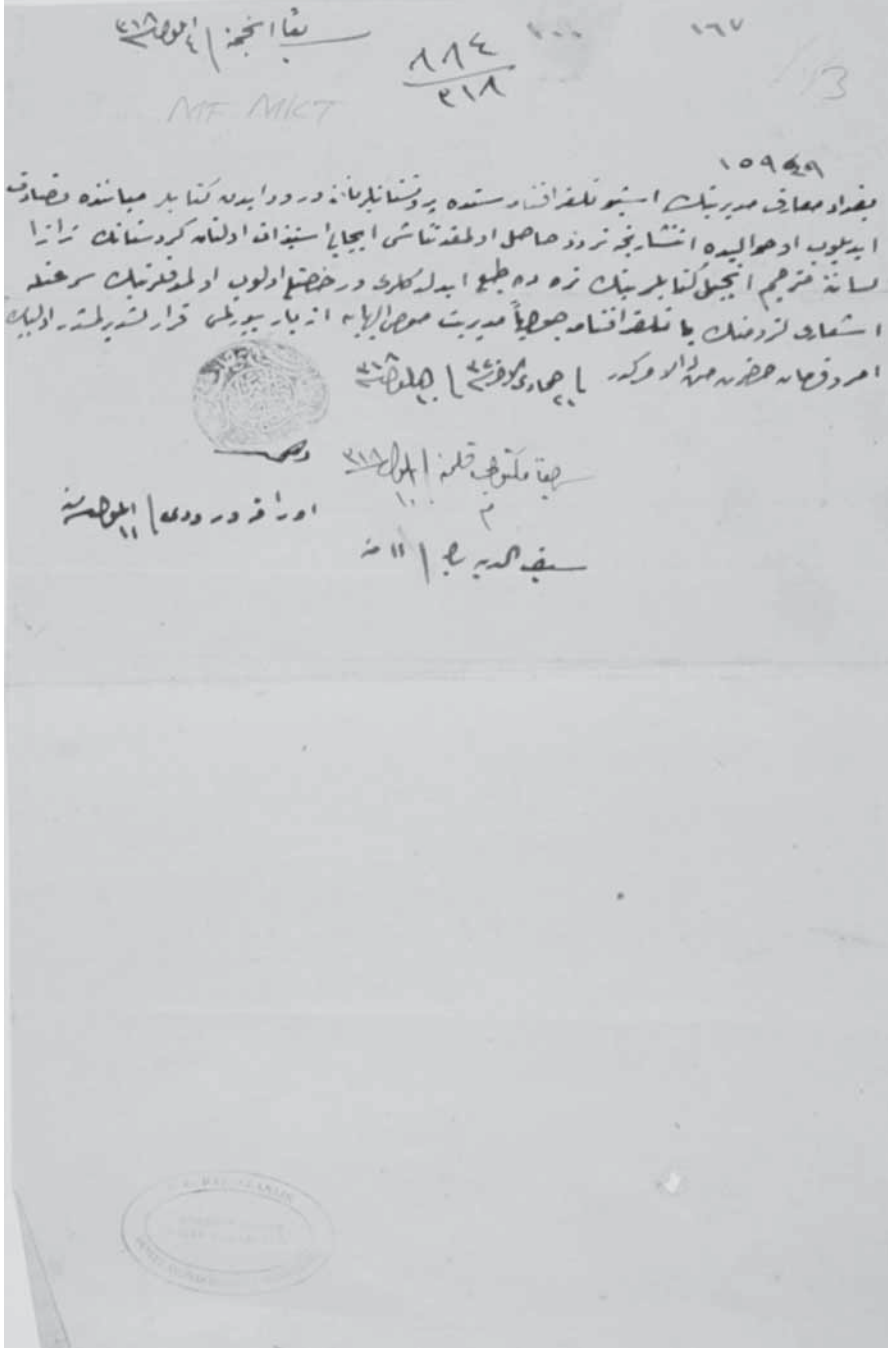
EKLER:

BELGE I:

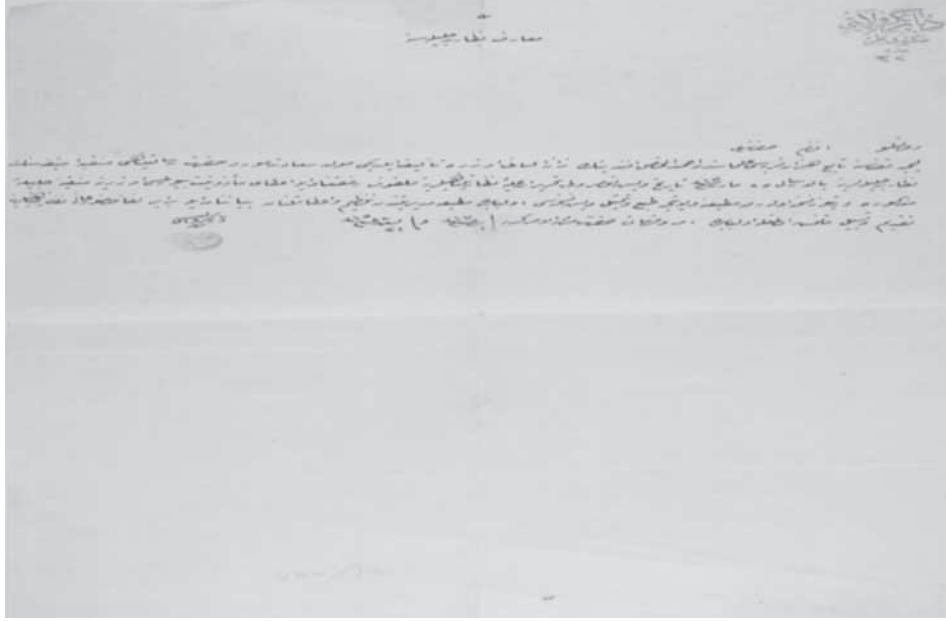
İngiltere'de basılan Zazaca İncil ile ilgili yazışmalardan bir örnek.

BELGE II:

İngiltere’de basılan Zazaca İncil ile ilgili yazışmalardan bir örnek.

BELGE III:

Diyarbakir’de Ahmedê Xâsê tarafından telif edilen Mevlid-i Şerif’in basımıyla ilgili yazışmalardan bir örnek.

BELGE IV:

Atufetlu efendim hazretleri

Bağdad'da bulunan acentemiz tarafından iş'ar olunduğuna nazaran Londra'dan mersul bir takım İncil-i Şerif ve kütüb-ı mükaddese-i saire meyanında hürüfatı Arabî ve lisanı Zaza Kürdi olarak İncil-i Şerif aksamından altmış dört aded vürud etmiş olduğundan bunlar hakkında ne yolda müamele edileceği Bağdad Maarif Müdüriyeti tarafından fi 1 Eylül 1318 tarihli telgrafname ile Nezaret-i Aliyeleri'nden istizan kılınmış. Kütüb-ı mezkurenin Londra'dan Bağdad'a irsal olunmasından maksad-ı asli bunları memalik-i İraniye'ye göndermek olduğundan ol-canibe irsaline mümana'at olunmaması hususunun ba-telgraf müdüriyet-i muma ileyhaya emr u iş'ar buyrulması istirhamına cür'et kılındı ol-babda emru ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fi 23 Teşrin-i sani 1318

İngiliz Bible (Bibli) Şirketi'nin Dersaadet İkinci Acentesi Society

Mühür: British and Forelov Bible Society

BOA, MF. MKT, 662/20-4.

ZAZACADA DİLBİLGİSİ ZAMANLARI

Fahri PAMUKÇU*

ÖZET

Bu sempozyum tebliğinde Çermik-Siverek-Gerger-Çüngüş bölgesinde konuşulan Zazaca esas alınmıştır. Zazaca'da **geniş, şimdi, geçmiş, tamamlanmış** ve **gelecek** zaman diye tanımlanabilecek beş temel dilbilgisi zamanı; ayrıca, **geçmiş-te gelecek** diye tanımlanabilecek, şartlı cümlelerde kullanılan iki **bileşik zaman** vardır.

Geniş zaman geçmişten geleceğe üç süreci kapsar. Geniş zamanlı eylemler üç zaman sürecinde süreklilik gösteren, her zaman yapılan, alışkanlık haline getirdiğimiz, doğal olarak meydana gelen eylemlerdir.

Şimdiki Zaman eylemleri konuşma anı çevresindeki geçen sürekli eylemlerdir; konuşma anından önce başlar, konuşma anında sürer, konuşma anından sonra da bir süre devam ederler.

Geçmiş zaman iki biçimde ifade edilir; konuşma anında biten ya da konuşma anından bir süre önce bittikleri halde etkileri konuşma anında süren eylemleri belirleyen **yakın geçmiş zaman**, geçmişte belli bir zaman noktasında biten eylemleri belirleyen **basit geçmiş zaman**. Konuşma anında biten eylemler için zaman zarfı kullanmak gerekmez çünkü eylem zaten konuşma anında bitmiştir, ancak basit geçmiş zaman eylemlerini mutlaka bir zaman zarfıyla belirlemek gerekir.

Sürekli yakın geçmiş eylemler geçmişte bir zaman noktasından başlayıp konuşma anında biten ya da konuşma anı itibariyle saptanan sürekli eylemlerdir. **Sürekli basit geçmiş zaman** eylemleri ise geçmişte belli bir nokta ya da eylem çevresinde süren, ya da diğer bir sürekli eylemle çakışan sürekli geçmiş eylemler olarak açıklanırlar.

* Emekli İngilizce Öğretmeni, fexriroyi@gmail.com

Tamamlanmış geçmiş zamanlı eylemler, geçmiş zamanlı eylemlerin öncesinde meydana gelen basit ve sürekli eylemlerdir. Geçmişte bir zaman noktasından ya da basit bir geçmiş zaman eyleminden önce biten basit eylem **tamamlanmış geçmiş** eylem, o noktaya kadar süren eylem ise **tamamlanmış sürekli geçmiş** eylemdir.

Geçmiş ve tamamlanmış geçmiş zaman eylemleri oluş özelliklerine göre **görülen** ve **duyulan** olarak belirlenirler.

Gelecek Zaman; basit, gelecekte bir noktada süren, gelecekte bir noktaya kadar süren, gelecekte bir nokta itibarıyla tamamlanmış olan eylemleri ifade eder.

Zazacada temel dilbilgisi zamanları şöyle özetlenebilir:

1.Geniş Zaman

2.Şimdiki Zaman

3.Geçmiş Zaman

3.1.Yakın Geçmiş Zaman

3.2.Yakın Sürekli Geçmiş Zaman

3.3.Basit Geçmiş Zaman

3.4.Basit Sürekli Geçmiş Zaman

4. Tamamlanmış Geçmiş Zaman

4.1.Tamamlanmış Basit Geçmiş Zaman

4.2.Tamamlanmış Sürekli Geçmiş Zaman

5. Gelecek Zaman

5.1.Basit Gelecek Zaman

5.2.Sürekli Gelecek Zaman

5.3.Tamamlanmış Gelecek Zaman

5.4.Tamamlanmış Sürekli Gelecek Zaman

GİRİŞ

ZAZACADA DİLBİLGİSİ ZAMANLARI

Zazacada Bildirme (haber) kipinde beş temel zaman vardır:

1.DEMEYO HERAYİ (GENİŞ ZAMAN)

2.DEMEYO NAÇEQ (ŞİMDİKİ ZAMAN)

3.DEMEYO VERÊN (GEÇMİŞ ZAMAN)**3.1.Demeyo Verêno Nêzdi (Yakın Geçmiş Zaman)****3.2.Demeyo Verêno Belikerde (Belirlenmiş Geçmiş Zaman.)****3.3.Demeyo Verêno Ramêre (Süren Geçmiş Zaman)****4. DEMEYO VÊRDE (TAMAMLANMIŞ GEÇMİŞ ZAMAN.)****4.1.Demeyo Vêrdeyo Basit (Basit Tamamlanmış Geçmiş Zaman.)****4.2.Demeyo Vêrdeyo Ramêre. (Tamamlanmış Sürekli Geçmiş Zaman.)****5. DEMEYO BİROKİ (GELECEK ZAMAN)****5.1.Demeyo Birokiyo Basit (Basit Gelecek Zaman)****5.2.Demeyo Birokiyo Ramêre (Sürekli Gelecek Zaman)****5.3.Demeyo Birokiyo Qediyaye (Tamamlanmış Gelecek Zaman)****5.4.Demeyo Birokiyo Ramêreyo Qediyaye (Tamamlanmış Sürekli Gelecek Zaman)****Durum (Hal) ve Eylem(Luwayen):**

Zazaca'da hem durum hem eylem belirten iki fiil vardır; 'Biyayış', 'Estbiyayış'. 'Biyayış' (olmak) birinin içinde bulunduğu durumu, 'Estbiyayış' (var olmak) ise bir şeye sahip olma durumunu belirtirler. Bu iki fiil dışında tüm fiiller eylem (luwayen) ifade ederler.

'Biyayış' fiili şu durumlarda yardımcı fiildir:**1.isimlerin ve sıfatların sonuna durum eki olarak eklenir.****Geniş zamanda 'biyayış' yardımcı fiilinin çekimi.****Son harf ünsüzdür**

Ez xaseka -a (Ben güzelim.)

Tı xasekê (eril) -ê

Tı xaseka (dişil) -a

O xaseko -o

A xaseka -a

Ma xaseki -ê

Şıma xaseki -ê

Ê xaseki -ê

Son harf ünlüdür

Ez wendeya -ya (Ben okur yazarım.)

Tı wendeyê -yê

Tı wendiya -ya

O wendeyo -yo

A wendiya -ya

Ez wendeyê -yê

Şıma wendeyê -yê

Ê wendeyê -yê

(*) İsim veya sıfat ünlü bir harfle biterse, durum ekleri **-ya, -yo, -yê** olurlar.

2. 'Biyayış' gelecek zamanda, emir, şart ve dilek kiplerinde (ageyrayış, abırnayış gibi 'a-' ile başlayan fiiller dışında), fiillerin önüne '**bi-**' olarak gelerek yardımcı fiil işlevi görür.

3. Tamamlanmış zamanda fiillerin sonuna '**-bi**' eklenir

4. 'Biyayış' sıfatların önüne geldiğinde eylem belirtir.

Tı **biyê nêweş'** (Sen hastalandın).

Emserr o **do bîbo** serd. (Bu yıl hava soğuk olacak)

'Estbiyayış'

'Estbiyayış', varolmak, sahip olmak anlamında yardımcı fiildir.

1. Geniş zamanda 'est-' fiil köküne '**-a, -o, -ê**' durum ekleri eklenir.

(dişil) Sa **esta** -a (Elma vardır) Say **estê** -ê (Elmalar vardır)

(eril) Hak **esto** -o (Yumurta vardır) Haki **estê** -ê (Yumurtalar vardır)

Olumlu :Sa esta

Olumsuz:Sa çınıya

2. Geçmiş ve tamamlanmış zamanlarda 'biyayış' ile bileşik fiil oluşturur.

Olumlu :Sa estbi

Olumsuz:Sa çinêbi

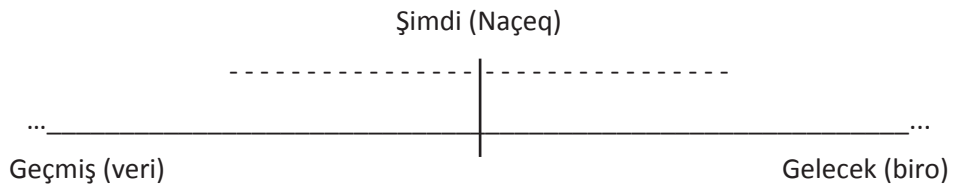
3. Gelecek zamanda iki 'biyayış' fiilinin bileşimiyle çekilir.

Olumlu : ... do bîbo

Olumsuz: ... do nêbo

1. GENİŞ ZAMAN (DEMEYO HERAYİ).

Geniş zaman bir eylemin veya bir durumun her zaman olduğunu gösterir. Eylem veya durum geçmişten geleceğe, üç zaman dilimi içinde (geçmiş, şimdi, gelecek) oluşur. Örneğin, "**Zelal hırg roz şına kar** (Zelal hergün işe gider)" cümlesi, Zelal'in geçmişte hergün işe gittiğini, şimdi gitmeye devam ettiğini, (işten ayrılmadıkça) gitmeye devam edeceğini belirtir.

(Durum) A kokıma. (O-kadın- yaşlıdır.)

(Eylem) A tım nalena. (O -kadın- hep inler.)

Şu durumları belirtmek için geniş zaman kullanılır:

1.1. Eylem alışkanlık (mısayi) haline gelmiştir. Bu durumda zaman zarfı gerekmez.

Embazı mı qeylan şımeno. (Arkadaşım pipo içer.)

1.2. Eylem doğal oluşu (xorêste biyayen) ifade etmektedir. Zaman zarfı gerekmez çünkü eylem öncesiz (bêvernî) ve sonrasız (bêpeynî) olarak oluşmaktadır.

Dınya çöşmey Roji gındıryeno. (Dünya güneşin etrafında döner.)

Roj kı şıno awa, beno tarı. (Güneş batınca, karanlık olur)

1.3. Eylem sürekli ya da hiç olmamaktadır. (Luwayen hırg wext bena yan zi nêbena.)

A tım liliki ver dı porê xo şane kena. (O daima/her zaman aynanın önünde saçını tarar.)

Zu zu fın ê aşxane dı wenê. (Onlar ara sıra lokantada yerler.)

Ez caran / qet seker çay da xo nêkena. (Ben çayıma hiç/asla şeker koymam.)

1.4. Eylem bir kurala (qayde) göre olmaktadır.

Seat 17.15 dı teyareyê Parisi werzeno. (Paris uçağı saat 17:15 te kalkar/ kalkıyor.)

(Saat 17:15 uçağın tarifeli kalkış saatidir.)

1.5. Masal anlatırken (ıstanıkî vaten) kullanılır.

“... Şahzade dar bın dı ıstor sero demeyê vındeno. Paweno kı keynek bıvıjıyo tever...”

(“... Prens bir süre ağacın altında, at üstünde bekler. Kızın dışarı çıkmasını bekler...”)

1.6. Bir olayı ya da haberi aktarırken (xeberî neqıl qerden) kullanılır.

Olay: “İstor rameno, şıno kı çı bıvıno, dışmını ko tepışto; mıyanıkî ıstor ra yeno war...”

(Atını sürer, gider ki ne görsün; düşman dağı tutmuş. Sessizce attan iner...)

Haber: “Patron weyneno kı keso nêgurweyeno, têlafun keno qeraxol. cendirmey yenê...”

(Patron kimsenin çalışmadığını görünce, karakola telefon eder, jandarma gelir...)

Geniş zamanda fiil çekimi; Şiyayış (Gitmek); Werdış (Yemek)**Fiil geçişsizdir****Fiil geçişlidir**

Ez şına	-na	(Ben giderim)	Ez wena	-na	(Ben yerim)
Tı (eril) şınê	-nê	(Sen gidersin)	Tı (eril) wenê	-nê	(Sen yersin)
Tı (dişil) şına	-na	(Sen gidersin)	Tı (dişil) wena	-nê	(Sen yersin)
A şına	-na	(O-dişil-gider)	A wena	-na	(O-dişil-yer)
O şino	-no	(O-eril-gider)	O weno	-no	(O-eril-yer)
Ma şınê/şım	-nê (-m)	(Biz gideriz)	Ma wenê	-nê (-m)	(Biz yeriz) (*)
Şıma şınê	-nê	(Siz gidersiniz)	Şıma wenê	-nê	(Siz yersiniz)
Ê şınê	-nê	(Onlar giderler)	Ê wenê	-nê	(Onlar yerler)

(*) "Ma şım, Ma wem" de denir.

Olumlu : Lazê ay hırg amnan şino dew. (Onun-kadın- oğlu her yaz köye gider.)

Soru : Lazê ay hırg amnan şino dew? (Onun- kadın- oğlu her yaz köye gider mi?)

Olumsuz : Lazê ay hırg amnan nêşino dew. (Onun- kadın- oğlu her yaz köye gitmez.)

Zaman zarfları.**Süreklilik zarfları.**

Hırgdaim (Her zaman)	Tım u tım; tım; hırgcar; hırgwext (Her zaman)
Hırg roj (Her gün)	Ekseri/ Bolê cı/zêdêri (Genellikle, çoğunlukla)
Hırg meng (Her ay)	Fın-fın /car-car/ Zuzu fın (Arada bir; ara sıra)
Hırgfın (Her kesrinde)	Sêreg / wext beno (Seyrek; ender; arada bir)
Heftê dı... fını (Haftada... kez)	Caran/degme/qet/Qethina (Hiçbir zaman)

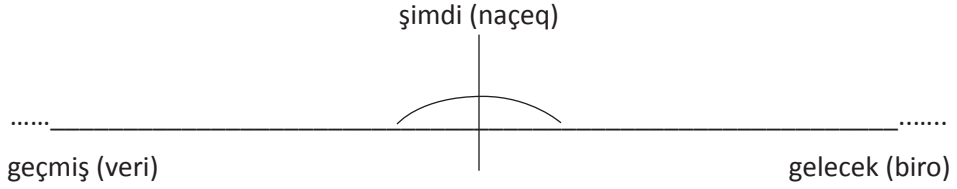
Ez qethina/ caran zuri nêkena. (Ben asla yalan söylemem)

Ma hırg roj verdê şefaqi şım kar. (Biz hergün gün doğmadan işe gideriz.)

A serr dı finê şına Franse. (O-kadın- yılda bir Fransaya gider.)

2. ŞİMDİKİ ZAMAN (DEMEYO NAÇEQ).

Şimdiki zaman süreklilik ifade eder. Eylem konuşma anı çevresinde sürmektedir.

Emserr ezo rêzuwan dê Zazaki sero gurweyena.

(Ben bu yıl Zazaca dilbilgisi üzerinde çalışıyorum.)

Şimdiki zamanda fiil çekimi; Şiyayış (Gitmek); Werdış (Yemek).

Fiil geçişsizdir

Ezo şına	-o -na	(Ben gidiyorum)	Ezo wena	o -na	(Ben yiyorum)
Tiyê (eril) şinê	-yê -nê	(Sen gidiyorsun)	Tiyê wenê	-yê -nê	
Tiya (dişil) şına	-ya -na	(Sen-gidiyorsun)	Tiya wena	-ya -na	
Aya (dişil) şına	-ya -na	(O gidiyor)	Aya wena	-ya -na	
Oyo (eril) şino	-yo -no	(O gidiyor)	Oyo weno	-yo -no	
Mayê şinê/şım	-yê -nê(-m)	(Biz gidiyoruz)	Mayê wenê/(-m)	-yê -nê (-m)	
Şımayê şinê	-yê -nê	(Siz gidiyorsunuz)	Şımayê wenê	-yê -nê	
Êyê şinê	-yê -nê	(Onlar gidiyorlar)	Êyê wenê	-yê -nê	

Olumlu :Neka aya fıraçan şuwena. (O-kadın- şimdi bulaşık yıkıyor.)

Soru :Neka aya fıraçan şuwena? (O şimdi bulaşık yıkıyor mu?)

Olumsuz :Neka aya fıraçan nêşuwena. (O şimdi bulaşık yıkamıyor.)

Zaman zarfları

Neka/ Eneka (Şimdi); **Na dıhir** (Bu öğle); **No şan** (Bu akşam); **Na meng** (Bu ay); **Ewro** (Bu gün); **Emşo** (Bu gece); **Emserr** (Bu yıl); **Hala / Hewna** (Hala)

Şu durumları belirtmek için şimdiki zaman kullanılır:

Şimdiki zaman zaman zarflarıyla şimdide süren eylemleri ifade eder.

Neka aya bostani awdana. (O-kadın- şimdi bostanı suluyor.)

Geniş zaman zaman zarflarıyla “plan”, “kesinlik”, “niyet” ifade eder.

Emşo ezo kewna ray. (Bu gece yola çıkıyorum.)

Zaman zarfı kullanılmadığında yakın gelecek/niyet belirler.

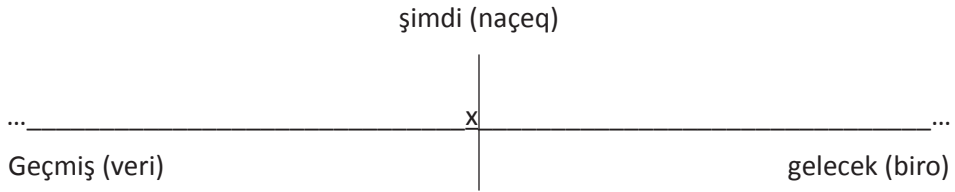
Ezo şına keye. (Eve gidiyorum-kalktım gidiyorum)

3. GEÇMİŞ ZAMAN (DEMEYO VERÊN).

Geçmiş zamanda bir eylem geçmişte belli bir zaman noktasında ya da konuşma anına yakın bir zamanda bitmiştir veya konuşma anından önce bitmiş olsa da etkisi hala sürmektedir. Geçmişte belli bir zaman noktasında olup biten geçmiş eylemleri zaman zarfıyla saptamak gerekir. Bitiş konuşma anında veya ona yakın bir noktada bitmişse ya da daha önce bitmesine rağmen konuşma anında etkisi sürüyorsa zaman zarfı kullanılmayabilir.

3.1. Yakın Geçmiş Zaman (Demeyo Verêno Nêzdi).

3.1.1.Eylem konuşma anında bitmiştir. “newke; newe (şimdi); naçeç (şu anda)”

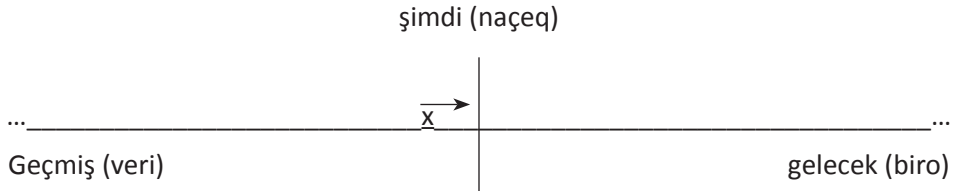

Dayık newe kar ra **amê** (Görülen)/ **ameya** (Duyulan) (Annem şimdi işten geldi.)

3.1.2.Eylem konuşma anından önce bitmiş ama etkisi sürmektedir.

Gama verên(az önce); **newke** (şimdi); **ewro** (bugün); **emserr**(bu yıl); **na meng**(bu ay)...

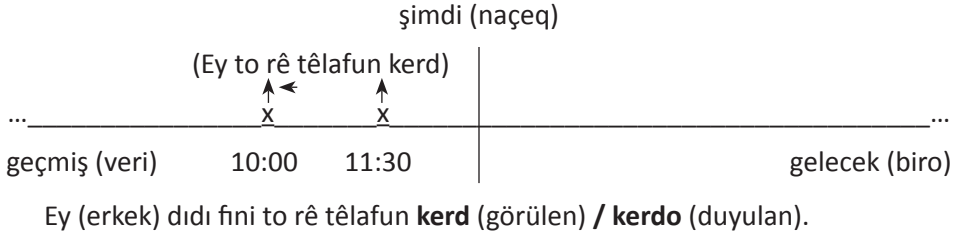
(*) Bu tür eylemleri ifade ederken zaman zarfına gerek olmayabilir.

Gama verên otopoz **ravêrd** (Görülen)/ **ravêrda** (Duyulan). (Otobüs az önce geçti.)

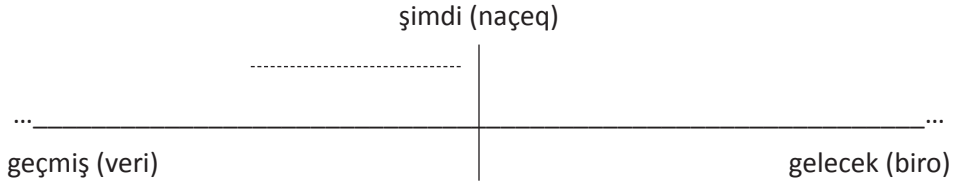
3.1.3.Aynı eylem birden çok kez olmuştur. Bu durumu şu zaman zarfları belirler:

“dı fini(iki kez); **des fini**(on kez); **çend fini** (birkaç kez); **...ra vêşêri fini**(den çok kez)”

3.1.4. Eylem konuşma anı itibariyle henüz bitmemiştir.

Bu durum “**hewna**” (henüz), “**hala**”, (hala, henüz) zaman zarflarıyla belirlenir. Bu zarflar fiilin hemen önüne gelirler. Fiil geçişli bir fiilse, nesnenin önüne geçerler.

A hewna nêşiya. (O-kadın- henüz gitmedi. / Fiil geçişsizdir.)

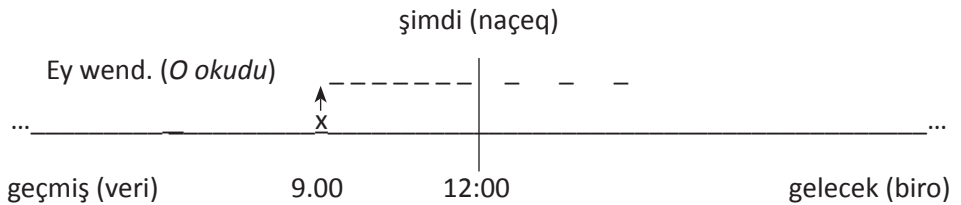
Ma hewna nan nêwerdo. (Biz henüz yemek yemedik./ Fiil geçişlidir.)

3.1.5. Eylem, geçmişte bir noktadan konuşma anına kadar sürmektedir.

Sürekli eylem konuşma anı itibariyle bitmiş olabileceği gibi konuşma anından sonra da sürebilir. Bu tür eylemler iki zaman zarfıyla belirlenir; biri, süren eylemi başlangıç göre; diğeri konuşma anına kadarki sürece göre belirlir.

... **ra heta neka** / ... **ra heta naçeq** (...den şu ana kadar)

dıdı rojiyê (iki gündür) **hiri mengiyê** (üç aydır); **panz serriyê** (beş yıldır), ...

Seat **new ra heta neka hiri seati** ey wend (Saat 09:00 dan şu ana kadar üç saat okudu.)

3.1.5.1. Eylem konuşma anı itibariyle bitmiş ya da sürecek olan bir eylem olabilir.

1 Eddar 2008 ra hetta neka, hırı serri o na şirket dı gurweya / gurweyayo.

(1 Mart 2008 den bu yana üç yıl bu şirkette çalıştı- konuşma anında tamamlanmış eylem.)

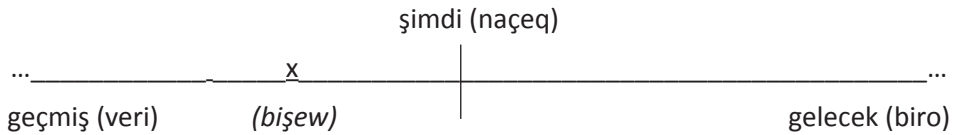
3.1.5.2. Eylemin fiilin şimdiki zamanlı çekimiyle belirlenmesi onun, büyük olasılıkla konuşma anından sonra da devam edeceği anlamını verir.

1 Eddar 2008 ra hetta neka bı hırı serryo kii oyo na şirket dı gurweyeno.

Seat new ra heta neka bı hırı seatiyo (kı) oyo kıtab waneno.

3.2. Belirlenmiş Geçmiş Zaman (Demeyo Verêno Belikerde).

Bitmiş geçmiş zaman, geçmişte belli bir zaman noktasında biten basit bir eylemi ifade eder. Yine bir haberi, olayı aktarırken de belirlenmiş geçmiş zaman kullanılır.

Bişew lazê to niyame keye. (Görülen- Oğlun dün eve gelmedi.)

Geçmiş zamanda fiil çekimi; Şiyayış (Gitmek); Werdış (Yemek).

Fiil geçişsizdir

Fiil geçişlidir

Görülen

Duyulan

Görülen

Duyulan

Ez şiya

Ez şiya (Ben gittim)

Mı werd

Mı werdo (Ben yedim.)

Tı (eril) şiyê

Tı (eril) şiyê (*)

To werdo

To werdo

Tı (dişil) şiya

Tı (dişil) şiya (*)

A şı

A şiya

Ay werd

Ay werdo

O şı

O şiyoy

Ey werd

Ey werdo

Ma şı

Ma şiyê

Ma werd

Ma werdo

Şıma şı

Şıma şiyê

Şıma werd

Şıma werdo

Ê şı

Ê şiyê

İnan werd

İnan werdo

(*)1. ve 2. tekil kişiler geçişsiz fiillerle sadece duyulan geçmiş zamanda çekilirler.

Zaman zarfları

Vizêr, Roza verên (dün), / **Perey, Roza bin** (önceki gün) / **Perarey** (daha önceki gün)

Par (geçen yıl) / **Pêrar** (önceki yıl) / **Pıtır pêrar** (daha önceki yıl)

Hefteya verên (geçen hafta)

Menga verên (geçen ay)

Serra bin (önceki yıl)

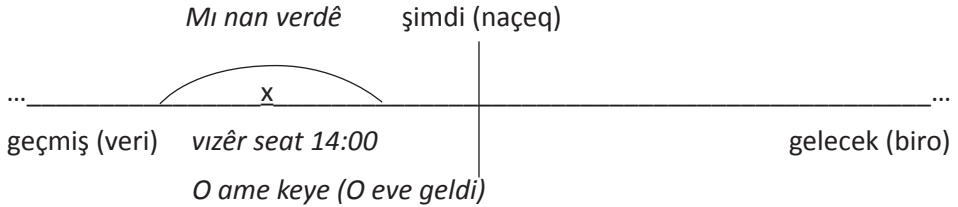
Serra 1925 dı (1925 yılında)

Ver dê çıhar seran (dört yıl önce)

3.3. Geçmişte Sürekli Zaman (Demeyo Verêno Ramêre).

Eylem konuşma anından önce devam edip bitmiştir. Bu eylem belli bir zaman noktasına ya da o noktada biten bir eyleme göre belirlendiği gibi bir başka sürekli eylemle de belirlenir.

3.3.1. Eylem belli bir zaman noktasında veya bitmiş bir eylem çevresinde sürmüştür.

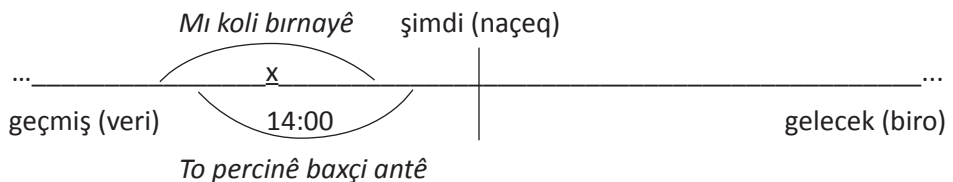

Vizêr seat dıdı dı kı o **ame keye**, ez dersê xo dı xefıtyayê.

(O dün saat ikide eve geldiğinde, ben ders çalışıyordum.)

'**Vizêr seat 14:00**', belirlenmiş zaman noktası; '**O ame keye**' biten bir geçmiş eylemdir.

3.3.2. Süren eylemi belirleyen, onunla çakışan bir diğer sürekli eylemdir.

Wexto kı mı koli bîrnayê, to percînê baxçi antê.

(Ben odun keserken sen bahçenin çitini çekiyordun.)

Wexto kı to percînê baxçi antê, mı koli bîrnayê.

(Sen evin çitini çekerken ben odun kesiyordum.)

Geçmiş zamanda fiil çekimi; Şiyayış (Gitmek-geçişsiz); Werdîş (Yemek-geçişli).

Ez şiyê	-yê (Ben gidiyordum)	Mı werdê	-ê (Ben yiyordum)
Tı şiyê	-yê	To werdê.	-ê
A şiyê	-yê	Ay werdê	-ê
O şiyê	-yê	Ey werdê	-ê
Ma şiyê	-yê	Ma werdê	-ê
Şıma şiyê	-yê	Şıma werdê	-ê
Ê şiyê	-yê	Înan werdê	-ê

Olumlu :Înan dari ronayê

Soru :Înan dari ronayê?

Olumsuz:Înan dari nêronayê.

Bu zaman geçmiş alışkanlıkları belirtmek için de kullanılır.

Qeçkin dı, ma la da Şêxani dı masey **tepiştê**.

(Çocukken Şêxan çayında balık tutardık.)

Wexto kı ma Çermug dı bim, hefte dı finê ma **şiyê** hemam.

(Biz Çermikteyken haftada bir hamama giderdik.)

Amnani, ma hırg şew kuçe dı xeylanxır kay **kerdê**.

(Yazın her akşam sokakta saklambaç oynardık.)

Aynı durum ‘geçmişte gelecek’ ifadesiyle de belirlenebilir.

Qeçkin dı, ma **do** la da Şêxani dı masey **bitepiştê / bitepiştayê**.

Wexto kı ma Çermug dı bim, hefte dı finê ma **do bîşiyayê** hemam.

Amnani, hırg şew ma **do** xeylanxır kay **bıkerdê / bıkerdayê**.

4. DEMEYO VÊRDE (TAMAMLANMIŞ GEÇMİŞ ZAMAN).

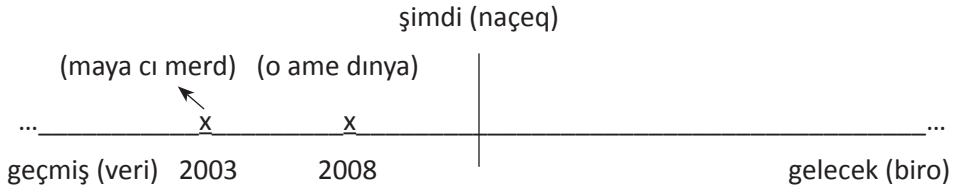
Geçmişte belli bir zaman noktasından veya o zaman noktasında biten bir eylemden önce bitmiş olan eylemler tamamlanmış geçmiş zamanda ifade

edilirler. Eylemler oluş durumlarına göre, görülen (**vinaye**) ya da duyulan (**aşnawite**) olurlar.

4.1. Basit Tamamlanmış Geçmiş Zaman (Demeyo Vêrdeyo Basit)

Bir eylem, bir zaman noktasından ya da basit bir geçmiş eylemden önce tamamlanmıştır.

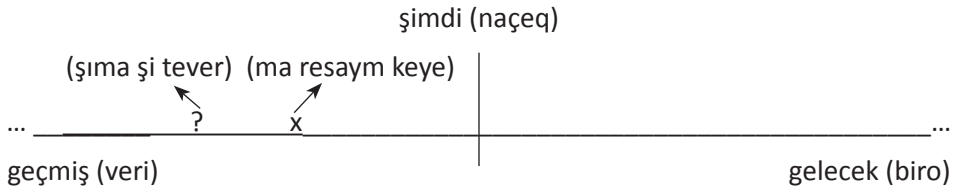
İlk eylem diğerinden önce belirlenmiş bir zaman noktasında tamamlanmışsa, bu eylem hem görülen hem de duyulan tamamlanmış geçmiş zamanda ifade edilir.

O kı ame dınya, dedê cı merdbı / merdbıyo.

(O-erkek- dünyaya geldiğinde amcası ölmüştü.

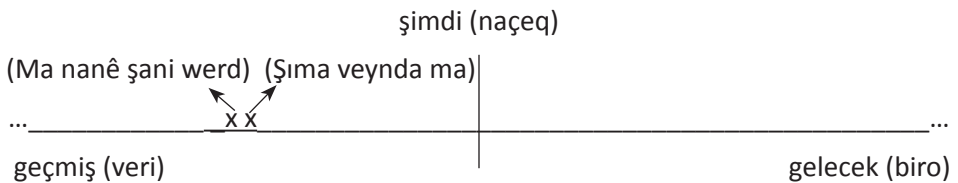
İlk eylemin diğerinden önce kesin olarak ne zaman bittiği belli değilse, bu eylem sadece duyulan tamamlanmış geçmiş zamanda ifade edilir.

Ma kı resaym suk, otopoza Diyarbakırı **werıstbı / werıstbıya**.

(Şehre vardığımızda, Diyarbakır otobüsü kalkmıştı.)

İki eylem birbirine yakınsa, ana eylemin başta ya da sonda olması anlamı değiştirir.

Ma kî nanê şani **werd**, şima **veynda** ma.

(Biz akşam yemeğini yiyince bizi çağırdınız./ İki eylem geçmiş zamandadır.)

Şima kî **veynda** ma, ma şamiya şani **werdbi**.

(Biz çağırdığınızda akşam yemeğini yemiştik./ Ana eylem tamamlanmış zamandadır.)

Aşağıdaki durumlar eylemlerin çok yakın bittiğini gösterir.

Mî kî kêber akerd, kavıran kerd tever.

Mî kêber akerdî kî, kavıran kerd tever.

Mî kî kêber nêakerd, kavıran kerd tever.

Mî kêber akerd nêakerd, kavıran kerd tever.

Senî kî mî kêber akerd, kavıran kerd tever.

(Ben kapıyı açınca/ açtığımda/ açar açmaz/ açmışım ki kuzular dışarı fırladılar.)

Tamamlanmış geçmiş zamanda fiil çekimi; Şiyayış (Gitmek); Werdiş (Yemek).

Fiil geçişsizdir		Fiil geçişlidir		(nesne erildir)	
		(nesne dışıldır)			
Ez şibiya	-biya	Mî werdbi	-bi	Mî werdbî	-bî
(Ben gitmişim)		(Ben yemiştim)			
Tî (eril) şibiyê	-biyê	To werdbi	-bi	To werdbî	-bî
Tî (dişil) şibiya	-biya				
A şibi	-bi	Ay werdbi	-bi	Ay werdbî	-bî
O şibi	-bî	Ey werdbi	-bi	Ey werdbî	-bî
Ma şibim	-bi /-bim	Ma werdbi	-bi	Ma werdbî	-bî
Şima şibi	-bi	Şima werdbi	-bi	Şima werdbî	-bî
Ê şibi	-bi	Înan werdbi	-bi	Înan werdbî	-bî

(*) Geçişli fiillerin çoğul nesne ile çekiminde çekim eki tüm kişiler için **'-bî'**dir.

Mî say werdbi. (Ben elme(lar) yemiştim.)

Şima dari kırıştibi. (Siz ağaçları taşımıştınız)

Görülen

Ez şibiya

Mı hıngimên werdbı

Mı şamık werdbı

Mı gozi werdbı

Duyulan

Ez şibiya

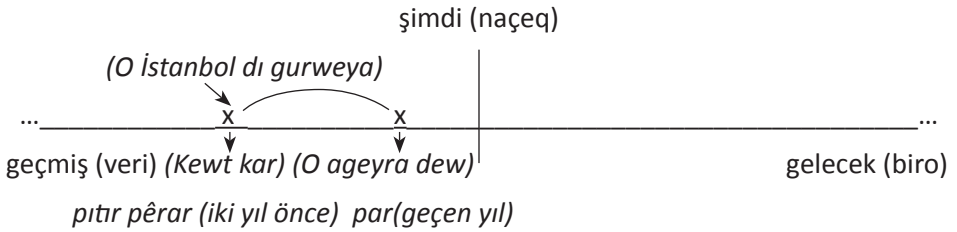
Mı hıngimên werdbıyo (eril nesne)

Mı werdbıya (dişil nesne)

Mı gozi werdbıyê (çoğul nesne)

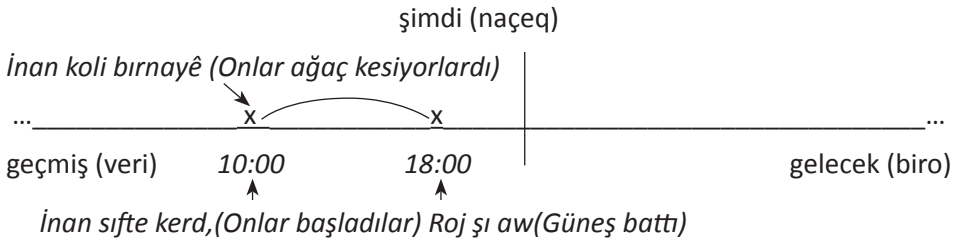
Olumlu : İnan vılıki çınaybi. / çınaybiyê. (Onlar çiçekleri toplamışlardı.)**Soru** : İnan vılıki çınaybi? / çınaybiyê? (Onlar çiçekleri toplamışlar mıydı?)**Olumsuz** : İnan vılıki nêçınaybi./ nêçınaybiyê (Onlar çiçekleri toplamamışlardı.)**4.2. Tamamlanmış Sürekli Geçmiş Zaman (Demeyo Vêrdeyo Ramêre.)**

Geçmişte belli bir noktaya kadar süren ve o noktada ya da o nokta itibariyle biten bir eylem tamamlanmış sürekli geçmiş zamanda ifade edilir.

O kı par ageyra dew, dıdı serri İstanbul dı gurweyabiye.

(Geçen yıl köye döndüğünde iki yıl İstanbulda çalışmıştı.)

Roj kı şı awa bı heşt seatiyo kı inan mêşe dı koli bınaybiyi.

(Güneş battığında, onlar sekiz saattir meşelikte odun kesiyorlardı.)

Tamamlanmış sürekli geçmiş zamanda fiil çekimi; Şıyayış (Gitmek); Werdiş (Yemek).

Fiil geçişsizdirEz şibiyê -biyê
(Ben gitmiştim.)

Tı şibiyê -biyê

A şibiyê -biyê

O şibiyê -biyê

Ma şibiyê -biyê

Şıma şibiyê -biyê

Ê şibiyê -biyê

Fiil geçişlidirMı werdbiyê -biyê
(Ben yemiştim.)

To werdbiyê -biyê

Ay werdbiyê -biyê

Ey werdbiyê -biyê

Ma werdbiyê -biyê

Şıma werdbiyê -biyê

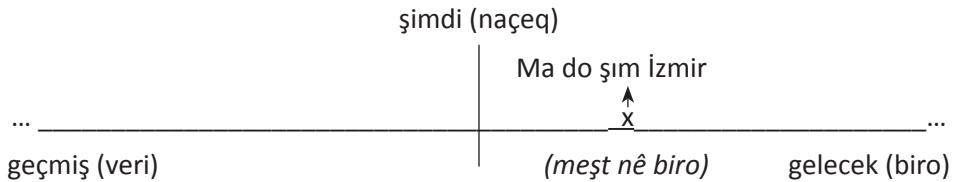
Înan werdbiyê -biyê

(*) Süreklilik belirtirken eril ve dişil nesneyle fiil aynı çekilir.**Olumlu** :Înan dari bırnaybiyê. (Onlar ağaç kesiyorlarmış)**Soru** :Înan dari bırnaybiyê? (Onlar ağaç kesiyorlar mıymış?)**Olumsuz** :Înan dari nêbırnaybiyê. (Onlar ağaç kesmiyorlarmış)**5. GELECEK ZAMAN (DEMEYO BİROKİ).**

Gelecek zaman yardımcı fiili 'DO' asıl fiilin önüne gelerek eyleme gelecek özelliği verir.

5.1.Basit Gelecek Zaman (Demeyo Birokiyo Basit).

Basit gelecek zaman, gelecekte belli bir zaman noktasında meydana gelir ve biter.

Meşt nê biro ma do teyyare kewê şırê/ kewım şım İzmir.

(Yarın değil, öbür gün uçakla İzmire gideceğiz.)

Gelecek zamanda fiil çekimi; Şıyayış (Gitmek); Werdiş (Yemek).

Fiil geçişsizdir**Fiil geçişlidir**

Ez do şıra

-ra (Ben gideceğim)

Ez do bura

-ra (Ben yiyeceğim.)

Tı do şırê

-rê

Tı do burê

-rê

A do şıro

-ro

A do buro

-ro

O do şıro	-ro	O do buro	-ro
Ma do şırê /şım	-rê /-m	Ma do burê / bum	-rê /-m
Şıma do şırê	-rê	Şıma do burê	-rê
Ê do şırê	-rê	Ê dê burê	-rê

Olumlu :Serrna ê **do** keyeyê xo bihewılî Adena. (Gelecek yıl Adana'ya taşınacaklar)

Soru :Serrna ê **do** keyeyê xo bihewılî Adena?

Olumsuz :Serrna ê **do** keyeyê xo nêhewılî Adena..

Zaman zarfları: Bu zaman zarfları tüm gelecek zamanlı durumlar için kullanılırlar.

Şewra (yarın sabah)

Meşt (yarın); **Meşt nê biro** (Yarın değil, öbür gün); **Bintero** (Sonraki gün)

Neya tepya (Bundan sonra)

Heftena /Hefta ya kı yena (Gelecek hafta); **Mengna / Menga kı yena** (Gelecek ay)

Serrna / Serra kı yena (Gelecek yıl); **Seterna** (Sonraki yıl)

Seatê miyan dı (Bir saat içinde)

Bazı durumlarda şimdiki zaman eylemi yakın gelecek ifade eder.

Aya pencıran akena.

(O-kadın- pencereleri açıyor/ açacak- Pencereleri açmak için yerinden kalktı.)

Mayê şami wem.

(Biz yemek yiyoruz/ yiyeceğiz- O yüzden masayı hazırlıyoruz.)

Şimdiki zaman eylemi gelecek zaman zarfıyla 'karar, kesinlik, plan' ifade eder.

Emşo ezo şına seyd.

(Ben gece ava çıkacağım-çıkmaya niyetim var.)

Serrna mayê tahtilê xo dew dı ravêrnem.

(Gelecek yaz tatilimizi köyde geçireceğiz-öyle planladık).

Panz mengan miyan dı mayê keyeyê xo hewilnem İstanbul.

(Biz beş ay içinde evimizi İstanbul'a taşıyacağız-Kesinlikle taşınacağız)

Gelecek zaman eylemi zaman zarfı almadığında beklenti, istek, niyet ifade eder.

A do bızewijiyô.

(O-kadın- evlenecek.)

Ê do na suk ra werzê.

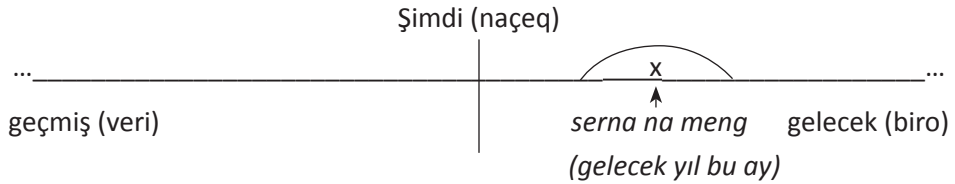
(Onlar bu kentten taşınacaklar.)

Tı do na nêweşi ravêrnê.

(Sen bu hastalığı atlatacaksın.)

5.2.Sürekli Gelecek Zaman (Demeyo Birokiyo Ramêre).

Sürekli gelecek zaman, gelecekte belli bir zaman noktasının ya da belli bir noktada biten bir eylemin çevresinde bir süre devam eden eylemleri belirler.

Serna na meng dı ez do uniwersite dı buwanêba

(Ben gelecek yıl bu ay üniversitede okuyor olacağım.)

Sürekli gelecek zamanda fiil çekimi; Şiyayış (Gitmek); Werdış (Yemek).

Fiil geçişsizdir

Fiil geçişlidir

Ez do şırêba **-ba** (*Gidiyor olacağım.*) Ez do burêba **-ba** (yiyor olacağım)

Tı (eril) do şırêbê **-bê**

Tı (eril) do burêbê **-bê**

Tı (dişil) do şırêba **-ba**

Tı (dişil) do şırêba **-ba**

A do şırêbo **-bo**

A do burêbo **-bo**

O do şırêbo **-bo**

O do burêbo **-bo**

Ma do şırêbım **-bê (-bım)**

Ma dê burêbım **-bê (-bım)**

Şıma do şırêbê **-bê**

Şıma do burêbê **-bê**

Ê do şırêbê **-bê**

Ê dê burêbê **-bê**

Rozo éne na seat dı o do teyyare ya şırêbo New York.

(O-erkek cuma günü bu saatte uçakla New York'a gidecek.)

Serrna na meng dı keynaya mı do uniwersite dı bıwanêbo.

(Kızım gelecek yıl bu ay üniversitede okuyor olacak.)

Olumlu :Serrna na meng dı a do Anqere dı nêwanêbo.

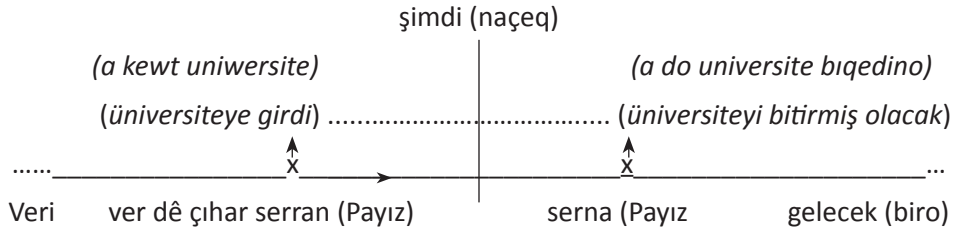
(Gelecek yıl bu ay o –kız- Ankara’da okuyor olacak.)

Soru :Serrna na meng dı a do Anqere dı bıwanêbo?

Olumsuz :Serrna na meng dı a do Anqere dı nêwanêbo.

5.3. Tamamlanmış Gelecek Zaman (Demeyo Birokiyo Qediyaye).

Tamamlanmış sürekli gelecek zaman eylemi, gelecekte belli bir zaman noktası itibariyle (o noktadan sonra değil) bitmiş olacak sürekli eylemdir.

Serrna na meng dı ez do uniwersite bıqedinaba.

(Ben gelecek yıl bu ay üniversiteyi bitirmiş olacağım.)

Tamamlanmış gelecek zamanda fiil çekimi; Şıyayış (Gitmek); Werdiş (Yemek).

Fiil geçişsizdir

Ez do bışiyaba

(Ben gitmiş olacağım)

Tı (eril) do bışiyêbê

Tı (dişil) do bışiyaba

A do bışiyabo

O do bışiyêbo

Ma do bışiyêbê/bım

Şıma do bışiyêbê

Ê do bışiyêbê

Fiil geçişlidir

-ba

(Okumuş olacağım.)

-bê

-ba

-bo

-bo

-bım/bê

-bê

-bê

Ez do bıwendoba

Tı do bıwendabê

Tı do bıwendobê

A do bıwendobo

O do bıwendobo

Ma do bıwendobım/bê

Şıma do bıwendobê

Ê do bıwendobê

-ba

-bê

-bo

-bo

-bo

-bım/bê

-bê

-bê

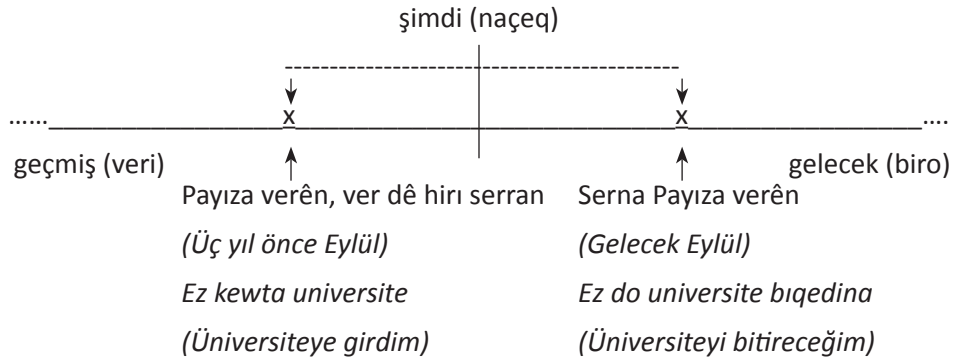
Olumlu :Serna no çax a do no welat terk bikerdobo.

Soru :Serna no çax a do no welat terk bikerdobo?

Olumsuz :Serna no çax a do no welat terk nêkerdêbo.

5.4.Tamamlanmış Sürekli Gelecek Zaman (Demeyo Birokiyo Ramêreyo Qediyaye).

Tamamlanmış Sürekli Gelecek Zaman, geçmişte bir noktada veya konuşma anında başlayıp devam eden bir eylemi gelecekte belli bir zaman noktası itibariyle belirler. Bu zamanda iki tür zaman zarfı kullanılır; bir zaman zarfı eylemin ne kadar (**çend...**) sürdüğünü, öteki ise nereye kadar (**hetta çiwext**) sürdüğünü belirler.

Serna Payıza verên dı do çihar serri bo ez do universite dı bıwendêba.

(Gelecek yıl Eylöl ayında itibariyle dört yıldır üniversitede okuyor olmuş olacağım.)

Tamamlanmış Sürekli Gelecek Zaman fiil çekimi; Şiyayış(Gitmek);Werdış(Yemek).

Fiil geçişsizdir

Ez do bıvazdêba **-ba**
(Gidiyor olmuş olacağım.)

Tı (eril) do bıvazdêbê **-bê**

Tı (dişil) do bıvazdêba **-ba**

A do bıvazdêbo **-bo**

O do bıvazdêbo **-bo**

Ma do bıvazdêbım/bê **-bım/bê**

Fiil Geçişlidir (eril / dişil nesne)

Ez do bıwerdêba **-ba**
(Yiyor olmuş olacağım.)

Tı do bıwerdêbê **-bê**

Tı do bıwerdêba **-ba**

A do bıwerdêbo **-bo**

O do bıwerdêbo **-bo**

Ma do bıwerdêbım/bê **-bım/bê**

Şıma do bivazdêbê -bê Şıma do bıwerdêbê -bê

Ê do bivazdêbê -bê Ê do bıwerdêbê -bê

Olumlu :Şewra ra heta no çax a do kar bıkerdêbo.

Soru :Şewra ra heta no çax a do kar bıkerdêbo?

Olumsuz :Şewra ra hetta no çax a do kar nêkerdêbo.

ŞART CÜMLELERİ (GERKİ)

Şartlı cümlelerde gelecekte olasılık bildiren durumlar basit gelecek zamanda ya da geniş zamanda; doğal şart bildiren durumlar ise geniş zamanda ifade edilirler. Şartlı cümlelerde ayrı zaman görüntüsü veren iki durum vardır; bunlar ‘geçmişte gelecek’ olarak adlandırılabilir, şarta bağlı olarak ‘şimdide gerçekleşmeyen’ ve ‘geçmişte gerçekleşmeyen’ durumlardır.

To kî / E kî / Eger (kî)

Şimdide gerçekleşmeyen durum:

(Ma do otopoz a şîrê. To perrey nêristi, ma nêşa teyyare ya şîrê)

(*Otobüsle gideceğiz. Sen para göndermedin, uçakla gidemedik*)

E kî / Eger (kî) to/ To kî to perrey **bırıstayê**, ma **do** teyyare ya **bışıyayê**.

(Para gönderseydin, uçakla gidecektik.)

(Ma tahtilê xo keye dî ravêrna. To par izin nêgurot)

(*Geçen yıl izin almadın. Tatilimizi Roma’da geçiremedik, evde geçirdik.*)

E kî/ Eger (kî) to/ To kî izin **bigurotayê**, ma **do** tahtilê xo Roma dî **ravêrnayê**.

(İzin alsaydın, tatilimizi Roma’da geçirecektik.)

Geçmişte gerçekleşmeyen durumu:

(Par ma tahtilê xo keye dî ravêrna. To par izin nêgurot)

(*Sen geçen yıl izin almadın. Tatilimizi Roma’da geçiremedik, evde geçirdik.*)

E kî/ Eger (kî) to/To kî izin **bigurotaybiyê**, par ma **do** tahtilê xo Roma dî **ravêrnaybiyê**.

(To nêşa çîhar seran dî mektebi bıqedinê. To tolazay kerd.)

(*Sen aylaklık yaptın. Üç yılda okulu bitiremedin.*)

E kî/Eger (kî) to/To kî tolazey **nêkerdaybiyê**, to do hırı seran dî mekteb **bıqedinaybiyê**.

(Aylaklık yapmamış olsaydın, üç yılda okulu bitirmiş olacaktın.)

DİMİLİ - ZAZA ADI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Murat ALANOĞLU-Muhammet YÜCEL*

GİRİŞ

Bu çalışma, günümüzde kimlikleri ve dilleri tartışma konusu olan Dımılı veya Zaza olarak adlandırılan topluluğun adına ve tarihine -Arapça, Farsça, Türkçe kaynaklar ve Osmanlı belgelerinin verdiği bilgiler çerçevesinde- ışık tutma ve bilimsel anlamda bir giriş yapma amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada öncelikle Dımılı adı ve bu adın geçirdiği değişik yazım formları anlatılmıştır. Daha sonra Arapça ve Farsça kaynaklarda geçen Dımılı adı ve Dımililerin yerleştikleri coğrafya izah edilmiştir. Tarihi yurtları ve bu yurtlardan yaptıkları göçler ve göçler sonucunda yerleştikleri yerler tarihi süreç dâhilinde işlenmiştir. Özellikle tartışma konusu olan Dımılı-Deylemi bağlantısı, İran'da Hoy ve Azerbaycan çevresine yerleşen Donboliler ile Türkiye'de yerleşmiş ve bugün adı Dımılı veya Zaza olarak bilinen topluluğun bağlantısı ortaya konuşmaya çalışılmıştır. Daha sonra Osmanlı belgelerinde Dımılı ve Zazalar ile ilgili veriler değerlendirilerek bu topluluğun Anadolu'daki yerleşim ve iskânları hakkında bilgiler verilmiştir.

Dımılı Adı:

Dımılı (دنبلی) adı kaynaklarda çok farklı şekillerde geçmektedir. دنبلی kelimesi bütün kaynaklarda bu şekilde yazılmasına rağmen Farsçada dal (د) ve be (ب) harflerine ötre (و) eklenerek "donbolî" şeklinde çevrilmektedir. Osmanlıca kaynaklarda ve Türkçe eserlerde دنبلی yazısı "dunbeli", "dunbuli", "dünbüli", "dünbeli" ve "dumbeli" şeklinde yazılmaktadır. Görüldüğü üzere günümüzde genellikle Dımılı şeklinde yazılan bu kelime zaman içinde değişik şekillerde telaffuz edilerek farklı formlara girmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi çevirisinde "dünbüli"¹

* Araştırma Görevlisi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, muratalanoglu23@hotmail.com

1 Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, IV. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın TranskripsiyonuDizini, İstanbul 2000, s.91, 116, 190.

Şerefname çevirisinde “dumbeli²” şeklinde çevrilmiştir. Araştırma eserlerde de farklı yazılışlara rastlanmaktadır: “Dünbilli³”, “Dünbili⁴”, “Dunbali⁵”. Kitaplara bakıldığında yazarların belli bir şekilde bu kelimeyi kullanmadıkları, bazen bir kitabın farklı sayfalarında bile değişik yazılışa rastlanmaktadır. Günümüzde Dımili, Dımlı, Dımbılı şeklinde telaffuz edilip yazılmaktadır. Dunbuli sözcüğündeki “nb” seslerinin giderek kolay söyleyiş biçimine, yani “mb”ye ve nihayet “m” sesine dönüştüğü ve sözcüğün Dımbılı ve Dımili (Dumuli) biçimlerini aldığı anlaşılıyor⁶. Bu yazılış farklılığının temel sebebi Arapça harflerinin farklı okunabilir olmasından kaynaklanmaktadır. دنبلی (dnbly) harfleri yukarda yazılan farklı okunuşlara neden olmuştur.

Donbolilerin Aslı ve Nesebi

Kürt tarihinin ilk ayrıntılı tarihi olarak yazılan Şerefname’ye göre Dımililer Kürtlerden bir gruptur. Şerefname yazarı Dımililer hakkında iki rivayet vermektedir: Birincisi Dımili emirlerinin soyunun Suriye’nin Arap kabilelerinden *İsa* adında bir şahsa çıktığı şeklindedir. Bu rivayetle ilgili başka bir anlatıya göre bu şahıs *Cezire-i Ömer* kökenli olup yerleşmek için Azerbaycan dolaylarına geldi. Eski hükümdarlar ona has(ocaklık) olarak Hoy yakınındaki Sökmen-âbad (Züravâ) nahiyesini tevcih ettiler. Dımili beyleri onun etrafında toplanıp oraya yerleştiler. Şeref Han’ın daha doğru olduğuna inandığı ikinci bir rivayete göre Dımili aşireti, Siirt ve Cizre arasındaki Bohtan (Botan) bölgesinden geldiler ve Kürtler arasında onlara Dunbeli Boht adı verildi⁷.

Başka bir görüş ise bu hanedanın Bermeki⁸ ailesine müntesip oldukları yönündedir. Abdurrezak Dunbeli, bu görüş üzerine durmakta ve Donbolilerin nesebinin Yahya-i Bermeki’de son bulunduğunu yazmaktadır. (Dunbeli, Negaarestane

2 Şerafeddin Han, Şerefname II/II(4), Çev. Rıza Katı-Vedii İlmen, İstanbul 2010, s. 161-169.

3 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul 1993, s.60-65.

4 Orhan Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilceva ve Ahlât (1534-1605), Ankara 1999, s.151.

5 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı, İstanbul, 1987, s. 110.

6 Malmısanij, Kırd, Kırmanc, Dımili veya Zaza Kürtleri, İstanbul 1996, s. 13.

7 Şerefname, s.162, Nadir Mirza 1373: 202, Mardukh Bitâ: 61

8 Bermekiler; Abbasi yönetimi altında büyük bir nüfuz elde etmiş olan soylu bir İrani (Kürt) ailedir. Aile; Belh’in batısında yer alan Nevbahar’ın Budist tapınağında nesiller boyu korumalık yapmış bir soya sahiptir. İslam fetihleri sonrası Bermekiler İslam dinine girdiler. Bermekiler Abbasi yönetimi içerisinde hatırı sayılır bir nüfuz elde ettiler. Yahya bin Halid (v. 806), Halife Mehdi’nin (775–785) veziri ve Harun er-Resid’in (786- 809) mürebbisi idi. Yahya’nın oğulları olan Fazl ve Cafer, Harun er-Resid’in idaresinde üst düzey mevkilere geldiler. Fakat onlar (Bermekiler) gücün ve servetin zirvesinde iken yok edildiler. Bermekiler’in çöküşü ani ve acımasız idi. Aile Harun Reşid’in nazarında değerini kaybetti. 803 yılında halifenin emri ile Cafer bin Yahya idam edildi ve onun bedeni Bağdat köprüsü üzerinde teşhir edildi. Muhammed bin Halid dışında diğer Bermekiler hapse atıldı ve mal varlıklarına el konuldu. (V.V.Barthold, “Bermekiler” (haz: Komişyon), İ.A., c.II, İstanbul, tsz. s.560; Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekiler”, T.D.V.İ.A. c.V, s.517.)

Dara: 1342) Taarikhe Bakhshe Farsi kitabının müellifi bu taifenin neseb silsilesini şu şekilde yazmaktadır: Eba Muzaffer-i Cafer-i Şems'ül-mülk bin Sultan Salahaddin lakaplı Emir İsa bin Yahya-i Kürd bin Emir Yahya bin Emir Cafer-i sâni bin Emir Süleyman bin Emir Şeyh Ahmed Bey bin Melek Tahir lakaplı Emir Musa bin melek Tahir lakaplı Emir İsa bin Emir Musa bin Harun Reşid'in veziri Emir Yahya bin Kubad bin Bermek bin Ordovan bin Bermek bin Anuşirvan⁹.

Dımililerin aslı ve nesebi hakkında farklı zamanlarda yaşayan tarihçiler ortak görüş olarak Dımili nesebinin Bermekilere kadar gittiğini belirtmişlerdir. Her ne kadar Dımililerin aslı ve nesepleri hakkında iki görüş açıklansa da bunlar birbirlerinden farklı olarak görünmez. Ancak eğer Dımili aşiret ve taifelerinin Kürtlerden bir kısım olarak sayıldığı gerçeği kabul edilirse daha sade ve mantıksal olarak Bermeki hanedanına mensup olmaları da daha mantıklıdır. Bu yüzden Dımililerin aslı ve nesebi mevzusunda şu kadar denilebilir: bu aşiretin Kürt ve Bermeki olarak kabul edilmesi tarihçilerin ve araştırmacıların kabulü kabilindedir; ancak onların Bermeki ailesinden olmalarıyla ilgili daha fazla ve güçlü tarihi delillere ihtiyaç vardır¹⁰.

Dımililerde İnanç ve Mezhep

Donboli aşiretleri başlangıçta Yezidilik mezhebine mensuptular¹¹. Hoy'da karar kıldıktan sonra onlardan bir kısmı ehli-sünnet vel-cemaat mezhebini kabul ettiler. Dımili emirlerinin selefleri mutasavvıf mürşitlerin önderlerinden sayılıyor. Bu şeyhlerden biri olan Emir Yahya, Şerefname'nin yazarının rivayetine göre Azerbaycan ve Şam civarlarında bin iki yüz tekke ve hangah kurmuş ve Bektaşî silsilesini yeniden aydınlatmıştır¹². Dımili hanedanı en azından Safevilerin ilk dönemlerinde iki mezheb; ehl-i sünnet (Şafii) ve Yezidiliğe mensup idiler ve Şiiliğe eğilimlerinin olduğundan söz edilemez. Donbolilerden bir kısmı Süleyman Han'ın önderliğinde, I. Şah Abbas döneminde Şiiliğe meyil göstermeye başlamıştır¹³. Dımililer, Emir Behlül zamanında Şeyh Haydar'ın yanında yer almış ve Sünnilikten Şiiliğe geçerek mezhep değiştirmiştir¹⁴. B. Nikitine göre Şii inancını kabul ettiler¹⁵. Zeynel Abidin Şirvani, Bustân el-Seyâh adlı eserinde; 19. yüzyılın başlarında Dımı-

9 http://www.donboli.info/_fpclass/feedback.htm

10 Hüseyin Mir Caferi- Korus Hادیان, "İran Tarihinde Safevilerden Kaçarlara Kadar Donboli Hanedanının Yeri ve Önemi" İsfahan Üniversitesi İnsani İlimler ve Edebiyat Fakültesi Tarihi Araştırmaları, Sayı :3 Sonbahar 1388, s.1-18.

11 Nadir Mirza, Tarikh ve Cografi-i Darus-Saltana, Tebriz, Tashih: Gulam Rıza Tabatabayi Mecid, Tahran 1373, s. 202.

12 Şerefname,s. 162.

13 Muhammad Emin Riyahi, Tarih-i Hoy, Tehran 1372, s.130.

14 Zeki Bey:1381 c. 2: 247.

15 B. Nikitine, "Les Afşârs d'Urūmiyeh," JA, January-March 1929, pp. 67-123.

lilerin Şii olduğu ve Türkçe konuştuklarını söylemektedir¹⁶. ‘Ebdurrezaq İbn Necef Quli Han Dunbuli de 1850’de yazdığı “Tarihe Denabil”de (Dunbulilerin Tarihi’nde) Dunbuli’lerin Şii inancına bağlı Kürtler olduğunu yazar¹⁷.

Dımıllilerin Göç ve Yerleşim Coğrafyası

İbn Nuqta el-Hanbeli, “İbn Nuqta el-İstidrak” isimli eserinde Dünbülilerden Kürdlerin bir kabilesi olarak söz eder ve kitabında iki meşhur bilgiden söz ediyor. Yazar, bu bilgileri Musullu olarak tanıtıyor. Bütün bunlar, Dünbülilerin ana vatanının Musul olduğu tezini güçlendiriyor Donbolilerin coğrafi seyri, göçleri ve asli vatanları hakkında şu mıntıklar verilmektedir: Şam, Musul, Hakkâri, Cezire (Cizre), Azerbaycan ve Hoy. (Ruhani, 1382, cild 3: 87) Dunbılı Beyleri: Bohtanlı bir aşirettir. Daha sonra Azerbaycan’a gelen Dınbıliler, burada Hoy’un kuzeybatısındaki Sökmenabad’ı tımar olarak aldılar. Akkoyunlular döneminde Bay Kalesini (Şemdinan) ve Hakkari’nin bir kısmını ele geçirdiler. Şah Tahmasb Sökmenabad ocağına Hoy’u ekledi. Kanuni Süleyman döneminde ise Kotur ve Bargiri’yi aldılar. Daha sonra Abagha, Süleyman-saray ve Çaldıran’ı da topraklarına kattılar. Zeynel bin Abidin Şirwani, Bustan el- Siyaha’sında (19. yy başı), tüm Dunbüliler’in Şii olduğunu ve Türkçe konuştuklarını söyler.(V. Minorsky-Th. Bois-D.N. Mac Kenzie, Kürtler ve Kürdistan, İstanbul 1996, s106.)

Sökmen-abad Hoy’a kârib bir nahiyedir. Dunbeli (دنبلی) aşireti anda temekkün iderler. Şeref Han derki; Dunbeli aşireti nesebi ümera-i Şam’dan İsa nam bir şahsa pivestedir. Sabıkan diyar-ı Şam’dan gelip mülük-ü hıdmetine girüp anlar dahi ocaklık târikiyle imal-i Hoy’dan nahiyeye-i Sökmen-abad’ı ana verdiler. Pes yevme fe yevme aşayir ve kabayil cem olup aşiret-i Dunbeli demekle meşhur oldular. Evâil-i halde bu aşiret yezidiler idi sonralarda bazı ümera ve kubar-ı aşair Sünni olup terk-i küfür ve bid’at etmekle ekser kavm-i merkum hidayet buldu. ve nicesi dahi ol delaletde kalmışlardır. Bir rivayette Dunbeli aşireti Yahya aşiretinden bir taife olup Sökmen-abad’ta mutevattın olmuşlardır demişler. Hatta Kürdistan aşair ve kabail içinde bu taifeye Donbul Yahya derler ve ümerasına İsa Beğlü derler. Ve bunun beğlerinden bazısı naks-ı Hoy’da hükümet idip. Kutur Deresi ve Abaka ve Nahiyeye-i Ocak ki Nahcivan imalindendir, tasarrufunda olmuştur. Kezalik bazısı nısf-ı Abaka ve Süleyman Saray Nahiyesi ve Nahcivan imalinden Dere-i Alakis ve Şerur emarete nail olup asker-i Osmaniye amed şodenden evvel semtler harap olunca Şahlar tarafından zapt ettiler. Ve gah Osmaniyan tarafından evvelki ibka ve Çaldıran ve Süleyman Saray ve Sekman-abad destur-u kâdim üzre bunlara virülub evâhirde Osmanîyan tarafından bazılarına nahiyeye-i Çaldıran sancak oldu. Ve yine şeref Han tarihinden bu Dunbeli aşireti sahranişin olmaları fehm olunur.

16 V. Minorsky, Kurd Kurdistan, The Encyclopaedia of Islam, V. 5, pp. 460.

17 Malmîsanij, s.12,

Ve sene bin kırk beş aşer rebî'ül-evvelde ki Sultan Murad'ı rabî-i Osmanî Revan'ı alıp, Tebriz'e teveccüh etmiş idi. Ve kenar-ı nehr-i Aras'a konulmuş idi. Dunbeli aşireti beş yüz kadar hane ile ve Pesyan cemaati bir mikdar ev ile gelüb yurt talep etmeleriyle bunlar yerinden kaldurulub Dunbeli, Erzincan kazasına ve Şerur reâyası Tercan kazasına ve Pesyan, Pasin'e gönderilub hâli harabe yerlere ve tenha karyelere kondurulub yerleşdirilmek için evamir verildi. Mülkleri olan kimesnelere sancak ve emaret ve ayan-ı aşayire rüesa tımar ve zeamet verilmekle riayet olundu. (Katib Çelebi, Kitab-ı Cihannüma, s.418-419.)

Safevilerden Önce Dımıliler

Dımili (Dünbüli) ismini ilk kullanan yazar, Kürtlerin kökeni konusunda kitap yazmış, 800'lü yıllarda yaşamış Ebu Hanife Dineveri'dir. Bu yazar, Gendela isimli bir ağaçtan bahsederken, bu ağacın Kürt coğrafyasında en çok "Dünbüli Diyarında" yetiştiğini yazıyor. Tarihçi Zehebi Mütebihun-Nisbe isimli eserinde, Dünbüllilerin bir Kürd kabilesi olduğunu ve Musul civarında yaşadıklarını ifade ediyor. Tarihçi Mesudi (ö. 956) ad-Dababile (دبابلة) kabilesinin Suriye'de yaşadığını yazar. "ad-Dababile" olarak geçen adın ed-Denabile (دنبلة) olması gerekir. Çünkü Arapça'da Dunbil sözcüğünün çoğulu Debabile değil, Denabile'dir¹⁸. 14. yüzyılda yaşamış olan Mecdeddin Yakub Firuzabâdi (1329-1414) de Arapça olarak yazdığı El-Kamusu'l-Muhit adlı ünlü sözlüğünde, bu sözcüğün doğru biçiminin Dunbul olduğunu ve bunun daha önceleri Musul civarında yaşamış olan bir Kürt aşiretinin adı olduğunu kaydeder¹⁹. Fadlullah İbnu'l-Umeri Şehabuddin Ehmed (1301-1349), "Mesaliku'l-Ebsar Fi Memaliki'l-Esmar"da Dunbulilerin Musul'un kuzeydoğusundaki Maklub ve Muhtar dağlarında yaşadıklarını yazar²⁰. Basile Nikitine'in Farsça bir el yazmasından aktardığı bir bölümde, Dunbulilerin (Donbolilerin) adlarını "Dunbul" (Donbol) kalesinden aldıkları belirtilir. Bu kaleden ise bazen Diyarbekir'in dağlık kesiminde, bazen Fırat Nehri kıyısında, bazen "Türklerin Karacahisar dediği fakat Dunbul (Donbol) Kalesi olarak ünlü olan" bir kale, bazen de "Kürdistan'ın ortasındaki" bir kale diye sözedilir²¹. Fakat Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Dunbuli/Donboli Kalesinin Urmiye şehri yakınında olduğunu yazmaktadır.²² Kaynakların verdiği bilgilere göre Harun Reşid (786- 809) döneminde Şam veya Musul tarafından gelen Dunbuli adını taşıyan bu aşiret Hoy ve

18 Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher, Tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1988, s.258.

19 Fîruzabadî, Mecduddin, *el-Kamûsu'l-Muhit*, c.1, Matbaatu's-Saade, Mısır trs., s. 1293.

20 el-Ömerî, "Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr, Tahkik: Üstad Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342, s.145, Muhammed Emin Zeki Beğ, Zubde-i Tarihe Kurd ve Kurdistan, Tercüme: Yedullah Ruşen Erdelan, Tahran 1381, s. 368.

21 B. Nikitine, age. s. 110-113

22 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c.4, s. 186.

Sökmenabad bölgesine yerleşmiş ve daha önceki adı Telvan olan kale Dunbeli Kalesi adını almıştır²³. Dunbul kalesi hakkındaki benzer bir açıklama: “*Dunbul, Diyarbekir yöresindeki bir dağın adıdır. Azerbeycan Dunbulilerinin reisleri aslen bu yöredendirler ve Kürdistan’da Dummel/Zaza diye ünlüdürler*”²⁴. Dunbil (Dunbul) kalesinin “Senciran Dağı”nda olduğunu yazan²⁵ kaynaklar da vardır. Adı geçen “Senciran Dağı”, büyük bir olasılıkla Yezidilerin yaşadığı Sincar Dağı’dır.

Dımililerin bugün yaşadıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya ne zaman geldikleri konusu henüz tartışmalı olmakla birlikte İshak Sunguroğlu’dan aktardığımız şu açıklamalar, hem Dersim Dımililerinin -yazarın deyişiyle Dinbillilerinin- Irak’tan Dersim’e göçeden Kürtler olmasını ifade etmesi hem de bunlar arasında Aleviliğin yayılmasına yer ve kişi adları belirterek değinmesi açısından önem arz etmektedir. Sunguroğlu şöyle yazmaktadır:

“... Şah İsmail ise, zaptettiği bölgelerde emniyeti temin etmek için kendi tebaasından olan Dinbilli aşiretini tedibe girişince etrafında bulunan bütün Irak Kürtleri korkularından batıya doğru kaçmağa başlamışlar ve gelip Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput gibi dağlık bölgelerine yayılmışlar ve bunlardan bir kısmı bilhassa sarp dağlara ve vahşi meşe ormanlarına sahip ve aynı zamanda yol uğrağı da olmayan Dersim’i bir yurd olarak seçmişler ve buraya yerleşmişlerdi.” “... [Şah İsmail] Bu cümleden olarak Rumyeli Nur Ali Halife namında bir Kızılbaş şeyhini de Çemişgezeğe göndermişti. O zaman Çemişgezek emiri bulunan Hacı Rüstem, Nur Ali’yi memlekete sokmayacağı ve karşı koyacağı yerde, bilâkis şehri bu halifeye terk ile savuşup Şah İsmail’in yanına gitmişti... Nur Ali uzun zaman Çemişgezek’te kaldı, Çemişgezek ve Dersim’de durmadan çalışarak Şiiliği halka aşıladı, bu tohumlar, yerli halk ile Dersim’e yerleşen Irak Kürtleri arasında bir mezhep farkı ve dolayısıyla çetin bir düşmanlık meydana getirdi, ardi arası kesilmeyen Dersim isyanları işte bu tarihten sonra başlamıştır...”²⁶

Şerefname’nin verdiği bilgilerden göre: İsa Bey’in soyundan Şeyh Ahmed Bey adında biri, Türkmen Akkoyunlular’ın egemenliğinde dikkate değer bir mevkie geldi ve Bay kalesiyle Hakkâri diyarının bir kısmını fethedip, egemenliği altına aldılar. Bay kalesinin emirliği ve yönetimi uzun süre Dunbeli aşiretinin ihtimamına tevdi edildi²⁷. Dımili hanedanın, Hicri IV. yüzyıldan Safevi Şeyh Haydar’ın (1460-1468) zamanına kadar Kürdistan ve Azerbaycan’da müstakil hükümetleri vardı²⁸.

23 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c.4, s. 186.

24 Malmisanij, s.13, akt: Muhemed Cemil Rojbeyani, „Fermanrewayiy Dunbuliyekan Le Tewrêz û Dewrûberi da“, Karwan, no: 32(Mayısı 1985), s. 18.

25 Age., s.18.

26 Malmisanij, age.,s.13, İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, İstanbul, 1958, c. I, s. 134-135.

27 Şeref Han, Şerefname II/I(4), çev. Rıza Katı, İstanbul 2010, s.162.

28 Zeki Bey, 1381:c.2: 248.

VI. Yüzyılın başlarında Şemsülmülk-i Dunbeli, Hoy şehrini merkez olarak seçmiş ve o şehri mamur etmeye çalışmıştır²⁹.

Safeviler Döneminde Dımililer

Safevilerin ilk dönem kaynakları Dunbeliler hakkında malumat vermemektedir. Bu dönemdeki bilgilerimiz Şerefname'nin verdikleriyle sınırlıdır. Şeref Han bu malumatı vermiştir:

Behlül oğlu Hacı Bey: Şah Tahmasb I (1524-76) Hoy kazasını Sökmen-abâd ile birleştirerek eyalet (emirlik veya hükümet) olarak Hacı Bey'e tevcih etti ve onu Hacı Sultan adıyla onurlandırdı. Van sınır bölgesinin güvenlik ve düzeni dolayısıyla imparatorluğunun savunması görevini ona verdi. Hacı Bey ile Mahmudi aşireti arasında sürekli çatışma olmaktaydı. Mahmudi Beyleri Hasan ve Muhammed Han tarafından kışkırtılan Van Beylerbeyi İskender Paşa, Hoy'a saldırarak Hacı Bey'i gafil avladı ve bir gurup Dunbeli ile beraber öldürdü³⁰. Hacı Bey'in ölümünden sonra Ahmed Bey döneminde Dunbelilerin Şah'a bağlılıkları giderek azaldı. Bazen Safevi Şah'ından bazen de Osmanlı Sultan'ından yana oldular. Şah Tahmasb, ordusunu göndererek Dunbelilerden dört yüz savaşçı ve yirmi-otuz kadar lideri katletti. Muhammed Bey'in oğlu Mansur Bey Ardahan'a kaçarak kurtuldu ve Osmanlı Sultanına sığındı. Kanuni Sultan Süleyman'ın inayet ve ihsanını kazandı. Kotur Deresi ve Bargiri ona sancak olarak tevcih edildi. Kılıçtan kurtulan Dunbeliler gelip onun bayrağı altına girdiler. Kendisinden sonra Veli ve Kılıç adında iki çocuk bırakarak vefat etti³¹. 1578'de Safevilerin Çaldıran Hâkimi Dünbilli Hacı Bey idi³².

Mansur oğlu Veli Bey: Babasının yerine geçen Veli Bey cesareti ile ün salmıştı. 1005/1596-7 yıllarında Kotur Deresi ve Abakay nahiyelerini ocak (has) olarak idare etti. Nahçıvan'ın fethi sırasında Uçuk (ovacak) nahiyesi de kardeşi Kılıç Bey'e tevcih edildi³³.

Sultan Ali oğlu Nazar Bey: Dunbeli Beyliği, Şah Sultan Muhammed tarafından Nazar Bey'e tevcih edildi. Erivan (Revan) kenti Osmanlıların eline geçtiği ve Vezir Sinan Paşa bu bölgenin savunmasını üstlendiği zaman, Nazar Bey ile eskiden beri Çukur-saad yöresinde oturan Rumlu, Elbavut, Saadlu ve Çemişgezek aşiretlerinden bazı Kızılbaş emirler Osmanlı himayesine girmek için Ciğalazade Sinan Paşa'nın yardımıyla Veziriazam Ferhat Paşa'nın huzuruna kabul edildiler. Hükümdarın cömertliği sayesinde; Çaldıran, Süleyman Sarayı ve Sökmen-abâd

29 Baba Marduh Ruhani, Tarih-i Meşâhir-i Kürd, c. 3, Tahran 1382, s. 87- 88.

30 Şerefname, s.163, Masan Rūmlū, ed. Seddon, II, p. 153.

31 Şerefname, s.163.

32 Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-Safevi Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul 1993, s.60.

33 Şerefname, s.165.

kazası (ilka) eski şekliyle Nazar Bey'e ve kardeşi Kılıç Bey'e verildi. Sökmen-abâd Şah Tahmasb'ın divanı tarafından Bargiri sancağına bağlanmış ve bir süre sonra irsî tımar olarak Mahmudi Mansur Bey'e verildi. Mansur Bey çekindi ve kararsız kaldı. Daha sonra Mahmudi Beyliğinin Osmanlıya bağlı olduğu dönemde Sinan Paşa Sökmen-abâd'ın Mansur Bey'e tevcih eden ferman verilmiştir. Bu şekilde Sökmen-abâd iki aşiret arasında çatışma konusu olmuş ve yapılan mücadele sonucunda Nazar Bey, Hüseyin Bey ve seksen kadar Dunbeli savaşı telef olmuştur³⁴.

Sultan Ali Bey oğlu Kılıç Bey: Kardeşleri öldürülen Ali Bey emirleri ve aşiretleri ile birlikte bu konuda büyük bir soruşturma yapılması amacıyla Sadrazam Ferhat Paşa'nın huzuruna Erzurum'a gittiler. Serdar Mansur Bey ve diğer Mahmudi beylerini mahkemeye çağırdı. Şeref Han'ında izlediği soruşturma sırasında iki tarafın anlaşmazlığı davacı ve davalının ellerinde bulunan serdar tarafından verilmiş birbirine zıt iki buyruktan kaynaklanıyordu. Yapılan muhakeme sonunda Mansur Bey'in Sökmen-abâd'dan vazgeçmesine ve buranın Dunbeli Hacı Bey'in torunu Hacı Bey'e verilmesine karar verildi. Ayrıca diğer itiraz ve davalara karşı da Çaldıran, Kılıç Bey'e sancak olarak verildi. Dunbeli aşireti gönülsüz olarak bu zoraki sulha boyun eğdi ve kabuğuna çekildi³⁵.

Şah Abbas I (996-1038/1588-1629) hükümdarlığı sırasında Donbolilerin, Safeviler'e bağlılıkları arttı ve birkaç aşiret lideri üstünlük elde etti. 1602 Şah'ın Belh seferine katılan Cemşid Bey de bunlar arasındaydı. 1603'te Tebriz'in fethinden sonra Marand valisi olarak atandı. Uzun yıllar Çurs ve Salmasın idareciliğini yapan Selman Sultan, 1616 yazında İran'ı Osmanlı saldırılarına karşı başarılı şekilde korudu. Karabağ ve Barkoşat valisi Maksud Bey ve Kılıç Bey, Şah Abbas'tan tımar aldılar³⁶.

18. yüzyılda Şahbaz Han Dunbelinin oğlu Necef Kuli Han (1713-85), Nadir Şah'ın (1736-47) hizmetine girdi ve daha sonra tüfenkçi ağası oldu. Nadir Şah ile birlikte Hindistan, Gürcistan ve Dağıstan seferine katıldı ve Hindistan'da iken emirül ümera rütbesine yükseltildi. Nadir Şah'ın haleflerinin hâkimiyetinde de konumunu korudu³⁷. Nadir Şah'ın 1747'de ölümü Azerbaycan-İran coğrafyasında merkezi yönetim devrinin bitmesine ve hanlıklar döneminin başlamasına sebep oldu. Dünbilliler Tebriz ve Hoy hanlığını teşkil ettiler³⁸.

34 Şerefname, s.169.

35 Şerefname, s.169.

36 İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, II, Tashih: Mehmed İsmail Rezvani, Tahran 1377, s. 643, 783, 882, 901-02, 1031, 1057, 1064, 1086; tr. Savory, II, p. 832-33, 847, 980, 1117-18, 1252, 1281, 1287-88, 1313.

37 Abd-al-Razzaq Beg Donboli, *Tajrebat al-ahrar wa tasliat al-abrar*, 2 vols., ed. H. Qazi Tabatai, Tebriz 1349, s. 58-68.

38 Ali Sinan Bilgili, Osmanlı İran ve Azerbaycan: 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih, Erzurum 2004, s.59.

Azad Han Afgan, 1750'li yılların sonunda Tebriz ve Urmiye'yi kontrol altına aldığı, Necef Kuli Han'ın yeğeni Şahbaz Han Dunbeli, önemli birkaç Afşar Hanının ve Azerbaycan dağ kabilelerinin liderlerinin verdiği destek ile katıldı. Şahbaz Han Azad Han için birçok hizmet yaptı; ancak 1757 yılının ilkbaharında Urmiye savaşında taraf değiştirdi ve Muhammed Hasan Han Kaçar'a bağlılık sözü verdi. 1757 yılı başlarında 6000 askeriyle İsfahan'ın alınmasında Muhammed Hasan Han Kaçar'a yardım etti. Kaçarların Kerim Han Zend'den Şiraz'ı almak için giriştiği başarısız seferden sonra Kaçar Han'ına verdiği desteği çekti. Şahbaz Han daha sonra bütün enerjisini Azerbaycan'da hâkimiyetini güçlendirmeye harcadı. O ve Necef Kuli Han toprakların büyük bir kısmına sahipti fakat Feth Ali Avşar Han'ın ittifakıyla daha fazlasına ulaştı. 1759 baharında Azad Han Bağdat'ta sürgün, bir süre sonra Azerbaycan üzerinden geçtiğinde, Şahbaz Han ve Feth Ali Han onu Merağa'da yendi. Bir yıl sonra iki lider Tebriz kuşatmasında Kerim Han Zend'i engelledi ve onu Azerbaycan'dan çekilmeye zorladı. Birkaç ay sonra Azad Han, Tebriz yakınında yenildi. 1762 baharında Kerim Han, tekrar Azerbaycan'ı işgal etti. Şahbaz Han ve Necef Kuli Han'ın oğlu Abdurrezak Bey'i rehin aldı. Şahbaz Han bir kez daha taraf değiştirdi ve Hoy ile Salmas'ın beyi olarak atandı³⁹. 1763 yılında Kerim Han, Necef Kuli Han'ı Azerbaycan'a vali olarak atadı. 1769'da ise Tebriz'e vali olarak atadı⁴⁰. Merkezi hükümet zayıfladığında Necef Kuli Han bütün toprakları kendi hâkimiyeti altına aldı. Muhammed Hasan Han, 1757'de Azerbaycan'ı aldığı küçük oğlu Ağa Muhammed Han'ı atadı; fakat Necef Kuli Han ve Ali Han Kılıçlı da ona ortak vekil atandı. 1780 yılındaki şiddetli deprem sonrasında Necef Kuli Han, kendini Tebriz'in yeniden inşasına adanmıştı⁴¹. Şahbaz Han 1773'te öldü ve kardeşi Ahmed Han, Hoy Beyi oldu. Ahmed Han 1786'da öldü ve onun oğlu Hasan Kuli Han vali oldu. 1791'de Ağa Muhammed Han Kaçar ile yaptığı dostluk antlaşması sonucu Hoy Valiliği yanında Tebriz, Erdebil ve Azerbaycan'ın diğer bölümlerine de sahip oldu⁴². Feth Ali Şah 1797 yılında tahta geçtiğinde daha önce Hüseyin Kuli Han'ın elinden alınan Hoy, Tebriz ve Karacadağ'ın idaresini tekrar ona verdi. Hasan Kuli Han idarecilik yaptığı dönemde Hoy'da birkaç büyük cami yaptı. Bunlardan biri de Mescid-i Han adını taşımaktadır. Babası tarafından başlatılan Irak Samarra'daki Askarın Türbesini tamamlattı⁴³. Kardeşinin ölüm haberi Cafer Kuli Han'a vardığında, kardeşinin görevlerini üstlenmişti. İsyandan bir süre sonra af için Feth Ali Şah onu çağırdı; fakat 1799'da isyan tekrar devam etti. Ab-

39 Alī Āl-E Dāwūd And Pierre Oberling, Donboli, Encyclopedica Iranica, p.2.

40 Nadir Mirza, *Tarih ve Coğrafi-i Darus-Saltana*, Tebriz, Tashih: Gulam Rıza Tabatabayi Mecid, Tahran 1373, s. 154,249, Bilgili, s.59.

41 M. Aqasi, *Tarihe Hoy*, Tabriz 1350, s.191, Nadir Mirza, s.152.

42 Nadir Mirza, s.156, Aqasi, s. 209.

43 Nadir Mirza, s.151.

44 Alī Āl- Dāwūd And Pierre Oberling, Donboli, Encyclopedica Iranica, p.3.

bas Mirza Hoy üzerine yürüdü. Kasım'da Cafer Kuli Han, 15.000 atlı askeriyle onu Salmas yakınındaki Dilmakan'da karşıladı; ancak yenildi⁴⁴. Daha sonra hayatının geri kalanını Rus Hükümeti hizmetinde geçirdi. 8 Kasım 1806'da Şekki Şehrinin valiliğine atandı. 1814'te öldü ve onun yerine oğlu İsmail Han geçti⁴⁵. Dunbeli aşiretinin diğer üyeleri Kaçarlara bağlı olarak kaldılar ve birkaçı 19. yüzyılın önemli figürü oldu. Bunların çoğu Necef Kuli Han'ın torunlarıydı⁴⁶. 20. Yüzyılda Dunbeli aşiretlerinin en ünlü üyesi 1945'te öle Hacı Mirza Yahya İmam Cuma Hoy-i'dir. J. M. Jouannin'e göre Cafer Kuli Han zamanında aşiretin sayısı 12.000 aile idi. ancak yaklaşık kırk yıl sonra Lady Sheil, bu aşiretin nüfusunu sadece 2.000 aile olarak tahmin etmektedir. Bugün Donboliler uzun süre hareketsiz kalmış ve tamamen kendi kabile kimliğini kaybetmiştir. Görünüşe göre Hoy ve Salmas Dunbelileri Kuzeybatı İran'a göç ederken, bazı aileler Güneydoğu Anadolu'da geride kaldı. Bu grup Şeref Han'ın 16. yüzyılda rivayet ettiği ve Carsten Niebuhr'a göre 18. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık 500 çadırdan oluşan bir gurubun Diyarbakır'ın güney bölgesine yerleştirildiği şeklindedir. Ayrıca 18. yüzyılda bir grup Dunbeli Kürdü, Yerevan şehrine yerleştirildi⁴⁷.

Osmanlı Döneminde Dunbeliler

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Evliya Çelebi, 9 Mart 1655'te Üsküdar'dan Melek Ahmed Paşa ile İran'a gitmek üzere Van'a hareket etmiştir. 3 Zilkade 1065/4 Eylül 1655 yılında Van'dan elçilik heyetiyle Acem diyarına doğru giderken Hoşab, Kotur, Albak, Rumiyye (Urmiye), Demdem, Eşnuye ve Dünbüli Kalelerini ziyaret etmiş ve buradan Tebriz'e geçmiştir. Geçtiği yerlerin tarihi ve fiziki yapılarını geniş bir şekilde tasvir etmektedir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinin 4. kitabında Dünbüli Kavmi, Dünbüli Hükümeti ve Dünbüli Kalesi hakkında bilgiler vermektedir.

Dünbüli Hükümeti: Kanuni Sultan Süleyman döneminde Van'a bağlı Hükümet-i Benî Kuturî, Hükümet-i Biredûsî, Hükümet-i Çovlânî ve Hükümet-i Dumdümî ile beraber beş hükümetten biridir. Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Tavaşi Mehmed Paşa'nın Tebriz'i fethetmesinden sonra bu hükümetler, Van'dan ayrılıp Tebriz Eyaletine bağlanmıştır. Daha sonra Safevilerin burayı alması sonucu bu hükümetler aynı şekilde arada kalmışlardır. 1048/1638 yılında IV. Murad, Bağdat seferinden döndükten sonra vefat edince Safeviler, Ben-i Kutur Kalesini ele geçirip buraya asker koydular ve bu diğer dört hükümet zorunlu olarak Safevi hâkimiyetini kabul etti; ancak bunlar Şah'tan taç giymediler. Çünkü bunlar Safevi-Osmanlı sınırında yaşayan göçebelere⁴⁸.

45 V. Minorsky, "Şekki," in *E/1 IV*, pp. 347.

46 V. Minorsky, "Tabriz," in *E/1 IV*, p.590.

47 Tezkiret'ül-Mülük, ed. Minorsky, pp. 101, 166.

48 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c.4, s. 116.

Dünbülü Kalesi: İran tarihçilerine göre kalenin ilk yapıcısı Anûşirvân-ı Âdil'dir. Daha sonra Gıyâseddin Kepânî tarafından tamir edilmiştir. Bu kalenin önceki ismi Telvân idi ve Hârûnu'r-Reşîd hilâfetinde imar edilmek üzere Dünbülü kavmine verildi. Bu sebeple buraya Dünbülü Kalesi derler. Rummiye (Urmiye) hanlığı hükümünde başka sultanlıktır. Kalede 50 gulâmdan başka iki bin kişilik temiz, silahlı ve aslana benzeyen askeri bulunmaktadır. Şehirde kadı, müftî, dizçöken ağası, yasavul ağası, kelenteri ve altı yüz kadar kale nökerâtı vardır⁴⁹.

Dünbülü Kalesinin Vasıfları: Rumiye (Urmiye) Gölünün kıblesi (batı) tarafında bir hayli uzak ve büyük sahradadır. Beşgen şeklinde beyaz taştan yapılmış güzel bir kaledir. Düz bir yerededir; fakat derin bir hendeği vardır. Etrafı yedi bin adımdır. Kırk bir tane sağlam burcu ve üç kapısı vardır. Batı tarafına Harir Kapısı, Kuzeye Rumiye Kapısı, Güney tarafa Erdebil kapısı derler. Şehrin içinde topraktan yapılmış altı üstlü bin ev vardır. Şehirde câmiiler: Hacı Hân Câmii (Kanuni döneminde Van Veziri İskender Paşa, bu hanı Dünbülü'de basıp katletmiştir. Bu câmiî'de medfundur.), Şems Hân Câmii, Bağabay Câmii, Şâh Cihan Câmii'dir. Mekteb, medrese ve tekkeleri yoktur. Yetmiş kadar dükkân vardır. Her nevrzda kırk gün pazar olur. Dünbülü ve Gilan Pazarı diyar-ı acemde ünlüdür. İç kalesine girmek yasak olduğundan içerisi görülmemiştir. Ancak gece öyle aydınlatıldılar ki anlatılmaz. Bu şehrin halkı tamamı alaca Kızılbaş'tır. Başları alaca ve sırtlarındaki kalemkâri basma alaca, yeşil don ve yeşil sağrı pabuç giyerler. Sanatlarının meşhurları kalemkâri basma ile çeşitli çarşaf ve perdelerdir. Çarşı ve kahvehaneleri çok süslüdür. Kızılbaş diyarı olmasına rağmen meyhane ve sarhoş yoktur zira gayet ayıptır. Hanları hamamları çok olmasına rağmen akarsuyu yoktur. Bağ ve bahçeleri yoktur. Havası gayet hoştur. Ahali genellikle temmuz ayında Harir ve Eşnuye dağlarına yaylaya çıkarlar. Dünbülü ziyaret yerleri; Bağlar kenarında Şûrî Baba, ona yakın Şeybeden ve Cığalı Sultan adlı yerler ziyaret ettik⁵⁰.

Evliya Çelebi, Rumiye Gölü'nü anlatırken, "Buna bir çokları Bahr-ı Rumiye, Dünbülü Denizi veya Erdebil Denizi derler" demektedir. Bu gölün Doğusu Tebriz, Batısı Dünbülü Kalesi ve Rumiye şehri ve Güneyi Erdebil Şehri ile çevrilidir⁵¹.

Tahrir Defterlerinde Dunbeliler: Osmanlı sınırları içerisinde Dunbeli aşiretine özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi şehirlerinde rastlanmaktadır. Öncelikli olarak tahrir defterleri koleksiyonu içerisinde Dunbeli aşiretine rastlanmaktadır.

49 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c.4, s. 186.

50 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c.4, s. 186-187.

51 Evliya Çelebi seyahatnamesi, c.4, s. 182.

52 Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1517), Elazığ 2003, s. 210 -211.

1520 tarihli Halep Tahrir Defteri'nde Dünbülî nam-ı diğer Mâman adı altında geçmektedir⁵². 1536-37 yıllarında Dünbülîler: 1520'de Süleymaniye taifesi içinde 23 hane ve nam-ı diğer Mâman olarak geçen cemaatin de 8 hanesi vardır. Birecik, Urfa, Sacur, Rûc ve Arabî Dağı civarında yaşamaktadırlar. 8 cemaate ayrılmışlardır ki bunlar: Birecik, Urfa'daki cemaatler, Sacur yakınlarındaki Şarahiye Köyü'nde İbrahim Oymağı, Kantara Köyü'nde Bahaddin Cemaati, Sacur'da Ebu Kahlun Köyü'nde Şemo Oymağı, Şentepe Köyü'ndeki cemaat, Arabî dağındaki cemaat ve Rûc nahiyesinde Dünbülî'den diğer adı Mamâni olan Ömer Kethüda cemaatidir. Dünbülî taifesi 181 nefer, 82 hane, 50 bennak ve 48 mücerreddir. 6.266 baş koyunları vardır. Verdikleri vergi toplamı 3.133 akçe resm-i ağna, 600 akçe resm-i bennâk ve 48 mücerred olmak üzere 4.021 akçedir⁵³. 378 Numaralı İcmâl-i Livâ-i Ekrâd ve Kilis defterine göre 1550-1552 yıllarında Dünbülî aşireti Taife-i Ekrad-ı Dünbülî başlığında altında geçmekte ve Menbic, Birecik, Suruc, ve Halep'te yaşamaktadırlar. 4.013 akçe vergi vermektedirler⁵⁴.

H. 932/M. 1526 yılında bu cemaatin 94 hane 2 mücerred ve 1538 akçe varidatı vardı. Diğer Dınbeli cemaatinin Şemseddin Kethüda'ya tabi, 34 hane ve 6 mücerredi vardı⁵⁵. 946/1539 yılında bu cemaat Acûz nahiyesine yerleşmiş ve 15 neferden ibaretti.⁵⁶ III. Murad devrinde 109 bennak ve 5 mücerrede sahiptiler⁵⁷. 16. yüzyılda Suruç nahiyesindeki Dunbeli Köyleri şöyledir: 1536'da 4 köy, 1552'de 1 köy, 1571'de 2 köy, 1584'te 2 köy bulunmaktadır⁵⁸. 1518 yılında Sive-rek Sancağı'nda Dünbili aşiretine veya cemaatine rastlanmamaktadır⁵⁹.

506 numaralı Cedîd Livâ-i Ekrâd'a göre 1570-71 yıllarında Dünbülî: İzeddin Beğ'e bağlı önemli bir cemaattir. Birecik, Suruc, Menbic, Rûc, Bâb ve Halep'in merkezinde bulunmaktadırlar. Bu aşirete bağlı cemaatler şunlardır: Abdi Kethüda Cemaati: Birecik'in Suruc nahiyesinde yaşamaktadırlar. 66 nefer, 45 hane 35 bennâk ve 21 mücerred nüfustur. 930 koyunları vardır.

Habib Kethüda Veled-i Hüseyin Cemaati: Menbic'e bağlı Kantara Köyü'nde meskûndurlar. 37 nefer, 26 hane, 26 bennak ve 11 mücerreddir. Ayrıca Habib Kethüda'ya bağlı Menbic'in merkezi ve Ağca Hisar, Kuseyr ve Şarahiye Köyleri ve Kûdi mezrasında, Rûc'ta, ve Suruc'un Tilâl Köyü'nde, gene Suruc'ta Reşi cemaatinden bir kol bulunmaktadır.

53 Mustafa Öztürk, 16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar, Elazığ 2004, s.39-40.

54 Öztürk, s.71.

55 TD. No.998, s.74.

56 TD. NO 998, s. 117-118

57 Nilüfer Bayatlı, XVI. Yüzyılda Musul, Ankara 1999, s. 152.

58 Ali Yılmaz, XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı, İstanbul 1996, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.93.

59 İlhan Ekici, 1518 (H.924) Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Siverek Sancağı, Samsun 1992, 19 Mayıs Üniversitesi Sos. Bil. Enst Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 32.

Mamalu Cemaati: Bâb'a bağlı Tel Reyhan mezrasında yaşayan küçük bir cemaattir. 25 nefer, 12 hane, 5 bennak ve 13 mücerreddir. 1.020 koyuna sahiptir. Mamalı cemaatinden önemli bir kol Halep merkezinde yaşamaktadır. Bunlar Halep'in Saçlu Han, Ekrâd, Dudu ve Tel Arran'in mahallelerinde meskûndurlar. Dünbilî cemaati toplam olarak 325 nefer, 226 hane, 184 bennâk ve 99 mücerredir. 4.496 baş koyunları mevcuttur. 2.248 akçe koyun, 2.208 akçe bennak ve 594 akçe mücerred resmi olmak üzere yıllık olarak 5.000 akçe vergi veriyorlardı.

Adilcevas Sancağı'nda Dünbili aşireti: 1605 tarihli icmal defterindeki bir tımar geliri içerisinde Sarusu nahiyesine bağlı Kutluca Viran Köyü'nde Dünbili aşiretine rastlanmaktadır. Aşiretin ödediği yıllık vergi 4.500 akçe olup, 2.500 akçesi tımar hissesi olarak ayrılmıştır⁶⁰.

1577 tarihinde Kilis Beyi'ne gönderilen hükümde, yazılı haslar re'âyasından Denbellü adlı Kürd taifesinin yerinden kalkarak Halep'in içinde sakin olduğundan, fesat ve şena'atden yana boş kalmadıklarından bahsedilerek bu sebeple buradan kaldırılıp tekrar Kilis'te sakin olmaları için merhum babam zamanında hükm-ü hümâyûn verilip şimdi bunun yenilenmesini rica etmekte olduğundan, hükm-i şerife aykırı kimseye te'allül ettirmeyesin, buyrulmuştur⁶¹.

SONUÇ

Bu çalışma sonucunda Dımililerin adı, nesebi ve tarihi gelişimi ortaya konulmuştur. Safeviler döneminde Musul ve Botan bölgesinden gelerek Sökmenabad bölgesine yerleşen ve daha sonra Hoy, Çaldıran, Makü ve Azerbaycan coğrafyasına yerleşen Dunbeli beylerinin geçirdikleri tarihi seyir ve ortaya koydukları eserler izah edilmiştir.

KAYNAKÇA

Abd-al-Razzaq Beg Donboli, *Tajrebat al-ahrar wa tasliat al-abrar*, 2 vol., ed. H. Qazi Tabatai, Tebriz 1349.

Alî Âl Dâwûd And Pierre Oberling, Donboli, *Encyclopedica Iranica*: <http://www.iranica.com/articles/donboli-1>.

ARSLAN, Hüseyin, (2001), 16. yy. *Osmanlı Toplumunda yönetim, nüfus, iskân, göç ve sürgün*, İstanbul

Baba Marduh Ruhani, (1932), *Tarih-i Meşâhir-i Kürd*, c. 3, Tahran

BAYATLI, Nilüfer,(1999), *XVI. Yüzyılda Musul*, Ankara

BİLGİLİ, Ali Sinan (2004), *Osmanlı İnan ve Azerbaycan: 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Erzurum

B. Nikitine, (1929), "*Les Afşârs d'Urumiyeh*," *JA*, January-March

60 Orhan Kılıç, xvi. Yüzyılda Adilcevas ve Ahlat (1534-1605), Ankara 1999, s.151.

61 Hüseyin Arslan, 16. yy. *Osmanlı Toplumunda yönetim, nüfus, iskân, göç ve sürgün*, İstanbul 2001, s.267, Bkz: Mühimme 33,146,287, 4 L. 985/12.12.1577.

- ÇAKAR, Enver., (2003), *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1517)*, Elazığ
- DAĞLI Yücel - KAHRAMAN Seyit Ali, (2000), *Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, İstanbul
- El-Ömerî, (1342), “*Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Tahkik: Üstad Ahmed Zeki Paşa, Kahire
- EKİCİ, İlhan, 1518 (H.924) *Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Siverek Sancağı*, Samsun 1992, 19 Mayıs Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- Fîruzabadî, Mecdüddin, *el-Kamûsu'l-Muhit*, c.1, Matbaatu's-Saade, Mısır
- İskender Bey Münşi, (1377), *Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i*, II, Tashih: Mehmed İsmail Rezvani, Tahran
- İbn Hallikan, Ebu Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir, (1972), *Vefâyâtü'l-ayân ve enbâu ebnai'z-zaman*, edit.: İhsan Abbas, Beyrut
- KILIÇ, Orhan, (1999), *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlât (1534-1605)*, Ankara
- KÜTÜKOĞLU, Bekir.,(1993), *Osmanlı - İnan Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul
- M. Aqasi, (1350), *Tarihe Hoy*, Tabriz
- MALMÎŞANLI, (1996), *Kırd, Kırmanc, Dımili veya Zaza Kürtleri*, İstanbul
- Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, (1988), *Mürûcû'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*, Tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut
- MİR CAFERİ, Hüseyin – HADİYAN, Kuruş, (1388), “İnan Tarihinde Safevilerden Kaçarlara Kadar Donboli Hanedanının Yeri ve Önemi” *İsfahan Üniversitesi İnanî İlimler ve Edebiyat Fakültesi Tarihi Araştırmaları*, Sayı :3 Sonbahar
- MİRZA, Nadir, (1373), *Tarih ve Cografi-i Darus-Saltana*, Tebriz, Tashih: Gulam Rıza Tabatabayı Mecid, Tahran
- Muhammad Emin Riyahi, (1372), *Tarih-i Hoy*, Tehran
- Muhammed Emin Zeki Beğ, (1381), *Zubde-i Tarihe Kurd ve Kurdistan*, Tercüme: Yedullah Ruşen Erdelan, Tahran
- Muhamed Cemil Rojbeyani, (1985), “*Fermanrewayiy Dunbuliyekan Le Tewrêz û Dewrû-beri da*”, Karwan, no: 32
- ORHONLU, Cengiz., (1987), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul
- ÖZTÜRK, Mustafa, (2004), *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ
- Şerafeddin Han, (2010), *Şerefname II/II(4)*, Çev. Rıza Katı-Vedii İlmen, İstanbul
- V. Minorsky, (1997), “*Şhekki*,” in *EI1*, IV, Leiden
- V. Minorsky, (1997), “*Tabrîz*,” in *EI1*, IV, Leiden
- V. Minorsky, Kurd Kurdistan, *The Encyclopaedia of Islam*, V. 5, pp. 460.
- V. Minorsky, (1943), *Tezkiret'ül-Mülük*, Londra
- YILMAZ, Ali, (1996), *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul

ZAZACADAKİ ALFABE SORUNUNA BİR BAKIŞ VE ÇÖZÜM ÖNERİSİ

Mesut KESKİN*

Kısaltma ve semboller:

<: 'dan gelme

>: 'dan o şekle dönüşme

<>: Yazımsal

[]: IPA (uluslararası sesbilimsel alfabe)

//: transkripsiyon

Başlıklar

1. Giriş.....	2
2. Zazaca İçin Kullanılan Alfabeler.....	2
2.1 Zazaca Yazında Kullanılan Yaygın Alfabeler.....	4
2.1.1 Dini Yazında Arapça Harflerle Kullanılan Alfabe.....	4
2.1.2 1970li Yıllardan Beri Yurtdışında ve Yurtiçinde Latin Harflerle Kullanılan Alfabe ve Varyantları.....	5
2.1.3 Günümüzde Kullanılan Yaygın İki alfabe.....	8
2.2. Yaygın olmayan alfabeler.....	10
2.2.1 Dilbilimsel Transkripsiyon ve Sesbilimsel Alfabeler.....	10
2.2.2 Dr. Zülfü Selcan'ın kullandığı Alfabe.....	10
2.2.3 Ermenice Alfabe.....	11
2.2.4 Latin Alfabesiyle Tasarlanan Diğer Alfabeler.....	12
3. Alfabelerin Değerlendirilmesi.....	13
3.1 Ses Envanteri, Harfler ve Karşılıdığı Sesler.....	13
3.2 Alfabenin koşulları.....	18
4. Önerilen Alfabe.....	19
Sonuç.....	21
Kaynakça.....	21

¹ Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi Mezunu, Frankfurt Üniversitesi Doktora Öğrencisi. mesut.keskin@web.de Önceleri Teknik Yüksek Okul'da Makine Mühendisliğine başlamış olup 2005 yılında ön lisansla Frankfurt Goethe Üniversitesi'nin Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi bölümüne ana bölüm olarak yatay geçiş yapıp 2009 yılında bu eğitimini yüksek lisans (Magister Artium) derecesinde sonuçlandırdı (bitirme tezinin konusu: Zazacanın şivesel yapısı üzerine). Yan bölümleri Şarkiyat ve Türkolji'ydi. Aynı bölümde bir dönem araştırma görevlisi olarak yer aldı. Hala üniversitede Zazaca dil öğrenim dersi vermektedir. 2009'da dünya klasliği olan Küçük Prens kitabının yaptığı Zazaca çevirisi "Şazadeo Qıcekek" Almanya'da yayımlandı. 2009'da başladığı Zazacanın şiveler üstü bir ortak yazı dili konusunu işleyen doktora çalışmasına devam etmektedir. 1995'ten 2003'e kadar Zazaca çıkan Ware dergisinin redaksiyonunda yer aldı. Zazaca kitapların redaktesini yapmakta. Darmstadt Bonê Kulturê Dêsimı (Dersim Kültürevi) ve Frankfurt Enstitüyê Zazaki (Zaza Dil Enstitüsü) kurucu üyelerindedir, hala Enstitüyê Zazaki'de yönetim kurulu üyesidir. 1994'ten beri Zazaca üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

1. Giriş

Konuşulan dili kalıcı kılmak için yazıya geçirilmekte kullanılan alfabe veya semboller yazıya veya yazıya geçirilmeden önce denenerek oluşturulduğu varsayılmaktadır. Harflerin veya sembollerin belirli bir sıra düzeninden ziyade dilde varolan birimsel seslerin karşılığını vermek alfabenin işlevidir.

Anadolu'da Türkçe ve Kürtçeden sonra sayısal çoğunluk itibariyle üçüncü dil konumunda bulunan Zazacanın özellikle Türkiye kamuoyunda hâlâ maruz kaldığı tanınmamışlığa karşın bir Kuzeybatı İrani dili olarak üzerinde ciddi araştırmaların yapıldığı, bilimsel ve tarafsız kaynaklar ışığında dünya dilleri arasındaki yeri, yaşamakta olduğu coğrafyada, öz yurdunda değil de başta Almanya olmak üzere özellikle Batı-Avrupa ülkelerinde ve değişik ülkelerde yaklaşık olarak yüz yıl önce başlayan, ancak son 20-25 yılda giderek yoğunluk kazanan dilbilimsel araştırmalar sonucu belirlenmiştir.

Dilbilimsel araştırmaların yanısıra, Avrupa'ya yerleşmiş olan Zazaların anadillerine duyarlı kesimi 80'li yıllardan beri Zazacayı modern yazı diline geçirmeye başlamıştır. Bu dili konuşanlar da malum dil politikasından dolayı yurtdışında birtakım imkânlara kavuşmakla, alfabelerini, dildeki yazını oluşturup geliştirmiş ve dilleri üzerine olan araştırmalarını diasporada veya gurbette sürdürebilmiştir. Lakin yaklaşık otuz yıllık yazın deneyimine rağmen, bir yandan tüm şiveleri kapsayan, öte yandan siyasi kaygı taşımaksızın tüm yazar kesimlerince kabul gören ortak bir alfabe oluşturma konumuna gelinememiştir.

Şimdiye kadar Zazacanın kullanıldığı ve özellikle yaygın olan iki alfabe (Jacobson ve Bedirxan) gözönünde bulundurup ileride eğitim ve kamuoyunda kullanılacak bir dil olarak, standartlaştırılması konusu da birlikte ele alınarak, mümkün oldukça hem ortak bir yazı dilini kapsayan, hem 3 ana lehçe (Kuzey, Merkez, Güney) ve tüm şivelerde mevcut sesleri de yöresel yazında karşılayan ve de pratik ve dilbilimsel bakışla oluşturulan bir alfabe önerilecektir. Üç ana diyalekti yakınlıştıracak bazda en yaygın ve dile özgün seslerin karşılanması ve de Türkiye'de eğitim görmüş Zazaların Latin alfabesine yatkınlığı, bilişim teknolojilerinde teknik donanımın buna göre oluşturulmuş olması (örn. Windows'ta Türkçe Q-klavye kullanılması), Zazaca alfabesi için standart oluşturmada bu dilin yazarlarına kolaylık sağlayacaktır.

2. Zazaca İçin Kullanılan Alfabeler

İlk yazılışından ve kayda alındığından bugüne dek kullanılan alfabeler şu şekilde kategorize edilebilir: Zazaca yazında kullanılan alfabeler ve dilbilimde Zazacayı kayda geçirmek için kullanılan

alfabeler. Yazında kullanılan alfabeler arasında yaygın olan iki çeşit alfabe dışında kitapçık olarak ve dergilerde sunulan diğer alfabelere de değinilecektir.

Kronolojik sırayla, mevcut bilgilere göre Zazacanın ilk kez Zazalar tarafınca yazıya geçirilmesi tahminen 1798 ila 1831 yılına denk düşmektedir. *Sultan Efendi*'nin Alevilik üzerine yazılan metnin aslı henüz elimizde bulunmamaktadır.² 1857/58 yılında İranolog *Peter İ. Lerch* Rus-Osmanlı Kırım harbinde tutuklu olan Bingöllü bir Zaza'yla yaptığı kayıtları Latince harflerden oluşan kendine has bir dilbilimsel transkripsiyon alfabetiyle yazıya geçirmiştir.³ Friedrich Müller 1864'te Lerch'in metinleriyle araştırmayı karşılaştırmalarla sürdürür. 1899 yılında *Ehmedê Xaşi* (Melâ Ehmed Bin Hesen el-Xāšī), 1906 yılında müftü *'Usman Es'ad Efendiyo Babic* tarafınca yazılıp 1933'te Şam'da yayınlanan *Mewlid* eserler Arap harflerinden oluşan alfabetiyle yazıya geçirilmiştir. Arkeolog Albert van LeCoq 1901'de kaydettiği beş sayfalık notların dilbilgisel analizini Latince transkripsiyon alfabetiyle yapar. 1906'da batı İranolog Oskar Mann'ın Ortadoğu seyahatinde Zazacanın özellikle Siverek ve Kor (Bingöl) yörelerinden o zamana kadar en geniş derlemesini gerçekleştirir (Almanca tercümeleriyle birlikte 91 sayfa, 5 ağız). O. Mann'ın ölümünden sonra İranolog Karl Hadank'ın da ağızlar üzerine yazdığı gramer analiziyle birlikte 1932'de Leipzig'de kitap olarak yayınlar. Bu eserde de keza dilbilimsel Latince transkripsiyon alfabe kullanılmıştır.

Türkiye'de malum siyasi ve tahakkümcü anlayışın hüküm sürmesiyle ilgili olarak Zazaca yazının suskunluk döneminden sonra tekrar 1963'te İstanbul'da siyasi baskıdan dolayı sadece tek sayı yayınlanabilen *Roja Newe* adlı gazetede Türkçe, Kürtçe (Kurmanci) ve Zazaca yazılar (Latin alfabeyle) yer almıştır. 1974 – 1980 döneminde ağır şartlar altında da olsa, *Özgürlük Yolu* (İstanbul), *Roja Welat* (Ankara), *Tirêj* (İzmir), *Devrimci Demokrat Gençlik* (İstanbul) gibi üç dilli periyodik dergi ve gazetelerde Latin alfabeyle Zazaca yazılmıştır. Türkiye'den Avrupa ülkelerine işçi ve siyasi sığınma göçüyle gelen birçok Zaza kökenlinin bu ülkelerde anadilini rahat ve baskısız kullanabilmenin avantajından yararlanmasıyla 90lı yılların ortasına kadar ağırlıklı olarak Almanya, İsveç ve Fransa gibi ülkelerde Zazaca yayınlar çoğalmıştır. 1976'dan beri farklı dillerde, özellikle Türkçe ve Kürtçe yazılan dergi ve gazetelerde Zazaca da yer almıştır. Yurtdışında çıkan tüm dergi ve gazetelerde Zazaca için Latin alfabeti kullanılmıştır.

Nitekim Zazacayı ilk olarak örgütlü şekilde korumak ve geliştirmek amacıyla 1985 - 87 yılları arasında çıkan *Ayre* ("değirmen") dergisidir. Akabinde 1988 – 92 yılları arasında keza aynı amaçla *Piya* ("birlikte") dergisi çıkmıştır. Sadece Zazaca yayın yapan dergi olarak çıkan ilk dergiler *Kormışkan*⁴ ve *Tija Sodiri* ("sabah güneşi") olmuştur (1995). *Raştıye* ("gerçek"), *Waxt* ("zaman"),

² Dehqan (2010: 2).

³ Lerch (1857/58).

⁴ Çermik, Çüngüş, Siverek, Gergeç bölgelerindeki Zazaların kutladığı bahar bayramının adı.

Vatı (“söz”)⁵, *Desmala Sure* (“kızıl bayrak”), *Pir*, *Dersim*, *Vengê Zazaistani* (“Zazaistan’ın sesi”), *ZazaPress*, *Çime* (“kaynak”), *Munzur Haber* gibi muhtelif dergi ve gazeteler arasında kullanılan yaygın alfabenin (bu makalede “Jacobson/Ware Alfabetesi” diyeceğimiz) oluşmasında önemli bir rolü olan, 1992 ila 2001 yılları arasında 14 sayı yayınlanan *Ware* (“yayla”) dergisidir. Bu alfabe bazılarında Merkez Zazacasında bulunan belirli sesler için de alfabe eklemelerde bulunan ve 2006’dan beri sadece Zazaca yayın yapan *Miraz* (“hamur mayası”) adlı felsefe ve edebiyat dergisi de makalemiz hususunda önem arz etmektedir. Yazında kullanılan yaygın iki alfabeden diğeri, Bedirxan alfabetesi ile sadece Zazaca çıkan *Vate* (“söz”) dergisi de 1996’dan bu yana önce İsveç, sonra yurtiçinde olmak üzere hala yayına devam etmektedir.⁶ Dergi ve gazeteler dışında 1986’dan bu yana Avrupa’da, 1990’ların ortasından beri de yurtiçinde Zazaca kitaplar çıkmaktadır. Çıkan kitaplar da keza yaygın olan Ware/Jacobson ve Bedirxan alfabeteleri kullanılmaktadır. Yurtiçinde İstanbul’da bulunan *Tij Yayınları* Ware/Jacobson Alfabetesini yeğlerken *Vate yayınları* Bedirxan alfabetesiyle yayınlanmaktadır.

2.1 Zazaca Yazında Kullanılan Yaygın Alfabeler

Zazaca dergi, kitap, medyada yazın, eğitim için kullanılan alfabeteleri kronolojik ve şekil olarak şu şekilde sıralamak mümkün:

- Dini yazında Arapça harflerle kullanılan alfabe
- 1970li yıllardan beri yurtdışında ve yurtiçinde Latin harflerle kullanılan alfabe ve çeşitleri

2.1.1 Dini Yazında Arapça Harflerle Kullanılan Alfabe

Arapça harflerle yazılan Zazaca metin ve mevlitler, Arapçada bulunan harflere ek olarak Farsça için uyarlanmış olan 4 ek harf ç چ, j ج, g گ ve p پ harfleri, Zazacanın konuşma alanının da tümünü kapsayan Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan Osmanlıca yazında da bu alfabe kullanılmıştır. Ehmedê Xasi ve Usman Efendiyo Babic ise bu alfabeğe ek olarak dudak-dişsel ünsüzü v ile çift dudak yarım ünlü w seslerini ayırt edebilmek için f sesini karşılayan ف harfinin üzerinde üç

⁵ Burda anılan *Vatı* dergisi, 1998 yılında Erzurum’da 3 sayı yayınlanmış olan dergidir, sonradan İsveç’te çıkan *Vate* dergisiyle alakası yoktur.

⁶ Aynı ve yakın çevrenin yeni çıkardığı *Newepel* gazetesi ve *Şewçila* dergisinden elimde henüz örnek bulunmamaktadır.

noktalı olanını ﺋﻰ v sesini karşılamak için kullanmışlardır.⁷ Zira Osmanlıca ve Farsçada [w] sesi, Arapçada ise [v] sesinin bulunmadığından ötürü sadece *waw* و harfi kullanılır.

Arapça harflerle uyarlanan Zazaca alfabe:

Arapça harfler	(-أ) ا	ﺏ	ﺝ	ﺡ	ﺩ	ﺫ	ﺭ	ﺯ	ﺱ	ﺶ	ﺹ	ﺺ	ﻁ									
Latin harflerle olan karşılığı:	a	e	i-	i	u	-	b	p	t	t	c	h	x	d	z, d	r	z	s	ş	s, sh	z, dh	th, t
alfabe transkripsiyonu (DMG (Alman Şarkiyatı))	ā	a	ʔi	i	u	ʔ	b	p	t	t	ġ	h	h	d	d	r	z	s	ş	ş	d	t

ظ	ع	غ	ف	ق	ك	ل	م	ن	و	ى	ه	ة	
z, zh	ʕ	ġ	f	q	v	k	l	m	n	u, ū, o, w	i, y, ê	h, -e	-e(t)
z	ʕ	ġ	f	q	v	k	l	m	n	u, ū, o, w	i, ī, y	h, -a	-a

Bu alfabe hala dini yazında kullanılmaktadır.⁸

2.1.2 1970li Yıllardan Beri Yurtdışında ve Yurtiçinde Latin Harflerle Kullanılan Alfabe ve Varyantları

Dilbilimsel kayıtlar dışında Zazacanın Zazalar tarafından Latin harfleriyle ilk kaleme alınması yukarda belirtildiği gibi 1963'e dayanır ve 1974'ten sonra bir süreklilik kazanır. O zaman kullanılan alfabe, Türkiye'deki Harf Devrimi'nden⁹ sonra Suriye'de Celadet Ali Bedirhan tarafından Türkçe Latin alfabesi uyarlanarak Kuzey Kürtçesi Kurmanci için tasarlanmış, 1932'den sonra *Hawar* dergisinde kullanılan Bedirhan Alfabesi baz alınmıştır¹⁰. Tek fark, Bedirhan'ın Türkçede *ı* [u] sesini karşılayan harf olarak *i*, Türkçede *i* [i] sesini karşılayan harf için de *î* harfini kullanmak yerine Türkçede olduğu gibi *ı* ve *î* harflerinin kullanımı o zamanki Kürt ve Zaza yazar çevrelerinde yaygın olduğudur.¹¹ Sonraki dönemlerde ise, özellikle 90'lı yıllardan sonra, Bedirhan alfabesini kullanan yazarların çoğu artık bu ünlüleri *i* ve *î* şeklinde yazmayı tercih etmektedir.

⁷ Sözkonusu harf yeni bir bulgu değil; Arapça alfabeyi baz alan ülkelerde de kullanılmaktaydı. Orta Doğuirani bir dil olan Harezmi dilinde, Arapça alfabenin kullanıldığı Kürt bölgelerinde (Kurmanci, Sorani) ﺋﻰ kullanılmaktadır.

⁸ Örn. Hûnî (2004 (1971)).

⁹ 1928'de vuku bulan Harf Devrimi ile Latin Alfabesinin Türkçeye uyarlanmış bir biçimi resmîyette kabul edilmiştir, fakat Türkçenin Latin harflerle yazılması görüşü 1860'lara dayanmaktadır.

¹⁰ Celadet Ali Bedirhan'dan alfabesini dergide açıklamadan önce İshak Marogülöv'un yazar Erebe Şemo ile 1928'de ürettiği başka bir Latin Alfabe varolduğu, bu alfabeyle *Xwe bi Xwe Hinbûna Kurmancî* ("Kendi Kendine Kurmanci Öğrenimi") kitabın çıkarıldığı söylenmektedir. Bkz. http://ku.wikipedia.org/wiki/Alfabeya_Kurd%C3%AE_va_Lat%C3%AEEn%C3%AE (Nisan 2011).

¹¹ Örn. Malmisanij'in (1992), Munzur Çem'in (1994) ve Turan Erdem'in (1997) Zazaca-Türkçe sözlüklerin ilk baskılarında veya İzolî'nin (1992) Kürtçe (Kurmanci) – Türkçe sözlüğünde de *ı* ve *î* harfleri kullanılmıştır. *Rojbaş* Kürtçe ders kitabını hazırlayan Türkolog Petra Wurzel de alfabe kısmında, Türkçeyi eğitim dili olarak bilen Kürtlere de okunuşu kolaylaştırmak amacıyla Bedirhan alfabesinden farklı olarak *ı* ve *î* şeklinde yazmayı tercih etmektedir. Baz alınan alfabe de keza Bedirhan'dan ziyade, Kurmanci telaffuzunun düzgün şekilde öğretilmesi için Kürtçe Kiril Alfabesini örnek alarak soluklu ve de boğazdan üretilen ünsüzleri kesme işareti 'ı' yazılmaktadır <'e (ayn), ç', k', p', t', h', x> ([w]) (1997 : 1).

80'lı yılların ortasına kadar çıkan Zazaca yazın da dahil, Kurmanci için tasarlanan Bedirxan alfabetesinin *ı* ve *i* yazılış şekli tercih ederek kullanmıştır. Bedirxan alfabetesinden kendisini farklı kılan Zazaca alfabenin önemli farkı, *Ayre* ve *Piya*, sonra da *Raştiye* ve *Ware* dergisiyle başlayarak belirmiştir: *Ayre* dergisinin örneğin 11. sayısında (Mart 1987) sunduğu alfabeyle, Bedirxan alfabetesinde kullanılmayan <à, è, ü ve ħ> harfleri, [ʁa, ʁe, u, h] seslerini karşılamak için alfabeyle alınmıştır¹², ayrıca *ı* ve *i* şeklinde yazmak tercih edilmiştir. *Piya* dergisi de ilk sayısından (Mayıs 88) itibaren boğazsıl *h* için ħ, kısa *u* için de ü harflerini kullanmaya devam etmiştir. 3. sayısından itibaren Zazaca alfabetesindeki harflerin karşılığı IPA, *Kürtçe* (Kurmanci), *Türkçe*, *Arapça* alfabeleriyle verilmiştir.¹³ Aynı derginin 5. sayısının (Ocak 1989) 44. sayfasında alfabe üzerine İngilizce bir tartışma makalesi yayımlanmıştır.¹⁴ Sadece 8. sayısında ötümsüz [x] (veya [χ]) sesi için <x>, ötümlü eşi olan [ɣ] (veya [ʁ]) sesi için <ɣ> harfleri ayrı şekilde alfabelede yer almaktadır. Diğer sayılarda [x] ve [ɣ] sesini ifade etmek için iki sese tek harf <x> tercih edilmiş, IPA ve Arapça karşılığı ise iki harfle <ç, ç̣> belirtilmiştir. Ebubekir Pamukçu öncülüğüyle çıkan *Ayre* ve *Piya* dergisindeki yazarların ve alfabe sorunuyla ilgilenenlerin çoğunluğu Çermik-Siverekli olduğundan ötürü Kuzey Zazacasında bulunan soluksuz ünsüzlerin yazılımı üzerine durulmamıştır. İlk kez bu konuya *Raştiye* dergisinin 3. sayısında (1991) değinilmektedir¹⁵. Sözkonusu soluksuz ünsüzler [k, p, t] soluklu eşleriyle sözlü örneklerle karşılaştırılıp soluklulara göre oran olarak daha az bulunan soluksuz ünsüzlerin ifadesi için harflerin önüne <'> eklenmesi tavsiye edilmektedir: <'k, 'p, 't>¹⁶. İlk sayısı Mayıs 1992'de çıkan *Ware* dergisinin alfabetesinde ötümlü küçük dil ünsüzünü [ɣ] karşılamak için <ɣ̣>, ayrıca <ü> ve <ı, i> harfleri yer almaktadır¹⁷. Aynı sayının 4. sayfasında da Zazacanın yazılışı ve alfabe sorunu üzerine durulmuştur¹⁸. Soluksuz ünsüzlerin, ayrıca Dersim ağzılarına has [dz, tsʰ] seslerinin kesme işareti ' (apostrof) yerine ek harf *h* ile de belirtilebileceği veya *ɣ̣* yerine *ğ̣* de yazılabileceği dile getirilmiştir. Bu konuda henüz konsensüs sağlanmadığı için *Ware*'nin sonraki sayılarında örneğin <'k> ile <kh> veya <ɣ̣> ile <ğ̣> yazımı paralel olarak sürmüştür. 3.-4. sayısında ayrıca Çermik ağzının yer aldığı bir yazıda da ilk defa [h] sesi için <'h>, [tʰ] sesi için ise <'t> kullanıldığı görülmektedir¹⁹.

¹² à: ʁ, örn. *âr* "utanç, ar";

è: ç, örn. *êrd* "yer";

ħ: ç, örn. *ħewt* "7"

u: uzun u [u:], örn. *dun* "duman"

ü: kısa u [ʊ], örn. *gûl* "gül", *gût* "tavuk yemi".

¹³ Zazacadaki *ı* ve *i* ünlülerinin karşılığı Kürtçe alfabedeki *i* ve *î* harfleriyle verilmiştir.

¹⁴ Bkz. *Piya*, sayı 5., s. 44-51. Yazarı anonim, fakat dil ve alfabe konusunda uzman olduğu farkedilmekte. Türkçe çevirisi aynı derginin 7. sayısında (Haziran 89) yayımlanmıştır (s. 60-70).

¹⁵ Bkz. *Odos Şêmun*: "Sanika 'Kırri", s. 17-20. *Raştiye* dergisinin elimde sadece iki sayısı bulunduğu için önceki sayılarda bunun bahis konusu olup olmadığı üzerine bilgim yoktur.

¹⁶ Yazar, ç ünsüzün soluksuz eşine değinmemiş veya farkında olmamıştır.

¹⁷ Derginin 2. (Eylül 1992) ile 3-4 (Ocak-Mart 1993) sayılarındaki alfabe tablosunda teknik sorunlardan ötürü tabloda iki *x* yer almaktaysa da, örneklerle ikincisinin *ɣ̣* olduğu farkedilmektedir (örn. *xezale* (*şezale*)).

¹⁸ Bkz. *Hesen Uşên b.* "Zazaca'nın yazılışına ilişkin düşünceler ve bir öneri", s. 4-6.

¹⁹ Bkz. *Kızılçubuk*: "Gunay ma çiçi bi", s. 19-20. Örn. *de'hway kulturî* "kültür davası", *'teyarey* "uçaklar".

Bu dönemde özellikle Kuzey Zazacasında belirgin olan, soluklu ünsüzlerin [tʰ, kʰ, pʰ, tʰ] mevcut soluksuz eşlerin [tʃ, k, p, t] yazımında karşılığını vermek için harflerin önünde kesme işareti ‘ kullanılmak öngörülmüştür.²⁰ <‘ç, ‘k, ‘p, ‘t>. Fakat Almanya ve İsveç’te sürdürülen seminerlerin sonucu olarak alfabe konusundaki bazı kararlar *Ware*’nin 8. sayısında (Mayıs 1995) yer alan makale ve alfabe ile bildirilmiştir.²¹ Bu alfabe Kuzey ve Güney Zazacasını kapsamaktaydı. Teknik kullanım açıdan daha pratik olduğu için de <x̄> harfi yerine Türkçede *yumuşak g* diye bilinen <ğ>, *u* ile *ü* ünlüleri ve de soluksuz ünsüzler için *h* ile kombine harfler tercih edilmiştir. Güney Zazacasında bulunan [ʃ] <‘> ve [h] <‘h> boğazsıl sesler de dahil edilmiştir²². 8. sayıdan sonra alfabede bu şekilde yazmaya karar verilmiştir. *Ware*’nin 10. sayısında ise Dr. Zılfı Selcan da eleştirel makalesinde alfabe ve imla üzerine durmuştur²³. Sonraki süreçte hemen hemen aynı veya yakın çevrelerin çıkardığı *Tija Sodri*, *Pir*, *Desmala Sure*, (kısmen) *Kormuşkan*, *ZazaPress*, *Çime* ve *Miraz* gibi dergiler de bu alfabeyle şive varyantlarına göre kullanmayı yeğlemiştir.

1997’de çıkan *Zazaca Okuma Yazma El Kitabı* adlı eserde Zazacadaki ağızsal zenginliği yazında daha iyi korumak amacıyla Kuzey ve Güney Zazacası için ayrı bölüm ve alfabe kısımları oluşturulmuştur. Kuzey Zazacasında bulunan soluksuz ünsüzler için *h* ek harfi tercih edilirken, T. L. Todd’un da 1985’teki dilbilgisi eserinde Güney Zazacasında saptadığı belirli boğazsıl sesler [ʃ, h, ɪ, sʃ, tʃ, u ~ u:] için de kesme işareti ve ayrıca *û* harfi önerilmiştir: <‘, ‘h, ‘l, ‘s, ‘t, ‘û>²⁴.

Miraz dergisi de bu alfabeyle kullanırken, Merkez, özellikle Bingöl-Solhan ve Genç Zazacasında bulunan bazı seslerin de karşılığını vermek için *h* ek harfi ile yazmayı tercih etmiş, kullandığı alfabeyle derginin 2. sayısına (Şubat 2007) eklediği *Vatı* ekiyle tanıtmıştır. Merkez Zazacası için tek *u* ile yazmayı tercih ederken, soluksuz ünsüzler için <çh, ph, th>, boğazsıl ünsüzler için <lh, sh> kombine harfleri yeğlemiştir. Güney ve Merkez Zazacası için kullanılan alfabe varyantlarında (Jacobson/Ware, Miraz) ğ harfleri mevcuttur.²⁵ U. Pulur’un Frankfurt’ta bulunan *Enstitiyê Zazaki*’nin desteğiyle Mayıs 2008’de çıkardığı *Elifba Zazaki* Kuzey (Dersim) Zazacasını, Yaşar Aratemür’ün 2010’da Ausburg’da bulunan *Verein der Zaza-Sprache* (Zaza Dil Derneği) üzerine çıkardığı *Elifbayê Zazaki* de Merkez (Bingöl) Zazacasını kapsamaktadır ve yukarıda adı geçen alfabelerden farklılık arzetmemektedir²⁶.

²⁰ Dilbilimci C.M. Jacobson’un *Ware* dergisi çevresiyle 1993’te çıkardığı Zazaca imla kılavuzu, *Rastnustena Zonê Ma – Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache* adlı Zazaca ve Almanca kitabın ilk baskısında da <x̄> ve <‘> yazımı tercih edilmiştir. Bkz.: Jacobson (1993: 10z).

²¹ Bkz. *Bıra Mikail* (C.M. Jacobson): “Hata Ewro Elifba Zazaki (Dımilki, Kırmancı)”, s. 7-9.

²² Derginin 11. sayısından sonra çıkan 14. sayısına kadar ise alfabede <‘> ve <‘h> harfleri yer almamaktadır.

²³ Bkz. *Dr. Zılfı Selcan*: “Zonê Zazaki de Xetê Nostene”, s. 29-45. Sayı 10, Ekim 1996.

²⁴ Bkz. Jacobson (1997: 64, 125).

²⁵ Kuzey Zazacanın bazı ağızlarında <x̄> ile <ğ̄> sesleri <x̄> sesinde eşleştiğinden veya ayırt edilemediğinden ötürü bu yöreye ait bazı yazarlar sadece *x* ile yazmaktadır.

²⁶ Aratemür’ün alfabesinde [ʃ] (ç) ve [h] (ç) sesi kesme işareti ile yazılmaktadır: <‘, ‘h>.

Zazacayı dilbilimde kabul edildiği gibi başlıbaşına bir dil değil, siyasi gelenek ve görüşlerinden ötürü Kürtçenin bir lehçesi olarak gören çevrelerin²⁷, Zazacayı o şekilde değerlendirdiklerinden dolayı dilin yazımı için tartışmasız olarak Bedirxan Alfabetini kullanmakta ve herhangi bir Zazaca alfabe çalışmaları bulunmamaktadır. Sözkonusu çevre yukarıda anılan dilbilimsel ve alfabe çalışmalarını kendi yayınlarında hemen hemen anmamaktadır. Denilebilir ki, iki alfabenin paralel şekilde varolmasının nedeni bir yandan siyasi tercih iken, diğer yandan buna şekilci anlayışın da dahil olduğudur; yani, mümkün oldukça dile ait bir alfabenin, ulusal veya etnik aidiyet hissiyatından hareketle, Türkçeden farklı ve Kürtçe (Kurmanci) ile aynı olması gerektiği. Gerçek şu ki, Bedirxan alfabetini tercih edenlerin hemen hepsi, kendisini Kürt hisseden, Zazacayı da Kürtçeye addeden yazarlardır. Ware/Jacobson veya benzer alfabe kullanımlarının da Zazacayı bağımsız bir dil, Zazaları da başlıbaşına bir İrani halk olarak gören çevre ve yazarlardır.

2.1.3 Günümüzde Kullanılan Yaygın İki Alfabe

Zazaca alfabe çalışmaları için bugüne kadar atılan adımlarda yaygın olarak kullanılıp taban bulan iki alfabe mevcut: *Ayre* ve *Piya* dergilerin öncülüğüne sürdürülen *Ware* dergisi etrafında dilbilimci *C.M.Jacobson* ile birlikte yapılan çalışmalardan ötürü *Ware/Jacobson Alfabeti* diyebileceğimiz alfabe²⁸ ile hemen hemen aynı oranda kitap, dergi ve gazete çıkarılmış olan *Bedirxan Alfabeti*. Verilen tabloda kullanılan harfler ışığında sonraki bölümde bunun değerlendirilmesi yapılacaktır.

Tablo: Uluslararası Sesbilimsel Alfabe (IPA) ve Ware/Jacobson-Alfabeti ile Bedirxan-Alfabeti

IPA	Ware/Jacobson	Bedirxan
[a]	A a	A a
[b]	B b	B b
[dʒ]	C c	C c
[t ^h]	Ç ç	Ç ç
[d]	D d	D d
[ɛ]	E e	E e
[e]	Ê ê	Ê ê
[f]	F f	F f
[g]	G g	G g
[x]	Ğ ğ	X x
[h]	H h	H h
[i]	I ı	I ı

²⁷ Zazacanın Kürtçeye ait olduğunu dilbilimsel kriterlere göre kanıtlayan herhangi bir çalışma veya belge gösterilememektedir.

²⁸ Bu alfabe *Miraz* dergisinin yaptığı ekler de dahildir ve ^M ile belirtilmiştir. *Ö*, *Dh* ve *Zh* harfleri alfabe belirtilmemişse de yer yer makalelerde kullanılmıştır. *Ö* ünlüsü genelde hiçbir alfabe de yer almazsa da bazı ağzlar için kullanılmıştır, örn. Cengiz Aslan (2009): Moriber. Roman. Frankfurt (Hozat Zazacası).

[i]	î i	Î î
[ɟ]	J j	J j
[k ^h]	K k	K k
[l]	L l	L l
[m]	M m	M m
[n]	N n	N n
[ɔ]	O o	O o
[p ^h]	P p	P p
[q]	Q q	Q q
[r]-, [r]	R r	R r
[s]	S s	S s
[ʃ]	Ş ş	Ş ş
[t ^h]	T t	T t
[u]	U u	U u
[u:]	Û û	Û û
[y]	Û ü	Û ü
[v]	V v	V v
[w]	W w	W w
[x]	X x	X x
[j]	Y y	Y y
[z]	Z z	Z z
Ek harfler ve işaretler		
[ʕ]	‘	-
[h]	‘H ‘h	H h
[dz]	C c	C c
[dʒ]		
[ts ^h]	Ç ç	Ç ç
[tʃ ^h]	Çh çh	Ç ç
[tʃ]		
[ts], [tʃ]	Çh çh	ç
[d ^s]	Dh dh ^M	d
[^l ɛ]	Ê ê	Ê ê
[e]		
[k]	Kh kh	K k
[l]	Lh lh ^M	L l
[p]	Ph ph	P p
[s ^s]	‘S ‘s, Sh sh ^M	S s
[t], [t ^s]	Th th, ‘T, ‘t	T t
[ð ^s]	Zh zh ^M	Z z

İki alfabe arasındaki önemli fark *ı : i* ile *î : î*, *û : û* ve de bir harfin Bedirxan alfabesinde iki sese denk düşmesidir *x : ğ*. Alfabede ayrı harf olarak yer almazsa da bileşik harfler ve ‘ işareti kullanarak soluksuz veya boğazsıl ünsüzleri ifade edebilmek için gerek duyulan yazımın da keza Bedirxanî yazı geleneğinde olmadığıdır.

2.2. Yaygın olmayan alfabeler

İki alfabenin dışında Zazacanın yazıya geçirilmesi veya araştırılması için kullanılan alfabeler de vardır ki sınırlı bir çevre tarafınca kullanıldığı için bunlara sadece kısaca değinilecektir.

2.2.1 Dilbilimsel Transkripsiyon ve Sesbilimsel Alfabeler

Yukarda belirli seslerin bahsi geçtiğinde ve tabloda belirtilen Uluslararası Sesbilimsel Alfabe olan IPA (International Phonetic Alphabet) dilbilimsel kayıtlarda, örn. *T. L. Todd*'un eserinde de bu alfabeyle çok yakın bir tarz kullanılmıştır. Fakat genelde tercih edilen yöntem, IPA'nın uzun kayıtlar için yazımı zor olduğundan, dilbilimsel araştırma metin ve eserlerinde dilin ses yapısı açıklandıktan sonra dilbilimcilerin kendi uyarladığı veya dil için önceden kullanılan transkripsiyon alfabeti tercih edilmektedir. Transkripsiyon alfabe, dillerde ve ağızlarda ayırt edici özelliği olan tüm sesleri (*phonemes*) karşılayan harfleri içerir. Kullanılan harf ve harfçik (*diacritics*) şekillerin çokluğundan ve teknik olarak geniş kitle için pratik olmadığından ötürü genel yazımda kullanılması beklenemez.

Zazacada şimdiye kadar yapılan araştırmaların yayımlandığı eserlerde P. I. Lerch, Oskar Mann/Karl Hadank, T. L. Todd, Ludwig Paul, Zülfü Selcan, Jost Gippert, Agnes Korn, Mesut Keskin, İlyas Arslan, Suvar Temizbaş gibi dilbilimciler ve araştırmacılar farklı transkripsiyon alfabetleri kullanmışlardır. Prof. Dr. L. Paul, Prof. Dr. J. Gippert, Dr. PD Agnes Korn ve M. Keskin'in kullandığı transkripsiyon alfabetleri birbirine en çok yakın olan ve İranoloji'de diğer İrani diller için kullanılanları temel almaktadır.

2.2.2 Dr. Zülfü Selcan'ın kullandığı Alfabe

Sayın Dr. Zülfü Selcan'ın kullandığı alfabe her ne kadar yaygınlık kazanmadıysa da, belirli çapta kendi başına bir yazım oluşturduğu, hala kendisi tarafınca kullanıldığı²⁹ ve ayrıca kendisinin de Zaza kökenli bir bilim adamı olarak, üzerine doktora tezini yazdığı Zazaca grameri 700 sayfalık eserinde de bu alfabenin geçtiğinden ötürü ve ilerde sürdürülecek Zazaca alfabe tartışmalarına farklı bir bakış sunacağı ve ışık tutacağı için burada sunulması gerektiği düşüncesindeyiz.

²⁹ Zülfü Selcan dışında bu alfabeyle sürekli olarak kullanılan diğer yazar Memed Karer'dir. Örn. bkz. <http://zazaki.de/meqaley/memedkarerFestivaleDersimi.pdf> (Nisan 2011).

Selcan'nın kullandığı ve Dersim Merkez ağzını esas aldığı alfabe, Ware/Jacobson'unkinden bu noktalarda farklılık arz etmektedir³⁰:

IPA	Ware/Jacobson	Selcan
[ɣ]	Ġ ġ	Ḫ ḫ
[ʒ]	J j	Z z
Ek harfler ve işaretler		
[ts], [tʃ]	Çh	Ĉ ĉ
[k]	Kh kh	Ḷ ḷ
[t]	-	Ḷ Ḷ
[p]	Ph ph	Ḷ Ḷ
[t], [tʰ]	Th th, ʼT, ʼt	Ḷ Ḷ
[r]-, [r]	R r, rr	Ḷ Ḷ

Selcan'ın da kullandığı alfabe teknik açıdan birçok yazar için ç, k, p, r, t, x, z noktalı harflerin dolaysız, klavye programı da kullanmaksızın rahat ulaşılammakta olduğundan ötürü tercih edilmemektedir. Merkez ve Güney Zazacasında bulunan diğer seslerin de karşılığı bulunmamaktadır.

2.2.3 Ermenice Alfabe

Zazacanın Ermenice harflerle yazıldığı konusundaki bilgiler gayet yeni ve elimizde fazla örnek bulunmamaktadır. Muhtemelen Zazacayı öğrenip yurdundan malum nedenlerden ötürü göç etmek zorunda kalan Dersimli Ermenilerin Batı Ermenicenin telaffuzunu baz alarak Ermeni alfabesiyle yazdıkları bazı Zazaca şiir ve dualar mevcuttur.³¹

Şive olarak Hozat'tan ziyade Varto ve Almus Zazacasına benzemektedir; bugünkü Hozat veya genelde Dersim Zazacasında bulunan yenilenmiş ses envanteri belirmemektedir³². Yazıya geçirilen Zazaca için aşağıdaki alfabe ve telaffuz örnek alınmıştır:

Ermenice yazımı	Ա,ա	Բ,բ	Գ,գ	Դ,դ	Ե,ե	Զ,զ	Է,է	Ը,ը	Թ,թ	Ճ,ճ	Ի,ի	Լ,լ	Խ,խ
Batı Ermenicesi	a	p(ʼ)	k(ʼ)	t(ʼ)	e	z	ē	ə	tʼ	ž	i	l	x
Zazaca telaffuz	a	p	k, kh	t	ê, e	z	e, ê	ı	t	j	i	l	x
	Օ,օ	Կ,կ	Հ,հ	Ձ,ձ	Ղ,ղ	Ճ,ճ	Մ,մ	Յ,յ	Ն,ն	Շ,շ	Ո,ո	Պ,պ	Ջ,ճ

³⁰ Yukarda da belirtildiği gibi Selcan, Ware dergisinin 10. sayısında alfabeyle olan bakış açısını ve bazı harflerin neden o şekilde tercih edilmesi üzerine de durmuştur.

³¹ Kaynak: "Dersimi Hayeri Azgagrut'yunə, Hador A" (Dersim Ermenileri Etnografyası, I. Bölüm), Yerevan, 1973. "Hay Azgagrut'yun yev Banahiwstut'yun" (Ermeni Etnografyası ve Sözlü Edebiyatı) 5. cildi. Kaynak bilgileri ve bazı belgelere ulaşım için sayın Hovsep Hayreni ve Lilit Simonian'a teşekkür borçluyum.

³² Örn. *şonan* "gidiyorum"; bugünkü Hozat Zazacasında *sonan*.

dz	g	h	c(˘)	γ	j	m	y	n	ş	o	u	ç˘
dz <ç>	g	h	ts <ç>	ğ, q	c	m	y	n	ş	o, w	u	ç
ŋ, uŋ	ʒ, ʒ	ŋ, n	U, u	ɕ, ɕ	S, s	ʀ, ʀ	ʒ, ʒ	h, ɬ	Φ, φ	ʔ, ʔ	O, o	ʃ, ʃ
b	č(˘)	ř	s	v, w	d	r	c˘	w	p˘	k˘	ō	f
b	ç	rr	s	v, w	d	r	ts <ç>	v	p	k	o	f

2.2.4 Latin Alfabetiyle Tasarılan Diğer Alfabeler

Önerilen veya kullanılan diğer alfabeler yaygınlık kazanmadığından ötürü bunları liste halinde verip belirli farklar karşılaştırılacaktır.

IPA	Fahri Pamukçu ³³	Mesut Özcan ³⁴	Pıruşênê Tikmî ³⁵	Mehmet Aydar ³⁶	Musa Canpolat ³⁷	Harun Turgut ³⁸
[e]	Ê ê	Ê ê	Ê ê	E e	Ê ê	Ê ê
[ɣ]	X x	Ĝ ğ	Ĝ ğ	X x	Ĝ ğ	Ĝ ğ
[i]	I ı	I ı	I ı	I ı	I ı	I ı
[î]	Î î	Î î	Î î	Î î	Î î	Î î
[u:]	Û û	-	-	Û û ³⁹	-	-
[y]	-	Û ü	Û ü	Û ü	Û ü	-
[w]	W w	W w	W w	Vu vu	W w	W w
Ek harfler ve işaretler						
[ʃ]	˘	-	-	-	-	-
[h]	H h	-	-	H h	-	H h
[dz]	-	Ā ā	C c	-	C c	-
[ts ^h]	-	Ĉ ĉ	Ĉ ĉ	-	Ç ç	-
[ts]	-	Ĉ ĉ	Ĉ ĉ	-	Ç ç	-
-[ʃɛ]-	-	Ê ê	Ê ê	ie	Ê ê	ye, ie
[k]	-	K k	K k	-	K k	-
[l]	-	L l	L l	-	L l	-
[p]	-	P p	P p	-	P p	-
[s˘]	S s	-	-	S s	-	-
[t], [t˘]	T t	T t	T t	T t	T t	-
[aj]	-	-	-	-	-	Â â
[oj]	-	-	-	-	-	Ô ô

³³ 2002. Gıramerê Zazaki. İstanbul (Çermik Zazacası).

³⁴ 1997. Zazaca-Türkçe Sözlük. İstanbul (Dersim Merkez ağızı).

³⁵ Desmala Sure, sayı 11/1, Mart 94, ve 12/2, Haziran 94: "Dilimiz Kırmanciki nasıl yazılır. Kırmanciki'nin alfabeti" (Dersim Zazacası kastedilmektedir, M.K.).

³⁶ 2003: Zazaki-Türki Qalier / Zazaca-Türkçe Sözlük. İstanbul (Bingöl Merkez Zazacası).

³⁷ 2006: Zazaca-Türkçe Sözlük. İstanbul (Dersim Merkez-Nazımiye Zazacası).

³⁸ 2009 (1997): Zazaca Dilbilgisi. İstanbul (Palu-Bingöl Zazacası).

³⁹ Aydar'ın kullandığı ü harfinin hangi ünlüyü karşıladığı tam olarak tespit edilememiştir.

3. Alfabelerin Değerlendirilmesi

Varolan alfabeler doğrultusunda yazarlar arasında konsensüs sağlanmasının nedeni bir yandan iki yaygın alfabenin arasında pratikten ziyade siyasi tercih yapıldığı, öte yandan diğer varolan alfabelerin teknik sorunlardan ötürü tercih edilemeyişi, bir de alfabe üretenlerin de kolektif çalışmaktan ziyade bireysel çalışma yürütüp diğer alfabeleri gözönünde bulundurmamasıdır. Elbette bunlar fikir renkliliğini de pekala ifade edebilir. Ne var ki, henüz eğitim dili statüsüne ulaşmamış, geniş kitle arasında yazı dili olarak henüz yaygınlık kazanmamış ve kaybolma tehlikesi taşıyan bir dil için bu tür anlayış ve tutumlar pratik açıdan şimdilik dahası olumsuz bir durum teşkil etmektedir. Alfabelerin harfler ve karşılık verdiği sesler açısından değerlendirildiğinde, bilimselliğin yanında pratik süzgeçten de geçirilmesi zorunludur.

3.1 Ses Envanteri, Harfler ve Karşılıdığı Sesler

Zazacanın ses envanteri şimdiye kadar yapılan lehçe ve şive araştırmalarına göre 49 sesbirimden ibarettir.⁴⁰ Yaygın olan alfabelerde birçok sesbirimin karşılığı verilmektedir. Öneri bölümüne geçmeden önce farklı alfabelerin varolmasında rol oynayan harfler ve tek-ayrılmış çiftler aracılığıyla sesbirimler üzerine durulması gerekecektir. Temel farklılık yaratan harfler şekil ve yazılış olarak şunlardır:

Ğ : X

Ötümlü (titreşimli) sızmalı küçük dil ünsüzü (*voiced uvular fricative*) [ɣ] veya artdamaksıl [ɣ̥] sesbirimi karşılamak için bu harfler kullanılmaktadır (x harfi artık teknik nedenlerden ötürü kullanım dışıdır). Standart Türkçede yumuşak g denilen ğ sesi dahası ünlü arası veya sonses olarak uzatma işlevini görürken, Zazacada belirtilen sesbirimi karşılamaktadır. Dilbilimsel transkripsiyon alfabelerinde ğ veya γ harfleri kullanılmaktadır, Arapçadaki *ğayn* ğ sesidir. Eski İrani dil olan Avesta'da da bu sesi karşılayan bir harf mevcuttu, fakat İrani dillerde yaygın bir ses olduğu söylenemez. Bir hayli Arapça sözcüklerin girmesiyle Zazacada da bu sesin varlığı önem kazanmıştır. Bazı Ermeniceden ve Yunancadan geçen sözcük ve sonekte de (örn. –oğ) mevcuttur. Sözkonusu sesi x harfi ile karşılamak bu nedenle karışıklık yaratabilir⁴¹, zira x harfi, aynı sesin sızmasız (*unvoiced*)

⁴⁰ Bkz. Keskin (2008: 17).

⁴¹ Turan Erdem'in sözlüğündeki x harfi üç sese denk düşmektedir. Örn. *xom* "ham", *xezal* "ceylan" (=ğezal) ve *xerom* "haram" (=herom) (1997: 145, 143, 142).

eşini (Arapça *ħa* ح) karşılamakta.⁴² Örneğin *ağa axa xo anceno we* “ağa içini çekiyor” cümlesinde *ağa* : *axa* denklemine tek ayırt edici ses *ğ* : *x* belirlemektedir.

Her ne kadar Güney Zazacanın (Çermik, Çüngüş, Siverek, Gerger) bazı ağızlarında *ğ* sesi *x* ile aynılaşıp da⁴³, geriye kalan lehçelerde net bir şekilde ayırt edilebilmektedir.

Elimde bulunan Zazaca bütüncü (*corpus*) dosyalarını değerlendirecek olursak⁴⁴ *ğ* sesinin varlığı ortalama % 0,27, *x* sesinin ise % 1,14’tür.

I : İ ve i : î

Ağzın kapalı ve dudaklar düz şekilde üretilen [i] ve [i] ünlüleridir. [i] ünlüsü Türkçedeki *i*’ya yakınlık arzeder ve ağzın arka kısmında üretilirken [i] Türkçedeki gibi ağzın ön kısmında üretilir. Zazacadaki [i] Eski ve Orta İrani dillerdeki uzun *ī*, [i] ise Eski ve Orta İrani dillerdeki kısa *i* ünlüsünün devamıdır. Zazacada uzun *û* dışında ünlülerde *uzun* : *kısa* karşıtlığı yoktur. Ondan ötürü dilde, Orta İrani ses yapısından devraldığı sesbirimleri kendi sistemine göre dağılımını yenilemiştir. Bütüncüye göre *i* ünlüsünün dağılımı tüme göre % 4,85, *i*’nin ise % 5,88’dir.

Ware/Jacobson Alfabesinde bu ünlüler *ı* : *i* şeklinde verilirken, Bedirxan Alfabesinde *i* : *î* diye yazılmaktadır. Zazalar çoğunlukla Türkçe klavye kullandığı için *î* harfi akıcı bir yazımı engellemektedir. Yani, bilgisayar Q-Klavyesinde *ı* ve *i* tek tuş olarak mevcut, fakat çok sayıda bulunan bu sesi *î* işareti ile yazabilmek için önce SHIFT + 3, sonra *i* tuşunu kullanmak gerek.

Ayrıca *i* : *î* yazım şekli, Zazacada aynı kalitede olan kısa ve uzun ünlünün olduğu izlenimini vermektedir, bu da sözkonusu değildir. Hemen hepsinin Türkçe okuma-yazmaya hakim olan Zazalar için, kendi izlenimlerime göre de, *ı* : *i* şekli okunuşta daha rahattır.

Diğer sesbirimlerin Bedirxan Alfabesinde karşılığı verilmediği için, bundan sonra üzerinde durulacak harfler, Ware/Jacobson ve diğerlerinde kullanılmıştır.

Û, Ū

Türkçe ve Almandadaki <ü> [y] ünlüsü, Kuzey Zazacanın tüm ağızlarında, Bingöl-Merkez’de de yeni oluşum olarak kısmen vardır. Kuzey Zazacadaki *û* ise, sanıldığı gibi Türkçenin etkisiyle oluşmamıştır. Örneğin Türkçeden Zazacaya geçen ve *û* sesini içeren kelimeler istisnalarla birlikte genelde Zazacaya *u* veya *ı* olarak yansımıştır, örn. *butu* “bütün, hepsi”, *olum* “ölüm”. Zazaca kökenli kelimelerde bulunan *û* ise, genelde Eski ve Orta İrancanın uzun *û* ünlüsünün yansımasıdır, ki aynı *û*,

⁴² Ğ sesinin “Kürt Alfabesinde bulunmadığını” öne süren görüşler, Arap ve Kiril harflerle yazılan Kurmanci ve Sorani Alfabesinde bu sesin karşılığı olduğunu (Ġ, ı) gözardı etmekteler.

⁴³ Güney Zazacası üzerine yapılan araştırma ve gramer kitaplarında da T. L. Todd, C. M. Jacobson, Ludwig Paul, bu lehçede *ğ* sesinin de başlıbaşına bir sesbirim olarak var olduğunu belirtmişlerdir.

⁴⁴ Bütüncü, 4 ayrı dosyadan oluşmaktadır ve toplam 1.667.167 (aralıksız) harften, 376.856 kelimedenden ibarettir.

Merkez’de [u] veya [ui] ve Kuzey Zazacasında da uzun *û* olarak telaffuz edilmektedir. Avesta ve Sanskrit dilindeki *dûra-* “uzak” sözcüğünde olduğu gibi, Kuzey’de *û*, Güney Zazacasında *û* varyantlarıyla korunmuştur, sadece telaffuzda farklılaşmıştır. Kuzey Zazaca yazarları *û* harfini klavyede varolduğundan ötürü kullanabilirler, lakin alternatif olarak, tarihsel açıdan da daha asıl olan *û* harfi tercih edilebilir de. Netice itibariyle, *û* harfi, Zazacanın hemen her şivesinde kısa *u* ünlüsüne göre farklılık göstermektedir, bu yüzden farkın korunması da önerilir.

Bazı şivelerde kısa ve uzun *u* ünlülerin telaffuz şekli, “gül : uzak” örneğinde:

Kuzey Zazacası: *gule* : *dûri*

Bingöl-Solhan: *gul* : *duri*

Lice: *gule* : *dûri*

Çermik-Siverek: *gul/e* : *dûri*

Güney Zazacası yazınında *û* harfi ayrıca kısa [u] ünlüsünü ifade etmek için kullanılmıştır (Ayre, Piya, Kormışkan, ZazaPress). Ancak diğer şiveleri konuşanlar tarafından yanlış şekilde *û* diye okunabilir.

Zazaca kökenli sözcüklerdeki *û* dilde sınırlı sayıda mevcutken, Arapçadaki uzun *û* ünlüsünün Zazacaya tutarlı şekilde yansımadağı gözlenmektedir.⁴⁵ Ondan ötürü Arapça kelimelerdeki *û* için kısa *u* ile yazmak tercih edilebilir.

Soluksuz patlayıcı ünsüzler ÇH, KH, PH, TH

Kuzey Zazacasında 4 patlayıcı (*plosives*) ünsüz olup soluklu (*aspirated*) üretilen [tʰ, kʰ, pʰ, th] <ç, k, p, t> seslerin 4 tane soluksuz eşi (*unaspirated*) [t, k, p, t] <çh, kh, ph, th> bulunmaktayken⁴⁶, Merkez Zazacasında ise <ph, th> ve seyrek olarak <çh> mevcut, Güney Zazacasında ise <t> olarak önerilen yazım boğazsız, yani Arapçanın *ta* ط sesiyle hemen aynıdır. Özellikle Kuzey Zazacasında, kısmen de Merkez Zazacasında tek ayrımlı çiftler olduğundan ötürü yazarlar ayrı şekilde yazmayı da öngörmüşlerdir:

çım : *çılm* “göz : sümük”

kal : *khal* “çiğ : yaşlı”

pano : *phano* “ateş etsin : yassıdır (eril)”

tat : *that* “çorap topuğu : düz (arazi)”

⁴⁵ Bu konuda sayın hocam Fahri Pamukçu’ya da yardımı için teşekkür ederim.

⁴⁶ Aynı eş karşılığı Kurmancide, Gürcüce ve Doğu-Ermenicesinde de bulunmaktadır. Kurmancide soluklu ünsüzler ise azınlıktadır.

Kuzey Zazacasındaki soluksuzların ayrı bir özelliği de, önses soluksuz olduğunda, aynı ünsüz içşes olarak da soluksuz telaffuz edilir, bu kuraldan ötürü de içşeste tekrar *h* ile belirtilmez. Örn.: *khakıl* [ka'kil] “taze ceviz”, *phepug* [pe'pug] “guguk kuşu”, *thutike* [tu'tikə] “düdük”.

İrani dillerde Hint-Arı dillerle ayrıldığından beri (yaklaşık dörtbin yıl önce) eski çağdan beri ötümsüz ve ötümlü ünsüzlerde *soluksuz* : *soluklu* eşler kalkmış, soluksuzda eşdüşmüşlerdir (*coincided*). Yeni İrani dönemde ise farklı etkileşim süreçlerinden geçen Zazacada bulunduğu ağızlarda soluklu ünsüzler ağırlıkta, soluksuzlar azınlıkta bulunmaktadır. Soluksuzların belirmesinde Ermenice, Gürcüce⁴⁷ ve Kurmancinin de etkisi olduğu söylenebilir. Tüm şiveleri göz önüne alırsak, Arapçanın da etkisi⁴⁸ ile hemen her diyalekt ve şivede bulunan *t* : *th* karşıtlığıdır.

Kombine harfi *h* okunuşta ilk etapta yanıtılabile de, alıştırma ve zamanla kabul edilebilir niteliktedir.⁴⁹ Tek çelişki, fonetik alfabeğe göre soluklu ünsüzlerin yüksek^h ile yazıldığı gibi, aslında kastedilen soluksuz ünsüzlerin soluklu zannedilebildiğidir. Fakat, tesadüfi de olsa, Doğıirani bir dil olan ve genelde Kiril temelli alfabeğe yazılan Osetçenin de bir ara Latin alfabetesine geçildiğinde (1923-27), Kafkas dillerinin etkisiyle dile geçmiş gırtlak duraklı (*ejectives*) ünsüzlerin karşılığı da *h* ile yazılmıştır⁵⁰: [k^h]: <kh>; [t^h]: <th>; [ts^h]: <ch>; [tʃ^h]: <çh>.

Alternatif olarak, Zazacada soluksuzları belirtmek için kesme işareti veya çift harf de olabilir: <çç, kk, pp, tt>⁵¹.

Kalın L

Önses ve soneses olarak da bulunabilen kalın l [ɮ] (*velar l*) ünsüzü de hemen tüm diyalekt ve ağızlarda seyrek de olsa bulunmaktadır, fakat yazımda fazla dikkate alınmamaktadır. Güney Zazacasında <ɮ>, Selcan Alfabetesinde <ɮ> öngörülürken, <lh> ile yazım fikri de mevcuttur. Örn. *linci* ~ *lhinci* ~ *linci* “(sulu) çamur” veya *Sıl* : *sı'l* “Süleyman (kısa şekli) : gübre”. Kombine harf olarak genelde *h* öngörülecekse, bu şekilde olabilir. Önses olarak *l*, soneses olarak *ll* yazımı da mevcut, örn. *boll* “çok”.

Boğazsıl Ünsüzler ‘, ‘H, SH, DH, ZH

Zazacanın Merkez ve Güney diyalektlerinde hemen tüm ağızlarda boğazsıl (*pharyngeal*) sesler olan [ʕ] ع ve [ħ] ح, yine Merkez ve Güneyde bulunan boğazsıl s [s^ʕ] ص ünsüzleri ve de şimdiye kadar

⁴⁷ Gippert (2007/08: 101).

⁴⁸ Tüm şivelerde *th* ile mevcut birçok Arapça kökenli sözcük de Arapçada *ta ط* ile telaffuz edilmektedir. Örn. *tham* طعم “tat”, *than daene* طعن “itmek”, *theyr* طير “kuş”.

⁴⁹ *Zazaca Okuma Yazma El Kitabı*’ndaki çıkarılmadan önce deneme süresinde bu deneyim elde edilmiştir.

⁵⁰ <http://ossetians.com/eng/news.php?newsid=442> (Nisan 2011).

⁵¹ Bedirxan Alfabetesini kullanmasına rağmen *Çetin Satıcı*, Azebe (2002) adlı şiir kitabında soluksuzları ifade etmek için bu şekil yazmıştır. Örn. *ppan* “yassı”, *tîer* “kuş”.

sadece Bingöl-Solhan⁵² ve Genç'te tespit edilebilen boğazsıl *d* [d^h] ض ve boğazsıl dişil *z* [d^h] ظ ünsüzleri de keza Arapça ve Süryanicenin etkisiyle dile girmiş olduğu söylenebilir. *Ayın* [ʕ] sesi için sadece kesme işareti mümkün görülürken, *ha* [h] ünsüzü için kesme işareti kullanılmaktadır. Aksanla kullanmak *ĥ* veya sonradan gelen ünlüyü aksanla belirtmek *hé* teknik açıdan zorluk yaratabilir. Ê ile é ünlüleri karıştırılabilir; ayrıca 'h ünsüzünden soran diğer ünlüler için de *a*, *ı*, *i*, *o*, *u* de aksan kullanmak şart olur, örn. *hádre*, *Hiseyn*, *hile*, *hót*, *húkm*. Bu da Türkçe Q-klavveyle AltGr + Ş + *ünlü* tuşlarını kullanarak mümkün.

Ö

Şimdiye kadar önerilen alfabelerde her ne kadar yer almamışsa da, zaman zaman *ö* harfi kullanılmıştır. En çok Kuzey-Zazacanın Batı-Dersim (Hozat, Ovacık, Çemişgezek) ağzında [ø] ünlüsüne rastlanmaktadır ki, burda *ew* çift ünlüsü *öw* ~ *öy* şekline dönüşmektedir. Doğu-Dersim'de çok az bulunmaktadır. Merkez-Bingöl, Palu, Genç gibi ağzılarda da yeni bir değişim olarak mevcuttur ki⁵³, bu da sonraki hecenin ses etkileşiminden kaynaklıdır, örn. *wı yeno* > *wı yön*.

Bu ünlünün de Zazacanın bazı ağzılarında belirmesi dilin kendi ses evriminden kaynaklı olduğundandır, Türkçenin etkisinden ötürü olduğu pek söylenemez. Türkçeden Zazacaya geçen *ö* ünlüsü genelde *o* ünlüsüne adapte edilmiştir, örn. *çol*, *goç*, *gol*, *kok* gibi. Alfabede yer almayan ek harf olarak kalabilir.

Ê [ve]

Önses ve içses olarak Doğu-Dersim, Pülümür-Erzincan ve Palu-Bingöl ağzılarında kapalı *ê* [e] ünlüsü damaksız şekilde /ye/ gibi telaffuz edilmektedir. Bu sadece diğer şivelerdeki kapalı *e*'nin farklı bir söyleyiş varyantı olduğundan ötürü Kuzey Zazacasında bunun için özel bir harf kullanımına gerek duyulmamıştır. Örn. *dês* “duvar” sözcüğü Nazımiye veya Pülümür'de [djes] /dyes/ şeklinde okunurken diğer şivelerde [des] /dês/ diye okunur. Merkez Zazacası yazımında ise bu sesin <ye> şeklinde yazılması şimdiye kadar tercih edilmektedir: <dyes ~ diyes> ve *ê* harfi sadece kapalı [e] için kullanılmaktadır.⁵⁴

Türkçe Q-klavvede <ê> harfi SHIFT + 3, E ile çıkmaktadır. Hızlı veya rahat yazım için SHIFT + “ tuşuyla <ê> harfi de kullanılabilir; editörler de basımda bunu <ê> harfiyle değiştirebilir.

C, C

⁵² Bingöl-Solhan Zazacasında bulunan sesbirimleri ve diğer birçok bilgi hakkındaki ana bilgi kaynağı olan arkadaşım İsmail Söylemez'e teşekkür ederim.

⁵³ Paul (1998a: 196).

⁵⁴ Ê harfin yazımı için bkz. <http://zazaki.de/turkce/eedeyazimhatalari.pdf> (Nisan 2011).

Kuzey Zazacası birçok, özellikle Dersim ağızları sızıcı (spirant) sesler olan *s* : *ş* ve *z* : *j* ile birlikte patlamalı-sızlamalı (*affricate*) *c* [dz : dʒ] ve *ç* [ts^h : tʃ^h], *çh* [ts : tʃ] ünsüzlerin sesbirimsel değişke veya çevresel üye (*complementary distributed allophones*) olarak karşı karşıya olmasından ötürü oluşan yenilenmiş bir ses yapısına sahiptir. *ş* ve *j* sesleri sadece belirli şartlar altında, *i*, *ü* veya *e*'nin damaksız varyantı [yɛ]’den önce geldiğinde ortaya çıkar, örneğin *hes* : *heşi* “ayı : aylar”, *çı* [ts^hi] : *çi* [tʃ^hi] “ne? : şey”. Diğer ünlülerin önünde yer alan *s* veya *z* seslerinden kaynaklı olarak *ç*, *çh* ve *c* ünsüzleri de [dz], [ts^h] ve [ts] şekliyle belirmiştir. Varolan bu ses kuralından [ts^h] ve [dz] ünlüleri sözkonusu şivelerde ne şekilde telaffuz edileceği belirli olduğundan ötürü özel harf gerekmemektedir.

3.2 Alfabenin koşulları

Alfabenin olmazsa olmaz koşulu, dilde varolan sesbirimlerin (*phonemes*) mümkün mertebede tek veya kombine harfle karşılanması iken, öte yandan da eğitimde ve öğrenimde harf çokluğunu mümkünse önlemek, alfabeyi pratik kullanılabilir ve anlaşılır kılmaktır. Harf sayısını sınırlı tutmanın da getirdiği dezavantaj, eğer bir harf birden fazla sesi karşılıyorsa, bunun yer yer belirli kelimelerde anlamada zorluk yaratabildiğidir. Çift sözcüklerin karşılaştırılıp, tek-ayrılmış çift diyebileceğimiz (*minimal pair*) denklemde sadece tek sesin farklı olduğu kelimelerde farklılık belirlediğinde, bunların ayrı sesbirimler olduğu tespit edilebildiği yukardaki örneklerle verilmiştir.

Her dilde olduğu gibi Zazacada da ayrıca yöreden yöreye diyalekt ve ağız farkları mevcuttur. Bu dilin Kuzey, Merkez ve Güney diye üç ana lehçesi, geçiş şiveleri ve her lehçenin de tekrar birbirinden farklı ağızları vardır. Bununla birlikte, Zazacadan henüz bir standart dilin olmayışından dolayı hala yöresel yazın geleneği sürdürülmektedir. Her yazarın kendi şivesiyle yazması dilbilimsel ve diyalektoloji açısından zenginlik olarak kabul edilir. Bunun yanında, genel yazım, medya ve kolektif ve resmi yazışmalarda ve ayrıca eğitimde, şiveler üstü bir yazı dilinin de olması gerektirir.

Yazı dilinin bilgisayar çağında kullanıcı için pratik ve rahat olması şarttır. Zazaların hemen tümünün Türkiye’de yaşayıp eğitimini Türkçe aldığından, Latin Alfabetesinin baz alınmasıyla Zazaca Alfabeğe rahat adapte olunmakta.

Windows ve Macintosh veya genel anlamda bilgisayar bazlı teknik donanımda Zazaca bir klavye kabul edildiği taktirde, alfabe sorunu yazar ve akademisyenlerce tekrar gündeme gelip reformlarda bulunulabilir. Şimdilik, bilgisayar sistemlerinde herkese genelde Türkçe klavye ulaşabildiği gözönünde bulundurulması ve ona göre bir alfabe şekillendirilmesi gerekmektedir.

4. Önerilen Alfabe

Uyarlanan alfabe şimdilik sadece tasarlanmakta olan şiveler üstü yazı dili içindir⁵⁵. Bunun dışında şivelerde varolan sesleri de yöresel yazım için karşılayan harfler de alfabede ek harf olarak (ö, ü, ‘, çh, dh, ‘h kh, lh, ph, sh, zh) sunulmuştur.

Standart yazı dili çalışmaları ışığında öngörülen alfabede tüm Zazaca yazarlar için rahat benimsenebilecek, konsensüs sağlayan harfler tercih edilmiştir. Kuzey Zazacasında bulunan soluksuz çh, kh ve merkezin de bazı ağızlarında kullanılan ph gibi soluksuz sesleri ve de kalın l’yi lh içermiyor. Tüm şivelerde varolan sadece soluksuz th sesini genel alfabeğe ek harf olarak eklenmiştir. Eski ve Orta İrancanın uzun ū sesinin devamını Güney ve Merkez Zazacasında ú, Kuzeyde ü karşılamakta. Fakat bunun ağızın ön değil de arka kısmında çıkan bir ünlü ve daha muhafazakar varyantı olduğu için ū harfi tercih edilmiştir.

Kuzey Zazacanın birçok ağızında, Özellikle Dersim ve Erzincan’da, kendi içinde s : ş, z : j seslerin dağılımını şartlandırmış, bundan ötürü de ts ve dz ünsüzleri de oluşmuştur. Dişyuvasil (alveolar) seslere (s, z, dz, ts) çevrilen bu ünlüler, genelde sonraki i, ê /ye/ ve ü ünlüsünden önce ş, j, c, ç artdişyuvasil (postalveolar) seslerini çıkarttığı bir kurala bağlı olduğundan ötürü de mevcut alfabelerde dz, ts sesleri için özel harf üretmeye gerek duyulmamıştır. Oluşturulan bu ses sistemi, o şivelere has bir fenomendir. Güney ve Merkez Zazacasına özgü ‘h (ح) ve ‘ (ع) gibi Arapça ve Süryanicenin etkisiyle Zazacaya giren sesler de standard alfabeğe alınmamıştır. Bu şekilde ağızlar arasında da bir sentez oluşturmaya çalışılmış, dilin hemen tüm şivelerinde varolan varyantlar arasında da dil tarihi açısından muhafazakar olanı seçilmiştir. Ek harfler ve işaretler ana alfabeğe yer almamaktadır, ama örneğin Almanca veya Fransızca misali, ä, ö, ü veya ç, œ, ‘^ ünlüler üzerine aksanların da alfabelerinde yer almadığı gibi ek harf olarak dilde kullanılmaktadır. Aşağıda kalın çerçeveye belirtilmiş olan ana alfabe olarak kabul edilebilir, ek harfler de yazarlar kendi şivelerinde bulunduğu sesbirimleri ifade etmek için yazımda kullanabilmesi içindir.

Alfabeğ Zazaki

(belirtilmeyen telaffuzlar Türkçedeki gibidir)

	IPA	Telaffuzu	Örnek	Türkçesi
A a	[a]		adır	ateş
B b	[b]	Türkçedeki gibi. Sones veya içses olarak yöreye göre “v” gibi de okunur	bıra	kardeş

⁵⁵ Bunun konsepti 2010’un Mayıs ayında İstanbul’da, Aralık ayında Almanya’daki seminerde Zaza yazar ve akademisyen çevreye sunulmuştur.

C c	[dʒ]	Türkçedeki „c“ gibi	cor	yukarı
Ç ç	[tʃʰ]	Türkçedeki „ç“ gibi	çım	göz
D d	[d]		dı	iki
E e	[ɛ]		des	on
Ê ê	[e]	ince e, „el“ (alem) „e“sine yakın	dês	duvar
F f	[f]		fek	ağız
G g	[g]		ga	öküz
Ğ ğ	[ɣ]	Artdamak ünsüzü olarak telaffuz edilir (Arap. غ), gargara „g“si	ğerib	garip
H h	[h]		her	eşek
I ı	[i]	Türkçe <i>i</i> ile <i>ı</i> ünlüleri arasında bulunur	bılıl	bülbül
Î î	[i]		insan	insan
J j	[ʒ]		jû	bir
K k	[kʰ]		kay	oyun
L l	[l]		lac	oğul
M m	[m]		mae	anne
N n	[n]		new	dokuz
O o	[ɔ]		o	o (eril)
P p	[pʰ]	Türkçedeki gibi (soluklu)	pi	baba
Q q	[q]	Küçük dil yöresinden telaffuz edilir (Arap. ق), sert, gargara „k“si	qatır	katır
R r	[r]	Önses olarak çift „r“ gibi telaffuz edilir	roc	güneş
rr	[r]	İşses ve sonses olarak Türkçedeki gibi telaffuz edilir	ara	kahvaltı
	[r]	İşses ve sonses olarak „rr“ diye yazıldığında çift „r“ gibi telaffuz edilir	bırr	orman
S s	[s]		sae	elma
Ş ş	[ʃ]		şêr	aslan
T t	[tʰ]		tici	güneş ışını
U u	[u]	kısa <i>u</i>	uca	ora, orda
Û û	[u:]	uzun <i>u</i>	dû	duman
V v	[v]		va	rüzgar
W w	[w]	İngilizcedeki <i>water w</i> ’si gibi telaffuz edilir, çift dudak, yarımünlü; <i>u</i> ’ya yakın	wae	kızkardeş
X x	[χ]	ğ ünsüzün sert (sessiz) varyantı, artdamaktan telaffuz edilir. (Arap. خ), Almanca’nın <i>ch</i> ’si	xoz	domuz
Y y	[j]		yare	yar
Z z	[z]		ziwan	dil
Digraf (bileşik harf)				
Th th	[t], [tʰ]	soluksuz <i>t</i> , Fransızcadaki „tu, tonne“, yöreye göre Arapçadaki boğazsıl ط gibi	theyr	kuş

Ağızlar için bileşik harfler ve işaretler				
‘	[ʕ]	boğazsıl patlamalı, Arapça <i>ayn</i> ع	‘ef	af
çh	[ts], [tʃ]	soluksuz ç	çep	sol
Dh dh	[dʕ]	boğazsıl <i>d</i> , Arap. ض	çhik	kıvılcım
‘H ‘h	[h]	boğazsıl <i>h</i> , Arap. ح	dhadi	anne
Kh kh	[k]	soluksuz <i>k</i>	‘heş	ayı
Lh lh	[l]	artdamaksız, kalın <i>l</i>	khej	sarışın
Ö ö	[ø]		lhinci	çamur
Ph ph	[p]	soluksuz <i>p</i>	çöwt	yamuk
Sh sh	[sʰ]	boğazsıl <i>s</i> Arap. ص	phan	yassı
Ü ü	[y]		sheyd	av
Zh zh	[ðʕ]	boğazsıl, peltek dişil <i>ð</i> , Arab. ظ	dû	duman
			zhot	beddua
Ağızlarda bağımsız telaffuz biçimleri				

C c	[dz] [dʒ]	Kuzey Zazacanın bazı ağızları için geçerli: sones veya içses olarak <i>a, e, i, o, u</i> ünlülerin önünde <i>z</i> gibi okunur; Damaksıl <i>ê, î, û</i> ünlülerin önünde Türkçedeki <i>c</i> gibi okunur.	cor cêr	yukarı aşağı
Ç ç Çh çh	[tʰ] [tʰ] [tʃ]	Kuzey Zazacanın bazı ağızları için geçerli: sones veya içses olarak <i>a, e, i, o, u</i> ünlülerin önünde <i>ts</i> gibi okunur; Damaksıl <i>ê, î, û</i> ünlülerin önünde Türkçedeki <i>ç</i> gibi okunur.	çım çi	göz eşya
Ê ê	[ʔe] [e]	Doğu-Dersim ve Palu-Bingöl ağızları için geçerli: Önses ve içses olarak <i>ye</i> , sones olarak ince <i>ê</i> gibi okunur.	dês zê, sê	duvar

Sonuç

Yaygın olarak kullanılmakta olan alfabelerden pek de farklı olmayan sunulan alfabenin öncelikle Zazaca yazımında ve yazılı medyasında yer alan kurumlar, kişiler ve şimdilik sadece yurtdışında bulunan, yurt içinde ise kuruluş çalışmaları sürdürülen Zaza Dil Enstitüleri ve benzeri diğer kurumlar tarafından benimsenmesi gerekmektedir. Aksi taktirde, Norveç örneğinde olduğu gibi, farklı alfabelerin kurumsallaşması, özellikle anadilinde henüz eğitim hakkına sahip olmayan yazarları arasında karmaşalık yaratacağı kesindir.

Şu ana kadar kullanılan alfabelerin ortak noktası, Türkçe Latin sistemini temel almasıdır. Zazalar da genelde Türk Devleti sınırları içinde yaşaması itibarıyla eğitimini Türkçe almak zorunda kaldığı ve de bilgisayarda Türkçe klavyelerine muhtaç olduklarından ötürü Türkçe temelli ama Zazacaya ek harflerle uyarlanmış alfabe tercih ederler.

Zazaca yazımında teknik sorunlar yaratmamak için ve öte yandan Zazaca için uyarlanmış olmasından ötürü Jacobson/Ware'nin, diğer anlamda Zaza yazarlarla birlikte oluşturulan alfabe çalışmalarının temel alınması salık verilir.

Sunulan alfabenin bu bağlamda bir konsensüs sağlaması açısından kabul görüp ileride eğitim ve medyada da kullanılması umuduyla sunulmuştur.

Kaynakça

- Aratemür, Yaşar 2010: Elıfbayê Zazaki. İstanbul.
- Arslan, İlyas 2007: Partikeln im Zazaki. Açıklanmamış mastır tezi. Köln. İnternette: http://www.kirmancki.de/Partikeln_im_Zazaki.pdf (Mart 2011)
- Aslan, Cengiz 2009: Moriber. Roman. Frankfurt (sınırlı baskı).
- Aydar, Mehmet 2003: Zazaki-Tırki Qalier / Zazaca-Türkçe Sözlük. İstanbul.
- Bedir-Xan, Celadet Ali 2002: Elfabêya kurdi&Bingehên gramera kurdmanci. Stockholm. Dijital baskı (Arif Zêrevan&Nefel): http://www.nefel.com/epirtuk/pdf/celadet_ali_bedir_xan_elfabeugramer_02.pdf (Nisan 2011).
- Berz, Koyo 2002: gıramerê zazaki. Stockholm.
- Canpolat, Musa 2006: Zazaca-Türkçe Sözlük. İstanbul.

- Cem, Munzur 1994: Ferheng. Kurdi-Tırki (Zazaki). Stockholm.
- Dehqan, Mustafa 2010: Diyarbakır'dan bir Zazaca Alevi metni. <http://zazaki.de/turkce/makaleler/Dehqan-Diyarbakirdanbirzazacaalevimetni.pdf>. Orijinali: <http://www.kurdologie-wien.at/images/stories/MustafaDehqan/A%20Zazaki%20Alevi%20Treatise%20from%20Diyarbakir.pdf> (Nisan 2011)
- Diljen, Haydar 1995: ziwânê ma Alfaba. İstanbul.
- Erdem, Turan 1997: Ferheng. Zazaki-Tırki/Tırki-Zazaki. İstanbul.
- Gippert, Jost 1996: "Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache". Dergi: *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dımılı-Kırmanc-Zaza*, 10. sayı, s. 148-154. Türkçesi: "Zazacanın tarihsel gelişimi". *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma – Zaza Dili ve Kültürü Dergisi*, 13. sayı, s. 106-113.
- Gippert, Jost 2007/2008: "Zur dialektalen Stellung des Zazaki": *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- Horn, Paul 1988: *Grundriß der neupersischen Etymologie*. Hildesheim (Nachdruck der Ausgabe Straßburg 1893).
- Hûni, Mela Mehemed Eli 2004: *Mewlîd - Yûsûf û Zelîxa & Qasîdeyê Kerbela*. İstanbul (Mewlîd'in aslı 1971'de yazılmıştır).
- İremet, Faruk 1996: Zonê Ma Zazaki. Stockholm.
- İzoli, D. 1992: Ferheng. Kurdi-Tırki/Türkçe-Kürtçe. İstanbul.
- Jacobson, C.M. 1993: Rastnustena Zonê Ma. Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache. Bonn.
- Jacobson, C.M. 2001: Rastnustena Zonê Ma. Zazaca Yazım Kılavuzu (genişletilmiş 2. baskı). İstanbul.
- Jacobson, C.M. 1997: ZAZACA Okuma-Yazma El Kitabı. Bonn.
- Kausen, Ernst 2006: Zaza. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaezte/kausen-Zaza.pdf> (Mart 2011).
- Keskin, Mesut 2007: *Einige gemeinsame Lehnwörter im Türkietürkischen aus der Region Trabzon und im Zazaki aus der Region Pülümür-Erzincan*. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaezte/trabzon-pulumur-lehnwoerter.pdf> (Ocak 2011).
- Keskin, Mesut 2008: *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*. <http://publikationen.uni-frankfurt.de/volltexte/2009/6284/> (Ocak 2011).
- Keskin, Mesut 2010: Zazaca üzerine notlar. Herkesin Bildiği Sır: Dersim - Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür. İstanbul. Derleyen: Şükrü Aslan.
- Lerch, Peter I. 1857/58: Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer. St. Petersburg.
- Luka: İncil'in Luka çevirisi, Zazacanın Siverek ağzı. Çeviren kişi ve yıl belirtilmemiştir. İnternette: <http://www.kurdish-bible.org/zaz/Zaz-pdf/Luka%201-8.pdf> (Nisan 2011).
- Malmisanj 1992: Zazaca-Türkçe Sözlük / Ferhengê Dımilki-Tırki. İstanbul.
- Mann, Oskar / Hadank, Karl 1932: Die Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siverek und Kor. Leipzig.
- Mela Ehmedê Xasi 1899: Mewlîd. Diyarbakır. Yeni Basım: İstanbul (yıl belirtilmemiştir).
- Osman Esad Efendi Muftiyê Suregê 2007 (1933): Mewlîdo Dımilî (Mewlîd). Diyarbakır (Şam).
- Özcan, Mesut 1997: Zazaca-Türkçe Sözlük. İstanbul.
- Pamukçu, Fahri 2001: Gıramerê Zazaki. Zıwanrêznayî. İstanbul.
- Paul, Ludwig 1998a: Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie. Wiesbaden.
- Paul, Ludwig 1998b: „The Position of Zazaki among West Iranian Languages.” Old and Middle Iranian Studies Part I, ed. Sims Williams. S. 163-176. Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995). Wiesbaden.
- Pulur, U. 2008: Elifba Zazaki. İstanbul.
- Satıcı, Çetin 2002: Azebe. İstanbul.
- Schmitt, Rüdiger (Hrsg.) 1989: *Compendium Linguarum Iranicarum [CLI]*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger 2000: Die Iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart. Wiesbaden.
- Selcan, Zülfü 2001: *Zaza Dilinin Gelişimi* <http://zazaki.de/zazakide/ZazaDilininGelisimi.pdf> (Ocak 2011)

- Selcan, Zülfü 1998a: *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin.
- Selcan, Zülfü 1998b: "Die Entwicklung der Zaza-Sprache". *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimli-Kırmanc-Zaza*. 12. sayı, S. 152-163. Baiersbronn.
- Temizbaş, Suvar 1999: *Einflüsse des Deutschen auf die Dimli-Sprache. Açıklanmamış mastır tezi*. Halle, Almanya.
- Todd, Terry L. 1985: *A Grammar of Dimli (also known as Zaza)*. Ann Arbor, Michigan.
- Turgut, Harun 2009 (1997): *Türkçe Açıklamadlı Zazaca Dilbilgisi*. İstanbul (Bremen).
- Windfuhr, Gernot (Ed.) 2009: *The Iranian Languages*. Michigan.
- Wurzel, Petra 1997: *Rojbaş. Einführung in die kurdische Sprache*. Wiesbaden.

Dergiler ve gazeteler:

- Ateş Hırsız – Politik Dergi. Sayı 1-9. 1992-1998. İstanbul.
- Ayre – Mecmuaya Zıwani. Sayı 11, 12. Mart/Mayıs 1987. Skärholmen.
- Berhem – Sosyal ve Kültürel Araştırma Dergisi. Sayı 7. Ocak 1990. Farsta (İsveç).
- Desmala Sure – Vengê Dêrsimi. Sayı 1-16. 1991-1996. Uppsala/Paderborn.
- Kormışkan – Zıwan u Kültürê Zazayan. Sayı 1, 4, 5. (1995-97).
- Miraz – Edebiyat u Felsefe. Sayı 1-4. 2006-09. Malayta. İnternette: <http://www.zazaki-institut.de/miraz.htm> (Nisan 2011).
- Munzur Haber. İki haftalık Siyasi Haber Yorum Gazetesi. Sayı 10-41. Mayıs 2004-Kasım 2005. Tunceli.
- Piya – Pêserokê zıwan u kulturê Zaza. Sayı 1-15/16. Mayıs 1988 – Mart 1992. Skärholmen.
- Raştiye – Pêseroka Zıwanê u Kulturê Zaza. Sayı 2-3. 1991-92. La Ferté sous Jouarre (Fransa).
- Tija Sodri – Pêseroka Zon u Zagonê Kırmanc-Zazay. Sayı 1-7. 1995-2001. Frankfurt.
- Vate – Kovara Kulturî. Sayı 1 – 33. 1997-2010. Skärholmen/İstanbul.
- Vatî dergisi, sayı 1-3. 1998, Erzurum.
- Vengê Zazaistani – Zon u Kulturê, Siyasetê Zazayan. Sayı 3. 2001. Livry Gargan (Fransa).
- Venguvaj – Piseroka Sanat u Edebiyatê Zazaki (Fanzin). Sayı 1-2. 2008. İstanbul.
- Ware – Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimli-Kırmanc-Zaza. Sayı 1-14. 1992-2003. Baiersbronn/Frankfurt. İnternette: <http://zazaki-institut.de/peseroki/Ware/ware.htm> (Nisan 2011).
- Waxt. Sayı 0 – 4. 1990-91. İnternette: <http://zazaki-institut.de/peseroki/Waxt/waxt.htm> (Nisan 2011).
- ZazaPress – Journal of Zaza language and culture / Pêserokê Zıwan u Kültürê Zazayan. Sayı 1-10. 2000-02. Stockholm.

ZAZACA SÖZLÜKÇÜLÜĞÜN TARİHİ, SORUNLARI VE ÇÖZÜM YOLLARI

Murat VAROL*

ÖZET

Zazaca alanındaki ilk sözlük 1987 tarihinde hazırlandı. 1987'den günümüze kadar tam 17 tane Zazaca sözlük yayımlandı. Bu sözlüklerin büyük bir çoğunluğu, Zazaca-Türkçe veya Türkçe-Zazaca şeklinde basıldı. Bazı sözlükler hakkında zaman zaman değerlendirme yazıları yazıldı; ama bu sözlükler hakkında şimdiye kadar derli toplu bir araştırma yapılmadı. İlk defa bu çalışma ile bütün sözlükler hakkında genel bir araştırma yapılmış oldu. Birçok sözlüğün şimdiye kadar tek bir baskısı yapıldı ve bazılarını bugün temin etmek bile çok zor. Böylesi bir durum da göz önünde bulundurulduğu zaman, bu çalışmanın önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu çalışmanın amacı; şimdiye kadar hazırlanmış bütün Zazaca sözlükler hakkında genel bir bilgi vermek, hazırlanan sözlüklerin sorunlarına değinmek ve bu sorunlar için çözüm önerileri sunmaktır.

GİRİŞ

Sözlük; bir dilin belli bir çağda ya da bütün çağlarda kullanılan sözcüklerini, terimlerini ve kalıp kullanımlarını (deyimler, kalıp sözler, deyişler, atasözleri vb.) alfabetik düzen içinde, tanımları, örnek tümceleri, söylenişleri, kökenleri, dilbilgisi kategorileri, eşanlamlıları, karşıt anlamlıları, bir başka dildeki karşıtlarıyla veren yapıtlara denir. Sözlüklere aynı zamanda lügat veya eski deyişle kamus denir.¹

Sözlükler için farklı tanımlamalar mevcuttur. Sözlükler daha çok bir dilin kelime hazinesini ortaya koyan eserler olarak bilinmektedirler; ancak şunu da unutmamak gerekir ki hiçbir sözlük tam anlamıyla, bir dildeki bütün sözcükleri kapsa-

* Öğretim Görevlisi, Bingöl Üniversitesi Zaza Dili ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü, muratvarol@windowslive.com

1 Zekeriya Bingöl, "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi - Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Akademik Bakış Dergisi*, 9.sayı, 2006, s.198

yacak şekilde hazırlanamaz. Az veya çok her sözlükte mutlaka birtakım eksiklikler bulunur.

Tarihten günümüze doğru hazırlanan sözlüklere baktığımız zaman, sözlüklerin daha çok iki dilli olarak hazırlandıklarını görürüz. Bu da bize şunu gösteriyor ki, insanlar daha çok başka bir dili öğrenmek için sözlüklere ihtiyaç duymuşlardır. Zaten hazırlanan ilk sözlüklere göz attığımızda da bu gerçeği görmemiz mümkün. Ancak zaman içerisinde farklı alanlardaki sözlükler de hazırlanmaya başlanmıştır. Bunun örnekleri arasında atasözleri sözlükleri, terim sözlükleri; tıp, psikoloji, sosyoloji gibi bilim dallarına özgü sözlükleri gösterebiliriz.

Sözlükçülüğün zamanla ileri bir noktaya gelmesi, bu alanda daha farklı ve daha geniş çalışmaların yapılması; sözlükbilimini doğurmuştur. Sözlükbilim, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını, sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir bilim dalıdır.² Bugün artık sadece sözlükler hazırlanmamakta, aynı zamanda hazırlanmış olan sözlükler de mercek altına alınmaktadır.

Tarihi kaynaklar bize ilk sözlüğün ne zaman hazırlandığını bilmediğini söylese de sözlük kavramının ilk olarak 1255 yılında John Garland'ın kullandığını söyler. Aynı zamanda sözlükçülüğün tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Zazaca alanında hazırlanan sözlüklere geçmeden önce, dünyada ve Türkiye'de sözlükçülüğün tarihine ve gelişimine göz atmakta fayda var.

1. DÜNYA TARİHİNDE SÖZLÜKÇÜLÜK

İnsanların ne zaman konuşmayı öğrendikleri ve ne zaman konuşmaya başladıkları kesinlikle bilinmediği gibi ne zaman yabancı dil öğrenmek zorunda kaldıkları da bilinmemektedir. Ayrıca yeryüzündeki ilk sözlüğün de kim tarafından, hangi yüzyılda hazırlandığı; hangi dili konu edindiği konusunda da kesin bilgiler yoktur.

Günümüzdeki sözlüklere bir benzer olarak nitelendirilebilecek ilk sözlük; kaynaklarda, İskenderiye Müzesi yöneticisi Bizanslı Aristophanes'in yaklaşık olarak İ.Ö. 2. yüzyılda hazırladığı yapıt olarak gösterilmektedir. Bu sözlük, Yunanca'da seyrek olarak kullanılan ve açıklaması güç birtakım sözcükleri bir araya getiren bir yapıttır. Bu sözlükte aynı zamanda tanımlara da yer verilmiştir.³

Sözlük alanındaki çalışmaların 9. yüzyıldan sonra daha hızlı bir şekilde geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki sözlükçülük

2 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.439

3 Zekeriya Bingöl, "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", *İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi - Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Akademik Bakış Dergisi, 9.sayı, 2006, s.200

alanında Doğu dünyası, Batı dünyasına göre bir adım daha öndedir. Ve önemli sayılabilecek birçok sözlük ilk olarak Doğu'da hazırlanmıştır. Yani daha net ve kesin bir ifade ile belirtmek gerekirse, sözlükçülük alanında Doğu dünyası daha çok ilerleme göstermiş ve adeta Batı'ya rehberlik edilmiştir.

Doğu dünyasındaki en önemli sözlükçüleri Farab'lı Ebu Nasr İsmail Cevheri'nin (öl.1010) Tac-ül-lüğa'tı ve Sihah-ül-Arabiye'si, Arapça sözlükler arasında çok önem taşır. 14.-15. yüzyıllar arasında yaşamış olan İran asıllı Arap dircisi Ebu Tahir Muhammed Bin Yakup Firuzabadi'nin (1329-1414) 60 ciltten oluşman El Kamus-ül-Muhit adlı Arapça sözlüğünden de bahsetmek gereklidir. Ayrıca burada bahsedilmesi gereken bir noktada bu büyük eserin, yine büyük bir sözlükbilimci olduğu anlaşılan Mütercim Asım tarafından 18. yüzyılda Türkçe'ye çevrilmesidir. (Gelişim Hachett)⁴

Batıda sözlükçülükteki ilk önemli gelişme Rus Çarıçesi II. Katerina'nın emriyle alman gezgin P.S. Pallas'a yaptırılmıştır. Aslında dünya dillerinin tanınması ve karşılaştırmasına yönelik olan bu çalışmada, Pallas Rusya sınırı içindeki dillere ait kural, kaide ve çekimleri belirlemiş ve bunlardan faydalanarak 285 kavramı temel alarak 200 Asya ve Avrupa dilinde bu kavramların karşılıklarını vermiş, böylece ilk defa çok dilli sözlüklerinde örneğini vermiştir. Pallas'ın 1787 yılında "Linguarum Totius Orbis, Vocabularia Comparativa" adıyla yayınlanan sözlüğün 1790-91 Petersburg baskısına, Afrika ve kimi Amerika dillerinin gereçleri de eklenmiştir. (DOĞAN, A.,1990: 72)⁵

19. yüzyıldan sonra bilimsel araştırma ve gelişmelere verilen önem daha çok artmıştır. Bu önem beraberinde, bilimsel çalışmaların artmasına da ciddi bir katkı sağlamıştır. Bu nedenle bilim dünyasına verilen öneme paralel olarak, dünyadaki sözlükçülüğün de 19. yüzyıldan sonra daha hızlı bir şekilde geliştiğini ve sonraki yıllarda daha iyi bir noktaya geldiğini görüyoruz.

2. TÜRK TARİHİNDE SÖZLÜKÇÜLÜK

Türk bilim dünyasında da sözlükçülüğün oldukça köklü bir geçmişe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kaşgarlı Mahmud'un 1072-1074 tarihleri arasında Araplara Türkçe'yi öğretmek amacıyla hazırladığı "Divan ü Lügat-it Türk, ilk Türkçe sözlük olarak kabul edilmektedir.

4 Zekeriya Bingöl, "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", *İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi - Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Akademik Bakış Dergisi, 9.sayı, 2006, s.201

5 Zekeriya Bingöl, "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", *İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi - Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Akademik Bakış Dergisi, 9.sayı, 2006, s.201

Türk dünyasında hazırlanan sözlükler, 19. yüzyıldan sonra Kıpçakça Sözlükler, Çağatayca Sözlükler ve Osmanlıca Sözlükler olmak üzere üç bölümde incelenmektedir. Ebul Kasım Zemaşeri'nin hazırladığı ve Kıpçakça sözlüklerin en eskilerinden biri olan "Mukaddimet-ül Edep", Arapça-Farsça-Türkçe-Moğolca olarak düzenlenmiştir. Latince-Farsça-Kumanca dillerini de kapsayan "Codex Cumanicus" adlı sözlükte, Hıristiyan din adamlarına Kıpçakça'yı öğretmeyi amaçlayan bir eserdir. Aynı zamanda Ebu Hayyam'ın hazırladığı "Kitab-ül İdrakli Lisan-il Etrak" hem dil bilgisi hem de Arapça-Kıpçakçayı da içeren bir lügattir. Cemaledin İbni Mühenna'nın hazırladığı "İbn-ü Mühenna" adlı lügat da Farsça – Türkçe - Moğolca olmak üzere üç bölümden oluşur. Ali Şir Nevai'nin yapıtlarından ve Arap sözlükçülüğü geleneğine uygun olarak hazırlanan Çağatayca sözlüklerin en belirginlerinden olan ve Arapça – Farsça sözcüklere çok yer veren 16. yüzyılın başında Anadolu'da yazıldığı sanılan "Abuşka Lügati" Çağatayca sözcüklerin Anadolu Türkçesindeki karşılıklarını vermektedir. Ayrıca Ali Şir Nevai'nin "Muhakemet-ül Lügateyn" adlı eseri de Türkçe ile Farsça dili ve edebiyatı karşılaştırılmış ve Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğu savunulmuştur. Yine Mirza Mehdi Han tarafından hazırlanan "Senglah" birinci bölümü dil bilgisine, ikinci bölümü sözlüğe ayrılan Çağatayca bir sözlüktür.⁶

Türkiye'deki sözlük çalışmaları matbaanın kurulmasından sonra daha hızlı bir gelişim göstermiştir ve bu alanda hazırlanan eser sayısında da ciddi bir artış olmuştur. Özellikle son yüzyılda yabancı bir dil öğrenme ihtiyacının çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bundan dolayı özellikle Türkçe-İngilizce, İngilizce-Türkçe; Türkçe-Almanca, Almanca-Türkçe; Türkçe-Fransızca, Fransızca-Türkçe alanındaki sözlükler başta olmak üzere; dünyada yaygınlığı fazla olan diller hakkında çok sayıda sözlük hazırlanmıştır.

3. ZAZA TARİHİNDE SÖZLÜKÇÜLÜK

Dünyadaki ve Türkiye'deki sözlükçülüğün tarihine baktığımız zaman, bir dili başka bir topluma öğretmek için sözlüklerin hazırlandığından yukarıda bahsettik. Örneğin Türkçe alanında hazırlanan ilk sözlük, Araplara Türkçe'yi öğretme amacı taşımaktaydı. Ancak Zazaca alanında hazırlanmış bütün sözlüklerde böyle bir amaç yoktur denilebilir. Yani Zazaca alanında hazırlanan sözlükler, Zazaca'yı başka toplumlara öğretmekten ziyade; Zazaca'yı Zazalara öğretme amacı gütmektedir. Ve bu yönü ile Zazaca alanında hazırlanan sözlükler, ender bir yapıya sahiptirler.

Elbette ki bunun birtakım nedenleri vardır. Yıllarca baskı altında kalan ve yasaklanan bir dil olan Zazaca'yı korumak ve yeniden diriltmek birinci görev olarak

6 Zekeriya Bingöl, "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", *İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi - Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Akademik Bakış Dergisi, 9.sayı, 2006, s.201

bilindi. Yıllardır yapılan çalışmalar da daha çok bu düşünceye hizmet etmektedir. Zazaca, Zazalar tarafından unutulmaya terk edildiği için bu alanda yapılan bütün çalışmalar, ilk önce Zazaları ilgilendirmektedir. Şimdiye kadar hazırlanan sözlüklerin önsözlerini incelediğimiz zaman; hiçbirinde bu sözlük, Zazaca'yı bilmeyenlere Zazaca'yı öğretmek amacıyla hazırlanmıştır denilmemektedir. Tam tersi Zazaca'nın her geçen gün yok olduğundan, korunması gerektiğinden ve sözcüklerin kaybolmaması için böylesi bir çalışma yapıldığından söz edilir.

Zazaca alanında şimdiye kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla, 17 tane sözlüğün hazırlandığı görüyoruz. İlk sözlük 1987 tarihinde Malmisanij tarafından hazırlandı. Bu alanda hazırlanan son sözlük ise 2010 tarihinde, Ali Ekici tarafından yayımlandı. Zazaca alanında hazırlanan sözlüklerin hepsi iki dilli veya daha fazla dilin karşılaştırılması şeklinde hazırlanmışlardır. Zazaca alanında hazırlanan on yedi sözlüğün hazırlanış biçimi şu şekilde: Yedi tanesi Zazaca-Türkçe olarak hazırlandı. Dört tanesi Türkçe-Zazaca şeklinde basıldı. İki tanesi Zazaca-Kürtçe olarak yayımlandı. Bir tanesi hem Zazaca-Türkçe hem de Türkçe-Zazaca bir arada olarak basıldı. Bu sözlüklerden bir tanesini deyimler sözlüğü oluştururken; iki tanesi ise çok dilli olarak hazırlandı. Bu sözlüklerdeki sorunlara ve çözüm önerilerine geçmeden önce, bu eserleri tanımakta fayda olduğunu düşünüyorum. Sözlükler hakkında bilgi verilirken geçmişten günümüze, sözlüklerin basım yılları esas alınmıştır. Birden fazla baskısı olan sözlüklerin ilk baskısı göz önünde bulundurulmuştur.

3.1. Zazaca-Türkçe Sözlük (Fehhengê Dimilki-Tirki) (Malmisanij)

Zaza dilinde ele alınan ilk sözlük Malmisanij'a ait olan Zazaca-Türkçe (Fehhengê Dimilki-Tirki) başlıklı sözlüktür. Bu sözlük Ocak 1987 tarihinde, Jina Nû Yayınları'ndan çıktı. 2. baskısı ise 1992 yılında Deng Yayınları tarafından İstanbul'da yapıldı.⁷ Sözlük toplamda 431 sayfadan meydana gelmekte ve sözlükte "vatışê verni (önsöz), deraqdê ferhengi dı çend qisey (sözlükle ilgili açıklamalar)" başlıklı iki giriş bulunmaktadır. Bu iki giriş hem Zazaca hem de Türkçe yazılmıştır. Ayrıca önsöz kısımlarından hemen sonra bir bibliyografya da yer almaktadır.

3.2. Fehheng Kurdi-Tirkî (Zazakî) (Munzur Çem)

Munzur Çem tarafından ele alınan bu sözlük, 1994 yılında basıldı. Kitap toplamda 589 sayfadan oluşmaktadır. "Vatena veri (önsöz)" isimli beş sayfalık, hem Zazaca hem de Türkçe bir giriş bulunmaktadır. Munzur Çem; bu girişte ayrıca bazı dilbilgisi konularına değinmektedir. Zaza dilinde yayımlanan ikinci sözlük olarak bilinmektedir.

7 Munzur Çem, *Fehheng Kurdi-Tirkî*, 1. Baskı, Stockholm, 1994, s.8.

3.3. Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî (Malmisanij)

Malmisanij tarafından 1997 yılında basılmıştır. Malmisanij'in hazırladığı dördüncü eser olarak bilinmektedir. Eser Stockholm'de basılmış olup, kitabın ikinci bir baskısı şimdiye kadar yapılmadı.

3.4. Zazaca-Türkçe Sözlük (Mesut Özcan)

Mesut Özcan tarafından 1997 yılında hazırlanmış olan bu kitap, toplam 240 sayfadan oluşmaktadır. Kitap Kaynak Yayınları'ndan çıktı ve şimdiye kadar sadece bir baskısı yapıldı. Kitabın önsözü Mehmet Bedri Gültekin imzasını taşımaktadır. Ayrıca kitapta Mehmet Bedri Gültekin tarafından hazırlanan 14 sayfalık küçük bir dilbilgisi bölümü de bulunmaktadır.

3.5. Zazakî-Tirkî, Tirkî-Zazakî Ferheng (Turan Erdem-Orhan Erdem)

Kitabın birinci baskısı 1997 yılındı, Turan Erdem tarafından hazırlandı ve Doz Yayınları'ndan çıktı. Kitabın genişletilmiş ikinci baskısı ise Mart 2006'da Turan Erdem ve Orhan Erdem tarafından ortak olarak hazırlandı ve Weşanên Arya'dan (Arya Yayınevi) çıktı. Kitabın birinci baskısı 222, genişletilmiş ikinci baskısı ise 440 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın birinci baskısında "Kalê veri (önsöz)" başlıklı Ahmet Zeki Okçuoğlu tarafından yazılmış iki sayfalık bir önsöz bulunuyor. Ayrıca "Kalê veriye nuştoxi (yazarın önsözü)" başlıklı ikinci bir önsöz daha bulunmaktadır. Kitabın genişletilmiş ikinci baskısında ise hem ilk baskıya ait iki önsöz yer alıyor, hem de yeni bir önsöz daha eklenmiş. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise ilk defa bir Zazaca sözlüğün, hem Türkçe-Zazaca hem de Zazaca-Türkçe şeklinde iki dilli olarak bir arada hazırlanmış olduğunu görüyoruz. Sözlük bu hali ile bütün Zazaca sözlükler arasında da farklı bir yapıya sahiptir.

3.6. Zazaca-Türkçe Sözlük (Harun Turgut)

Harun Turgut tarafından hazırlanan Zazaca-Türkçe Sözlük adlı eserin şimdiye kadar iki baskısı yapıldı. Kitabın her iki baskısı da Tij Yayınları'ndan çıktı. Birinci baskının tarihi 2001, ikinci baskının tarihi ise 2006. Kitabın birinci baskısı 336 sayfadan oluşuyor, ikinci baskısı biraz daha genişletilmiş ve 403 sayfadan meydana geliyor. Kitabın birinci sayısında herhangi bir önsöz yer almıyor, sadece birkaç kuraldan oluşan bir sayfalık bir ek yer almakta ve bunun aynısı ikinci sayıda da görülmektedir. Kitabın ikinci baskısında ise yarım sayfalık bir önsöz yer almaktadır. Bu önsözde Turgut, neden ikinci baskıya ihtiyaç duyduğundan bahsediyor. Harun Turgut ikinci baskı için şöyle diyor; "Bu çalışmanın birinci basımı, büyük çapta baskı hatası ve diğer eksiklerle doluydu. İkinci basımda bunların bir kısmını gidermeye çalıştık."⁸

8 Harun Turgut, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 2.baskı, Tij Yayınları, İstanbul, 2001, s.3

3.7. Türkçe-Kirmancca (Zazaca) Sözlük, Ferhengê Tirkî-Kirmanckî (Zazakî) (Vate Çalışma Grubu)

Vate Çalışma Grubu'nun kendi içinde yaptığı standardize çalışmalarının bir eseri olan Türkçe-Kirmancca (Zazaca) Sözlük adlı kitabın ilk baskısı, 2001 yılında İstanbul'da Avesta Yayınları'ndan çıktı. Eserin genişletilmiş ikinci baskısı 2004 yılında, İstanbul'da kurulmuş olan Vate Yayınevi tarafından basıldı. Ve eserin son baskısı da yine İstanbul'da Vate Yayınevi'nde 2009 tarihinde yapıldı. Vate Çalışma Grubu'nun toplantılarında bir sözcüğün standart halinin nasıl belirlendiğine dair, kitabın girişince bir açıklama bulunmaktadır. Açıklamaya göre bir sözlüğün standart yazımı belirlenirken izlenen yol şöyle açıklanıyor: "...Sözcük seçimi yapılırken sözcüğün kökeni, kullanılış yaygınlığı, deforme olup olmayışı, diğer lehçe ve dillerde kullanılış biçimleri vb. özellikler göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin Kirmancca'da "karınca" anlamında yöreden yöreye şu farklı sözcükler kullanılmaktadır: *morcela, morceli, miclewri, mijlewri, mijloli, miclol, mijlor, mijlori, mijlowri, mijmewli, micmewl, miyercila, mocla, mojla, muejla, mojle, molcela, molcila, morcila, muercela, muerceli, mercueli, merjueli, morzela, mijlewreki, mijloki, milorçike, muloçike, muleçike*. Bunlar aynı sözcüğün farklı söyleniş biçimleri olduklarından, yani aynı kökenden geldiklerinden, yazı dilinde kullanılmak üzere, bir tanesinin seçilmesi uygun görülmüştür. Kirmancca toplantısında, bunlardan "morcela" sözcüğü seçildiği için Türkçe "karınca" sözcüğünün karşısında bu ve bunun eril formu olan "morcele" sözcüğü yer almaktadır.⁹

3.8. Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî, Kirmancca (Zazaca)- Türkçe Sözlük (Vate Çalışma Grubu)

Vate Çalışma Grubu tarafından hazırlanan Kirmancca-Türkçe Sözlük adlı eser, şimdye kadar üç defa baskıya hazırlandı. Kitabın ilk baskısı 2001 yılında İstanbul'da yapıldı. Kitabın diğer iki baskısının da İstanbul'da yapıldığı görülmektedir. Genişletilmiş ikinci baskı 2004'te, üçüncü baskı ise 2009 tarihinde baskıya hazırlandı. Burada dikkat çeken bir husus ise şudur: Vate Çalışma Grubu tarafından hazırlanan; Türkçe-Kirmancca Sözlük ile Kirmancca-Türkçe Sözlük adlı iki eserin ilk baskısı da aynı yılda yapıldı. Sonradan her iki kitap da iki defa genişletildi, elden geçirildi ve her ikisinin baskısı da yine aynı yıllarda oldu. Kirmancca-Türkçe Sözlük'te de yine Türkçe Kirmancca Sözlük adlı eserde olduğu gibi giriş kısmında Vate Çalışma Grubu'nun toplantılarından, faaliyetlerinden ve sözcük seçiminde izlenen metottan bahsediliyor.

9 Vate Çalışma Grubu, *Türkçe-Kirmancca (Zazaca) Sözlük, Ferhengê Tirkî-Kirmancki (Zazakî)*, 3.baskı, İstanbul, 2009, s.8

3.9. Ferheng-Vajname (S.Verroj-Abdurrahman Uçaman)

Bu sözlük, Zazaca alanında hazırlanmış en farklı sözlüktür. Şimdiye kadar hazırlanan sözlükler Zazaca-Türkçe veya Türkçe-Zazaca şeklinde hazırlanmıştır. Ancak bu sözlükte bir sözcüğün Kurmanci, Hewramani, Zazaki ve Senendaji karşılığı verilmiştir. Yani daha açık bir ifade ile kitabın bir yaprağı Kurmanci, Hewramani, Dımili ve Senendaji diye dört parçadan oluşuyor. Ve her sözcüğün bu dört karşılığı yan yana veriliyor. Kitap, War Yayınları'ndan 2002 yılında çıktı. Kitap Kurmancaca ve Zazaca bir önsöz ile başlıyor.

3.10. Ferheng: Kurmanci-Dımili (Kurmanci-Zazaca Sözlük)

Seid Verroj tarafından hazırlanan bu eser, 2003 yılında İstanbul'da basılmış. War yayınları arasında çıkmıştır.¹⁰

3.11. Zazaca-Türkçe Sözlük (Mehmet Aydar)

Mehmet Aydar'ın 2003 yılında yayına hazırladığı bu eser, Doruk Yayınları'ndan çıktı. Kitap toplamda 440 sayfadan oluşmakta olup, hacimli bir yapıya sahiptir. Şimdiye kadar tek bir baskısı yapıldı. Sözlükle Zazaca ve Türkçe olmak üzere iki sunuş bulunmakta. Aydar, bu sunuşlarda aynı zamanda Zazaca alanında çalışmalar yapmış olan dilbilimcilerin çalışmalarından da söz etmektedir.

Aydar; eserinde bu konu hakkında ünlü dilbilimcilerini örnek göstererek, bu konudaki çalışmalar için şöyle bilgi vermektedir; "... V. Minorsky, 'Kürtlerin Torunları Kürtler' başlıklı makalesinde, Zazaların Hazar Denizi'nin (Güney) dağlık bölgelerinden göç eden son İrani kabilelere dâhil olduklarını belirtmektedir... Karl Hadank, Cl.J.Le Coq, Artker Christensen gibi kimi yazar ve araştırmacılar Prof. V. Minorsky'nin tezi ile örtüşen görüşlerini belirterek, Dımililerin de köken olarak Kürt olmadıklarını, Zazalar gibi Deylemlilerin soyundan geldiklerini ifade etmektedirler. Konunun uzmanlarından olan Alman Doğu bilimci Oscar Mann, David Mc Kemzie, İngiliz Soane ve Edmons, Rus bilim adamlarından Peter Lerch ve Berzin, Avusturyalı Prof. Friederich Müller ve Japon Prof. Dr. Goichie Kojiman ile araştırmacı M.V.Bruinessen Zazaca ve Dımilice'nin Kürtçe'den farklılığı yönünde görüş bildirmekte ve V.Minorsky'nin tezlerini desteklemektedirler.¹¹

Mehmet Aydar aynı zamanda önsözde Zaza kelimesinin kökeni hakkındaki tartışmalara da dâhil olmakta ve bu konudaki düşünceleri derleyerek vermektedir. "Zaza adının çok eski tarihlere dayandığı artık biliniyor. Wilhem Geiger, Ernst Kuhn, C.J.Rich ve Mc Kenzei 'Zaza' sözcüğünün 'Sasan' (Sasani) sözcüğünden geldiğini öne sürmektedir. Ancak bu sözcüğe eski taş kitabelerden birinin üzerinde

10 Kadri Yıldırım, Nûbehara Biçûkan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, s.111

11 Mehmet Aydar, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 1.baskı, İstanbul, 2003, s.10-11

rastlanıldığını yazanlar da vardır. MÖ 522-486 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Dara (Darius) zamanında, Babil'e yakın olan 'Zazana'dan söz ediliyor. Zaza adına, milattan binlerce yıl öncesine ait kaynaklarda da rastlandığı aktarılıyor. MÖ 3000'li yıllara ait aşağı Mezopotamya'daki Mari'de (gün ışığına çıkarılan) Sümer tapınaklarından ve tanrıçalarından birinin ortak adının Ninni-Zaza veya Innana-Zaza olduğu kaydediliyor. Eski yer adları arasında da Zaza adına rastlandığına işaret olunarak, Zaza-Buha'nın (MÖ 880), Maden yöresinde Mihrap ve Kervançemen dağları eteklerinde bir yer olduğu tarif ediliyor... Marko Polo'nun (1252-1324) yol haritasında, Musul-Erzincan-Erzurum dar üçgeni içinde kalan bölgeye Zorzanie dendiği; ancak bu bölge sınırının Hazar Denizi'ne kadar dayandığı vurgulanmakta ve Zaza ismi ile bölge ilişkilendirilmektedir.¹²

3.12. Türkçe-Dersimce (Kırmancki-Dımilki-Sobê) Sözlük (Hüseyin Çakmak)

Tamamen Dersim ve bölgesini esas alan bu sözlük, Ağustos 2004'te çıktı. Eser, Kalan Yayınları tarafından basıldı. Kitabın girişinde 4 sayfalık bir giriş bulunmaktadır. Bu girişte böyle bir eserin hazırlanma nedenine yer verilmekte ve bazı dil bilgisi kurallarından söz edilmektedir.

3.13. Ferhengê Îdyomanê Kurdkî (Kırmanckî-Zazakî) (Roşan Lezgin)

Şimdiye kadar Zazaca olarak hazırlanmış ilk deyimler sözlüğüdür. Eser 2005 yılında, Vate Yayınları'ndan çıktı. Toplamda 210 sayfadan oluşmakta ve şimdiye kadar tek bir baskısı yapıldı. Kitabın girişinde 8 sayfalık bir Zazaca önsöz bulunmaktadır. Lezgin bu önsözde, eserin hazırlanmasında kullanılan metotlardan ve izlenen aşamalardan söz etmektedir.

3.14. Zazaca-Türkçe Sözlük (Musa Canpolat)

Eser 2006 yılında, Can Matbaacılık'ta yayına hazırlandı. 922 sayfadan oluşan bu eser, kelime hazinesi bakımından zengin bir yapıttır. Canpolat sözlüğün girişinde; böyle bir sözlük hazırlama fikrinin 1970'li yıllarda doğduğunu, sözcükleri el yazımı ile 1997 yılında tamamladığını ve sonrasında da yaşanan bazı sıkıntılardan dolayı, kitabın 2000'li yıllardan sonra basıldığını anlatıyor.

3.15. Türkçe-Zazaca Sözlük (Harun Turgut)

Eser 2008 yılında baskıya hazırlandı ve Do Yayınları tarafından basımı yapıldı. Toplamda 410 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın girişinde herhangi bir önsöz bulunmamaktadır. Kitabın girişinde sadece iki sayfalık bir açıklama yer almakta ve bu açıklamanın birinci sayfasında bazı dil bilgisi kullanımlarından söz edilmekte, ikinci sayfasında ise Jacobson'a ait olan Zazaca Alfabe yer almaktadır.

12 Mehmet Aydar, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 1.baskı, İstanbul, 2003, s.11

3.16. Kirmanckî (Zazakî)- Kurmanckî; Kurmancî-Kirmanckî (Zazakî) Ferheng (Çeko Kocadağ)

Zazaca-Kürtçe şeklinde hazırlanmış tek eserdir. Eser ayrıca Zazaca-Kürtçe, Kürtçe-Zazaca şeklinde iki dilli olarak hazırlanmıştır. Kitap, Weşanên Komkar tarafından 2010 yılında yurtdışında basıldı. Kitap toplamda 1075 sayfadan oluşmakta ve bu alanda hazırlanmış en hacimli eserdir.

3.17. Türkçe-Zazaca Sözlük (Ali Ekici)

Zazaca alanında son yıllarda hazırlanan sözlüklerden biridir. Kitabın basım tarihi Temmuz 2010, baskı yeri ise Kardelen Yayıncılık. Eser toplamda 223 sayfadan oluşmaktadır. Eserde herhangi bir önsöz bulunmamakta ve eserin girişinde 6 sayfalık küçük bir dilbilgisi bölümü yer almaktadır.

4. ZAZACA SÖZLÜKÇÜLÜĞÜN SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Zazaca yazımın standart bir yapıya sahip olmaması ve Zazaca yazım için ortak bir alfabenin kullanılmaması, bu alandaki eserlerin farklı yapılarda hazırlanmalarına yol açmıştır. Bu durum sadece yapısal değişiklikler değil; aynı zamanda yazım, kelime seçimi ve kelime anlamlarında da farklılıkları beraberinde getirmiştir. Bu alanda yapılan çalışmalardaki eksiklikler ve hatalar, diğer alanlarda hazırlanan sözlüklere oranla daha fazladır. Sözlüklerde görülen sorunları ve bu sorunlar için önerilen çözümleri şu şekilde sıralayabiliriz.

4.1. Alfabe Sorunu

Zazaca alanında şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, ilk Zazaca metin 1892 tarihinde yazılan ve 1899 tarihinde basımı yapılan Mela Ehmed-i Xasi'ye ait olan Zazaca Mevlit'tir. Bu eserde kullanılan alfabe ise Arap Alfabeti'dir. Cumhuriyetin kurulmasından sonra 1928 tarihinde Harf İnkılabı'nın yapılması ve Latin harflerine geçilmesinden sonra, Zazaca alanındaki eserlerde de alfabe değişikliğine gidilmiştir. Ancak yakın tarihte bile Arap Alfabeti, hala bazı medrese hocaları tarafından kullanılmakta ve bu medrese hocaları eserlerini zaman zaman Arap Alfabeti ile yazmaya devam etmektedirler. Bunun istisnalar dışında geçerli olmadığını da belirtmekte fayda var.

Günümüzdeki genel yazıma göre ifade etmek gerekirse bugün Zazaca yazım için iki alfabe kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi ayrı zamanda Kürtçe yazım için de kullanılan ve 1932 tarihinde Celadet Ali Bedirxan tarafından Latin Alfabeti'nin esas alınması ile oluşturulan Bedirxan Alfabeti'dir. İkincisi ise ünlü Amerikan Dilbilimcisi C. M. Jacobson tarafından Latin Alfabeti'nin esas alınması ile 1990'lı yıllardan sonra oluşturulan ve 32 harften oluşan Jacobson Alfabeti'dir.

Yazarların tercih ettikleri alfabeyle göre bir değerlendirmede bulunmak gerekirse; Musa Canpolat, Mehmet Aydar, Harun Turgut, Hüseyin Çakmak, Ali Ekici, Mesut Özcan; Jacobson Alfabetesi'ni kullanmışlardır. Malmisanij, Munzur Çem, Turan Erdem, Çeko Kocadağ, Roşan Lezgin, S.Verroj ise Bedirxan Alfabetesi'ni eserlerinde kullanmayı tercih etmektedirler.

Şunu da belirtmekte fayda var. Genel bir kanı ile ifade etmek gerekirse, günümüzde Jacobson Alfabetesi'ni kullananlar, Zazaca ayrı bir dildir düşüncesine sahipken; Bedirxan Alfabetesi'ni kullananlar ise Zazaca Kürtçe'nin bir lehçesidir düşüncesini taşımaktadırlar. Zazaca yazım için iki farklı alfabenin kullanılıyor olması, hem bu alandaki çalışmaları yavaşlatmakta hem de yapılan çalışmaların birlik ve bütünlük içerisinde yapılmasına engel olmaktadır. Bu nedenle Zazaca konusunda bir alfabe birliğine varılması, Zazaca için hayati öneme sahip olan konuların başında gelmektedir. Bu sağlandığı takdirde Zazaca alanındaki gelişmeler daha hızlı olacak ve Zazaca yazımdaki alfabe farklılığı da giderilmiş olacaktır.

4.2. Bölgesellik Sorunu

Zazaca alanında hazırlanan sözlüklerde, yerelliğin hâkim olduğu görülmektedir. Yazarlar, daha çok kendi bölgelerindeki kullanımları esas alarak çalışmalarını hazırlamışlardır. Sözlüklerde kelimelerin yazım biçimleri ve farklı anlamları da bunu göstermektedir. Ayrıca sözlüklerin girişinde de bölgeselliğe değinilmekte ve hazırlanan sözlüklerin daha çok hangi bölgelere hitap ettiği belirtilmektedir. Bunu örneklerle açıklamak gerekirse; Mesut Özcan'ın hazırladığı Zazaca-Türkçe Sözlük kitabının önsözünü hazırlayan Mehmet Bedri Gültekin, sözlüğün önsözünde şu ifadeleri kullanıyor: "Değerli arkadaşım Mesut Özcan, Dersim-Zaza dili ve kültürü üzerine olan araştırmalarına bu sözlük çalışması ile önemli bir katkı yapmış oluyor."¹³ Aynı durumu Hüseyin Çakmak ise Türkçe-Dersimce Sözlük eserinde şöyle açıklar: "Bu çalışmada esas alınan dil, bugünkü Tunceli'nin merkez dilidir. Nedeni ise kendimin oralı olmasıdır. Umarım bir gün birileri çıkar, Dersimce üzerine esaslı bir çalışma yapar ve ağızlar arasındaki farklılıkları da ortaya koyar"¹⁴ Malmisanij ise bu konuya sözlüğün girişinde şöyle değinir: "Bu sözlük, diğer yörelerin yanı sıra daha çok Piran (Dicle), Siverek ve Bingöl yörelerinden alınan sözcükleri içermektedir."¹⁵

Diğer sözlüklerde de bu önsöz kısmında belirtilmese dahi, hangi sözlüğün hangi bölgeye ait olduğu bellidir. Örneğin Harun Turgut ve Mehmet Aydar'ın

13 Mesut Özcan, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 1.baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s.7

14 Hüseyin Çakmak, *Türkçe Dersimce (Kırmancki/Dımilki/Sobê) Sözlük*, 1.baskı, Kalan Yayınları, Ankara, 2004, s.6

15 Malmisanij, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 1.baskı, Jina Nû Yayınları, Uppsala, 1987, s.8

hazırladıkları sözlükler, daha çok Bingöl ve çevresine hitap etmektedir. Zazaca alanındaki bütün sözlüklerde ortak bir yapının olmaması ve sözlüklerin bölgesel özelliklere sahip olması, bu alanda bütün Zaza bölgelerini kapsayacak bir sözlüğün hazırlanmasını engellemiştir. Bu eksiklik bugün büyük bir sorun olarak da görülebilir. Zazaca alanında bu bölgeselliğin dışına çıkıldığı zaman, bütün bölgeleri kapsayacak bir sözlük hazırlamak da mümkün olacaktır.

4.3. Standart Yazım Sorunu

Zazaca yazımda standart bir yazımın olmaması, önemli sorunların arasında yer almaktadır. Bugün en iyimser bir tablo ile düşündüğümüz zaman, Zazaca alanında basılmış 250-300 tane eser olduğunu söyleyebiliriz. Bu 250-300 rakamı en iyimser rakamdır. Zira bu alanda tam olarak kaç tane eserin basıldığı da net bir rakamla bilinmiyor. Şimdiye kadar ki bilgilere ışığında bir değerlendirme yaptığımızda, ilk Zazaca eserden bugüne tam 118 yıl geçti. Aradan 118 yıl gibi uzun bir zaman geçmesine rağmen, Zazaca için ortak bir yazım meydana getirilemedi.

Bu sorunu tek bir yönden ele almak da mümkün değildir; sorunlar üzerinden konuşmak da bugün artık bir yarar sağlamamaktadır. Bugünün koşullarını göz önüne bulduğumuz zaman, her bölgede bir yazım dilinin oluştuğunu görüyoruz. Bir sözlüğün farklı kavramlarla ifade edilmesi, o dilin zenginliği olarak değerlendirilmektedir; fakat aynı sözlüğün farklı yazım biçimlerinin olması bir zenginlik değil, bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. Bu eksiklik de ortak yazımın yani standart bir yazımın olmaması eksikliğidir.

Bunu birkaç tane örnek ile açıklama gerekirse; örneğin “kaşık, kurbağa ve domates” sözcüklerinin, sözlüklerde şöyle yer aldığını görürüz: Vate Çalışma Grubu tarafından hazırlana sözlüklerde, bu sözcüklerin sırasıyla; “koçike, qırıncele, balcane” şeklinde yazıldığını görürüz. Bu sözcükler Harun Turgut’un Türkçe-Zazaca Sözlük adlı eserinde ise; “kueçık, qıryencele, fırıngi” şeklinde yer alırlar. Aynı sözcükler Mehmet Aydar’ın Zazaca-Türkçe sözlüğünde; “kueçık, qınceli, fırengi” şeklindedir. Hüseyin Çakmak ise; “qoçike, beq, lolik” yazımlarını tercih eder. Çeko Kocadağ da bu sözcükleri; “kewçike, beqe, lolike” şeklinde yazar. Bu listeyi bu şekilde uzatmak mümkün. Denilebilir ki 17 sözlük içerisinde, bu kelimelerin yazımının aynı olduğu iki tane sözlük yoktur. Bu ortak bir yazımın olmamasından kaynaklanıyor. Ortak yazımın oluşturulabilmesi için de bütün bölgelerden bir konsensüs oluşturulması lazım. Bu yapı ile ortak yazım için çalışılmalı ve bütün bölgeler tarafından kullanılacak bir yapı ortaya çıkartılmalıdır. Ancak burada şunu da göz önünde bulundurmak gerekecektir. Eğer kurmağa için hem “beq” hem de “qıryencele” sözcükleri mevcutsa bu bir zenginliktir ve bu yapının da korunması lazım; ancak kaşık için “koçike, kueçık, qoçike” gibi birbirine yakın olan yazımlardan, bir yazımın tercih edilmesi gerekmektedir. Bunun da sadece belli

bir bölge ile ya da sadece belli bir düşünceye sahip insanlar ile oluşturulmaması gerekir. Hangi bölgeden ve hangi görüşten olursa olsun, bunun dışında bir yapının oluşturulması ve standart yazımın da bu şekilde meydana getirilmesi lazım.

4.4. Kelime Türetmeme ve Kelimeye Getirilen Ek Sorunu

Sözlüklerde karşımıza çıkan bir diğer sorun sözcük türetmeme sorunudur. Bir sözcüğün kökeninden bazen onlarca kelime türetilebilir; ancak Zazaca sözlüklerde bu konu karşımıza bir eksiklik ve sorun olarak çıkmaktadır. Bu sorunun çözümü için sözcüğün kökeninden hareket ederek kelime türetme yöntemi etkili olacaktır. Bazen de sözcüğün kökü Zazaca olduğu halde, başka bir sözcük türetilirken bu Zazaca kök sözcüğe, Türkçe bir ek getirilmektedir. Örneğin gösteri sözcüğü için Zazaca'da "numayış" kelimesi kullanılmaktadır. Gösterici denildiği zaman eğer Türkçe ek olan ve addan ad türetme eki olan "-cı, -ci, -çı- çı" eklerinden biri getirilerek "numayışçı" kelimesi türetilirse bu yanlış olur. Bunun yerine Zazaca'da kullanılan ve addan ad türetme eki olan "-kar, -ker" eklerinden birinin kullanılması ve bu sözcüğün "numayışker" şeklinde türetilmesi bu hatayı engelleyecektir. Bu nedenle kök sözcükten yeni bir kelime türetildiği zaman, Zazaca'da kullanılan eklerle türetilmesi hem sağlıklı hem de daha doğru bir türetme olacaktır. Aksi halde yapılan türetme hem hatalı hem de Zazaca dilbilgisi kurallara uymamış olacaktır.

4.5. Bire Bir Çeviri Sorunu

Zazaca sözlüklerde yer alan önemli sorunlardan biri de bir kelimeyi Zazaca'ya bire bir çevirmektir. Dillerde bazen bir deyim ya da kalıplaşmış bir sözcük, o dil kuralları içerisinde kullanıldığı zaman birçok şeyi anlatır ve adeta yeri geldiği zaman o olayı özetler. Fakat bu türden kelimeler başka bir dile çevrildiği zaman, pek bir anlam ifade etmeyebilirler. Çünkü o sözcük, o dilin kuralları içerisinde anlamlı bir yapıya sahiptir ve başka bir dile çevrildiği zaman o büyü bozulur.

Bu durumu örnekleyerek açıklama gerekirse; örneğin Türkçe'de "kendi kendine gelin güvey olmak" deyimini, her şeyi olmuş bitmiş sayarak sevinmek ve bir sorun yokmuş gibi görmek anlamında kullanılmaktadır. Örneğin; "daha ortada bir nişan bile yok, sen kendi kendine gelin güvey oluyorsun" cümlesindeki kullanımında olduğu gibi, daha bir şey yokken her şeyi bitmiş gibi göstermek anlamında kullanılmıştır. Bu deyim Zazaca'ya bire bir "xuv xui veyw u zoma biyayış" gibi çevrildiği zaman, Zazaca kullanım için bir anlam ifade etmez.

Zaten deyim ve atasözleri, çevirisi en zor olan kelime gruplarıdır ve bunlar çoğu zaman çevrildikleri başka bir dilde hiçbir anlam ifade etmeyebilirler ve bir kullanıma da sahip olmayabilirler. Aynı şekilde Zazaca'ya has olan bir deyim baş-

ka bir dile çevrildiği zaman, çevrildiği dilde bir anlam ifade etmeyebilir. Bu nedenle bir dildeki kelime gruplarının, deyimlerin ve atasözlerinin illa da Zazaca'ya çevrilmesi için uğraş vermek gerekemeyebilir. Sözcüklerin çevirisinde bu türden hatalar çok daha azdır. Bu hatalar daha çok deyim veya atasözü çevirilerinde görülmektedir. Onun için böylesi durumlarda her deyim ya da atasözünü çevirme zorunluluğu yoktur. Bir deyim veya atasözünün Zazaca'da bir karşılığı varsa yazılır ya da Zazaca'da anlam ifade edebilecek bir şekilde türetilir. Yoksa zorlama bir şekilde çevirisini yapmak bir fayda sağlamamaktadır.

4.6. Sözlük Kavramı

Sözlük kelimesini, Zazaca sözlük eserlerinde farklı isimlendirmelerle görmek mümkün. Bu farklı isimlendirmeler bazen halk arasında kullanılan tabirler olmuştur; bazen de bu kelimeler yazarların kendileri tarafından türetilmiştir. Sözlük kelimesi için genel olarak "Fehring" kelimesi kullanılmaktadır. Ancak bu bütün sözlükler için kapsayıcı bir niteliğe sahip değildir. Örneğin Mehmet Aydar, Zazaca-Türkçe Sözlük adlı eserinde sözlük kelimesi için "Qalier" tabirini kullanır. Ali Ekici ise "Qesexani" kelimesini de kullanır. S.Verroj ise "Vajname" kelimesini kullanmayı tercih eder. Tabii bunların her biri birer zenginliktir. Ancak sözlük tabiri için ortak bir ifadenin de olması, bu alana katkı sağlayacaktır. Örneğin Türkçe'de de sözlük tabiri için kullanılan "lügat ve kamus" kelimeleri mevcuttur. Ancak genel itibari ile sözlük kelimesi daha yaygın kullanılmakta ve daha çok kabul görmektedir.

4.7. Önsöz Tabiri

Zazaca sözlüklerde önsöz tabiri için de farklı kelimeler kullanılmaktadır. Bu tabirde de tıpkı sözlük kelimesinde olduğu gibi yazarların kişisel tercihleri daha çok ağır basmakta ve zaman zaman önsöz için kullanılan tabir, sadece o yazara has bir yazım da olabilmektedir. Bu konuda da örneklerden hareket etmek gerekirse; Malmisanij önsöz için "vatişê verni" tabirini kullanmaktadır. Munzur Çem ise "vatena veri" yani ilk söz olarak çevrilebilecek bir tabir kullanır. Turan Erdem ve Orhan Erdem'in kullandığı sözlük Malmisanij'in kullanımına yakın bir kelime olan "qalê veri" kelimesidir. Mehmet Aydar, Türkçe olarak "sunuş" şeklinde giriş yaptığı eserinde, bu kelimenin Zazaca'sı için "verdayı" kelimesini kullanır. Sözlük kavramı için söylenenler önsöz kavramı için de geçerlidir. Bu kelimelerin her biri elbette ki birer zenginliktir; ancak standart bir yazım için ortak bir kavram bulunması ve kullanılması daha faydalı olacaktır.

4.8. Zaza ve Zazaca İçin Kullanılan Farklı Tabirler

Zaza ve Zazaca tabirleri için de bugün henüz görüş birliğine varılmamıştır. Diğer eserlerde olduğu gibi Zazaca sözlüklerde de Zaza ve Zazaca kelimeleri için

farklı tabirler kullanılmaktadır. Vate Çalışma Grubu eserlerinde genel itibari ile Zaza için “Kırmanc” Zazaca için ise “Kırmancca” tabirlerini kullanır. Ancak Vate Çalışma Grubu’nun çalışmalarında “Kırd-Kırdki, Dımili-Dımilki, Zaza-Zazaki” tabirleri de kullanılmaktadır. Dersim bölgesinde genellikle Zaza tabiri için Kırmanc, Zazaca tabiri için ise Kırmancî tabiri kullanılır. Urfa-Siverek bölgesinde ise Dımili-Dımilki kavramları kullanılır. Bingöl ve bölgesinde ise kullanılan iki farklı tabir vardır: “Kırd-Kırdki, Zaza-Zazaca” Ancak Bingöl ve çevresinde, daha çok Zaza ve Zazaca kelimelerinin kullanıldığını da belirtmekte fayda var.

Bu konuda da ortak bir kavramın kullanılmaması ve kabul gören bir tabirin olmaması farklılıklara yol açmaktadır. Halk nezdinde düşünüldüğünde “Zaza, Kırd, Kırmanc, Dımili” kavramlarının aynı etnik unsur için kullanıldığı, büyük kitleler tarafından bilinmemektedir. Burada da ortak bir kavramın kullanılması ve ortak bir kelimenin kabul görmesi, bu kavram sorununa da bir çözüm getirmiş olacaktır.

4.9. Hazırlanan Sözlüğün Eksik Bir Çalışma Olduğu Düşüncesi

Zazaca sözlüklerin birçoğundaki ortak sorunlardan biri de hazırlanan sözlüğün eksik olduğu ve ihtiyaçlara tam olarak cevap veremediği düşüncesidir. Birçok yazar, sözlüklerin önsözünde bu soruna ifade etmekte ve düşüncenin nedenini dile getirmektedir. Bunu alıntılarla ifade etmek gerekirse;

Malmisanij, Zazaca-Türkçe Sözlük eserinde bu düşünceye şöyle değinir: “Dımili lehçesinin yeterince yazılmamış olması ve daha önce hazırlanmış bir sözlüğün bulunmaması, bu lehçede bir sözlük hazırlamayı ister istemez güçleştiriyor. Fakat bunlara rağmen birilerinin bir yerden başlaması gerekiyordu. Bu iş bana nasip olduğu için çok mutluyum. Okuyucunun öneri ve eleştirileri beni ayrıca sevindirecektir.”¹⁶ Hüseyin Çakmak ise bu duruma; “Elinizdeki çalışma, bir sürü hata ve eksikliklerle dolu bir çalışmadır. Hatanın en büyüğü ise benim bu çalışmayı yapmamdır. Böyle bir çalışmanın uzmanlar tarafından hazırlanması gerekirken, konu hakkında bir eğitimi olmayan birisinin, böyle bir çalışma içine girmesi çok büyük bir hatadır.”¹⁷ diyerek bu soruna müdahil olmaktadır. Mesut Özcan ise eserinde bu soruna farklı bir açıdan yaklaşır ve “Zazaca gibi henüz yazı dili aşamasına gelmemiş diller açısından bu çalışmanın zorluğu ortadadır. Birçok eksiklik olacaktır. Okuyucunun böyle bir anlayışla bu eseri eline alması gerekiyor.”¹⁸ der. Harun Turgut, Zazaca-Türkçe Sözlük adlı eserinin ikinci baskısı için hazırladığı önsözde tam da bu sorunun neden kaynaklandığını anlatmaktadır. Şöyle diyor Turgut: “Zaza

16 Malmisanij, *Zaza-Türkçe Sözlük*, 1.basım, Jina Jû Yayınları, Uppsala, 1987, s.8

17 Hüseyin Çakmak, *Türkçe Dersimce (Kırmancî/Dımilki/Sobê) Sözlük*, 1.baskı, Kalan Yayınları, Ankara, 2004, s.5

18 Mesut Özcan, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 1.baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s.7

dilinin tüm yönlerini araştırarak kapsamlı ve eksiksiz bir sözlük meydana getirmek bir kişinin veya grubun değil, bir kurumun işi olduğunu burada belirtmekte yarar var. Böyle bir kurumumuz henüz olmadığı için dil üzerine uğraşlarımız kişisel çabalar düzeyinde kalıyor. Bu tür çalışmalar yazılı dilin gelişip yaygınlaşmasına katkı sağlayacağı için sürdürmekte yarar var.”¹⁹

Bu sorunun çözümü için Harun Turgut’un söylediklerinden yola çıkmak daha faydalı olacaktır. Zazaca için ortak bir dil kurumu olmadığından dolayı bu alanda verilen eserlerin hepsi kişisel birer çaba olarak görünmektedir. Bu kişisel çabalar elbette ki Zaza diline büyük faydalar sağlamaktadır. Ancak kurumsal bir yapı olmadan, tam donanımlı ve bütün bölgeleri kapsayan bir sözlüğün hazırlanmasının mümkün olmayacağını da söylemekte fayda var. Nitekim bu konuda Türkçe için Türk Dil Kurumu örneğini göstermek çok isabetli olacaktır. Türk Dil Kurumu kurulduktan sonra Türkçe’nin gelişimi daha da hızlanmış ve bölgeler üstü bir yazım ve konuşma dili meydana getirilmiştir. Bunun uygulama alanı aynı şekilde Zazaca için de yapılabilir. Kurulacak olan bir kurulda, bütün bölgelerden bölgeler üstü bir Zazaca meydana getirilebilir ve bu bütün bölgelerde kabul görebilir. Böylelikle böyle bir sorun da bundan sonra yaşanmamış olacaktır.

SONUÇ

İlk Zazaca eserin hazırlandığı günden bugüne, aradan asır ile ifade edilebilecek bir zaman dilimi geçmesine rağmen, Zazaca yazımın hala çok ciddi ve çok büyük sorunları bulunmaktadır. Bu sorunların hepsi de bugün hala çözüm beklemektedir. Zazaca yazım için geçerli olan sorunların büyük bir çoğunluğu, Zazaca sözlükler için de geçerlidir. Kabul edilmelidir ki bir dildeki aksaklık, o dildeki bütün çalışmalara da yansımaktadır. Örneğin Zazaca yazımın standart bir yapıya kavuşmamış olması, Zazaca’da verilen bütün eserleri etkilemektedir. Buna roman, makale, hikaye, şiir, sözlük, masal, vb. bütün yazım türleri dahildir.

Dilbilgisi ve sözlük bir dildeki ana çalışmalar arasında yer almaktadır. Bir dilin sağlam bir dilbilgisi yapısına sahip olması ve bu dile ait iyi bir çalışma ile ortaya çıkarılan bir sözlüğün bulunması, o dildeki birçok eksiği gidermiş olacaktır. Bugün bir metin hazırlandığı zaman iki ana unsur göz önünde bulundurulur: Birincisi dilbilgisi ikincisi ise sözlük. Bugün dikkate değer bir çalışma yapıldığı zaman iyi bir dilbilgisi yapısına sahip olan dillerin gelişiminin ve değişiminin, daha sağlam ve daha hızlı olduğu görülecektir. Bir dildeki kapsayıcı sözlük çalışmaları da o dilin bütün çalışmalarını destek sunmakta ve bir dildeki bütün çalışmaların hazırlanmasına ön ayak olmaktadır.

19 Harun Turgut, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 2.basım, Tij Yayınları, İstanbul, 2006, s.3

Sözlükler bir dilin kelime yapısını ortaya koymaları bakımından, adeta o dilin aynaları gibidirler. Bir dildeki sözlükleri incelemek bile, o dilin yapısını ve o dilin içinde bulunduğu durumu gösterebilmektedir. Zazaca sözlükler konusunda bugün ciddi sıkıntılar bulunmaktadır. Zazaca sözlüklerdeki bütün sorunlar önemli olmakla beraber, sorunların temelinde alfabe ve standart bir yazımın bulunmaması gelmektedir. Bunu bir çözüme kavuşturmak her ne kadar zor görünse de mutlaka yapılmalıdır.

Zazaca yazımın bütün sorunlarının çözümü için büyük kurultaylar yapılmalı ve bu kurultaylarda Zazaca'nın sorunları ele alınmalıdır. Ayrıca bu büyük toplantılarda Zazaca hakkındaki sorunların çözüme kavuşturulması için çalışmalar yapılmalı ve bu alandaki eksiklikler giderilmelidir. Konuyu daha çok Zazaca sözlükler çerçevesinde değerlendirmek gerekirse, bütün bölgelerin dil özelliklerini yansıtan bir sözlüğün hazırlanması ve bu sözlükteki yazım ve kullanımların ortak bir yapıya sahip olması oldukça önemlidir. Bu ortak çalışma için şimdye kadar Zazaca alanında sözlük hazırlayanlar bir araya gelebilir ve bu konudaki eksikliği girebilirler.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, (1990), *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- AYDAR, Mehmet, (2003), *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Doruk Yayımcılık, İstanbul
- BİNGÖL, Zekeriya , “Sözlük ve Sözlüçlük Üzerine Bir Araştırma”, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi - Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Akademik Bakış Dergisi*, 9.sayı. s.197-207
- CANPOLAT, Musa, (2006), *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Can Matbaacılık, İstanbul
- ÇAKMAK, Hüseyin, (2004), *Türkçe-Dersimce (Kırmancki/Dımilki/Sobê) Sözlük*, Kalan Yayınları, Ankara
- ÇEM, Munzur, (1994), *Ferheng Kurdî-Tirkî (Zazakî)*, Stockholm
- EKİCİ, Ali, (2010), *Türkçe-Zazaca Sözlük*, Kardelen Yayımcılık, İstanbul
- ERDEM, Orhan- Turan, (2006), *Zazakî-Tirkî Tirkî-Zazakî Ferheng*, Arya Yayıncılık, İstanbul
- KOCADAG, Çeko, (2010), *Kırmanckî (Zazakî)-Kurmancî, Kurmancî - Kırmanckî (Zazakî) Ferheng*, Weşanên Komkar, Berlin,
- LEZGİN, Roşan, (2005), *Ferhengê Îdyomanê Kurdki (Kırmanckî/Zazakî)*, Vate Yayınları, İstanbul
- MALMİSANIJ, (1987), *Zazaca-Türkçe Sözlük Ferhengê Dımilki-Tırki*, Jina Nû Yayınları, Uppsala
- MALMİSANIJ, (1997), *Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî*, Stockholm
- ÖZCAN, Mesut, (1997), *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Kaynak Yayınları, İstanbul

TURGUT, Harun, (2008), *Türkçe-Zazaca Sözlük*, Do Yayınları, İstanbul

TURGUT, Harun, (2001), *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Tij Yayınları, İstanbul

UÇAMAN, Abdurrahman., VERROJ, S. (2002), *Ferheng-Vajname*, Weşanên War, İstanbul

VATE ÇALIŞMA GRUBU, (2009), *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî, Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük*, İstanbul

VATE ÇALIŞMA GRUBU, (2009), *Türkçe-Kirmancca (Zazaca) Sözlük, Ferhengê Tirkî-Kirmanckî (Zazakî)*, İstanbul

YILDIRIM, Kadri, (2008), *Nûbehara Biçûkan*, Avesta Yayınları, İstanbul

KİMLİĞİN BELİRLENMESİNDE ANADILIN ÖNEMİ!

Faruk İREMET*

ÖZET

Her dil, bir kişiliktir. Her dil, bir kültür birikimidir. Her dil tarihsel yapılanmadır. Zaza dili de, yeryüzündeki tüm diğer diller gibi bu özellikleri bünyesinde taşımaktadır.

Zaza dili üzerindeki yüzyılların asimilasyonu; imparatorlukların, baskının ve işkencenin fırtınası Zaza dilini yok etmede başarı gösterememiştir. Buna sebep, Zaza dilinin anneden çocuğa, çocuktan kendi nesline yani nesilden nesile nin-nilerle, şarkılarla ve de kahramanlık destanlarıyla aktarılmasındandır. Tabii bu saydıklarım aşiret zincirinin, yapılanmasının ve kültürünün büyük rolünü hatırlatmadan da edemeyeceğim. Aşiret kültürünün oynadığı büyük rolü unutmamak gerekir. Her ne kadar aşiret yapılanmasına bilimsel olarak karşı olsam da, Zaza aşiret örgütlenmesine neler borçlu olduğumuzu söylemeden de edemeyeceğim.

Zazaların tarihte yaşadığı tüm faciaların yüzde ellisini bile yaşamayan bazı toplumsal grupların tarihten nasıl silinip yok olduklarını hepimiz bilmekteyiz. Afrika'da, Latin Amerika'da, Kafkasya'da ve hatta Avrupa'da bir çok dilin tarihten silinip yok olduğunu bilmekteyiz ve tarih kitapları bunu yazmaktadır. Bunun sebebi nedir acaba? Bu soruya yanıt verebiliyorsak, nedenini açıklayabiliyorsak ve de asimilasyonun bazı yerlerde üstün gelemediğine yanıt bulabiliyorsak; Zazaca'nın neden tüm felaketlere, bir dağın yamacı gibi göğüs gerdüğünü de anlamış olacağız.

Ben bu felaketlerin neden bertaraf edildiğini biliyorum. Bu anadile olan sevgiden, anadile olan bağlılıktan ve anadilin 'ana' olmasından kaynaklanıyor. Bu

* Yayıncı-yazar-gazeteci, faruk@iremet.se

anaya olan saygıdan kaynaklanıyor. Zazalar her ne kadar babaerkil (ataerkil) bir toplum olsalar da, dil, gelenek ve kültür anaların ninnileriyle nesilden nesile ulaşmıştır. Bu analarımızın bize sunduğu, aktardığı ve temel kıldığı ulusal duygulardır. Bu zenginliğimizin ana kaynağıdır. Hiçbir uzman, yazar ve dilbilimci ben bu dili yarattım demesin. Zaza dilinin ana kaynağı hâlâ bizim yaşlılarımızdır. Zazaca dilinden başka dil bilmeyenlerimizdir. Kimse okul sıralarında anadilimiz olan Zazaca'yı öğrenmedi. Asimilasyona uğramış bizler, dilimizi sonradan öğrenmek için yola çıktık. Yazım dili yaratmak için yola çıktık. Dilimiz Zazaca'nın grameri var. Dilimiz Zazaca'nın dil düzeni var. Ama yazılmamış. Zazaca'yı yazım diline dönüştürme uğraşlarımız onu yarattığımız anlamına gelmemelidir. Bir insan bir dilin uzmanı olabilir, ama onun yaratana değildir. Bunu anlamak gerekir. Biz ancak ve ancak dilimizin emekçileri ve ressamı olabiliriz. Zazaca'yı yazarak, siyasi olarak ve de dilbilimci olarak savunanlar dilimizin efendileri değil ancak ve ancak dilimizin hizmetçileri olabilirler.

Ana rahmine düşen her cenin, anasının sesiyle, sohbetiyle ve mırıldandıklarıyla dilini yaratır. Ataerkil toplumlarda kadına ayrılan yer eğer ev ise, orada en az altı-yedi yıl bir çocuk anasının dediklerini beynin hafıza kartına kayıt ediyorsa kendisini ifade etme kapasitesinin vitaminini de oradan alıyordur. Çocuğun dilinin temeli kreş görevi gören ebeveynlerinin yuvasıdır. Besinini de oradan alır. Yani anasından ve ninelerinden. Zaten bir dile anadil denmesinin de herhalde sebebi bu...

Ben dilimi ve kendimi ifade etme özelliğini anama borçluyum. Şiirlerimin, yazdıklarımın ve insanlarla olan ilişkilerimin ana kaynağı da o. Ben anadilimi seviyorum. Onunla dinlemeyi, onunla gülmeyi ve hatta onunla birini öpmeyi çok seviyorum. Anadilimi iyi bilmem çok kültürlülüğümün, çok dilliliğimin ve aşırı hümanist olmamın da ana kaynağıdır.

GİRİŞ

Zaza dilinin bünyesinde kültürümüzü yaşamaya, yaşatmaya ve gelecek nesillerin ruhunda yaşatıp yaşatmamaya bizler karar veriyoruz. Bu tercihi biz yapıyoruz.

Zazaca Türkçe değildir. Bunun dilbilimsel açıklaması var. Bu farklılık hem Avrupa dillerine hem Türkçe'ye politik açıdan bakmayan Türk dilbilimcileri tarafından da bilinmekte. Türkiye üniversitelerinde, Türkçe'nin Ural-Altay dil grubundan olduğu savunulmakta ve eğitimde bu gösterilmektedir. Şimdiye kadar Türkçe'nin Hint-Avrupa grubundan olduğunu savunan hiçbir Türk dilbilimcisini ve uzmanını görmedim.

Kürtçe'ye gelince, Zazaca'nın Kürtçe'yle olan yakınlığı Hint-Avrupa dil grubundan olmasından kaynaklanıyor. Kürtçe ile olan benzerliği de budur. Zazaca'nın Kürtçe'yle olan akrabalığı, Hint-Avrupa dil grubunun İrani dil dalında bulunan 40 dille olan akrabalığıdır. Zazaca'nın Kürtçe'nin bir lehçesi olduğu iddiası da, artık dilbilimsel olarak çürütülmüştür. Bu tez artık tamamıyla tarihe karışmıştır. Kürt siyaset çevresinde bunun ancak duygusal fırtınası yaşanmaktadır. Gerçi, bilge Kürt aydın çevresi de artık lehçe tezini geride bırakmış ve siyasi çalışmalarını için yeni ve ortak çözümler bulma çabası içindeler. Bu çözüm arama da kendini Kürt gören, Zaza/Dımlı kökenli kesim tarafından yapılmaktadır. Bu kesimin amacı farklı. Dil konusunda, taraflı da olsalar, güzel çalışmalar sergilemekte. Yazdıklarında her ne kadar Kürtçe kelimeleri ödünç alsalar da, yaşattıkları sevda bir dil yaratmaktır. Ama bu çalışmanın faturası Zaza kimliği için çok pahalı ve lüks. Bu fatura, Zaza kimliğinin asimilasyonu ve Zazaların ulusal kimlikten mahrum edilmesiyle ödenmekte.

Her ne hikmetse, Zazalara siyasi ve kültürel arenada söz sahibi olma ve kendi kimliğiyle yer alma şansı doğduğunda, Kürt milliyetçi kanadının, Zazalar hakkında anti propaganda ve muhalefet yaratma aktiviteleri de hızlanıyor. Bunu yaparken, ardına kuyruklaşmış Türk solunu da almayı unutmuyor. Kürt hareketi için ömrünü adanmış Türk asıllı sosyolog İsmail Beşikçi bile Zaza aydınlarına saldırmayı unutmadı ve bunu bir görev saydı. İsmail Beşikçi'ye yazdığım "Açık Mektubum" sitemde mevcuttur. Bu konuda sanki Zazalar uluslararası emperyalist ve askeri bir güçmüşler gibi. Zazalar hakkındaki anti propaganda ne zaman başlıyor biliyor musunuz? Zazalara kendini ifade etme şansı doğduğunda veya bazı kültürel şanslar tanınacağı sohbeti yapıldığında milliyetçilik hortlamakta.

AKP'nin "açılım" adıyla attığı adımda Zazalar anılmadığı için, buna içerlenen (haklı olarak) Zaza kökenli Devlet Bakanı Cevdet Yılmaz, "Açılımda Zazalar yok" ifadesini kullandı, kullanmaz olaydı Kürt milliyetçi sitelerinde kopan yaygara, saldırı kampanyasının haddi hesabı yok. Buna bir de Bingöl Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Gıyasettin Baydaş'ın: "Zazaca'yı da korumak ve yaşatmak istiyorsak, Zazaca konuşmayı teşvik edeceğiz" demesi ve ardından Bingöl Üniversitesi tarafından 13 Mayıs 2011 tarihinde düzenlenecek olan "Zazaca Sempozyumu" basına açıklamasıyla birlikte Sayın Prof. Dr. Gıyasettin Baydaş da Devlet Bakanı Cevdet Yılmaz gibi sözlü ve yazılı saldırılara maruz kaldı. Sendikalardan, sol görüşlü köşe yazarlarına, Kürt milliyetçilerinden Kürt bilim adamlarına kadar ağzına geleni kimse sakınmadı. Zazaları MİT'likle ve devleti de Kürtleri bölmekle suçlayan bu 'akıllı' aydınlar Güneydoğu'da açılan onlarca Kürt radyo ve TV'nin nasıl açıldığını, biz bilmeyenlere anlatırlarsa seviniriz. Birde devlet kanalı olan TRT-Şeş'in (altı'nın) ne anlama geldiğini de bize açıklarlarsa hem ufkumuz açılır, hem de zihnimiz zenginleşir ve buna sevinmiş oluruz.

Zazalar bir şeye sahip olmadan, ihanetle suçlanıyorlar. İhaneti olan kim sizce? Devlet kanalıyla beslenenler mi? Yoksa hiçbir kanal ve radyoya sahip olmayan Zazalar mı? Sizce Devlet Bakanı Cevdet Yılmaz'a ve Bingöl Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Gıyasettin Baydaş'a karşı yapılan sözlü ve yazılı saldırılar haksızlık değil mi? Meclis'te yapılan Kürt tartışmalarına (savunma maksatlı), Kürtleri savunan gazetelere ve resmi askeri elbiseleriyle Kürt açılımını savunan askeri yetkilileri de eklersek sohbetimiz ve yazacaklarımız uzun süreceğe benzer.

MİT'lik aranacaksa doğru adreste aranmalıdır. Bölücülük, Zazaların güçsüz, örgütsüz, kendini savunmayan cılız kültürel isteklerinde aranmamalıdır!

Lehçe ve dil konusunda, kitabım 'Zonê Ma Zazaki, Dilimiz Zazaca'da, herkesi gülümsetecek ve düşündürecek bazı fikirlerimi espri niyetli kaleme almıştım. Bu-raya aktarıyorum:

- **"Dil:** Devleti, bayrağı (veya vardır ama; resmi değildir) ve askeri olan halkların kullandığı ifade yapısına dil denir.

- **Diyalekt:** Devleti, bayrağı ve askeri olmayan halkların kullandığı dil diyalektir. Bu 'espriyi' yapmaktan kendimi alıkoyamıyorum."

Türkiye'ye demokrasi, Zazalara kültürel haklar, taleplerim arasındadır. Bunu demokrasinin bir gereğidir diye talep etmekteyim. Dincisinden sosyalistine, Zazasından Kürdüne ve ağasından hamalina herkesi kapsamalıdır gelecek olan demokrasi. Hiçbir katmanı ve hiçbir grubu unutmadan. Demokrasi vardır geliyor diye de, devletin üstüne düşen görevlerini unutmaması gerekiyor. Çünkü demokrasi her zaman yenilenmeyi, bakımı ve korunmayı gerektiriyor. Demokrasi sürekli Rönesans'ını yaşamalı. Kanunların değiştirilmesiyle demokrasi kendiliğinden kapıyı çalmıyor. Başbakan korumasız halkın arasında gezebiliyorsa, polis korkmadan silahsız dolaşabiliyorsa, Zazalar kültürel haklarını kimseye bağımlı olmadan öz kimliğiyle kullanabiliyorsa, demokrasi, demokrat olmaya hazırdır.

Demokrasilerde devletin üstüne düşen büyük görevler var, bu görevler arasında azınlıkların haklarının korunması, ulusal kimlik ve ulusal taleplerinin himaye altına alınması gibi. Yıllarca Kürtlere dağlı Türk demekle nasıl ki Kürtler dağlı Türkler olamadılar, Zazalara da dağlı Kürtler demek kadar komik ve de cahilce bir yaklaşım tarzı olamaz. Zazalar mı dağlı, yoksa Kürtler mi? Bu konuyu da ancak antropolog ve etnologlara bırakarak çözebiliriz. Zazaların dağlı veya ovalı, köylü veya işçi olması onların asimile edilmesi anlamına gelmemelidir. Nasıl oluyor da Afganistan'da konuşulan Darice'yi ve Paştunca'yı, yıllarca iç içe yaşadığımız dil olan Soranice'den ve Kırmanca'dan daha iyi anlıyorum veya nasıl oluyor da bir Dari ve Paştun beni bir Kürt'ten daha iyi anlıyor. Sizce ilginç değil mi?

Zazaca, İrani dil ailesinde başlı başına bir dil olup, kendisine ait lehçelere sahip olan bir dildir. Lehçeleri olan bir dile lehçe demek bilimle özdeşleşmemektedir.

Lehçede ısrar etmek bana çok komik geliyor. Lehçe teorisini savunan her kim ise komik duruma düşmektedir.

Zazaca'nın başlı başına bir dil olduğu artık Zaza aydınları ve dil uzmanlarınca da bilimsel veriler verilerek kanıtlandı.

Hint-Avrupa dilleri gövde bükümlü gruptadırlar. Zazaca'nın diğer dillerle olan farklılığı bilimseldir. Zazaca Hint-Avrupa dilleri grubundan olduğu için bükümlü diller grubundandır. Uzmanlar dili belli kategorilere ayırmışlar. Bunlar sırasıyla:

- Heceli Diller

- Bitişken Diller

- Bükümlü Diller olarak üçe ayrılırlar. Anlaşılmayı kolaylaştırmak için bazı örnekler vereyim.

Heceli Diller: Çekimsiz dillerdir. Bu gruba Çince'yi örnek verebiliriz. Yalın diller cümle de değişmeden kalırlar. Ek almazlar ve büküme uğramazlar. Ama cümle içinde yer değiştikçe anlam değiştirirler.

Bitişken Diller: Bunlara bağlantılı diller de denir. Bu gruba Türkçe, Fince ve "Macarca" da dahildir. Bu sınıfa dahil dillerin belirgin özelliklerinden bazıları; şahıs, takılar, çoğul ekleri eylem halinde köke eklenmeleridir.

Bükümlü Diller: Yani Hint-Avrupa grubunda olan diller. Bu dillere gövdeden bükümlü diller denir. Bu diller kategorisinde Zazaca, Grekçe (Yunanca), Latince, Almanca (Germence), İtalyanca, İngilizce ve diğer bazı dillerdir. Hindçe ve İranice (Farsça) de bu dil grubuna dahildir. Zazaca, dini metinlerden olan Avesta ile aynı dil karakterine sahiptir. Yani gövdeden bükümlü diller. Avesta diline Zent dili de denir.

Zazaca'dan bazı örnekler vereyim:

Pirodayis: Vurmak

Dano pı ro - Vuruyor

Seni da Fatima ro – Fatime'yi nasıl vurdu

Fatma komplemanlaştı (nesneleşti). Yani kelimedeki '**PI**' kalktı ve yerine Fatima geldi. İki çeşit fiil vardır. Bunlara geçişli (transitif) ve geçişsiz (intransitif) fiiller denir. Transitif fiiller kompleman alırlar ve intransitif fiiller ise kompleman almazlar.

Örneğin Zazaca'da geçmiş zamanda yazı '**mı**' yani (ben ile) başlıyorsa transitiftir. *Örneğin:* **Mı vat** (Ben dedim).

Zazacada bir fiil geçmiş zamanda '**ez**' (benle) başlıyorsa o fiil intransitiftir.

Örneğin: '**Ez şiya**' (ben gittim) intransitiftir.

SONUÇ

Dilimizin lehçe olmadığını bilimsel olarak kanıtlamak çok kolay, ama bilime inanmayanları ikna etmek çok zor. Zazaca'nın lehçe olmadığı ve dil olduğu yaşlılarımızın anlattıklarında mevcuttur. Dilimizde söylenen ve kuşaktan kuşağa geçen destanlarımız, fabllarımız ve hikayelerimiz anlattıklarımıza kaynaktır ve birer canlı örnektir. Bu sözlü anlatımlara bir de Zazalar ile Kürtler arasındaki deyişleri, 'şakaları' ve kültürel farklılıklarımızı da katarsak farklı iki halk ve dil olduğumuz konusunda tartışmaya gerek kalmayacaktır. İnadına aksini savunanların fikirleri de siyasideir. Bakın ne diyor Rektör Baydaş: *"13 Mayıs 2011 tarihinde Zazaca bir sempozyum düzenleyeceğiz. Bu alanda gerçek manada çalışma ve araştırma yapmış, eserleri bulunan kişiler arasında seçmeler yapacağız. Bu kişiler, alanlarına göre sempozyumda sunum yapacaklar. Kapsamlı ve geniş katımlı bir sempozyum olması için de iyi bir çalışma yapacağız... Yapılacak sempozyumda Zazaca'nın bir lehçe mi yoksa bir dil mi olduğunun bilimsel anlamda tartışılacak"*. Bilim budur. Açık platform budur.

Zazaları illa ki Kürt mü görmek istiyorsun? Buyurun yerli ve yabancı uzmanların katılacağı bu sempozyuma bilimsel çalışmalarınla sen de katılırsın ve fikirlerini basına beyan edersin, basınla ve katılımcılarla bilimsel çalışmalarını paylaşırsın. Yoksa birilerinden duydum, öyle diyorlar ve ben böyle biliyorum (kaynaksız) demekle Zazaca lehçe olmuyor. Yok, eğer bu sempozyumda üniversite aracılığıyla devletin parmağını var diyorsun ve katılmak mı istemiyorsun! "Katılmak bana yanlış geliyor" mu diyorsun! Sen de kalkar bir bilimsel sempozyum düzenlersin ve bilimsel çalışmaları olan herkesi davet edersin! Zazaca'yı ayrı dil olarak gören yerli yabancı uzmanları, yüzlerce kurumun, örgütün ve yapılanmaların kanalıyla çağırırsın. Sormadan da edemeyeceğim: "TRT Şeş'in açılmasına sevindin mi? Muş Alpaslan Üniversitesi'nin talebi üzerine Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün açılmasına seviniyor musun? Ya Mardin Artuklu Üniversitesi'nin Kürtçe ders vermesine ne diyorsun? Zazaca Enstitüsü mü açıldı, bunun kime zararı var? Sadece Kürtçe değil her dil yaşmalıdır... Çünkü, dilin adı -anadildir-. Kim sevmez ki anasını? Hele hele ondan gelen dili?

Demokrasi tolerans işidir. Demokrasi saygı ve eşitliktir. Demokrasi fikir ayrılıklarının, yaşam bulduğu arenadır. Zazalar da bu arenada ben varım demek istiyor. Gelin hep birlikte var olalım, yaşayan diller olalım ve yaşayan dillere sahip çıkalım.

ZAZA DİLİ DERSLERİNİN TÜRKİYE’DE KREŞ VE OKULLARDA OKUTULMASI

Hakkı ÇİMEN*

ÖZET

Her dil tüm insanlık için bir kültür mirasıdır. Zazaca’da, sadece Zaza halkı için değil tüm Türkiye ve insanlık için önemli kültür miraslarından. Kültür mirasları ancak geliştirilip yaşatılırsa bize ve gelecek kuşaklara yarar sağlayabilir. Bir ülkenin kalkınması için ruhen ve beden sağlığı, iyi eğitim almış insan gücü lazımdır. İnsanı hasta olan ülkeler gelişemez.

Araştırmalar, çocuk ve gençlerde ruh sağlığının oluşmasında anadilin önemli rol oynadığını; anadili eksikliğinin kişilik gelişmesini negatif etkilediğini, bu eksiklikle büyüyen çocuk ve gençlerin ruhi dengesizlikler yaşadığını ve topluma yararlı olmak yerine yük olabildiğini; globalleşen dünyada çok dilliliğin önem kazandığını; anadilini iyi öğrenen çocuk ve gençlerin, yabancı dilleri daha çabuk ve doğru öğrenerek okul ve iş hayatında başarılı olduğunu ispatlamıştır. Zazaca’yı araştırıp geliştirmek ülkemize sadece yarar sağlar. Bu iş için alt yapı oluşturma zarurietiyi vardır:

1. Avrupa Konseyi, 25 Temmuz 1977 tarih ve 77/486/EEC sayılı direktifinin 126 ve 127. maddeleri ve Avrupa İnsan Hakları Antlaşmasıyla Avrupa’da köken dillerinin okullarda okutulmasını yasal güvenceye bağlamıştır. Türkiye de yerel dillerin okullarda okutulmasını yasal güvenceye kavuşturmalıdır.

2. Tunceli ve Bingöl üniversitelerimizde Zaza Dili ve Edebiyatı Enstitüleri ve fakülteleri açılarak öğretmenler yetiştirilmeli, müfredat programları hazırlanmalıdır.

3. Zazaca, yoğun konuşulan bölgelerdeki kreş ve ilköğretim okullarında okutulmaya başlanmalıdır.

* Öğretmen/yazar, xhakkı@aol.com

Eğer devletimiz, yerel dillere ülkemizin zenginliği olarak bakabilirse, halihazırda Zazaca'yı rahat konuşabilen insan potansiyeli mevcut olduğundan, elimizde yeterince Zazaca dil kayıtları bulunduğundan, Zazaca ders materyalleri, kitap ve yayınlar giderek çoğaldığından Zazaca rahat gelişebilecek, kaybolma tehlikesi ve tehdidi ortadan kalkabilecektir. Tüm bunların uygulanabilmesi için anadili hakkının, bir insanlık hakkı olduğunu samimi kabul edebilen demokratik bir dünya bakışıyla devletin maddi ve manevi desteğine ihtiyaç vardır.

GİRİŞ

1.1 Kültür mirası olarak dil

2.1. Sağlıklı eğitimin ülke gelişmesindeki önemi

3.1. Çocuk ve gençlerde ruh sağlığının oluşmasında ana dilinin oynadığı rol

3.2. Çocuk ve gençlerin kişilik gelişmesinde ana dilinin oynadığı rol

4.1. Globalleşen dünyada çok dilliliğin önemi

4.2. Ana dilinin önemi ve yabancı dilleri öğrenmede oynadığı rol

4.3. Çok dilliliğin okul ve iş hayatındaki önemi

5.1. Türkiye'de ve yurt dışında Zaza çocuklarının durumu

5.2. Çoğunluk ve azınlık dillerinin birbirlerine etkileri

6.1. Zaza Dili'nin, Türkiye'de ihtiyaç duyulan bölgelerdeki kreş ve temel eğitim okullarında okutulması

6.2. Zaza Dili'nin, Türkiye'nin kreş ve okullarında okutulabilmesi için alt yapının oluşturulması

1.1 Kültür mirası olarak dil

Dil olmazsa insanın, ister yazılı ister sözlü, düşündüklerini anlatması mümkün olmaz. Tarihte uygarlık yaratmış olan tüm halkların kültür miraslarını ancak onların dilleri aracılığıyla bizlere bıraktıkları eserlerden anlayabiliyoruz. Eğer Sümerler, Hititler ya da Mısırlılar, yarattıkları maddi ve manevi zenginliklerini taşlara ya da tabletlere dilleriyle yazmasalardı, bugün onların yaşamış olduklarından haberimiz bile olmazdı. Bu bakımdan dil bilgi birikimlerini günümüze taşıyan en önemli etkinliktir. Kültür, bir halkın tarihi gelişmesi sürecinde yarattığı maddi ve manevi değerlerinin tümüne denir. Bugün yediklerimiz, içtiklerimiz, ilaçlarımız, giyeceklerimiz; bunları üretmek için kullandığımız araçlar, metotlar, taktikler, inançlar v.s. nin çoğunun ilk biçimleri geçmişte bulunmuştur. Geçmişte yapılan irili, ufaklı ne kadar buluş varsa, dil aracılığıyla günümüze gelmiştir. Dil aracılığıyla günümüze gelen bilgi birikimleri, çağın gereklerine ve çağın sunduğu imkânlarla

hergün daha da geliştirilmektedir. Dil, bir halkın maddi ve manevi tüm bilgi ve tecrübe birikimlerini bünyesinde taşır. Eğer dil olmazsa bir halkın bize bırakabileceği birçok şey kaybolup gidebilir. Bu nedendir ki, dünyanın herhangi bir köşesindeki herhangi bir halkın yarattığı bir dil ve o dilin bünyesinde barındırdığı birçok maddi ve manevi değer, eğer geniş düşünebilirsek tüm insanlık için bir kültür mirasıdır. Ülkemizde kaybolması planlanmış ve programlanmış tüm diller, eğer sahip çıkıp yaşatabilirsek hepimizindir. Zaza dili de dahil bu diller kaybolursa, hepimizin kültür mirası kaybolacaktır demektir.

2.1. Sağlıklı eğitimin ülke gelişmesindeki önemi

Uzun dönemler özgür olmayan bir halk çok acı çeker. Bir halk ancak uzun dönemlerde özgür olmazsa ana dilini terk edebilir. Dilini terk etmek zorunda bırakılan bir halkın mensupları, zamanla asimilasyon yoluyla başka bir halkın kültür mantığının işleyişine tabii olmaya mecbur edilebilir. Yabancı bir kültür mantığının işleyişine tabii olmak zorunda bırakılanların sosyal ve ruhsal bakımdan sağlıklı olmaları düşünülemez. Çekilen maddi ve manevi acılar, yalnız bir halkın dilini ve ortak aydınetini öldürmez ve aynı zamanda o halktan arda kalanları hasta eder. Böyle özgürlükleri yok edilerek eğemene tabii edilmeye çalışılan insanlar, yaşadıkları ülkenin gelişmesinin önünde uzun vadede engeldirler.

Çocuk ve gençler için sağlıklı eğitim, insanlarımızın ana dillerine yasak ve engeller koyarak gerçekleşmez. Bu nedenlerden Türkiye’de eğitim sistemi yeniden gözden geçirilmelidir. Hangi dilden olursa olsun, vatandaşların ana dillerini öğrenme ihtiyacı, devletin eğitim kurumlarında karşılanmalıdır. Geçmişte yapılan hataların telafi edilmesine çalışılmalı; insanlar, dil ve kültürleriyle rehabilite edilmedirler. Ancak tüm insanlarımız, insanlık haklarına kavuşursa, ülkemize huzur hakim olur. İç huzuru olan bir ülkenin kalkınmaması için, dogal felaketler dışında hiç bir şey engel olamaz.

3.1. Çocuk ve gençlerde ruh sağlığının oluşmasında ana dilinin oynadığı rol

Ana dili, çocuk ve gençlerin sadece anne, baba ve diğer akrabalarıyla günlük beylik konularda konuşma ve anlaşmalarını sağlamaz. Ana dili, aile ve tüm akrabaların geçmişiyile (tarih) çocuk ve gençler arasındaki en önemli köprüdür. Bu köprü tahrip edilirse, şu andaki çocuk ve gençlik kuşağıyla yaşlı kuşağın birbirleriyle olan sosyal ve ruhsal ilişkileri bozulur. Diğer bir deyimle ana dilini konuşamayan çocuk ve gençlerin, ebeveynleri, akrabaları ve mensubu oldukları halkın tarihiyle ilişkisi kesilir. B. Akarsu’nun, “W.Humboldt’da Dil-Kültür Bağlantısı” kitabında: *“Hayvan yüzyıllar boyunca konuşup yazamadığı içindir ki, hayvanın tarihi yoktur. Oysa insanı tarihsel yapan durmadan gelişmesi, dünyasını boyuna genişletmesi, yeniye açılması, yeniyi aramasıdır. Bunu sağlayan da insanın temel niteliği olan*

*dili ve bu dili oluşturup geliştirme yeteneğidir.*¹ dediği gibi anadilini öğrenerek büyümeyen çocuk ve gençlerin tarihi olmaz. Kendi tarihini öğrenmeden büyüyen çocuk ve gençler yetişkin yaşa geldiklerinde, “Nereden geldim?” sorusunu er geç kendilerine soracaklardır. Birey bu soruya doyurucu cevap alamayınca zamanla sıkıntıya girebilecek, kendisiyle olması gereken iç barışı bozulabilecektir. İç barışı bozulan insan ruhi dengesizlikler geçirebilecek, topluma yararlı olması şöyle dursun çevresiyle uyum sağlamayarak topluma zararlı olabilecektir.

Ebeveynleri, akrabaları ve halkının kültürünü anlamayan çocuk ve gençler, her ne kadar egemen dili konuşup yazabilseler de; mevcut pazar ekonomisini egemen dilde kavrayarak maddi olarak zenginleşseler de, manevi olarak hep kendilerini fakir ve dolayısıyla bir boşlukta bulacaklardır. Bunlardan küçük bir azınlık maddi güce kavuşsa dahi, ana dilinden kopan halkın çoğu, o ülkenin fakirlerini oluşturacaktır. Maddi ve manevi fakirleşen kitle zamanla huzursuzluğunu ülke geneline taşıyarak, hem ülkenin huzurunu bozacak ve hem de gelişmesini engelleyecektir.

3.2. Çocuk ve gençlerin kişilik gelişmesinde ana dillerinin oynadığı rol

Her ülkenin çocuk ve gençleri, o ülkenin geleceği olarak kabul edilir. İsveçli yazar A. Lindgren'e göre, çocukların kişilikleri ilk beş yaşlarında biçimlenir.² İlk beş yaşlarında ana diliyle büyüymeyen çocuklarda mayalanan kişilik ileri ki yaşamında hem çocuğun kendi iç barışını bozabilir ve hem de ülkenin sosyal yaşamındaki ilişkilerini olumsuz etkiler.

Bu konuya dair uluslararası bilimsel çalışmalar, çocukların hayatlarının ilk yıllarından başlayarak ana dilini konuşup yazabilirlerse, ana dilinin kişiliklerinin gelişmesinde olumlu bir rol oynadığında hemfikirdirler. Tersine azınlık statüsüne itilmiş bir etnik grubun çocuklarının ana dillerini öğrenmeleri egemen kültürce engellenirse, çocuklarda kişilik bozuklukları kaçınılmaz hale gelir. Kanada'nın Toronto Üniversitesi'nden J. Cummins: “Egemen kesimce anadili aşığılarak asimile edilen çocuk ve gençler, çağdaş eğitim hakkından yoksun bırakılıyorlar. Diğer yandan da anadili eksikliği, çocukların ebeveynleriyle iletişimlerini hasta hale sokar. Bu olumsuzluklar, gerek çocuk ve gerekse ebeveynleri için vahim sonuçlar “*verhängnisvolle Folgen*” doğurur.” diyor.³

1 B. Wilhelm, *Von Humboldt'da Dil – Kültür Bağlantısı*, 2.baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.113

2 Lindgren, A., “*Niemals Gewalt*” Alman Yayıncılar Birliğinin kendisine verdiği “Baris Ödülü” töreninde yaptığı konuşma, 1978 Frankfurt

3 Cummins, J., „*Die Bedeutung der Muttersprache mehrsprachiger Kinder für die Schule*”, Universität Toronto/Kanada, 2000, www.laga-nrw.de/.../cummins_bedeutung_der_muttersprache.pdf

Ülkemizde son 80 yıllık devlet politikası, Zaza kökenlilerin ana dillerini konuşma yazma özgürlüğünü yok etti. Devlet yaptırımları sonucu önemli bir kesim Zaza ana dilini konuşamaz hale sokuldu. Ana diliyle bağları kesilen birçok genç, itildiği kişilik bozukluğundan ötürü ülkemizin sosyal ve siyasal yaşamında olumsuz rol oynadı. Son 80 yıllık dönemde birçok değer ilk beş yaşlarında heder edildi.

4.1. Globalleşen dünyada çok dilliliğin önemi

Globalleşen dünyada insanların, karşılıklı birbirlerinin dillerinde kendilerini ifade etmeleri sadece ticari açıdan değil, bir bütün olarak kültürel bir alış verişi cazip hale sokmaktadır. Almanya’da son 30 yıllık öğretmenliğim esnasında, Alman çocuklarıyla yabancı kökenli çocukların kültürel olarak karşılıklı birbirlerinden öğrendiklerini, hiç bir okul veya üniversite programı bu kadar yapıcı ve bu kadar kısa zamanda çocuk ve gençlere veremez, diye düşünüyorum. Anadolu köylerinden Avrupa, Kanada, Avusturalya’ya göçertilen birçok insanımız, oralara dil ve kültürlerini taşıırken, gittikleri ülkelerin kültürleriyle zamanla haşır neşir oldular ve birçok yeni şey öğrenerek ufuklarını genişlettiler. Böylesi ilişkilerin yanı sıra modern teknik ve medya sayesinde dünya insanların birbirilerine olan yabancılıkları gün geçtikçe azalıyor. Çok dilli eğitim her geçen gün daha da önem kazanıyor.

4.2. Ana dilinin önemi ve yabancı dilleri öğrenmede oynadığı rol⁴

İyi bir bina yapabilmek için, öngörülen binaya göre nasıl ki iyi kazılmış sağlam bir temele ihtiyaç varsa, yabancı dilleri iyi öğrenebilmek için de iyi öğrenilmiş ana diline ihtiyaç vardır. Yani bir insanın ana dili, yabancı dilleri öğrenebilmek için temel teşkil eder.

J. Cummins, ana dili yardımıyla çocukların 2. dili (çoğunluğun, eğemen) çabuk ve doğru öğrenebilmelerini kolaylaştırdığına dair şu misali veriyor: “*Azınlık çocukları, ana dilinde öğrendikleri kavram ve mantık becerilerini okulda çoğunluğun dilinde de kullanabilirler. Mesela, ana dillerinde saat okumayı öğrenen çocuklar, öğrenenecekleri 2. dilde, yani genel okul dilinde saat konseptini yeniden öğrenmek zorunda kalmazlar. 2. dilde sadece yüzeysel değişikliklerle saati okuyabilirler.*”

Bu misalde olduğu gibi, ana dilini iyi öğrenmiş bir çocuk, ana diliyle öğrendiği kavram ve dil becerilerini, yeni bir dili öğrenmede kolaylıkla kullanabilecektir. Çocuk günlük yaşamında birçok kelime ve kavramın manasını, ana dilinde daha

4 Gogolin, I., Neumann, U., „*Schulbildung für Kinder aus Minderheiten in Deutschland 1989-1999*“, Waxmann Münster 2001; Kalpaka, A., „*(Erst-)Sprache - Muttersprache - Zweisprachigkeit*“, www.migrationboell.de/.../Kalpaka_Sprache_1997

önce öğrenmiş olduğundan, sadece yeni dildeki karşılıklarını öğrenmesi gerekeceğinden işi kolaylaşacaktır. Bu şekilde ana dili çocuğa, 2. dili ve diğer yabancı dilleri öğrenmede önemli bir avantaj sağlayacaktır.

4.3. Çok dilliliğin okul ve iş hayatındaki önemi

Birden çok dili konuşup yazabilen çocuk ve gençler, devam ettikleri okulun sosyal hayatında kabul görür. Genel olarak sosyal yaşama uyum problemi olmayan çocuklar, okulda başarılı olurlar. Bu bakımdan çok dillik öğrenciye yalnız okula uyumu kolaylaştırılmaz, aynı zamanda dersleri en verimli şekilde takip etmeyi sağlar. Okulda öğrenilenlerin iyi diplomalarla belgelenmiş olması, meslek eğitimi de ilerideki iş hayatını da kolaylaştıracaktır.

Dünya giderek globalleştiğinden, çok dil bilen insanların kendi ülkesi dışında da iyi iş bulmaları, genel kültür ve refah düzeylerini yükseltmeleri mümkündür.

5.1. Türkiye’de ve yurt dışında Zaza çocuklarının durumu

“Zararın neresinden dönülürse kardır.” atasözü tarihi siyasi hatalar için de geçerlidir. Öyle ki Türkiye’nin sosyal yapısı, iç barışı yakalamaktan hâla çok uzakta. İnsanlarımız, devletimizin geçmişte yaptığı siyasi hatalardan ötürü bugün de mağdur durumdadırlar. Birçok insanımız yanlış siyasetin oluşturduğu mağduriyetten Türkiye’de ve yurt dışında ruhsal dengesizlik içindedir. Eğer gelen iktidarlar, geçmişteki siyasi hataları yüceltip gelenek halinde devam ettirirlerse, insanlarımızın mağduriyeti de kuşaklar boyu sürüp gidecektir. Yanlış zihniyetler, insan haklarına saygı temelinde değişmezse, birçok insani değerimizin küçük yaşlarında telef edilmesi sürdürülecektir. Bu şekilde ülkemizin çağdaş, kalkınmış bir refah ülkesi olması mümkün olmayacaktır.

Zaza insanı, geçmişinden ötürü rehabilite edilmedi. Mevcut tarihi yanlış kanılar ve bu yanlış kanılarla birlikte Anadolu’daki çoğunluğun zihnine oturtulan önyargılar, medya ve okullar aracılığıyla sağlıklı programlar oluşturularak aydınlığa kavuşturulmalıdır. Etnik ve dini bakımdan homojen bir toplum yapma yanlış ve sevdasından vazgeçilmelidir. İnsanlarımızın özlemini çektiği temel insan hakları, yasalarla güvence altına alınmalıdır. Temel insan haklarına saygılı olmak sözde kalmamalıdır.

Almanya’nın Duisburg şehrindeki Dersim Cemaati’nin ricası üzerine, Psikolog E. Schulz-Goldstein’in, Duisburg okullarında Zaza dilinin okutulması konusunda hazırladığı bilirkişi raporunda; *“Ruhsal bunalımlarını terapi etmeye çalışırken bilincine ulaştığım Dersimli gençlerin Almanya’da hapisaneleri doldurmakta olduğuna inanıyorum. Öyle ki ana dili yasağı bu gençlerde anne ve babaya karşı sevgiyi öldürmüştür. Sevgi yokluğundan bu gençler uyuşturucu yardımıyla*

kendilerini “terapi” etmek mecburiyetinde olduklarına inanıyorlar. Bu gençlerin çoğunluğu, utanılasi bu durumda “kendi başına otorite” havasında kirminelleşmektedir.”⁵

Bugüne kadar Türkiye’de Zaza çocuklarına Türkçe tek seçenek olarak sunulmuştur. Oysa Türkçe hiç bir zaman Zaza çocuklardaki ana dili eksikliğini gideremez. Çünkü Türkçe dili, Zaza çocuk ve gençlerin ebeveynlerinin, akrabalarının ve halkının ruh halini, dili ve kültürünün mantığının yerini alamaz. Zaza dili yasak olduğundan Türkçe’yle düşünmeye mecbur edilen çocuk giderek çıktığı kabuğa, yani ailesine, akrabalarına ve halkına yabancılaşır. Ailesi ve yakın çevresi Zaza Dili mantığıyla düşünmeye devam edeceğinden, kendi çocuğuyla anlaşmaları önce zorlaşacak ve giderek mümkün olmayacaktır. Birbirini anlamama zamanla tarafların karşılıklı hayal kırıklığına uğramasına neden olur. Erlangen-Nürnberg Üniversitesinden M. Schreiner’in, şu tesbiti ana dilinin eksikliğinin felaket sonuçlarını en iyi özetliyor: *“Mehrsprachigkeit und die Bedeutung der Muttersprache”* adlı makalesinde: *“Çocuğun ana dilinin aşığılanması aile içinde bölünmeye zemin hazırlar. Buna karşın eğitim sisteminde çocuğun ana diline yer verilmesi aile bölünmesini önleyerek, çok kültürlü bir yaşamın temelini oluşturur.”*⁶

Bu şekilde ana dilinin yokluğu nedeniyle gençlerde, anne ve babaya karşı sevgi öldürüldüğünden zamanla ruhsal bunalımlar başlar. Ruhsal bunalımlar sonucu bireyin hayatı, seri olarak devrilen domino taşları gibi ard arda gelen uğursuzluklarla çıkmaza girer. Çocuk ve gençler, okul ve öğrenmeyi, kendilerini pozitif geliştirmeyi terk ederler. Kendileriyle aileleri arasındaki ilişkiler, ana dilinin yokluğundan ötürü gittikçe bozulur. Çocuk ve gençler ya içlerine kapanarak “deli” damgasını yer, ya da tersine çevrelerinde huzursuzluklar çıkararak asileşirler. Bu bireylerde intihar etmek de bir 3. seçenektir.

Türk Edebiyatı da ana dilini, ana sütü ile eşit seviyeye yüceltir. Hakikatten bebekleri ana sütüyle büyütmenin en sağlıklı yol olduğu konusunda tıp bilimi hemfikirdir. Ana sütü eksikliği nasıl ki bir takım hastalıklara kapı açıyorsa, ana dilinin eksikliği de çocuk ve gençlerde ruhsal ve sosyal bunalımlara yol açtığı, uzmanlarca uzun süreli yapılan gözlem ve araştırmalarla ispatlanmıştır. Ruhsal ve sosyal bunalımlardan ötürü yaşadığı topluma uyum sağlayamayan insanlar, hem kendilerine ve hem de çevresine zarar vereceklerdir. Yaşadıkları ülkede, kalkınma için üretime katılmadıkları gibi üretimin ve kalkınmanın önünde engel teşkil etmeye devam edeceklerdir. İşte bu nedenledir ki geçmişteki hatalardan bir an önce ders çıkarılarak, diğer temel haklar gibi insanlarımızın ana dili hakkı yasa-

5 Schulz-Goldstein, E., *„Gutachten zur Vorlage beim Schulamt in Duisburg“*, Berlin 2011

6 Schreiner, M., *„Mehrsprachigkeit und die Bedeutung der Muttersprache“*, Universität Erlangen-Nürnberg www.regierung.niederbayern.bayern.de/.../v8_21_schreiner.pdf

larca geri verilmeli, devlet imkanlarıyla olumlu programlar geliştirilerek zararlar telafi edilmelidir.

5.2. Çoğunluk ve azınlık dillerinin birbirlerine etkileri

J. Cummins, *“Die bedeutung der Muttersprache mehrsprachiger Kinder für die Schule”* adlı makalesinde: *“Eğer bir çocuğun diline saygı gösterilmiyorsa, o çocuğa saygı gösterilmiyor demektir.”* diyor. Bu sade sözün çok acık dile getirdiği gerçekten hareket ederek, ülke olarak çocuklara verdiğimiz kıymeti yeniden gözden geçirmeliyiz. Ülkemizde azınlık statüsüne itilmişlerin ana dilinin, çoğunluğun (eğemen) dilini olumsuz etki edeceği yanlış kanısı eğemendir. Oysa bu konudaki yeni bilimsel veriler hiçte böyle olmadığını; tersine ana dilini bilen bir çocuğun, çoğunluğun dilini hem çok çabuk öğrendiğini ve hem de kösteklemediğini, tersine gelişmesine katkıda bulunduğunu ispatlamıştır. Azınlığa itilmişlerin diline özgülük verilir de okullarda okutulursa, aynı şekilde çoğunluğun dilinin de, azınlık dilini olumlu etkileyeceği de doğrudur.

J. Cummins: *“Son 35 yılda yapılan 150’yi aşkın araştırma, Alman filozofu Goethe’nin, <Sadece bir dil bilen bir insan, o dili gerçekten tanımaz.> sözünü doğrulamaktadır.”* tesbitinde bulunuyor. Gerçekten bir insan dil karşılaştırmalarını ancak birden çok dili bildiğinde yapabilir. Sadece Türkçe bilen bir insanın, ikinci bir dil bilmediğinden, kendi bildiği dili bir başka dille karşılaştıramayacaktır. Bu insan, karşılaştırma yapamama eksiği nedeniyle kendi dilinin yasalarını anlayıp kavramakta güçlük çekecektir.

Zazaca hiç bir zaman Türkçe’ye zarar vermez. Ana diliyle büyüyen Zaza çocuklar, Türkçe’yi hem çabuk öğrenir ve hem de iki dil arasında karşılaştırma yaparak dil yasalarını daha hızlı kavrar. Çocuklarımız, “ana sütü” gibi temiz ve helal olan ana diliyle büyürlerse, yalnız Türkçe’yi çabuk ve doğru öğrenmekle kalmazlar. Anne ve babalarına karşı sevgi ve saygıları zedelenmez. Dengeli bir ruhsal ve sosyal gelişme içerisinde büyüyeceklerinden asileşmezler. Okul, meslek eğitimi ve sonra iş hayatında başarılı olarak toplumumuza yararlı olurlar.

6.1. Zaza dilinin, Türkiye’de ihtiyaç duyulan bölgelerdeki kreş ve temel eğitim okullarında okutulması

Zaza dili gibi diğer Anadolu dilleri, devlet okullarında okutulma imkanına kavuşturulmalıdır. Ana dili Türkçe olmayan bu insanlar da vergi vermekte, askerlik hizmeti yapmaktadırlar. Devletimiz artık 1. sınıf vatandaş, 2. sınıf vatandaş ayırımı ve muamelesi yapmaktan vazgeçmelidir. Anadolu’nun tüm çocuklarına eşit derecede, 1. sınıf insan olarak saygı göstermelidir.

Eğer Zaza ailelerin çocukları, hakikatten 2. sınıf vatandaş olarak algılanmıyorsa, ihtiyaç duyulan bölge ve mahalelerdeki kreş ve okullarda bu çocuklara Zaza dili derslerini alma imkanları sağlanmalıdır. Devletin desteğiyle her çocuğun, devlet okullarında ana dilini öğrenmesi yalnız Zaza diline tabii olanların dengeli gelişmelerini sağlamaz, aynı zamanda ülkemizin iç barışına hizmet eder. Avrupalıların, Kanadalıların ülkelerinde dillerimize göstermekte oldukları saygıyı, devletimiz de ülkemizde Türkçe dışındaki dillere göstermelidir. Ancak o zaman gerçekten çocuk haklarına, insan haklarına saygılı bir ülke olduğumuzu söyleyebiliriz.

6.2. Zaza Dili'nin, Türkiye'nin kreş ve okullarında okutulabilmesi için alt yapının oluşturulması

Zazaca'yı araştırıp geliştirmek ülkemize sadece yarar sağlar. Bu iş için alt yapı oluşturma zaruriyeti vardır. Avrupa ve Almanya aşağıdaki kanunlarla, devlet okullarında köken dillerinin okutulmasını yasal güvenceye kavuşturmuşlardır.

1. Avrupa Konseyi, 25 Temmuz 1977 tarih ve 77/486/EEC sayılı direktifinin 126 ve 127. maddeleri ve Avrupa İnsan Hakları Antlaşması'yla Avrupa'da köken dillerinin okullarda okutulmasını yasal güvenceye bağlamıştır.

2. Alman Anayasasının 2. ve 3. maddeleri

3. Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Köken Dili Yönetmeliği, yani (21.12.2009) ve Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Eğitim Yasası 2 (10). maddesi: (RdErl. des Ministeriums für Schule und Weiterbildung NRW vom 21.12.2009 (BASS 13-61 Nr. 3)⁷

4. Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Eğitim Bakanlığı Tebligler Dergisi (BASS 13-63-Nr.3 ve 12-05 Nr.5)

5. Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Uyum ve Eylem Planı 8. maddesi

6. Avrupa İnsan Hakları Antlaşması

Türkiye'de Anadolu dillerinin devlet okullarında okutulmasını yasal güvenceye kavuşturmalıdır. Anayasal güvence sağlandıktan sonra, Zaza halkının yoğun olarak yaşadığı bölge ve mahalelerdeki kreş ve ilköğretim okullarında Zaza dili okutulmaya başlanmalıdır. Bu bölge ve mahalelerde bu işe uygun bazı kreş ve ilköğretim okulları pilot kreş ve pilot okul olarak seçilerek işe başlanmalı; zamanla ülke genelinde ihtiyaca göre kreş ve okulların sayısı çoğaltılmalıdır.

Bu tarihi iş için ana dili hakkının, bir insanlık hakkı olduğunu samimi kabul edebilen demokratik bir dünya bakışıyla devletimizin maddi ve manevi desteğine ihtiyaç vardır.

⁷ NRW, „RdErl. d. Ministeriums für Schule und Weiterbildung vom 21.12.2009 (BASS 13-61 Nr. 3)“

Eğer devletimiz, yerel dillere ülkemizin zenginliği olarak bakabilirse, hâlihazırda Zaza dilini rahat konuşabilen insan potansiyeli mevcut olduğundan; elimizde yeterince Zaza dil kayıtları bulunduğu; bu iş için ders materyalleri, kitap ve yayınlar giderek çoğaldığından, Zaza dili rahat gelişebilecek, kaybolma tehlikesi ve tehdidi ortadan kalkabilecektir.

Son 30 yılda Avrupa'da yoğun bir şekilde Zaza dili alanında çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalarla sözlü olarak zengin olan Zaza dilinin yazılabilmemesinin alt yapısı oluşturuldu. Zaza dilinde gazeteler, dergiler yayınlandı. İlk öyküler, masallar, romanlar, oyunlar, senaryolar yazıldı ve yazılmaya yayınlanmaya devam ediyor. Zazaca/Türkçe sözlükler yapıldı. Zaza Edebiyatı yazılı hale getirildi. Diller bilimi ışığında, Zaza dilinin grameri Zazaca/Almanca ve Zazaca/Türkçe yazıldı.⁸

Zaza Dili'nin okutulması için lazım olan ders materyalleri az olmasına rağmen, kreş ve okullarda işe başlamak için yeterlidir. Ben, ilkokullarda okutulmak üzere 1., 2. ve 3. sınıflar için Zazaca okuma ve yazma ve on civarında resimli çocuk kitaplarını yayına hazırlamış bulunuyorum. Eğer devletimiz yeşil ışık yakıp bu işe maddi ve manevi destek verebilirse, şüphesiz ders kitaplarının sayısı ve kalitesi zamanla artacaktır.

Zaza dilinin ülkemizin eğitim kurumlarında okutulabilmesi için, devletimizden sonra Tunceli ve Bingöl Üniversitelerimize en büyük işler düşüyor. Bu üniversitelerimizde Zaza Dili ve Edebiyatı enstitüleri ve fakülteleri açılarak öğretmenler yetiştirilmeli, müfredat programları hazırlanmalıdır.

Devletimize, üniversitelerimize ve hepimize iş düşüyor. Çünkü hepimiz aynı geminin içindeyiz.

8 Selcan, Z., „Grammatik der Zaza Sprache“, W&T Verlag, Berlin 1998; Pamukçu, F. Gramerê Zazaki, Tij Yay. Ist. 2002

BİR KİTLE İLETİŞİM ARACI OLARAK TELEVİZYONUN ZAZACA İÇİN ÖNEMİ

Ayetullah KARABEYESER*

ÖZET

20. yüzyılın özellikle ikinci yarısında iletişim dünyasında meydana gelen gelişmeler, bireysel ve toplumsal olarak insanlığı fazlasıyla etkilemekte ve yönlendirmektedir. Kitle iletişim araçları artık hayatın vazgeçilmez enstrümanları haline gelmiştir. Kitle iletişim araçları içerisinde özellikle televizyon, kolay ulaşılabilir ve tüketilebilir olması nedeniyle toplumlar üzerinde en fazla etkili olan kitle iletişim aracı olarak kabul edilmektedir.

Modern toplumun oluşum sürecinde ulus devletlerin ortaya çıkması ve güçlenmesi beraberinde tekelci bir anlayışla toplumsal hayatı şekillendiren, yeniden yaratan bir yapı ortaya çıkarmıştır. Özellikle son iki yüzyıl içinde ulus devletin güçlenmesine paralel, zorunlu eğitimin başlaması birçok dilde standartlaşmayı beraberinde getirmiştir. Radyo ve televizyonun keşfi ise bu standartlaşmayı günlük konuşmaya da taşımıştır. Özellikle televizyon, hemen hemen bütün toplumsal tabakalara hitap edebilen programları içermesi münasebetiyle, birçok ülkede belli lehçelerin ön plana çıkmasını sağlamış ve standartlaşmaya katkı sunmuştur.

İngiltere’de İngilizce’nin standartlaşmasında, BBC televizyonu çok önemli bir rol oynamıştır. Yine Türkiye’de TRT; hem radyo, hem de televizyon yayınları aracılığı ile İstanbul Türkçesini ön plana çıkarmış ve bu ağzın kabulünü kolaylaştırmıştır.

Kitle iletişim araçları, birçok dilin gerek küresel, gerek ulusal veya bölgesel çapta gelişmesine, yaygınlaşmasına olanak sağlarken, yeryüzündeki dillerin büyük bir kısmı bundan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle çok dilli toplumlarda, televizyon yayınlarının tek bir dilde yapılması, o toplumda konuşulan diğer dillerin gelişimini durdurmuş, hatta gerilemelerine sebep olmuştur.

* TRT Genel Müdürlüğü, TRT 6 Haber Merkezi (Zazaca Muhabir) karabeyeser@gmail.com

Türkiye’de televizyon yayıncılığının başladığı 1968 yılından 2004 yılına kadar, Türkiye’de konuşulan, Türkçe dışındaki dillerde yayın yapılamamıştır. Bu süreçte, eğitim dilinin Türkçe olması ve Cumhuriyet tarihinin uzun bir döneminde Zazaca ve diğer birçok dilin sokakta konuşulmasının bile yasaklanması, medyada kullanılmasına imkan tanınmaması, bu dillerin gelişmemesinden öte, gerilemesine yol açmıştır. 2004 yılında TRT 3 kanalında haftada yaklaşık 30 dakikalık yayınlı televizyonda kendisine yer bulan Zazaca, 2009 yılında TRT 6’nın yayına başlamasıyla, televizyonda, nispeten biraz daha fazla yer almıştır.

Bu çalışmada, UNESCO’nun 2009 yılında Dünya Dil Günü münasebetiyle yayınladığı raporda “Tehlike Altındaki Diller” sınıfına aldığı Zazaca’nın, bu tehlikeden kurtulması, gelişmesi ve dünya dilleri içindeki yerini alabilmesi için kitle iletişim araçları içinde toplumları en fazla etkileyen ve yönlendiren araçların başında gelen “Bir Kitle İletişim Aracı Olarak Televizyon”dan nasıl faydalanılabileceği üzerinde durulacaktır.

GİRİŞ

Sosyal bir varlık olarak insan kendini en iyi şekilde dille ifade eder. Yeryüzünde tarih boyunca sayısını bilemediğimiz dil yaşamıştır. Birçok dil, zaman içinde çeşitli nedenlerle tarihe karışmış, yok olmuştur. Günümüzde yapılan araştırmalara göre kesin bir rakam olmamakla birlikte şu anda dünyada konuşulan 6000-7000¹ arasında dil mevcuttur. Bu dillerin bir kısmı çok gelişmiş, siyasetten sanata, edebiyattan bilime, hayatın her alanında kendisine kullanım alanı bulmuştur. Dünyadaki dillere oranla küçük bir dil grubu resmi dil olarak kullanılmaktadır ve diğer çoğunluğa göre kendilerini güvene almışlardır.

“Dünyadaki 200 devletten 160’ı tek resmi dile sahiptir; 30’a yakın devlette iki resmi dil kullanılmaktadır. Yedi ülke üç resmi dile sahipken (Belçika, Lüksemburg, Bosna, Eritre, Ruanda, Seyşeller ve Vanuatu), iki ülke de (İsviçre ve Singapur) dört resmi dile sahiptir.”² “Kendini güvene almış” bu şanslı dillerin bir kısmı ise uluslararası dil olma özelliğini kazanmıştır ve dünya dil ailesi piramidinin tepesinde yerlerini sağlamlaştırmışlardır³ Bununla birlikte bazı diller de bölge düzeyinde resmi ya da yarı resmi bir statüye sahiptir. Özellikle Rusya, Çin ve Hindistan’da bu statüyle, kendini güvene almış birçok dil mevcuttur.

İster devlet dili olsun, ister bölgesel dil olsun, bir şekilde resmiyet kazanmış ve devlet dili, eğitim dili, sanat dili, siyaset dili olarak kullanılan bu diller, özellikle son yüzyılda kendini gösteren dil erozyonuna karşı bir şekilde kendilerini koruma

1 David Crystal, “*Dillerin Katli*” 1.baskı, Profil Yayınları, İstanbul, 2007, sayfa.15

2 Roland Breton, *Dünya Dilleri*, 1.baskı, NTV Yayınları, İstanbul, 2007, s.31

3 Roland Breton, *Dünya Dilleri*, 1.baskı, NTV Yayınları, İstanbul, 2007, s.28

altına almışlar ve en kötü ihtimalle birkaç yüzyıl daha, sonraki nesillere aktarılma imkanını bulmuşlardır. Ne yazık ki yeryüzündeki dillerin büyük bir kısmı bu imkanlardan mahrum kalmıştır. Kullanıcı sayıları ne kadar olursa olsun, bu diller her gün biraz daha gerilemekte, çevre dil konumuna düşmekte, uluslararası ve ulusal çaptaki merkez dillerin etkisine girmektedirler.

Eğitim dili olarak kullanılmayan, pazar dili olamamış, kitle iletişim araçlarında yeterince yer bulamayan bir dilin kullanıcıları, yavaş yavaş hakim dilin etkisine girerek kendi dillerinden uzaklaşmaya başlarlar. Özellikle hakim dilde eğitim alan yeni kuşak belli bir süre iki dili de birlikte kullanabilir; ancak hakim dilde eğitim yaygınlaştıkça ve hakim dilde eğitim alanların eğitim seviyesi yükseldikçe, eğitim alan bu yeni kuşak kendi dilini bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde terk ederek, kendini tamamen hakim dille ifade etmeye başlar.

Bugün Türkiye’de, anadili Türkçe dışındaki diller olan bütün halklarda bu durumu görmek mümkündür. İnsanlar kendi dillerini sadece Türkçe’yi bilmeyen yaşlı insanlarla konuşurken kullanmaktadırlar. Türkiye’nin Batı bölgelerine göç etmiş Zazaların, Zazaca’yı ne kadar kullanabildiklerini bir tarafa bırakalım, bugün Bingöl’ün köylerinde bile, artık sadece yaşlılarla konuşulurken Zazaca konuşan yeni bir kuşak yetişmiştir. Bu yeni kuşakta eğitim seviyesi çok da yüksek değildir. Eğitimle birlikte, özellikle son yirmi yılda hemen hemen her evde televizyonun olması, eğitim almış olsun ya da hiç okula gitmemiş olsun bu yeni kuşak günlük hayatında daha fazla Türkçeyi kullanmakta, Zazaca konuşmaktan kaçınmaktadır. Çünkü hem eğitim dili, hem kitle iletişim araçları dili, hem pazar dili olması nedeniyle Türkçe daha muteber kabul edilmekte, Zazaca konuşmak utanılacak bir davranışta bulunmak gibi algılanmaktadır.

Bir dilin asimile olup başka bir dil içinde yok olması üç aşamada gerçekleşmektedir. Bu aşamaların birincisi, hakim dili konuşmak için baskıya maruz kalmak, ikincisi iki dili birlikte kullanmak, üçüncü aşaması ise toplumun kendi dilinden “utanma aşamasıdır.”⁴ Üçüncü aşamada, dilin kullanıcıları artık kendi dillerini konuşmaktan utanmaya başlamışlardır. Utanma aşaması ya da artık dilinden vazgeçme aşaması da diyebileceğimiz bu aşama, bugün Zazaca’nın içinde bulunduğu aşamadır. İster kentte, ister kırsalda olsun, Zazaların geneli artık Zazaca konuşmaktan çekinmekte, Türkçeyi Zazaca’ya tercih etmektedir. Tam da bu noktada, “kendi dilinden utanma aşaması” olarak tanımlanan bu süreci geriye çevirme ve Zazaların, yeniden Zazaca’yı “utanma duygusuna kapılmadan” kullanmaya başlamaları için kitle iletişim araçlarından, özellikle de televizyondan nasıl faydalanılabileceği üzerinde durmak gerekir.

4 David Crystal,, “Dillerin Katli” 1.baskı, Profil Yayınları, İstanbul, 2007, sayfa.99

Televizyon, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de insanların en kolay ulaştığı ve en çok tükettiği kitle iletişim aracıdır. Eurodata’nın beş kıtada 86 ülke ve bölgeyi kapsayan ve 2009 yılı reyting ölçümlerine dayanarak verdiği bilgiye göre Türkiye’de günlük televizyon izleme süresi 232 dakika ile yaklaşık 4 saattir.⁵ Günlük 4 saat televizyon izlemenin insanlar için bir çok sakıncası olabilir ve bu süre iletişim bilimi ve televizyon uzmanları tarafından eleştirilebilir, ancak, herhangi bir resmiyeti bulunmayan, eğitim dili, pazar dili olarak kullanılmayan, neredeyse eve hapsolmuş bir dil olan Zazaca için, çok önemli bir imkana dönüştürülebilir. Elbette televizyon tek başına bir dili kurtaramayacaktır. Ancak doğru bir planlama ve uygulama sayesinde dilin gerilemesini durdurabilir, Zazaca’yı konuşanların dillerini yeniden sahiplenmelerine vesile olabileceği gibi, dünyadaki birçok dilde görüldüğü üzere dili standartlaştırmada katkıda bulunabilir ve yayınlanan programlar aracılığıyla, sanattan siyasete, ekonomiden sağlığa pek çok alanda bir dil yaratılmasına yardımcı olabilir.

Televizyonun Zazaca’ya yapabileceği katkısı genel hatlarıyla üç başlık altında toplayabiliriz.

- 1 - Televizyon Dili Yaratan Bir Araç Olabilir
- 3- Televizyon Dilin Standartlaşmasında Katkıda Bulunabilir
- 3 – Televizyon Dili Konuşanlara Özgüven Verir

1. TELEVİZYON DİLİ YARATAN BİR ARAÇTIR

Günlük yirmi dört saat yayın yapan bir aile televizyonun yayınlarına bakıldığında görülecektir ki, hayatın hemen her alanına dair yayınlar burada yer almaktadır. Sağlık, spor, siyaset, ekonomi, çocuk programları, teknoloji, bilim, kültür ve daha birçok alana dair yayınlar televizyonda yer almaktadır. Tabi bu yayınların kitleye ulaşmasında görüntü ile birlikte televizyonun yapı taşlarından biri de konuşma, yani dildir. Çok spesifik olmayan programlar ya da bir programın bir bölümü hariç, televizyon yayınlarında hakim unsur konuşmadır. İşte bu noktada televizyonun dille olan ilişkisi başlar. Yani televizyon söyleyen, izleyici de dinleyendir.

Peki, izleyiciye aktarılmak istenen konu ile ilgili, yayın yapılan dilde yeterince kelime yoksa bu iletişim nasıl kurulacaktır? Bilindiği gibi Zazaca’nın kullanım sahası ağırlıklı günlük hayattır. Zazaca ile bir siyaset programı, bir spor programı, bir sağlık programı ya da haber bülteni yayınlanacağı zaman; Zazaca bu içeriği doldurabilecek bir dil hazinesine sahip midir? Buna bugün verilecek cevap, sokakta ya da evde konuşulan Zazaca’nın elbette yetersiz olduğudur. Bu durumda

5 Ali Eyüpoğlu, “Dünyada hangi ülke kaç saat TV izliyor?”, Milliyet.com.tr, Haziran 2010

televizyon, bu yayınları gerçekleştirebilmek için dili yaratan bir nitelik kazanmaktadır.

Bir televizyon kanalı ile bir dilin nasıl yaratılabildiğine en güzel örnek TRT 6'dır. 1 Ocak 2009 tarihinde yayına başlayan TRT 6'da bugün, bir günlük yayın akışı içinde sanattan siyasete, spordan sağlığa, haberden müziğe, yemekten ekonomiye yaklaşık 12 ile 15 başlık altında toplayabileceğimiz farklı program mevcuttur. Bu programlarda sağlıklı bir yayın yapabilmek ve hedef-kitle ile doğru bir iletişim kurabilmek için, günlük hayatta kullanılan Kürtçe zaman zaman yetersiz kalmaktadır ve programı hazırlayanlar ya da sunanlar tarafından yeni kelimeler türetilmektedir. Programı hazırlayan ya da sunanlar zaman zaman başka dillerden kelimeler alarak kendilerini ifade etmeye çalışmaktadırlar. Ancak bu her zaman mümkün olmamaktadır. Bu sorunu aşabilmek için ilgili kişiler, özü itibarıyla kendilerinin işi olmasa da bir dilbilimci gibi çalışmak durumunda kalmaktadırlar ya da dil uzmanları ile işbirliği yaparak dilin yaratılmasına katkıda bulunurlar.

Bu durum aşağı yukarı aile televizyonu olarak yayın yapan her televizyon kanalı için geçerlidir. Zazaca dilinde günlük yirmi dört saat yayın yapan bir aile televizyonu olduğunda da benzer programların yayınlanacağını belirtmek mümkündür. Örneğin; bugüne kadar Zazaca'da bir spor programı yayını yapılamamıştır ve bir spor dili oluşmamıştır. Sadece bir futbol programı yayını, hatta bir maç özeti yayını yapılmaya teşebbüs edilse, bugün dilde mevcut olan kelimelerle bu yayını gerçekleştirmek mümkün olmayacaktır. "Maç, top, kale, kaleci, penaltı, tac, aut, serbest vuruş, pas, file, ceza sahası, kaptan, köşe atışı" gibi terimler olmadan futbolla ilgili bir yayın yapmak olanaksızdır. Bu terimlerden "penaltı, aut" gibi bir kaç Türkçeye de başka dillerden geçiş yapmıştır ve bir çok dilde kullanılmaktadır. Ancak "serbest vuruş, kale, top, file, ceza sahası" gibi birçok terimin karşılığı türetilbilir ve bu karşılıklar olmadan yapılan yayın pek de sağlıklı olmayacaktır. Yukarıda, futbolla ilgili olarak belirtilen durum, Zazaca yapılacak her yayın için geçerlidir. Televizyonun amacı dil yaratmak değildir. Ancak asıl işlevi olan yayını gerçekleştirebilmek için bunu yapmak durumundadır. Zazaca'nın mevcut hali göz önüne alındığında, bir televizyon kanalı, belki hiç olmadığı kadar önemli bir misyon üstlenebilir.

2. TELEVİZYON DİLİN STANDARTLAŞMASINA KATKIDA BULUNABİLİR

Kite iletişim araçları, dil konusunda çoğu zaman yüksek saygınlığa sahiptir. Bu araçlar tarafından kullanılan dil, kitle tarafından genellikle bir süzgeçten geçirmeye ihtiyaç duymadan kabullenilir. Kite iletişimi araçları, dilde telaffuz, sözcük üretme ya da değiştirme konusunda bir güce sahiptir. Medya, dilin standartlaşmasında aktif durumda olmasa da, yaygın tüketim alanına sahip olduğu için çoğu zaman dil kurumlarından daha fazla etkili olabilmektedir. Özellikle yayın yaptığı

dildeki ilk yayıncı ise kendi standardını oluşturur. İngiliz yayın kuruluşu BBC, Pekin Radyosu, TRT Kurumu bu konudaki en önemli yayın kuruluşlarından birkaç tanesidir.⁶

2.1. BBC'nin İngilizcenin Standartlaşmasına Katkısı

BBC, yayın hayatına başladığı ilk günlerden itibaren, İngiliz dili için önemli bir sorumluluk yüklenmiştir. BBC İngilizce ile ilgili bir politika belirlemiş ve bunu sürdürmüştür. 1920'de, metin okumada toplumda saygın kabul edilen telaffuz biçimini, doğal aksan olarak seçmiş ve sadece bu aksanı konuşanları spiker olarak çalıştırmaya başlamıştır. Bu yöntem doğal olarak diğer aksanları dışlamış ve gittikçe daha yaygın kullanılarak kendini kabul ettirmiştir. BBC, adeta bir dil kurumu gibi hareket etmiş, bu telaffuz biçiminin "tek" olduğuna karar vermiş, hatta tartışmalı kelimelerle ilgili dahi karar verecek kadar yetkili hale gelmiştir. Aldığı bu sorumluluk ve yetkinlikle, bütün spikerlerinin bu standardı kullanmasını sağlamıştır. BBC, kuruluşunun ilk günlerinden itibaren bu politikayı belli bir bilinçle uygulamış ve dilin standartlaşmasına çok en az bir dil kurumu kadar katkıda bulunmuştur.

2.2. Çince – Pekin Radyosu İlişkisi

Kitle iletişim araçları, bir yandan, dilde kuralların yerleşmesine öncülük ederken, öte yandan bu dili konuşanlar arasında da kendi kullandıkları aksan ya da lehçelerin yerleşmesini sağlamaktadır. Özellikle, yazı dilinin standartlaşmadığı ve o dildeki eğitimin henüz toplumun tüm kesimlerine yayılmadığı ya da söz konusu dilde eğitime başlanmadığı durumlarda, şive veya lehçe farklılıklarından dolayı sağlıklı iletişim kurulamayacak kadar birbirinden uzak kullanımlarda bile ortak dil kurulmasında önemli bir rol alabilmektedir.

Çin gibi çok büyük nüfuslu bir ülkede, bu görevi Pekin Radyosu üstlenmiştir. Pekin Radyosu resmi olmamakla birlikte, herkes tarafından kullandığı dil bakımında kabul görmüş bir radyodur. Çin Bilim Akademisi Dil Bilimi Araştırmaları birimiyle birlikte, Pekin Radyosu standartlaşma üzerine söz söyleyecek ve karar verecek derecede önemli bir yere sahiptir.

2.3. İstanbul Türkçesi'nin Standart Türkçe Olarak Kabulünde TRT'nin Rolü

Yine Türkiye'de TRT Kurumu, İstanbul Türkçesi'ni standart Türkçe olarak kabul etmiş ve spikerlerini bu ağız konuşanlar arasından seçmiştir. Kurum bu spikerleri, uzun süreli eğitimlerden sonra görevlendirmiş, bu titizlik de kurumu Türkçe konusunda bir okul, hatta bir dil otoritesi haline getirmiştir. Öyle ki dilbilimcilerin

6 Şengül A. Özerkan, *Medya Dil ve İletişim*, 1.baskı, Martı Yayınevi, İstanbul, 2001, s.153

telaaffuzu üzerinde anlaşamadıkları kelimelerde, TRT'nin kullanımı doğru kullanım olarak kabul edilmiştir.

3. TELEVİZYON DİLİ KONUŞANLARA ÖZGÜVEN VERİR

Kitle iletişim araçlarının devletler ve toplumlar arasındaki sınırları erittiği günümüz dünyasında kültürler, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar birbirinden etkilenmekte, egemen kültürler, güçsüz olan kültürleri kendi içinde eritmektedir. Kültürün en önemli taşıyıcı ögesi olan dil de bu durumdan ziyadesiyle etkilenmektedir. Bu kültürel karşılaşmada, genellikle egemen kültürün diğer kültür üzerinde hükmedici bir pozisyonda olduğu görülür ve egemen kültürün öğeleri yavaş yavaş diğer kültür içinde yer almaya başlayarak bu kültürü değişime zorlar. İki kültürün karşılaşmasında en fazla etkilenen unsur, egemen kültüre göre daha fazla pasif durumda olan kültürün dilidir.

Zazaca'ya baktığımız zaman, on- on beş yıl önce bile, kendimizi Zazaca kelimelerle ifade ederken, bugün, aynı durumu ifade etmek için daha fazla Türkçe kelimeye ihtiyaç duymaktayız. Zazalar, 1990'lı yıllara kadar çoğunlukla başka kültürlerle karşı daha korunaklı bir hayat sürdürmekteydiler. Ancak 1990'ların başından itibaren, bir kısmı ekonomik, bir kısmı daha iyi bir standartta yaşamak, bir kısmı da zorunlu nedenlerle; İstanbul, Ankara, İzmir, Mersin, Adana gibi büyük şehirlere ya da kendi coğrafyalarına yakın şehirlere göç etmişlerdir. Bu göçle ve aynı süreçte iyice yaygınlaşan Türkçe eğitimle birlikte Zazaca, egemen kültür olan Türk kültürü ve egemen dil olan Türkçe'nin hâkimiyeti ile karşı karşıya kalmıştır. Bu karşılaşmada 1980'lerde ya da 1990'larda günlük hayatta kullanılan birçok kelime, artık yerini Türkçe kelimelere bırakmıştır. Geçmişte Zazaca karşılıkları kullanılan "kefaret bu, rıyon, dermon, deyax, wer" ifadeleri, bugün Türkçe karşılıkları olan "geçmiş bu, yolci, ilaç, daymış ve yemek" ile ifade edilmektedir ve Zazaca karşılıkları artık unutulmak üzeredir.

Zazaca, konuşanları için bir yük haline gelmiştir. Zazaca konuşmak, dilin kullanıcıları tarafından, utanılacak bir davranış gibi hissedilmeye başlamıştır. Bu aşamada Zazalar, dillerini terk etme kararını almışlardır çünkü dile ilişkin "özgüvenlerini"⁷ kaybetmişlerdir. Konuşanlarının özgüvenini kaybettiği bir dilin canlanabilmesi, toparlanabilmesi ve gelişebilmesi için şüphesiz yapılması gereken ilk şey, konuşanların yeniden özgüven duymalarını sağlamak, dillerine karşı bu negatif duruşlarını, pozitif bir duruşa dönüştürmektir.

Televizyon yayınları sayesinde, dil karşılaşmaları durumunda, pasif dili canlı tutan önemli araçlardan biridir. Çünkü televizyon diğer kitle iletişim araçlarına göre daha kolay ulaşılabilen ve tüketilebilen bir araçtır. Televizyon izlemek, yazı

7 David Crystal,, "Dillerin Katli" 1.baskı, Profil Yayınları, İstanbul, 2007, sayfa.134

okumaktan daha kolaydır. Yazı için, alfabe dediğimiz çeşitli sembollerin öğrenilmiş olması, bunların neyi karşıladıkları, zaman zaman ne gibi değişikliklere uğradığını bilmek gerekir. Ancak televizyon izlemek için dili bilmek yeterlidir. Dolayısıyla Türkiye’de günlük yaklaşık 4 saat televizyon izlendiğini göz önüne aldığımızda, Zazaca’nın canlılığını kaybetmemesi, egemen dil karşısında kendini koruyabilmesi, toplumun hafızasında yerini korumaya devam edebilmesi ve yeni kuşaklara aktarılabilmesi için televizyon, çok önemli bir araca dönüşebilme potansiyeline sahiptir.

SONUÇ

Bir televizyon kanalında yirmi dört saat yayın yaparak bir dilin yok olmaktan kurtulmasını beklemek elbette fazlası ile iyimser bir yaklaşım olacaktır. Ancak kitle iletişim araçları, günümüzde olduğu kadar tarihin hiçbir döneminde toplumlar üzerinde etkili olmamıştır. Kitle iletişim araçlarının, toplumları değiştiren-dönüştüren bu özelliği iletişim bilimleriyle uğraşan bilim insanlarının dikkatinden kaçmamıştır. Kitle iletişim araçları içinde özellikle televizyon üzerinde daha fazla durulmuştur. İletişim bilimi uzmanı Marshall Mc Luhan, televizyon çağı ile birlikte, dünyanın artık bir “global köye”⁸ dönüştüğünü ve televizyonun bilgi taşıyıcı bir araç olarak dünyada daha fazla demokratikleşme ve eşitliğin sağlanmasında önemli bir araç olabileceğini dile getirmektedir. Bütün dünyanın demokratikleşmesinde bile ciddi anlamda katkı sunabileceği düşünülen bir aracın, eğer doğru bir planlama ve yapılanma içinde kullanılabilirse, - tek başına bir dili kurtarması elbette beklenemez -, ancak dile ciddi anlamda katkı sunabileceği de dünyanın birçok bölgesinde, birçok dilde görüldüğü gibi yadsınamayacak bir olgudur.

KAYNAKÇA

- ÖZERKAN, Şengül A., (2001), “Medya Dili ve İletişim”, Martı Yayınevi, İstanbul.
- CRYSTAL, David, (2007), “Dillerin Katili”, Profil Yayınları, İstanbul.
- BRETON, Roland, (2007), “Dünya Dilleri”, NTV Yayınları, İstanbul.
- EYÜPOĞLU, Ali, (2010), “Dünyada hangi ülke kaç saat TV izliyor?”, milliyet.com.tr
- TEKİNALP, Şermin, (1993), “Avrupa Topluluğu’nda Ulusal Kültür ve Televizyon”, Fakülteler Matbaası, İstanbul.

8 Şermin Tekinalp, *Avrupa Topluluğu’nda Ulusal Kültür ve Televizyon*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1993, s.1

ZAZACA DİL DERLEMELERİ

Osman ÖZER*

ÖZET

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) 2009 21 Şubat Dünya Anadili günü öncesinde yayımladığı "Tehlike Altındaki Diller Atlası"na göre, Türkiye'de 15 dil tehlike altında. Bu 15 dil içerisinde nüfus yoğunluğu olarak en fazla Zaza dili yer almaktadır (MOSELEY 2010).

Bu dilleri yok olmaktan koruyabilmek için yapılabilecek en önemli şey; insanların o dili konuşabilmesi için uygun şartları yaratmaktır.

Zazaca üzerinde önemli araştırmalar yapılamamış olmasını sebeplerinden biri bu dille ilgili yeterli materyalin elde bulunamamasıdır. Eldeki dil malzemesinin yetersizliğinden dolayı da yapılan bilimsel çalışmalar çok sınırlı ve yetersiz kalmaktadır.

Zazaca'nın sesleri, ünlü ve ünsüzlerin nasıl sınıflandırıldığı, dil bilgisi ve söz varlığı da henüz ortaya konulamamıştır. Söz varlığı ortaya konulmadığı için, bir alfabe sorunu da orta yerde durmaktadır.

Bildirimizin amacı Zaza dilini konuşan bölgelerde dil ve folklor derleme çalışmalarının yapılması gerekliliğidir.

GİRİŞ

Ağız araştırmaları, dil bilimi alanında en zor çalışmaların yapıldığı alandır. Ağız metinlerinin derlenmesi sırasında, derleyicinin özellikleri başında, derleme bölgesi ile ilgili bilgilere ve dil bilgisine sahip olması hususları başta gelmektedir. Bunların birisi bulunmadığı zaman derleme işi sağlıklı olmamaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü, osmanaga@gmail.com

Derleme tekniklerinin bilinmesi, metin derlenecek yer ve kişilerin tespiti, araçların temini, metnin derlenmesi, bant kayıtlarının çözülmesi ve fonetik transkripsiyonunun yapılarak metnin oluşturulması, metnin gramer ve incelemesinin yazılması, sözlük ve indeksinin oluşturulması da bir uzmanlık gerektirmektedir.

Zazaca dil derlemelerinin gerekliliği

Dil biliminin, bir dil içerisinde, birbirine göre durumları ve yakınlıkları ne olursa olsun; lehçe, şive ve ağızları araştıran ve bunların ayrıntılarını belirleyen dalına "lehçe bilimi (diyalektoloji) denir (Gemalmaz, 1995). Dil bilimi terimi olarak ağız: Bir dilin veya alt lehçenin sınırları içinde belli bölgede belli topluluklara özgü sözlü anlatım yollarının bütünü olarak tanımlanabilir (Gemalmaz, 1997).

Ağız çalışmalarının amaçlarından biri de, dilin gelişim ve değişim seyrinin gözlemlenmesine yarayan tespitler yapabilmektir (ÖÇALAN 2006).

Sadece konuşma geleneğiyle günümüze ulaşmış olan Zazaca'Onun kelime hazinesini unutulmaktan kurtarmak için yapılacak olan derleme çalışmaları, ön araştırma niteliğinden öteye gidememektedir.

Ağız üzerinde yapılan çalışmaların asıl amacı, ana dilin yapısını ortaya koymak, problemlerini çözüp aydınlatmaktır. Bir dilin tarihî dönemlerini yazacak bir dil âlimi için, ağız araştırmacıları tarafından derlenip incelenmiş malzeme ile bu dil ve ağızları üzerinde yapılmış çalışmalar, eski yazılı kaynaklar (*Zaza dilinde elimizde eski kaynak da yoktur*) kadar önemlidir. Osmanlı Arşivinde elde edilen bir belgeye göre, (*Abdullah Demir'in ortaya çıkardığı belge Kodu: BOA. MF MKT 662/20-2*) 6 Aralık 1902 tarihinde 'British and Frolov Bible Society' tarafından bastırılan (*Arap harfleri ile bastırılmış*) Zaza Dili ile yazılmış 64 adet İncil'in Bağdat'a gelen kitaplar arasında olduğu bildirilmektedir.

Elimizdeki en eski metin 25 Mart 1315 tarihinde Arap alfabesi ile basılmış olan Ahmed-i Hasi'nin yazmış olduğu Zazaca Mevlid'dir. Eser üzerindeki gramatikal dizin çalışmalarımız devam etmektedir. En kısa zamanda bastırılarak ilim âleminin faydasına sunulacaktır.

Bu tür temel eserlere kaynaklık etmeleri sebebiyle, üzerinde çalışılacak dil, ağız veya ağız topluluklarının oluşumları, yayılma alanları, dilin içinde birbirlerine göre durumlarının ne olduğu gibi konular üzerinde ciddi bir şekilde durulması gerekir.

Teknolojinin gelişmesi sonucu kullanımdan düşmüş ama Zaza kültürünün önemli bir bölümünü oluşturan (*özellikle tarım, toprak, bitki, el sanatları, mutfak vs.*) alanlarda hayli zengin olmasına rağmen, kelimeler yok olup gitmektedir. Bu kelimeler artık kullanılmamakta teknoloji ile ilgili bu isimler bir sonraki nesillerle

de aktarılmamaktadır. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaştığı, televizyon ve radyonun ulaştığı yöre insanı fark etmeden pek çok değerini kaybetmektedir. Kaybolan bu değerlerin içinde de en önemli olanı da dilidir. Dildeki bu aşınma pek çok değere de zarar vermektedir. Zazalara ve yöre tarihine de ışık tutacak olan bu kelime hazinesinin bir an önce derlenmesi gerekmektedir.

Dil derlemeleri niçin yapılmalıdır?

1. Bibliyografya

Zazaca üzerinde neler yapılması gerektiğini tespit etmek için, doğrudan ya da dolaylı olarak neler çalışıldığını bilmek gerekmektedir. Bu bakımdan bir bibliyografya çalışması mutlaka yapılmalıdır. Bu konuda yapılmış tüm çalışmalar tedarik edilerek üniversitemiz bünyesinde Zazaca ile ilgili bir ihtisas kütüphanesi mutlaka kurulmalıdır.

2. Gramer konusunda hemen hemen hiçbir çalışma yapılmış değildir.

Zazaca ile ilgili kısıtlı bir iki çalışmanın dışında ciddi bir çalışma henüz yapılabilmemiş değildir. Bu konuda yapılacak çalışmalara esas metinler de yok denecek kadar azdır ve yeterli değildir. Terry Lynn Todd tarafından The University of Michigan'da 1985 yılında yapılan bir doktora çalışması (TODD, 1985) da sadece Siverek yakınlarındaki bir köyden Almanya'ya giden 20 yaşlarındaki bir kişinin konuşması üzerinde yapılmıştır (TÜREL, 2010, Daha geniş bilgi için KAYINTU 2010). Zilfi Selcan'ın "Grammatik der Zaza-Sprache" zikredilebilir (Selcan 1998). Reichert ve Gippert'in çalışmaları da göz ardı edilmemelidir (REICHERT, 1997; GIPPERT, 2000)

Dil varlığı ortaya konulmadan, bölgeler arası bir sınıflandırma yapılmadan doğru bir gramer çalışması yapmak da mümkün değildir.

3. Derleme nedir, nasıl yapılır?

Yazılı kaynakları olmayan Zazaca için derleme çalışmaları en önemli aşamalardan biridir. Ağız araştırmalarında derlemeler, genellikle köy ve kasaba gibi arkaik unsurları nispeten daha iyi korumuş yerleşim birimlerinden yapılmalıdır.

Bu konuda daha geniş bilgi için (GOLDSTEIN, 1983, DEMİR, 1997)

4. Bu derlemeleri yapabilecek uzman kadroların yetişmesi.

Her araştırmada olduğu gibi dil derlemeleri de uzmanlık gerektirmektedir. Derleme teknikleri bilinmeden yapılan çalışmalardaki hatalar o malzemelerin kullanılmış oldukları eserlere de yansır.

Derlemenin nasıl yapılacağını, dil malzemesinin nasıl derleneceğini bilmek ve bunu yazıya geçirmek bir eğitim işidir. Bırakınız Zazaca'yı bugün üniversitele-
rimizin çoğunda lisans ve lisansüstü düzeyde bile ağız araştırmaları dersi yoktur.
Sahada derleme yapacakların, ağız araştırmaları ve folklor hususunda bilgilendi-
rilmeleri şarttır. Uzman kişilerin derlemeleri neticesinde ancak dil varlığı ortaya
konulabilir.

5. Yapılan bu derlemeler nasıl yazıya geçirilmelidir? Hangi fonetik transkripsiyon alfabesi kullanılmalıdır?

Derleme yapılırken dilin bir bütün olduğundan hareketle, çalışmanın dilin ya-
pısını aydınlatmak gerektiği amacı güdülmelidir. Dil malzemesi sınıflandırılırken
ana dil yapısının ön gördüğü bir sıraya göre düzenlenmiş olmalıdır.

Seslerin yazıya geçirilmesinde kullanılacak olan transkripsiyon işaretleri kolay
anlaşılır olmalıdır. Çeviri yazı konusunda Ağız araştırmalarında Ercilasun'un Türk-
çe için önermiş olduğu işaretler kullanılabilir (ERCİLASUN, 1997). Ülkemizde ağız
araştırmaları için de genellikle bu çeviri yazı sistemi kullanılmaktadır. Bu çeviri
yazı sistemindeki işaretler de Zazaca'nın seslerini göstermeye de kâfidir. Daha
sonra bir alfabe önerilmelidir.

6. Bu konuda yapılan bilimsel çalışmalar henüz başlangıç aşamasında olduğundan nasıl bir metot takip edilmelidir?

Dil bilimi araştırmalarında referansların özel bir yeri vardır. Bilgi ve bilgi karşı-
laştırma atıfları, yapılabilecek her türlü çalışma için geneldir (ATAÖV, 2006). Özel-
likle yazılı belgeleri olmayan ya da yok denecek kadar az olan Zazaca'nın üzerine
yapılacak olan çalışmalarda amaç, incelenmekte olan yaşayan dile ve onun ağız-
larına yönelik olmalıdır. Unutulmamalıdır ki derlenen bu malzeme bir gün yazılı
belge niteliği kazanacaktır. Bu sebepten derlenen malzeme ve belgeleri (fiş, kayıt
malzemesi, bant, video v.s.), yerinde yazıya geçirilmiş metinler durumlarına uy-
gun olarak arşivlenmelidir.

7. Zazaca'nın sesleri ve alfabe sorunu.

Zazaca dil varlığı ortaya konulmadan Zazaca sesler tarif edilemez ve buna uy-
gun bir alfabe de önerilemez. Bu sebepten ilk önce Zazaca ünlü ünsüz seslerin
tespiti gerekmektedir. Tespit edilen bu sesler de sınıflandırılmalıdır. İlk önce fo-
netik transkripsiyon alfabesi kullanılmalıdır.

ϋuer	: öte taraf	şu ri ϋuer	: Öte tarafa git
ϋuer	: yemek	ϋuer ma çin	: Yemeğimiz yok.
vèr	: önce	vèr bèr	: Kapının önu
her	: eşek	her umı	: Eşek geldi
hèr	: eşek	hèr şıma	: Sizin eşğiniziz
ħuèr	: kendine		

Şekillerinde görüldüğü gibi, aslında hem telaffuzu hem de anlam farkları bulunan kelimelerin nasıl yazılması gerektiği problemi ortadadır.

Transkripsiyon sistemlerinde normal alfabeden farklı olarak ses ve harf farklılıklarını gösteren birçok işaretler kullanılmaktadır. Transkripsiyon sistemlerinde kullanılan bu farklı işaretler millî ve modern alfabelerde kullanılmamaktadır. Çünkü diller “en az çaba yasası” gereğince mümkün olan ve dilin kendi kurallarına, yapısına uygun en pratik, en kolay söyleyişlerle şekillere yönelmekte, şekil ve yapı bakımından karışıklıklardan kaçınmakta lüzumsuz işaret ve şekillere iltifat etmemektedir lüzumsuz işaret ve şekillere iltifat etmemektedir.

8. Zazaca için hangi yörede konuşulan ağız esas alınmalıdır? Bu ağızların tasnifi yapılmadan bu sorunun cevabı verilebilir mi?

Zaza yurdunun, ya da Zazaca konuşulan bölgenin sınırları ve içinde yaşayan Zazaların nüfusu tam tespit edilmeden de böyle bir çalışma yapılabilir mi?

Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde yaşamakta olan yaklaşık 4-5 milyonluk bir kitle Zazaları oluşturmaktadır (ARAKELOVA, 2000). Zazaların en kalabalık buldukları iller şunlardır Diyarbakır, Bingöl, Elazığ, Erzincan, Tunceli. Urfa’nın Siverek, Adıyaman’ın Gerger, Malatya’nın Pütürge ve Arapkir ilçeleriyle, Sivas’ın Kangal, Hafik, Zara, Suşehri ilçelerinden Erzincan’ın Refahiye’sine uzanır. Kelkit-Bayburt sınırından geçerek, Tercan’ı ve Erzurum’un Hınıs’ını içine Muş’un Varto, Bitlis’in Mutki ve kısmen Tatvan ilçelerini, Siirt’in Sason ilçesini bünyesinde toplar, güneyden Diyarbakır’ın Kulp, Lice, Hani, Piran (Dicle), Çermik ilçelerini kapsamına alarak Siverek’te nihayete erer (SELIC 2004).

Yapılacak işlerden biri de bu ağızların karşılaştırmalı olarak incelenmesidir. Böylece tespit edilen ağızların arasındaki benzerlikler ve ayrılıklar ortaya konulacak. Bir kelime nasıl ve ne şekilde kullanılmaktadır. Bu da ortaya çıkacaktır. Ancak bu ağızları mukayeseli olarak inceleyebilmek için, önce bu ağızlara ait dil malzemesinin eksiksiz bir şekilde derlenmiş olması gerekmektedir. Bugün Zazaca dil malzemesi derlenmemiştir ve elimizde güvenilir metinler de yoktur. Derleme işi tamamlanmadıkça bu karşılaştırmalı incelemeler yapılamayacaktır.

Bu derlemeler yapılırken de il ve ilçelerin idari sınırlarının esas alınması doğru bir yaklaşım değildir. Buna rağmen idari ya da siyasi sınırlar esas olarak yapılan çalışmalarda ortaya konan metinlerde dil özellikleri esas alınmalıdır.

Bu ağızların karşılaştırılması Zazaca'nın kendi içinde ayrılan ve bitişen taraflarını da ortaya koyacaktır.

9. Derleme sözlüğü oluşturulmadan sözlük çalışmalarının da yapılamayacağı bilinmelidir.

Son olarak bir Derleme Sözlüğü oluşturulması için derleme çalışmalarının yapılması gereğine işaret etmek istiyorum. Yazılı metinleri olmayan bir dilin kelime hazinesini tespit etmek, dil varlığını ortaya koymanın en önemli yoludur. Konuşulan dil varlığının kayda alınarak ortaya bir Derleme Sözlüğünün konulmasıdır. Derleme sözlüğü ancak bir sözlüğün alt yapısını oluşturabilir.

Ağız niteliğinde, söyleyiş ayrımlarına dayanan kelimelerin yeni anlamlarıyla bir dilde yer alırken Zazaca'nın kanıtı olabilecek olan Derleme Sözlüğünü oluşturmanın ne kadar zor olacağını da görüyoruz

Bundan sonraki yapacaklarımız, yapılmayanları yapmak olacaktır.

Bu maddeleri çoğaltmak mümkündür.

Bu tür çalışmalar, insan temelinde ekonomik bir güce de dayanmaktadır. Bingöl Üniversitesinin bu konuda bilimsel çalışma yapabilmesi de kadro ve ödeneğe bağlıdır. Üniversitenin tek görevi de bu olmadığına göre iyi niyetle bu çalışmaların desteklenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ARAKELOVA, Victoria, " *The Zaza People As A New Ethno-Political Factor In The Region*" *Iran&Caucasus Research Papers, Vol. 3-4, 1999-2000* (ed. Garnik Asatrian) International Publications of Iranian Studies, Tehran

ATAÖV, Türkkaya, (2006), *Bilimsel Araştırma El Kitabı*, İstanbul

DEMİR, Nurettin. (1999), *Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri.*" Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, Ankara

ERCİLASUN, Ahmet. (1999), "*Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri.*" Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, (9 Mayıs 1997) TDK Yay., 697 Ankara

GEMALMAZ, Efrasiyap, (1999,)"*Ağız Araştırmaları üzerine Genellemeler*" *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 Mayıs 1997) TDK Yay., 697, Ankara

GEMALMAZ, (1995), *Erzurum İli Ağızları, İçindekiler*, Ankara

GİPPERT, Jost ((2000)), *The Historical Position Of Zazaki Revisited. Paper Presented At The First International*

GOLDSTEİN, S. (1983), Kenneth Çev. Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal. *Sahada Folklor Derleme Metotları*, Ankara

KAYINTU, Ahmet. “*Bingöl’de Konuşulan Yerel Dil (Zazaca) Üzerinde Batıda Yapılan Çalışmalara Eleştirel Bir Yaklaşım: Terry Lynn Todd’un A Grammer of Dimili (Also Known As Zaza) Örneği*” Bingöl Sempozyumu 17-19.09.2010 Bingöl 2010.

MOSELEY, Christopher (ed.). 2010. *Atlas of the World’s Languages in Danger*, 3rd edn. Paris, UNESCO Publishing. Online version: <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/>

ÖÇALAN, Muharrrem, “*Ağız Araştırmalarında Bilişim Teknolojilerinin Kullanılması ve Ağız Tezleri İçin Yenilik Önerileri*” Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2006/1 Kayseri

REİCHERT, Van Bruinessen, Martin (1997), *Zazaki, Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden

SELCAN, Zilfi. (1998), *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord Dialekt (Dersim Dialekt)*, Wissenschaft & Technik Verlag, Berlin

ŞELİC, H. (2004), *Zaza Gerçeği*, Dicle-Fırat Yayınları Münih

TODD, Terry, Lynn. (1985), *A Grammer of Dimili (Also Known As Zaza)*, Unpublished Ph.D. Thesis, The Universty of Michigan

TÜREL, Vehbi. “*Bingöl’de Konuşulan Lehçeler Dimili (Zazaki) ve Kurmanci ile İlgili Birer Eserin Tanıtımı*”. Bingöl Sempozyumu 17-19.09.2010 Bingöl 2010.

ÜÇOK, Necip, (2004), *Genel Dilbilim*, İstanbul

KAYBOLMA TEHLİKESİ KARŞISINDA ZAZACANIN GELECEĞİ

Ahmet KAYINTU*

ÖZET

Günümüz dünyasında iletişim alanındaki devasa yenilikleri arkasına alan küreselleşmenin, ulusal sınırları belirsiz hale getirmesiyle, belirli ölçülerde küreselleşmeye karşı artan tepkilerin ifadesi olarak da açıklanabilecek gerekçelerle, yerel kültürlerin korunması ve canlandırılması çalışmaları ivme kazanmıştır. Bu kapsamda yapılan kültürel çalışmalar, en iyi ifadesini dil alanındaki faaliyetlerde bulur. Toplumsal, kültürel ve bireysel kimliğin bir ifadesi olarak, dilin doğuşu ve gelişimi o dili konuşan insanlar sayesinde olduğu gibi, dilin kaybolması yani ölümü de yine insanın ölümü ile gerçekleşmektedir. Başka bir ifadeyle dil, onu konuşan son insanın ölümüyle kaybolur. Böyle bir tehlike ve tehditle karşı karşıya bulunan bir dil olarak Zazaca, bu özelliğiyle türünün tek örneği olmamakla birlikte, tüm dünya dillerinin yaklaşık % 96'sıyla aynı yazgıyı paylaşmaktadır. Zira bugün dünya nüfusunun % 96'sı, dünya dillerinin sadece % 4'ünü konuşmaktadır. Bundan dolayı dünya dillerinin neredeyse tamamına yakını gibi Zazaca da, orta ve uzun vadede kaybolma tehdidi altındadır. Bilindiği üzere, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren ulus devletlerin yükselişi, bu devletlere hâkim rengini veren hâkim halkların dillerinin, resmi dil statüsüyle ayrıcalıklı bir konuma yükseltmelerini sağlamış ve temel iletişim ve eğitim dili olarak onaylanmasına ve dolayısıyla gelişme göstermelerine yol açmıştır. Bu durumdan olumsuz etkilenen diğer diller, hızlı bir gerileme sürecine girerek, toplumsal hayatın görünür alanlarından silinmeye başlamış, yüz tutmuş ve bir gerileme sürecine girerek, dar bir alana hapsedilmiş, ancak aile içindeki bireyler ve sokaktaki kimi insanlar tarafından kullanılan sınırlı bir iletişim aracı düzeyine inmiştir. Zazaca'nın, benzer konumda olan diğer diller için de geçerli bir zorunluluk olmak üzere; tarihsel, kültürel, sosyolojik, bi-

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, akayin76@gmail.com

yolojik çeşitlilik ve zenginlik bakımından olduğu kadar, insanlığın evrensel ortak mirasının bir parçası olarak da korunması gereği vardır. Zira bir dilin kaybolmasıyla, telafisi mümkün olmayan bir yitim olarak insanın ölmesi arasında yakın bir ilişki vardır. Dilin kaybolmasının bir diğer düşündürücü sonucu, insanlığın ortak entelektüel mirasının kısırlaşmasına yol açmasıdır. Bu gerçeklerden hareketle, insanlığın ve ülkemizin vazgeçilmez ortak bir kültür mirası olan Zazaca'nın, varlığını sürdürmesini sağlamak amacıyla yapılacak çalışmalar bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Zazaca'nın korunması ve gelişiminin sağlanması yolunda, dünyanın çeşitli bölgelerinde ve ülkelerinde yapılmış karşılaştırmalı örnekler eşliğinde, önceliklerin tespiti, toplumsal farkındalık oluşturma, bilgi toplama gibi süreçleri içeren çalışmalar ve bu konuda alınacak önlemler üzerinde durulmaktadır.

1995 yılında Tokyo üniversitesinde düzenlenen bilimsel bir toplantıda, kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olan diller sempozyumunun açılış konuşmasında, dillerin tarih boyunca çeşitli nedenlerden dolayı kaybolmuş oldukları, ancak şimdiye kadar hiçbir zaman dillerin böylesine topluca kaybolduğu bir dönem yaşanmadığı ve dilbilimcilerin şu an üzerinde çalıştıkları dillerin büyük bir kısmı gelecek nesillere ulaşmadan kaybolup gideceği dile getirilmiştir. Birçok insanın kültürel mirası hala emekleme aşamasındadır. Yine aynı yıl kurulan Tehlikede Olan Diller Derneği, şu tespitlere yer vermektedir:

Dilbilimciler arasında, dünya dillerinin yarısından fazlasının, bir sonraki nesillere aktarılamadan kaybolduğu konusunda ortak bir düşünce vardır. Biz ve çocuklarımız, belki de iki nesil arasında ve tarihin çok önemli bir dönüm noktasında bulunmaktayız. Çünkü belki sadece iki nesil sonra dünyadaki birçok dil yok olacaktır.¹

Dillerin kaybolmasının birçok nedenleri vardır. Bunlardan biri doğal afetlerdir: Deprem, sel, çığ, hastalık gibi olaylar sonucu, toplu ölümlerin meydana geldiği bölgelerde, sınırlı bir nüfus olması durumunda, dilin gelecekte varlığını sürdürme olasılığı oldukça zayıflayacaktır. Doğal nedenlerin dışında, göçmenlik, eğitim, işgal gibi ekonomik, siyasi ve kültürel faktörler, dilin varlığını ve geleceğini doğrudan etkilerler.² İmparatorluklar çağında yerel ve azınlık dillerinin kaybolması, emperyalizmin ve sömürgecilik politikalarının sonucuydu.³ Azınlık dillerini konuşan insanlar, çocuklarının daha iyi eğitim ve iş olanaklarının güvencesi olarak gör-

1 David Crystal, *Language Death*, Cambridge University Press, 2000, Viii

2 Fishman *Language spread and language policy for endangered languages*. In *Proceedings of the Georgetown University Round Table on Language and Linguistics*. Washington: Georgetown University Press, 1991, s. 1–15.

3 Monica Ward and Josef van Genabith, "CALL for Endangered Languages: Challenges and Rewards", *Computer Assisted Language Learning*, 2003, Vol, 16, No: 2-3, s. 236

dükleri çoğunluğun dilinde eğitim görmelerini istemektedirler. Kimi azınlıklar ise, kendi dillerinde eğitim görme şansına sahip olamadıkları, çoğunluğu oluşturan toplumu üstün gördükleri ve kendi dilleri yeterince önemsenmediği için, iletişim ve eğitim dili olarak çoğunluğun dilini tercih ederler. Diğer bir neden de anadilleri dışında başka bir dili konuşan ilk nesillerin bu yeni dili öğrendikten sonra, bunu anadillerinden daha üstün görüp aile içinde de bu dilde konuşmayı teşvik etmeleridir. Bu aşamada yeni dil ile ilk karşılaşanlar çift dilliliği benimsemelerine karşın, onların çocukları eski dillerini tamamen unutup yeni dili benimserler.

Bunların dışında, çoğu bu yüzyılda gelişimlerini tamamlayan ulus devletlerin, azınlık dilleri ile yerel dillere yönelik tutumlarının da, dillerin kaybolmasında çok büyük etkileri olmuştur. En önemlisi, ulus devletlerin farklı dillerin varlığını, kendi birlik ve bütünlüklerine yönelik bir tehdit olarak algılamalarıdır.⁴ Ulus devletlerin resmi dil dışındaki dillere yönelik tutumu üç şekilde ele alınabilir: İlki bu dilleri ulus devletin birliği ve bütünlüğü açısından bir tehdit olarak algılamak ve yasaklamaktır. İkincisi yerel dilleri toplumsal hayatın sadece eğlence ortamıyla ve sokakla sınırlı tutmak; iş, eğitim, kültür, iş, ticaret, bilim ve teknik gibi hayatın ciddi yönlerinden soyutlamaktır. Amerikan toplum dilbilimci Joshua Fishman'ın nitelmesiyle, yerel dili toplumundan ciddi alanlarından soyutlayarak ve statüden mahrum bırakarak 'folklorik' bir unsur haline getirmektir. Buna itibarsızlaştırma da denebilir. Günümüzde, Zazaca'nın karşı karşıya kaldığı kritik sürecin kökenlerini tam da buralarda aramak gerekir. Ve görsel medya aracılığıyla bu itibarsızlaştırmanın bugün de devam ettiği söylenebilir. Üçüncüsü ise aldirışsızlık olarak nitelenebilecek tutumda ifadesini bulan bir başka değersizleştirme şeklidir. Yine kimi duygusal yaklaşımlar dillerin hak ettiği konumdan daha geri konuma itilmelerine ve diller arasında haksız bir rekabet ve statü farkı meydana getirir. Örneğin Zazaca için "birkaç bin kelimedenden ibaret" gibi nitelermeler söz konusu dili de, onu konuşan insanları da ötekileştirmektedir. Hâlbuki bütün diller eşit oranda estetik ve iletişim aracı olma özelliğine sahiptir.

Diller başlı başına ilginçtir

Antropolojinin öncülüğünü yaptığı ve Batıda yaygın bir şekilde gören anlayışa göre diller arasında nitelik açısından farklılıklar bulunmaktadır. Kimi diller kelime sayısına ve soyut kelime varlığına dayanan bir ölçüden yola çıkarak dilleri değer sınıflamasına tabi tutmaktadırlar. Bütün diller eşit oranda karmaşıktır. Çevresel ve iklim koşulları dilin sözcük dağarcığını şekillendirir. Gelişmiş Avrupa top-

4 Akira Yamamoto, Mathias Brezinger and Mar'a E. Villalo'n. "A Place for All Languages: On Language Vitality and Revitalization" Museum International, Published by UNESCO and Blackwell Publishing Ltd. No: 239, Vol: 60, No: 3, 2008, s. 64; Frank Seifart. "Situation of the indigenous languages of Colombia, especially Chimila." *Ogmios* 9. 1998, s. 9, In *Crystal*, s. 125.

lumlarında teknik ve teknolojik sözcükler ağırlıkta olmasına karşın, örneğin tropikal ormanlarda yaşayan toplulukların dağarcığının zenginliği bu alanda kendisini gösterecektir. Arap toplumlarında deve ve çöl yaşamı, Eskimolarda kış iklimi ve kar ile ilgili son derece detaylı betimlemeler yapılmasına olanak veren ölçüde, başka dillerde görülmeyen çok sayıda sözcüklerin varlığı dillerin, kendi mensuplarının her türlü ihtiyaçlarına cevap verebilecek karmaşıklığa ve özgünlüğe sahip olduğunu göstermektedir. Dile ilişkin gibi görünen, zengin-kırsı, basit-karmaşık gibi değer hükümleri aslında dile ilişkin olmayıp o dili konuşan insanlar için kullanılan nitelemelerdir. Gelişmiş bir toplumun geri kalmış bir topluma göre durumu, iki toplumun diline kuşatacak bir kapsam genişliği içinde kullanılır. Yerel diller değerli görülmektedir, zira bu diller sadece kişisel değil aynı zamanda toplumsal kimliğin de birer ifadesidir. Ve dil ayrıca toplumsal dayanışmayı, canlılığı, kültürel gelişmeyi de beraberinde getirir ve toplumsal özgüvenin kazanılmasına katkıda bulunur. Bu açıdan insanlar dile maddi yatırımda bulunmaktadır.

Bütün bunların sonucu olarak, insanlar geri kalmalarının ve mahrumiyetlerinin sorumlusu olarak gördükleri ana dillerini konuşmaktan utanç duymaya başlar. Aynı şekilde insanların kendilerine yarar ve statü sağlayacağına inandıkları çoğunluk dilini öğrenmeye daha çok istek duyacaklardır.⁵ Ulus devletlerin, azınlık dilleri ile yerel dillere yaklaşımları arasında farklılıklar vardır. Azınlıkların sayısı ve anavatanla olan bağlantıları azınlık haklarının koruma şemsiyesi altına alınmalarını kolaylaştırmıştır. Yerel diller için ise bu avantajdan ve korumadan yoksun olmalarından dolayı zayıflamışlardır. Günümüzde dünyada dil çeşitliliği konusunda olumlu tutum içinde olan ülkelerin sayısı sınırlıdır. Bu olumsuz tutumun, ulus devletlerin uygulamalarında görüldüğü üzere, bir devlette tek dilli bir toplum düzeni oluşturmanın gerçekten haklı gerekçeleri var mı? Bütün insanların tek dili konuşmaları iletişimin ve anlaşmanın daha iyi sağlıklı olması bakımından daha iyi gibi görünse de, homojen bir nüfus yapısına sahip olan ülkelere de iç savaşların olması, anlaşmazlıkların varlığı, tek dilliliğin çözüm olmadığını ortaya koymaktadır. Örneğin Vietnam, Kamboçya, Ruanda gibi ülkelerde iç savaşların olması gibi. Diğer bir sorun, tek dil olması durumunda hangi dilin resmi ve ortak dil olacağı konusunda tartışmaların önüne geçilemeyeceğidir. Çoğunluğun, azınlıkların dilini asimile etmesi de, azınlığın dilinin çoğunluğa yaygınlaştırılması ve dayatılması da doğru bir davranış biçimi değildir. Bu durumda insanların uğruna dillerinden vazgeçecekleri bir dili gönüllü olarak benimsemeleri de mümkün değildir. Günümüzde özellikle bilişim, teknoloji, ticaret tıp ve elektronik gibi alanlarda terminoloji birliğini sağlamaya dönük çabaların ürünü olan ortak dilin varlığı, diğer dillerin rağmına bir durum değildir. Zira bu dillerin biri kimlik diğeri sadece anlaşma aracı

5 Dorian, Nancy C. "Western Language Ideologies And Small-Language Prospects." *In Grenoble and Whaley* (eds.), 3–21.1998

olma gibi farklı iki konumu ve işlevi vardır ve bundan dolayı bir çatışma içinde olmaları zorunlu değildir.⁶

Çeşitliliğin önemi ve korunması

Son yıllarda, dilsel çeşitlilik ile biyolojik çeşitlilik arasında kimi benzerlikler ve paralellikler kurulmuştur. Günümüzde belirli bir bilinç düzeyine erişmiş hemen her insan, biyolojik çeşitliliğin iyi bir şey olduğunu ve mutlaka korunması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü bir türün soyunun tükenmesi ile diğer türlerin varlığının devamı ve sağlıklı gelişimi arasında pozitif bir ilişki vardır ve buna karşın, bir bütün soyunun tükenmesi ile diğer türlerin zarar göreceği biçiminde özetlenebilecek bir ilişki vardır.⁷ Dilsel çeşitliliğin önemi ve bir dilin kaybolmasının meydana getireceği zararlar konusunda, henüz istenen düzeyde bir bilincin geliştiği söylenemez. Oysa doğanın dengesinin bozulmasına yol açan bu durum, dilsel çeşitlilik söz konusu olduğunda sanılandan çok daha büyük bir etkiye sahiptir ve risk potansiyeli de o ölçüde yüksektir. Ekosistem ve biyolojik çeşitlilik ile dilsel çeşitlilik olgusu arasındaki benzerlik şu sonuca götürecektir: Dil bağlamında en güçlü sistemler, içinde en fazla çeşitlilik barındıran diller olup, sosyal ve kültürel dayanışması en güçlü olan ülkeler de, içerisinde en fazla çeşitliliğe yer veren ülkeler olmaktadır. İnsanoğlunun yeryüzüne egemenlik kurmasında yine değişen doğa ve iklim koşullarına uyum sağlama yeteneğini göz önünde bulunduran ve kültürel ve dilsel çeşitliliği önceleyen ülkeler olmaktadır. İnsanlık mirasının gelişerek devam etmesi ve sonraki kuşaklara aktarılması sürecinde yine bu çeşitliliğin önemi göz ardı edilemez. Hale, söz konusu çeşitliliğin azalmasının, tıpkı bir bitki veya hayvan türünün yok olması sonucunda yerinin bir daha doldurulamayacak kadar büyük bir zarara ve kayba yol açması gibi, yerel dilin ölümü de tafisi mümkün olmayan doğal bir kaynağın yitimi olarak nitelendirir.⁸ Bu bakımdan Zazaca'nın kaybolması, yerinin doldurulamayacak bir yitim olduğu açıktır. Biyolojik çeşitliliğin zararı fiziki durumla ilgili iken, dilsel çeşitliliğin zararları bir toplumu ve o toplumun kültürel unsurlarının tamamını derinden etkileme potansiyeline sahiptir. Gelişme de diğer dillerden yerel dile yapılan aşılama ile mümkündür. Dillerin sözcük dağarcığındaki çeşitlilikte görüldüğü üzere, farklı dillerin ödünç sözcük alması, o dilin diğer dillerle tarihsel ilişki içinde olduğunun göstergesi olarak kabul edilir. Her bir sözcüğün farklı bir tarihsel süreci olabileceği gibi, bu dillerin her birisi bir dünya görüşünün ve bir kimliğin ifadesi olup, aynı zamanda kültürün kalbidir ve bütün kültürel faaliyetlerin özünü oluşturur.

6 David Crystal, *Language Death*, Cambridge University Press, 2000, s. 29

7 Harrison, B. 1997. "Language Integration: Results of an Intergenerational Analysis", *Statistical Journal of the United Nations ECE* 14. 289–303.2007; Nettle, Daniel and Suzanne Romaine. 2001. *Vanishing voices*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

8 Hale, Ken. 1992a. "On Endangered Languages and The Safeguarding of Diversity". *Language* 68, 1992, s. 1–3.

Diller insanlık bilgisine katkıda bulunur

Her yeni dil insana yeni bir dünyanın kapılarını aralar, yeni bir ruh ve yeni bir ufuk kazandırır. Dünya bir görünüm mozağıdır. Ve her bir dilin kaybolmasıyla bu mozağın bir parçasını yitiririz. Her şeyi kültürel bilgi ile birleştirip bir toplumun üyeleri arasında hem eş süremlili hem de art süremlili olarak iletilmesini ve sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan dildir. Batılılar diğer toplumlarla ilgili öğrenmek istedikleri hemen her şeyi öğrenmek için ilk başvurdukları konu dil olmuştur. Günümüzde hayvancılık, tarım, botanik ve tıp bilimlerinin başvurduğu yerel dillerden elde ettikleri bulguların deneysel gözlemlere göre çok daha verimli sonuçlar ortaya koyduğu kanıtlanmıştır.⁹ Örneğin birbirine son derece benzeyen iki bitki arasında her hangi bir ayırımın yapılamadığı ve farklarının ortaya konamadığı durumlarda, o bitkinin yerel dildeki isimlerine bakılır. İki ismin farklı adının olması durumunda, bu bitkinin farklı bir türe ait olduğu ve farklı bir işlevi olduğu anlaşılır.

Bir toplumun tarihi, kültürünün geçirmiş olduğu evreler, dünyayı anlama ve algılama biçimi ancak karşılaştırmalı bir sözcük analizi ve varsa arkeolojik buluntular sayesinde ortaya çıkarılabilecek bir husustur. Dolayısıyla Zazaca'nın araştırılması, sadece bu dilin tanınması ve gün yüzüne çıkarılması ile sınırlı bir durum değildir; bu konuda ortaya konacak her türlü çalışma ve keşif bu dili konuşan insanların dolayısıyla Zazaların da tarihinin, kültürünün ve varlığının karanlıkta kalan bir yönüne ışık tutacaktır. Zazalar ve Zazaca gibi neredeyse hakkında yazılı, görsel ve arkeolojik iz bulunmayan bir dil ve o dili konuşan halklar için yapılacak tek geçerli hareket noktası dildir. Dillerin genetik araştırması, insanların ilk evrelerindeki gruplaşmalar ve hareketlilikler için de yol gösterici niteliktedir. Dil onu konuşan her insanın zihin yapısını, çalışma prensiplerini, entelektüel zenginliğini ve dilsel kategoriler içinde kendisini ifade etme biçimini veren sistemdir.¹⁰ Ezra Pound'un belirttiği gibi, insan bilgeliğinin tamamını kapsayan tek bir dil yoktur ve insanın tüm anlama derecelerini kapsayan hiçbir dil bulunmamaktadır. Nasıl ki, bütün insanlık mirasını ortaya koyacak kudrette bir tek insan toplumundan söz etmek mümkün değilse, bir tek dilin bütün anlam katmanlarını tüketmesi bir dil için düşünülemez. Bu durumda dilin ve günümüzde dillerin ölmesi bir başka anlamda filozofların, entelektüellerin, şairlerin, yazarların bilginlerin, tarihçilerin ölmesi demektir. Şöyle bir düşünelim: Dünyada yaklaşık 6000 dil vardır ve sadece bir kelime, örneğin "güzel" kelimesinin 6000'den fazla söylenişi vardır. Bunlardan en az birinin kaybolması bile bir "güzel" in yitirilmesi demektir.

9 Crystal, *Language Death*, s. 49

10 David Crystal, *Cambridge encyclopedia of language*. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press.1997, ss, 49, 60

Yirminci yüzyılın son yirmi yılında Avrupa'da bölgesel ve azınlık dillerine yönelik ilginin artmasıyla, dünyanın diğer bölgelerinde ve ülkelerinde de toplumların dile ilgisinin arttığını ve zamanın ruhunun da bu canlanmaya uygun olduğunu gösteren pek çok işaretlerin olduğu bir dönemden geçilmektedir. 1981'de Avrupa Parlamentosunda, bölgesel diller ve kültürler ve azınlık dillerinin haklarını güvence altına almak için bir yasa teklifi verilmiştir. Teklif 1992'de yasalaştır ve 1998'de uygulamaya konuldu. Yasa, azınlık dillerinin hayatın her alanında ve toplumun her kesiminde korunması ve güvence altına alınmasını önemli ölçüde hükme bağlamıştır. Diğer kuruluşlar özellikle, Avrupa Az Konuşulan Diller Bürosu, Avrupa Birliği kültürleri ve dilleri çeşitliliğinin teşvik edilmesi sürecinde çok önemli yararlıklar göstermiştir. Başlangıçta aralarında Hırvatistan, Finlandiya, Macaristan, Lihtenştayn, Hollanda, Norveç ve İsviçre'nin bulunduğu yedi ülke bu yasayı onaylamış, bunları Avusturya, Güney Kıbrıs, Danimarka, Almanya, Lüksemburg, Malta Romanya, Slovenya, İspanya, Makedonya, Ukrayna ve İngiltere izlemiştir. Günümüzde ABD'de, AB'de, Brezilya'da, Nijerya'da, Guatemala'da tehlikede olan diller konusunda akademik merkezler kurulmaya başlanmıştır. Bu akademik merkezler yerel topluluklarla hükümetler arasında iletişim aracı işlevi görmekte ve tehlikede olan dilleri canlandırma konusunda gereken enerji ve kaynakları temin etmektedirler.¹¹ Bu merkezlerin elde ettiği önemli başarılarından biri yerel dillere resmi statü kazanımlardan olmalarıdır. Daha büyük ölçekli organizasyonlar içinde UNESCO ve BM kendi içinde kurdukları çeşitli birimlerle bu sürece katkıda bulunmaktadır. Bütün bu gelişmelere karşın tehlikede olan diller, baskılardan kurtulabilmiş ve gelişmelerinin önündeki engeller ortadan kaldırılabilmiş değildir.

Nereden başlanmalı?

Dili unutulmaktan kurtarmak mümkündür ve bu konuda pek çok çalışma yapılabilir ve yapılmıştır.¹² Dünyada da bunun pek çok örneği vardır. Yapılması gereken ilk şeylerden biri Zazaca hakkında bilgi toplamaktır. Burada da Zazaca'nın bugünkü durumu hakkında bilgi toplamanın gereği vardır. "Ancak ayrıntılı ve kapsamlı bir araştırma, dilin durumunu tam olarak ortaya koyabilir." Zazaca'ya konuşan insanları bulmak ve onların Zazaca'ya ilişkin tutumları ile parçası oldukları toplumun Zazaca'ya ilişkin tutumları önem arz etmektedir. Yapılacak çalışmalar Zazaca, Zazalar ve yaşadıkları çevre olmak üzere üç kısımda ele alınmalıdır. Önceliklerin başında, maddi kaynak ayırmaktır. Çok sayıda insana ulaşmak, yerel ve ulusal medyanın gücünden yararlanmak ve halkı bilinçlendirme kampanyaları düzenlenmelidir. Zira önce duyarlılık ve ihtiyaç ile birlikte motivasyon uyandı-

11 Crystal, *Language Death*, s.91

12 Crystal, *Language Death*, s. 92

rılmalı ve halkın ilgisi çekilmelidir. Toplumun dikkatini dil konusuna yöneltmek Zazaca gibi tehlike altında olan bütün diller için başarılması güç bir konu olsa da, ilk kazanımların ardından bunun başarıldığı gözlenmiştir.¹³ Bu süreçte dil ile bilimsel anlamda herhangi bir ilintisi olmayan kişi, kurum ve kuruluşlarla da temasa geçmenin büyük önemi vardır. Bu kesimleri, dilin kaybolmasıyla birlikte bunun olumsuz sonuçlarının neler olacağı, bireysel ve toplumsal yaşamın bugünü ve geleceğinin böyle bir olumsuz tablonun etkisiyle nasıl şekilleneceğine dair bilgilendirme gereği vardır. Yapılması gereken diğer çalışmalar arasında dilin sorunun, merkezinde olduğu edebi eserlerin gündeme getirilmesi, faaliyetlerde bulunulması gerekmektedir.

Toplumda olumlu tutum geliştirmek

Toplumda dile yönelik tutumlarda homojenlikten bahsetmek mümkün değildir ve dil konusu, bireylerden aileye ve topluma kadar çeşitli düzeylerde ve biçimlerde kendisini gösterir ve buna bağlı olarak dile ilişkin tartışmaların yansımaları da farklılık arz eder. Örneğin anadil dışında başka bir dili konuşan ve bu dille ilk kez karşılaşan ilk nesiller, henüz bu yeni dili öğrenme aşamasında olduklarından dolayı, dili öğrenme ve içselleştirme çabalarının yanı sıra ayrıca o dili konuşan çoğunluğu oluşturan toplum ile kendi aralarındaki toplumsal statü ve yaşam farkını en aza indirmenin ve bu topluluğa uyum sağlamanın da gayreti içindedir. Yeni dili içselleştirmiş, tutarlı ve birlikli bir benlik idealine dayanan, kimlik, kişilik bilinci gelişmiş, sosyoekonomik açıdan daha güvenli bir konumda bulunan ikinci nesiller ise, anadilden ve onu konuşmaktan utanmak bir yana, kendi öncülerinden daha kararlı ve inisiyatif almaya daha istekli olma eğilimindedirler. Sağlıklı bir tartışma zemini oluşturmak ve istenen sonuçlara ulaşmak için söz konusu toplumun barınma, beslenme, güvenlik, sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmış olması, benzer büyük sorunların büyük ölçüde çözülmüş olması gerekmektedir. Bu sorunların yoğunluklu yaşandığı bir toplumda dile ilişkin kısa ve uzun vadeli çalışmaların başarısı kuşkulu olduğu açıktır.

Göz önünde bulundurulması gereken bir diğer konu toplumda dil seçimini önündeki engellerin kaldırılması ve bireylerin özgür seçimine bırakılmasıdır.¹⁴ İnsanların dillerini seçme özgürlüğünün her şeyden önce sağlıklı bir bilgilendirme temelinde yapılması, dilin saygınlığının ve diğer dillerle eşit olduğunun bireyler ve toplum tarafından kabul edilmesi gerekir. İnsanların dillerinden vazgeçmeye hazır olmaları, dillerinin geleceği konusunda her hangi bir endişe duymamaları, yapılan girişimleri önemsememelerinin altında yatan nedenlerden biri de kuş-

13 Crystal, s. 97

14 Ken Hale. "On Endangered Languages And The Importance of Linguistic Diversity". In *Grenoble and Whaley* (eds.), 1998. s. 213, 215.

kusuz o dilin insanların nezdinde saygınlığının olmamasından ileri gelmektedir.¹⁵ Bundan dolayı toplumu, özellikle tehlikede olan dillerin de en az diğer diller kadar saygıya değer olduğunu ve korunması gerektiğine ikna etmek son derece önemlidir. Kimlik ve kültürün en iyi ifadesini ve görünümünü dilde ve dil aracılığıyla bulur ve dilin kaybolduğu durumda kimlik, kültür ve toplumsal aidiyet krize sürüklenir. Hatta kimi durumlarda bunlar da kaybolur. Dilin toplumsal yaşamın her yönünü kuşatan bir olgu olarak kültürün kalbi olduğunu belirten Crystal,¹⁶ tıpkı bir insanın kalp krizini atlatıp yaşamına devam edebilmesi gibi, toplumun da kalbi konumunda olan dilin ölümüyle krize girse de varlığını yine de sürdürebileceğini belirtir.

Neler yapılabilir?

Tehlikede olan bir dil, o dili konuşanların hakim toplum içindeki saygınlıklarının artmasıyla gelişme gösterir. Medyada görünür olmak, yazı ve görsel basında yer bulmak ve çeşitli programlara ve haberlere konu olmak Zazaca için yapılacak ilk çalışmalar arasında yer almalıdır. Bu açıdan Zazaca Tv girişimi olumlu ve yerinde bir başlangıçtır.

Tehlikede olan dilin mensuplarının zenginleşmeleri ile dilin kendisi de zenginleşir. Grenoble ve Whaley: “Ekonomi, tehlikede olan dillerin kaderini değiştirecek güce sahip olan belki de tek ve en güçlü etkidir.” der.¹⁷ Katalan bölgesinin güçlü ekonomisi, dilin gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır. Tehlikede olan dillere ev sahipliği yapan bölgelerde turizmin eşlik ettiği hizmet ve sanayi sektörünün gelişimi yerel dilleri canlandırılmasında olumlu role sahipken, yabancı sermayeyi gerektiren yer altı madenciligi ile ağır sanayinin bu gelişmeye ket vurması ve gelişmeyi olumsuz etkileme potansiyeli yüksektir.

Tehlikede olan dil, bu dilin mensuplarının çoğunluğu oluşturan toplum içinde meşru, yasal gücü artarsa gelişme gösterir.

Dilin eğitim sistemine dahil edilmesi

Tehlikede olan dil çoğunluğu oluşturan toplum içinde sistemin içinde yer alarak öğretilirse istenen sonucu vermeyecektir. Sağlıklı bir eğitim öğretim ortamı, hakim toplumun dilinin yanı başında yerel dile de yer vermekle mümkündür. Eğitim öğretimin başarılı olmasında iyi eğitim materyali ve donanımın da etkili olduğu gözden uzak tutulmaması gereken bir başka yöndür. Eğitim öğretim dili

15 Brezinger, Heine, Somner, Brenzinger, Matthias, Bernd Heine, and Gabriele Somner. 1991. “Language death in Africa”. In *Robins and Uhlenbeck* (eds.), 1991. s.37

16 Crystal, *Language Death*, s.122

17 Crystal, *Language Death*, s.122

olmasının yanı sıra bu dil yazı dilini oluşturmak için yazıya geçirilmelidir. Ancak hangi lehçenin yazı dili olacağı sorun olacaktır. Teknoloji dilinde de bu dilin yer bulması gerekir. İletişim dili olarak kurulması için de internet üzerinde çeşitli tasarımlara ve programlara yer verilmelidir.

Akira Yamamoto'ya¹⁸ göre tehlikede olan dilin canlandırılması için şu öneriler hayata geçirilmelidir:

Dilsel çeşitliliğe karşı olumlu tutum içinde olan hakim bir kültürün varlığı,
Azınlık toplumunda bulunması gereken güçlü etnik kimlik,
Eğitim programları,
Çift dilli/çift kültürlü okul programları,
Anadili konuşanların öğretmen olarak eğitim programlarında yer almaları,
Anadili konuşan toplumun bu dili günlük hayatında kullanmaları,
Azınlık grubunun içeride ve dışarıda yekpare bir topluluk olmaları,
Yazı dilinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Lyn Landweer¹⁹ ise çoğu yukarıdakilerle ortak olan önerilerini şöyle sıralar:

Hakim dil karşısındaki direnme gücü,
Söz konusu dili akıcı konuşan topluluğun varlığı,
Konuşanların sosyal iletişim gruplarındaki dağılımı,
Topluluğun içte ve dışta tanınması,
Dilin çevresindeki dillere göre görece itibarı,
İstikrarlı bir ekonomik yapı.

Bu konuda çalışacak olan dilbilimci, işe verileri toplamakla başlanmalı. Toplanan veriler yazılı ve sözlü olarak derlenmelidir. Dili akıcı konuşanlardan sözlü ve yazılı veriler derlenmelidir.

SONUÇ

Zazaca'nın korunması için yapılması gerekenler şunlardır:

Toplumun üyeleri ve dışarıda bulunan saha uzmanları bir araya gelmeli, birbirlerini tanımalı ve bir ekip oluşturmalıdır;

18 Akira Yamamoto. "Retrospect and prospect on new emerging language communities." In *Ostler* (ed.), 1998, s. 114.

19 M. Lynn Landweer, "Indicators of ethnolinguistic vitality: case study of two languages – Labu and Vanimo". In *Ostler* (ed.), 1998. s. 64–72.

Zazaca'nın içinde bulunduğu durum net olarak ortaya konmalıdır-dilin tehli-
kede olduğu, toplumun gereken tedbirleri almasının bir sorumluluk gereği oldu-
ğu ve yapılacak şeylerin olduğu;

Sosyopolitik durum ve dini duyarlılıklar dikkate alınmalı, dile ilişkin tedbirleri
alırken bu hassasiyetler dikkate alınmalıdır;

Uzun ve kısa vadeli planlar yapılmalı, anadil, ikinci dil öğretimi veya her ikisi
birlikte yürütülecekse ikisine birden ağırlık verilmelidir;

Dilin korunmasında önceliğin hangi konuda olacağı belirtilmelidir;

Ekibin birlikte çalışma esasları tedbir alınmalıdır;

Veri toplama süreçleri üzerinde uzlaşılmalıdır;

Model konuşmacılar seçilmelidir;

Hem konuşma hem de yazma için bir standart geliştirilmeli, herkesin anlaya-
bileceği bir alfabe geliştirilmelidir;

Zazaca'nın yazılı ve sözlü olarak yaygın kullanılmasının standartları belirlen-
melidir;

Okullarda okutulmalıdır;

Edebi eserler yazılmalı ve Zazaca'ya çevrilmelidir;

Zazaca'nın bölgesel dil olarak tanınmalıdır.

KAYNAKÇA

Akira Yamamoto. Retrospect and prospect on new emerging language communities. In
Ostler (ed.), 1998, s. 114.

Akira Yamamoto, Mathias Brezinger and Mar'a E. Villalo'n. "A Place for All Languages: On
Language Vitality and Revitalization" *Museum International*, published by UNESCO and
Blackwell Publishing Ltd. No: 239, Vol: 60, No: 3, 2008, s. 60-70,

B. Harrison. 1997. "Language Integration: Results of an Intergenerational Analysis", *Sta-
tistical Journal of the United Nations ECE* 14. s. 289-303, 2007.

David Crystal. *Language Death*, Cambridge University Press, 2000

Daniel Nettle, and Suzanne Romaine. 2001. *Vanishing voices*. Oxford: Oxford University
Press, 2000.

Dorian, Nancy C. "Western Language Ideologies And Small-Language Prospects", In Gre-
noble and Whaley (eds.), 3-21, 1998.

Fishman, J. A. *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters. 1991.

Frank Seifart. "Situation of the indigenous languages of Colombia, especially Chimila." *Ogmios* 9. 1998, s. 8-10, In *Crystal*, s. 125.

Hilaire Paul, Valiquette. "Community, professionals, and language preservation: first things first". In *Ostler* (ed.), 1998, s. 107–12.

Kazuto Matsumura. (ed.) 1998. *Studies in endangered languages* (Papers from the International Symposium on Endangered Languages, Tokyo, 18–20 November 1995.

Tokyo: Hituzi Syobo Ken Hale. "On Endangered Languages And The Importance Of Linguistic Diversity". In *Grenoble and Whaley* (eds.), 205 ff. "On Endangered Languages and The Safeguarding of Diversity". *Language* 68.1992,1– 3.

Lenore A. Grenoble, and Lindsay I. Whaley. (eds.) *Endangered languages: current issues and future prospects*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

M. Lynn Landweer, "Indicators of ethnolinguistic vitality: case study of two languages – Labu and Vanimó". In *Ostler* (ed.), 1998. s. 64–72.

Matthias Brenzinger. "Various ways of dying and different kinds of deaths: scholarly approaches to language endangerment on the African continent", 1998, In *Matsumura* (ed.), 85–100.

Monica Ward and Josef van Genabith, "CALL for Endangered Languages: Challenges and Rewards", *Computer Assisted Language Learning*, 2003, Vol, 16, No: 2-3, s. 233-238.

Nicholas Ostler. ed. 1998. *Endangered languages: what role for the specialist?*

Nora C. England, 1998. "Mayan efforts toward language preservation." In *Grenoble and Whaley* (eds.), s. 99–116.

SÖZÜN YAZILI SERÜVENİ: ZAZAKÎ DİL ÇALIŞMALARI HAKKINDA BİR KRİTİK

Hasip BİNGÖL*

GİRİŞ

Bu tebliğimde, geç dönem yazı ve edebiyat dili olma yolunda giderek adımlarını sıkılaştıran, görece görünürlüğü barizleşen, neşredilen ürün sayısının artık bir toplam oluşturduğu Zazakî (Kirdkî/Dimilkî/Kirmanckî) çalışmalara eğileceğim. Ortaya konan eserlerin artık sadece yazarını bağlamadığı, ona ait olmadığı gerçeğinden hareketle, yayımlanan eserlerde kullanılan dili, dilbilimin referansı ile inceleyeceğim. Yazılan her ürün, serdedilen her düşünce kuşkusuz dil vasıtasıyla gerçekleşmekte, bu durum beraberinde bir “söylem”in inşasına tekabül etmektedir. Dolayısıyla neşredilerek piyasaya sürülen her *ürün* şüphesiz biz okuyucuları muhatap-hedef kabul etme gayesi amaçlamaktadır. Bir iddia olarak konuşmamı, inşa edilen söylemlere karşı bir alternatif şeklinde temellendirmeye çalışacağım. Yayımlanmış mevcut kimi çalışmalardaki bazı hususların hatalar teşkil ettiğini, yanlışlıklar taşıdığını, kusurlu olduğunu iddia edip dilbilimsel açıdan irdeleyeceğim; söz konusu kusurlara dilin kendisini referans kılarak yine dilin iç dinamiğinden kaynaklanan gramatikal doğruları ortaya koyacağım. Tebliğimde; dil inşası, dil üretimi, ödüncleme/alıntılama, sözcük (t)üretim yöntemleri, çeviri yöntem ve ahlâkı, yeniden yazım, sentaks ve standardizasyon, üzerinde duracağım belli başlı hususlar olacaktır. Kuşkusuz, ortaya koyacağım görüşlerle ben de bir “söylem” inşa etmiş olacağım.

* Şair, Dilbilimci, hasipbingol@gmail.com

SÖZÜN MAĞLUBİYETİ

Her türden sözel iletişim, şüphesiz öncelikle konuşmaya dayanır. Ontolojik bir varlık olarak *insanı* yegâne ve anlamlı kılan özelliklerinin başında, “konuşma” dediğimiz edimi gelmektedir. *Yazının* icadıyla iletişimin farklı bir boyut kazanıp çeşitlenmesi, *sözlü* iletişim kültürünün, hemen olmasa da teknolojinin ilerlemesiyle yerinden edilmeye, sarsılmaya çalışıldığı ve giderek geriye itildiği gerçeğine şahit olmaktayız. *Yazı*, hemen *sözün* yanında ve ona rakip olarak tebarüz etmekle kalmayıp bir noktadan sonra, *söz*ü alaşağı etmiş bulunmaktadır. Böylece *sözün* kıymeti yerini *yazıya* bırakacaktır. Öyle ki yazı, etimoloji desteğine bile gerek kalmadan başka anlamları içine çekmeye eğilimli, kendinden öncekini yutan son derece emperyalist bir etkinliktir. Oysa kelimelerin temeli sözlü iletişimde bulunur ve buna karşılık yazı, bütün şiddetiyle kelimeleri görsel boyuta hapseder.¹ Bu hakikate rağmen, insan artık yazdıklarıyla kıymetli olacak ve kendisini yarına/geleceğe taşıyacaktır. Bu durum, beraberinde *yazının* kutsallığı düşüncesini besleyen güçlü bir argüman olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ancak, yazı yahut okuryazarlık, sahil ve hakikat zemini üzerine inşa edilmediğinde, sözlü geçmiş tüketen, hatta sözlü hafızayı bitiren bir şeye dönüşecektir.

Sözlü iletişimden yazılı iletişim kültürüne çok sonraları dâhil olan Zaza dili, bu geçişte, *sözünü* ettiğim çelişkiler ve tehlikeler şeyine en çok maruz kalan dillerden biridir. Yazı vasıtasıyla, insan bilincinin yazısız özgeçmişini yeniden inşa edilip korunabildiği² gibi, bir mühendislik olarak tasarımılandığında, dilin canlı, aktüel hususiyetleri deforme edilip yazısız bu özgeçmiş yerinden de edilebilir. Bir arızı durum olan dil mühendisliği, refleksif olarak her ne kadar dili yarına taşıma görevini üstlenmişse de, dile ilişkin kazanımları bir bakıma köksüzleştirmektedir. Bu arızı anlayış hiç şüphesiz *dil inşasına* tekabül etmektedir. Toplum yahut dile ilişkin inşacı anlayış, insanın pozitivist algısına karşılık gelen bir özelliktir. Monist bir söylemi barındıran bu yapı, tek-tipçiliği, standardizasyonu ve örtük asimilasyonu, bir kurtuluş reçetesi olarak vazeder. Ancak, varoluşsal bir olgu olarak, dilin bizatihi kendisinden kaynaklı bireysel farklılıkların sözel iletişim şeklinde sessel dışavurumu, *sözünü* ettiğim pozitivist kötülük reçetesini reddeder.

DİL, İMKÂN VE TELAŞ

Bir realite olarak geç dönem yazı dillerinden *Zazakî* henüz tam anlamıyla edebiyat, sanat, hukuk, teoloji, eğitim vb. alanlarda modern ihtiyaçlara cevap verebilecek düzeyde yazı dili haline gelememiştir. Modern dünyanın gerektirdiği neredeyse tüm alanlarda, dilin görünürlüğü istenilen düzeyde olamayıp henüz

1 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Üçüncü Baskı, İstanbul, Metis, 2003, s.25

2 *Sözlü ve Yazılı Kültür*, s.28.

emekleme döneminde. Ancak, özellikle son yıllarda ağırlık kazanan ve çeşitlenen yazılı çalışmalar, bu emeklemeyi bir an önce ayaklandırma düşüncesi ve telaşla devam etmektedir. Bir bakıma bu yazının konusunu teşkil eden sözünü ettiğim ‘telaş’ halinin ‘acele’ye evrilmesi, düşünceye ve dolayısıyla bilimsel olana galebe çalması, yapılmakta olan çalışmaların eksik, sakat ve dilbilimsel aykırılıklarla dolu olmasına yol açmış/açmaktadır. Bu noktada esas problem, bu dilde ürün veren yahut dil çalışmalarında bulunanların büyük bir kısmının yeterli donanımdan yoksun, dilin gramatikal yapısını, iç dinamiklerini tam olarak kavrayamamış olmaları, bilhassa kendi yetersizliklerinin farkına varamamalarından kaynaklanmaktadır. Bir bakıma yazarın kendi günahını dile biçmesidir. Bu yetersizlik ve farkındasızlık, dilin modern ihtiyaçlara henüz yeterince cevap verememiş olması, kendi ana dilinde konuşa(maya)nlar başta olmak üzere, yine bu dilde mesai harcayan ve yazma çabası içinde olan pek çok kimsede psikolojik bir travmaya neden olmuştur. Bu durum beraberinde bir özentinin oluşmasına kaynaklık etmekte, giderek aşağılık kompleksinin³ meydana getirdiği problem ve tahribatların dile taşınmasına neden olmaktadır.⁴ Hatta iyi niyetlerle yapılmış pek çok çalışmada söz konusu bu marazi durum, Zaza dilinin yazıya geçişte birçok problemi beraberinde taşımaya yol açmaktadır. Kaldı ki dilin kendine özgü yapısı tam olarak bilinmeden, kavranmadan, ihtiyaç duyulan alanlarda girilen “dil üretimi”, “ödüncleme/alıntılama” ve “standardizasyon” gibi hususlar Zazakînin dilbilgisel yapısını aykırı birçok sorunu karşımıza çıkarmaktadır. Ancak sözünü ettiğimiz iyi niyetlerle yapılan çalışmalar girişimi, dilin ifade olanaklarını zenginleştirmekten ziyade bir *dil inşası* biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Dil inşası kuşkusuz ki ulus inşası paradigmasına tekabül eden bir realitedir. Bu tekabüliyet beraberinde bir paradoksalılık taşımaktadır. Bir yandan dilin geleceğe taşınması garanti altına alınırken bir yandan da ortak iletişim dilinin oluşumu adına, varoluşsaldan kaynaklanan renklilik, çeşitlilik ve bireysel farklılıklar, dil inşasının en önemli enstrümanlarından standardizasyona kurban edilmektedir. Ulus devlet paradigmasının son iki yüz yıllık süreçte hayatımızı kuşatması, milliyetçilik düşüncesinin tüm şiddetiyle dünyanın sathında bir karabasan gibi dolaşması, hatta milliyetçiliğinin nihai sonucu ve form değiştirmiş biçimi olan faşizme evrilmesi kaçınılmaz bir durum olarak tebarüz etmiş ve de etmektedir. Erken dönem ulus inşası sürecini tamamlayan, devletleşen toplumlar/*kitleler*, ulus-devletin kazanımı olan modern hayatın tüm imkânlarını ve enstrümanlarını sonuna değin kullanmaktalar. Sanayi İnkılâbı sonrası kentleşmenin giderek hızlanması sonucu, kırsal-

3 Geniş bilgi için bkz. Alfred Adler, İnsan Tabiatını Tanıma, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

4 Aşağılık kompleksi hakkında geniş bilgi için Engin Gençtan, Psikanaliz ve Sonrası, Remzi Kitabevi, Nisan 1996, İstanbul, 123-164 isimli kitabından yararlanılabilir.

dan kentlere göçün artması, bunun neticesinde kentlerde baş gösteren sosyal, ekonomik, siyasi, eğitim vb. birçok sorunun ortaya çıkmasına, dallanıp budaklanmasına yol açmıştır. Erken dönem uluslaşma sürecini tamamlayan üniter devletler, söz konusu sorunların üstesinden kolaylıkla gelebilmişlerdir. Ancak Fransız İhtilali'nin bir neticesi olan uluslaşmayı ıskalayan, süreci lehine çeviremeyen, varlıklarını ancak ulus-devletlerin içinde bir azınlık yahut küçük gruplar halinde öteki olarak idame etmek zorunda ve durumunda kalan toplumlar, eğitimin tek tipçi, milli ve milliyetçileştirilmesiyle şiddetli bir yok oluşla, asimilasyon tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Ulusçu düşünce, aynı zamanda modern hayatın ve teknolojin kazanımlarından, imkânlarından devletsiz, öteki ve yerele indirgediği halkları yoksun bırakmıştır.⁵ Pek çok halk gibi Kürt halkı da gün geçtikçe etkisini arttıran bu yoksunluktan fazlasıyla nasibini almıştır. İmparatorluk bakiyesi olarak neşvünema bulan Türkiye'de, Türk etnisitesi dışında kalan halkların folklorik malzemenin ötesinde bir anlam taşımamaları, kurulan cümlelerde mozaiklik dışında etkilerinin olmaması, halkların Türklük düşüncesi için bir çeşni olarak algılanması ve pratikte karşılık bulması, zikrettiğim ulusçu üniterci devlet anlayışının bir sonucudur. Böyle bir hengâme içinde varlığını geleceğe taşımaya çalışan Zazaların, dillerini koruma refleksi halkasına çok sonraları ve gecikmiş olarak dâhil olmaları, dolayısıyla bu dilde eğitimin yapılmamış olması, ürün verecek kalifiye kadronun bulunmaması, yapılan çalışmaların kusurlarla dolu olmasına neden olmuştur. Keza tüm olumsuzluk ve eksikliklere rağmen, bu dilde çalışma yapanların olması bir umut ışığı olarak belirlemektedir. Ancak, büyük bir özveriyle anadilinde çalışma yapan kimi aydınlarımızın, farkında olsunlar yahut olmasınlar, rol model olarak Oryantalizmin yerelliğine tekabül eden Kemalist refleksler göstermeleri, bir handicap olarak karşımıza çıkmaktadır. Sis perdelerini dağıtması beklenen bu umut ışığı, sözünü ettiğim handikaplar nedeniyle, dilin yarına kalırlığını daha bir güçleştirmekte, yazısız bir gelenekle, sözlü olarak bugüne değin varlığını koruyan Zaza dilinin yazıyla darbeler almasına neden olmaktadır. Bu manzara kuşkusuz istenilen, amaçlanan değildir.

Standardizasyon: Zorunlu Faşizm

Dil standardizasyonu dediğimiz şey, yazılı kültür ile alakalı bir durumdur. Bir dilin konuşanlarının kullandıkları farklı ağız yahut şivelerden, genelde birinin ortak iletişim dili olarak tercih edilmesine dayanır. Bütün ara renkleri eriten, tek birine indirgeyen bir anlayışa tekabül eder. Teorik anlamda bu durum, bir dili konuşanların, yine o dili konuşan dilci/aydınlar tarafından ortak iletişim dili yaratmaya kurban edilmesi, bir başka ifadeyle kendi dillerine asimile edilmeleridir.

5 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Butakın, *Üniter Düşüncenin Sonu; Özgürlük Önermeleri*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2003, s.120.

Bu asimilasyon şüphesiz ki yan sapsmaları tehdit eden bir faşizm olarak okunabilir. Öyle ki bu durum, sanki zihinlerin gizli ittifakı ile asimilasyon ve faşizmden beri tutulan bir şeydir. Belki de modern dünyanın kaçınılmaz, ihtiyaç duyulan görmezden gelinen kötülüğü. Bir tür ensest faşizm. Aynı dili konuşanların modern iletişim araçlarından istifade etmelerini olanaklı kılan ehveni şer bir zorunsallık. Ancak ortak iletişim dili oluşturulup dil standardize edilirken, dilin ifade olanakları genişletilirken, dikkat edilmesi ve referans alınması gereken birtakım özellikler söz konusudur. Dilin ontolojisi, gramer yapısı ve iç dinamiklerinden kaynaklanan özelliklerine uyulmadığında yahut bir mühendislik olarak dil biçimlendirilmek istendiğinde, ortaya çıkan şey, kuşkusuz arızı bir durum olup aynı zamanda marazilik göstergesidir. Bu, dilin kimliksizleştirilmesi demektir. Örneğin dildeki söyleyiş farkına dayalı sözcükler standardize edilirken; a) mümkün olduğunca dilin tespit edilen arkaik ses yapısına uygun davranılması, dilin canlı ve aktüel olduğunun göz ardı edilmemesi, b) başka dillerden alıntı/ödüncleme yoluyla geçen sözcükler, alıntılı oldukları biçimleriyle değil, transfer oldukları dilin yapısına en çok uyum sağlamış, o dilin ses ve yapı özelliklerine yaklaşmış biçimleriyle standardize edilmelidir. Kelime türetme ve yapma yani sözcük üretimi, bütün dillerde ifade olanaklarının genişletilmesi adına bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın giderilmesi için üretime dâhil edilecek yeni kelimeler, üretildikleri dilin dağarındaki kelimelerin yapılış mantıklarına uygun olarak üretilmeli ve dile kazandırılmalıdır.

Zaza dili de dünyada konuşulan sair diller kadar saygıyı ve modern dünyanın iletişim olanaklarından yararlanmayı hak etmektedir. Ahlâken ve vicdanen hiçbir kanunî gerekçe ile herhangi bir dilin konuşulması, ifade edilmesi, iletişim kanallarından ve eğitimden yoksun bırakılması düşünülemez. Bir realite olarak Zazakî, sözünü ettiğim enstrümanların neredeyse hiçbirine sahip değildir. Konuşulduğu coğrafyada, bu topraklarda, statükonun icracıları tarafından yerele indirgenmiş, başı ezilmiş ve asimilasyona tabi tutulmuştur. Bütün bu olumsuzluklara rağmen eksik yahut kusurlu bir şekilde bugüne dek gelebilmiştir. Modern hayata tutunmak, bir gelecek inşa etmek için bu dili konuşan farklı kişilerce yapılan sözlük, dil ve gramer çalışmaları, yazık ki yukarıda uzun uzadıya değindiğim kimi kusurları taşımaktadır. Aşağıda tablolar eşliğinde, söz konusu kusurları, bu kusurların nelerden ve neden kaynaklandığını irdelemeye çalışacağım. Dilin kendi iç dinamiğinden hareketle dilin gramatikal yapısını ve dilbilimi referans alarak kimi alternatifler ortaya koyacağım. Aşağıda tablo halinde, dilde mevcut ve dilin geçmiş dönemlerinde kimi eklerle üretilip kullanılan bazı sözcükleri ve yakın dönemde bu eklerle üretilen kimi sözcükleri tahlil edeceğim.

(Tablo 1.)

	Za.	Far.	Kur.	İng.	Tür.
-baz	Can-baz	canbaz, bendbaz, akrobat	cambaz	stunter, acrobat	cambaz, kurnaz
	Fek-baz	purherf, purçane, gozafgu	lewce, çileqe, çenebaz	talkative, blab	laf ebesi, geveze, çaçaron
	Sîher-baz,	seherbaz, caduger efsunger	cadûbaz	wizard	büyücü
	*futbol-baz	fuutbalist	futbolvan, pêgogvan	footballer, player	futbolcu
	*kay-baz, -e	baziger, artist	lîstikvan	player, actor	oyuncu,
	*zel-baz, -e	nayzen, lule keşî	bilûrwan,	piping	kaval çalan

Bir dilde kelime üretimi, anlam ihtiyacını gidermeye dayanır ve dilin yapısı göz ardı edilmeden olursa doğru davranılmış olur. (Tablo 1.)’deki *işaretili kelimeler yakın zamanda üretilip tedavüle sokulan kelimelerdir. Z. **Futbolbaz** (T. *Futbolcu*) sözcüğünün Zazakî’de karşılığının olmaması, yine dilin yapısına uygunluk göstermesi ve anlamsal bir ihtiyacı gidermesi bakımından dilin bir doğrusudur. Ancak Z. **Kaybaz,-e**⁶ (T. *Oyuncu, artist*) sözcüğünün işlek, yerleşik ve geçmişi eskilere giden Z. **Kayker** sözcüğüne alternatif olarak uydurulması; Z. **Zelbaz** (T. *Kaval çalan, kavalcı*) sözcüğünün de dilin söz dağarı göz ardı edilerek Z. **Zelcen, Lûlîcen, Bilûrwan** sözcüklerine karşılık uydurulması son derece manidardır. Kaldı ki *Zelbaz* sözcüğü, kaval ile oynayan anlamına gelmekte olup anlamsal açıdan doğru bir üretim değildir. Oysa kaval nefesli bir enstrüman olup üflenmektedir. Misal, **Filîf her roj bi saeton zel/zirnawe/ney/sipsî cenenu**, cümlesi (*Filîf her gün saatlerce kaval/zurna/ney/sipsi, çalıyor*) göstermektedir ki, Zazakî’de nefesli hatta telli ve vurmali enstrümanlar da /**cenayîş**/ fiili ile kullanılmaktadırlar. **Tara Jaff arp cenena**, ya da **Şahram Nazarî elbone/def/saz/tembur cenenu**, örneklerinde telli ve vurmali çalgılar için de söz konusu fiil kullanılmaktadır. Ancak telli ve vurmali enstrümanlar /**kotiş**/ ve /**pêrudayîş**/ eylemleri ile de kullanılmaktadırlar. **Cenayîş** fiili, Zazakî’de aynı zamanda geniş zaman emir halinde /**cen**/ enstrüman ismiyle birleşip yeni bir kelime meydana getirmektedir. Halk gündelik hayatında **zirnawcen** ve **zelcen** sözcüklerini kullanmaktadır. Bu sözcüklerin yapısı ve yukarıda verdiğimiz gramer bilgisi yardımıyla, dilin anlam ihtiyacı doğrultusunda rahatlıkla sözcükler üretilebilir. Bu kuralla yapılan sözcükler uydurma olmayıp üretmek denilen şeye dâhil edilir.

6 Bkz. <http://dersiminfo.com/?s=kaybaz>, 19.04.2011

(Tablo 2.)

	Za.	Tür.	Za.	Tür.
"awe"	Çal-awe	Banyo, küvet	Xwaş/xoş-awe	Hoşaf
	Dû/o-awe	Sulu ayran	Zeng-awe	aşırı sulandırılmış ayran
	Germ-awe	Ilıca, kaplıca	Swal/sol-awe	Tuzlu su
	Gûz-awe	Süzme su	Kend-awe	Körfez
	Gweşt/goşt-awe	Et suyu, irin	*teng-awe	Boğaz, geçit
	Par-awe	Bulaşık suyu, ılık su	*bend-awe	Baraj, su seti

(Tablo 2.)’de görüldüğü gibi isim özelliklerini taşıyan kimi sözcükler “awe” ile bitişerek yeni birleşik yapıları sözcükler meydana getirmektedir. İsim tamlaması yoluyla gerçekleşen bu yapıdaki bileşik sözcüklerde “awe” her zaman sona gelmektedir. Yapı bu kadar net iken Fr. **Baraj**, T. **Su Bendi**’ne karşılık gelen Z.**Bendawe** formu görmezden gelinip yerine **aw-bend**⁷ sözcüğünün kullanılması Zazakî’nin dil yapısına aykırı bir durumdur. *Awbend*, sözcüğü *su seti/bendi* anlamına gelmeyip *set/bend suyu* gibi bir anlamı vermektedir. Oysa doğru kullanım olan **bendawe** (bendê awe) tam olarak su seti/bendi anlamına gelmektedir. (Tablo 2.)’deki *işaretli sözcükler, bu formdan hareketle ihtiyaca karşılık yapı ve anlam bakımından doğru olduğunu düşünerek ürettiğimi ve önereceğim sözcüklerdir.

(Tablo 3.)

	Za.	Far.	İng.	Tür.
-ox, -e	Arêdayox, -e	gerdaverende	compiler	Derleyen
	Birnayox, -e	borende	cutter	Kesen
	Eşttox, -e	portabkonende	luncher	Atan, fırlatan
	Êrnayox, -e	kheridar	buyer	Alan, alıcı
	Kerdox, -e	sakhtumani	constructive	Yapan, eden
	Nuşttox, -e	nivîsende	author, writer	Yazan, yazar
	Viraşttox, -e	sakhtumani	constructive	Yapan, yapıcı
	Wendox, -e	khanende	reader	Okuyucu
	*arêkerdox, -e	gerdaverende	compiler	Derleyen
	*kaykerdox, -e	bazîgen	player, actor	Oyuncu
	*temaşekerdox, -e	hazzar	audience	İzleyici
	*seyrkerdox, -e	hazzar	audience	İzleyici
	*taqîvkerdox, -e	İzleyici

7 Vate Çalışma Grubu, *Türkçe-Kirmanca (Zazaca) Sözlük*, Vate Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2009, s.32.

(Tablo 3.)’te fiilden isim yapım eki olan “-ox,-e” eki Zazakî’de son derece işlek bir ektir. Bu ek, fiilin kök/gövdesine gelerek eklendiği sözcüğe belirtilen işi yapan anlamını katmaktadır. Ancak **kerdiş/ene** eyleminin yardımcı eylem görevinde kullanılarak birleşik eylem meydana getirdiği durumlarda, birleşik sözcükte fiilden isim yapım ekini alamaz. Yani **zure kerdiş** (T.yalan söylemek) ifadesinden hareketle **zurkerdox,-e** (T.yalancı) sözcüğünü elde edemeyiz. Bu türden bir kullanım, sözünü ettiğim yanlışa örnektir. Son dönemlerde bu tür kullanımlara çokça rastlamak mümkündür. Fakat dilin söz dağarında bu yapıda kullanılan sözcüklere rastlamak pek olası değildir. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Zazakî’de fiil köküne **ox,-e** eki getirilerek isim elde edilir. Misal, **nuşt-** (T.yazmak) **nuşttox,-e** (T.yazar, yazan); **viraşt-** (T.yapmak, yaratmak) **viraşttox,-e** (T.yaratan, yapan); **werd-** (T.yemek) **werd-ox,-e** (T.yiyen, yiyici) şeklinde bir yapı özelliği gösterirler. Ancak **kaykerdiş** (T.oynamak) sözcüğünü ***kaykerdox,-e** şeklinde bir yapıda kullanmak, kulağı pek tırmalamasa da gramer açısından problemlidir. Bu türden bir yapıya sahip sözcükleri, fiilden isim olarak sözünü edeceğim şu formda kullanmak dilin yapısal doğrusudur. Örneğin, dilde Z. **zurekerd-iş/ene** (T.yalan söylemek) ifadesi, Z.**zureker** (T.yalan söyleyen, yalancı) formunda, yani yardımcı eylem görevini üstlenen **kerdiş** eyleminin mastar eki düşerek /ker/ biçiminde sona gelmesiyle kullanılır. Yine aynı yapıda olan Z.**fenker** (T.uyanık, numaracı), Z.**karker** (T.işçi), Z.**zemker** (T.yergici), Z.**fermanker** (T.buyurucu, buyurgan), Z.**teqdimker** (T.sunucu) bu formdaki kullanıma örnek sözcüklerden sadece birkaçıdır. Kural tespit edildikten sonra, ihtiyaç doğrultusunda sözcük üretmek daha kolay olmaktadır. Bu kurala göre, **arêkerdox**, **kaykerdox**, **temaşekerdox**, **seyrkerdox**, **taqivkerdox** sözcükleri gramer açısından hatalıdır. Aşağıda muhtelif sözlüklerden sözünü ettiğim kurala aykırılık teşkil eden birkaç sözcüğü tablo halinde mukayeseli olarak vereceğim. Kuralın doğrusu olarak bu sözcüklere bir standartlık teşkil etmesi bakımından alternatifler önereceğim.

(Tablo-4.)

VATE ÇĞ.	H. Turgut	T. Erdem	S. Verroj	H. Çakmak	Alternatif
arêkerdox,-e	----	arêkerdox	arêkerdox pêserkerdox	arekerdoğē/i	Arêker, -e
seyrkerdox,-e	seyirçi	----	nîadayo	şekerdoğē/i niadayoğē/i	Seyrker, -e
temaşekerdox,-e	temaşeci	taqivkerdox	temaşeker	qayitkerdoğē/i	Temaşeker,-e
kaykerdox,-e	kayker	kaykerdox	kaykerdox	kaykerdoğē/i	Kayker, -e
amadekerdox,-e	----	----	----	hazukerdoğē/i	Amadeker,-e

Dilin Anlam Hazinesi: Birleşik Form

Hind-Europa dillerinin en belirgin özelliklerinden biri, birden fazla ekle kelime türetmenin çok işlek bir yöntem olmamasıdır. Öyle ki iki ve daha fazla yapım ekiyle kelime türetmek neredeyse istisnai durumdur. Bu dillerde kelime üretimi, genelde iki sözcüğün birleşmesiyle bileşik kelime meydana getirmeye dayanır ve anlamsal ihtiyaç bu yöntemle giderilir. Bu gruba ait doğu dillerinden biri olan Zazakî, birden fazla ekin art arda nadiren geldiği bir dildir. Dilin anlamsal ihtiyacı birleşik kelime üretimiyle olmaktadır. Dolayısıyla Zazakî'de dikkati çeken hususlardan biri de söz dağarında bileşik sözcüklerin son derece fazla yer tutmasıdır. Bileşik sözcüklerin oluşumunda bileşikliği sağlayan kimi isimler öne gelerek bileşikliği sağlarken, kimi isimler de sona gelerek bileşikliği sağlamaktadır. **Z.ser** (T.ön, baş) sözcüğü bir başka sözcüğün önüne gelerek birleşik kelime oluşturma bakımından son derece işlektir. **Z.serdest** (T.egemen) **Z.serkar** (T.ustabaşı), **Z.serdar** (T.belediye başkanı), **Z.sergovend** (T.halay/oyun başı), **Z.serbest** (T.başına buyruk, özgür) **Z. serfiraz** (T.özgür), **Z.sernuşte** (T.başyazı), **Z.serredaktor** (T.başdüzeltmen), **Z.serraşt** (T.düzelti, çözüm), **Z.serêsibê** (T.sabah) **Z.serlewha** (T.üstyazı, serlevha) bu kullanıma örnektir. Bu yapıdan hareketle T. *Başbakan* ifadesine karşılık **Z.serekwezîr**⁸ sözcüğünün kullanılması problemlidir. Zira **Z.serek** (T.başkan) Ar.+**Z.wezîr** (T.bakan) birleşmesiyle meydana gelen **Z.serekwezîr** sözcüğü (T.*başkanbakan*) anlamına gelmektedir. Oysa kastedilmek istenen şey, bakanların başı, yani başbakandır. Bu anlamı vermek için kullanılması gereken doğru form yukarıda uzun uzadıya bahsettiğim yapıdır ve buna bağlı olarak söz konusu sözcük **Z.serwezîr** (T.*başbakan*) olmalıdır.

STANDARDİZASYON MU MASSETME Mİ

Yukarıda dilin standardizasyonuna ilişkin uzun uzadıya tespitler yaptık. Modern hayatın kaçınılmaz kötülüklerinden olmakla beraber, standardizasyon aynı zamanda bir ihtiyaçtır. Dilin ortak iletişim aracı olmasını sağlayan neredeyse tek çıkış yoludur. Esas mesele dilde standardizasyonu nasıl ve ne şekilde yaptığımızdır. Ortak iletişim dili oluşturulurken uyulması gereken en önemli nokta, dilin söz dağarı, sentaksı, semantiği, morfolojisi ve fonetiğine riayet etmek, bu hususları ıskalamamaktır. Dilbilimin bu kaideleri, bilerek yahut bilmeden göz ardı edildiğinde yapılan şey ortak iletişim dili oluşturma adına dilin kimliksizleştirilmesi, asimile edilmesi ve eritilmesidir. Her şeyden önce dilde standardizasyonu gerçekleştirebilmek için standardize edilen dilin söz dağarcığının bütün yönleriyle derlenmiş olması gerekir. Derleme işi bütünüyle yapıldıktan sonra yapılması gereken ikinci husus, eksik noktalarda, salt anlamsal ihtiyacı gidermek için dilin

8 Bkz. Vate Çalışma Grubu, *Türkçe-Kirmanca (Zazaca) Sözlük / Ferhengê Tirkî-Kirmanckî (Zazakî)*, Weşanxaneyê Vateyî, Çapa yewine, İstanbul, 2004.

yapısını iyice tahlil etmiş olmak, varsa sözcük ihtiyacını bu yapı doğrultusunda giderecek bir üretim yapmaktır. Teknolojinin hızla geliştiği bir dönemde, devlet-siz ve dil kurumlarından yoksun dillerin, bu hıza uygun olarak ihtiyacı giderecek sözcükler üretip dilin hizmetine sunması pek de olanaklı gözükmemektedir. Bu durumda üçüncü yapılması gereken şey, teknolojiyi üreten ve ona isim veren dildeki sözcüğü ödünçleme/alıntılama yoluna gitmektir. Ödünçleme iki şekilde yapılabilir. **a)** Ödünçlenen sözcükler, özgün haliyle alınıp standardize edildiğinde fonetik açıdan bir kusur teşkil etmiyor ise orijinal; **b)** fonetik açıdan probleme yol açıyorlar ise mümkün olduğunca transfer edildiği dilin fonetiğine uygun biçimde standardize edilmelidir. Bunu tespit etmenin yolu, ödünç alınan sözcükler dilin hangi ağzında daha çok orijinalliğinden uzaklaşmış ve dile mal olmuşlarsa, bu haliyle dile taşınmalıdır. Dördüncü olarak da dilde karşılığı bulunmayan ve sözcük üretiminin zor olduğu durumlarda ödünçleme zaruri olduğunda, evvela fonetiği yakın birinci dereceden akraba dillerden ihtiyacı karşılama yoluna gitmektir. Bu hususiyetler göz önüne alınmadan rastgele, özensiz, dilbilimden habersiz yahut bilinçli bir şekilde yapılan dil çalışmaları, dilin yapısını bozmaya, sarsmaya başlar. Bu da dilin yok oluş tehlikesini yakınlıştırmaktan başka bir işleve yaramayacaktır. Yukarıda söylediklerimi, dilbilimin bu kriterleri referansında, bugüne değin yapılan kimi Zazakî çalışmalarla örnekleyeceğim ve bizce yanlış olan hususlarda yine alternatifler geliştireceğim.

ZAMANSAL DİZGE VE TAKVİM

Dillerin eskilik, arkaiklik ve köklü olduğunu belirten hususların başında temel söz hazineleri dediğimiz unsurlar gelir. Bu unsurların başlıcaları sayı isimleri, organ isimleri ve temel yiyecek içecek isimleridir. Temel söz hazinesinde yer alan isimler dilin temeltaşları olup ödünçlenmeleri düşük bir olasılıktır.⁹ Bunların hemen yanına eklenecek diğer temel söz hazinesi unsurları akrabalık belirten isimler ve zaman isimleridir. Zaza dili yön ve zaman dilimlerini ifade eden sözcükler bakımından zengin bir özellik taşır. Öyle ki yön isimlerini karşılayan anlamdaş birçok sözcük karşımıza çıkmaktadır. Ancak pek çok kaynaktan, sanki dilde yön anlamlarını karşılayan ve dilin dağarında hiç sözcük yokmuş gibi davranılmış, başta Kurmanckî olmak üzere İngilizce ve sair dillerden ödünçleme yapılmıştır. Aşağıda mukayeseli olarak bu hususları irdeleyip dilin söz dağarında mevcut sözcükleri, karşılıklarına bir alternatif olarak koyacağım ve dilin standardizasyonu için bunları önereceğim.

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Merritt Ruhlen, *Dilin Kökeni*, Çev. İsmail Ulutaş, Hece Yayınları, Ankara, Ekim 2006, s.89-94.

(Tablo 5.)

GX Vate ¹⁰	H.Turgut	Alternatif	Farsça	Türkçe
GÜN İSİMLERİ				
Şeme	şeme	Şeme/i	Şanbe	Cumartesi
yewşeme	bazar, kire	Kirî, Bazar	Yekshanbe, Bazar	Pazar
Dişeme	dişeme	Dişeme/i	Dushanbe	Pazartesi
sêşeme	sêşeme	Sêşeme/i	Seshanbe	Salı
çarşeme	çarşeme	Çarşeme/i	Çaharshanbe	Çarşamba
paşeme	paşeme, puncşeme	Paşeme/i	Pencshanbe	Perşembe
îne	cuma, yeni	Yene/i	Com'e, Adîne	Cuma
AYLAR				
çele (n)	çille	Kanunpeyên (n)	Dîmah	Ocak
sîbate, gucige(m)	sebat	Sibat (n)	Behmen	Şubat
adare (m)	adar	'Adar (n)	Esfend	Mart
nîsane (m)	nisan	Nîson (n)	Ferverdîn	Nisan
gulane (m)	gûlun	Gulon (n)	Erdîbehişt	Mayıs
hezîrane (m)	haziran, hazirun	Hêzîron (n)	Kherdad	Haziran
temmuze (m)	temmuz	Temmuz (n)	Tîr	Temmuz
tebaxe (m)	ağustos	Tevax (n)	Merdaad	Ağustos
êlule (m)	...	Keşkêlon (n)	Shehrîver	Eylül
oktobre (m)	...	Dişrên (n)	Mehr	Ekim
teşrîne (m)	qasım	Dişrênpeyên (n)	Abaan	Kasım
kanûne (m)	Kanûn (n)	Azaar	Aralık
MEVSİMLER				
Wisar	wesar, wısar	Wesar (n)	Behar	İlkbahar
hamnan	amnun	Omnon (n)	Tabistan	Yaz
payîz	payiz	Payîz (n)	Payîz	Sonbahar
Zimistan	zımıstun	Zimiston (n)	Zemistan	Kış

(Tablo 5.)'te görüldüğü gibi gün isimlerinde bir standardın yakalandığını söylemek mümkün. Ancak Vate Çalışma Grubu'nun T.**pazar** gününe karşılık Z.**yewşeme** sözcüğünü kullanması dikkati çekmektedir. Bu sözcük, aktüel dilde kullanılan bir sözcük olmayıp sonradan Far.**yekshanbe** ve Kur.**yekşem** sözcüğüne benzetilerek üretilmiş bir sözcüktür. Her ne kadar Farsça ve Kurmanckî'de bu kullanım olsa da, dilin matematiği açısından bir problem teşkil etmektedir ve bizce kullanımı hatalıdır. Zira Z.**şeme** (T.**cumartesi**) birinci gün Z.**dişeme** (T.**salı**) ise ikinci gündür.

10 Grûba Xebate ya Vateyi, *Rastnuştışê Kirmanckî (Zazakî)*, Çapa yewine, İstanbul, 2005, s.29.

Dolayısıyla iki kez birinci gün yani (1, 1, 2, 3 ...) sıralaması hatalıdır. Bu sebeple dilde var olan ve yaygın bir kullanıma sahip Z.kirî ve **bazar** (T.pazar) sözcükleri kullanılmalıdır.

Ay isimlerine ilişkin ilk söyleyeceğimiz husus Vate Çalışma Grubu'nun **Çele** (T.ocak) ayı dışında diğer ayları dişil isim olarak kaydetmeleridir. Oysa yılın on iki de birlik kısmına denk gelen ay sözcüklerinin tamamı erillik özelliğini gösterir ve dişilik alameti olan /-e/ son sesini alamaz. İkinci bir husus ise karşılığı Zazakî'de olmasına rağmen, T.eylül ismini Z.êlule ve T.ekim ismini ise İng.oktobre sözcüğü ile karşılamalarıdır. Biraz dikkat edildiğinde ve tablo da incelendiğinde görülecektir ki her iki sözcüğün orijinal karşılıkları söz konusudur. Genelde eylül ayında keşkek yemeği yapıldığından ay, ismini anlamsal açıdan buradan Z.keşkêlon (T.eylül) almaktadır. Arapça kökenli **teşrîn** sözcüğü Zazakî'ye geçerken sözcüğün ilk sesi olan /t/, /d/'ye dönüşür. Z.dişrên/verên (T.ekim) şeklinde bir kullanımla bu aya karşılık gelir. Yani Zazakî'de iki tane **Dişrên** iki tane de **Kanûn** ayı vardır. Bu ayların ilki hem yalın halde **Dişrên** ve **Kanûn** şeklinde kullanılmakta hem de **Dişrênverên** ve **Kanûnverên** biçimiyle kullanılmaktadır.

Tablodaki ay isimlerine ilişkin söyleyebileceğimiz ve dikkatleri çeken bir başka husus, Harun Turgut'un son derece savruk ve özensiz bir biçimde sözlük çalışması yapmasıdır. Turgut'un sözlüğünde geçen **ağustos** ve **qasım** sözcükleri şayet Zazakî konuşanlardan derlenmişse, söz konusu konuşanların dile hâkimiyetleri noktasında problemliler oldukları, yazarın kendi tercihi ise bu durumun son derece yanlış ve dili dejenere etmeye yönelik bir davranıştır. Mevsim isimlerine ilişkin yazısal tercihte hemen hemen müşterekliğin yakalandığını söylemek mümkündür. Yalnızca Vate Grubu'nun T. Yaz sözcüğüne karşılık gelen kelimedeki tercih ettiği /h/ ön sesi dikkati çekmektedir ki bu da son derece normaldir.

Yönsüzlük Bırakılmış Dil

(Tablo 6.) Yön İsimleri (Nomeyê Cîheton)

Vate ÇG. ¹¹	H.Turgut	ALTERNATÎF	Farsça	Türkçe
Rojhelat	ruecvete, ruechilat	Rojvete, Şerq	Şerq, maşrîq	Doğu
Rojawan	ruecawun, ğerb	Rojawon, Xerb	Gharb, maghrîb	Batı
Vakur	bakur, diyar	Zimi, Şîmal,	Shîmal	Kuzey
Başûr	başur, cier	Verroj, Cenûb,	Cenûb	Güney
vakurê rojhelatî	ruechilatıy diyâr	Zimeyê rojvetî	Shîmalî sharqî	Kuzeydoğu
vakurê rojawanî	ruecawunıy diyâr	Zimeyê rojawanî	Shîmalî gharbî	Kuzeybatı
başûrê rojhelatî	ruechilatey ciêr	Verrojê rojvetî	Cenûbî sharqî	Güneydoğu
başûrê rojawanî	ruecawunıy ciêr	Verrojê rojawanî	Cenûbî gharbî	Güneybatı

11 Bkz. Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştîşê Kirmanckî (Zazakî)*, Çapa yewine, İstanbul, 2005

Tabloyu dikkatle incelediğimizde hem Vate Grûbu hem de Harun Turgut Zazakî'deki yön belirten isimleri ya görmezden gelmişlerdir yahut acele davranarak büyük bir yanlış dile dâhil etmişlerdir. Bu dili konuşanların kahir ekseriyetinin yüksek yerlerde yaşamaları ve tabiatla iç içe olup geçimini tarım ve hayvancılıkla geçirmeleri bize dilde var olması muhtemel sözcükler hakkında fikir vermektedir. Coğrafyanın ve koşulların dil üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bu durum bilinmeden yahut görmezden gelinerek kolaycılığa kaçmak, akademik yansızlıkla ve gramer ahlâkıyla bağdaşmaz. Dilin kimliksizleştirilmesi ve tek ayak üzerinde yakalanması dediğimiz şey sanırım bu olsa gerek. Hiçbir dil tek başına mutlak iletişimi gerçekleştirmek için kendi kendine yetmez. Başka dillere ihtiyaç duyar ve kelime transfer eder. Etmelidir de. Başka dillerden kelime alınmasına karşı çıkmak ve bunun dili bozduğunu söylemek dil faşizminden başka bir şey değildir. Ancak, söz konusu benim itiraz noktam, dilde yön anlamını karşılayan alternatifli sözcükler mevcut olduğu halde nedeninin bilmediğimiz biçimde, dışarıdan sözcük transferine girişilmesidir. Vate Grubu ve Turgut'un yön isimleri olarak tercih ettikleri kullanımlarda, neredeyse Zazakî hiçbir sözcüğün bulunmamasıdır. Sekiz yön isminden sadece yönünü Batı'ya çeviren ve sadece Batı sözcüğüne karşılık gelen **Rojawan** sözcüğü dilin öz malıdır. Diğer sözcüklerin tamamı ise Kurmancî'den alınmıştır. Oysa tabloda alternatif olarak verdiğimiz sözcükler aktüel dilde kullanılan, yaşayan sözcüklerdir. Masa başında üretilen sözcükler değildir. Tabiatla bu kadar iç içe yaşayan bir halkın dilinde yön isimlerinin bulunmaması düşünülemezdi zaten.

ÖDÜNÇ SÖZCÜKLERDE STANDART DİL

Hemen bütün diller, dilin anlamsal ihtiyacını gidermek veya minimize etmek için ilişki halinde bulunduğu dillerden sözcük ödünçlemesinde bulunurlar. Bu noktadan hareketle yeryüzünde saf diyebileceğimiz neredeyse hiçbir dil bulunmamaktadır. Diller bir şekilde birbirini etkilerler. Ödünçlenen sözcükler ya ödünçlendiği dildeki gibi aynen alınıp telaffuz edilir yahut transfer edildiği dildeki söyleyişe uyar veya uydurulurlar. İkinci durum, dilin güçlü bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar. Tebliğimde morfoloji üzerinde fazlaca durmayacağım. Ancak vuzuha kavuşturulması gereken bir iki husus söz konusu olduğundan bu noktaları açığa kavuşturmak istiyorum. Zazakî'ye ilişkin elimizde geçmişe ait fazla bilgiler olmasa da, dilin yapısı irdelendiğinde görülecektir ki bu dil, bünyesinde son derece arkaik özellikler barındırmaktadır. Aralarında dilbilimcilerin de bulunduğu, Zazakî üzerine muhtelif çalışmalar yapan pek çok kimse,¹² bugün konuşulmakta

12 Zazakînin birçok yönüyle muhafazakâr ve arkaik bir yapıya sahip olduğu fikri bu alanda çalışma yapmış hemen herkes tarafından müşterek kabul görmektedir. Öyle ki Zazakî'nin müstakil bir dil olduğunu savunanlar (V.Minorsky, Oscar Mann, Karl Hadank, Terry Lynn Todd, David N. MacKanzie, A. von Le Cuq, F. Mülller, Ludwig Paul, Jost Gippert, C.M. Jacobson, Ernst Kausen,

olan Zazakî'nin kökene sadık kaldığı noktasında ittifak halindedir. Bu ittifak dilin güçlü bir geleneğe sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle dilin morfolojik ve fonetik bakımdan muhafazakâr bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu güçlü yapıya sahip oluş, dilde ödünçleme yapılırken kelimeleri kendi söyleyişine uydurma, massetme olanağını zorunlu olarak dayatmıştır. İslâm dininin kabulüyle Arap dilinden birçok kelime Zazakî'ye geçmiştir. Ancak bu sözcüklerin büyük bir kısmı orijinalliklerini yitirip Zazakî söyleyişe uymuş ve kullanıma dâhil olmuştur. Dil standardize edilirken bu anlamda bir orijinalliğe sadakat, yukarıda söylediğimiz gibi dilin kimliksizleşmesine yol açar. Örneğin, Arapça **Muslim** sözcüğü, Farsçaya geçişte **Muselman** formuna bürünüyor. Aynı sözcük Zazakî'ye **Bisilmoni**/î formunda dilin yapısına uyum sağlayarak geçmiştir. Yine Ar.**mubarak** Z.'ye **bimbarek**, Ar.**mîsmar**, Z.'ye **bismar** şeklinde geçmiştir. Dolayısıyla genel itibariyle Ar. /m/ fonemi Z.'ye /b/ şeklinde geçmektedir. Zazakî konuşulan kimi bölgelerde **musluman** kullanımının olduğu bir gerçektir. Ancak yukarıda ödünçlemede standardizasyon için uyulması gereken ve sözünü ettiğimiz noktadan hareketle, her ne kadar kimi sözcükler "**musluman, mubarek, mismar**" şeklinde söylenip telaffuz edilseler de, standart dilde buna uyulmamalıdır. Standardizasyon yapılırken dilin alıntı sözcüklere karşı daha güçlü ve baskın söyleyişe sahip olduğu ağız tercih edilmelidir. Bu sebeple Vate Çalışma Grubu'nun standardizasyon için tercihini "**musluman, musulmani**"¹³den yana kullanması bizce problemlidir. Bir başka problem alanı ise gün geçtikçe zorunlu olarak kitle iletişim araçlarının açtığı kanaldan Türkçenin kaçınılmaz etkisi altına giren ve bu dilden kelime alıntılıyan Zazakî'de giderek sayıları artan Türkçe kökenli kelimelere ilişkin takınılan tavır. Özellikle /o/ ve /ö/ fonemiyle başlayan ve Zazakî'ye geçen sayısı şimdilerde yirmi civarında olan sözcükler bölgelere göre farklı farklı telaffuz edilmektedir. Kimi ağızlarda (bölge) Türkçe'deki gibi /o/ ve /ö/ seslileri muhafaza edilirken, kimi ağızlarda /o/ ve /ö/ seslileri yerini /w/ sesine bırakırlar. Misal, T.**ördek**, Z.**werdege** ve **ordege**; T.**ocak**, Z.**wijax**/wucax ve **ocax**; T.**önlük**, Z.**weglik**, **onlig**, T.**ortak**, Z.**wertax** ve **ortax** şeklinde kullanılmaktadır. Bu noktada dilde standardizasyon yapılırken tercih, /w/ sesiyle telaffuz edilen söyleyişten yana kullanılmalıdır. Aşağıda /o/ ve /ö/ seslisi ile başlayan ve Zazakî'ye geçen Türkçe kelimeleri tablo halinde göstereceğim.

Zilfi Selcan, Fahri Pamukçu, Mesut Asmên Keskin vb.) başta olmak üzere Zazakî'yi Kürtçe'nin lehçelerinden biri olarak kabul eden (Ziya Gökalp, Celadet Bedirxan, Bazil Nikitin, W.B. Lockwood, M. Emin Zeki, Kemal Burkay, Sami Tan, Malmîsanij, Turan Erdem, Deniz Gündüz, Roşan Lezgin, Seyidxan Kurij, Munzur Çem vb.) hemen herkesin bu aralık ve kökene bağlılık konusunda tam bir görüş birliği içinde olduğunu söylemek mümkündür.

13 Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştışê Kirmanckî (Zazakî)*, Çapa yewine, İstanbul, 2005

(Tablo 7.)

Türkçe	Zazakî –I GX Vate ¹⁴	Zazakî –II H. Turgut	Zazakî –III Alternatif	Türkçe
Ocak	Ocax	Wıcağ, ucağ	Wijax	Ocak
....	Ocaxkor, -e	Wıcağçı, ucağçı	Wijaxkor, -e	Çocuğu olmayan
Oda	Oda	Wade, ode	Wade/i	Oda
Orta	Orte	Warye	Werte/i	Orta
Ortak	Ortax, -e	Wertağ	Wertax, -e	Ortak, şerik
Ortaklık	Ortaxî, ortaxiye ¹⁵	Wertağê	Wertaxî	Ortaklık
Oyun	Oyn	Wıyın	Weyın	Hile, numara
...	Oyniker, -e	Weyinker, -e	Hilekâr, kurnaz
Önlük	Onlig	Onlık	Weglig	Önlük,
Ördek	Ordege	Werdek	Werdege	Ördek

Yukarıdaki tablolarda referans aldığım kaynaklar sanırım dikkati çekmiş olmalı. Daha çok Vate Çalışma Grubu'nun imlâ kılavuzu ve sözlükleri ile Harun Turgut'un sözlüklerinde yararlanarak bir mukayeseye gidiyorum. Bunun en önemli nedeni, yaygın olarak tercih edilen ve bilinen çalışmalar olmalarıdır. Elbette bunların dışında da pek çok sözlük, gramer çalışması ve dil dersi kaynakları söz konusudur. Konuyu fazla dağıtmama adına özellikle kaynaklarımı sınırlı tuttuğumu belirtmek isterim. Mukayeseyi daha anlaşılır kılma noktasında, sözünü ettiğim kaynakları tercih ettiğimi de ilave etmeliyim.

Tablo 7.'yi incelediğimizde Harun Turgut'un tercihlerinde bir standardın olmadığı görülmekle beraber, sözlük çalışması olduğundan eğilim olarak hangi kullanımları tercih ettiğini kestirmek güç. Ancak Turgut'un sözlük çalışmasında Zazakî'de çok az kullanılan ve dilde problem oluşturan “-cı, -çı” ekini çok yaygın bir biçimde kullandığını görmekteyiz. Türkçe dil mantığından hareketle acele edilmiş bir telaş halinin sonucudur. Bu, dile yapılmış bir katkı olmaktan çok dilin yapısını yerinden eden bir durumdur. Tablo 7.'nin 2. sütununda görüldüğü üzere Vate Grubu'nun tercihlerinde bir standart olmakla beraber standardize ettikleri kullanım Zazakî'yi sönümlendiren bir özellik göstermektedir. Zira ısrarla vurguladığımız gibi, alıntı bir sözcük alındığı dilin yapısına uyduğu, massedildiği sürece anlamlıdır. Aksi halde bu tür kullanımların sayısı arttığı oranda dilin özgünlüğünden, orijinalliğinden bahsetmek mümkün değildir. Dünyada konuşulan hemen her dil kelime alışverişine girer ve aldığı kelimeleri kendi dilinin fonetiğine uydurur, ona yeni bir kimlik kazandırır. Alınan her sözcük için bu kural geçerli olmak zorundadır iddiasında değilim. Buna dil yapıcılarını karar veremez. Dilin esas sahibi

14 Rastnuştışê Kirmanckî (Zazakî), s.26

15 Türkçe-Kirmanca (Zazaca) Sözlük, s.164

olan halk, zaten dilin canlılığı gereği bunu yapar. Esas mesele, masa başında karar verici konumuna düşmemektir. Dil, salt dilcilere bırakılamayacak kadar önemlidir. Dilcilere düşen ve yapılması gereken şey son derece basittir. Konuşulan dilin özelliklerini tespit edip kuralı dilin içinden çıkarmak. Kural koyarak dili kurala yontmak, mühendislik tasarımıyla başka bir şey değildir. Böyle bir yaklaşımla yapılan şey dil çalışması olmaktan uzaktır. Zira dil çalışması, ideolojik düşünceler, politik yönselmeler ve saplantılardan uzak alanlarda, dilbilimin dairesi içinde yapılmalıdır.

Sesin İdeolojileştirilmesi

Yukarıda fonemlerin standartlaştırılmasına ilişkin bahsettiğimiz hususlardan hareketle zorunlu bir parantez açmak istiyorum. Özel isimler çok hassasiyet gerektiren sözcüklerdir. Özel isimlerin telaffuzu muhatabına bırakılmaz. Onu taşıyan yahut sahiplerinin söyleyişi, beyanı esas alınır. İster kişi ister yer isimleri olsun, özel isimler dışarıdan tanımlanamaz. Bilindiği üzere Bingöl vilayetinin eski isimlerinden ve halk arasında Zazakî konuşulurken kullanılan neredeyse tek sözcük Arabi harflerle *چولگی*'dir. Bu yazının Türkçe konuşanlar tarafından telaffuzu genelde **Çevlik** olmakla beraber **Çölik** şeklinde telaffuzuna da rastlanmaktadır. Kurmanckî konuşanların tamamı **Çewlîg** şeklinde okurlar bu sözcüğü. Ancak Zazakî konuşanların tamamı bu sözcüğü **Çolîg** olarak telaffuz eder ve söylerler ki yazıya da bu şekilde geçirilmesi gerekmektedir. Sözcük orijinal Zazakî kökenlidir. Kelimenin etimolojisini aşağıdaki gibi yapmak mümkündür. Ancak, bu etimolojiye geçmeden önce Zazakî'de /c/ sesinin kimi durumlarda /ç/'ye nasıl dönüştüğünü izah etmemiz gerekir. Misal, **ca** (T.yer, *mekân*) sözcüğündeki /c/ seslisinin: **"Ti siba şina ca."** değil de **"Ti siba şina ça"** şeklinde bir değişime uğradığını ve bu cümlede /c/'nin /ç/'ye dönüştüğünü görmekteyiz. Aynı şekilde **Çolîg** sözcüğündeki ilk hece olan **"Ço-"** da **"ca"**dan gelmektedir. İkinci hece olan **"lîg"** ise, T.*kırağı*, *çiğ* anlamına gelmektedir. **"lîg"** sözcüğü bir başka birleşik sözcük olan **"vorlîg"**de de karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcük **"vorlîg"**, sulu kar anlamına denk gelmektedir. Dolayısıyla sözcük şu süreçlerden **"Ca-lîg>Ça-lîg>Ço-lîg"** aşamalarından geçip son halini **-Çolîg-** almış görünmektedir. /a/ foneminin Bingöl ve çevresinde sıklıkla /o/'ya dönüştüğünü ilave ettiğimizde sanırım mesele netleşmektedir. Dolayısıyla özellikle özel isimlerin kullanımı konusunda sanırım daha bir dikkatli olmamız gerekmektedir. Tüm bu bilgiler göstermektedir ki, Zazakî konuşurken, yazarken **Çewlîg** kullanımını tercih etmenin doğru olmadığını sanırım söylemeye gerek yoktur.

ANLAM, İHTİYAÇ VE ÖZENSİZLİK

Deminden beri ısrarla altını çizdiğim bir nokta söz konusudur. Hiçbir dil, hele teknolojinin baş döndürücü bir hızla geliştiği günümüzde, kendi kendine yetemez. Anlam ihtiyacını gideremez. Bu ihtiyacı gidermenin yöntemlerini izah ettik. Ya dil kurulu aracılığıyla anlamsal ihtiyacı gidermek için dilin yapısına uygun

üretim yapılır yahut fonetiği daha yakın olması hasebiyle başta akraba diller olmak üzere ödünçlemeye gidilir. İkinci yolun tercih edilmesi ancak birinci yolun tüketilmesi ve ihtiyaca cevap alınamamasından sonradır. Birinci yola müracaat etmeden ikinci yöneme başvurmak zaman zaman sıkıntılara neden olabilmekte ve dili ortak iletişim alanından çıkartıp marjinalleştirmekte, giderek bir zümrenin dili haline getirmektedir. Son dönemlerde bu alanda dikkati çeken en önemli nokta Zazakî'de kullanılan, adeta dilin öz malı haline gelen ve dilin kimliğine bürünen bazı sözcüklerin tercih edilmeyip yerine yakın akraba dil olan Kirdaskî'den sözcük alıntılama yoluna gidilmesi. Hatta bu durum kimi zaman bir abartı haline getirilmekte, öyle ki bazı durumlarda Zazakî sözcükler terk edilip yahut tercih edilmeyip yerine Kirdasî sözcükler kullanılmaktadır. Bu yöntemle yapılan bir çalışmanın dilbilimsel, dile hizmet vazifesi gören bir çalışma olduğunu sanırım kimse düşünmeyecektir. Bu türden çalışmalar hangi akla, ahlaka ve vicdana dayanarak yapılmaktadır, anlamak mümkün değil. Tebliğimi bu türden çalışmalara boğmak niyetinde değilim. Ancak konunun daha net anlaşılması için söylediklerimi örneklemeye çalışacağım.

Birçok metinde karşımıza çıkan ve Zazakî'de kullanılan şu sözcükler, dildeki problemi giderek ziyadeleştirmektedir. T.e**leştiri** sözcüğüne karşılık gelen ve dilde yerleşik hale gelmiş bulunan Fr.k**ritik** ve Ar.t**enkid** sözcükleri Zazakî'de içselleşmiştir. Ancak bu sözcükler görmezden gelinerek **rexne** sözcüğünün kullanılması; yine Ar.t**abir**, t**efsir**, t**ewil** (T.yorum) yerine **şirove** sözcüğü, Ar.t**eyyare** (T.uçak) yerine Kur.b**alafir**, Z. m**eydonê teyyarî** ve İng. a**irport** (T.hava alanı) yerine Kur.b**alafirgeh**, Fr.+Z.k**ritik kerdiş** (T.değerlendirmek) yerine **nirx kerdene**, **ercina-yiş**, Ar.r**eisî cumhur** (T.cumhurbaşkanı) yerine **serekkomar**, It. q**ezate** (T.gazete) yerine Far.r**ojname**, Z.q**ezatenuştox**, -e (T.gazeteci) yerine **rojnamegêr**, Z.h**îni**, t**ewr/tor** (T.daha, fazla) yerine T.daha, Ar.n**eşir**, n**eşriyat** ve Z.v**ejîyayiş** (T.yayın) yerine Kur.w**eşan**, Ar.m**a'lim** (T.öğretmen) yerine Sor.m**amoste**, Ar.ş**exsî**, x**ususî**, m**axsûs** (T.özel) yerine Kur.t**aybetî**, Ar.t**alîm**, t**edrisat**, t**erbîye** (T.eğitim) yerine Far.p**erwerde**, Ar.k**îtab** yerine Sor.p**irtuk**, Fr.p**rogram** yerine Far.b**ername**, Fr.e**nteresan**, Ar.ʿ**acayib** (T.ilginç) yerine **balkêş**, Ar. m**eqsed**, **Ėaye**, **hedef** (T.amaç) yerine T.a**rmanc** (Buradan anlaşılıyor ki **amaç** sözcüğü Farçsa zannedilerek alınmıştır.) vb. sözcüklerinin kullanılmasının dile ne gibi katkılarının olduğu tartışmalıdır. Oysa dilde en önemli hasletlerden biri, dilin canlılığın bir gereği olarak, kökeni ne olursa olsun dilde bir karşılık bulan ve yerleşik hale gelen sözcüklerin dilin bir parçası haline geldiğinin unutulmaması. Esas gaye dilin ifade aracı olması ve ortak bir iletişim vazifesi görmesi ise, yapılması gereken tali yollara sapmaktan uzak durmaktır. Aksi halde özcülük adına başvurulmuş yöntemler o kişilerin Kema-listliğine şahadetten başka bir anlam ifade etmeyecektir. Bu noktada Kemalizmi anlatacak değilim, sanırım neye karşılık geldiğini çoğumuz biliriz.

Bütün bunların yanında alıntı yahut üretim yoluyla dile kazandırılan sözcük yok mudur? Elbette bu anlamda örnek verebileceğimiz sözcükler vardır, bunun

dile katkısını göz ardı edemeyiz. Misal, T.**dergi'**ye karşılık **Kovar** [Katki olarak, *Mecmua, Magazin, Fanzîn* de kullanılabilir.], T.**toplum'a** karşılık **Komel** [ilave olarak *Şar, Şelik* katkı olarak sunulabilir.], T.**toplantı'ya** karşılık **Kombiyayış** [katkı olarak *cem, meclîs, qunax, dîwon, pêsercem* sunulabilir.] ve T.**gösteri, eylem'e** karşılık **Nûmayîş** sözcüklerinin kullanılması dil açısından önemli katkılardır. Ne zaman uydurulduğunu bilemediğimiz, fakat sözlüklerde rastladığımız T.**dondurma** sözcüğüne karşılık kullanılan **Qeşaşit**¹⁶ sözcüğü, Harun Turgut sözlüğünde **Şit-cemed**¹⁷ şeklinde geçmektedir. Belli ki acele edilmiş ve sözcük üretimindeki anlamsal mantık göz ardı edilmiştir. Dondurmanın sadece sütten yapılmadığını izah etmeye girişmeyeceğim. Bu sözcüklere karşılık, Zazakî'nin konuşulduğu hemen her yerde kullanılan ve çocukların bihaber olmadıkları bir sözcüğü, **Eskimo**'yu, dondurma sözcüğüne alternatif olarak önereceğim. Zira **Eskimo**, sütle, ayranla, böğürtlenle, farklı renklendiricilerle yapılmaktadır. Anlamsal özellik açısından bir problem teşkil etmediği görülmektedir.

ÇEVİRİ AHLÂKI, NÜANS YAHUT ESPERANTO

Bertrand Russell'a göre, "peynir ile önceden dilsel olmayan bir deneyim yaşamamış birisi, peynir sözcüğünü anlayamaz."¹⁸ Peynir sözcüğünün Zazakî söz kodunda bir karşılığı yoksa anlayamaz. Bunun anlaşılabilmesi için Roman Jacobson'un ifadesiyle, sözcüğün bu dilde "kesilmiş sütün mayalanmasından elde edilen yiyecek" anlamına geldiğini biliyorsa ve en azından "kesilmiş süt" ve "mayalanma" ile ilgili dilsel bilgiye sahipse anlayacaktır.¹⁹ Çeviriyi olanaklı yahut olanaksız kılan husus burada bahsedilen durumdan ne anladığımıza bağlı olarak değişir. Her çeviri eksik ve kusurludur. Daha ileri gidip iyi çevirinin yüzde seksek kusurlu olduğunu söyleyen görüşler de söz konusudur. Çevirmen, bir başka kaynaktan (dilden) aldığı iletiyi yeniden kodlar ve yeniden iletir. (çeviribilim, s.62) Çeviri yapılırken bu olası hatalardan haberdar olarak çeviri yapılmalıdır. Aksi halde, çevrildiği iddia edilen metin, çevirenin kişisel notlarından başka bir şey değildir. İyi bir çeviri için çevrilen ve aktarılan dillerin iyi derece bilinmesi tek başına yetmez. Çevirenin iki kültürü iyi derecede bilmesi, nüanslara hâkim olması, yeni bir metin yarattığının farkında olması gerekir. Bugün Zazakî'ye farklı dillerden yapılan çevirilerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bazı çeviriler orijinal dilden çevrilirken bazılarının da ikinci bir dil üzerinden yapıldığını görüyoruz. İkinci yol, günümüz dünyasında artık başvurulmaması gereken bir yoldur bizce. Bu noktada iki eseri zikredeceğim

16 Bkz. Vate, Türkçe-Kirmanca (Zazaca) Sözlük, s.67

17 Bkz. Türkçe-Zazaca Sözlük, s.104

18 Bertrand Russell, "Logical Positivism", *Revue Internationale de Philosophie*, IV (1950), 18; bkz. s.3. Aktaran: Mehmet Rifat, *Çeviri Seçkisi II*, Sel Yayıncılık, Ekim 2008, İstanbul, s.61.

19 Roman Jacobson, "Çevirinin Dil(bilim)sel Özellikleri Üstüne", Çev: Ömer B. Albayrak, Aktaran: Mehmet Rifat, *Çeviri Seçkisi II*, Sel Yayıncılık, Ekim 2008, İstanbul, s.61.

ve kısaca örnekler vereceğim. Serdar Bedîrxan'ın Saîd-i Kürdî'nin Osmanlıca *Küçük Sözlük* risalesini **Vateye Qijkeki** ismiyle Kurmanckî çevirisinden yapması, yine Asmêno Bêwayir (Mesut Keskin)'in Antoine de Saint-Exupéry'nin *Le Petit Prince* [Küçük Prensi]'sini **Şazadeo Qickek** ismiyle Almanca çevirisinden yapması günümüzde pek itibar gören bir çeviri yöntemi ve ahlâkı değildir. Bu ikinci çeviri - **Şazadeo Qickek**- üzerinde biraz durmak istiyorum. Çevirmenin burada, Zazakî'nin hemen her ağzına yer vermeye çalıştığını görüyoruz. Bir ağzın egemenliğini öteleyen bu durum bizce olumlu iken, çevirideki keyfi tutum ve savrukluğun bütün bir çeviriye okunmaz hale getiriyor. Zira çeviride, bir yandan dilde yerleşik olmayan pek çok Türkçe sözcüğün (*butn* s.9,59,63, *işte* s.10,19,20,50, *sal* s.11,33,44,59, *delğan* s.16, *trıntaz*[titez] s.30,41,47, *duzane* s.34, *seyrek* s.37,56, *elçi* s.41, *ıçkı* s.45, *suzi* s.46, *habire* s.48, *ısız* s.49, *eşqılı* s.65, *bağ* s.70, *sorği* u *sual* s.77, *sızınê* s.78, *yemiş* s.96 vb.) kullanılması; keza **kaşiye** [çekmece] gibi Türkçe form üzerinden girilen uydurma sözcükler; **hewt û nê mîlyon**[hewt milyon û nê, olması gerekir.] **şaşxuniye** [şaşırarak], **herbiyeri** [gerçekten], **memişxane**[tuvalet], **ibriq**, **budela** gibi özensiz kullanımlar çeviriye içinden çıkılmaz hale getirmektedir.

Özellikle aşağıya alıntılatacağım kimi cümlelerde, çevirmenin çeviride inşa etmeye çalıştığı söyleyiş biçimi, çeviride başvurulan bu dile aykırı nevezuhur form, çocuklar için yazılmış olan bu klasik eserin çevirisinin okunmazlığına neden olmaktadır. “*Ez mecbur mendan...s.10, Ez heni tenya mendan ke...s.11, Ez ceneqi-yawan we, ez xilê xo ser biyan...s.11, Şazadeo qickek huiyayışan ra tasêle bi, ez rın qehriyawan,...s.15,Eke ezan şımar ê seyarey B 612i sero alê nê çıyanê huriyan kenan...s.19.*” gibi hemen her sayfasında karşımıza çıkan bu form, bırakın çocukların okuyup anlamasını, bu dilde yazanların dahi okuyup anlamakta güçlük çektiklerini söylemek mümkündür.

SONUÇ

İletişimsel olarak kullanılmayan hiçbir dil yetisi söz konusu değildir. Dil yetisi dışsal olarak, insanlar arasında bir iletişim aracı olarak görülür.²⁰ Kültürün oluşturan hemen bütün unsurların yegâne taşıyıcısı olan dil, ancak onu konuşanlar tarafından dilin aktüel canlılığı içinde biçimlendirilebilir. Akademik birikimi ne düzeyde olursa olsun hiçbir aydın yahut filolog dili biçimlendirme hakkını kendinde göremez. Dilbilimcilerin yapacağı şey, eldeki tek malzeme olan derlenmiş dili, yine bizzat dilin içinden hareketle kurallarını tespit ederek yazının yazılmasında kolaylık sağlamaktır. Bugüne değin kör topal yürüyen Zazakî çalışmalarda bu prensip ilke alınır ve ideolojik düşüncelerden uzaklaşıp dilbilim referans alındıkça dil gelişme kaydeder. Ancak bu şekilde modern dünyada devam etmekte olan üniterci münkir politikalar karşısında Zaza dili kendisini geleceğe taşıyabilir.

20 Jean PErrot, *Dilbilim*, Çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, Eylül 2006, s.11.

KAYNAKÇA

- ADLER, Alfred, (2000), *İnsan Tabiatını Tanıma*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Antoine de Saint-Exupéry, (2009), *Le Petit Prince*, Çev. Bêwayir, Asmen [Mesut Keskin], Çapkerdii, Philipp J. Sauer, Almanya,
- BUTAKIN, Mehmet, (2003), *Üniter Düşüncenin Sonu; Özgürlük Önergeleri*, Avesta Yayınları, İstanbul
- ÇAKMAK, Hüseyin, (2004), *Türkçe-Dersimce (Kırmancki/Dimili/Sobé) Sözlük*, Kalan Yayınları, Ankara
- ERDEM, Turan, (2006) *Zazakî-Tirkî/Tirkî-Zazakî Ferheng*, Weşanên Arya, 2. Baskı, İstanbul
- Ferhenga Berîkê, (2010), *Kurdî-Tirkî; Türkçe-Kürtçe*, Doz Yayınları, 4. Baskı, İstanbul
- GENÇTAN, Engin, (1996), *Psikanaliz ve Sonrası*, Remzi Kitabevi, İstanbul
- Grûba Xebate ya Vateyî, (2005), *Rastnuştîşê Kırmanckî (Zazakî)*, Weşanxaneyî Vateyî, Çapa yewine, İstanbul
- KANAR, Mehmet., (1998), *Ferhengê Tirkî be Farsî*, Birim Yayıncılık, İstanbul
- ONG, Walter J., (2003), *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözüün Teknolojileşmesi*, Metis Yayınları, 3. Basım, İstanbul
- RİFAT, Mehmet, (2008), *Çeviri Seçkisi II, Çeviribilim Nedir?*, Sel Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul
- RUHLEN, Merritt, (2006), *Dilin Kökeni, Ana Dilin Evriminin İzinde*, Hece Yayınları, Çev. İsmail Ulutaş, Birinci Basım, Ankara
- TURGUT, Harun, (2008), *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Do Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul
- Vate Çalışma Grubu, (2009), *Türkçe-Kirmancca (Zazakî) Sözlük*, Weşanxaneyî Vateyî, Genişletilmiş 3.Baskı, İstanbul
- Vate Çalışma Grubu, (2004), *Türkçe-Kirmancca (Zazakî) Sözlük/Ferhengê Tirkî-Kırmanckî (Zazakî)*, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul
- VERROJ Seîd, (2003), *Ferheng Kurmancî-Dimilî-Tirkî*, Weşanên War, İstanbul
- <http://www.langtolang.com>
- <http://www.nisanyansozluk.com/>
- <http://tdkterim.gov.tr>
- <http://www.wergerine.com/ferheng/index.php>

(Footnotes)

- 1 Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştîşê Kırmanckî (Zazakî)*, Çapa yewine, İstanbul, 2005, s.29.
- 2 Bkz. Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştîşê Kırmanckî (Zazakî)*, Çapa yewine, İstanbul, 2005
- 3 *Rastnuştîşê Kırmanckî (Zazakî)*, s.26
- 4 *Türkçe-Kirmancca (Zazaca) Sözlük*, s.164

DİL İLE İNSAN SFERİ ARASINDAKİ İLİŐKI

Hıdır EREN*

1. GİRİŞ

Dil denilince akla gelen sorulardan biri, ‘‘Dil ile varlık-dünyası arasındaki ilişki nedir?’’ sorusudur. Bu soru, Platon’un Kratylos diyalogundan günümüze kadar hep sorula gelmiştir.¹

Dillerin tümü, hangi dil olursa olsun, her dil; hayatı, insanı, insan ilişkilerini, doğayı, doğada var olanı tanımlamaya/anlamlandırmaya çalıŐır. İnsanlık, insanlığın yapıp etmeleri, yarattıkları, kendinden sonraya aktarımları, kazanımları; kısacası varlık-dünyasına bakışı tüm dillerin olmazsa olmaz çabasıdır.

İnsan kendi başına değil, tarihi ile birlikte vardır. Yani, tarihsel bir varlık alanıdır. Bu tarihi varlık da dil sayesinde. İnsan dil ile birlikte varlığını edinmiŐtir. O nedenledir ki, insanlık ne yaparsa yapsın, nasıl bir iş tutarsa tutsun, neler yaratacaksa yaratsın, kazanımları, kaybettikleri, zaferleri, yenilgileri, buluşları... aklımıza gelebilecek tüm yapıp-etmeleri dil sayesinde oluşur, dil sayesinde kuşaktan kuşağa aktarılır, dil sayesinde bilgi dünyasındaki yerini alır. Tüm bunların yaratım ve aktarımında insanlık dile borçludur. Diller olmasaydı, ne varlık-tarihinden ne de insanlık- tarihinden söz edilebilirdi.²

2. DİL İLE VARLIK ALANI ARASINDAKİ BAĞ

Dil kendi başına bir harf, bir hece, bir sözcük değildir. Hatta, kendi başına bir cümle de değildir. Dil; insan ile insan arasında, insan ile varlık dünyası arasında büyük bir korelasyondur. Var olan ‘‘Şey’’ dil sayesinde açığa çıkar, dil sayesinde anlam bulur, dil sayesinde farklı anlamlara uğrar, dil sayesinde değişir, dil sayesinde filizlenir, dil sayesinde yok olur.

* 50.Yıl Süheyla Artam İlköğretim Okulu Müdürü. hidir_eren@hotmail.com

1 Platon, *Diyaloglar 1*. (çeviri: Teoman Aktüel), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s: 189-260

2 Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul, 1988, s:232-252

Varlık dünyasını (gerçek dünyayı) algılamamızı dilimiz sağlar ve herkes gerçek dünyayı ancak kendi dilinde kategorize edilmiş biçimiyle görür. İnsanın dünyaya nasıl baktığı konuştuğu dil ile alakalıdır. Yani, konuşulan dil insanın dünyaya nasıl baktığını belirler. Kişi onun kategorileri içinde düşünür ve algılar. Hangi dil olursa olsun, bu dil ne kadar zayıf olursa olsun, çevremizde var olan “şey”lerin tümünü, içimizde olan, zihnimizde olan, duygusal alanımızda olan tüm “şey”leri bu dil adlandırır. Öylesine ki, var olan şeylerin birbirleri ile olan ilgi ve ilişkileri de bu dil sayesinde bilince çıkar, bu dil sayesinde bilgi alanındaki yerini edinir.

3. DİL İLE KÜLTÜR ARASINDAKİ BAĞ

Dilin varlık alanı ile olan ilişkisi kültür olarak ortaya çıkar. Dil ile kültür iç içe geçmiş durumdadır. Her toplumun dili o toplumun duygularını, düşüncülerini, varlık dünyasını görüş ve algılayışını yansıtır. İnsan başardığı her şeyi ilk olarak anadilinde öğrenir. *“Ana dili, onu konuşanın dil bilincini belirttiği gibi, onda, çocukluk çağından başlayarak bir dil duygusu da yaratır”*³

Yani, *“Dile şekli veren biz değilizdir; o bizi şekillendirir. Dilin üzerimizdeki etkisi, hepimiz için geçerliliği olan düşüncelerden ve doğrulardan çok daha güçlüdür.”*⁴ *“Dili yapan insan değil, insanı yapan dildir. Bir milleti tam olarak anlayabilmek için, onun dilini de bilmek gerekir. Milleti kandan ziyade ana dili belirtir. Dünya bireyin ruhunda bir sözlük gibidir, o onu ana diliyle okur...”*⁵

20. yüzyıl başlarında yaptıkları alan araştırmaları ile dikkat çeken Sapir ile Whorf’un tespitleri bu söylediklerimizi doğrulamaktadır. Sapir ile Whorf vardıkları sonucu şu biçimde özetlerler; *“Dil ve gramer düşünsel prosesin bir ürünüdür. Kişinin çevresindeki dünyayı algılaması bu sayede olur. Yani dil, kişinin dünyayı algılama biçimini şekillendirir. İnsanların dil üzerinde değil, dilin insanlar üzerinde kontrolünün olduğunu görmek durumundayız. Dil içinde yaratıldığı kültürü yansıtır. Kültürün bütün değerleri de o dilin içinde varlığını bulur. Yani, o bütün kültürel değerler kendi dilinin formları içinde açığa çıkar ve anlaşılır olurlar. Bu da dil ile kültürün birbirinden ayrılmaz olduğunun göstergesidir.”*⁶

Saha çalışması yapan insanlar buna “Etnoscience” derler. Bu etnosaintler realite kategorilerini tarif etmede önemli ayrımlara gitmişlerdir. Farklı toplumlar kendi kültürel kategorileri ile farklı toplumları yorumlamaya çalıştıkça, o toplum-

3 Agop Dilaçar, *Dil Diller ve Dilcilik*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1968

4 Macit Gökberk, *Değişen Dünya Değişen Dil*, YKY, İstanbul, 1998

5 Agop Dilaçar, *Dil Diller ve Dilcilik*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 263, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1968

6 <http://anthologyoi.com/anthropology/linguistics/sapir-and-whorf-linguistic-theory.html>

ları anlamada pek başarı gösteremezler. Ancak, bu insanlar kendi kültürel bakış açılarını askıya aldıklarında, bu toplumların kültürel kategorilerini anlayabilirler.

Yine, yapılan araştırmalar gösteriyor ki; İngilizce konuşanlar için, kullandıkları cümlelerde zaman eki önemlidir. Çünkü, onlar için asıl olan işin ne zaman yapıldığıdır. Cümlede kullanılan zaman geçmiş zaman mı, şimdiki zaman mı, gelecek zaman mı? Bu onlar için önemli. Vintu dilinde buna dikkat edilmez. Çünkü, dillerinde zaman kavramı yoktur. Onlar için bilginin aktarıldığı zaman değil, bilginin direk mi aktarıldığı, endirekt mi aktarıldığı önemlidir. Yani, bilgi ilk ağızdan mı, ikinci ağızdan mı aktarılıyor, ona dikkat ederler.

Onların düşün dünyasında önemli olan, “gördüm” ile “görmüş” arasındaki farktır.⁷ Nijerya’da “*Tiv dilini konuşanlar renkleri nasıl adlandıracak, İngiliz dilini konuşanlar nasıl adlandıracak?*” konulu bir alan çalışmasında bu dilleri konuşanların farklı adlandırmaları ile karşılaşılmış, elde edilen veriler ve karşılaştırmalar sonrasında “*Doğada kırmızı ve yeşil diye iki keskin rengin olmadığı, kültürümüzün dilimiz aracılığı ile bizi bu renkleri görmeye yönlendirdiği*”⁸ sonucuna ulaşılmıştır.

Görülen o ki farklı kültürler renkleri farklı algılamakta ve farklı adlandırmaktalar. 1976’da Paul Kay, (*University of California, Berkeley linguistics professor*) 110 dilde kullanılan renkleri toparlamış, (2006 *Delwin Lindsey ile Angela Brown Ohio State University*) bu verileri tekrar inceleyerek, birçok dilde yeşil ile mavi arasında ayırım yapılmadığını görmüştür.

Örneğin; Latin dilinde gri ile kahverengi yoktur. Navajo konuşanlar yeşil ile maviyi tek kelime ile anlatırlar. Ruslar, koyu mavi ile gökyüzü mavisi için iki farklı kelime kullanır. Buradan hareketle denilir ki; dillerindeki renk kelimelerinin farklı kullanımından dolayıdır ki Navajo ile Ruslar dünyayı farklı algılayacaklardır. İngilizce konuşanlara belli başlı renkler sorulduğunda; mor, mavi, yeşil, sarı, turuncu, kırmızı (altı renk) cevabı alınırken, Shona dilini konuşanlar dört, Bassa dilini konuşanlar sadece iki kategori adı vermiştir.⁹

Zazaca’da bu soruyu sordüğümüzde, belli başlı renkler için; şia, sur, sıpe, hewz, khewe, gewr, çequer, boz adlandırmaları ile karşılaştığımız gibi birçok yerde “hewz” ile “khewe”nin (mavi ile yeşilin) birbiri yerine kullanıldığını da görürüz.

Kanada’nın Kuzeybatısı’nda yaşayan yerliler kar yağışını on üç farklı kelime ile ifade ederlerken, Kaliforniya’da yaşayanlar bunu iki kelimeyle ifade ederler. Kar ve buz...

7 <http://anthologyoi.com/anthropology/linguistics/sapir-and-whorf-linguistic-theory.html>

8 http://anthro.palomar.edu/language/language_5.htm

9 http://anthro.palomar.edu/language/language_5.htmSayfa

Arap dilinde neredeyse yüzün üzerinde adı olan “deve” sözcüğü, diğer dillerde bir veya iki adla geçiştirilir. Türk dilinde, at üzerine onlarca atasözü vardır. Zazaca’da, besi hayvanlarının küçükten büyüğe tasnifi, çevresindekilerden daha detaylıdır. (Sığır için: guke, mozıke, nalıke, nalıgaye, manga (d) / guk, mozık, boğık, viştare, ga (e). Keçi için: bızeke, tuske, karıke, karpejiye, bize, hefsinge (“hefsinge” sütsüz keçi) (d) / bızek, tusk, kelece, kel, bızame (e). Koyun için: vereke, kavire, sisege, miye, belendire (d) / vererek, kavır, xogeç, veşn, baran) (e)

Wassman ile Dasen’in Bali Adası’nda; “*Dil, Balinese insanların düşünme biçimini nasıl etkiler?*” konulu çalışmalarında uyguladıkları anket sonucunda, ada insanların yönleri mutlak değerler üzerine algıladıklarını gözlemişlerdir. Adadaki coğrafi noktalar ada insanları için önem arz etmekte ve ada insanları sağ, sol, ön, arka kelimeleri yerine bu noktaları kullanmaktalar.¹⁰

Abarojinler de; sağ-sol-ön-arka kelimelerini kullanmazlar. Bu terimler yerine; Kuzey, Güney, Doğu, Batı gibi pusuladaki yönleri kullanırlar. “*Ben şu anda kardeşimin Güneybatısında duruyorum*”¹¹ gibi...

Zazalarda da, Heté Çeme Muziri, heté deste koy, heté deşte, heté zimey, heté veroci, heté Koye Bilgeşi... (Munzur suyu tarafı, dağ tarafı, ova tarafı, kuzey tarafı, güney tarafı, Bilgeş dağı tarafı...) gibi yer-yöne göre işaret etmeler vardır. Ön-arka kullanılır, ancak; sağ-sol kavramı kullanılmaz. Bir masanın etrafında oturulacakken, masanın sağına soluna otur denmez. Masanın hangi yanında ne varsa o şey tarafına otur denir. Heté soba de roşe, heté locine de roşe, heté andali de roşe... (Soba tarafında otur, ocak tarafında otur, yüklük tarafında otur...) gibi.

4. DİL İLE İNSAN SEZGİLERİ (SUBJEKTİF SFER) ARASINDAKİ BAĞ

Dil ile içinde var olduğu toplumun hayata bakışı ve duygusal aktarı (subjektif-sfer denen) arasında sıkı bir bağ vardır. Ve bu her toplumda farklılık gösterir. Yani, toplumun dile dair özel alanıdır. Bunun içindir ki her dilde, “maniler”, “özlü sözler”, “atasözleri”, “masallar”, “deyimler”, “nükteler” farklı farklıdır. Bunlar, o toplumun rengidir, desenidir, aynasıdır... Dahası, her dilde “küfürler”, “ünlemler”, “nezaket kelimeleri” de farklıdır. Her dilde bu sferler ya çok işlenmiş ve bu anlamda dil oldukça genişlemiştir; ya da az işlenmiş ve dil bu anlamda oldukça daralmıştır.¹²

10 <http://www.angelfire.com/journal/worldtour99/sapirwhorf.html> (Wassman and Dasen’s Balinese language test, 1998)

11 http://anthro.palomar.edu/language/language_5.htm

12 Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul, 1988*Sayfa

Bahse konu olan dildeki bu alan, “Dil Felsefesi” kadar, “Dil Sosyolojisi” bağlamıdır da. Bir topluluğun dili, sözünü ettiğim anlamda irdelendiğinde; o topluluğun yaptıklarının, ettiklerinin, yarattıklarının, tembelliklerinin, kayıtsızlıklarının ipuçlarını bize sunacaktır. Kısaca, onun hayata bakışını, hayatı ve doğayı anlamlandırma biçiminin fotoğrafını yakalamış olacağız.

Bu durumu daha yakından bir nebze olsun görebilmek için, Zaza dilinde anlatımını bulan masallar, atasözleri, deyimler ve özlü sözler, bilmeceler, maniler, küfürler, yeminler, beddualar, dualar, seslenme ve seslendirmeler, benzetmeler, başka dillere çevrilemeyen ya da Zazaca’da düşünüldüğü gibi başka dillere çevrilen söz ve söz dizileri ile var olan şeye göre değişik adlandırmaların/ifadelerin bir kısmına bakmak gerekir. Burada aldığım ifade tarzlarının büyük çoğunluğunun kendimin de kullandığı Kuzey Zazacası’ndan olduğunu da belirtmeliyim.

4.1. Masallar

Zaza masallarında, temel figürler (motifler) bir baba-üç oğul. (Bu oğullardan en küçüğü en adil ve en cesur olanı) Karanlık ve aydınlık ikilemi (yerin yedi kat altı ile yerin yedi kat üstü ve siyah koç ile beyaz koç), yedi başlı dev, yılan, tilki, boynuzsuz keçi, şahin (puhu kuşu) ve ibibik kuşları...

4.2. Atasözler

Atasözleri; toplumsal hafızanın ürünü olan, öğüt verici nitelikteki sözlerdir. Toplumdan topluma farklılık gösteren atasözleri olduğu gibi az da olsa bir kısmı neredeyse kelime kelimesine benzerlik gösteren atasözlerine de rastlamak mümkündür.

Korr şiyö, çime weşiya mılqi kerdo/Kör gidip gözü sağ olana küfretmiş.

Heq sas nékero, sas keno kas nékero/Allah şaşirtmasın, şaşirtır süründürmesin.

İsan dina néweno, dina isani wena/İnsan dünyayı yemez, dünya insanı yer.

Caro ga borto gukiro/Öküzün buzağıya böğürdüğü görülmüş mü?

Gukê çey, gaê çey ra nêterseno/Evin danası evin öküzünden korkmaz.

Hemu thyr ebe zone xo waneno/Her kuş kendi dilinde öter.

Her vas koke xo sero royeno / Her ot kendi kökü üzerinde biter.

İsan theyro bé pelo/İnsan kanatsız kuştur.

Kutık çı zaneno jiare çıka/Köpek ne bilir, ziyaret nedir.

Lac zerdiko, torn dendiko/Oğul yumurtanın sarısıdır, torun çekirdek içidir.

Vaxte çenekane azebu, zé vaye cüniyo/Yetişkin kızların zamanı, harman rüzgarı gibidir.

Baliye dare ra gınavar ro xo ser re dare re niyado, vato; “we, na çıka qefçıla!”/ palamut ağaçtan düşmüş üzerindeki ağaca bakmış, “Ah, bu ne kadar çirkin” demiş.

“Bıza gerrine, çime yeni ra auke sımına/Uyuz keçi çeşmenin gözünden su içer.

Dar ebe gillana gurreno/Ağaç, filizleri ile gürlür.

Ga ke merd kardi bena weş/Öküz ölünce bıçak dirilir.

Ga mirenno çerme maneno, merdim mirenno name maneno/Öküz ölür postu kalır, yiğit ölür adı (namı) kalır.

Adire çerıku, doye karıku, çe veyvıku/Çör çöpün ateşi, çepiçlerin ayrıanı, gelinlerin evi.

Çefe dızdu taride yeno/Hırsızlar karanlıkta keyifli olur.

Daro husk demge tern nébeno/Kuru ağaç her daim yumuşamaz.

Şér şér o, né may o né nér o/Arslan arslandır, ne dişi ne de erildir.

Doçe kutıki kerdo qalib, hoyt ser ra tepiya veto, ancia çewt o/Köpeğin kuyruğunu mengeneğe almışlar, yedi yıl sonra bakmışlar yine eğri.

Leyre lüye lüye dima sono, leyre kuzi kuzi dima sono/Tilki yavrusu tilki peşinden, kirpi yavrusu kirpi peşinden gider.

Goze metre çı trena bitire/Ceviz çalma ne çalarsan çal.

Merdime weşan re nano korek beno cevayir/Aç insana darı ekmeği cevahir olurmuş,”¹³

Va ke; “qeda meso, qısır bero to reso”/Dedi ki, “kada gitme, kusur gelip sana kavuşsun”.

Derde heşi mamuxa/Ayının derdi yabani zerdalidir.

Leyrike mari bé zeyir nébeno/Yılanın yavrusu zehirsiz olmaz.

Herre ništa ro kemer re berba/Toprak oturmuş taşa ağlamış.

Wayire manga yeno wayire here ra sıt wazeno/İneğin sahibi gelip eşeğin sahibinden süt istermiş.

Bize dızdeni yena kel eskera zena/Keçi gizli tekeye gelir, aleni doğurur.

13 Muhammed Malmisanij, *Folklore Ma Ra Çend Numuney*, 2. Baskı, Berdan Matbaacılık, İstanbul, 2000, s: 133

Her hega de jü kemereké, her qafike de jü aqıl/Her tarlada bir taşçık, her ka-fada bir akıl.

Lace vesani niseno ostoni heqi xo vir ra keno, oston ra yeno war, ostoni xo vir ra keno/ Acın oğlu beygire biner Allah'ı unuttur, bergirden iner bergiri unuttur.

Heşi serba saye hiris u hire şüari vate/Ayı, elma için otuz üç şarkı bestelemiş.

Gurewo sexte mordemi keno texte/Sahte iş insanı tahta gibi yapar.

Bıza arnoxé boka vergiya/İnatçı keçi kurda yem olur.

Çimo vêsan darené nanidero/Aç göz ekmek teknesinde olur.

Heq mîde yar bo, va dina mire bar bo/Allah benimle yar olsun, tek dünya bana yük olsun.

Howt azné heri biyé, şıyo veré çemi pero xo vir ra kerdé/Eşeğin yedi çeşit yüzme sıtılı varmış, ırmak önüne varınca tümünü unutmuş.

Karé waxti, pasaé texti/İşini zamanında yapan tahtının padişahıdır.

Do vére gay ro, gay vato ke “ax phošta mı”/Öküzün karnına vurmuşlar, demiş “ah, sırtım”.

Cınawur ke puke ra biterséne, xo re holike vıraştıne/ Kurt borandan korksaydı kendine kulübe yapardı.

Feké kadri bo pheştia kadri ra jü niye/Bıçağın sırtı ile ağzı aynı değildir,

Fésati ke çinebiyene, verg be miye ra piya çeréne/Fesatlık olmasaydı, kurt ile koyun birlikte otlardı.

Firra kerge, heta tarre kerge/Tavuğun uçuşu tüneğine kadardır.

Dewleti re vane “bımbarek bo”, feqir re vane “To koti ra ard?”/Zengine “hayırlı olsun”, fakire “nereden buldun” derler.

Diki re vato “To şüyane kerguna”, lüye huyais ra qırr biya/Horoza, “Tavukların çobanı sensin” demişler, tilki gülmekten katılmış.

Dozze ke kewte zerre jü çeyi, yi çey de xer némaneno/Bir eve şüphe girince o evde hayır kalmaz.

4.3. Deyimler ve Özlü Sözler

Tüm dillerde olduğu gibi, Zazaca'da da deyimler, sözcük anlamı dışında söylenmek istenen şeyi daha nüktedan bir şekilde söyleme biçimidir. Bu bağlamda, özlü sözler de, söylenecek şeyi özetleyen; kısaca o şeye dair insanı düşünceye sevk eden derinlikli söz guruplarıdır.

4.3.1. Deyimler

Can gıran : ağır canlı (ağır davranışlı).

Binge qesa guretene/sözün aslını astarını öğrenme.

Zé qına kutki vırnaene/köpek götü gibi vırlamak (gevezelik yapmak).

goni çımu kütene/gözüne kan bürüme.

Guli guretene/boğazı kapanmak (Türkçedeki “dili tutulmak”).

Kaye xo kerdene/(eğlenmek)dalga geçmek.

Sero severese kerdene/başını kaldıramaz hale getirme, zorlama, daraltma.

Axır sero nayine/zorlama, bunaltma.

Mırmile vesaine/alev yanması (sıcaktan kavrulma).

Zeré nıqıtiyaine/içine damlama.

Auke çığırın kutene/karlı yolların sulanması (erkeğin ergenliğe ulaşması).

Tewt kütené/transa geçme.

Hawiya xo xo ra nébiyaine/kendinden habersiz olmak.

Sak ser ra kerdené/üstünden süpürmek (bir şey bırakmamak, talan etmek).

Çiki çıman ra raperaine/gözünden kıvılcıklar uçması (gözünde şimşek çakmak).

Xo de zay kerdene/kendinde harcamak (düşük yapmak).

Kengeré veré vay biyaine/rüzgar önündeki diken olmak (kalıcı olmamak).

Heqi bare xo kerdené/Allahı kendine yük etmek (günaha girmek).

Mezng destunde belli biyaine/beyinin ellerinde görülmesi (bembeyaz, güzel elli).

Howa fitené/havaya kaldırma (ayaklandırma).

Solix nékerdené/nefes almamak (hiç dinlenmemek).

Héz xo dayine/ıkmak (zorlanmak).

Texşir mendené/olmayan şeye ihtiyaç duyma(hasret kalma).

Veri ver fitené/karnı önüne verme (oyalama).

Tasele biyaine/nefessiz kalma (gülme,ağlama, susuz kalma sonucu ölüm hali).

Nan u sola xo biriyaine/ekmeği ve tuzu kesilmiş olmak (sonu gelmek).

Zon lana xo eştené/dilini şeyine atma (sessiz kalma).

Cil bine xo de birnaine/altındaki çulu kesme (ihanet etme).

Mar ra viran, vergi ra vesan mandenê/yılandan çıplak, kurttan aç kalma (sefil kalma).

Thire xeğ/deli osuruk (basit insan).

Paka xo cı ra nébiyaine/kendisinden korku gibi şeyinin olmaması (umurunda olmamak).

Ser çım sero kaykerdenê/gözü başı oynama (fırıldak çevirme).

Game ra cı nékütenê/adımını atamama (hali olmama).

Sapqa téver ro eştenê/birbirinin önünden şapka atma (boy ölçüşme).

Va xo kerdene/kendine hava doldurma (kızgınlıkla aşırı bağırma).

Doxına xo vışıyaine/uçkuru kopmak (edepsizlik etmek)

4.3.2. Özlü Sözler

Pakaye sani, nano maa isani/Akşamın ayazı insanın anasını becerir.

Zone ma zone Xızır'ıyo, thone ma thone Xızır'ıyo/Dilimiz Hızır dilidir, görüntümüz Hızır görüntüsüdür.

Wairde weno, verg de zurreno/Sahibi ile yer, kurt ile ulur.

Xatırê kutiki çino, xatırê wairi esto/Köpeğin hatırı yoktur, sahibinin hatırı vardır.

Fek vano, ri sermaeno/Ağız söyler, yüz utanır,

4.4. Maniler

Maniler, çok çeşitli alanlara yöneliktir. Burada ağırlıklı olarak, Désım mani ve söz ustası Sey Qaji'den alıntılarla yetineceğim.

Güneşe dair söylenen bir manide; *“Ya Mihemmedê Hometê / Sılamete tiya / Qıyamete ki tiya / To ra dot dina tariya.”*¹⁴ Ya, alemin güneşi/ Selamet sensin/ Kıyamet de sensin/ Senden öte dünya karanlıktır.

Dönemin yaşamına dair; *“Mıla Mıla / Tı çhi kota adır u kile / Verdane to dima hata ha vile / To mı dest néxelesnena ciniya to Khile”*¹⁵ Mıla, Mıla/neden düştün telaşa, ateşe alev düşer gibi/Kovalarım seni tepenin öte yanına kadar/Seni elimden eşin Kile bile kurtaramaz.

14 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 195

15 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 202

İtikat ve ikrara dair, “*Werte ma de İqrare Eli’yo / Sirre Xızire Khaliyo / Sonde Haqi weriyo / Qale yıqrari ke bi / Derude wuye, asm u roc ceriyo*”¹⁶ Aramızda Ali’nin ikrarıdır/Yaşlı Hızır’ın sırrıdır/Tanrı adına yemin edilmiştir/İkrarın adı söz konusu olunca/Derelerde akar sular, gökyüzünde ay ile güneş durur (tutulur).

Dile dair, “*Vas koka xo sero royeno / Theyr zone xo de waneno / Kamo eslé xo yınkar keno / Toz erceno reça xo sono*”¹⁷ Ot kökü üzerinde biter/Kuş dilinde öter/Aslını inkar eden/İzini kaybedip, yiter

Saz ve söze dair, “*Thomire mı thomire cemé haqiyo / Çopal dano xıravineni u néqiye / Dest kon tıra, jibeno, naleno / Hata ke sewa haqi ma sero şikiye*”¹⁸ Sazım, hakikat ceminin sazıdır/Şelpelyi kötülüğe ve haksızlığa vururum/El sürerim iniler, sızılar/Tanrının gecesi üzerimize çökene kadar.

“*Wakıla mı / Kılame de qeyde ostoru / Qesé şuari’yo / Şuariyo ke bé ostori mend / Mejile xo tariyo*”¹⁹ Kız kardeşim (Bacım) /Dizede makam kısırak/Söz süvadır/Kısıraksız kalan binicinin/Menzili karanlıktır.

Emeğe dair, “*Emeğ, araqé çariyo / Aqıl, ğezna sariyo (ser’iyo) / Roştia tariyo*”²⁰ Emek, alın teridir/Akıl, başın hazinesidir/Karanlığın ışığıdır.

Cehalete dair, “*Bé asm u roc dina tariya / Bé ilm u irfan koraniya*”²¹ Aysız, güneşsiz dünya karanlıktır/İlimsiz irfansız körlüktür.

Yurtseverliğe dair, “*Désım / Déso de qewino / Jé khelowo, nélewino / Mekané ewliawuno*”²² Désım/Sağlam bir duvardır/Kale gibidir, sarsılmaz/Evliyaların mekanıdır.

Şair ve çırağa dair, “*Kare sagirti xamo /Kare sayırı tamo /Sagirt çekuné xo vésneno / Sayır çekuné xo pesneno /Dima, dina alem hesneno*”²³ Şagirtin (çırağın)

16 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 253

17 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 217

18 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 218

19 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 223

20 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 219

21 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s: 219

22 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s.259

23 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s.229

işi hamdır /Şairin işi tamdır/Şagirt dizelerini yakar/Şair, dizelerini fırınlar(pişirir)/Peşinden dünya-alem işitir.

Üretimin vazgeçilmezi öküze dair, “*Gaé mîno çaro / Nejdî yeno usaro / Jede nîre de niamede/Rew herey vîlé tor o baro*”²⁴ Benim Çar (alın beyaz) öküzüm /Yakındır ki bahar gelsin /Fazlaca boyunuduruğa bakma /Er geç, boynuna yük olacaktır.

4.5.Bilmeceler

Bilmecelerin çoğu kafiyelidir. İçinde toplumsal dokuya dair öğeler taşıyan ve inanılmaz benzetmeler içeren söz guruplarıdır. “Ga/Öküz” sözü ile başlayan bilmecelerin fazlalığı, öküzün üretimdeki yerinden kaynaklandığı gibi, Désim aşiretleri içinde Désim’a ilk konaklama öyküleri ile de alakalı olabilir. Hemen her aşiret, gördüğü rüyada Ak sakallı dedenin buyruğu üzerine öküzlerinin yattığı bu yeri mekan tuttuğunu anlatır.

Bilmecelerde ilk söz dizisine bakılmadan son söz dizisi bir anlam ifade etmez. Şair dizelerinden dökülmüş gibi bir durum söz konusudur. “Dara mîna vame, des u dî game, her gama xo jü thame/Ağacım Vam ağacıdır (uzun), on iki adımdır, her bir adım bir başka tattadır.” **(Yıl ve aylar)**

“*Gae mîno boro, çute çîmu ra koro, nata bota (dî destu ra) dano xoro*/Bir öküzüm var, iki gözünden kördür, bu yandan o yandan (iki eliyle) dövünür. **(dawul/davul)**

Gae mîno de şiao, bine xo her roc jüp u jüao/Öküzüm siyahtır, altı her gün kupkudur. **(dewzan/sacayağı)**

Gae de mî esto, gineno waro, dan pîro-pîro nédan ranéurceno, hata urceno rake vijoye vas binde rewino/Bir öküzüm var düşer, döverim-dövmem kalkmaz, kalkana kadar altında bir karış ot biter. **(vore/kar)**

Gae de mî esto, sarebirnon sero bervon/Bir öküzüm var, keserim, üzerinde ağlarım. **(piyaz/soğan)**

Gao şia sono, gao sur fîndeno/Siyah öküz gider, kırmızı öküz durur. **(dü-adır/duman-ateş)**

Gao koro, nata bota dano xoro/Öküz kördür, bu yanı o yanı kendini döver. **(lolavi/deri yayığa arka ve önden takılan ağaç aksam)**

Gay barke, jile-jîndane ro war ke/Öküzü yükle kayalıktan-zindandan yuvarla. **(şiro qult/bir yemek)**

24 Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji (1860-1936)*, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s.236

Ga qorra dım perra/Öküz böğürdü, sapı uçtu. **(tfang/tüfek)** Arqulik darqulik, des u dı qulik/Ağaç ip delik, on iki delik. **(lekani/hedik)**

Bonê baki, pırrê huraki/Baki'nin evi keser dolu. **(dıdani/dişler)** Çerxa mına çerxkerdiye, binê merxi de rokerdiye/Çarkım çarklıdır, ardıç ağacının altına dökülüdür. **(zer(re)veti/babuko)** Çiyê mına çewt, peyê boni de kewt/Eğri şeyim, evin ardında bitti. **(rae/yol)** Çiyê mına surkerde, binê andali de rokerde/Dizi dizi şeyim, yüklüğün altında yığılı. **(piaz/soğan)** Dare lerzena, vore erzena/Ağaç yaylanır, kar savurur. **(pirozine/elek)** Dara mına qole bin de kerdo hole hole/kısa küt ağacım, dibinde yuva yuva. **(pêtage/petek)** Kalikê mına dere de çapê koreko vêre de/Dedem derede, çanak dolusu darı karnında. **(are/değirmen)** Khalıko naver ra, hêrdisa xuya bover ra/dedem bu yakada, sakalı öte yakada **(pird/köprü)** Khalo şia boni sero reqeşiya/Siyah yaşlı dede, dam üstünde oynasta. **(düyê locine/ baca dumanı)** Kelê mına kemer de xuremé mırzoro ver de/Tekem taşta, önü otlaklı tepeliktir. **(çenik u hêrdise/çene ile sakal)** Lüye lüye, ginê ro şüye, fek pırnıki, bi pırrê muye/Tilki tilki, yola koyuldu gitti, ağzı burnu, kan ile doldu. **(makina porrbırnaene/saç traş makinesi)** Ame pheştia koy, roşt de ra-roy/geldi dağın sırtına, aydınlattı yolu ve ruhu. **(tij/güneş)** Bono cor de, jü ustine verde/Tek direk üzerinde bir ev. **(sung/mantar)** Cor de yeno aspar niyo, kemer u kuç ano şér niyo/Yukarıdan gelir atlı değil, dağı taşı getirir arslan değil. **(laser/sel)** Phonç waé çeyiye, phoncemına jümini de hewiye/Bir evin beş kızkardeşidir, beşide birbirinin kumasıdır. **(tiriye puçi/çorap şişi)** Sodır veyvıka, sonde phepuga çıka/ Sabah gelindir, akşam puhu kuşu ve ateş kıvılcıdır. (astare/yıldız) Zerê xo sipe u zero, dorme xo kemer u kerr'o/İçi beyaz ve sarıdır, dışı taşlık ve kayalıktır. (hak/yumurta)²⁵

3.6. Küfürler

Küfürlerin, söyleyenden söylenen kişiye; yakınlık derecesinden uzaklık derecesine, küfrün söylenme sebebinden kızgınlık derecesine kadar bir dizi öğeden etkilendiği görülür.

Türkçe'de kişinin direkt kendine yönelen küfür pek önemsenmezken anasına küfretmek daha kötü algılanır. Zazalarda ise küfür direkt kişiye yöneldiğinde daha çok tepki duyulduğu görülür.

Her iki kültürde de anne ve baba oldukça önemlidir ve saygındır. Bu, küfrün yaygınlığı ile alakalı olsa gerek... Allah saygınlığı da öyledir. Ancak, güneye doğru inildikçe (Adana civarı) Allaha yönelik küfürler o kadar çok duyulur ki, bu hiç de büyük tepkilere yol açmaz. Aynı küfür bir başka yerde insan ölümüne yol açabilir.

25 Hawar Tornecengi, "Tayê Mertali/Çibenoki", *Zaza Dil ve Kültür Dergisi*, Tija Sodiri, sayı 7, Almanya, 200, s:131Sayfa

Zazaca'da "Lace kutiki/köpeğin oğlu" en sık kullanılan küfürdür. Çok kızgın ise; "Mı de aste piye to nıne/Baban kemiğini s...." Bu küfür, esas anlamını, kültürün aktarıcılığına önderlik eden "baba" fenomenine yönelik olmasıyla bulur. Bir erkeğin bir kadına küfretmesi, hele ki ona yönelik "Nan lana to/seni s..." toplumca çok kötü karşılanır. "Xo cerrebno pıro/....." denerek, o küfür ağza alınmaz. Ve bu anlamda kendisinden söz edilen kişi bir zaman toplum içine çıkamaz. Bu küfür, sonucu tahmin edilemeyecek olaylara kadar işi vardırılabılır. Aynı şekilde kadından erkeğe yönelik "Ciye xo ken feké piye to/Baban ağzına sıç...." Küfrü de toplumca çok kötü karşılanır. Bu lafı söyleyen kadın "basit kadın" olarak algılanır. Toplumun o kadına bakışı değişir. Söz konusu kadın toplum içine çıkamaz hale gelir. Eşine böyle bir küfürde bulunmak boşanmaya yol açar. Eşinden böyle bir küfüre maruz kalan bir erkek hala eşiyse yaşlıyorsa toplumca o insan "basit erkek" olarak algılanır. Kadından kadına küfürlerde ya da çok kızıp kızına küfrettiğinde daha çok "cenderme, qeymeqam" temaları kullanılır. "Ceniya qeymeqami/kaymakam karısı", "Ceniye cendermane qause/Koğuştaki jandarmaların karısı"... gibi. İçerik olarak bu küfürlerle aynı olan ancak içinde erkek uzvu taşıyan küfürler de yadırganan küfürlerdir. "Mı xırr re nızamu de to fitıne/ Ben, nızamların y.... sana sokayım", "Kıre cendermane qause/Qeymaqami finu to/Koğuştaki jandarmaların/kaymakamın... y.... sana sokarım" gibi.

4.7. Yeminler

Yeminlerde ise, eğer birilerine kızgınsa ve ona dair bir andı/ahtı varsa; "Kıre to de vere miyane mı ra bo./ s... kuşağımın önünde olsun" diyerek, o kişi ile hesaplaşacağını belirtir. "Heq bo, pır bo, waire m' bo, xızır bo,.. " gibi söz ve söz dizileri sıklıkla kullanılan yeminlerdir. Mutlaka inandırıcı olması gerekiyorsa, evliyaların adı anılır. "Muzır Baba bo, Duzgın bo," gibi.

4.8. Beddualar

Beddualar da kimden kime, kimden neye yönelik olma durumlarına göre sınıflanırlar. Çoğunlukla ebeveyn-evlâat arasında görülür. Bir ebeveyn den çocuğuna yönelik;

"Piştke to newe nébo/ Üst başın yenilenmesin.

Mor ra vırran verg ra vesan be/Yılandan çıplak kurttan aç kalasın.

Nan sola to bıbırıyo/Ekmeğin tuzun kesilsin.

Çe to bırrıjiyo/Evin yıkılsın.

İştiri zımbelane xo nésane/Bıyıklarına ustura vuramayasın.

Bıko, to sale raşte qeda be/Kadaya gelesin, inşallah.

Bulisık to sano/Yıldırım seni çarpsın.

Fırrıngé to de veciyo/ Cüzam sende çıksın (cüzama yakalanasın).

Bé iqrar bımane/İkrarsız kalasın.

Ome to bıbırıyo/ Zurriyetsiz kalasın.

Sale dina tariye de bımane/Karanlık dünyada kalasın, inşallah.

Roştiye névine/Aydınlık (ışık) görmeyesin.

Heq to mı ra bicero/Allah seni benden alsın.

Xafil qeda to gıno/ Kadanın ansızına rastlayasın.

Pergale to vıla bo/Ailen dağılsın.

Guliya to ro néso/Boğazından geçmeye.

Goşt to ra bırrışıyo/Etlerin dökülsün.

Dar-xaçık be cane to ra niso/Kapının sürgüsü canına yapışsın,..."

Bir şeyi görememekten kaynaklı zarara neden olan kimseye; "Gilliyeye to bırrı-
şıye/deverdiye.

Göz bebeklerin dökülsün, Tı korbé, Kör olasın..."

Çocuktan ebeveyne yönelik olarak en sık kullanılan; "Vızke be des ra nise/Si-
nek ol duvara yapış.

Merdené to re xestreté bo/Ölüm sana hasret kalsın (Ölüme hasret kala-
sın)..."

Aile dışından birilerine aile içinde yapılan bedduaların bir kısmı yapılacağı gibi
özellikle; "Adır çe to küyo/Evine ateş düşsün.

Heq ocağé to kor kero/Allah ocağını kör etsin.

Eke o coren (heq) venge mı hesneno, roce né roce ni dewi u suki pero bıbe
gola gozlage/ Yukarıdaki (Allah) beni işitiyorsa, bir gün değilse bir gün, bu köy ve
kasabalar Gozlage Gölü'ne döner." Gibi beddualardır.

Bunların yanı sıra hayvanlar için yapılan beddualar da vardır. ""Boka verg u
heşi be/Kurda ayıya yem olasın, Kardi ra seré/Bıçaksız gidesin, Raşte vergé vesani
be/Aç kurda rastlayasın,..." gibi.

4.9. Dualar

Dualarda çoğunlukla "Allah", "Hızır" ve "Evliyaların" adı anılır. Duaları da kim-
den kime, hangi nedenle yapıldıklarına göre sınıflamak mümkün.

Çocuktan ebeveyne yönelik, "Ya Xızır, Ya Muzır Baba, Ya Duzgın, Ya Sultun
Baba, Ya Xaskare... tı mau piye mı bağse mı ke/Ya Xızır, Ya Munzur Baba, Ya Düz-

gün, Ya Sultan Baba, Ya Haskare,... sen anamı babamı bana bağışla”

Ölen biri için, “Heq rama xo cıkero/Allah rahmet eylesin”

Pirden müride, “Ced u celale m’ to re waireni bıkeru/Ceddim celalim sana sahiplik etsin”

Ebeveynden çocuklarına, “Qedaye to mı re bero/Kadan bana gelsin.

Goniya mı to ra bo/Kanım sana sürünsün(Kanım senin için aksın),,..”

Bir yolculuğa çıkana, “Oğire to, oğiro xer bo/Uğurun hayırlı uğur olsun, Xızır, Muzır Baba, Sultun baba, Duzgın,... to re alvoz bo/Hızır, Munzur Baba, Sultan Baba, Düzgün yoldaşın olsun”

Büyüklerin ellerine su döken küçüklere, “Pir u khal be/Büyüyüp kamil olasın, Zé auke omre to derg bo/Su gibi ömrün uzun olsun.”

Yemeklerden sonra, “Heq war kero/Allah kabul (bol) etsin.”

Yenen ölü yemeği ise, “Heq dest u roye merdun resno/Allah ölülerin eline ruhuna kavuştursun.”

Yetişkin erkek ve kızlara, “Heq çı mirade to esto bıkeru/Allah ne muradın varsa yapsın. Heq raşte site-sıt helal kero/Allah iyi süt emmiş birine rast getirsın,”

Azan birine, “Heq xera xo vaco/Allah hayırın söyleye.”

Bir iş yapana, “Heq qewete bıdero/Allah kuvvet versin”

Bir işe başlayacakken, “Xızır emegé to xeçe nébero/Hızır emeğini boşa götürmesin.”

Hasta ziyaretinde, “Heq bercine xeri bido/Allah ağrısız baş ihsan eylesin, Heq kederun nedero/Allah kederler vermesin.”

Lokma dağıtandan alınan lokmaya karşılık, “Xızır loqme sima qebugul kero. Bergé çetni ver sano. Yi az uze sima hüzürhürmetiya xo sano/Hızır lokmanızı kabul etsin. Kötülöklere kalkan eylesin. Çoluk çocuğunuzu huzuru hürmetine bağışlasın”

Kendini koruması için daha çok evliya ve ziyaretlere çağrıda bulunulur; “*Ya aspare Gola Keské tı ma raxelesné*”²⁶

Ya Keske Gölü’nün Atlısı sen bizi kurtar.” Kendine doğada var olan tüm canlılardan sonra yardım beklediğini ifade eden bu dua en sık kullanılanıdır; “*Ya Xızire Thuzike/Tenga made biresé/Ya Mihemmede (Tija)Homete/Raver canu roy de/Wa u bıray de/ Ded u derezay de/ Xal u werezay de/Dar u kemeri de/Vergé*

26 K. Xamırpet, “Gola Xamırpét’i”, *Zaza Dil ve Kültür Dergisi*, Tija Sodiri, sayı 3, Almanya, 1996, s: 8

*Yabani de/Dıma ki mae neçari de*²⁷ Ya Tuzik Hızırı/ Darlığımıza yetiş/Ya varlığın güneşi/ Önce can ile ruhlara ver/ Kardeş ile kızkardeşlere ver/ Amca ile yeğenlere ver/Dayı ile yeğenlere ver/Ağaca, taşa ver/ Yabandaki kurda ver/Ardından da biz biçarelere ver.

4.10. Bazı Seslenme ve Seslendirmeler

Hayvanlar sürülürken her bir cinsle farklı bir sesle seslenilir. İneklere, “thayt”, Öküzlere, “ho”, danalara “thümmmşt”, koyunlara “hırr”, kuzulara “tığt”, keçilere “kışşş”, oğlaklara “kıt/gıde”, ata “deh”, eşeğe “ço”, tavuğa “kişt”, kediye “pişt” ...

Çağırma anında üçlü seslenme olur; ineklere “day day day”, koyunlara “dümm-mü, dümmmmü hırrrrr”, keçilere “hay hay hay, kışe kışe kışe”, kuzulara “tığe tığe tığe”, oğlaklara “ gıde gıde gıde”, danalara “thümmmşt thümmmmşt thümmmmşt”, tavuğa “qut qut qut”, köpeğe “kuyit kuyit kuyit”, kediye, “pişe pişe pişe” diye seslenilir.

Hayvanların çıkardıkları sesler için; Yılan; “şıştmeno”, kuş; “vitnena”, puhu kuşu; “phepo-keko kena”, tavuk; “qutnena”, keçi; “waqena”, keçi yabani bir hayvanı gördüğünde; “phırkena”, koyun; “qırena”, at; “hirrena, kırkırına”, inek; “qortena”, öküz; “borteno”, eşek; “zırrena”; verg “zurreno”, karga; “qırtnena”, domuz; “xurteno”, ayı; “zıreno”, köpek; “loweno”, dayak yiyen köpek; “khazteno”, kedi; “munkena”, fare; “çivtneno”,... denir.

Doğadaki sesler için; Fırtına; “guvvv”, yağmur; “şiiippp”, yağmurun damda verdiği ses, “phejnnn”, su; “xusssss”, orman,; “xısssss”, gök gürültüsü; “ğurrrr”, şimşek; “terrrrrq”, damla; “thıllllp”, dere; “xurrr”, dalga; “pélll”, çiş; “çırrr”, ishal; “vırrr”, şelale; “şırrr”, öküz arabası; “çızzzzt”.

Yansımadan oluşan bazı isimler; Torge (dolu) (torrrq, torrrq), yırğıçe (don tutmuş kar) (rrrğıççç, rrrğıçççç), çirtıke (şelale)(çırrr, çırrrr), xuske (kırağı) (xxxusssk, xxxusssk), gibi...

İnsan seslenmeleri için; İnleyen birine “naleno/a”, zorlanan “nırreno/a-xırreno/a”, başkasına duyduğu acıdan inleyene “jibenno/a”, beddua ederek inleyene “çızzeno/a”, bağırana “zırçeno/a-qıreno/a”, haykırana “bırreno/a”, çığıışıp gevezelenene “vırrneno/a”, öksürene “kıxtneno/a”, zorlanarak nefes alana “xızzeno/a”,... gibi

27 Hawar Torneçengi, “Xıncoriye” *Zaza Dil ve Kültür Dergisi*, Tija Sodiri, sayı 7, Almanya, 1996, s: 11

4.11. Bazı Benzetmeler.

Gündelik konuşmalar arasında benzetmelere yer verildiği gibi türkülerde de benzetmeler sıklıkla kullanılır. Örneğe temsil olacağı açısından türkülerden birkaç örnek alacak olursak,

“Adır zerre mide, ez zerre adırderu/Ateş içimde ben ateşler içindeyim.

Séne Medina mı bereqino zé pendire Heydercu/Medinemin göğsü Haydaranlıların peyniri gibi parlıyor.

Direga zerre mı – Semıga çebere mı – Çıla zerre çe mı/İçimin direği – Kapımın eşiği – Evimin lambası (ışığı).

Xobe xo adıra çika/Kendi kendine ateştir, ateşten kıvılcımdır.

Bejna to rindeka zé téleka themburi/Boyun uzundur sazımın teli gibi.

Ez ke waştıya xo ra hezkenu-fereji ke pukeleka sıma nézane/Ben ki sevgilimi seviyorum-ancak, o bir borandır siz bilemezsiniz.

Page rijina zerre mı de mirenü/Çöker içimdeki ev, ölürüm.

Zerre mı to re tenıko zé perdıka zeré piyaji – Zerre mı to re véveno zé adire bıne sacı/İçim senin için öylesine sığdır (incedir) ki soğan zarı gibi – İçim senin için öylesine yanıyor ki sac altındaki ateş gibi...

4.13. Zazaca Düşünülüp Türkçe Söylenen Bir Kısım Sözcükler

Zazaca düşünülüp Türkçe söylenen bir takım söz dizileri; “Domani eşte pes/Çocuk kucağına atmışlar (Yani kirvelik bağlanmış)”.

“Xo ra névineno/Kendinden görmüyor” “Sondi weno (yemin içiyor)” “Xo ra nédiyaye/Kendinden görmez” “Hao aca/nao naca-Odur orada/Budur burada” “Çante haca rone/Çantayı oraya indir” “Sofre rone/Sofrayı indir” “Destbera mı néna/Elimden gelmiyor” “Çay cıkeri/?çay koyim mi?” “To ara xo werde/Sen kahvaltını yedin mi?” “Sondi weno/Yemin içiyor”, “Vase çay/Çay otu (çay)” “Bulısık sano cı/Yıldırım vurmuş” “Zerre mı vereno/İçim geçiyor”

4.14. Türkçe Karşılığı Bulunamayan Kimi Sözcükler

Bir dilde olup, başka dillerde karşılığı bulunamayan söz ya da söz grupları vardır. Bu Zazaca’da da mevcuttur. “helmo germo ma de.”, “adır de piştke to ra niso.”, “tırre xeğ”, “najniye-xalceniye-veyve/yenge”, “küta ra-za-teleqiya/doğum”, “dereza, dedza, xalza, amoza, bıraza, veraza/yeğen”, “xo teng meké”,...

4.15. Dilin Var Olan Şeye Göre Kullanılış Biçimi

Dil, çevresinde var olan şeyleri; belli şekillere, varlık nedenlerine, çoğalmalarına, nicelik ve niteliklerine göre kategorize eder. Zazaca’da “doğurmak” sözcüğü

insan için farklı, tek doğuran hayvanlar için farklı, çoğul doğuran hayvanlar için farklı kullanılır. İnsan için “küta ra”, çoğunlukla tek doğuran hayvanlarda “za”, çoğul doğuran hayvanlarda “teleqiya” denir. Kadının birine “za” kelimesini kullandığınızda “ben inek miyim” der gibi size bakacaktır. Zaten “teleqiya” demek bir kadına yapılacak bir hakareten başka bir şey ifade etmez. Bazen, halk arasında üçüz ya da dördüz doğuran kadına “çaye névana ke teleqiya” diye alay edilir.

Varlıkların durumunu belirleyen sözcükler, varlıklara göre değişiklik gösterir. “Yığmak” fiilinin Zazaca’daki karşılığı “nijnaine” dir. Türkçe’de yığmak fiilinden gelen “odun yığını, taş yığını, ot yığını, buğday bağlarından oluşan buğday yığını, buğday tanesinden oluşan harmandaki buğday yığını” Zazaca’da, sırasıyla; “mağe, qurçe, lode, cela ve tiğe” olarak farklı biçimlerde adlandırılır. Bu durum istisnai değil, genellikle böyledir. “Yırtmak/dırnaené, çırkerdené, thizkerdené, zoğkerdené; dağılmak/vılabiyaine, ağmebiyaine, belbiyaine; acı/thal, thuz. Dec”... gibi.

Zazaca’da varlıklar eril, dişil ve nötr durumdadırlar. Canlı varlıklarda, “a cenike – o kadın (dişil), o mordem– o erkek (eril), yi ceni/cüamerdi - o kadınlar/erkekler (çoğul). Cansız varlıklarda, “a meska – o yayıktır (dişil), o torceno- o baltadır (eril), yi puçe – onlar çoraptır (çorap, ayakkabı gibi ikiz olan varlıklar çoğul adlandırılır)

Büyüklere ve küçüklere bazı kelimelerin farklı çekimleriyle söylenirken bazı durumlarda iki farklı kelime kullanılır. “Guna/Yazık” kelimesi; büyükler için, “gunao/yazıktır”, küçükler için, “guneko/yazıktır” biçiminde kullanılır. Küçük birine, “fam nékena/anlamıyorsun”, “kav nékena/kafan basmıyor” denebilirken; kendinden büyük birine bu sözler hakaret anlamı taşır ve asla “sen anlamadın” türünden ifade edilmez. “Mı hén névat/Ben öyle demedim” türünde söylemler daha uygun bulunur.

Yine büyük birine “To heré/kutike ma nédi?” (Bizim eşiği/köpeği görmedin mi?) diye sorulmaz. Bu tarz bir soru ayıp kaçır. Onun yerine, “To çarpe/kelpe ma nédi?” (Bizim çarpoyu/kelpe görmedin mi?) diye sorulur.

5. SONUÇ YERİNE

Her milletin dili o milletin tarihidir. O milletin kültürüdür. Hayata bakışıdır. Hayatı algılayışıdır. Hayatı anlamlandırma biçimidir.

Onun içindir ki, bir kimse kendi ana dilindeki kelimelerin dünyasıyla, söz dünyasıyla “şey”leri görmez ve bilince çıkaramazsa; o kimse dil ile varlık-dünyası arasındaki korelasyonu oluşturamaz.

İnsan, gerek ki; varlık-dünyasında var olan şeyleri kendi gözüyle, kendi diliyle görsün. İnsan var olan şeyleri ancak, kendi diliyle görüp algıladığında o şeyler üzerine kendi dilinde rahatça konuşabilir ve de yazabilir. O şeyleri rahat bir şe-

kilde tanımlar, betimler. İnsan kendi diliyle ne kadar görebilir ne kadar düşünebilirse, dilini o kadar geliştirebilir, o kadar zenginleştirebilir. Düşünce ile görme arsında var olan eşitlik/paralellik hiçbir vakit unutulmamalı.

Zazaca dilinin bugünden yarına taşıyıcıları olanlar olsun, Zaza aydın ve sanatçıları olsun, yazar-çizerleri olsun dil ile varlık-dünyası arasındaki bu eşitlik ve korelasyonu algılayamadıkları sürece UNESCO'nun bu dilin yok olma tehlikesi üzerine raporları ile daha sıklıkla karşılaşacaklardır. Bir dilin kaderi her zaman o dili konuşanların, o dilin taşıyıcılarının elindedir.

Bir toplumda, düşünme ile görme, bilim ile felsefe, yazın ile sanat ne kadar eksik olursa; o toplumun kullandığı dil o kadar fakir kalır. Bu durum, dil ile varlık dünyası arasında ilgiyi azaltır, eksik kılar. O zaman da söz konusu toplum başka toplumların düşünmeleri ve görmeleri ile varlık-dünyasını bilgi alanına taşıyacak, kendi dili ile görmek ve düşünmekten günden güne uzaklaşacaktır. Süreç içinde o toplum bir başka toplum olma yoluna girecek, dünyadaki renklerden biri yine yok olup gidecektir.

Görünen o ki, bir dil ne zamanki varlık dünyasına objektif olarak bakabildi, varlık dünyasını objektif sfer ile anlamlandırabildi, o vakit asli görevini yerine getirmiş olur. O vakit, dil yok olmaktan kurtulur. Yani, demem o ki, ne zamanki bir dil eğitimde kullanıldı, felsefede, sanatta, edebiyatta, teknolojiye kullanıldı, o vakit o dil hem yok olmaktan kurtulur hem de zenginleşir. *“Çünkü her dil bir olanaklar alanı olarak ne fakir, ne de zengindir. Fakirlik ve zenginlik gibi nitelikler, ancak o dilin taşıyıcılarının düşünüş ve görüşleriyle ilgili olabilir.”*²⁸

Bildiriye, F. Nietzsche'nin şu sözleriyle bitirmek isterim: *“Dil, atalardan bize kalan bir miras, bir emanettir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu emanete karşı, paha biçilmez, kutsal ve dokunulmaz şeylere karşı duyulan saygı gösterilmelidir.”*²⁹

KAYNAKÇA

AKARSU, Bedia (1998), *Dil-Kültür Bağlantıları*, İnkîâp Kitabevi, İstanbul

ALTINÖRS, Atakan (2000), *Dil Felsefesi Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, Bursa

ALTINÖRS, Atakan (2003), *Dil Felsefesine Giriş*, İnkîâp Kitabevi, İstanbul

ARISTOTALES (2004), *Retorik*, (Çeviren: Mehmet H. DOĞAN), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

²⁸ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul, 1988, s:241

²⁹ F. Nietzsche's Werke, herausgegeben von A. Baeumler; A. Kröner Verlag; Band I, 86; *“Unzeit-gemaesse Betrachtungen I.”*, Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul, 1988, s:252

- AYER, Alfred Jules, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Metis Yayınları
- CASSIER, Ernest (2005), *Dil/Sembolik Formlar Felsefesi 1*, Hece Yayınları, Ankara
- CHOMSKY, Noam (2001), *Dil ve Zihin*, Ayraç Yayınevi, Ankara
- CHOMSKY, Noam (2002), *Dil ve Sorumluluk*, Ekin Yayınları, İstanbul
- CHOMSKY, Noam (2009), *Bilgi Sorunları ve Dil-Managua Dersleri*, (Çeviren: Veysi Kılıç), BGST Yayınları
- DEMİR, Gökhan Yavuz (2007), *Sosyal Bir Fenomen Olarak Dilin Belirsizliği*, Paradigma Yayınları, İstanbul
- DEMİRCAN, Ömer (1990), *Yabancı-Dil Öğretim Yöntemleri*, İstanbul
- DENKAL, Arda (1984), *Anlamın Kökeni*, Metis Yayınları, İstanbul
- DİLAÇAR, Agop (1968), *Dil Diller ve Dilcilik*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 263, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- ECO, Umberto (2004), *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, Literatür Yayınları, İstanbul
- ELLUL, Jacques (2004), *Sözün Düşüşü*, (Çeviren: Hüsamettin ARSLAN), Paradigma Yayınları
- GÖKBERK, Macit (1998), *Değişen Dünya Değişen Dil*, YKY, İstanbul
- GRÜNBERG, Teo (2006), *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- KAPLAN, Mehmet (1986), *Kültür ve Dil*, Dergah Yayınları, 4. Baskı, İstanbul
- LAKOFF, George-Mark Johnson (2005), *Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil)*, (Çeviren: Gökhan Yavuz DEMİR), Paradigma Yayınları, İstanbul
- MALMİSANİJ, Muhammed (2000) *Folkloré Ma Ra Çend Numuney*, 2. Baskı, Berrdan Matbaacılık, İstanbul
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin (1988), *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul
- PLATON (1982), *Diyaloglar 1*, (Çeviren: Teoman Aktüel) Remzi Kitabevi, İstanbul
- PLATON (2000), *Kratylos*, (Çeviren: Cenap KARAKAYA), Sosyal Yayınları, İstanbul
- RICOEUR, Paul (2007), *Yorum Teorisi/ Söylem ve Artı Anlam* (Çeviren: Gökhan Yavuz DEMİR), Paradigma Yayınları, İstanbul
- SEARLE, John R. (2005), *Bilinç ve Dil*, Litera Yayıncılık, İstanbul
- SOYKAN, Ömer Naci (2006), *Felsefe ve Dil - Wittgenstein Üstüne Bir Araştırma*, MVT Yayıncılık, İstanbul
- SU, Hüseyin (2004), *Düşünce ve Dil*, Hece Yayınları, Ankara

- UÇAR, Şahin (2007), *Dil ve Felsefe*, Domino Yayınları, İstanbul
- VENDRYES, J. V. (2002), *Dil ve Düşünce*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, , İstanbul
- VOLOŞINOV, Valentin Nikolayeviç (2001), *Marksizm ve Dil Felsefesi*, Ayrıntı Yayınları
- WILSON, John (2002), *Dil, Anlam ve Doğruluk*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara
- WITTGENSTEIN, Ludwig (2007), *Felsefi Soruşturmalara*, Metis Yayınları, İstanbul
- WITTGENSTEIN, Ludwig (2007), *Mavi Kitap Kahverengi Kitap*, (Çeviren Doğan Şahiner), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Ware (1996), sayı 10, Almanya
- Ware (1997), sayı 11, Almanya
- Ware (2000), sayı 13, Almanya
- Munzur (2001), sayı 6, Dersim Etnografya Dergisi, Ankara
- Tija Sodiri (1996), sayı 3, Zaza Dil ve Kültür Dergisi, Almanya
- Tija Sodiri (2001) sayı 7, Zaza Dil ve Kültür Dergisi, Almanya
- TORNECENGİ, Hawar, "Xıncoriye" Zaza Dil ve Kültür Dergisi, Tija Sodiri, sayı 7, Almanya, 1996, s: 11-21
- TORNECENGİ, Hawar, "Tayé Mertali/Çibenoki", Zaza Dil ve kültür Dergisi, Tija Sodiri, sayı 7, Almanya, 200, s: 131-139
- XAMIRPET, K., "Gola Xamirpét'i", Zaza Dil ve Kültür Dergisi, Tija Sodiri, sayı 3, (<http://anthologyoi.com/anthropology/linguistics/sapir-and-whorf-linguistic-theory.html>)
- (http://anthro.palomar.edu/language/language_5.htm)
- (<http://www.angelfire.com/journal/worldtour99/sapirwhorf.html>)

ZAZAKÎ'NİN GELİŞTİRİLMESİ İÇİN İLK YAPILMASI GEREKENLER

Vehbi TÜREL*

ÖZET

Zazaca'nın hayatta kalabilmesi için bilimsel olarak öncelik sırasına göre neler yapılabileceği ve bu temelde hangi somut adımlar atılabileceği özetle vurgulanacaktır. Bu somut adımlardan biride sözlük çalışmasının yapılması ve bu maksatla (1) konu ve (2) standart ana / büyük sözlüklerin oluşturulmasıdır.

Bu sunumun ana konusu, konu ve standart ana/büyük sözlüklerin hazırlanmasında neler yapılmalı ve nasıl bir metot izlenilmesi gerektiği konuları açıklığa kavuşturulacaktır.

GİRİŞ

The Hans Rausing Endangered Languages Project ve UNESCO sitelerinde verilen bilgiye göre bugün dünyada 6,500 civarında insan dili konuşulmaktadır. Bunların yarısı 50 ile 100 yıl arasında yok olma tehdidi altındadırlar. Kürt dili grubuna giren Zazakî'nin (Bidlîsî 1998, Ciwan 1992, Gökalp 1992, Hesenpûr 1992); 50 ile 100 yıl arasında yok olma tehdidi altında kabul edilen dillerden biri olduğu söylenilmektedir. Zazakî başka isimler ile de adlandırılmaktadır. Bunlar: Kırdki, Kıрманcki, Dımılı, Dêrsımki, Sobê ve Kırmanci. Değişik bölgelerde değişik isimler öne çıkmaktadırlar. Örneğin, Kırdki, Kıрманcki (Dersim yöresinde), Dımılı (Bitlis, Şanlı Urfa ve Bingöl'ün kuzey bölgelerinde) ve Zazakî (Bingöl Merkez ve Doğu ve Güney Bölgelerinde ve Elazığ Bölgesinde) öne çıkmaktadırlar.

Zazakî'nin hayatta kalabilmesi için hayati derecede önem arz eden ve atılması gereken adımlardan biri de sözlük çalışmasının yapılmasıdır. Bu da (a) konu ve (b) standart ana (büyük) sözlüklerin hazırlanması ile mümkün olur. Bu makalenin ana konusu (a) konu ve (b) standart büyük sözlüklerin hazırlanmasında nelerin

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Teknik Bilimler MYO, vtural@bingol.edu.tr

yapılması ve bunlar yapılırken nasıl bir metot izlenilmesi gerektiği hususlarını açıklığa kavuşturacaktır. Bunu iki başlık altında inceleyeceğiz. Bunlar Ön Çalışma ve Sözlük Hazırlama.

1. Zazakî Sözlük Çalışması Yapma

2.1. Ön Çalışma

İlk yapılması gereken şey kurumsallaşmak veya örgütlenmektir. Kurumsallaşma veya örgütlenme olmadan hayatta hiçbir şey başarıya ulaşamaz. Kurumsallaşmayı Bingöl Üniversitesi'nde Zaza Dili ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi; Artuklu Üniversitesi'nde Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı; Muş Alparslan Üniversitesi'nde Kürt Dili ve Edebiyatı veya İstanbul Kültür Enstitüsü şeklinde ifade edebiliriz.

İkinci olarak yapılması gereken şey ilgili kurumlarda çalışmayı yürütecek kalifiyeli ve uzman elemanların çalıştırılmasıdır. Devlet üniversitelerindeki ilgili merkezlerin akademik, teknik ve idari personel ihtiyacı, 2547 sayılı Kanunun 13'üncü maddesi uyarınca ilgili rektörler tarafından görevlendirilecek personel tarafından karşılanır. Eleman alınımında bazı hususlar vardır ki bunlar 'olmazsa olmaz' konusunda olan şartlardır.

Ön çalışma esnasında ihtiyaç duyulan elemanları aşağıdaki kategoriye ayırabiliriz (a) (Uzman) Dilbilimciler, Ders Materyali Uzmanı, (b) Fotoğrafçı, (c) Ses Mühendisi, (d) Uzman Kameracı, (e) Arşiv / Doküman Uzmanı vs. En asgari seviyede, bu elemanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Burada Kurum Müdürü veya Koordinatörü, Danışma Kurulu ve Yönetim Kurulunun gerekliliğinden bahsetmemize gerek yoktur.

Sözlük veya materyal hazırlama aşamasında ise aşağıdaki elemanlara ihtiyaç vardır: (a) (Uzman) Dilbilimciler, (b) Ders Materyali Uzmanları ve (c) Ressam veya Grafikçi.

Şayet bu sözlükler veya materyaller dijital bilgisayar ortamında hazırlanacaksa, bu durumda aşağıdaki elemanlara ihtiyaç duyulacaktır. Bunlar: (a) (Uzman) Dilbilimciler, Ders Materyali Uzmanı (Tasarımcı), (b) Grafik Tasarımcısı, (c) Ses Mühendisi, (d) Uzman Ses ve Video Editörü, (e) Ressam, (f) Ses Aktörleri, (g) Müzisyen, (h) Animasyoncu, (i) Programcı ve (j) Hedeflenen Kullanıcı Temsilcileri (Türel 2004:140-41).

Bunların hepsi önemlidir ve gereklidir. Her birinin seçiminde değişik kriterler göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, kalifiyeli ve uzman Zazakî bilen araştırmacılar veya öğretim elemanları alınırken, eleman seçimi ve alınımında, aynı şiveyi konuşanları çalıştırma yerine, farklı Zazakî şivelerini bilen ve konuşan (Çewlig şive-

vesi, Dersim şivesi, Palu şivesi, Siverek şivesi, Varto şivesi vs.) kişiler tercih edilmelidir. Böylece eklektik bir yapı oluşturulabilir ve standart bir Zazakî çalışması için atılması gereken ilk adım atılmış olur. İlave olarak, öncelikle Goranî ve Kurmancî lehçelerini de iyi bilen birer elemanın çalıştırılması faydalı olacaktır. Kürtçe ile Farsça aynı dil ailesinden olup birbirine en yakın diller olduğu için iyi Farsça bilen bir elemanın da çalıştırılması büyük kazançlar sağlayacaktır.

Üçüncü olarak, mevcut bütün sözlü, yazılı ve görüntülü Zazakî kaynaklar bir araya getirilerek bir arşiv / kaynak merkezi oluşturulmalıdır. Örneğin, TRT6, Med TV, Roj TV ve Kurd 1 kanallarındaki Zazakî programları için yapılan bütün görüntülü kaynakların birer kopyası bu merkezde bulundurulmalıdır. Aynı şekilde, Zazakî Net ve Zazakî Org gibi sitelerde ki bütün yazılı kaynaklarında birer kopyası bu merkezde bulundurulmalıdır. Günümüzde Kürtçe'nin değişik lehçelerinde dijital ortamda bile uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan materyaller mevcuttur (Türel 2011). Bütün Zazakî kaynaklar dijital bir ortama aktarılmalı ve böylece bu kaynaklar ileride yapılacak esas çalışmalar için büyük bir kolaylık sağlayacaktır.

Dördüncü olarak, alan çalışması (field work) yapacak elemanlar yoğun ve profesyonel bir eğitimden geçirilerek alan çalışması için etkili bir şekilde hazırlanmalıdır. Eğitimini tamamladıktan sonra, alan çalışması yapacak elemanlar, ekipler halinde Zazakî'nin konuşulduğu çevrelere gitmeli ve öncelikle de Zazakî'den başka herhangi bir dil bilmeyen veya konuşamayan kişilerin konuşmalarını, bildiği hikâyeleri ve kültürel değerleri kayıt altına almalıdırlar. Bu çalışma bir an önce başlamalı ve en az beş – on yıl devam etmelidir.

Beşinci olarak, bütün elde edilen kaynaklar, profesyonel bir şekilde arşiv uzmanları tarafından kaynak merkezinde tasnif edilmeli ve konu ve içeriğe göre araştırmacılar tarafından kullanılabilir bir hale getirilmelidir (Gibbert et al. 2006).

2.2. Sözlük Hazırlama

İlk önce kullanılan kelimeleri bulmamız ve tasnif etmemiz gerekir. Kelimeler ile beraber kelimelerin kullanıldığı cümle, hikâye, söz ve şiir gibi metinleri de bulmamız gerekir. Bu metinler kelimelerin nasıl ve ne anlamda kullanıldığını bize gösterir. Kullanılan kelimenin sadece bir anlamda mı yoksa birden fazla anlamda mı kullanıldığını gösterir.

İkinci olarak, kullanılan kelimenin cümle veya metinde hangi işlevi gördüğünü çözmemiz gerekir. Bunu yapabilmek için Zazakî'nin (a) kendine özgü temel özellikleri, (b) temel kurallarını, (c) yapım ve çekim eklerini ve (d) fiil ve fiil köklerini sistematiklerini bilmemiz gerekir (Gültekîn 2011).

Kelimenin **nomi** (noun / isim), **hevalkar** (adverb / zarf), **caname / conmı** (pronoun / zamir) **hevelname** (adjective / sıfat), yüklem, nesne, edat vs. mi olduğunu

analiz etmemiz lazım ve hemen bunu parantez içinde belirtmemiz gerekir. Önce bu konularda standardizasyona gidilmesi gerekir. Kabilecilik, bölgecilik ya da bize yıllarca empoze edilen aşağılık kompleksinden kurtulmamız gerekir. Örneğin, Türkçülüğün etkisinde kalan biri, efendim 'hevalname' yerine 'sıfat' (sıfat) kullanalım diyebilir. Dini konularda hassas olduğunu zan eden biri 'Tipe' yerine 'Herf' kullanalım diyebilir. Bölgecilik veya kabilecilik anlayışına sahip olan biri 'hevalname' yerine 'ambazname' demek isteyebilir. Piranlı biri hayır 'ambazname' değil 'ombazname' bir diğeri 'ûmbazname' diyelim diyebilir (Gultekin 2011).

Sözlüklerde bütün kısaltmalar sözlük başında açıklandığı için, kelimelerin ne tür işlev gördüğünü bu kısaltmaları kullanarak belirtebiliriz. Örneğin, (n) nomi (noun / isim) anlamında bir kısaltma olarak kullanabiliriz. Aynı şekilde, (hk) hevalkar (adverb / zarf) ve (hn) hevalname (adjective / sıfat) kısaltmaları da kullanarak belirtebiliriz.

Kelimeleri konu olarak değişik gruplara ayırmamız gerekir. Böylece, hangi konuda ne kadar kelime hazinesine sahip olduğumuzu görmüş oluruz. Bu hem ileride Konu Sözlüğü hazırlamamızı kolaylaştırır hem de hangi konuda ne kadar eksik kelime olduğunu bilmemizi mümkün kılar. Örneğin Hayvanlar Sözlüğü, Bitkiler Sözlüğü, Bahçe ve Bostan Sözlüğü, Tarla ve Çiftlik Sözlüğü, Sağlık Sözlüğü, Bilgisayar Sözlüğü, Felsefe Sözlüğü, Eğitim Sözlüğü, Teknoloji Sözlüğü, Coğrafya Sözlüğü, Tıp Sözlüğü gibi değişik Konu Sözlükleri hazırlanabilir. Konu Sözlüklerinde istenilen hedefe ulaşıp ulaşmadığımızı ise tam olarak gelişmiş diller olan Arapça, Farsça veya İngilizce dillerindeki benzer konu sözlükleri ile kıyaslama yaparak da bulabiliriz.

Kelimelerin tekil veya çoğul olduğunu belirtmemiz gerekir. Şayet kelime tekil ise, çoğul şeklini de belirtmemiz gerekir. Çoğul ise tekil şeklini vermemiz gerekir. Bunların cümle içinde kullanım şeklini gösteren örnek cümlelerle de göstermemiz gerekir.

Kelimelerde eril veya dişil özellikleri varsa onları da belirtmemiz gerekir. Eril ise, dişil şeklini de vermemiz gerekir. Dişil ise, eril şeklini de belirtmemiz gerekir. Bunların cümle içinde kullanış şeklini gösteren örnek cümlelerle de göstermemiz gerekir.

Kelimelerin eş ve zıt anlamlarını da vermemiz gerekir. Eş anlamı konusunda, hem aynı yörede hem de değişik yörelerde aynı anlamda kullanılan kelimelerin hepsi eş anlamı olarak kabul edilmeli ve bunlar eş anlamı olarak verilmelidir. Bunların da cümle içinde kullanış şeklini gösteren örnek cümlelerle göstermemiz gerekir.

Örnek: **serd** (soğuk) **x germ** (sıcak). Vîzer zaf **serd**ıv (Dün çok soğuktu). Êr zaf **germ** (Bugün çok sıcaktır). (Yonze - Yani) Vîzer zaf serdiniv. Êr zaf germin.

Kelimelerin birden fazla anlamı olabilir. Bu nedenle, her kelimenin bütün anlamları ayrı bir şekilde verilmelidir.

Örnek: **yeni** (n) (pınar), **Yeni** (n) (Cuma)

Kelimelerin bazen de kelime (sözlük) anlamından başka mecaz anlamı olabilir. Bazı konularda ise kelime hazinesi çok zengin olabilir ve bunların hepsi verilmelidir. Örneğin, kuzuların erkek olanları, her yaş itibarı ile yeni bir isim ile adlandırılırlar.

Bunlar: **varek** (1 yaş ve altı olanlar için), **kavır** (1-2 yaş arası), **beron** (2-3 yaş arası), **hogêç** (3-4 yaş arası), ve **maz** (4-5 yaş arası olanlar için).

Bu durumlar da bütün kelimeler verilmeli, anlamlarda açıklanmalı ve cümle içinde kullanılmış örneklerle sunulmalıdır. Kelimelerin tanımlamaları verilirken basit, açık, kısa ve anlaşılır cümlelerle verilmelidir.

Kısacası, hedeflenen kitlenin çok kolay bir şekilde anlayabileceği tanımlamalar verilmelidir.

Örnek: **Non** (n): Mı êr çar **non** gurot (Bugün dört ekme aldım). Çewlig'id **non** zaf ercon (Bingöl de ekme çok ucuz).

Kelime oluşturmada mümkün olan hususlarda bir standart oluşuma gitmekte fayda vardır. Örneğin, ülke isimleri oluştururken birden fazla seçenek mevcuttur.

Birinci seçenek: İsimleri olduğu gibi, fakat Zazakî yazımı ile vermektir.

Örneğin: Înglînd (England / İngiltere)

Quweyt (Kuwait / Kuveyt)

Tirkîye (Turkey / Türkiye)

İkinci seçenek: İsimleri Zazakî dil yapısına uydurmaktır. Örneğin:

Îngîlîzîstan (England / İngiltere)

Quweytîstan (Kuwait / Kuveyt)

Tirkîstan / Romîstan (Turkey / Türkiye)

Zazakî'de bulunmayan kelimeler dilbilim kuralları gereği öncelikle Zazakî ile beraber Kürtçenin diğer lehçeleri olan Goranî, Kurmancî, Soranî ve Lorî lehçelerinden alınmalıdır. Halen bir sıkıntı var ise, o zaman, dilbilim kuralı gereğince, Kürtçe ile aynı dilden gelen Farsça'dan alınmalıdır. Bunun gibi, İslami terim ve kelimeler Arapça'dan, teknik kelimeler ise ilgili dillerden alınabilir. Fakat şu unutulmamalıdır ki epistemoloji açısından en iyi olanı ise, öncelikle, Zazakî'nin kök, ekim ve çekim eklerini bir araya getirerek kelime oluşturmak ve halen ihtiyaç var ise Kürtçe'nin diğer lehçelerinden almaktır. Bu, 'günü değil de geleceği kurtar-

mak isteyenlerin' yapması gereken insani bir görevdir. Bu durumun gelecek nesiller açısından hayati önem taşıdığını burada tartışacak değiliz. Bu husus zaten bütün Kürtçe lehçelerinde olduğu gibi Zazakî'de de mevcuttur.

Örneğin: aw – germın = awa germın (sıcak su) = **germaw** (kaplıca)

gûl – sur = gûla sur (kırmızı gül) = **surgûl** (kuşburnu)

şewa ti başiv = şevabaş (iyi gece) = **şewbaş** (iyi geceler)

rej/roj - newı = rej newi (yeni gün) = **Newroj** (Newroz)

Zazakî'de bulunmayan kökler ise Kürtçe'nin diğer lehçeleri olan Kurmancî, Soranî, Goranî ve Lorî lehçelerinden alınması gerekir. Şu da bir gerçek ki Kürtçe'nin bütün lehçelerindeki (Zazakî, Kurmancî, Soranî, Goranî ve Lorî) köklerin büyük çoğunluğu aynıdır. Örneğin:

Zazakî	Kurmancî	Türkçe Anlamı
aw	av	su
non	nan	ekmek
bira	bira	erkek kardeş
ap / apo	ap/apo	amca
Xalo / xal	xalo / xal	dayı
ne	na	hayır
çar	çar	dört
biz	bizin	keçi
zon	ziman	dil
ma	me	bizim
E tira has kena	Ez jı te has dikîm	Ben seni seviyorum
Şewa ti basiv	Şewa te baş be	Hayırlı geceler
Nome ti çitav?	Nawê te çîye?	Adın nedir?
Ve on binlercesi daha var		

Tablo 1. Zazakî ve Kurmancî deki ortak kelimelerden sadece bir kaçı

Bütün durumlarda kelimelerin mümkün oldukça (a) tanımları verilmeli, (b) tekil ve çoğul şekilleri verilmeli, (c) eş ve zıt anlamları verilmeli, (d) resim veya grafiklerle ifade edilmeli ve (e) cümleler içinde kullanılmalıdır. Şayet, sözlükler dijital bilgisayar ortamında hazırlanacaksa, o zaman bunlara (a) ses, (b) video ve (c) animasyon da ilave edilmelidir. Sözlükler, normal şartlarda, günümüzde hem geleneksel yöntemlerle (kitap halinde) hem de dijital bilgisayar ortamında (Çoklu Ortam) hazırlanmaktadır.

Bütün tanımlamalar ve örnekler verildikten sonra, sözlükteki bütün kelimeler tekrar gözden geçirilmeli ve bunların net, açık ve anlaşılır olup olmadığı tekrar kontrol edilmelidir. Açık ve anlaşılmayan kısımlar var ise bunlar gözden geçirilmeli ve gerekli düzeltmeler yapılmalıdır.

İlave olarak, bütün tanımlamalar ve örnekler verildikten sonra, hazırlanan sözlük üçüncü uzman kişilere de gözden geçirmeleri için verilmelidir. Onlar da tanımlama ve verilen örneklerin açık ve anlaşılır olup olmadığını tekrar gözden geçirmelidirler.

Bu alanda yapılacak son çalışma ise, hedeflenen kitle üzerinde yapılan sözlük çalışmasının test edilmesidir. Test aşamasında, açık ve net olmayan ve anlaşılması zor olan örnek ve tanımlamalar tekrar gözden geçirilmeli ve gereken düzeltmeler yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- BİDLÎŞÎ, Ş., (1998), *Şerefname*, Hasat Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul
- CİWAN, M., (1992), *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanc Lehçesi)*, Weşanên Jîna Nû, Birinci Baskı, Swêd,
- GİBBERT, J., N. P. Himmelmann, & U. Mossel., (2006). *Essentials of Language Documentation*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, D-10785 Berlin, Germany.
- GÜLTEKİN, S., (2011), Masa Başında Yamak mı, Eleştirmek mi?. Özgür Gündem Gazetesi, 30 Nisan 2011, Cumartesi
- GÖKALP, Z., (1992), *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, Birinci Baskı, İstanbul
- HESEN PÛR, E., (1992), *Nationalism and Language In Kurdistan*, Mellen Research University Press, Kanada
- The Hans Rausing Endangered Languages Project Sitesi: <http://www.hrelp.org/>
- TÜREL, V., (2011), Beginning Kurmanji Kurdish. *CALICO Journal*, 28/3, forthcoming, USA
- Türel, V., (2004), *Design of Multimedia Software: Investigating the Design of Some Elements of Interactive Multimedia Listening Software for Autonomous Intermediate Language Learners*. Unpublished Ph.D. Thesis, The University of Manchester, UK
- UNESCO sitesi: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00143>
- Zazaki Net: <http://www.zazaki.net/>
- Zazaki Org: <http://www.zazaki.org/index.php?newlang=english>

BEHİSTUN ANITINDA GEÇEN “ZAZANA” KELİMESİNE DAİR ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Nebi BUTASIM*

ÖZET

M.Ö 522 ve 486 yılları arasında hüküm sürmüş I. Dara (Büyük Kral Darius) kendi aile soy ağacını, hüküm sürdüğü toprakları, boyunduruğu altına aldığı kralar ve bölgesi üzerinde oluşan isyanları anlattığı bir kitabe ve anıt yaptırmıştır. Bu anıt bugün itibariyle İran’da Kirmanşah bölgesi içinde yer alan Behistun Köyü’nde yer almaktadır. Yazıt Sir Henry Rawlinson tarafından 1835-1839 tarihleri arasında çözümlenmiştir.

Eski Farsça (proto-part), Elamca ve Babil olmak üzere üç farklı dilde yazılan anıt, aynı zamanda Kral Darius yardımcıları ve boyunduruk altına aldığı kralların rölyeflerini kapsamaktadır. Konumuza bahis olan Zaza kelimesi, yazıtın, 1. sütun 18-20. satırları arasında Babil Kralı Niduntu-Bel ile I. Darius arasında karşılaşılan yer olarak geçmektedir.

1.18-19: Zâzâna nâma avardam: anûv Ufratuva..... Bu kısımda bariz bir şekilde Fırat boyunda Zâzâna adında bir yerde bahsedilmektedir. Zâzâca bir çok kelimeyi kapsayan bu anıt, özellikle bu kelimenin var olması hesabıyla dikkat çekmektedir. Tarih boyunca Zazaların Fırat boyunca yerleşik olması ve göç bölgelerinin genellikle bu güzergahta olması bu kelimenin günümüz Zaza kelimesiyle birebir ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır.

GİRİŞ

Antik dünyanın en eski kavimlerinden biri de Perslerdir. Pers imparatorluğu 1 milyon kilometre kare bir alana yayılma başarısı göstermenin yanı sıra, hâkimiyet kurduğu her yer yerde kendisini ispatlayacak eserler bırakmayı da başarmıştır.

* Van Milli Eğitim Müdürlüğü, butasimnebi@gmail.com

Pers İmparatorluğu'nun (Akameni) bilinen en büyük kralı Büyük Darius M.Ö. 521-519 tarihleri arasında, bugün İran'ın Behistun (Bêsutun) denilen mevkiinde kayalık üzerinde üç dilde kayalara oyulmuş, atalarının tarihi ve kendi dönem olaylarını yazmıştır.

Behistun kayalığı üzerinde bulunan; Babil, Elam ve Eski Farsça (Eski Pers dili) dilleriyle olmak üzere üç ayrı dilde yazılan yazıt, Kral Darius ve ona isyan edip tutuklanan 9 bölge krallarının rölyefleriyle süslüdür. Kabartma kral tasvirlerinin üzerinde ise Ahuramazda'nın kabartması bulunmaktadır.

Büyük Darius'un yaptırdığı bu eserde, Darius'un soy ağacı, yaptığı savaşlar ve ona karşı yapılmış isyanlar anlatılmaktadır. Tüm bölgedeki krallıkları isim ve yer belirterek vermesi zamanının en önemli anıtları arasında sayılmasına neden olmuştur.

Behistun Anıtı olarak bilinen eser, detaylı olarak, ilk kez Sir Henry Creswicke Rawlinson tarafından 1835-1839 tarihleri arasında incelenmiştir.

Aslında bir asker olan Rawlinson kendi deyimiyle; İran'da görevli olduğu sırada sıkıntısını gidermek için Behistun Anıtı'nı incelemeye koyulmuştur. Farsça'yı ve Doğu dillerini iyi bilen Rawlinson ikinci kez 1844-1847 arasında bu yapıtı incelemiş ve çözmeyi başarmıştır. Rawlinson'un bu yazıtı çözmeye yardımcı olan unsur bu yazıtın bir kopyasının Mısır papirüslerinde olduğunun söylenmesidir. Ancak yaptığım araştırmalarda bu papirüs hakkında detaylı bilgi bulamadım.

Rawlinson'dan sonra birkaç bilim adamı da bu konuda çalışmalar yapmış ve yazıt olgun halini almıştır. Yazıt üzerinde yaptığım çalışmada, "Zazana" kelimesinin geçtiğini gördüm. Bu nedenle yazıt üzerinde daha yoğun çalışma gereği duydum. Yazıtın tüm detaylarını inceledim. Aynı zamanda çevrede bulunan Nakşı Rüstem denilen yazıtların da çözülmüş halini incelemeye koyuldum. Yazıt hakkında yabancı tüm kaynakları taradım. Ve sonuç olarak yazıda, Zazaları ilgilendiren "Zazana" kelimesinin olduğunu gördüm. Behistun anıtında birçok Zazaca kelime vardı.

Bu literatürde geçen ilk Zaza kelimesidir. Zazana kelimesinin de Zazaların yaşadığı yer anlamında kullanıldığı kanısındayım. Kelime Behistun Anıtı'nda bulunan 1. sütun 19 satırındadır.

Yazıtın Türkçeye çevrilmiş hali ise şöyledir: Büyük Kral Darius der ki: Daha sonra ben Babil'e gittiğimde, henüz Babil'e varmadan Fırat Nehri'nin yanında "Zazana" diye adlandırılan bir yer -kasaba- vardı. Burada Nedintu-Bel adında biri kendine Nebukednezar adı vermiştir. Ve ordusuyla bana karşı geldi...

Bu yazıtta net olarak "Zazana" kelimesini görmekteyiz. Şimdi ise "Zazana" kelimesinin geçtiği paragrafın, Zazaki, Eski Pers dili, günümüz Farsça ve İngilizce'sini göstermeye çalışacağız.

Zazaki

Şahe Şahun Dâravêş vhâti: Pésêra ez shiva Babil. Hama Babilra nırasayu nızdi vayé Fıratıd şehır est nume yéra vhâti “Zazana” ita Nedintu-bel xûra vhâti Nebukednezar. Pê merdimûn xhu umı mâ sêr, ma piâ da yo bin. Ahuramazdamaıy yâri kerd. Péra ma piâ cenk kerd. Pé yâri Ahuramazda maiy héq Nedintu-bel da.

Eski Persçe:

thâtiy : Dârayavaush : 91 xshâyathiya : pasâva : adam : Bâbirum : ashiyavam : athiy : Bâbirum : yathâ : naiy : 92 upâyam : Zâzâna : nâma : vardanam : anuv : Ufrâtuvâ : avadâ : hauv : 93 Naditabaira : hya : Nabukudracara : agaubatâ : âish : hadâ : kârâ : patish : mâm : hamaranam : 94 cartanaiy : pasâva hainaranam akumâ : Auramazdâmaıy : upastâm :

Farsça

بند 19 90-96 داریوش شاه گوید: آنگاه من رهسپار بابل شدم. هنوز با بابل نرسیده بودم که ندیتنبیره که خود را نبوکدنصر مینامید، با سپاه خود به شهر «زازانه» در نزدیکی «اوفرآتو» (فرات) رسید تا با من

نبرد کند. پس ما نبرد کردیم. اهورامزدا مرا یاری داد. بخواست اهورامزدا من سپاه ندیتنبیره را سخت شکست دادم. دیگران به آب افتادند و آب آنها را برد. آنگاه که ما نبرد کردیم، 2 روز از ماه «انامکه» [11] گذشته بود

İngilizce:

19. (1.90-6). Darius the King says: After that I went off to Babylon. When I had not arrived at Babylon, a town named Zazana, beside the Euphrates -- there this Nidintu-Bel who called himself Nebuchadrezzar came with an army against me, to deliver battle. Thereupon we Joined battle; Ahuramazda bore me aid; by the favor of Ahuramazda I smote that army of Nidintu-Bel exceedingly. The rest was thrown into the water, (and) the water carried it away. Of the month Anamaka 2 days were past, then we fought the battle.

Burada geçen kelimenin günümüzde Zaza diye adlandırılan halk ile ilgisi olduğu kanısını uyandıran nedir?

Bunun için bir kaç nedenimiz var.

Birincisi: yazıtta geçtiği gibi Zazana kelimesi dikkat edilirse Fırat kenarında diye geçmektedir. Tarihin tüm evreleri göz önüne alınırsa Zaza halkı Fırat nehri kıyılarına ve ona yakın yerlere yerleşmişlerdir. Aynı yerleşim günümüzde de devam etmektedir. Bu da göç yollarının da sürekli aynı rotada olduğunu göstermektedir.

İkincisi: Aynı formda yazılmış yer isimleri, yani sonunda “na” kelimesinin bulunduğu yer isimleri, yazıtın birçok yerinde görülmektedir. Örneğin; Mada,

Sogdiana, Yauna, Armina, Açına gibi. Bu yer isimlerinin birkaçı bugün bile kullanılmaktadır. Armina: Ermeni yerleşkesi, Açına: Asya gibi. “Zazana” kelimesi de buradan anlaşılacağı üzere Zazaların yaşadığı yer anlamında kullanılmıştır.

Üçüncüsü ise: Bu kelimenin yanı sıra Behistun anıtında geçen birçok kelimenin günümüz Zaza Dili’nde aynen veya çok küçük farklılıklarla kullanılmasıdır.

Yazıtta geçen “Zazana” kelimesi ilk başta kelime benzerliğimiş gibi gelebilir. Ancak Behistun Yazıtı’nın tamamı incelendiğinde aslında bu Zazana kelimesinin tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır.

Yaptığım analiz ve incelemeler neticesinde bu yazıtta geçen birçok kelimenin günümüz Zazaca dilinde ya aynen kullanıldığını veya çok az değişikliğe uğradığını saptadım.

Aslında çok daha fazla bulma imkânımız olabilirdi. Ancak bundan 2500 yıl önce yazılmış bir yazının telaffuzunu bilmemize imkân bulunmamaktadır. İrani dilleri göz önüne alırsak o zamanki telaffuzun şimdiki telaffuz ile çok benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin (naiy) kelimesi İngilizcede “néi” şeklinde telaffuz edildiğini görebiliriz. Aynı telaffuz şekli Zazaca ve diğer İrani dillerde de mevcuttur.

Anıt üzerinde geçen kelimelerin tam telaffuzunu bilemediğimizden birebir bugün kullanılanları göz önüne almak zorundayız.

Aşağıda bu kelimelerden bazılarını görmekteyiz

Eski Pers Dili	Şimdiki Zaza Dili	Türkçe
İma:	Ina -In	bu
İmai:	Inay -İnun	bunlar
Dastayâ	Destmı -dest	Elim - el
Dargam:	derg	Uzun)
Zûra:	zûr	yanlış – yalan
Zurakara:.	zûr	Yalan –yanlış
Biya:	bı	(olmak) -oldu
Kâra:	Kâr	iş
Martahyâ:	Merd	Ölüm - öldü
Pasâva:	Pêsiva - Péra	bundan sonra
Tarsam:	Ters -tars	korku
Râstâm:	Râst-- Raşt	doğru (right)
Daushtâ:	Duest	arkadaş – dost
Ciyâkara:	ciyâkerd	ayırmaq

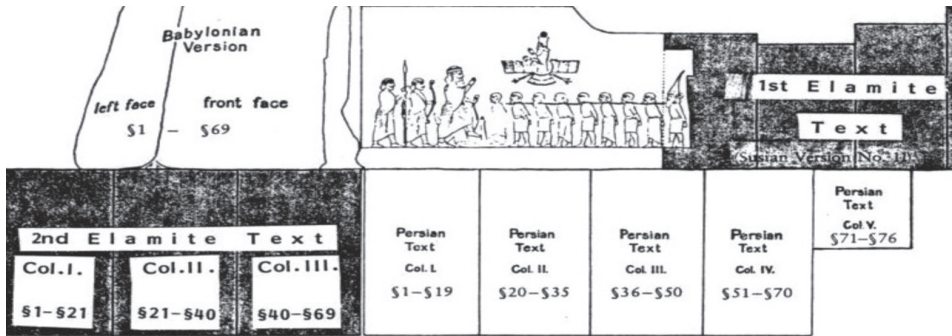
Haça:	Heta –hata -heya	den itibaren – ta ki
Dâruv:	Dâr - Dâru	ağaç
Arasam:	Rasa	yetiştigimde
Ashiyavam:	Shiya	gittim.
Ashiva:	Shiya	gitti
Parârasa:	Péra rasa	ulaşmak-yetişmek
Duv:	Du	ikinci
Thâtiy:	Vâti	dedi –söyledi
Puça:	Puç	çocuk
Adam:	Ezem	Ben - benim
Manâ :	Mına	benim
Vayam:	Vay –vâtin	Seslenilir, Çağrılır
Amiy:	Umé	geldiler
Brâta:	Brâ	kardeş
Nâma:	Numé	isim
Kaufâ:	Kâf - Kûi	dağ
Rauca:	Ruec	gün
Naiy:	Naiy (Nîe)	Hayır- olumsuzluk
Gaushâ:	Gûesh	kulak

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; Zaza dili sanıldığı gibi aksine, çok eski bir dil olup, İrani diller ailesinde saygın bir konuma sahiptir. Bugüne değin söylendiği üzere yakın bir geçmişe değil de çok daha eskilere dayanan bir tarihi geçmişe sahiptir.

Konu ile ilgili yapılacak araştırmaların Zaza dili ve Zaza tarihini aydınlatacak bilimsel verileri ortaya koyacağı şüphesizdir. Zaza dili ve tarihi üzerinde net ve geniş kapsamlı bilgilerin ortaya çıkması, ancak Zaza dilinin konuşulduğu bölgelerde geniş alan taraması yapılarak, Türkiye -İran-İrak-Suriye bölgelerinde bulunan tarihi eserler ve diller üzerinde karşılaştırmalı çalışmalarla sağlanacaktır.

Resim 1: Behistun Anıtı

Çizim 1: Behistun Anıtı yazıtların kayada buldukları mevkiler

(Prof. R. Schmitt'ten)

- A. Martorelli, "Storia persiana in Erodoto. Echi di versioni ufficiali," *Rendi conti del Istituto Lombardo* 111, 1977, pp. 115-25.
- E. Norris, "Memoir on the Scythic [today called Elamite] Version of the Behistun Inscription," *JRAS* 15, 1855, pp. 1-213.
- R. A. Parker and W. H. Dub berstein, *Babylonian Chronology 626 B.C.-A.D. 75*, Providence, 1956.
- H. C. Rawlinson, "The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated; with a Memoir on Persian Cuneiform Inscriptions in General, and on that of Behistun in Particular," *JRAS* 10, 1846-47; 11/1, 1849 (un finished). Idem, "Analysis of the Babylonian Text at Behistun," *JRAS* 14/1, 1851.
- R. Schmitt, "Zur babylonischen Version der Bisutün-Inschrift," *Archiv für Orientforschung* 27, 1980, pp. 106-26 (about the relationship between the three versions).
- U. Seidl, "Ein Relief Dareios' I. in Babylon," *AMI*, N.S. 9, 1976, pp. 125-30.
- N. Sims-Williams, "The Final Paragraph of the Tomb-Inscription of Darius I (DNb, 50- 60). The Old-Persian Text in the Light of an Aramaic Version," *BSOAS* 44, 1981, pp. 1-7.
- W. Vogelsang, "Four Short Notes on the Bisutun Text and Monu ment," *Iranica Antiqua* 21, 1986, pp. 121-40.
- J. Wiesehöfer, *Der Aufstand Gaumātas und die Anfänge Dareios' I*, Bonn, 1978, pp. 3-42, 226-29.
- R. Borger and W. Hinz, "Die Behistun-Inschrift Darius' des Grossen," in *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments 1/4: Historisch-chronologische Texte 1*, Gütersloh, 1984, pp. 419-50.
- G. G. Cameron, "The Old Persian Text of the Bisitun Inscription," *Journal of Cuneiform Studies* 5, 1951, pp. 47-54.
- A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford, 1923 (repr. Osnabrück, 1967), pp. 248-71.
- J. C. Greenfield and B. Porten, *The Bisitun Inscription of Darius the Great. Aramaic Version, Corpus Inscr. Iran.*, pt. I, vol. V: Texts I, London, 1982 (text, Eng. tr., and commen tary).
- Kent, *Old Persian*, pp. 116-35 (OPers. text with Eng. tr.). L. W. King and R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia*, London, 1907 (trilingual text with Eng. tr.).
- E. N. von Voigtlander, *The Bisitun Inscription of Darius the Great: Babylonian Version, Corpus Inscr. Iran.*, pt. I, vol. II: Texts I, London, 1978 (Babylonian text, including the Babylon frag ments, and Eng. tr.). Weissbach, pp. 8-79 (trilingual text with Germ. tr.).

ZAZACA AD VE SOYADLARIN RESMİ KAYIT İÇİN GRAMERİNE UYGUN YAZILIŞI

Haydar ŞAHİN*

ÖZET

Zazaca Türkiye’de nüfus çoğunluğuna göre Türkçe ve Kürtçe’den sonra en yoğun konuşulan bir dil olarak bu nüfus çoğunluğuna göre Türkiye’de yeterince tanınmamaktadır. Zazacanın yok olmaması iki temele dayanmasıyla önü alınabilir.

1- Zazaca’nın ailede doğan çocuklara öğretilmesi ve aile içinde konuşulmasıyla

2- Devlet tarafından korumaya alınarak, bu dilin eğitim ve öğretime tabi tutulmasıyla yok olmaktan kurtarılır.

Zazaca’da sözlü şekilde isim ve soyadları bir kaç şekilde söylenmektedir ve yakın akraba tanım isimleri vardır, Xal, Ded, Mae gibi... Dünyanın çeşitli devletlerine yayılan Zazalar için gittikleri ülkelerde isim ve soyisimlerini rahat söyleyecekleri, anlatacakları alternatif ad ve soyadı biçimi gerekmektedir. Gerek Türkiye’de, gerekse yaşadıkları diğer ülkelerde, Zazaca’nın Latin alfabesiyle yazılması bir avantaj teşkil etmektedir.

GİRİŞ

Kişi adların kullanımında coğrafya ve tabiatı, soy ve sülaleyi ifade eden söyleniş biçimleri vardır. Zaza dili gramerine uygun coğrafya ve tabiatla ilgili söylenen erkeklere dair isim ve soyisimlerden söyleyiş biçimine dair örnekler:

* cansa.sahin@web.de

-ê: iyelik eril tamlama eki

-o: sıfat eril tamlama eki

İsim	Soyisim
<i>Heyderê</i>	<i>Baği</i>
<i>Uşênê</i>	<i>Korte</i>
<i>Hesenê</i>	<i>Dale</i>
<i>Hesenê</i>	<i>Diyari</i>
<i>Zeynelê</i>	<i>Astari_</i>
<i>Uşêno</i>	<i>Seteric</i>
<i>Yaşaro</i>	<i>Çoligic</i>
<i>Lasêro</i>	<i>Piranic</i>
<i>Remziyo</i>	<i>Bulısık</i>
<i>Weliyê</i>	<i>Qırani</i>
<i>Eylasê</i>	<i>Qızılbeli</i>
<i>Hesenê</i>	<i>Qerku_</i>
<i>Hesenê</i>	<i>Çorşi</i>
<i>Xelil Ağaê</i>	<i>Xıncoriye</i>

Erkek isimleri aile bağı ile söylenen eril isim tanımlamaları:

İsim	Aidiyet	Soyisim
<i>Memedê</i>	<i>Aliyê</i>	<i>Qemeri</i>
<i>Welê</i>	<i>Aliyê</i>	<i>Memişî</i>
<i>Mewaliyê</i>	<i>Musaê</i>	<i>Areyici_</i>
<i>Aliyê</i>	<i>Mirzaliyê</i>	<i>Memedi</i>
<i>Weliyê</i>	<i>Mirzaê</i>	<i>Qemeri</i>
<i>Mirzaliê</i>	<i>Memedê</i>	<i>Bomi</i>
<i>Memedê</i>	<i>Hesenê</i>	<i>Sami</i>
<i>Mirzao</i>		<i>Xıdic</i>

Ailede anne veya bayan eşin adıyla söylenen erkek isimleri iyelik eki “ê” ekini alarak isim tamlaması yapılır.

İsim	(İsmin sade hali)	Soyisim
Zeynelê	(Zeynel)	Miyasa,
Rızaê	(Rıza)	Vayde.
Ali Rızaê	(Ali Rıza)	Mişıra
Memedê	Memed()	Fate
Uşênê	(Uşên)	Çiçe
Sertifê	(Sertif)	Gule
Comerdê	(Comerd)	Yemise
Hesenê	(Hesen)	Vilıke
Zarancê	(Zaranc)	Yemose
Dilberê	(Dilber)	Xeycane
Pasaê	(Pasa)	Asme
Uşênê	(Uşên)	Xece
Muradê	(Murad)	Kêmize
İbrayimê	(İbrayim)	Saxanime

Bayan adlarını soyadı almadan, sadece isimler yalın halde şu şekilde söylenir:

İsim	İsim
Zerde	Gule
Gulizare	Pelguzare
Viyale	Saxe
Vayde	Rinde
Sadiya	Sofiya
Qumriye	Viale
Piya	Pirane
Dersime	Viale
Zarance	Serpile
Sercane	Canzane
Virrane	Gulcane
Gêwayire	Lare
Sosine	Gulsosine
Pule	Pulcane

Öngöreceğimiz bayanlara ait ve Zazaca gramerine uygun bazı ad ve soyadı söylem biçimini ele alırsak, altta yazılmış olan örneklerle mümkündür. Bayan adları iyelik eki “a” olarak söylenir.

Ad	İsmin Sade Hali	Soyadı
<i>Gula</i>	<i>(Gule)</i>	<i>Pile,</i>
<i>Zaranca</i>	<i>(Zarance)</i>	<i>Sure,</i>
<i>Zerda</i>	<i>(Zerde)</i>	<i>Zerne,</i>
<i>Fidana</i>	<i>(Fidane)</i>	<i>Qırani,</i>
<i>Canzana</i>	<i>(Canzane)</i>	<i>Rezki</i>
<i>Anosa</i>	<i>(Anose)</i>	<i>Xıdıze</i>
<i>Sercana</i>	<i>(Sercane)</i>	<i>Alice</i>
<i>Qumria</i>	<i>(Qumrie)</i>	<i>Berze</i>
<i>Sengula</i>	<i>(Sengule)</i>	<i>Zerde</i>

Aile bağı veya coğrafik adları; adlar soyadıyla birlikte söylendiğinde iyelik eki “a” olarak ve soyadıyla birlikte söylenir.

Ad		So y a d ı
<i>Zerna</i>	<i>çêna</i>	<i>Musaê Qaçığan</i>
<i>Zerda</i>	<i>çêna</i>	<i>Saxanıme.</i>
<i>Perza</i>	<i>Çêna</i>	<i>Khekılı,</i>
<i>Asma</i>	<i>Çêna</i>	<i>Musay,</i>
<i>Beyaza</i>	<i>çêna</i>	<i>Memedi</i>
<i>Asma</i>	<i>Çêna</i>	<i>Mirzali</i>
<i>Xanıma</i>	<i>Çêna</i>	<i>Sosine</i>
<i>Sosına</i>	<i>çêna</i>	<i>Çarcani</i>
<i>Xanıma</i>	<i>çêna</i>	<i>Saxanıme</i>
<i>Çeşminaza</i>		<i>Sengule</i>
<i>Nurasma</i>		<i>Palanqa</i>
<i>Gulzara</i>		<i>Xırçani</i>
<i>Vilika</i>		<i>Gomê Aşti</i>

<i>Periana</i>	<i>Pintige</i>
<i>Gulasma</i>	<i>Cancige</i>
<i>Jügula</i>	<i>Çoligi</i>
<i>Nermına</i>	<i>Gêğjiye</i>
<i>Zaranca</i>	<i>Puluri</i>

Fakat isim ve soyadı şeklinde yazılıp söylendiğinde isimlerdeki dişil farkını gösteren sondaki -e harfi kalkar, onun yerine bayan isimlerinde ise iyelik eki –a harfini alır. Zerda, Gula, Gulzara gibi. Erkek isimlerinde ise izafet -ê –o’ dur. Lasêro, Memedo, Osmano, Virano, Karêro, Veyselö ya da Laşêre, Memedê, Osmanê, Viranê, Karêrê, Veyselê gibi söylenir. Bayanların ad ve soyadı yazıldığında veya söylendiğinde Zazaca’yı bilmeyenler “a” harfinin iyelik eki olduğunu anlayamaz.

Bundan ötürü Zerda yerine Zerda, Gule yerine Gula, Gulzare yerine Gulzara diye çağırınca Zaza dilinde isimlerin yalın halinde olduğu gibi doğru olmayan bir söylem, yazılm ve çağrı şekli ortaya çıkacaktır. Erkek isimlerinde ise Laşêr yerine Laşêro, Memed yerine Memedo, Karêr yerine Karêro, Viran yerine Virano veya Laşêr yerine Laşêrê, Memed yerine Memedê, Karêr yerine Karêrê, Viran yerine Viranê yazılınca yine kadın isimlerinde olduğu gibi erkek isimlerinde de dilin gramerine uygun olmayan bir söylem, yazılma ve çağırma biçimi

ortaya çıkacaktır. Bu yanlışların giderilmesi için aşağıda dünyanın bütün dillerine uygun ad ve soyadı şeklini kullanmamızda yarar vardır.

Önce soyadı, sonra isim yazıldığında bayanların adı, soyadı ve erkek adlarının özgün şekli değişmeden yazılıp söylenmesi mümkün olacaktır. Şimdiye kadar Zaza dilinde

söylendiğinden farklı alternatif ad ve soyadı biçiminden örnekler aşağıda verilmiştir. Öte yandan soyadların büyük yazma kuralı Avrupa devletlerinde bilinmekte ve anlaşılması çok daha kolaydır.

Adlar, ardından soyadı yazılacak ve orta sırada ismin yalın hali yani izafetsiz isimler yazılacak. Soyadlar tek bir ismin alacağı ekleriyle yazılacaktır. Zaza dilinde soyadı türleri çoktur ve sadece bir kaç üzerinden dil yapısına uygun kısmi örnekler verilecektir.

Adlarda izafet “ê” ve “o” almayan isimler ortada belirtilmiştir. Amaç soyadı büyük harflerle yazılıp ve arkasından virgül konulduğunda soyadların çekimi, gramer yapısıyla birlikte anlamlarının anlaşılması içindir.

İzafetli isim	İzafetsiz isim	Soyadı
<i>Virano</i>	<i>(Viran)</i>	<i>Merx</i>
<i>Viranê</i>	<i>(Viran)</i>	<i>Merxe</i>
<i>Saycano</i>	<i>(Saycan)</i>	<i>Ko</i>
<i>Saycanê</i>	<i>(Saycan)</i>	<i>Koy</i>
<i>Comerdo</i>	<i>(Comerd)</i>	<i>Kemer</i>
<i>Comerdê</i>	<i>(Comerd)</i>	<i>Kemere</i>
<i>Laşêro</i>	<i>(Laşêr)</i>	<i>Berz</i>
<i>Laşêrê</i>	<i>(Laşêr)</i>	<i>Berze</i>

Şimdi ise Zaza dili gramerine uygun izafetli bayan adı ve soyadlarından bir bölüm görülecek:

İzafetli isim	İzafetsiz isim	Soyadı
<i>Sunga</i>	<i>(Sunge)</i>	<i>Merx</i>
<i>Sunga</i>	<i>(Sunge)</i>	<i>Merxe</i>
<i>Pirana</i>	<i>(Pirane)</i>	<i>Ko</i>
<i>Pirana</i>	<i>(Pirane)</i>	<i>Koy</i>
<i>Pirana</i>	<i>(Pirane)</i>	<i>Koan</i>
<i>Dêsima</i>	<i>(Dêsime)</i>	<i>Kemer</i>
<i>Dêsima</i>	<i>(Dêsime)</i>	<i>Kemere</i>

Herhangi bir Zaza'nın kendi adının, dünya dilleri içinde iyelik eki almadan adının yalın haliyle yazılması veya söylenmesi için büyük harflerle ilkin soyadı arkasından virgül ve sonra adının yazılmasının kolaylığı aktarılıyor. Bu yazım kuralıyla iyelik eki almadan adı olduğu gibi yazılmış olacak ve söylenmesi de bir o kadar kolay olacaktır.

Erkek İsmi	Bayan İsmi
Soyadı, Adı	Soyadı, Adı
<i>PİRANIC, Lasêr</i>	<i>PİRANIC, Lasêre</i>
<i>SERCAN, Delal</i>	<i>SERCAN, Delale</i>
<i>ÇOLIG, Royal</i>	<i>ÇOLIG, Royale</i>
<i>KO, Viyal</i>	<i>KO, Viyale</i>
<i>ZERRN, Zerd</i>	<i>ZERRN, Zerde</i>
<i>KARER, Saycan</i>	<i>KARER, Saycane</i>

ERKEK İSMİ

<u>Soyadı,</u>	<u>Adı</u>
MERX,	Viran
MERXE,	Viran
KO,	Saycan
KOY,	Saycan
KOIC,	Saycan
KOICİ,	Saycan
KOAN,	Saycan
KEMER,	Comerd
KEMERE,	Comerd
KEMERAN,	Comerd
BERZ,	Laşêr
BERZICİ,	Laşêr

İzafetsiz bayan adı ve soyadından bir bölüm:

MERX,	Sunge
MERXE,	Sunge
MERXİ,	Sunge
MERXIC,	Sunge
MERXICİ,	Sunge
KO,	Pirane
KOY,	Pirane
KOIC,	Pirane
KOICİ,	Pirane
KOAN,	Pirane
KEMER,	Désime
KEMERE,	Désime
KEMERİ,	Désime

Zaza dili gramerine uygun eril bir isim ve sıfat eklenmiş soyadı için belirlenmiş eril isimin söyleniş şekli verilmektedir. Eril bir ismin iyelik eklerinin anlaşılması soyadıyla birlikte isim tamlaması görülmektedir.

İkinci bölümde ise isimlerin iyelik eki almaması için soyadı büyük harflerle başta yazılır arkasına virgül konulduktan sonra ismin ilk harfi büyük olmakla birlikte isimin tamamı yazılır. Burda soyadı için eril bir isme bir sıfat eklenerek yeni bir soyadı biçimi yazıldı.

Ad	Soyadı
<i>Servero</i>	<i>KEMEROBERZ</i>
<i>Serverê</i>	<i>KEMERÊBERZİ</i>

Alternatif Soyadı ve adların yazılım şekli.

Soyadı,	Adı
<i>KEMEROBERZ,</i>	<i>Server</i>
<i>KEMEROBERZIC,</i>	<i>Server</i>

Şimdi ise eril bir isim ve soyadı için seçilen dişil bir ismin aldığı sıfatla yeni bir soyadı şeklini işlenmekte:

<i>Serverê</i>	<i>MERGADERGE</i>
----------------	-------------------

Önce büyük harflerle soyadı yazarak ve virgülden sonra dişil bir ismi olan *Serpile* isminin izafetsiz ve doğru şekilde yazılarak, yazıldığı gibi söylenmesini sağlamak için böyle bir değişiklik sunulmaktadır.

<i>MERGADERGE,</i>	<i>Serpile</i>
--------------------	----------------

Aile tanımı veya tarifi

<i>Çê/Kê/ Keyey Usari</i>	<i>Usar'ın evi veya Usar'ın ailesi</i>
<i>Çê / Kê Astarti</i>	<i>Astare'nin ailesi</i>
<i>Çê/Kê Zarance</i>	<i>Zarance'nin Ailesi</i>
<i>Çê /Kê Serpile</i>	<i>Serpile'nin Ailesi</i>
<i>Çê/Kê Silemanê Baği</i>	<i>Bağ'lı Süleyman 'ın Ailesi</i>
<i>Çê/Kê Mazra Elif Xanîme</i>	<i>Mezra'lı Elif xanîme'nin Ailesi</i>
<i>Çê/Kê Usıb ağaê Küliye</i>	<i>Küliye'li Yüsuf ağanın ailesi</i>
<i>Çê/Kê Biraê Qemerê Saverdi</i>	<i>Saverdi'den Kamer'in oğlu Bira'nın Ailesi</i>
<i>Çê/Kê Mire Sa Uşêni</i>	<i>Mir Şah Hüseyin Ailesi</i>

Samimiyet, yakınlık hissi olup ve aynı zamanda saygı ölçüsü içerisinde var olan hitap şekli işlenmektedir.

<i>Laşêr Ağa</i>	<i>Viran Ağa</i>
<i>Karêr Ağa</i>	<i>Osman Ağa</i>
<i>Osman Ağa</i>	<i>Gulın Ağa</i>

Kişileri çağırma, seslenme ve konuşma esnasında isminden önce resmiyeti ve saygı mesafesini belirten ön tanımlamalardan örnekler görülecektir. Çok resmi veya mesafeli durumlarda erkekler isimleri ve ünvan belirten isimler.

<i>Ağa Laşêr</i>	<i>Ağa Mudır (Müdür bey)</i>
<i>Ağa Karêr</i>	<i>Ağa Rektör (Rektör bey)</i>
<i>Ağa Osman</i>	<i>Serverê Seheri (İl ve İlçe Belediye başkanı)</i>
<i>Ağa Pilsa</i>	<i>Serdarê Seheri (İl Vali'si)</i>
<i>Ağa Rıza</i>	<i>Ağa Comerd</i>

Zazacada bayanlara resmi durumlarda saygıyı belirten seslenme ve çağırma şekli:

<i>Xanım Xanarzune</i>	<i>Xanım Mudire</i>
<i>Xanım Gulzare</i>	<i>Xanım Rektöre</i>
<i>Xanım Meyreme</i>	<i>Servera Seheri (İl ve İlçe Belediye Başkanı)</i>
<i>Xanım Anose</i>	<i>Serdere Seheri (İl Valisi)</i>
<i>Xanım Zere</i>	<i>Serdara Qeza (Kaza Kaymakamı)</i>
<i>Xanım Zerde</i>	<i>Xanım Sengule</i>
<i>Xanım Serpile</i>	<i>Xanım Canşêne</i>

Zaza dilinde Xanım yerine hanımefendi anlamında olan CIWANIKE (cüanike, cianike) hitabı da mevcuttur. Aynı zamanda Xanım adı özel isimlerde de kullanılıyor. Şimdi isimlerden önce belirtme sıfatı olan *Cıwanike* halini ele alıyoruz.

<i>Cıwanık Xanarzune</i>	<i>Cıwanık Mudire</i>
<i>Cıwanık Gulzare</i>	<i>Cıwanık Rektöre</i>
<i>Cıwanık Meyreme</i>	<i>Servera Seheri (İl ve İlçe Belediye Başkanı)</i>
<i>Cıwanık Anose</i>	<i>Serdere Seheri (İl Valisi)</i>
<i>Cıwanık Zere</i>	<i>Serdara Qeza (Kaza Kaymakamı)</i>

<i>Cıwanık Zerde</i>	<i>Cıwanık Sengule</i>
<i>Cıwanık Serpile</i>	<i>Cıwanık Canşene</i>
<i>Cıwanık Canzane</i>	<i>Cıwanık Gulcane</i>
<i>Cıwanık Sadia</i>	<i>Cıwanık Zarance</i>
<i>Cıwanık Rocda</i>	<i>Cıwanık Gulane</i>
<i>Cüanık Diağe</i>	<i>Cüanık Zalale</i>

Erkekleri çağırma/hitap etmek için ikinci bir belirtme sıfatı olan Cıwamêrd (cüamêrd, ciamord, ciamêrd, comyerd) ile örnekler göreceğiz.

<i>Cıwamêrd Laşêr</i>	<i>Cıwamêrd Viran</i>
<i>Cıwamêrd Karêr</i>	<i>Cıwamêrd Osman</i>
<i>Cıwamêrd Uşên</i>	<i>Cıwamêrd Server</i>
<i>Cıwamêrd Pilsa</i>	<i>Cıwamêrd Serdar</i>

Aşağıda yazılan akraba belirtme isimleri yukarıdaki asıl çalışmayla doğrudan ilişkisi olmasa da; Zazaca öğrenmemiş, bu dili bilmeyen önemli bir kuşak mevcuttur ve bu kuşağa Zazaca'da akraba tarifi, tanımı ile ilgili bu isimler ilave edilmiştir.

<i>Pi</i>	<i>Baba</i>
<i>Mae</i>	<i>Anne</i>
<i>Bao</i> (çocukları babasına baba olarak seslendiğinde)	<i>Baba</i>
<i>Dae</i> (çocukları annesini anne olarak seslendiğinde)	<i>Anne</i>
<i>Wae</i> (abla veya kız kardeş için)	<i>Kardeş</i>
<i>Bıra</i> (Erkek kardeş, büyük veya küçük için)	<i>Kardeş</i>
<i>Ded, ap</i>	<i>Amca</i>
<i>Niajniye, naçike</i> (Amca eşi için)	<i>Yenge</i>
<i>Lacê Dedi</i> (ya da) <i>Deza</i>	<i>(Amca oğlu)</i>
<i>Çêna dedi</i> (Dezae)	<i>Amca kızı</i>
<i>Tornê Dedi</i> (Erkek torun için)	<i>Amca Torunu</i>
<i>Torna dedi</i> (Kız torun için)	<i>Amca torunu</i>
<i>Tornê Niajniye</i> (amca hanımın erkek torunu için)	<i>Yenge torunu</i>
<i>Torna Niajniye</i> (amca hanımın kız torunu için)	<i>Yenge Torunu</i>
<i>Xal</i>	<i>Dayı</i>
<i>Xalcêniye</i> (Dayı hanımı için)	<i>Yenge</i>

<i>Çêna Xali (Xalzae)</i>	<i>Dayı kızı</i>
<i>Lazê Xali (Xalza)</i>	<i>Dayı oğlu</i>
<i>Tornê Xali Erkek torunu</i>	<i>Dayı Torunu</i>
<i>Torna Xali Kız torunu için</i>	<i>Dayı Torunu</i>
<i>Tornê Xalcêniye (dayı hanımının erkek torunu için)</i>	<i>Yenge Torunu</i>
<i>Torna Xalcêniye (dayı hanımının kız torunu için)</i>	<i>Yenge Torunu</i>
<i>Wae (Kız Kardeş, küçük ve büyük için)</i>	<i>Kardeş</i>
<i>Wereza (abla ve kız kardeş erkek çocuğuna)</i>	<i>Yeğen</i>
<i>Werezae (abla ve kız kardeş kız çocuğuna)</i>	<i>Yeğen</i>
<i>Torna Wae Kız kardeşin kız torunu için</i>	<i>Kardeş torunu</i>
<i>Tornê Wae Kız kardeşin erkek torunu için</i>	<i>Kardeş torunu</i>
<i>Bıra (Erkek kardeş, küçük ve büyük için)</i>	<i>Kardeş</i>
<i>Bireza (Erkek kardeşin erkek çocuklarına)</i>	<i>Yeğen</i>
<i>Birezae (Erkek kardeşin kız çocuklarına)</i>	<i>Yeğen</i>
<i>Torna Bıray (Erkek kardeşin kız torunu için)</i>	<i>Kardeş torunu</i>
<i>Tornê Bıray (Erkek kardeşin erkek torunu için)</i>	<i>Kardeş torunu</i>
<i>Phıt</i>	<i>Bebek</i>
<i>Sawı/Sawkêk</i>	<i>Körpe/körpecik</i>
<i>Daman/doman</i>	<i>Çocuk</i>
<i>Werdi (ufak kelimesinden zamanla anlam kaymasıyla)</i>	<i>Çocuk</i>
<i>Qıcek (Küçük sözcüğünden anlam kaymasından)</i>	<i>Çocuk</i>
<i>Leyr (Yavru sözcüğünden anlam kaymasıyla)</i>	<i>Çocuk</i>
<i>Çêna/kêyna</i>	<i>Kız çocuğu</i>
<i>Lac/Laz</i>	<i>Erkek çocuk</i>
<i>Layık</i>	<i>Erkek çocuk</i>
<i>Xort</i>	<i>Delikanlı</i>
<i>Azebe</i>	<i>Ergin(yetişkin) kız</i>
<i>Azeb</i>	<i>Ergin(yetişkin) erkek</i>
<i>Ciamord/Ciamerd</i>	<i>Erkek</i>
<i>Cıwamêrd Bay/Bey</i>	
<i>Mêrik</i>	<i>Erkek</i>
<i>Cêniye</i>	<i>Kadın</i>

<i>Cüanike</i>	<i>Hanımfendi</i>
<i>Mordem/merdım (erkek için)</i>	<i>İnsan</i>
<i>Mordeme/Merdıme (bayan için)</i>	<i>İnsan</i>
<i>Khal (erkek için)</i>	<i>Yaşlı</i>
<i>Khale (bayan için)</i>	<i>Yaşlı</i>
<i>Kokım (erkek için)</i>	<i>Yaşlı/ihtiyar</i>
<i>Kokıme (bayan için)</i>	<i>Yaşlı/ihtiyar</i>
<i>Rıspi (en yaşlı ve temsil yetkisi verilen kişi)</i>	<i>Etkili yaşlı</i>
<i>Çê/Kê</i>	<i>Ev veya Aile</i>

SONUÇ

Zazaca konuşan bir vatandaşın devlet dairesine gittiğinde Zaza dilinde kendi ad ve soyadını değiştirmek istediğinde, doğan veya doğmuş çocuğunun ad ve soyadını kaydetmek istediğinde yaptıkları müracaat esnasında yukarıda önerilen alternatif isim ve soyisim gibi yazım kuralına uygun ve doğru kayıt işlemlerini rahatça yapmalarını sağlamak için bu çalışma hazırlanmıştır.

Diğer yandan dünyanın çeşitli devletlerine yayılmış Zaza insanının o devletlerde Zazaca'nın gramerine uygun adı veya soyadlarını o devletlerdeki dillerin farklı yapısından dolayı yanlış yazılma ve çağırılma problemini beraberinde getirecektir. Bu çalışmayla var olan bu problemi soyadı başa alarak, adı sona alarak ortadan kaldırmaktır. Yani isimler soyaddan dolayı her hangi bir değişikliğe uğramadan yalın halde söylendiği şekilde kullanılmasını sağlamaktır.

Yazılan bu alternatif kuraldan kendi adım ve soyadımdan bir örnek vermek gerekirse: *Bağ* olan köyümün adını sadece *Bağ* şeklinde soyadı olarak kullanılabilir. Ancak o köye ait olmamı istediğimde *Baği* şeklinde yazılması gerekir.

Bağ köyünün adı için soyadı olarak alacak olursa, Zazaca'da söylendiği gibi *Heyderê Baği* yerine *Baği*, *Heyder* olarak yer alacaktır. Devlet memuru "Adınız nedir?" diye sorduğunda *Heyder*, "Soyadınız ne?" diye sorduğunda; *Baği* olarak cevap verilir. Avrupa'da şahıslar soyadı üzerinden çağrılır. Eş, dost ve arkadaş çevresi ise kişiyi ismiyle çağırır. Yukarıda Zazaca olan kendi ad ve soyadımdan Avrupa'daki usule göre çağrıldığında *Ağa Baği* ya da çağrılan kişinin o şahıs olup olmadığını anlamak için kişinin soyadı ile adını memur veya yetkili kişi "Siz *Baği*, *Heyder* mısınız?" Diye sorar ve onay verdikten sonra arzu edilen diğer husus devam eder. Bayan için ise *Xanım Baği*, veya *Xanım Baği Sengule* olarak çağrılır.

SIYASET DİLİ OLARAK ZAZACA

M. Fatih ÇIÇEK*

ÖZET

Zazaca dilinin içinde bulunduğu durumun değerlendirilmesi ve bu değerlendirme sonucunda bir dilin yaşatılması için gerekli olan asgari şartların neler olabileceğini konu alan tebliğimiz dört bölümden oluşmaktadır. Bu çalışma, Zazaca'yı "*siyaset dili*" yapmayı başaramadığımız vakit, Zazaca'nın kesinlikle bir sonraki nesilden itibaren dergi ve kitaplarda, kütüphanelerin raflarında kalan bir dil olmaktan öteye gitmeyeceğini ifade etmektedir. Bu çalışmada, Zazaca'nın ancak "*siyaset dili*" olması halinde yaşabileceğini tespiti ve bu tespitin sonucunda gerekli çözüm önerileri ile bu sürece katkı sunmayı hedeflemektedir.

GİRİŞ

Dil; var olmanın farkındalığını yaratan en büyük unsur, kimliğin oluşmasının ve özgürlük ifadesinin en büyük aracıdır. Dil, geçmişten günümüze yaşadığımız dünyada her zaman sevinçlerin ve acıların ifadesi için ortak bir araç olmuştur. İnsanlar sevinçlerini ve acılarını dilleri aracılığı ile ifade etmektedirler. Toplum, kullandığı dil ile özdeşleşir ve bu dille hayat bulur.

"Siyaset, hükümet etkinliklerinin yapı ve içeriğini etkilemek için gücün kullanılmasını sağlayan araçları kapsar. Hükümet aygıtının dışındaki insanların hükümeti etkileyebilecekleri pek çok yol vardır".¹

"Siyaset öyle bir olgudur ki toplumdaki her alanla, her kurumla, her birey ya da topluluklar ile ilişkisi bulunmaktadır. Bireylerin doğumundan ölümüne kadar içinde buldukları sosyalleşme süreçleri (aile, arkadaş çevresi, okul, çalışma yaşamı, vb) önemli ölçüde güç ilişkilerinden meydana gelmektedir."²

* Memur-Atılım Üniversitesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Öğrencisi, kasmansolhan@hotmail.com

1 Anthony Gidens, "*Sosyoloji*" 1.Baskı, Kırmızı Yayınları, 2008, s.1072

2 "*Sosyolojiye Giriş*", 2.Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010, s.73

1. DİL VE SİYASET İLİŞKİSİ

Dil ve siyaset dünyamızı şekillendiren iki önemli unsurdur. Toplumun şekillenmesindeki en büyük etkenlerinden biri hiç şüphesiz dildir. Ukrayna'nın şuan ki toplumsal yapısını inceliğimizde aynı ırk ve dine mensup olan toplumların kullandıkları dil farklı olunca, kullanılan farklı dillerin etkisi ile yeniden şekillendiğini görebiliyoruz. Ukrayna, "tamamı Ortodoks olmasına rağmen, ülkenin sadece Batısı Ukrayna dili konuşuyor. Dahası, ülkenin bu kesimi, Doğu'daki Ortodoksların aksine Papanın dini liderliğini de kabul ediyor. Ülkenin Doğu kesiminde ise, Rusça konuşuluyor ve burada yaşayan insanlar kendilerini Ortodoks medeniyetinin merkez ülkesi olan Rusya'ya ait hissediyorlar".³

Dil sadece kültürel bir olgu olamadığı gibi, yalnızca düşüncelerimizi aktarma aracı da değildir. Dili bir kalıba koyup ona göre yön vermek mümkün değildir. Dili sadece düşüncelerimizin aktarma aracı olarak görmeyen ünlü düşünür Wittgenstein: "Dilimin sınırları dünyanın sınırlarıdır."⁴ sözü bunu en iyi şekilde ifade etmektedir.

Dilin sınırlanması veya belirli kalıplar ile ifade edilmesi, tıpkı bir meyve ağacının budanmış haline benzemektedir. Meyve ağacının bu hali her ne kadar tanımsal olarak meyve ağacı olma özelliğini ifade etmeye devam etse bile bunun dışında diğer yaban ağaçlarından farklı bir anlam ifade etmediği bir gerçektir. Dilin sınırlarını belirleyen ve onun ufkunu açıp, dünyasını güzelleştiren, anlamlaştıran hiç şüphesiz o dilin ruhunu en güzel şekilde ortaya koyan siyasettir. Dil ve siyaset işlevsel olarak her zaman bir arada bulunmuş ve biri yol haritasını çizmiş, diğeri o yolu ifade etmenin aracı olmuştur.

İlk insanın yaratılması ile birlikte var olan dil, yasaklı meyvenin yenmesini telkin eden ve bunu kabul eden siyaset ile birlikte, dünya sahnesinde yerini almıştır. Tarih sahnesi dillerin yaşam hikâyeleri ile doludur. Nice medeniyetlerin kendini ifade etmesinde hiç şüphesiz en etkili araç dil olmuştur. Tarih sahnesinden silinen, bununla birlikte Zazaca gibi bu tarih sahnesinde, kendini ifade etmek için rol arayan, yeşermek için çatlaklar aramaya devam eden dillerin hikâyeleri ile doludur. Zazaca bu çatlaklardan boy gösterip yeşermeye çalışırken, bizden de kendisinin yeşermesi ve yaşamını sürdürmesi için gerekli çabayı sarf etmemizi bekliyor. Bütün diller gibi Zazaca da mensubu olduğu toplum tarafından sahiplenmesi ve içselleştirilmesi ile bu çatlaklardan filizlenip, hayat bulabilir.

Zazaca'nın hak ettiği değere kavuşması, yakalandığı bu amansız hastalığı yenip ölüm döşeginde kalkması için, Zazaca dilinin "siyaset dili" haline gelmesi

3 Samuel Huntington, "Medeniyetler Çatışması", 1. Baskı, Okuyan Us Yayınları, 2002, s.244

4 S.Süreyya ÖNDER, "Kürt'e kurt, ABD'ye Kuzu", Radikal Gazetesi, <http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=RadikalYazar&Date=24.12.2010&ArticleID=1033817>

gerekiyor. Siyaset dili kavramı, **Zazaca dilinin var olan toplumsal hayatın içine çekilmesi, bu toplumsal hayatın içinde yaşam bulmasıdır.** Zazaca'yı var olan toplumsal hayatın içine çekip onu toplum ile bütünleştiremezsek, bu yapılanlar, kültürel çalışmalar ve iyi niyetten öteye gitmeyecektir.

2.ZAZACA DİLİ

Zazaca, Hint-Avrupa dil ailesine mensup Anadolu'nun yaşayan en eski dillerinden biridir. İstatistikî bilgiler olmamakla beraber Zazaca'nın bugün başta Bingöl, Tunceli, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Muş, Bitlis, Siirt, Ardahan, Adıyaman, Malatya, Kayseri, Sivas, Aksaray il ve ilçelerinde ve Cumhuriyet döneminde başta metropoller olmak üzere değişik bölgesine göç edenler olmak üzere Türkiye'nin ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan yaklaşık 5 – 6 milyonluk bir kitle tarafından konuşulduğu tahmin edilmektedir.

Son dönemlerde, ulusal ve uluslararası kurumlar tarafından yayımlanan metinlerde Zazaca'nın yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı resmi bir şekilde ifade edilmektedir. Yaklaşık 6 milyonluk bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilen Zaza halkının içinde bulunduğu duruma karşın, "2001 yılında Avustralya İstatistik Bürosu verilerine göre, 458,521 toplam nüfusa sahip"⁵ Aborjinlerin kullandığı dil, resmi dil ve eğitim dili olarak kabul görmesi, ayrıca devlet televizyonun bu dilde yayın yapması, Zazaca'nın içinde bulunduğu durumu acı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu karşılaştırma, Aborjinlerin, sayısal azlığı bunları hakketmediği anlamına gelmemelidir. Burada Zazaların niceliksel olan çoğunluğu niteliksel sonuçlar doğurmadığı sonucuna yapılan bir vurgudur.

Dilin korunması ve yaşatılması, sadece o dili kullananların bir görevi değildir. Ancak dilin korunması, yaşatılması isteği ve talebi, öncelikle mensubu olduğu halk tarafından talep edilmelidir. Zazaca'yı yaşatma talebi Zazalardan gelmediği sürece, dilleri korumayı ilke edinmiş ve görev telaki etmiş kurumlar (UNESCO gibi) dahi başarılı bir sonuca gitmesi mümkün değildir. Dil bütün canlı varlıkların uğradığı evrelere göre yaşam bulup hayatını devam edebilmektedir. Dili cansız bir varlık gibi bir fanusa koyup bir tarih boyunca saklayıp korumak mümkün olmadığına göre bunu korumanın ve yaşatmanın yollarına gidilmelidir.

"Bilim insanları, dünya genelinde 6.000 dilin yaşadığını bu yüzyılda yaklaşık yüzde 90'ının yok olacağını kabul etmektedir. Son 30 yılda sadece Kuzey Amerika'da 51 dil yok olmuştur".⁶

5 tr.wikipedia.org, "Avustralya Aborjinleri", http://tr.wikipedia.org/wiki/Avustralya_Aborjinleri

6 tr.wikipedia.org, "Dil ve Lisan" [http://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_\(lisan\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_(lisan))

Yine, UNESCO'nun 2009 dil atlasına göre; "Türkiye'deki üç dil kayboldu. Kapadokya Yunanca'sı dünyada da son derece tehlike altında. Diyarbakır Lice'deki Kamışlı köyünde konuşulan Mlahso da kayboldu. Suriye'ye göçen köylülerden İbrahim Hanna'nın 1995'te ölümüyle bu dil de öldü. Ubihça da Tevfik Esenç'in 1992'de ölmesiyle kayboldu".⁷

"Son üç nesilde yaklaşık 200 dilin öldüğünü, geçtiğimiz yıl Alaka'da konuşulan Eyak dilinin de, bu dili konuşan Marie Smith Jones'un hayatını kaybetmesiyle, kadim bir dilin ölüm haberinin kayıtlara geçtiği"⁸ gibi Zazaca konuşan son kişinin ölümü ile birlikte, Zazaca da ölüm haberi tarihe düşen dilden ibaret olacaktır.

3."SİYASET DİLİ" OLARAK ZAZACA

UNESCO'nun 2009 yılında ülkemizdeki diğer diller ile birlikte Zazaca hakkındaki açıklamaları bizler için bir uyanış vesilesi olmuştur. Ancak Zazaca'nın içinde bulunduğu durum belirtilenden çok daha vahim bir noktadadır. Zazaca bugün yarı ölü dil haline doğru yol aldığı bir gerçektir. "Bir dil 50 yaşın üzerinde ve de 25 ve 50 yaşları arasındaki yaş grubunda 'yarı konuşuculara' sahipse, fakat 25 yaşın altındaki yaş grubunda bu dili konuşan hiç kimse yoksa o zaman bu dil, ebeveynlerden çocuklara aktarımın mümkün olmayacağı için yarı ölü ("moribund") sayılır". Üst yaşlardan binlerce, hatta yüz binlerce konuşanı olsa dahi dilin yok olması ancak tüm güçlerin seferberliğiyle ve bu çabanın genel desteğiyle engellenebilir"⁹

Zazaca için önemli bir kazanım ve milat olan Zaza Dili ve Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi bu konularda yeni bir çığır açabilir. Bingöl Üniversitesi bünyesinde yeni kurulan Zaza Dili ve Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi, önümüzdeki dönemde Zazaca için bu ve buna benzer konularda içine alan çalışmalar da yapacağı incelemeler, Zazaca hakkındaki gerçeği çok açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Zazaca'nın konuşulduğu bölgeleri incelediğimiz de, Zazaca'nın hızla yarı ölü dil halini aldığını çok rahatlıkla görebiliyoruz. Bugün bu bölgelerde kitle iletişim araçlarının da etkisi ile genç nüfus arasında, Zazaca konuşma oranı hızla azalmaktadır.

Elbette bu sonuçların çeşitli sosyal ve siyasal sebep ve sonuçları bulunmaktadır. Ama şu bir gerçektir ki, günümüzde Zazaca gibi geçmişte yaşamış ama günümüze kadar yaşama şansı bulmamış dillerin müsebbibi, geçmiş dönemin kuruluş reçetesi olarak görülen, bugün artık var olma iddiasını yitirmiş ulus devlet anlayışıdır. Gelinen süreçte, insanlığın değer yargılarının artması ile bir nebze

7 Paris BİA Haber Merkezi, "Türkiye'de 15 Dil Tehlikede",<http://bianet.org/bianet/print/112702-unesco-turkiyede-15-dil-tehlikede>

8 www.iyibilgi.com, "Yok Olan Diller" http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=110489-

9 tr.wikipedia.org, "Dil (Lisan)" [http://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_\(lisan\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_(lisan))

uygarlaşan insanlık, geçmişte ulus devlet modeli uğruna, yarattığı bu dramlardan, yok etmeye çalıştığı dilleri ve kültürleri, bugün o günlerden af dilercesine sahiplenmeye, yaşatmaya çalışmaktadır. Üzücü olan bu gayret ve özveri dünyanın bütün coğrafyasında aynı şekilde cereyan etmemesidir. Ülkemizde tıpkı dünyadaki örnekler gibi ulus devlet modeli uğruna, Kürtçe, Zazaca, Lazca ve bunlar gibi birçok kadim dili yok etme pahasına, uygulanan politikalarından dolayı, bu dillerin büyük bir çoğunluğu günümüzde yok olma noktasına gelmiş, kimi diller ise yok olmuştur.

Kürtlerin, kahramanca Kürtçe'ye sahip çıkmaları ile günümüzde artık bir dünya dili olma rüştünü ispatlamasına karşın, Zazaca ve ülkemizdeki diğer diller için aynı şeyleri söylemek mümkün değil. Maalesef Zazaca bugün yarı ölü (moribund) sayılmaktadır. Çünkü günümüzde Zazaca konuşanlar arasındaki yaş gurubu hızla 25'in üstüne çıkmakta ve bu oran gittikçe artmaktadır. İsrarla Zazaca'nın "siyaset dili" olması gerekçesi bu somut durumun varlığındandır. Zazaca'nın içinde bulunduğu durumdan kurtarmanın tek yolu, Zazaca'yı hızla toplumsal yaşamın içine çekerek Zazaca'nın politize olmasını sağlamamızdan geçmektedir.

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından Şubat 2009 yılında yayınlanan "Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası"na göre, mevcut 6 bin dilden 2 bin 500'ünün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu belirtildi. Bu bağlamda UNESCO Başkanı Koïçiro Matsuura yaptığı açıklamada, "Bir dilin ölümü, aynı zamanda kültürel bir mirasın ortadan kaldırılması demektir"¹⁰ ifadesi bir dilin ölmesi veya daha anlaşılır bir ifade ile yok olmasının sonucunun en güzel ifadesidir. Aynı açıklamanın devamında; "Bir dil yok olmaktan nasıl korunabilir" şeklindeki soruya, UNESCO kılavuzunda şöyle yanıt verilir:¹¹ "Bir dili yok olmaktan koruyabilmek için yapılabilecek en önemli şey insanların o dili konuşabilmesi ve çocuklarına öğretebilmesi için uygun koşulları yaratmaktır. Bu genellikle, azınlık dillerini tanıyan ve koruyan ulusal politikaların, anadili eğitimini destekleyen eğitim sistemlerinin, o dili konuşan toplulukla dilbilimciler arasında bir yazı sistemi ve biçimsel yapı kazandırmak için yaratıcı bir işbirliğinin var olmasını gerektirir. En belirleyici etken dili konuşan topluluğun dile yönelik tutumu olduğundan, çok dilliliği ve azınlık dillerine saygıyı yüreklendiren, bir dili konuşmanın ödev değil, zenginlik olduğunu hissettiren toplumsal ve siyasi bir ortam oluşturmak esastır."

Bu çerçevede son dönemlerde ulusal ve uluslar arası kurum ve kuruluşlar var olan dilleri yaşatılması ve geliştirmesi için çalışmalar yapılıyor. UNESCO'nun yayımlanan dil atlasında, kullandığı dil ve siyaset bağlantısına dair ifade, burada

10 www.iyibilgi.com, "Yok Olan Diller" http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=110489-

11 Paris BIA Haber Merkezi, <http://bianet.org/bianet/print/112702-unesco-turkiyede-15-dil-tehlikede>

verilmek istenen mesajın özeti niteliğindedir. Yukarıdaki ifadeler, Zazaca'nın içinde bulunduğu durumu ve kurtuluş reçetesini bize açıkça ifade etmektedir. Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) 21 Şubat Dünya Anadili Günü öncesinde yayımladığı raporunda, "Tehlike Altındaki Diller Atlası"na¹² göre, Türkiye'de 15 dil tehlike altında. 30'dan fazla dilbilimcinin çalışmalarıyla ortaya çıkan atlasa göre Zazaca da tehlikede ve güvensiz durumda olan diller arasında yer almaktadır.

UNESCO bir dilin ne derece tehlike altında olduğunu sınıflandırmak için dokuz ölçüt kullanıyor:

- * Dilin kuşaktan kuşağa aktarılması
- * Dili konuşan kişi sayısı
- * Dili konuşanların toplam nüfusa oranı
- * Dilin kullanım alanlarında değişiklikler
- * Yeni alanlara ve ortamlara dilin tepkisi
- * Dilin öğrenilmesi, o dilde okuma yazma öğrenilmesi için gerekli materyallerin varlığı
- * Devletlerin ve kurumların tutum ve politikaları, buna dilin resmi durumu ve kullanımı da dahil
- * Toplumun bireylerinin kendi dillerine yönelik tutumu
- * Dille ilgili var olan belgelerin miktarı ve niteliği.

Zazaca, özellikle 1970'li yıllardan sonra hızla, yazı hayatı ile birlikte müzik sektöründe attığı önemli adımlar ile başarılar yakalamaya başladı. Ancak bu başarılarla rağmen toplumsal hayatta kendine yer edinemedi. Bunun için birçok sosyal ve demografik sebep ortaya koyabiliriz. Ama her zaman göz ardı ettiğimiz en önemli sebep hiç kuşkusuz Zazaca'nın 'siyaset dili' olamayışındır. Zazaca'nın Zazaların toplumsal hayatında kendine yer edinememiş olması, yazı ve müzik kültürünün beslendiği siyaset alanının olmayışından kaynaklanmaktadır. Dili yaşatan, ona hayat veren, onu anlamlı kılan en önemli argümanlardan bir tanesi, hiç şüphesiz siyaset kurumudur. Dil ile ifade edilen bir şiir, onunla kaleme alına bir roman, sevgi ile yazılan bir aşk mektubu; bütün bunların siyaset ile birleşmesi, onlara farklı bir anlam katıyor. Bir dilin politize olması ile nasıl hayat bulduğunu dünyanın çeşitli coğrafyalarında sayısız örneklerine rastlamamız mümkün; yanı başımızdaki çağdaş İbranicenin hikâyesinden tutun, Havai dili ve yarı ölü Bretonca'ya kadar.

12 Paris BİA Haber Merkezi, "Türkiye'de 15 Dil Tehlikede" <http://bianet.org/bianet/print/112702-unesco-turkiyede-15-dil-tehlikede>

(Bretonca, Hint-Avrupa dil ailesinin Kelt koluna ait dildir. Fransa'nın Breton bölgesinin resmî dilidir.)¹³

Zazaca'nın 'siyaset dili' olması ile yaşam bulabileceğinin en yakın örnekleri; Türkçe dili ve Kürtçe dilidir. Türkçenin Orta Asya'da başlayan var olma süreci, toplumsal hayatımızın içinde yer bulması tam olarak Cumhuriyet ile birlikte olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Genç Osmanlılar ile başlayan süreç, İttihat ve Terakki ile güçlenmiş ve en sonunda Cumhuriyet'in ilanı ile nihai hedefine ulaşmıştır. Bu süreç içinde bulunduğu toplum adına travmatik bir durum yaratsa bile, Türkçe adına son derece önemli bir kazanım olmuştur. Türkçe'nin günümüzde bu kadar güçlü ve dünyanın dört bir yanında kullanılması, Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan sürecin bir sonucudur. Zorunlu olarak toplumsal yaşantımızın bir parçası olan Türkçe, Zazaca'nın da bu günkü konumda olmasının diğer bir olumsuz sonucudur.

Kürtçe'nin politize olması aynı dönemde olsa bile onun hayat hikâyesi tam tersi bir şekilde oluşmuştur. Türkçe'nin resmi dil halini alması ile başlayan ulusalcılık harekâtı, Kürtçe için tam tersi bir sonuç yaratmıştır. Kürtçe, Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan toplumun dilinin Türkçeleştirme politikalarının kurbanı olmuştur. Ülkemizde kullanılan ikinci büyük dil olan Kürtçe, Cumhuriyet öncesinde, kendi özerk bölgesinde toplumsal hayatın içinde ve özellikle medreselerde eğitim dili olması hasebi ile kendi varlığı korumuştur. Ancak Cumhuriyet ile birlikte ulusal devlet politikaları benimsenmesi ile başta Kürtçe olmak üzere Türkçe dışındaki dillere karşı uygulanan inkâr ve ret politikası ve ardından 1980'li yıllarda tamamen yasaklanması ile Kürtçe'nin politize olmasına yol açmıştır. Kürtçe'ye karşı gösterilen bu haksız tavır, tam tersi bir etki yaratmış ve Kürtlerin dillerine karşı olan sahiplenme duyguları giderek artmasına yol açmıştır. Kürtçe'nin politize olmasına yol açan bu süreç, Kürtçe'nin belki de dünyada başka bir örneği olmayacak bir şekilde, 'eğitim dili olmadan edebiyat dili olmasına' yol açmıştır. Eğer Cumhuriyet ilan edilmeyip, Türkçe'nin tek dil olarak kabul edilmesi ile Kürtçe'ye karşı ise ret ve inkâr politikası uygulanmamış olsaydı, bugün Zazaca için taşıdığımız endişeler kadar olmasa bile, bu diller içinde endişe duyuyor olacaktık.

4. ÇÖZÜM:

Konunun temel çözümünü; Zaza halkı, Zazaca'yı kendi toplumsal yaşamın içine yerleştirip, içselleştirdikten sonra, kendi öz benliğinden başlayarak, hayatının her noktasına aldığı Zazaca'yı 'siyaset dili' haline getirdikten sonra, toplumun diğer katmanlarına yayarak bir başarı sağlayabilir. 2009 yılında Zazaca'nın yaşatılması için yapılan imza kampanyası ile Zazaca'nın nasıl hayat bulabileceğine dair çözüm önerileri aşağıda tekrar belirtilmektedir.

13 tr.wikipedia.org. "Dil(Lisan)", [http://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_\(Lisan\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_(Lisan))

4.1. Demokratik Hak olarak Anadil ve Zazaca'nın Geleceği¹⁴

Zazaca'nın varlığını sürdürebilmesi ve yok olma tehlikesinden kurtarılabilmesi için herhangi bir dilin ihtiyaç duyduğu azami yaşam ortamının oluşturulması gerekir. Bunun için aşağıda kısaca değinilen şartların sağlanması gerekmektedir.

4.1.1. Demokratik Hak Olarak Anadil

En temel insan haklarından biri olan anadilini kullanmak, geliştirmek, anayasal koruma altına almak ülke demokrasisinin bir göstergesi olacaktır. Zazaca ve Anadolu'da konuşulan diğer diller de anadil tanımına ve statüsüne alınıp evrensel normlara uygun hale kavuşturulmalıdır. Yok olmakta olan dilleri koruma altına alacak eğitim programları geliştirilmelidir. İki dilli eğitimin mümkün olduğu alanlarda müfredatta iki dilde eğitime yer verilebilmeli, yerel dillerin yok olmaya yüz tuttuğu yerlerde ise en azından anadil dersi konulabilmelidir.

4.1.2. Okuma-Yazma Kampanyası

Türkçe'de zaman zaman uygulanan okuma yazma kampanyası, Anadolu'nun tüm yerel dillerinde de uygulanmalı, bu konudaki yasal engeller kaldırılarak bu kampanyalar bütün yerel dillerin yanı sıra Zazaca'nın yoğun olarak konuşulduğu bölgelerde Zazaca okuma yazma etkinliklerinin düzenlenmesi ve bu tip çalışmaların desteklenmesi gerekir. Halk Eğitim Merkezleri, yetişkinlere yönelik yürütülecek bir okuma yazma kampanyası için uygun bir eğitim kurumudur. Bu anlamda başta Halk Eğitim Merkezleri olmak üzere sivil toplum kuruluşlarında yapılacak okuma yazma kurslarına yönelik düzenlemeler yeniden ele alınmalı ve bu konudaki yasal düzenlemelerdeki eksiklikler giderilmelidir.

4.1.3. Bilimsel Araştırmalar

Türkiye'nin kendi coğrafyasındaki kültürel varlıkları üzerinde yapılan bilimsel çalışmaların seviyesi, sahip olduğu ekonomik güç ile orantısızdır ve uluslararası bilimsel sıralamada çok gerilerdedir. Özellikle sosyal bilimler alanında Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin en az araştırılan bölgesidir. Herkesin malumu olduğu gibi bilimsel doğruların üretilmediği yerde hurafeler hâkim olur. Genelde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin tarihi, etnografyası, özelde Zazaların tarihi, etnografyası ve Zazaca, Türkiye'deki üniversitelerde çağdaş dilbilimsel yöntemlerle araştırılması, bunların uluslararası bilim çevrelerinin saygınlığını kazanmış bilimsel araştırma merkezlerine kavuşturulması, bunun için

¹⁴ www.solhan.net. "Zazaca İçin Demokratik Haklar İstiyoruz İmza Kampanyası" <http://solhan.net/imza> (İsmail Söylemez yönetiminde başlatılan bu çalışma; İmza kampanyası bitimi sonucunda, tarafımdan başta Devlet Bakanı Cevdet Yılmaz olmak üzere, Bingöl Milletvekilleri Yusuf Coşkun ve Kazım Ataoğlu ile birlikte çeşitli Kamu Kurum ve Kuruluşlarına sunulmuştur.)

gerekli düzenlemelerin ve özendirici tedbirlerin alınması gerekir. Yerel dilleri içine alan çalışma ve araştırmalarda bilimsel kurumlar, üniversiteler, eğitim kurumları ve uzmanlık kuruluşlarının etkin olarak faaliyette bulunacağı yasal zemin ve düzenlemeler bulunmadığı için bu çalışma ve araştırmalar amatörce yapılmaktadır. Bu konuda da bir takım gelişmelerin olması, özellikle yöremizde, Bingöl Üniversitesi'nde kurulan Zaza Dili ve Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi yanı sıra, Dicle Üniversitesi'nde, Ankara Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi gibi köklü eğitim kurumlarında Zaza dillinin araştırılabileceği bir enstitü, en azından bir üniversitede Zaza Dili ve Edebiyatı bölümü ve diğer tür kurumsallaşmaların gerçekleştirilmesi gereklidir.

4.1.4. Zazaca Yer Adlarının İadesi

Kökenleri binlerce yıl öncesine dayanan birçok kültürün bir arada yaşadığı Anadolu'da, Cumhuriyet'e kadar bu çeşitliliğin bir göstergesi olarak yer adları da farklı dillerde bulunmaktaydı. Cumhuriyet'ten sonra Anadolu'nun birçok yöresinde olduğu gibi Doğu coğrafyasında da binlerce yıllık Zazaca yer adları değiştirilerek bir takım Türkçe isimler verilmiştir. Zazaca, yoğunluklu olarak Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde hâlâ konuşulan bir dildir ve doğal olarak halk arasında eski tarihi yer adları günlük yaşamda kullanılmaktadır. Bir halkın hafızasından tarihine, atalarına tanıklıklarının göstergesi olan bu isimlerin silinmek istenmesi büyük bir haksızlıktır. Bu haksızlığın bir an önce düzeltilip eski Zazaca yer adlarının resmi olarak iade edilmesi, bir gereklilik olarak görünmektedir.

4.1.5. Basın Yayın ve İfade Özgürlüğü

Bir ülkede demokrasi ve çağdaşlığın en önemli göstergelerinden biri de ifade, basın yayın özgürlüğüdür. Bu anlamda Zazaca ve diğer yerel dillerde basın yayın özgürlüğünün yasal güvence altına alınması ülke demokrasisinin gelişmişliğinin de bir göstergesi olacaktır. Ülkemizde basın yayın özgürlüğü, kaybolmakta olan dillerin ve kültürlerin yok oluşunu kısmen yavaşlatarak insanlığın kültürel zenginliğinin korunabilmesine bir ölçüde katkı sağlayabilecektir. Bununla birlikte seçim kanununda yapılacak değişiklik ile Zazaca ile birlikte diğer diller de Türkçe dışında seçim propaganda izninin verilmesi gerekmektedir.

4.1.6. TRT Bünyesinde Zazaca'ya Müstakil Bir Kanal Ayrılması

TRT bünyesinde müstakil bir kanalın Zazaca'ya ayrılması gerekmektedir. Zazaların Türkiye'nin 3. büyük etnik grubu olduğu dikkate alındığında, hâlihazırda TRT 6'da sınırlı bir şekilde uygulanan bir yayının adaletsiz bir uygulama olduğu ve Zazaca'ya bir katkı sunmadığı bir gerçektir. Tam gün yayın yapacak bir kanalın açılması gerekmektedir.

4.1.7. Hizmet Dili Zazaca Olmalı

Bakanlık ve bağı kuruluşlar; “Toplumsal anlamda bilinçlendirme, bilgilendirme, iletişim kurma, diyalog oluşturma” görevleri de bulunan kurum ve kuruluşlar, Zazaların yoğunluklu olarak yaşadıkları bölgelerde “hizmet dili” yaklaşımıyla Zazaca hizmet vermelidir. Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde hizmet dilinin Zazaca olması, kurumsal çalışmaların halka duyurusunun yerel yoğunluklu dilde yapılması dilinin yaşaması için hayati önemi haizdir.

4.1.7. 1. Valilik / Kaymakamlık

Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde hizmet dilinin Zazaca olması kriterine binaen Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı şehirlere Zazaca bilen vali, Zazaların yoğun olarak yaşadığı ilçelere de Zazaca bilen kaymakam ve yöneticiler atanmalıdır.

4.1.7. 2. Belediye

Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde hizmet dilinin Zazaca olması gerekliliğine binaen, belediye hizmetlerinin yerel dil ile de halka duyurulması, her belediyenin mutlaka en az 2 dilde site hazırlaması, broşür ve afiş çalışmalarını Zazaca yapması sağlanmalıdır.

4.1.7. 3. Sağlık

Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde hizmet dilinin Zazaca olması açısından öncelikli olarak Zazaca bilen doktor, hemşire, ebe vb. sağlık personelinin istihdam edilmesine önem verilmelidir.

4.1.7. 4. Eğitim

Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde hizmet dilinin Zazaca'nın seçmeli ders olarak okutulması gerekir.

4.1.7. 5. Dini Hizmetler / Diyanet İşleri Başkanlığı

Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde hizmet dilinin Zazaca olması kriterine binaen dini hizmetlerin Zazaca olarak halka sunulması sağlanmalıdır. Ataması yapılacak görevlilerin Zazaca bilmesine önem verilmeli, hutbeler ve vazalar Zazaca olarak halka sunulmalıdır.

4.1.7. 6. Kültürel Hizmetler / Kültür Bakanlığı

Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerde hizmet dilinin Zazaca olması kriterine binaen, mezkûr bölgelerde Kültür Bakanlığı Devlet Tiyatroları aracılığıy-

la Zazaca oyun sergilemeli ve Zazaca eserlerin yayınlanması ile ilgili bakanlıkça teşvik ve desteklenmelidir.

Sonuç olarak, Zazaca dilini politize etmeden, Zazaca dilini “**siyaset dili**” yapmayı başaramadığımız zaman, Zazaca’nın kesinlikle bir sonraki nesilden itibaren dergi ve kitaplarda, kütüphanelerin raflarında kalan bir dil olmaktan öteye gitmeyeceğini kabul edip, Zazaca’yı “**siyaset dili**” haline getirerek, Zazaca’nın yaşatılmasına dair, bireyden topluma doğru politikalar üretmeli ve bu yönde Zazaca için hareket alanı yaratılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- 1- GİDENS, Anthony, (2008 ,“*Sosyoloji*”, Kırmızı Yayınları, İstanbul
- 2- *Sosyoloji*, (2010), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir
- 3- SAMUEL, Huntington, (2002) “*Medeniyetler Çatışması*”, Okuyan Us Yayınları, İstanbul
- 4- ÖNDER, S.Süreyya, (24 Aralık 2010) “Kürt’e kurt, ABD’ye kuzu” Radikal Gazetesi
- 5- <http://tr.wikipedia.org>
- 6- <http://www.bianet.org>
- 7- <http://www.iyibilgi.com>
- 8- <http://www.solhan.net>

ZAZACANIN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ VE KONUMU

Sadullah KOÇ*

ÖZET

Bu makalede; Zazaca'nın dünya dilleri arasındaki yeri, linguistik, morfoloji, fonoloji açısından bakıldığında; hangi dil ailesine ait olduğu, diğer dillerle etkileşimi, gelişim süreci, neden gelişmediği, yazıya dökülmemesinin nedenleri, şimdiye kadar Zazaca yazılmış eserler, bilim adamlarının Zazaca ile ilgili görüşleri, Zazaların tarihi yani hangi devletler ve medeniyetler Zazaları etkilemiş, bunların Zaza dilinin gelişimini olumlu yada olumsuz etkilerini inceleyeceğim. Görsel, işitsel, basın yayında, iletişimde Zazaca'nın kullanımı, Zazaların bugüne kadar yazı dilinde kullandığı diller, yani Zazalar kendi dillerinde bilimi öğrenmemiş, yapmamışlarsa bunu hangi dillerde yaptıkları da makalede incelenmiştir. Edebiyatta, sanatta, bilimde ileri düzeyde olan uluslar ile Zazalar arasındaki farklar, Zazaların güncel yaşantıda dil ile ilgili karşılaştığı trajikomik durumlar ve nedenleri, Zazaların coğrafi konumu, günümüzde hangi yerlerde yaşadığı ve ülkedeki dil ilgili durumları, Zazaların tarihte hangi isimlerle anıldığı, üretim biçimlerinin dilleri üzerindeki etkilerini bu makalede belirttim. Zazaca'nın dünyada şu anda hali hazırda mevcut olan yedi bine yakın olan diller arasında nerede konumlandığını açıkladım. Zazaca'nın diğer dillerden geri kalma nedenlerini açıkladım. En son bunca ihmalkarlık arasında neler yapılması gerektiği ile ilgili görüşlerimi bu makalede belirttim.

* TBMM Vakfı Bingöl Fen Lisesi, sadullahkoc_9@hotmail.com

GİRİŞ

Hepimizin bildiği gibi insanoğlunun sahip olduğu en temel becerilerinden bir tanesi dildir. Anne babasından aldığı ilk seslerdir. Anne babalar çocuklarına en büyük güç olarak, diğer insanlarla her tür muamelesinde muvaffak olması için öncelikle dili verirler. Hepimiz bir dili iyi kullandığımız zaman ne kadar çok seviyoruz. Hele hele ana dilimizin dışında ikinci, üçüncü bir dili kullandığımız zaman sevinir ve bununla iftihar ederiz. Demek ki diller insanları şereflendiren araçlardır. Lisan insan ayrılmaz ikilidir. Lisansız hiçbir mahluk olmadığı gibi; lisansız hiçbir insan da düşünülemez. Şimdi insanlığa verilmiş en büyük nimetlerden olan dilleri ve akabinde Zazaca'nın bu diller arasındaki konumunu inceleyelim.

Dünyada şu anda yapılan araştırmalar neticesinde altı bine yakın dilin olduğu tespit edilmiştir. Hepsinde onun sahibi olan halklar tarafından işlerini görmek için onurlu bir şekilde kullanılmaktadır. Diller birçok önemli vazifesinin yanında bir toplumun birliğini, birbirlerini doğru anlamayı, kültürel mirası gelecek kuşaklara aktarmayı sağlayan en büyük araçlardır. Muazzam derecede gelişmiş diller olduğu gibi çok geri kalmış ve yok olmakla karşı karşıya olan dillerde vardır. Mesela İngilizce, Fransızca, Arapça, Çince gibi diller çok gelişmiştir. Ama Zazaca'nın da içinde olduğu bazı dillerde çok geride kalmış hatta UNESCO'nun bir raporuna göre yok olmakla karşı karşıya olan diller arasındadır. Bu diller arasında Zazaca'yı bir inceleyelim.

Zazaca şu anda yukarı Mezopotamya bölgesinde yaşayan kadim bir halkın dilinin adıdır. Ziya Gökalp Kürt Aşiretleri Hakkında Tetkikler adlı eserinde, Dümbililere Zaza ismini verenin Türkler olduğunu belirtir. Şunu biliyoruz ki bir insan kendi ismini kendisi koymaz. Böyle olması nedeniyle bir milletin ismini de o milletin karakterine uygun olarak çoğunlukla başka milletler koyar. Tarihe baktığımızda Zazaların tarihte değişik adlarla yer aldığını görmekteyiz. Deylemi, Dimili, Dümbili gibi. Prof. İsmet Şerif Vanlı, araştırmacı gazeteci Rafet Ballı'nın Kürt Dosyası adlı kitabında yazdığı röportajda Zazalar kimdir sorusuna verdiği cevapta şöyle der: "Zazacalar ile Kurmançlar birbirlerinden ne zaman ayrılmış bilmiyorum. Bu dilbilimcilerin işidir. Yalnız Zazaca, Med İmparatorluğu'nun saray diliydi." Zozani (yaylalı), Kırt (Ziya Gökalp Kürt Aşiretleri Üzerine Tetkikler adlı eserinde Arabi kâfın kesriyle bunun böyle söylendiğini belirtir.) ve daha genel isim olan Kürtlerin bir kolu olarak adlandırılmışlardır.

— Zazaca ile ilgili geçmiş ve günümüzde çok tartışmaların yapıldığını biliyoruz. Bu tartışmaların amacı kimi zaman gerçekten Zazaca'nın varlığını bazı bilimsel temellere oturarak sağlıklı bir dil dünyası oluşturmaktır; ama kimi zaman da bunu siyasi bazı Saiklerle Zazaca'yı hiç olmadığı ve hak etmediği yere götürmektir. Ayrı bir dil midir? Yoksa bir dilin lehçesi midir? Farsça mıdır? Kürtçe midir tartışması

da yapılmaktadır. Aslında Zazalar kendilerini ne olarak görüyorlar. Bu önemlidir. Diğer dünya dilleri arasında şu anda olmayan ama Zazaca ile ilgili olan bazı tartışmalara bir bakalım.

Dil ve lehçeleri inceleyerek Zazaca'yı bu bilgilerin ışığında irdeleyelim.

Lehçelerin çatı bir ismi olur ve o lehçeler hem birbirlerinin ortak yönlerini, hem de farklı yönlerini bir arada yaşarlar. Yani tüm lehçeler ayrı ayrı birer ismi olur ve aynı zamanda genel bir tek ismi olur. Diğer bir deyişle birkaç lehçe bir dili oluşturabilir. Şimdi lehçe ve dil ayrımını anlamaya çalışalım.

“LEHÇE” - “DİL” AYIRIMI

Lehçe bir dilin tarihi, bölgesel, siyasi sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu. Ya da bir dilin tarihi gelişim sürecinde bilinen dönemlerden önce o dillerden ayrılmış ve farklı biçimde gelişmiş kollarıdır. Dilleri lehçelerden ayırt edici herkesçe kabul görmüş kıstaslar olmamakla beraber, bu yönde kullanılan bazı düşünce sistemleri (paradigmalar) oluşmuştur. Bunlar bazen birbiriyle uyumsuz sonuçlar da doğurabilirler. Kullanıcının bakış açısına bağlı olarak bu konuda tam bir ayırım yapmak subjektif olabilir. Subjektif olmasının nedeni farklı diller çoğu zaman bazı nedenlerle dil değil, lehçe olarak sınıflandırılabilir veya o diller edebi dil değillerdir (veya öyle oldukları kabul görmüyordur), veya o dilin kullanıcılarının kendi devletleri yoktur veya o dilin prestiji yoktur.

Bazı dilbilimciler bu ayırım konusunda bir seçime bağlanmak istemedikleri zaman “idiom” terimini kullanırlar.

Antropolog dilbilimciler lehçeyi bir dilin belli bir dil topluluğu tarafından kullanılan şekli olarak tanımlarlar. Bir başka deyişle, dil ile lehçe arasındaki fark, genel ve soyut ile özel ve somut arasındaki farktır. Bu bakış açısına göre o dili kimse konuşmaz, herkes o dilin bir lehçesini konuşur. Belli bir lehçeyi “standart” veya “doğru” olarak kabul edenler aslında bu terimleri kullanarak sosyal bir ayrımı ifade ederler. Çoğu zaman standart dil bir toplumun seçkin sınıfının dilidir.

Prestijin o kadar önemli olmadığı toplumlarda “lehçe”, bölgesel dil kullanım farklılıklarına işaret ederek yabancı birisinin geldiği yeri anlamaya yarar. Dilbilimciler bu anlamıyla lehçeden bahsederken genelde birbirini anlayabilen, “aynı şekilde” konuştuğunu düşünen geniş bir topluluk içinde ufak çeşitlilikleri kastederler.

Şimdi Zazaca'yı buna göre değerlendirdiğimizde şunu söyleyebiliriz. Zazaca dil aileleri arasında morfoloji, fonoloji, etimoloji ve yapı bakımından incelendiğinde Hint –Avrupa dil ailesinin Arya dil grubunda olan Kürtçe'nin dört lehçesinden biri

olduğu görülür. Birçok dilbilimci bu konuda hemfikirlerdir. Şunu da unutmamalıyız ki tüm diller birbirine bağlı ve birbirlerinden kelime alıp vermektedirler. Kürtçe sadece bir lehçeye verilmiş isim değildir. Yani Kürt sadece nüfusları fazla olduğu için Kurmançlar değildir veya sadece Soranlar, Goranlar değildir. Kürt sadece Zazalar da değildir. Bunların hepsinin ortak çatı ismidir. İncelendiğinde iş güçlerinde hep beraber hareket ettikleri görülür.

Şimdi konuyu biraz daha açarsak şunları söyleyebiliriz. Zazalarla ilgili iddiaları olan birçok yazar Zaza değildir ve Zazaların kendilerini ne olarak gördüklerin sormamışlardır. Sadece teknik olarak bir sonuç almaya çalışmışlardır. Zazalar ve Zazaca ile ilgili yapılan bazı araştırmalara baktığımızda şunu görürüz. Prof. Dr. J. Gippert ve P. Lecoq'un dil şemasında göstermeye çalıştığı gibi, Terry Lynn Todd'un Zazaca Dil Grameri adlı eserinde de anladığımız şekliyle Zazaca'yı İrani bir dile dahil etmeye çalışanlar olduğu gibi; Zazaca'yı başlı başına bir dil olarak kabul edenler de vardır. Zazaca'yı başlı başına bir dil olarak ilk kabul eden tarihçi ise Oskar Mann'dır. Oscar Mann, bunu Die Mundarten der Zâzâ adlı eserinde kanıtlamaya çalışmıştır. Oskar Mann'dan önce ise Peter Lerch (1856), Friedrich Müller (1864), F. C. Andreas, Albert van Le Coq (1901) gibi araştırmacı ve dilbilimcilerin eserlerinde de Zazaca hakkında folklorik yazın derleyip kısmen analiz de ederek ayrı bir dil olduğu çabalarını sürdürseler de başka kaynaklarda da Zazaların Kürt kavminin (ki ünlü Sümerolog Profesör Samuel Noah Kramer Kürtlere Kürt ismini koyanların Sümerler olduğu ve bunun "dağ ülkesi mensubu, dağlı halk" anlamı taşıdığını belirtir) Kurmanç, Soran ve Goranlardan sonraki kolu ve Kürtçe olarak adlandırılan dilin lehçesi olarak anılmıştır. Bununla ilgili Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlıklar Fakültesinde Öğretim Görevlisi olan Profesör Mehrdad R. Izady Bir El Kitabı Kürtler adlı kitabının 303. sayfasında şöyle demektedir: "Goranlar ve Dimililer Kürt ulusunun tanımlanabilen en eski kollarıdır ve esasen Kurmançlardan çok daha eskidirler. Bunlar, İslamiyetin 7.yy'dan beri hem başkaları hem de kendileri tarafından Kürt olarak adlandırılmışlardır (bkz.Klasik Tarih). Linguistik nedenlerden dolayı dilleri ne şekilde sınıflandırılırsa sınıflandırılırsın, bu halkın Kürtlüğü sabittir." Ayrıca Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Tetkikler adlı eserinde Zazalarla ilgili şöyle demektedir: "Zaza; Soran, Goran, Kırmanc hepsi, "Kurdi-i Kadim" namı verilebilen eski Kürtçenin müstaklarıdır. Neo Latin lisanlarıyla Latince arasında ne gibi rabitalar varsa, Kurdi-i kadim ile bu yeni Kürtçeler arasında o farklar vardır. Bu lisanlarda bazı edebi eserler yazılmıştır. Goran lisanında Mevlana Halit'in şiirleri vardır. Soran lisanında Şeyh Rıza'yı Talabbani'nin şiirleri meşhurdur. Zaza lisanında Hasi Efendi'nin tevelütnameşi basılmıştır. Kurmanç lisanında da Mollayı Ceziri'nin divanıyla Ahmedî Hani'nin Mem-ü-Zin adlı manzum hikayesi ve Ahmed-i Bayatî'nin Mevlidi Şerifi meşhurdur. Zazalar kendilerine Arabî kafî kesriyle (Kırt) derler Qesri kofî ve küfe sarayı, Babil sarayı anlamına da

geliyor. (Şunu tekrar belirtelim Ziya Gökalp ve İsmet Şerif Vanlı beraber ortak bir noktada buluşuyorlar, saraylı kavramında.) Zazalar başka lisanları çabuk öğrenirler. Kurmançlar ise başka lisanları güç öğrenirler. Zazaların halk edebiyatı fakirdir. Kurmançların halk edebiyatı çok zengindir. İhtimal ki Zazaların, yabancı lisanları kolay öğrenmesi milli harsının zayıf olmasındandır. Kurmançların kolay öğrenmesi de milli harslarının çok kuvvetli olmasındandır. Zazalarlardan yalnızca (Zekiti göçerleri) göçebedir. Zazalar şehirlere yerleşince, şehirlere mahsus teknikleri öğrenmekte büyük istidat gösterirler. Mesela, Diyarbakır'a gelen Zazalar fırıncılık, kadayıfçılık gibi sanatları öğrenebiliyorlar.”

Zazaca'yı değerlendirirken tarihi ve coğrafyasından bağımsız değerlendirmek doğru olmaz. Zazaca coğrafi olarak dünya medeniyetine beşiklik etmiş, dünyanın en bereketli yerlerinden biri olan Dicle ve Fırat'ın aktığı, dağlarının zirvelerinde bile bol su akan pınarlarının olduğu, yer altı kaynaklarının bol olduğu, arazilerinin bire seksen verdiği Mezopotamya'da konuşulmaktadır. Mezopotamya'yı bilmeden Zazaları ve Zazaca'yı anlamak zor olur, eksik olur. Bu ne demektir? Şunu biliyoruz ki insanoglunun dili şekillenirken en çok etkileşimde olduğu şeylerden, kullandığı şeylerden, yaşadığı coğrafyadan etkilenir. Bunların hepsi onun duygu, düşünce dünyasını etkiler. Bir millete has dilde böylece şekillenir, gelişir ve büyür. Duygu ve düşünce dünyasında yaşam bulur. Bir dil olarak karşımıza çıkar.

Zazaca tarihi süreç içerisinde değerlendirildiğinde sıra ile Mitaniler, Hatti, Gotaler, Sümerler, Babil, Urartu, Med, Pers, Helen, Roma, İslamiyet'ten sonra Emevi, Abbasi, Bizans, Osmanlı ve en son olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde yaşamış. Bu devletlerin politikalarının bu dil üzerinde etkili olduğu ama bu dili değiştirmedeği veya yok etmediği görülür.

Zazaca'nın yukarıda saydığım devletlerin yaşamından, dillerinden, üretim biçimlerinden, yönetim şekillerinden etkilendiği muhakkaktır. Ama bu güçlü hakim güçlerle kimi zaman barışık yaşayarak, kimi zaman savaşarak, kimi zaman iktidar gücü olarak kendi özgünlüğünü korumaya çalışmıştır ve bunu başarmıştır.

Günümüz tarım, endüstri ve ileri teknoloji dönemlerinin iç içe ve birbirlerine güçleriyle destek vererek oluşan çağdaş yaşam kültürü ve düşün dünyasında elbette dillerin önemi yadsınamaz. Çoğu diller bu çağda en sofistike biçimlerini almıştır. Bu şekliyle insanlığa daha büyük hizmet sunmaktadır. İnsanlığın en büyük yardımcısı olan diller elbette yaşatılmalı ve korunup geliştirilmelidir. Özü itibarıyla her ulus kendi dilini yaşatma ve ilerletme misyonunu kutsal bir vazife ve varlığının bir gerekçesi olarak görüp sahiplenmiştir. Her ulus kendi diline saldırı kendisine saldırı olarak algılamıştır. Kendi diline böyle sahip çıkmıştır. Böyle bir algıyla hareket etmektedir. Tabii ki bu düşünce ve algı doğrudur. Dillere saygılı olmalıyız. Çünkü bizi insan yapan en büyük özelliklerden bir tanesidir. Allah (c.c) bize bunu bahşetmiştir. O tüm bu dilleri yaratmıştır. Allah her şeyi çeşit çeşit ya-

rattığı gibi dilleri de öyle yaratmıştır. Dil, dili kullanan kişiye göre manalaşır (anlam kazanır). Çünkü duygu ve düşünce katılmadan dil konuşulmaz. Tabii ki her dil özeldir, değerlidir. Dilleri ne suçlayabiliriz nede yasaklayabiliriz. Çünkü diller masumdur ve insanlığın hizmetindedirler. Şu dili bu dili konuştu diye kimseyi suçlayamayız. Bizim için konuşulanın içeriği önemlidir. Bu evrensel ilkedir. Değişmez bir kanun olmalıdır.

Her dilin kendi kaderi vardır. Kimi diller yazılmış, çizilmiş ve böylece güzel konuşma biçimleri ortaya koyarak gelişmişler. Kimi diller de bunlardan (yazım çizimden) mahrum kalarak, gerilememişlerse de yerinde saymışlardır.

Bu yukarıda söylediğim durumdan hareketle Zazaca'yı değerlendirdiğimizde: Zazaca da şu anda altı bine yakın olan diller arasında dünyada en az yazıya dökülen dillerden bir tanesidir. Dolayısıyla gerilememişse de yerinde saymıştır. Tabii ki hiçbir şey nedensiz değildir. Zazaca kimi zaman Zaza coğrafyasındaki hakim güçlerin politik gerekçeleriyle, kimi zaman sonuç veren baskılama, kimi zaman yaşadığı alanın savaş alanı olması sebebiyle, cehalet nedeniyle, Zazaların kendi ihmalkarlığıyla bir türlü yazıya dökülemedi, geliştirilemedi. Fakat bin yıllardır varlığını tüm sıkıntı ve engellemelere rağmen sözel olarak sürdürmüştür ve sürdürüyor. Zazalar düşünlerinde, her tür iş ve işlemlerinde, taziyelerinde, yani üzüntü ve sevinçlerini dile getirmede, kendilerini ifade etmede kullanmışlar. Zazaca'nın dua olarak, türkü olarak, ağıt olarak, bağırma, çağırma olarak, iyi gün ve kötü gün sözleri olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu şekliyle Zazaca nesilden nesile kullanılarak günümüze kadar özgünlüğünü yani konuşulduğu zaman diğer dillere benzer yönlerini ve çok farklı özelliklerini koruyarak günümüze kadar taşımıştır.

Bunun yanı sıra bugün bu dili yazmaya çalışanların en büyük sıkıntısı bu dilin yazım alanındaki eksikliğidir. Zerdüşt'ün kitabı Avesta'nın (M.Ö 7.yy) bu dilde yazıldığı söylenir (o zamanki Zazaca ile). İlk Zazaca kitap Osmanlı döneminde Rusya'ya savaşa gönderilen Zazaca dilini inceleyen dilbilimci Peter Lerch tarafından 1850 yılında yazılmıştır. O eserinde Bingöl Genç ilçesi Sivan köylerinden, Rus harbinde Ruslara esir düşmüş iki kişiden Zazaca hikaye, olay, masal derleyerek hazırlamıştır. Diğer önemli eser dini kitaptır. "Mewlid" adındaki kitap "Ahmedé Xasi" tarafından 1899'da yazılmıştır. Bu gibi nadir görünen eserler dışında yazım dilinde pek kullanılmadığı görülür. Fakat yine de araştırma yapılması gerekir. Gün yüzüne çıkmamış bazı kaynaklar olabilir. Yazılı iletişim dili olarak da çok nadir kullanılmıştır. Yani yazılı medyada pek kullanılmadığı söylenebilir. En azından 1990'lara kadar yazılı ve görsel medyada görülmez. Teknolojinin gelişmesiyle beraber değişen iletişim biçimleri tabii ki diğer ulusları etkilediği gibi Zazaları da etkilemiştir. Olumlu etkilediğini söyleyebiliriz. Yani bilgisayar çağı Zazaları kendi

dilleri ile yazı yazma ile buluşturmuş. Şu anda televizyon, gazete, dergi, hikaye, sözlük vb. alanlarda bu dil kullanılmaya başlanmıştır. Aslında Zazaların %90'ı diyebiliriz ki okuryazardır; ancak kendi dillerinde değil. Çoğu Türkçe olmak üzere Müslüman olması münasebetiyle Arapça, ekonomik nedenler ağırlıklı olmak üzere Almanca (ki Zazalar ikinci ülke olarak en fazla orada yaşamaktadırlar), İsveççe ve İngilizce'de okuryazardırlar. Yazın dünyasını din, tarih ve diğer tüm bilim dallarını ağırlıklı Türkçe olmak üzere, bu dillerden takip etmektedirler. Yani Zazalar kendi ana dillerinin yanında ikinci bir dil mutlaka bilmektedirler. Eğitim öğretim dili yaşadığı anavatanında şu anda Türkçe'dir. Avrupa'da yaşadığı ülkeye göre değişmektedir. Türkçeyi sonradan öğrenip bu dil aracılığıyla ihtisas alanlarında en üst düzeye gelmiş Zazalar vardır. Zazaların kendi ana dillerindeki bu eksiklikleri görmesi gerekir. Bu eksikliğin giderilmesi için acilen çalışmalar başlatılmalıdır. Acilen bu eksikliğin üstesinden gelinmelidir. Zazaca öncelikle Zazaca'yı ana dili olarak görenlerin bu dili konuşarak, çocuklarına öğreterek, yazarak, yazılanları okuyarak, okutarak yaşatması yani bu Zazaca seslerin, türkülerin, masalların, duaların, sözlerin, kelimelerin, kısaca Zazaca ruh dünyasının varlığını sürdürmeyi kendilerine bir vazife, misyon olarak algılamaları ve ona göre davranmaları gerekir.

Geçmiş tarihte Zaza olup Zazaları yazan sadece iki yazar biliyoruz biri Ahmede Hani, diğeri Ziya Gökalp'tir. Zazalarla ilgili araştırma yapan diğerleri Zaza olmayan yazarlardır. Bunlardan kimisi Zazaca'yı sosyolojik olarak, kimisi de dil açısından incelemiştir. Günümüzde ise değişik dergi, gazete, kitaplar Zazaca yayınlanmaktadır.

Zazaların karşılaştığı problemler, diğer dil dünyasıyla yaşadığı dil problemleri nedir? Gerçekten milyonlar bu sorunu yaşamaktadır. Diğer Zazalar benimde karşılaştığım dil ile ilgili problemleri nedir? Bu konuda kendimden bir örnek vererek açıklamak istiyorum. Çünkü Zazaların bu konudaki anıları önemlidir. Dünyaya geldiğimde köyde yaşadığım için bende diğer Zazalar gibi etrafımda doğal olarak Zazaca'yı buldum. Onunla büyüdüm. Etrafımda konuşulan dil Zazaca'ydı. Başka bir dil bilmiyordum, tanıımıyordum. Çocuk dünyamda Zazaca vardı. Gerçekten o dille dünyayı algılıyordum, yorumluyordum, kendimi o dille ifade ediyordum. Lezzet alıyordum. O zaman yaşadığım lezzeti hala yakalayamadım. Sekiz yaşına kadar hiçbir Türkçe kelime veya başka bir dilin bir kelimesini dahi bilmeden büyümüştüm. 1980'de (ki geçmiş tarihle kıyaslandığında çok yakın bir zaman) Türkçe ile Bingöl Genç TEYBO'da tanıştım. Hem yazı dili ve hem de Türkçe ile burada tanıştım. Bu hal çok farklı ve çok zor bir durumdu. Hiç Zazaca bilmeyen bir öğretmen (Lamia Topal Ankaralıydı, bize okuma yazma öğrettiği için Allah ondan razı olsun, ayrıca iyi bir insan olduğu için) hiç Türkçe bilmeyenlere bir şeyler öğretmeye çalışıyordu. Bu onun açısından da zor olmalıydı. Ama başardı. Bize Türkçe öğretti. Ama o okulda dille ilgili trajik komik sayısız hikaye vardır. Hala ak-

İma geldiğinde yüreğim burkulmaktadır. O arkadaşlarıma üzülyör ve acıyorum. Bizler farkında olmadan kendimize soru sorarak, cevabını da kendimiz vererek bu dünyayı tanımaya çalışıyorduk. Televizyonda konuşulanları anlamıyorduk. Çocuk aklımızla o televizyonda oynayanların aslında Zazaca konuştuğunu ama bir makinenin onu Türkçeye çevirdiğini düşünüyorduk. Çünkü bize başarılması gereken ama öğrenilmesi zor ve hatta öğrenilmesi imkansız bir olay gibi geliyordu ilk başlarda. Okulda Türkçe bazı masal, hikaye kitaplarını görüyorduk ama okuyup anlayamıyorduk. Hatta okumayı öğrenmiştik; ama yine de anlamada sıkıntılıydık. O hikaye, masal kitaplarını okuyup anlayanların büyük bir zevki tattıklarını, kendimizin ise bu zevkten mahrum kaldığını üzülererek yaşıyorduk. Eziklik hissine kapılıyorduk ve Zazaca'nın okulda bir işe yaramadığını görüyorduk. Fakat biz talebeler kendi aramızda Zazaca konuşuyorduk. Zazaca okuma- yazma, televizyon kanalı, radyo programının hayali bile bize yabancıydı. Ayrıca yıllar sonra Mehmet Uzun'un Ruhun Gökkuşuğı adlı esrinde anlattıklarının aynılarını yaşadık desek yeridir. Çünkü sistem her yerde aynı neticeyi veriyordu. O okulda yaşadıklarımızı gerçekten zordu. İdeolojiler dünyasının kaygıları ve toplumun, bireyin yani insanın fitri ihtiyaçları uyuşmuyorsa ruhsal parçalanmalar, ezilmeler, sıkıntılar muhakkak ki baş gösterir, netice verir.

Umarız Zazaca diğör dünya dilleri gibi yazın dilinin tüm alanlarında yani masal, fıkra, hikaye, roman, bilim, şiir, gazete, bilim-kurgu mektup, TV'lerde, radyolarda, internette daha çok kullanılacak ve geliştirilecektir. Tam yetkin ve yeterli bir dil konumuna gelecektir. Diğör dillerin kazandığı saygın konumu elde edecektir. Bu durumu bizim iyi niyet çabalarımızı yönlendiren isteklerimiz, ihtiyaçlarımız, bu dilin kaderi ve bu dilin kaderini yaşayan bizler belirleyeceğız. Bu dili sahipleneceğız.

Dünyadan bir dilin herkesin gözü önünde yok olması demek; insanlığın hazin bir durumu, vicdani bir eksikliği, sorumsuzluğu ve diğör dillerinde tehlikede olduğu anlamına gelmektedir. Daha erken tedbir almazsak bu durum yaşanacaktır. Bu durumun yaşanmaması için erken davranalım bir büyüklük gösterelim, Zazaca ile başlayalım. Geç olmadan tüm insanlık burada kendini kanıtlamalı. Zenginliğimiz olan dilleri canlı tutmalı. Diğör dünya dilleri gibi bu dilde de bilim yapılabilmeli.

KAYNAKÇA

İZADY, Mehrdad., *Bir El Kitabı Kürtler*

GÖKALP, Ziya., *Kürt Aşiretleri Hakkında Tetkikler*

BALLI, Rafet., *Kürt Dosyası*

XASİ, Mala Ahmed-i., *Zazaca Mevlit*

TODD, Terry Lynn., *Zazaca Dil Grameri*

UYGARLIK TARİHİNDE ZAZALAR

İbrahim BUKAN*

GİRİŞ

İbn'i Haldun'a (-1406) göre tarih: *"Toplumsal olayların nedeni toplumun kendisinde aramak gerekir..."* (Zazalar; bu durumda kendini hep başkalarda aramaktadırlar. Ve bu durum da onları hep yanılığa götürüyor. Kendi geçmişini ve kültürel değerlerine doğru ulaşmanın yolu, kendinde ve kendi çöplüğünde aramak kanımca izlenmesi gereken en doğru yoldur.) *"Değişme, Tanrı'nın bütün varlıklar için koyduğu bir yasadır. Doğasal verim, özdeksel bir değişmeden ibarettir. Toplumlarında insanlar gibi doğar, gelişir ve ölür."*

Alman düşünürü Gottfried Herder'e (1744-1803) göre *"İnsanların tarihini insanların kendi doğal yetenekleriyle içinde buldukları doğal koşullar. Tarihin ereği insanlığa varmaktır. Tarih bu ereği gerçekleştirmek için sürekli olarak olgunluğa doğru geliştirir"* demekte. Kendi tarihsel akarı ve döngüsü olamayanlar bir başkasının akarı ve döngüsünde akmak zorundadırlar. Böylesi bir durumda kendini kendinde değil onun akar çizgisinde ve onda aramaya başlar. Buda onu yanılığın denizine sürüklemekten başka bir şey olamaz.

Alman düşünürü Friedrich Schelling'e (1775-1854) göre *"Tarih, yasaları bir formler dizisidir. İnsanların özgür eylemleri tarihsel zorunluluğun sonucudur. Özgürlük ve zorunluluk aynı şeydir; özgürlük, bilincine varılmış zorunluluktur"*

-Biz tarihin içinde gizliyiz ve tarih bizim etkinliklerimizde gizli. Onu açığa çıkarmak bizim hünerimize ve doğru iz sürmemize bağlıdır.

* arya.ltd@hotmail.com

Yazıya Ek Tablo

Güneş Sistemi: (4. ile 4,5 milyar yıl “Bing- Bag” teorisi ile gezegenimizin oluştuğuna inanılan tarihi süreç. Dünyanın güneş sisteminden kopuşu ve günümüze gelinceye kadar geçirmiş olduğu değişimler, kendi etrafında oluşturduğu atmosfer, yer kabuğunun şekillenmesi ve yer kabuğunun canlılara yaşam sunmalarına ilişkin geçen zaman dilimleri ve kesitler olarak tahmin edilen oluşumlar.

Arkeozoyik : (4,5 milyar yıl) Arkeozoyik dönem ve bu dönem 2 milyar yıla kadar süren zaman dilimi olarak kabul edilir. 3,5 milyar yıl önce prokaryotik dönem. Bu dönem içinde (çekirdeksiz hücreler), (300 milyon yıl sonra) fotosentez yapan canlılar olan mavi – yeşil algler ortaya çıktığı tahmin edilmekte.

Proterozoyik: 2 milyar -570 milyon yıla tekabül eden zaman dilimi içinde “Eukaryotik” (çekirdekli) canlılar ve (çekirdekli hücreler) medüzler, mercanlar, “brachiopadlar” (...), sünger “spikülleri” ve “anaelidalar” v.b.’liler yaşam bulmaya başladılar.

Birinci Zaman: (570 -225 M. yıl) paleozoik dönem. Aşağı doğru birçok dilime bölünür. Bu dönemden sonra deniz - sularında yaşamın olduğu sanılmakta
Kambriyen: (570-500 milyon yıl) “yalnız denizlerde yaşayabilen hayvan ve bitkiler vardı.”(*Arkeo Atlas dergisi s.1/ Yay.2002*)

Silüriyen: (430- 395 m. yıl) sulu alanlar ve bataklıklardan karaya geçiş. Birçok böcek kuruyan bataklardan karasal ortama geçiş yaptılar. Ayak uyduramayanlar ise yok oldular veya yeni yaşamlara olanak sağladılar!

Devoniyen : (395- 345 m. yıl) denizlerdeki canlı ve balıkların çoğunun evrimleştiği sanılmakta. Kara omurgalıları – amfibiler kurbağagillerin gelişim sağladıkları dönem olarak sanılmakta.

Karbonifer: (345- 280 M. YIL) Dünyanın birçok yerinde bataklıkların olduğu, canlı ve canlı çeşitliliğine, bitki ve ormanların gelişimine, eğritti otlardan ormanlara doğru gelişim sağladı. Sürüngenlerin birçoğunun evrim geçirdiği sanılmakta. İlk kanatlı böceklerin bu dönemde tarih sahnesine çıktığı sanılmakta.

Permien (280- 225 m. yıl) Bu zaman dilimi içinde coğrafyada birçok değişimin yaşandığı ve iklimsel gelişmelerin olduğu, kozalı ve benzeri bitkilerin geliştiği tahmin edilmektedir.

İkinci Zaman: Mezozoyik Dönem (225- 65 m. yıl evresi) Bu dönemde kendi içinde birçok kesit ve evreye ayrılır.

Triyos: (225-193 milyon yıl) : Bu zaman dilimi içinde küçük gövdeli sürüngenler ve açık (...) tohumların baskın olduğu dönemdir. “*memeliler bu dönemde sürüngenlerden türedir*” Dinozorların ataları da bu dönemde ortaya çıktılar... Ve dinozorların dünyada yaşam bulmaları bu tarihten itibaren olduğu genel kabul edilir

Jura (193- 136 M.Y.) : Bu zaman dilimi içinde dev sürüngenlerin oluştuğu ve gelişme sağladıkları dönemdir.	
İnsanlığın Tarihteki Etkinliği ve Günümüze Gelişim Etkinlikleri	
Milyon Yıl (136- 65 M. Yıl.)	Kretase: Dinozorlar dönemi ve ilk insanın oluş tarih - tahmini
65 Milyon Yıl	Üçüncü zaman- Senozoyik dönem: 65 ile 1,5 milyon yılları arası birçok kesite bölünerek ifade edilir. Bu devirde; memeli hayvanlar, kuş, çiçek, böcek ve ağaç türlerinin evrimleşme dönemi de denir.
Paleosen (65-54 m. yıl)	Bu zaman diliminde kemirgenlerin ilk primatların (insanında yer aldığı, Lemurlar, maymunlar ve memeli çeşidinin geliştiği dönem) oldu.
Eosen (54-38 m. yıl)	Bu zaman kesiti içinde memeliler çeşitlendi ve yaygınlık kazandı. Bu dönemde keseli memelilerde çeşitlendi ve yaygınlık kazandılar At, fil, balina, yarası, çeşitli kemirgenlerin çoğalma gösterdiği dönemdir.
Oligosen (38-25 m. Yıl)	Bu zaman dilim içinde geviş getiren hayvanlar ile fare, domuz, köpek vb. canlıların gelişim sağladığı ve yaygınlık kazandıkları dönemdir.
Miyosen: (25-5 milyon yıl)	Bu dönem içinde çoğu hayvanları gelişme göstererek yaygınlık kazandıkları gibi fiziksel büyümeyi de başladılar. Deve, Gergedan, Domuz, At, Antiloplar vb. büyük sürüler oluşturdular primat türü canlılar gelişmeye devam ettiler. Bütün canlılar kendi varlıklarıyla diğer bazı canlılara yaşam kaynağı olanağını sundular ve canlıların daha da çoğalmasına olanak sunmuş oldular.
Pliyosen: (5-1.6 milyon yılları) arasında	Başta Afrika olmak üzere ılıman ve canlıların gelişimine olanak sunan alanlarda canlılar hem yoğunlaştı ve hem de yaygınlık kazandılar. Bu dönemde Afrika savaları ve bu ortamda yaşayan memeliler gelişme gösterdiler. "Hominid" ("klasifikyonda" insanında yer aldığı aile) ve ilk insanın atası olarak kabul edilen (Homo Habilis) 2.2 milyon yıl önce ortaya çıktığı kabul edilir.
Dördüncü Zaman: (1,6 milyon yıl)	Günümüze kadar uzanan zaman dilimidir. Bu zaman dilimi, de kendi içinde çeşitli evrelere ve dilimlere bölünerek ifade edilir.

<p>Pleistosen: (1,6 milyon- 15 bin yıl)</p>	<p>Bu süreci, aslında daha yukarda kesebiliriz. Çünkü insanın doğa üzerinde etkinliklerine göre de ele alabiliriz onun için bu dönem daha çok araştırma evresinde olduğu için 50-25 bin yıllarını kapsayan bir etkinlik sürecine kadarda indirebiliriz. Şuan yani (1,6 milyon yıldan -50 bin yılına kadar olan zaman dilimi) yaklaşık olarak ilk insanın kullandığı el aracı günümüzden bir milyon yıl önceye kadar uzanan bilmektedir. Örneğin Belkız- “Zeugma” (Antep) Bölgesi’nde yapılan kazılarda elde edilen taş balta vb. araçlar günümüzde “dokuz yüz bin yıl” önceye tekabül eden yerlerdir. Ki; bunlarda henüz tahmini yünleri ağır olan sonuçlardır.</p>
<p>Holesen: (15 bin yılından günümüze kadar ki zaman dilimi)</p>	<p>Bu süreç insan etkinliğini doğa üzerinde yerleşik yaşama geçişleri ve Uygarlık tohumunun insanın kültürel yaşamında ilk ekildiği ilkel süreç olarakta kabul görünen ve günümüzde ki insanlık kültürünün ve çeşitliğinin üzerinde yükseldiği sürecin başlangıcıdır. Bu tür veriler ve yukarda da belirtilen süreçlerine ilişki veriler, günümüzü bilimi bu konuda çocukluk evresini yaşadığını olay ve olgularını ilklığı ve azlığı, bilimin o verilere yaklaşımındaki yaşı ise insanda bir çocuğum 3-5 yaştaki abartılı yaklaşımını andırır. Oysa birçok nesiler şekillenme birçoğunu kendi potansiyel varlığında barındığı gibi birçoğuna da analık-doğumunu yapmış olur. Onun için her canlının doğuşunda hem yiyeceğiyle birlikte doğdu ve hem de karşıtını doğurmuş oldu. Tabi ki doğal olan karşıtlarıysa bundan ayrı tutmak gerekir.</p>
<p>İnsan oğlunun Dünya üzerindeki dağılımı ve tahmini süreçler.</p>	
<p>2,5 Milyon Yıl</p>	<p>Foobi Fore Kenya Bölgesi Doğu’su ve bu bölgeden dışa doğru yayılım. Habeşistan veya diğer adıyla göler bölgesi olarak biline bölge. İlk insanın “birinci cenneti”</p>
<p>1,5 Milyon Yıl</p>	<p>Güney Afrika’ya yayılma</p>
<p>1,5 Milyon Yıl</p>	<p>Kuzeybatı Afrika (Fas) Bölgesi’ne yayılma</p>
<p>1.2 Milyon Yıl</p>	<p>Ortadoğu ve Mezopotamya yayılma (Mezopotamya ilk insanın “ikinci cenneti”)</p>
<p>1.1 Milyon Yıl</p>	<p>Kafkasya bölgesine yayılma</p>
<p>1,1 Milyon Yıl</p>	<p>Çin bölgesine doğru yayılma</p>
<p>1, Milyon Yıl</p>	<p>Hindistan ve Hindi Çin bölgesine yayılma</p>

İNANÇSIZ DÖNEM		<i>T Plioncne</i>					
	2800,000	Alt pleistosen	würm	Üst Pololitik	Çay taşı aletleri –el baltaları vs. araçları		
	2500,000						
	2000,000						
	1500,000	Orta pleistosen			Acheul		
	1000,000					Olduvan	
	500,000						
	400,000						
	300,000	Üst pleistosen			Yonga atetleri Mousterien		
	200,000						
	100,000					Aurignac	
	75,000						Gravetre
	50,000						
	40,000					Solutre	
	30,000						

ETKİNLİKLERE GEÇİŞ:

İnançsız dönem!		50.000 25.000	-Yabanıl -Kılan	-Epipoleolitik – “Poleolitik Çağ -Mezolitik Çağ
“Karanlık” Ve “Aydınlık” (Gece Gündüz Yıl Hesabı)	Kabile Şef İnanç- “Totemimizim”	12.000 10.000		-Neolitik Çağ
Bir Gün Bir Yıl Hesabı		9.000	Uygarlığa Giriş	Çanak Çömleksiz Çağ
“Holosen”	Totemist İnanış “Tanrılar” Dönemi	8.000-	Neolitik Çağ	Çanak Çömleksiz Nolitik Çağ
		7000-		İlk Çanaklı Neolitik Çağ (Daha Da Yukarı Doğru Uzanır)
		6500-		Orta Çanak Çömleklili Çağ – Orta Neolitik Çağı
Bir Ay, Bir Yıl Hesabı Sene Anlayışı:		6500- 5500	Kalkeotik Çağ	Son Neolitik Çağ – Kalkeotik (Kentleşme) Çağa Geçiş Dönemi. Samarra / Proto Halaf Dönemi
	“Anamist” İnanış	5500 -4000		Orta Kalkeotik Dönemi – Mezopotamya'da Yaygınlaşan Halaf Kültürü Dönemi
		4000- 3000		Son Kalkeotik Çağ / Cemdet Nasr – Uruk Dönemi
Altı Ay- Bir Yıl Hesabı	Sabilik İnanç Peygamberler Çağı–Tek Tanrıcılık Dönemi	M.Ö. 3000- 2000	Köleci Çağ	İlk Tunç Dönemi / Uruk – Sümer Dönemi Ve Köleci Akkaddın Gelişimi
21 Mart- 21 Eylül Yaz Evresi “Canlı Yılı”		M.Ö. 2000- 612		Mezopotamya Ve Ortadoğu Ön Asyada Köleci Assur Dönemi
21 Eylül 21 Mart Kış Evresi. “Ölü Yılı”		M.Ö.550 M.S.200		Akamendiler- Pers Ve Köleci Roma Dönemi
		M.S. 630-	Feodal Çağa Giriş Dönemi	Sasani Ve Bizans Dönemi Ve Tek Tanrılı Dinlerin- Hıristiyanlığın Yayılmaması

365 Gün 1. Yıl Hesabı.	Musevilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık, Budizm Ve Küçük İnançlar	630 - 1085	Feodal Çağ	İnsanın Dünyayı "Fet Etmesi" Ortadoğuda İslamiyetin Gelişmesi Ve Yayılması
	Halifelik, Padişahlık Dönemi			
	Liderlik, Ulus Devlet Dönemi	1700-2000	Kapitalist Çağ	Globaleşen Dünya

Not: kronolojik tablo (*Arkeo atlas dergisi sayı 1. Tarih 2002*) dergisinden alınarak bazı ekler yapıldı

Mezopotamya'nın ilk uygarlıkları olmasaydı bizim bugünkü uygarlığımız beklide hiç olmazdı. Veyahut biz beklide hele yeni neolitik çağı yaşıyor olacaktık. Onun için geçmişimizdeki **Arayanlılar –Nemrutlar-, Mittaniler, Hititler, Mısırlılar, Sümerler, Asurlular, Babilliler, Urartular, Medler, Persler, Grekler, Romalılar...** Bunların hepsi bizlere çok geniş bir kültür mirası bırakmışlardır. Geçmişin hakkında pek fazla bilgimiz yoktu. Ta ki 20. yüzyıl başında Mezopotamya'nın Güney havzasında yapılan kazılarda çıkan tabletlerde çivi yazısının varlığı hakkında bilgi sahibi olundu. Ancak bu yazının çözülmesinde sorun vardı. Alman bilgini Georg Friedrich'in bu tabletleri çözmesiyle bu geçmişin hakkında bilgi sahibi olabildik. Ancak bundan sonra Sümerlerin yazılı tabletlerinden haberdar olabildik. Oysaki geçmiş, sanki bir dönemden sonra yok olmuştu. Ve üzerine metrelerce mil çekilmişti. Yalnızca hikâyelerde anlatılan ancak tarihi hakkında bihaber olduğumuz derindeki bir geçmiş vardı. Batı merkezli tarih anlayış işi hep Yunan Site Devletlerine çekmeye çalışıyordu. Mezopotamya havzasında yapılan arkeolojik kazılardan sonra Mezopotamya'nın Batı uygarlığının beşiği olduğu ortaya çıktı. Bugünkü kullandığımız kültür, sanat, alfabe-yazı-, hukuk, din ve yönetim sanatımızın temelleri Mezopotamya ve dış çeperlerinde atıldığı ortaya çıktı. Özellikle Fırat ve Dicle havzası buna analık görevini yapmıştı. İnsanlık uygarlığının rahmine düşen ilk cenin bu havzada filizlenerek çocukluk evresini tamamladıktan sonra dışa doğru bir yayılım göstermeye başlamıştı.

Uygarlık Çağı

Tarihi analizde izlenen yöntem: Arkeolojik kazı verileri, Bilimsel tarih, Sözel tarih ve Mitolojiler

Mezozoik: Kabile şef ve anaerkil çağı olarak kabul gören Mezozoik (Mezolitik) Çağ (25000-12000) yılları arası gruplaşmanın başladığı kabile şef dönemidir.

Bu çağda yaşayan insan toplulukları Paleolitik Çağa göre daha bir gelişme gösterirler. Gruplar daha bir büyüme göstererek coğrafya üzerinde etkinliklerini artırırlar. Bu çağda insan toplulukların yoğunlaştığı Fırat havzasının verimli hilal bölgesi ile Doğu Akdeniz bölgesinde derinlik kazanarak Kuzeyde Toros hattından Anadolu ve Ege'ye, Doğu'da ise Zagros'lara doğru bir yayılım kazanıldığı dipten gelen veriler ile bu anlaşılmaktadır. Bu çağın, insan guruplaşmalarının etkinlikleri Neolitik Çağ'ın uygarlığını doğurmasına analık etmiş olduğunu görüyoruz. Doğanın insana dayattığı zor karşısında insanın bu zorun üstesinden gelebilmek için beyin ve elin kolektif gücünün emeğini kullanarak yeni bir yaşamın tohumlarını doğaya ekmiş oldular. Paleolitik çağdan kaynağını alarak, Mezozoik Çağda belirginlik kazanan birçok mağaraya çizilmiş resim ve çizgiler varlıklarını koruyarak günümüze kadar kendilerini ulaştırdığını görmekteyiz.

Doğanın dayattığı zor karşısında kendini korumak ve kendine yiyecek temininde araç olarak çakmak taşı, obsidyen parçaları ile ağaç dalarına yaşamlarında etkin yer vermiş oldular. Bu da beynin gelişiminde etkin bir rol oynamış oldu.

Şef –Rahip ve Tanrılar Çağı

Neolitik Çağ: Bu çağ 12-6 bin yılları arasındaki zaman dilimini kapsayan ve bu sürece verilen addır. Mezolitik Çağı, Neolitik Çağ izler. Bu çağın temel özellikleri insanın yerleşik yaşama geçmesidir. İnsanın ilk yerleşik hayata geçişi olan ilk köy (Zazaca'da "xox", "kuım" diye bilinen primitif yapı türleri) yerleşimine bu çağda rastlamaktayız. Hata Haran bölgesinde benzer huni şeklindeki yapılara bugünde bile rastlamak mümkündür. Tarım ekimi, tane öğütmesi, el değirmeni ve hayvanın evcileşmesi bu çağda sağlandığını görmekteyiz. Günümüzdeki karmaşık sistemlerin ve kurumlaşmaların ilkel tohumları bu çağda atıldığını görüyoruz. İlk dini kurum olarak kabul gören "rahip,- Zugurat'ın" bu çağdan kaynağını alıp geldiğini görüyoruz. İnanç sistemi, "Olğunculuk" -(Totemizim)- inancı insan inanışlarından ilkini oluşturduğu ortak bir kanı olarak bilinmektedir.

Çağın yaşam tarzı: Kabileler şeklinde kominal bir yapıyı oluşturmakta. Orta Neolitikte bu yaşam tarzı tanrı-kral- yönetiminde gurupların bileşkesiyle oluşan kentsel kominal bir yaşam tarzının açığa çıktığını görürüz.

Çağın inanç sistemi: "Olğun (totem) sözcüğü Kızılderililerden Algonkiler tarafından kullanılmaktaydı." 1791 yılında Londra'da J.LONG tarafından yayınla-

nan (...) kitapta bu sözcüğü kullanmaktaydı. “*Olgunculuk*” adını kılan ve küçük grupların kutsal saydıkları yaratıklara yâda kimi kutsal yaratıklara bağlayan inanç sistemiydi. Totemizmin ana düşüncesini oluşturan inanç “totem”, “mana” ve tabulardır. Onun için totemleri olan aileler-gruplar- her grubun mutlaka bir veya birçok totemi vardı. Kendi totemlerinin resimlerini çeşitli kayalara çizerlerdi. Kendi vücutlarında çizerek onları kendilerinde temsil edecek şekiller yaparlardı. Bir kılan üyesi bu totemlere inanç getireceği gibi kişinin-üyenin- yaşamında da çeşitli yasaklamalar konulurdu. Totemine saygı gösterme, onu anma, ona ibadet- ruhuyla buluşma-, onun için perhiz –oruç- gibi eylemlere başvurmak ve buna ilişkin konulan kurallar kabilenin her üyesi buna uymak zorundaydı. Bugünkü dünyamızdaki küçük inanç sistemlerinin bu diplikten geldiği fakat çağın gelişimine göre kendilerini budayarak yenileyemedikleri için hale ilkel inanç sistemlerini devam ettiklerini görmekteyiz.

Çağın ekonomisi: Bu çağa ait en eskiye-ilkine- işaret eden bulgulardan biride “Nevale çori”-(Gap Bölgesi,-Samsat sınırları içinde) 1983-1991 yılları arasında yapılan kazılarda elde edilen veriler (İ.Ö.10200.)’e işaretlendiği. Ve bu dönemde, bu bölgede tarım ve hayvancılıkla insanların yakın ilişkide olduğunu gösteren, kazı yerlerinden hayvan kemikleri, buğday, mercimek-taneleri- ve tane öğütmede kullanılan el değirmeni ile taş balta gibi araçlar bulundu. Bu alanlar, bize uygarlığın ilk ekonominin, tohumlarının ekildiği alanlar olarak kendini vermektedir. Özellikle el balta ve kesici alet olarak kullanılan obsidyen genelde Bingöl bölgesi ile Suphan Dağı çevresinde yoğun bulunan bir madendir. Bu doğal kesici özelliğine sahip olan kayaç parçaları, ilk insan için hem savunmada ve hem de onların yaşamını kolaylaştıran en elverişli araçlardı. İnsanın yaşamında kullandığı her araç zihninde diyalektiksel bir işlev görerek hem zihnin gelişimine ve hem de yeni yaşam kanallarını açılmasına katkı sunmuş oldu.

Neolitik Çağ: Uygarlık tarihinin gelişimi ve insanlık tarihi açısından derinlik gösterdiği alanlar

Neolitik Çağ: Arkeolojik kazılar sonucu açığa çıkan neolitik çağ kültürleri:

Uygarlığa Giriş: Günümüze kadar yapılan arkeolojik kazılar sonucu açığa çıkan ve bilimsel anlamda yaklaşık olarak tarihçeleri saptanan kültür alanları ve bu kültürlerin tarihsel derinlikleri ile yaşamış oldukları coğrafyalar, yerleşim alanlarını şöyle sıralayabiliriz.

1) **Navala Çori:** (Urfa Samsat bölgesi), (M.Ö.10200) yılına tekabül etmektedir. **Yukarı Mezopotamya.** 1983-1991 yılları arasında bu bölgede yapılan arkeolojik kazılarda bu dönemde insanların hayvancılık ve tarımla uğraştıkları, kazı yerinde elde edilen bulgular hayvan **kemikleri, buğday, mercimek** taneleri ve **el değirmeni** –tane öğütmede kullanılan **taş balta vb.** araçlar bulundu.

2) **Çatal Höyük:** (Konya-Çumra), son yapılan kazılarda (M.Ö.9000/ 7100-6300) yıllarına tekabül etmekte. **Toroslar hattı İç Anadolu./ Aksaray Âşıklı höyük** yaklaşık (İ.Ö.9000) çok düzenli bir köy imarı ve planlı bir yaşam tarzı kalıntlarına rastlanıldı.

3) **Güney Ege Burdur Bölgesi (...)** kazılarında (M.Ö.8000) yıllarına tekabül etmekte.

4) **Çayönü Höyüğü:** (Diyarbakır Ergani), (M.Ö.7250-6750) **Yukarı Mezopotamya**

5) **Saray Bahçe Höyüğü** (Elâziğ Kovancılar), (M.Ö.7000) **Yukarı Mezopotamya**

6) **Fikir Tepe** (İstanbul Kadıköy), (M.Ö.6000) **Batı Anadolu**

7) **Trakya** (Balkanlar), (M.Ö.6000) **Avrupa geçiş-neolitik**

8) **Halan Çem** (Orta Batı **Zagros bölgesi**), (M.Ö.5450) **Mezopotamya Doğusu**

9) **Yukarı Fırat** (Malatya- Elazığ), (M.Ö.7000)

10) **Ürdün "Jericho Veba" Köyü.** (M.Ö.7000) 36 dönüme kurulu olan bu köy neolitik sonuna tekabül etmektedir.

Diğer alanlarda Neolitiğin izleri; **Toroslar, Zagros'lar, Kafkaslar, Ebruz dağları, Ege kıyı şeridi, Balkanlar, Pindasdağları** (Yunanistan), **Himalyalar, Alpler Güney hattı, Yemen, Etopya tepeleri, Afrika platosu-Kuzeydoğu Afrika Göler Bölgesi-**, (Doğuya uzanan kolda **Hindu kuş dağları, Hindistan ve Hindi Çin Bölgelerinde** Neolitiğin izlerine rastlamak mümkündür.

Mezopotamya'dan derinleşerek dışa doğru açılım sağlayan ve dışa doğru git-tikçe Neolitiğin daha yakın bir tarihe tekabül ettiğini görüyoruz. Fırat, Nil, İndüs, Ganj ve Sarı ırmak bir nevi yaşamın aktığı alanlar biçimindedirler.

Yukarı Mezopotamya'da kentleşme aşamasına-Kalkeotik Çağ'a- geçiş (M.Ö.6000-7000) yaparken diğer alanlarda henüz yeni Neolitik Çağın yaşandığını görürüz.

Kalkeotik Çağ- Kentleşme Dönemi- (Peygamberler Çağı)

1) **Tıl Halaf Kültürü** –Yukarı Mezopotamya (M.Ö.7500-6500)

2) **Çatal Höyük** – Konya (M.Ö.7100-6300) / **Hacılar** –Can Hasan (M.Ö.4750-4000)

3) **Yukarı Fırat Bölgesi** Malatya Elâziğ bölgesi kültürü (M.Ö.6000...)

4) **Güney Ege Burdur bölgesi kültürü** (M.Ö.7000-5400)

- 5) **Fikir Tepe kültürü** Kadıköy-İstanbul (M.Ö.6000...)
- 6) **El Ubeyd kültürü (Ur-Sümer), (M.Ö.3600-3200)**
- 7) **Tell El Amarna -Mısır kültürü (M.Ö.3000...)**
- 8) **Bey Sultan (Menderes kaynağı- Denizli), (M.Ö.4000-3000)**
- 9) **İndus Vadisi Harappa Uygarlığı (Hindistan), (M.Ö. 2500-1700) Ganj Vadisi (M.Ö.2300)**
- 10) **Sarı Irmak (Çin bölgesi), (M.Ö. 2000)**

Daha birçok kültür alanını sayabiliriz. Yapılan arkeolojik kazılar sonucu kazı alanlarından çıkan kalıntıların veri sonuçlarına bakıldığında yukarı Mezopotamya merkezli bir uygarlık dalgasının gelişerek dışa doğru yayılım gösterdiğini çok rahatlıkla görebiliyoruz.

Yukarda verilen tablodaki kronolojik yapıdaki Neolitik Çağ'ın tanrısal sistemin Mezopotamya derinliğinden kaynağını alarak Batı'da (M.Ö. 1000) yıllarında "**Tanrı Zeus**" şahsında Yunanistan'a kadar yansımaları görüyoruz. Güney'de Sümer kent devletlerinde (M.Ö.3500) temsilini bulduğu. Kuzeyde Kafkaslarda "**Kassit Tanrısı**" (Kaf –kas: kasın başı), (M.Ö.2500-3000) olarak temsilini bulduğu, Doğu'da ise Hindistan'ın doğusu- Kamboçya'ya-kadar yansımaları bulduğunu görmekteyiz.

Kalkeotik Çağ'ın son bin yılında aşağı Mezopotamya'da gelişen Sümer Devletlerinin yukardan Halafli kültürünün aşağıya doğru uzantısı veya göçü olduğunu rahatlıkla görebiliyoruz. (M.Ö. 3000)'den sonra Güney'den gelen Sami kökenli göçebelerin Ur kentin yakınlarında "**Al-Ubeyd**" denen bu yerde, bölgeye yabancı olan bir kültür alanı oluşturdular.

Kalkeotiğin son bin yıllık diliminde büyük buluşların ve toplumsal çıkışların yaşandığı ve artık yavaş, yavaş birçok farklı alanda, farklı merkezlerin doğmasına, gelişmesine yol açtığı, işte "halklar ağacının" tane tutması misali yeni halkların ve yeni kültürlerin tarih sahnesinde yerlerini aldıkları diyebileceğimiz bir çağdır.

Bu çağın bilinen isimleri:

Nemrutlar: Bölgenin kurumsal dini ve merkezi siyasi gücü. (Peygamberlik soyunun soy silsilesi.)

Aryanlar – Aryunij: -Nemrutların devamcıları-(değirmen ve tarım ile uğraşanlar), (Doğu Akdeniz, Orta Zagros ve Hazar boylarına uzanan hat üzerinde yaşayan ve uygarlık tarihin en eski halkı olarak bilinir.). "**arri**", "**aryu**", "**aryun**" veya "**aryunij**" Zazaca'da "değirmen", "değirmenci" anlamını vermektedir

Huriler: "ovadakiler", düzlük ova kesiminde yaşayanlara verilen addır. Aynı zamanda "güzel insan", "melek insan" anlamına da gelmektedir. Aryan sonrası ve

Aryanın devamı olarak Hurri ve Luwi biçiminde iki dal, iki adlandırma olarak tarih sahnesine çıkarlar.

Luwiler: “tepedekiler” , Toros hattı ve İç Anadolu yaşam alanları.

Sümer - “Simeri” : “tarımcılar” Güney Mezopotamya yaşam alanları. Türk tarihçilerin bazıları bunlara yönelik “**Samaniler**” diye belirtirler. Zazaca dilinde “**simer**”, “**summer**” **saman** olarak kullanılan bir sözcüktür.

Elamlar: Aşağı Mezopotamya Doğusu. Yaşam alanları, Elamlar; (M.Ö. 2005) yıllarında Sümer bölgesini kendi egemenlik altına alarak, Sümerlerin egemenliklerine son verdiler.

Lulular: Orta Zagroslar, yaşam alanları.

Çağın İnanç Sistemi: Aninizim (Canlılık), Neolitik Çağın totem inanç sisteminin içinden gelişerek filizlenen yeniçağın inanç sistemi olarak açığa çıktığını görmekteyiz. “Aninizim” –“Canlılık”- inanç sisteminin gelişmeye başladığı ve ilk tohumlarının insanlık kültürüne ekildiği çağdır. İnanç sistemi, toplumda işleyiş boyutuyla, olgusal boyuttan çıkıp olaylaşmasını sağlayan yeni kurumsal bir nitelik kazanması ise maddi zeminde tahtını -Zugurat- biçiminde açığa çıkararak inanç merkezlerinde ifade edilmeye başlar. Ve temsilini Rahipler şahsında bu tür kurumlarda ifade edilir. İnançın üzerinde şekillendiği birikim Mezolitik çağdan gelen ve Neolitik Çağın anlayış ve inancı olan “totem” inancı üzerinde çıkış yapar.

Aninizim inancı doğada insan ruhuna benzer ruhların bulunduğu inanan inanıştır. “Her nesnede ruh vardır.” Ve bunların birleşkesi sonucu “kolektif ruh” olarak açığa çıkar, “Ruh göçü”, ölen insanın ruhu bir başkasına geçer, “Görünmez ruhlar”, “kötü güçlerin ruhu.” Vücuttan kopan veya atılan her hangi bir şeyin bir başkası tarafından kötü amaçlı kullanılabilme inancı vardı. Buna benzer birçok inanış biçimi hala günümüzde bile yaşanmaktadır. Örneğin: bayanlar saçlarını taradıklarında tarakla kopup gelen saçları toplayıp saklarlar. Buradaki amaç bu saç tutamları bir başkası tarafından görülürse kötü amaçlı kullanılabilme olarak inanılmakta. Bu inançların birçoğu kaynağına totem inançtan alır. O döneme ait birçok inanış bu dönemde de inanılmaktadır.

Aninizim önceleri “fetişsizim” diye adlandırılmıştır. Bu söz dinler tarihine ilkin 1760’de yayınlanmış “Fetiş Tanrıların Dini Üzerine” adlı yayının yazarı (De BROSSES 1709- 1777) Fetiş “Fetişche” sözü Portekizce “feiticio”dan, o da Latince “facticuis”tan gelmektedir. Büyü gücüne sahip perili nesne, büyülü nesne anlamına gelen bu türün. (Dinler Tarihi s.24 f.challenge) bu inancın gelişimiyle birlikte insanlık tarihinde mitolojilerin anlatımına da kaynaklık eder. Tanrısal inanışın da yatığı kökendir. Tanrı; bu süreçte “ruh” biçiminde nesnelere kendini ifade eder.

Neolitiğin ilk dilimindeki oluşum zaman sürecinde “Tanrı” soyuttur. Ancak nesnelere şahsında kendini gösterir veya ifade eder. Onun için çok tanrıcılığın gelişiminde kaynaklık eder ve her doğa olayı ve nesnel yapı bir tanrıyı işaret eder. Güneş Tanrısı, Ay Tanrısı, Yıldızlar Tanrısı, Şimşek Tanrısı, Doğa Tanrısı, Soğuk Sıcak Tanrısı, Denizler ve Sular Tanrısı, Toprak Tanrısı, Bitki Tanrısı, vb. tanrısal inanış biçimi. Bu gelişim süreç içinde orta neolitik ve sonrası süreçlerde “İnsan Tanrı” biçiminde simgelenir. Ancak bu çıkış sürecinde dini temsil eden rahipler, büyücüler ve şefler tarafından temsil edilmektedir. İnsanın Tanrıyı direk kendi şahsında temsil ettiği Tanrı veya Tanrı Kral biçiminde dinin temsilcisi tanrının kendisidir. Rahipler yardımcı veya toplum içinde dinin yaşam bulması ve işlerinin yardımcı güçlerdirler.

Dinin insan kültüründeki bu şekillenışı ve gelişimi felsefe ile bir perdelik arz ederler. İnsanlık kültüründe filizlenerek iki çatal biçiminde bir birine var eden ve geliştiren tıpkı aydınlık ile karanlık ikilisini andırırlar.

Kalkeotik Çağın Ekonomisi: Tıl- Halafı kültürü bir nevi bu çağa analık eder. Çanak çömleğin işlenmesi ve cilalanması bu çağa devrimsel bir çıkışı sağlar. Ateş bu çağın en etkin ticaret malzemesi içinde yer alır. Her kente “ateşgah”- “adırgah”, “adırwan-”ların kurulmasının temel amacı ocakların sönmemesidir. Ocağı sönen kişi bu adırgahlardan ateş sağlardı. (M.Ö.600’larda) Zerdüş P. buna felsefi bir içerik katar. Madenin en katıksız ve safı ateş olarak kabullenilir. “En iyi ruhsal paklama ateşle olanı” olarak kabullenilir.

Çağın sonlarına doğru metal madenlerde ekonomi döngüsü içinde yerini alırlar. Demir (M.Ö.2000’lerde) Adıyaman bölgesinde keşfi yapılarak insanın yaşamında yerini almış oldu. Bundan dolayı o bölgeye “Asvunya” denilmekteydi. “Asvunya” adını “as”, “ası”:demir’den almaktaydı. Demir madeninin işlenerek insanın yaşamına girmesiyle insanın hayatında bir nevi devrimsel bir çıkışa neden oldu. Bu “sihirli madde” insanın beyin ve kol gücünün emeğiyle hayatın birçok alanına müdahale yeteneğini kazandırdı.

Kölecî Çağ’ın Başlangıcı: M.Ö. 3000 den sonra Sümer Tanrılarının yerini Tanrı Krallar almaya başlar.

Sümer Babilonya kentine İ.Ö.2800’e doğru **Ur. Nanşe Lagaşlı** Papaz hükümdar olmasıyla, Bunun takip eden yıllarda (İ.Ö.2750)’ye doğru Eannadu Lagaşlı Ur-Nanşe’nin torunu çevresindeki kentlere doğru sınırlarını genişletir. (İ.Ö.2700)’e geldiğinde, bu tarihin başına doğru “Entemena Lagaşlı Eannadu’nun yiye-ni” Elam ülkesine kadar “sınırlarını genişletti. “İ.Ö.2670’e doğru Urukagine Lagaş Kralı baskıcı sistemden rahatsız olan halk bunun için Urukagine birçok reform yaptı. (İ.Ö.2650)’e doğru Lugalzaggisi Uruk III. sülalesinin tek hükümdarı. Gü-

ney Babilonya'daki ilk büyük imparatorluğun kurucusu. Egemenlik sınırlarını Akdeniz'e dek genişletti. I.Sorgan tarafından devrilir.

(İ.Ö.2637- 2457), "(11 kral)"Akkad sülalesi Babilonya'da Sami etkisinin git-tikçe üste geçtiği ve bunun öncülüğü yapan bu sülalenin kurucusu I.Sorga'dur. I.Sorgan (İ.Ö.2637-2582) bütün Babilonla'yı Orta Mezopotamya'yı ve Elem'i ele geçirir. Bu bölgeler üzerinde egemenliğini inşa ederken, bir yanda da başka bölgeleri; Suriye, Filistin ve Anadolu'ya dek ilerledi. Birçok koloni oluşturdu. Bu alanlarda I.Sorgan'un oğlu olan Maniştusu; babasından devir aldığı iktidarı daha da genişleterek Toroslara seferler düzenler. (Adana bölgesi) bölgenin doğal zenginliği olan orman –çam, sedir vb. doğal zenginliklerini kendi denetimine almış oldu. (İ.Ö.2557-2520) Naram-Sin devri İmp. "Suriye'yi de kattı. Bunu takip eden Şar -Kali Şari Naram-Sin'in bu kralın döneminde imparatorluk yükselişten çöküşe doğru gitmeye başlar. İktidar tekrar Uruk sülalesine geçer. Ancak; köleci sistemin asıl sürdürücüsü olan Asurlar dönemi (M.Ö. 2225)'te Zariku Amar-Sin valiliğinden (M.Ö.612)'e kadar devam eden Orta Doğu'da zirvelenmiş bir Asur köleci dönemi başlamış olur. Bunu beli bir süre kesintiye uğratan Kuzey'den gelen Kassit Kralı olan Cimşit'tir.

(İ.Ö. 1890 -...) yıllarında Kuzey İran Bölgesi; Demevand dağındaki Kassitlerin devamı olan Aryan egemenliği mevcuttur. Ve bu tarihsel süreçte bu egemenliğin başında Kral Cimşit egemendir. (İ.Ö.1890-...,) tarihinde; Kral Cimşit, Babil'i kendi egemenliğine almasının nedeni; Sami kökenli olan, **Sam Abad 1**'in; (**İ.Ö.1892-...**) yılında Orta Mezopotamya ve tüm bölgeyi Akdeniz'e kadar kendi denetimine alması ile Arayan kökenli halklara zulüm etmesi sonucudur. Cimşit; Babil'e indiğinde Babil halkı "**gökte ikinci güneş doğdu**" biçiminde sevinçle karşılanır.

Sami kökenli Asur Kralı **Sam- Abad-1** - (Sami Abad-1),(**Dehak** veya "**Dı-heq**") için söylenir "**Dehak**" , "**Dı- heq**" - "iki halk"ın (iki halkı kendi egemenliğine alması) hakkını kendi egemenliğine alması biçimindedir. Hem Sami kökenli ve hem de Aryan kökenli halkların hakkını kendi egemenliğinde tutmasından dolayı bu isimle anılmaya başlanmıştır. Aryan halkına ve gençlerine zulüm etmesi savaşlarla kölelikle onları ölüme götürmesi "**insan yiyen iki başlı yılan**" vb. söylemlerle anılmıştır. Asur Kralı **Sam Abad-1**'in bu zulmünden dolayı **Kral Cimşit** demir atölyesinde ustabaşı olarak çalışan **Demirci Kawa (Kava)** 'ya talimat vererek Asurların zulmüne son vermek için orduya silah yapması talimatı verir. Bunun üzerine "sözel tarih": halk söyleminde: "**Demirci Kawa ile birlikte 22 demirci ustası ve birde sucuları olmak üzere 23 kişi yaklaşık 7 ay bir süre vardiyalı bir şekilde çalışmaya koyulurlar. Ve geceli gündüzlü savaş araç ve gereçleri üretilir. Üretilen bu silahlar ile bir ordu donatılır ve Asur ülkesine doğru yola çıkılır.**" (İ.Ö. 1890-...) Asur zulmüne son verilir. Bu egemenliğin zulmüne son verilmesi, yeni yılın başına

21 Mart'a denk geldiği için zülüm altından kurtulan Babil halkı böylelikle “*çifte bir bayram*” kutlamış olurlar. Asur kralı **Samî Abad-1**; Kral Cimşit tarafından esir alınarak Kuzey İran bölgesinde bulunan Demevand dağına götürülür. **Kral Cimşit**; Assur Kralı **Samî -Abad-1'i (Sam- abad) Demevand Dağında** canlı bir biçimde, bir kayaya çiviler.

Kral Cimşit; Sam –Abada şöyle der: “*sen benim soyumdan olan bir halka zülüm etin ve hakkın olmayan bir halkı kendi egemenliğine aldın. Onun için seni canlı, canlı bu kayaya çivileyeceğim ve benim kartallarım gelecek senin gözlerini oycak ve senin etlerini koparıp yiyecekler...*”

Bu davranışa, Yunan Mitolojisi'nde bu Krala “*Pretemevus'un Kafkas dağlarına çivilenmesi*” denilir. Böylesi bir sürecin başına denk gelen bir kurtuluş öyküsü ile Newroz politik bir içerik kazanmış oldu. Newroz, New- roz- yeni gün (bahara giriş) kutlanması Aryan halklarının genelinde kutlanan bir bayramdır. Bunun çıkış merkezi Kalkeotik Çağda, Nemrutluktan kaynağını alır. Tüm Ortadoğu, Kafkas ve Çin'in Batsına kadar bir yaygınlık kazanır. Bu kutlama tarih içinde birçok halk kutlamaz oldu ancak Zazalar ve özellikle Alevi Zaza kesimi bu kutlamayı yılar boyu sürdürdü geldi.

Aryanların bir halk hikâyesinde şöyle belirtilir: Kral Cimşit; (M.Ö. 1887-...) “*...bu zaferinden sonra Batı'da güneşin denize batığı bilenen, fakat Doğu'da ise “bir dağın ardından çıktığı”* biliniyordu. Bu kutsal dağı bulmak için doğuya doğru bir sefer yapmayı kararlaştırır. Doğu, bugünkü Tanrı Dağı'na kadar biliniyordu. Ve hata güneşin bu dağın içinden çıktığına inanılıyordu. Kral Cimşit; üç yıl ülkesini imar edip yol hazırlığını yaptıktan sonra doğuya doğru yola çıkar. Tanrı Dağı'nı geçtiğinde güneşin Tanrı Dağı'nın içinden doğmadığını görür ve Himalayalar'ın Kuzeyi'nden güneşin doğuşunu takip ederek ordusuyla ilerler. Ancak; güzergâhındaki batakliklar yol vermediğinden dolayı yol güzergâhını daha Kuzey'e kaydırarak Kuzey'den bugünkü Kore-Mançurya- bölgesinde denize varır. Bu yolculuğu yaklaşık 7-8 ay sürdürdüğü söylenir. Kral Cimşit ve bilginleri güneşin burada da denizden doğduğunu görünce şöyle bir düşünceye vardılar. “*demek ki dünya düzdür. Ve suyun üstündedir. Güneş sudan doğar ve suya batar...*” bu anlayış zihinlerde bu yüzyıla kadar süre geldi. “*Dünyanın eskiden dümdüz olduğu ve bir yumurtanın dünyanın öbür ucundan görüldüğü*” inancı vardı. Buna ilişkin söylenen birçok mitolojiye de rastlamak mümkündür.

Kral Cimşit kıyı boyu orta Çin'e doğru ilerler ve kabileler şeklinde orta Çin'de yaşayan halklarla karşılaştığı söylenir. Kral Cimşit bu halklar üzerinde bir egemenlik kurduğu ve oğlunu bunların başına kral ettiği, üç yıla yakın bir süre burada kaldıktan sonra kendi ordusunun yarısını oğluna bıraktığı ve diğer yarısıyla birlikte yerli halktan büyük bir halk kitesini de yanına alarak Kuzey İran'a döndüğü söylenir.

Yaklaşık olarak bu döneme yakın bir zamanda Mezopotamya’da İbrahim Peygamber dönemi olarak kabul edebileceğimiz (M.Ö.1800-1850) yıllarında “ateş atma” olayından sonra karısı Sara ile yiyeni Lut Peygamber ile birlikte Kenan bölgesine göç eti. Burada bir yıl kaldıktan sonra; yaşanan kıtlıktan dolayı Mısır’a göç etmek zorunda kaldılar. (*Kutsal kitaplarda burada “iki yıl” kaldığı belirtilir. Bu doğrudur çünkü o çağın yıl anlayışı altı aya göre hesaplanırdı. “canlı yılı” yaz evresi ile “ölü yılı” kış evresidir. “İbrahim Peygamber 175 yıl yaşadı ve öldü” 175/2= 87 yıl altı ay yaşamış olduğunu görürüz.*) İbrahim Peygamber’in Mısır’a gidişiy-le Mısır Firavun’u (...XII. sülale dönemi) İbrahim’in Sara’sını haremine almasıyla Nemrut Huso- ile aralarında gerginlik yaşanır.

Sözel tarih anlatımına göre: Nemrut Huso- Mısır Firavun’a iki defa elçi yollayarak “İbrahim’in Sara’sını kendisine verilmesini ve kendisinden özür dilemesini” ister. Sara sıradan biri değil saray ahalisinden biridir. İbrahim Peygamber de öyle. Bundan dolayı; Nemrut Huso saraydan birinin Firavun’un haremde olmasını kabullenmediği için bunda ısrarcı davranır. Firavun’a gönderilen elçi, Firavun’un olumsuz ve alaycı cevabı Nemrut Huso’yu çılgına çevirir. Bu gerginlik sonucu Nemrut Huso; büyük oğlu olan Hikmet’e talimat vererek “Mısır’ı Firavun’un başına yıkıp gelmesini” ister. Hiksoslar yani “Hiko- Huso”, Huso’nun oğlu Hikmet anlamına gelen Hiksoslar XII. Sülalenin egemenliğine son verirler. Ortadoğu’da; kutsal kitaplarda sözü edilen “sapkınlaşan beş şehir helak edildi.” Bu beş şehir Mısır’dan sonra Hiksoslar tarafından yok edilir. Mısır tabletlerinde bunlara yönelik “**Hiko-Huso**”, “medyandan gelen Hiko – Husolar” olarak belirtir.

Hiksoslar daha sonra ailelerini de alıp Mısır’a yerleştiler. Hiksoslar yaklaşık olarak 200-250 yıl, Mısır’ı kendi egemenliklerinde tutular. (M.Ö.1585) Mısırlılar, Hiksosları topraklarından kovdular. “*Hiksoslar üç kolda Mısır’ı terk etiler. Yaklaşık 400 gemi Kızıl Deniz’den Hint Okyanusu’na açılarak kaybolduğu ve onlardan bir daha hiç bir haber alınamadığı.*” diye belirtilir. Diğer iki kol için ise “*kolun biri Akdeniz’deki gemileriyle Kuzey’e kaçtılar. Üçüncü kol ise karadan Kuzey’e doğru kaçtı. Bunların çoğu Mısırlılar tarafından öldürüldü. Birçoğu da açlıktan ölür. Kurtulanlar ise kıyı şeridini taklip ederek Suriye kıyılarına gelirler.*” Suriye’deki yerli halk bunları kabul etmedikleri için, Hiksoslar Batı’ya doğru yönelmek zorunda kaldı. Güney Ege, Antalya ve Burdur bölgesindeki krallıklardan tekne- gemi- talepleri üzerine olumsuz cevap almaları sonucu yerli halkla çatışmaya başladılar. Buradaki halkın büyük bir kısmı gemileriyle orta Yunanistan’a göç eden ve tarihte Dorlar olarak bilinen halk kesimidir. Hiksoslar ise Girit adasındaki egemenliği de yok etikten sonra Güney Yunanistan ve Güney İtalya- Sicilya bölgesine yerleşirler.

Mısır; Hiksoslar Sonrası - XIII Firavun Dönemi

Asur'un merkezde yarattığı büyük terör ve baskı sonucu merkezde yoğunlukta bulunan halk dışa doğru; Anadolu'ya, Ege'ye, Kuzey'e -Kafkaslara ve yine hem Kuzey üzeri, hem de Zagroslar üzeri Doğu'ya doğru büyük göçler verildi. Bu dalgayı besler nitelikte (M.Ö.1525-1491) Güney'den gelen Mısır istilası bir nevi uygarlığın beşiği olan Mezopotamya'yı insandan boşaltmaya neden oldu. Uygulanan bu zor baskı sonucu göç dalgasının bir kolu Anadolu'ya ve Ege'ye verilirken diğer dalga ise Kuzeydoğu'ya doğru verildi. Siyasi ve dini Nemrutluk merkezi dağılmış oldu. Anadolu'ya göç veren kol Anadolu siyasi yapısını güçlendirerek Hitit Devleti olarak açığa çıktı. Mezopotamya'nın Kuzey ve Kuzeydoğu'suna çekilen halk Diyarbakır, Bingöl ve Batman bölgesine yerleşerek Batman bölgesinde Hasankeyf'te (M.Ö.1500-1220) Mittani devletini kurdular.

Rivayet edilir ki; *Bu dönemde Mısır Firavun'u Mittani Kralı'na dokuz defa elçi yolladığı ve karşılıklı birbirlerine birer kızlarını vererek barışmak ister. Ve tahrip ettiği kentlerini tekrardan onararak kendisine bırakacağını söyler. Ancak her defasında Mittani Kralı, Firavun'un bu isteğini geri çevirdiğini söylenir. Dokuzuncu defada Mittani Kralı bundan kurtulmak için Mısır Firavunu'nun karşılayamayacağı bir hazine talebinde bulunur. İsteddiği hazine doksan hayvan yükü olduğu söylenir. Yedi ay sonra istenen hazinenin iki katı ile Mısır elçileri çıkıp gelmişler. Bunun üzerine Mittani Kralı "demek ki biz Firavun'dan Mısır'ı isteseydik Mısır'ı yükleyip bize gönderirdi" bu sözü söylediği söylenir. Mittani Kralı kendine bağlı bir krallığın kızını kendi kızıymış gibi gelen elçilere vererek Mısır Firavunu'na yolladığı söylenir. Mısır Firavunu gönderilen kızı Mittani Kralı'na jest yaparak Mısır tanrıçası ilan ettiği söylenir. Bu tanrıçanın soyundan (150 yıl) sonra Musa Peygamberin olduğu ve kendi soyunda olanların Mısır'da hakaret gördüklerinden dolayı onları örgütleyerek Kenan bölgesine getirdiği söylenir...*

(M.Ö.1220-)'de Asurlar; Mittani egemenliğine son verdiler. Asurların Mittani bölgesine yönelik aşırı şiddet sonucu halk korkudan tüm bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Bölgeyi terk eden halk Kuzeydoğu'ya doğru Van bölgesine çekilerek bölgedeki Haldi Ülkesi'ni güçlendirerek (M.Ö.900-Urartu Devleti'ni tarih sahnesine bir güç olarak çıkartılar. Bu bölgeye gelen göçün bir kolu Kuzey'den Karadeniz'i dönerek Avrupa'ya göç vermiş oldu. Buna ilişkin Ninova harabelerinde yapılan kazılarda çıkan tabletlerde Mittani bölgesine yapılan sefer sonucu Weş Kuni (Hğış Kuni) bölgeden alınan esirler Ninova'ya kadar aralıklarla yolu sağına ve soluna çakılan kazıklara vurularak gidildiği belirtilir. Bu davranışıyla belge halkının üzerinde büyük bir korku salmış olur. Böylesi bir acımasız tutum karşısında bölge halkı bin yılların emeğini ve tüm değerlerini geride bırakarak bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar.

(İ.Ö: 1215–1093 ile İ.Ö 1112-1074.) yılları arsında Asur egemenliği bölgede güçlü bir konuma gelir bu dönemde Tiglath- Pileser-1.döneminde Doğu Akdeniz ve Toroslara kadar seferler düzenlenir. Toros hattındaki “tanrı kentleri” yakılıp yıkılır. Kılıkya ve Toros hattında yaşayan halklar Batı’ya- Ege’ye- doğru sürülür. Ege’de büyük bir halk yoğunlaşmasının yaşandığı bir dönem olarak açığa çıktığını tarihi verilerle çok rahatlıkla görebiliyoruz. Bu dönemde, Ege’de, kent devletlerinin yoğun olarak açığa çıktığı bir dönem olarak görmekteyiz. Troia savaşları ki, büyük olasılıkla bu seferler ile başlayan savaşlardır...

Küçük Asya’da bazı alanlarda Hitit, Firigya, Subaru, Kilikya. Benzeri büyük merkezi krallıklar olsa da daha çok kent krallıkları hâkim olan bir siyasi yapı mevcuttur. Kent krallıkları arasında gevşek bir ittifak hâkim olan yöndür. Böylesi durumlarda dış saldırıların işini kolaylaştırmış oluyordu. Assur, Mısır gibi dış güçlerin bölge üzerindeki baskısına karşı Hititler ve Doğu’da “weş-kani” kaynağında Mittani egemenliği olarak açığa çıkan güçler dış saldırılara karşı iki ana güç olarak direniş gösterirler. Hitit ve Mittani halkı aynı halktır ancak bölgesel özellikleri ve tarihi gelişim içinde özgün edinimlere sahip olmuşlardır. Genel anlamda yine de çoğu özellikleri aynıdır.

(M.Ö.720.) yıllarında Asurlar Kuzey’de güçlenen Urartu ülkesinin varlığına son verdi. Urartu halkı Asur’un “zulüm-kâr” yönünü bildiklerinden dolayı Asur güçleri bölgeye varmadan halk bölgeyi terk ederek iki kol biçiminde; kolun biri Doğu’ya diğeri ise Kuzey’e doğru Kafkaslara çekildi. Kafkaslara çekilen koldan bugünkü Kafkas halkların dip kültür tohumunu atmış oldular. Doğu’ya giden kol ise yerli halkla birleşerek tarih sahnesine Med Konfederasyonu olarak tarih sahnesine çıkarlar.

Aryanların “cennet ülkesi” olarak tabir etikleri Yukarı Mezopotamya, Asurların saldırıları karşısında yaşam alanlarını koruyamayarak terk etmek zorunda kaldılar. Terk edemeyenleri ise Asurların köleci egemenliğinin altına girdiler.

Kaçışın, aslında geride kalan tüm değerlerinin yitirmek olduğunu anlayan Medler “*vücudumuza giren urun sökülüp atılmadığı sürece ne bize ne de çocuklarımıza huzur günü olmaz.*” diyerek, gücünü toplayan Medler (M.Ö.612 .) Asur egemenliğine son verdiler.

Asurlar aşırı savaşçılıklarından dolayı bölge üzerinde büyük korku salmışlardı. Yerli halkların kültürel birikimi olan çivi yazısı ve teknik bilgileri ile güçlü bir devlet sistemini kurmuşlardı. Asurların sanat, edebiyat ve mimarisinde Sümer ve Hitit sanatının izleri rahatlıkla görülür. Asurların köleci sistemi Mezopotamya’daki neolitik çağın tanrıçılık sisteminin son kalıntılarına da son vermiş oldu.

Medler'in yıkılması:

Bir iç komplo sonucu Medlerin iktidarları el değiştirerek Pers soylu olan Akamendiler'in eline geçti. Medlerin yıkılmasıyla Zazaların egemenlik kılıçları elerinden alınmış olundu. (M.Ö.550-465) Akamendiler, Medler'in elinden aldıkları yönetim kılıcı ile onlara büyük bir soykırım yaşattı. Kuzey İran'da yoğunlaşan Med halkı bu soykırımdan kendini kurtarabilmek için yine göç yolunu tuttu Kuzey'e Kafkaslar'a ve Doğu'ya doğru İndüs Vadisi ile Hindistan'a göç etiler. Akamendiler bölgenin tek gücü olmak ve tehidsiz yaşayabilmek için bölgede güç olan ve hata bölge dışından ilerde gelebilecek tehlikeleri de ortadan kaldırmak için büyük bir savaş gücü oluşturarak sefere çıktılar. Akamendi Kralı I.Daryus (birinci Daryus)'un izlediği strateji, gittiği her kralla ya gücüyle ona katılmasını istedi yâda ona karşı savaşmayı dayattı. Bunu göze alamayan krallar I.Daryus'un gücüne güç katmak zorunda kaldılar. Buna ilişkin Heredotos şöyle der *"I.Daryus yaklaşık iki buçuk milyon bir askeri güç ile Yunanistan'a gelmişti. İki buçuk milyonluk bir askeri güce en az üç ile dört milyon kişilik bir lojistik güce ihtiyacı olmalıydı"* diye belirtir. I.Daryus'un izlediği strateji, gelecekte bile kendisine karşı güç teşkil edebilecek tüm güçleri bir daha, bellerini ona karşı düzeltmemek için çatıştırarak onları eritip zayıflatmaktı. Ve onu da başardıktan sonra ülkesi Persi Polise döndü.

I.Daryus; yaklaşık on bin yılların birikimi olan ve yazılı tarihin emekleme döneminden biriktirdiği kültürel değerlerin üzerine bir nevi geçmişin üzerine mil çekmiş oldu. Bunu takip eden İskender'in bölgeye gelişi Persi Polis'te yaklaşık 12 bin manda derisine yazılı tarihi belge ve kitabı yakarak geçmişten kalan kısmi bilgiler karartılmış olundu.

Persler; Büyük İskender'in (M.Ö. 336-323) Ortadoğu'ya gelişine kadar bölgede tek güç olarak varlıklarını sürdürdüler. Dışa doğru giden dalganın kıyıya vurarak geri merkeze gelme misali büyük İskender ile bir geri dönüş dalgası oldu. Bunu takip eden Roma, (M.Ö.30) devletinin Ortadoğu'yu kendi egemenlik etkisine almasıyla ön Asya ve Ortadoğu yeni bir köleci aktörün baskısı altına girdi. Doğu'da tekrardan güç olarak tarih sahnesinde yerini alan Sasani Devleti (M.S.226 – 651) tarih sahnesine çıkar ve Ortadoğu'nun büyük bir kısmını kendi egemenliği altına alır. Fırat Nehri, Roma ve Sasani Devletinin doğal bir sınırı olur.

Ortadoğu'da yeni bir çağın başlatıcısı olan (M.S.632-661) İslamiyet'in doğuşu ve yayılışı Ortadoğu'yu Kafkaslara kadar kendi etkisine aldılar. Ortadoğu halkları yeni bir inanç sistemi olan İslamiyet'le tanıştırdı. İslamiyet'in yayılışıyla birlikte Halife Ömer'in Mezopotamya ve İran savaşında ele geçen kitap ve tarihi belgele-re ilişki şu talihsiz sözleri ile *"Bu kitaplarda yazılanlar Kuran'da varsa, onlara gerek yoktur; Kuran'da yoksalar, o zaman da onlara gerek yoktur !"* geçmişin kalan kısmi tarihi ve kültürel birikimlerini yakarak geçmişin üzerini küllendirmiş oldu.

Bu tutumu Romalılar da sürmüştü. Romalılar da İskenderiye Kütüphanesi'ni yakmışlardı.

İslami siyasi çizgisini takip eden Emeviler (661-750), Abbasîler, Selçuklular, Eyubiler ve Osmanlılar, Mezopotamya ve Ortadoğu'ya hükmettiler. İslami çizgiye aykırı ve onun gelişimine engel teşkil eden geçmişe ait tüm kültürel birikimler ya yok sayıldı ya da tahrip edildi.

Tarihin en büyük kültür katliamı ise Cengiz Han (M.S. 1162- 1227) tarafından yapıldı. Cengiz Han'ın kültür katliamı tıpkı ilkbaharda çiçeğe duran bir ağacın şiddetli bir doluya maruz kalması misali onu üretimden kopararak yok eti. Cengiz Han istila ettiği şehirlerde ilk yaptığı şeylerden biri toplumun geçmiş birikimi olan kütüphanelerini yakmaktı. Çin'den Anadolu'ya kadar ki; Mezopotamya'da tarihin en derinlik kazandığı bir alanı da, Cengiz Han'ın istila hareketiyle bir nevi geçmişin köklerine tuz dökmüş oldu. (M.S.13.YY.) Haçlı Seferleri döneminde İstanbul Kütüphanesi yakılmıştı. (M.S. 15 yy.) Endülüs Emevi Kütüphanesi, İspanyalılar tarafından yakılmıştı. (M.S. 16 yy.) Maya ve İnkaların el yazmaları İspanyalılar tarafından yakılmıştı. Berlin Kütüphanesi (20 yy. 1945) Rusların eline geçmesin diye Naziler tarafından yakılmıştı.

Böylesi geçmişe ait olan bilgi ve belgelerin tahrip edilmesi sonucu geçmişe ait sağlıklı bilgilere ulaşmak herhalde kolay olmaması gerekir. Aksi durumda şuan insanlık ayakları üzerinde durarak geçmişini derinlemesine çok rahatlıkla bakarak görebilirdi. Geçmişe ait tarih ve kültür katliamı yapanlar kendi ideolojik yaklaşımlarıyla bir tarih anlayışı ve geçmiş analizini ortaya koymaya çalıştılar.

Aryanların devamı olan Huriler, Luwiler, Mittaniler, Hititler, Urartular, Medler merkezden dışa doğru itilen ve oluşan merkezi büyük devletlerdir. Bunların dışında yakın çağa ait oluşumlarda 1600 ve 1100 yılları arasında birçok kısa süreli egemenlikler görmek mümkündür. Daylemi, Gillan, Teberistan (dıştaki ülke anlamındadır.), Ayasim (gümüşlük), bunlardan sadece bazılarıdır.

Kürdoloji'nin babası kabul edilen Minorsky, "İslam Ansiklopedisi'nin İngilizce basımında Zazaların kesinlikle Kürt olmadığını belirtir."

1900 yılında "*Dersim*" adlı kitabını yayınlayan Ermeni yazar *Antranig, İranolog Oskar Mann* ve tarihçi *V. Minorsky'e* göre, Zazalar tarafından kendi etnik kimliğini tanıtırken yaygın olarak kullanılan "*Dımili*" terimi, Ermenice karşılığı "*Dêlmik*" olan Kuzey-İran'daki Gilan taraflarında bulunan Deylem bölgesine tekabül etmektedir.

"Zazaların muhtemelen MS 9. ile 11. yy. arası Deylem'den bugünkü yurtlarına göç ettiği tezi birçok Zaza araştırmacıları tarafından kabul görmekte ki hala Kuzey İran'da konuşulan **Mazenderanca** ve **Gilanca** gibi dil-

ler Zazaca'ya köken olarak Kürtçe'den daha fazla yakınlık arz etmektedir. Zaza terimi ise Zazaların bugün yaşadığı bölgede birçok köy ve yer adında geçmektedir. Zazana, Zuza, Sason, Zavzan gibi sözcükler de buna örnek gösterilebilir. MÖ 542 yılında Pars Kralı Dara (Darius)'un **Behistun** yazıtında da yukarı Fırat ve Dicle Havzası "**Zazana**" olarak adlandırılmaktadır." "**Dımıl**", veya "**dı-mıl**" " dı-mıl" Kürtçe'de "boynun iki yakası –boynun iki tarafı- anlamına gelmektedir. Zagrosların Doğu ve Batısı anlamındadır. Kürtçe'de boynun iki tarafı anlamını verir.

Zazalar; tarihte kurdukları egemenliklere "Zaza" olarak değil de halkın özgün adı veya egemenliği kuran kişi kendi adı ile anılmış olmasından dolayı bir dizin olarak tarihçesini açığa çıkartmak için; Hindistan ve Çin'in Batısından turalım Balkanlar'a kadar geniş bir araştırma yapılması gerekir.

Zazalara verilen adlar: Aryanlar, Zazaların çoğu kendilerine "geçmişte Zazaların adı "Aryan"lar olarak bilinir" diye belirtirler. **Aryan** (İran: "İran'ın bugünkü kültürü, tarihte İran'ın Kuzeyi'nde yaşıyan Aryan diye bilinen bir halkın kültürü üzerinde şekillendi."), **Dımilli** (Kürtler), "**Aryanlar**; Doğu Akdeniz ve Hazar boylarına uzanan bu hat üzerinde yaşadılar (S.TANELİ),

Zazaların kendine yönelik söylediği adlar: **Aryan**- Aryunij, **Nemrudi** – Nemrudij, **Keyani**- Keyunij, **Hurri**- Huriyij, **Luwi**- Luwiyij,

Halk arasında birçok entelektüel Zaza tarafından bilinen tarihteki Zaza egemenlikleri: **Medler-Mada-** (İran, Anadolu, Mezopotamya), **Daylemiler** (Kuzey İran/ **V. Minorsky**), **Teberistan** (Kuzey İran), **Zazana** (İran), **Mayaferkin...** (Yukarı Mezopotamya)

Zazaca dili "anaç" bir dil konumunu arz etmektedir. Uygarlık tarihinde tarih sahnesine çıkan birçok dile analık etmiş bir dildir. Uygarlık beşiğini oluşturan, geçmişi köklü olan bir halktır. Onun için Zazaca sadece Zazalar açısından bir dil konusu ve bir millet olma konusundan ziyade, tüm insanlık kültürünü ilgilendiren ve insanlığın kendi dip kültürünü bulacağı bir dil ve halk kesimidir.

Tarihin Derinliğindeki Bazı Uygarlık Dillerinin Zazaca Karşılaştırması

A	B	C	D
Hurrice		Zazaca	
Anna	"şu"	Anna, In, Inni, Inna	"şimdi, şimdilik/ şu, bu, şu (dişil)"
Ara	"saban"	Ara	"yerden/ yer"
As'a	"at"	Astuer, Meğin,	"at"
Dai	"koyar/verir"	Da, Dayin. Do	"vermek,verdi, verili,"
Ese	"gökyüzü"	Asmi-n/Eizmi/Arş/ Arşı Alla	"gökyüzü/ sema"

Hare	“yol”	Re, rıyar,ceğdı, Harrı/e	“geniş / yol”
Hebat	“hurri tarım	Nebat	“bitki, /ekin!”
Hena	“yeni”	Hına/ İke /newı/Hema/	“yeni/ şimdi”
Hezma	“parlak”	Hızımı	“parıltı /ışık”
Kada/Kade	“arpa”	Kada (cew)/ qıt, qıtı	“arpa/ yem
Karuba	“zahire anbarı”	Karui, karun,	“büyük ambar”
Keri	“uzak”	kırrı, dui,	“uzak”
Kewi	“yeşil”	Kew, Kawi, Lil,	“yeşil”
Kul	“kul”	Kul	“kul”
Kuo/Ko	“dağ”	Ko/ Kue/ Kuo/ Kuirn/	“dağ./ büyük dağ”
Marya	“savaşçı”	Marya!/-ya	“dişil savaşçı”, “-ya”ekidişil sıfat belirtir
Panç	“beş”	Punc/ penç	“beş”
Pola	“esir”	Pol-ı	“esir”, / “taşkıyıcı!”
Purşia	“parçalar”	Purşi	“et parçası/ et lokması”
Putra	“oğul”	Put, Tuit, Pıtek, tui, wık,qij,	“oğul, çocuk”
Qali	“sıcak”	Kali/ peşayi/ germayi/	“sıcaklık/sıcak”
Sar/ Çar	“odun”	Çar	“odun/ çalı”
Sarru	“kral”	Sarı /Saru	“baş/ üst”
Sewala	“yıl”	Ser / Dor/	“yıl”
Sija	“su, ırmak”	Sij	“peynir suyu”
Suppija	“saf,temiz”	Sipi, sıpıla, sıpiji	“beyaz, benbeyaz, beyazlı”
Tala	“ağaç”	Tala / tal	“göksel/ uzun”, “acımsı!”
Tuppi	“tablet”	Tebax / tupi /Tupax	“tabak /topak/toprak parçası”
Turoha/Duru	“erkek”	Tuern	“torun”
Zur-gi	“kan”	Suirgi/ Suir	“kırmızılı/ kırmızı”

A	B	C	D
Luwice		Zazaca	
Aba, Apa, Pa	“su, ırmak”	Aw, Awk, Ab,	“su”
Ala/Ale	“güneş,sıcak,ateş”	Alav, Alaf	“sıcaklık, alev
Amu	“ben, benim	A’mı, Ayémı	“benim, benimki”
Asuwa	“at”	Astuer, astor, meğın,	“at”
Ayas (sans.)	“demir”	Ası, Aswı, Asıng/ ayas/z	“demir , demir madeni/ sıfır

Da/Dwa	“iki”	Dı, Du, Dıdı	“iki”
Kar	“doruk,uc”	Qur, Que, Ko /lewı, cuar	“dağ, büyük dağ /üst, sırt, yukarı”
Kar	“(işte).verimlilik”	Kar/meşquilat/ xewat,	“iş, uğraş, gelir / meşkuliyet/ çalışma”
Karu	“işleme, magazin”	Karxunı, Karxı	“atölye, fabrika, çalışma yeri”
Kawa	“öküz, boğa”	Ga, Gu-o, Gaw	“öküz, boğa”
Kome	“köy”	Kom, Kuım	“bağ veya yayla evi, barınak”
Kuwannah	“bakır”	Kalwı, /sıfır	“maden / bakır”
Li	“ayak”	Lıng, çut, pay,	“ayak”
Ma	“Ana Tanrıçası adı”	Ma, Mayk, Day, Dayk	“dişil / anna”
Magara	“mağara”	Mığara, mağara	“mağara”
Mehur	“zaman”	Mehir/ waxt, zamu, mıxal,	“zaman(tanıma)/zaman, vakit”
Pura/pria	“Hisar”	Pırd	“köprü”
Sanda	“kutsal”	Sund	“yemin, ant”
Sıwa	“anıtsal mezar”	Sal /kerra	“yassı taş, mezar taşı! / taş”
supija	“saf, temiz”	Sıpi / sıpıla / sıpiji-a	“beyaz, saf beyaz, beyazlık”
Tari/Tri	“üç”	Hırı/e	“üç”
Tu/Tuwa	“güneş”	Te/ Ti /hızmı	“Işık, ışık hüzmesi”
Vistire	“orak”	Vaştıuri, Vastire	“orak”
Wana/Unde/utne	“ülke”	Wıhartun, cewaxşuı,vatun	“ülke, memleket, vatan”
Zara	“altın”	Zerd, Zér	“altın”
Zuvadü	“karı”	Zevciyaya	“evli kadın, evli” (popüler)

A	B	C	D
Urartuca		Zazaca	
Agu	“kazmak”	Ada, Adayış, kendiş, şa a	“kazmak, eşelemek”
Bia	“mahsül bol”	Bia, biya	“olmak, yetişmek, mahsül yetişmesi”
Burgane	“kale”	Buirgunı, buırç, qela,	“külye”, “kale”
Gu/d	“boğa, öküz”	Ga	“öküz, boğa”
Hare	“yol”	Hare/ı	“geniş yol/ yemlik”

İni	“bu”	İni	“bu”
Karuni	“güçlü”	Karuni	“güçlü (ekonomik olarak)”
Kur Ebani	“ülke”	Kur(büyük),ban, bu,	“(büyük ev, ev)”
Lu	“erkek”	law, lawık, laj, lér	“erkek, erkeğe hitap”
Patari	“kent”	Bajar, Cewaxşuir	“kent, şehir”
Qarbi/e	“kaya parçası”	Kermı	“topak, toprak topağı, parça”
Sani	“taş”	Sini	“tebsi, sini”
Stra	“akarsu”	Şip	“şelale”
Şave	“prens”, “önder”	Şunı, Şane/ı	“çoban”
Tequ	“yıkılmak”	Teqawıt	“yıkılmak, yenmek”

A	B	C	D
Hititce		Zazaca	
Anni	“o, ona”	Ano, Ana, Aw, Awı, ayır,	“o, kendisi, ona,”
Asiu	“demir”	Ası, kalwı	“demir”
Assiya	“sevmek, sevilmek, aşk”	Hassiya, hxesyayış, hxeskerdiş, hxes,	“sevilmek, sevmek, sevme, aşk”
Assiyant	“Tanıdık,dost, Aşına, yüz,Aşıyan”	Şınası, şınas, / “As-si- yant”	“tanıdık, dost, akraba, /“tanınan, tanıdık -er- yüz(eril)”
assiyatar	“sevgi-“	Hass, Hxess, Hesdar, / Hesyadar,	“sevgi, sevgi / sevilmek”
Assul	“lelam”	Selam, sılum, /(USUL!)	“selam, sormak”
Assuli	“iyilik için! dürüstçe!	Usuliye, usııra, / holıra /raştıra, as-sıra	“iyilikle, usule uygun / doğrulukla, erce- yiğitçe
Aşva	“at”	Astuer, meğın,	“at”, “dişi at”
awan arha	“Uzaktaki bölge? (Yukarıdaki bölge)	Awı wet, aw cor, o wet, awı hotı, het cuar, het wet, kur wetin, uja,	“öteki bölge, öte taraf, yukarı taraf, yukarı bölge, öte taraf”
Damara	“üvey anne”	Dumri / dummri	“ikinci eş”, ikinci anne”
Huppar	“taş, surahi”	Kuppar, kuppa, / kup, kuip, destı, guimgım, gumgum /xıl, xıllar	“taş, kupa, sürahi/ küp, testi, su testisi/ küp
Ekuna,ek unima(akkadc a= kaşûm).	“soğuk, soğukluk, soğukça”	Ekuna, e-kuna, é- qué / serd /serdın / serdınra/ serdıra	Dağ (soğuşu), dağın (soğuşu)/ soğuk, soğuk olma, soğuktan, soğukça
Gılassumi(ya) -a:	“(tohum veren bir bitki);YT.+”	Garrıs, gılgıl, lazut	“mısır, mısır bitkisi, bir tür mısır,”

Gu/d	“boğa/öküz”	“Ga/ Gu-o/ Gaw	“öküa, boğa”
halhaltumari	“Kadına ait halhal “	Halhal tumar/ı-i	“halhal (halhal, bayan takısı) tumari : bayan süslemesi, süsleme
harkanna	“ölüm, yok oluş, kayboluş	Xenikia, xenik, xırqené..., pıxarı, / merg, xeleq, “tereşi”, / hırkayış	Ölmek, yok olmak, soluk vermek/ ölmek, telef, bir nedenden dolayı yok olmak/ nefes alıp vermek. Ölmek
Harpu, harpanalla	“rakip, düşman”	Herb, harp / xerb / neyar	“rakip, düşman”/ savaş /düşman
huwappa	“kötü, kötülük”	Xıraw, xırawiyé/ neyari	“kötü, kötülük / düşmanlık
Karet	“bıçak”	Kard	“bıçak”
kuen(=akk. dâkum)	“öldürmek, vurmak	Kuen, kon, kışen, kuiten, dunpırı, finenpa, şınarne npa, vınarnenpa,	“dövmek, öldürmek, vurmak, yapıştırmak”
kuissa	“kiş, birisi, bir kişi”	Kes, kesék, yo, yoyék	“kişi, birisi, biri”
Kura, kuera (=A.KÂR)	“kır, kırsal, dağ”	Ko, que, quir / quera, qora,	“dağ, kırsal” / “dağdan, kırsaldan”
kusata	“”evlenilecek kadına verilen başlık”	Qalı, qallu	“başlık”
Lelaniya-e	“kızmak, öfkelenmek, hidetlenmek”	Lerziya, lerza, leqiya, leniya	“kızmak, hareketlenmek, hidetlenmek, salanmak”
Mahur	“zaman”	Mehir	“zaman, süre”(daha çok kız istem. kul.
Nas	“biz”	Nas, şınas, şınasnayı, nasnayı	“tanıdık olma”, “tanıdık”, “yakınlık duyma”
Newa (gıbil)	“yeni” (...)	Newı, newa	“yeni”, “yeni olan”
Nında mitgaimi	“bie cins ekmek”	Nu, nun, non, nuné, noné..., nané...”	“ekmek, ...ekmeği, ...ekmeği,
Parkua	“saf, temiz”	Pak, Paki/o	“saf, temiz”
Pati	“papuç”	Pati/k, patık	“papuç” (popileretomoloji)
pıttar	“ufak çocuk”, “da!- oğul”	Pıt/ pıttar,	“ufak çocuk”, “masum çocuk”, “dal-oğul”

piran	“ön”	Vérni / piéver / piran	“ön” / “birlikte”, “yan yana” / “birleştirme, uyuşturma”
Piran arha	“ardan, arkada, geride”	Péra pé, piran pé	“en arka, sondan, olmak”
Piran para	“önde olmak”	Piran ver/ vera ver/ verni/ veraver	“Yanında olmak/ önünde olmak/ en önde olmak/öne doğru olmak”
Sahan	“bey, ağa”	Şax-xan/ şexan	“bey, ağa”,
Siunan antuhsa	“Seyda”, “kâhin”	Seyda/ seis/ seus	“Seyda”, “kahin”, “din görevlisi”
TUG kuressar	“kadınlar için başlık, saçın düzenlenmesi”	Kurré sar-i/ huni/ qumésari	“kadın başlığı”
Ul kuiski	“hiç kimse”	Keski, kes niu, kesiniu	“hiç kimse, kimse değil”
walla	“tapma, yüceltme”	Walla, “wallah”, willay	“yemin, tapma, tanrısal olan, inançsal söz”
Zuvadü	“dadın”	Zevciya, Zevejnaya,	“evli kadın”

A	B	C	D
Sümer		Zazaca	
Aga	“yönetici, ağa”	Aga	“ağa”
Ara	“saban”	Ard/ Arrd	“un”
Baba	“ata”	Baba/ Baw/ Bab/ Bawk	“baba”, “ata”
Bar	“barla- parla”	Bar	“pay/ hak/ yük/ “
Dubba	“tablet”	Duba/ Tabax/Tuba	“tablet”
Ez	“kendi,kendisi”	Ez	“ben/ kendi”
Gu/ Gud	“boğa, öküz”	Ga/ Gu/ Gaw	“boğa, öküz”
Guruvaş	“kadın köle”	Guırı/ Gırı	“iş”, “çalışma”
Haran	“yol”	Harı/ hera/ rıyar/ceğdı/	“geniş yol”, “yol”
Jen	“yer”	Cier	“aşağı/ yer”
Jır	“şarkı-türkü”	Cır/ lawık/ dér/ qeyda	“söylenmek/ türkü çığırma/ türkü/ kaside”
kadau	“sürme, kilit”	qeduı	“dayama/ sürgü/ ağaç kilit”
Kur	“dağ”	Kur, Kuirn, Kue, Ko	“büyük dağ, dağ/ yüksek ve uzak
Kuta	“gıda”	Kata, katé arri	“çörek”, “ilk tuzsuz kutsal çörek”

A	B	C	D
Osmanlıca		Zazaca	
Birbas	“derin kuyu”	Bir-bas/ Bir xueri/ bir deng /bir gız/ qulto xueri	“derin kuyu”
Alayış	“bulaşıklık, bulaşma	Alayış	“bulaşma/ yoğurma”
Alaf	“hayvan yemi	Alaf	“hayvan yemi”
Ala tahmin	“aşağı yukarı”	Ala tahmin	“aşağı yukarı/ tahmini”
Bazar-gah	“Pazar yeri”	Baza geh	“pazaryeri”
Düri	“uzaklık”	Duir/ Duri	“uzak, uzaklık”
Dür-endir	“önceden görüp düş.	Duir/ En duir	“uzak, uzaklık”
Dü-bar	“çift kat”	Du-bar/ Dubar	“iki kat, iki misli, iki pay”
Düra-dur	“uzaktan uzağa”	Duirraduir	“uzaktan uzağa”
Eacib	“çok tuhaf, acaip”	Eacaib/ eıcaib	“çok tuhaf, acaip, şaşılacak şey”
Ecnebi	“yabancı, başka milt.	Ecnebi	“yabancı, başka miletten olan
Fekk-i a’la	“anat, üst çene	Fek-ı ala	ağzın üst kısmı, üst çene”
Fekk-i esfal	“anat, alt çene”	Fek/ çeni	“ağız / çene
Garaz-kar	“düşmanlık eden”	Garazkar	“düşmanlık eden, kin güden,
Gaz	“ısıрма/diş”	Gaz	“ısırmak, dişlemek/ diş”
Guz	“ceviz”	Guz, Guaz, Goz	“ceviz”
Guzzer	“ceviz ağacı”	Guzzer, Gozzer, Guazzier	“ceviz ağacı”
Güşt	“et”	Guşt / Geşt	“et”
Güş-tin	“etten ibaret, etli”	Guştın / Gueştın	“etli, kilolu, tavlı
Güşe	“köşe, bucak”	Goşe /Geşı	“köşe, bucak”
Hem-sal	“yaşıt”	Hemsal / emsal	“yaşıt”
Her-bar	“her defa, daima	Herbar	“her daima, sürekli”
Hına	“kına”	Hını/ Hennı	“kına”
Hinzır	“domuz”	Hinzır/ Huez	“domuz”
Jeng	“pas”	Ceng / Jeng	“pas”
Jengar	“kir pas/bakır pası”	Cengar	“metal pası, pas”
Kelbi	“köpeğe ait”	Kelp / Kelpi	“köpek”, “köpeklik”
Kefc	“ağızdan gelen köpük”	Kef /Kefc /Kew	“ağızdan gelen köpük, köpük”
-ken	“kazan, yıkan, söken”	-ken /kenayış /kend	“etmek, yapmak, kazmak
Key	“ne vakit, ne zaman”	Key / Kéy	“ne zaman, ne vakit”

(*Osmanlıca-Türkçe sözlük/ yaz. M.Çiğdem, Ö.Toprak /yay. Parıltı yay evi İst. Ağustos 2009*)

Yapılan kısmi inceleme ve araştırmada bu sözcükler birkaç kaynaktan derlenip karşılaştırması yapılmıştır. İnanıyorum ki; geniş ve derinlikli bir inceleme ve karşılaştırma yapılırsa sayfalarca sözcük karşılığını Zazaca'da bulacaktır. Yukarıdaki farklı uygarlıklara ait sözcük karşılaştırması bize şunu gösteriyor ki; Zazaca'nın kökten gelen bir dil olduğu ve tarihteki birçok köklü egemenliklerin kullandığı bir dil yapısına sahiptir.

KAYNAKÇA

AGIZZA, Roza., (2002), *Antik Yunan Mitolojisi Masalar ve Söylenceler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Arkeo Atlas Dergisi, 1.Sayı

AKSOY, Gürdal., *Arya Uygarlıklarından Kürtlere*, Koral Yayınları,

BULUT, Sabahattin., (1996), *Arkeolojiden Demirci Kawa'ya Işık*, Komal Yayınları, İstanbul

CARR, Edward Hallett., (2002), *Tarih Nedir*, İletişim Yayınları, İstanbul

CENDEY, Eren Yücesan., (2005), *Büyük İskender*, Can Sanat Yayınları

CHİLDE, Gordon., (1983), *Tarihte Neler Oldu /* (Çev. Mete Tuncay-Alaeddin Şenel, Alan Yayınları

ÇİĞ, Muazzez İlmiye., *Hititler ve Hatuşa*, (Çev. Hamide Koyukan), Kaynak Yayınları

ÇİĞ, Muazzez İlmiye., *İbrahim Peygamber*, Kaynak Yayınları

KAYA, Koray., (1997), *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitapevi

KRAMER, Samuel N., *Tarih Sümerde Başlar*, Kabalcı Yayınları

KRAMER, Samuel N., *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınları

LISSNER, Ivar., *Uygarlık tarihi*, (2008), (Çev. Adil Moran), Kilim Matbaası, İstanbul

ÖĞMEN, Pınar., (1991), *Heredot Tarihi*, Remzi Kitabevi

PEKMAN, Adnan., (1993), *Antik Anadolu Coğrafyası*, Strabon Yayınları

TANELİ, Servet., *Yüz Yılların Gerçeği ve Mirası*. Cilt 1., Adam Yayınları